

2

2018

ВОЈНО ДЕЛО

ISSN 0042-8426 ■ UDK 355/359

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ НАУЧНО – ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

ВОЈНО ДЕЛО

2
2018

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ВОЈНО ДЕЛО

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ
НАУЧНО-ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

2/2018 ГОДИНА LXX

УДК 355/359 □ YU ISSN 0042-8426 □

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

МЕДИЈА ЦЕНТАР „ОДБРАНА“

ДИРЕКТОР

Стевица С. Карапанџин, пуковник

НАЧЕЛНИЦА ОДСЕКА ЗА ИЗДАВАЧКУ ДЕЛАТНОСТ

Драгана Марковић

УНИВЕРЗИТЕТ ОДБРАНЕ У БЕОГРАДУ

РЕКТОР

Проф. др *Младен Вуруна*, генерал-мајор

УРЕДНИК ВОЈНОГ ДЕЛА

Милан Тепшић, потпуковник

e-mail: milan.tepsic@mod.gov.rs

Тел: +381-11-3349-497

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Проф. др Митар Ковач, генерал-мајор у пензији, председник; ван. проф. др Зоран Килибарда, заменик председника; генерал-мајор проф. др Младен Вуруна; проф. др Јан Марчек, пуковник у пензији; проф. др Божидар Форца, генерал-мајор у пензији; проф. др Драган Јовашевић; проф. др Драган Р. Симић; проф. др Зоран Драгишић; ван. проф. др Тања Мишчевић; ван. проф. др Јованка Шарановић; ван. проф. др Владан Јончић; ван. проф. др Станислав Стојановић; доц. др Зоран Јефтић; потпуковник Милан Тепшић, секретар.

Адреса: Часопис Војно дело, Браће Југовића 19, 11002 Београд *
vojno.delo@mod.gov.rs * Претплата: pretplata@odbrana.mod.gov.rs, tel./faks:
+381-11-3241-009 * Текући-рачун РЦ МО Републике Србије 840-312849-56 *

Рукописи се не враћају

Часопис излази осам пута годишње

Штампа: Војна штампарија – Београд, Ресавска 40б

e-mail: vojna.stamparija@mod.gov.rs

МЕЂУНАРОДНО ОКРУЖЕЊЕ

<i>Зоран</i> Килибарда <i>Душан</i> Пророковић Међузависност геополитичке теорије и праксе	9–24
<i>Драган</i> М. Јевтић <i>Мирослав</i> М. Талијан <i>Александар</i> Д. Думић Геополитичке промене и прекомпозиције у глобалним односима	25–39
<i>Ирис</i> Бјелица Влајић Утицај стварања новог „Пула свиле“ на међународне односе	40–50
<i>Вељко</i> Благојевић <i>Игор</i> Пејић Кључне реперкусије миграционе кризе у Југоисточној Европи	51–70
<i>Дејана</i> М. Вукасовић Изазови европске војне индустрије – област војне аеронаутике и електронике	71–99
<i>Катарина</i> Јонев <i>Хатица</i> Бериша <i>Александар</i> Ћираковић Информациона безбедност Руске Федерације	100–112
<i>Бојан</i> Ж. Кузмановић <i>Митар</i> Ковач Импликације курдског националног питања на ситуацију у Турској	113–134
<i>Марко</i> М. Крстић Анализа система националне безбедности Републике Бугарске	135–165

БЕЗБЕДНОСТ

<i>Радослав</i> Гађиновић Комплементарни однос политичког система и система националне безбедности	166–178
<i>Момчило</i> Секулић Јачање капацитета државе у супротстављању организованом криминалу, тероризму и корупцији	179–192
<i>Драган</i> Јовашевић Тортура у савременом кривичном праву и европски стандарди	193–202
<i>Мане</i> Наранчић Морални положај човека у савременој правној држави	203–219
<i>Станимир</i> Ђукић Менаџмент у корпоративној безбедности и безбедност индустријских објеката – физичко-техничка заштита	220–239

<i>Марина Филиповић</i> Испитивање ставова грађана Пријепоља о појединим аспектима припремљености за ванредне ситуације изазване пожарима	240–252
<i>Милијана Ђорђевић</i> Земљотреси у 21. веку	253–259
<i>Срђан Срдановић</i> Специфичности статичког приватног обезбеђења објеката у зонама високог ризика	260–276

СИСТЕМ ОДБРАНЕ

<i>Раде В. Славковић</i> <i>Бранко Б. Шипка</i> <i>Јадранко К. Јукић</i> Маневар у нападној операцији снага Копнене војске	277–297
<i>Иван Б. Петровић</i> <i>Миодраг Л. Гордић</i> <i>Милан С. Канкараш</i> Фази – АХП приступ у вредновању критеријума за избор ракетног система за противваздухопловна дејства	298–308

ХИБРИДНО РАТОВАЊЕ

<i>Мирославе Митровић</i> Јавна дипломатија у парадигми хибридног концепта сукоба	309–325
--	---------

ВОЈНОЕКОНОМСКИ ПРЕГЛЕД

<i>Драган Аврамовић</i> Политичке, економске и друштвене детерминанте фискалног дефицита	326–350
<i>Иван М. Милојевића</i> <i>Бранислав В. Обрадовић</i> <i>Бранко Нешић</i> Набавка као предмет ревизије	351–359
<i>Татјана Пиљан</i> <i>Иван Пиљан</i> <i>Душан Цогољевић</i> Утицај <i>blockchain</i> технологије на осигурање	360–373
<i>Дамир И. Марковић</i> Проактиван однос обавезног и добровољног здравственог осигурања у Републици Србији – фактор веће ефикасности целокупног система здравственог осигурања	374–393

УПРАВЉАЊЕ СИСТЕМИМА

<i>Слободан Панић</i> <i>Марко Андрејић</i> <i>Марјан Миленков</i> <i>Симона Андрејић</i> <i>Маријан Мирчевски</i> Иновација менаџмента у функцији развоја	394–413
<i>Ивана Г. Кнежевић</i> <i>Марија Тодоровић</i> <i>Владимир Обрадовић</i> Управљање пројектима – Канцеларија за управљање пројектима у функцији корпоративног управљања у централним банкама	414–431
<i>Бранимир Вулевић</i> Управљање интелектуалним капиталом у организацијама посебне намене	432–445
<i>Миленко М. Чуровић</i> Менаџерска функција и личност као фактор понашања у организацији ..	446–455
<i>Игор Радошевић</i> <i>Бојана Остојић</i> Религија и етницизам у спортској индустрији	456–465

ТЕРОРИЗАМ

<i>Милован Р. Суботић</i> <i>Милош Р. Миленковић</i> Борба против тероризма из угла редефинисане безбедносне парадигме и теорије политике	466–480
<i>Горан Зековић</i> <i>Хатиџа Бериша</i> Модел терористичке агресије	481–504
<i>Давор М. Милошевић</i> Исламистичке терористичке организације на Балкану и њихово финансирање	505–531

ИСКУСТВА И ПОУКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ

<i>Владимир Баровић</i> Италијански пропагандно-медијски „План Бадолџо“ и сукоби ниског интензитета на границама Краљевине СХС после уједињења	532–541
<i>Милан Мијалковски</i> <i>Милош Аздејковић</i> Нека обележја непријатељске пропаганде против Српске војске на Солунском фронту	542–558
<i>Предраг М. Вајагић</i> Улазак српске војске у Војводину новембра 1918. године	559–577

ПРЕДЛОГ ЗА ЧИТАЊЕ

Раденко Шћекић

Безбједносне студије и култура безбједности 578–579

Никола Тошић Малешевић

Приказ књиге „Србија и политика великих сила 1914–2014.“ 580–583

Никола Тошић Малешевић

Приказ књиге „Алексинач и околина у прошлости“ 584–587

МЕЂУЗАВИСНОСТ ГЕОПОЛИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ

Зоран Килибарда и Душан Пророковић
Институт за међународну политику и привреду, Београд

У раду се разматра утицај геополитичке праксе на настанак и развој геополитичке мисли, затим улога геополитичких теорија у обликовању геополитичке праксе, као и коришћење геополитичких теорија за интерпретацију, односно оправдавање одређених образаца геополитичког понашања. Суштина односа између геополитичке теорије и праксе анализирана је у контексту става да је „пракса без теорије слепа, а теорија без праксе јалова“, тј. да су теорије својеврсни путокази, односно оријентири и смернице за практично деловање, а пракса критеријум истинитости теоријских поставки. Функционално прожимање теоријског и практичног у сфери геополитичких појава приказано је на примеру компатибилности геополитичког поретка и геополитичког дискурса.

Кључне речи: *теорија, пракса, геополитика, геополитички поредак, геополитички дискурс*

Увод

Један од некада редовно цитираних ставова у вези са односом теорије и праксе гласи да је „теорија без праксе јалова, а пракса без теорије слепа“. То би, без сумње, требало да значи да су теоријски ставови, односно хипотезе које немају упориште у пракси бескорисне – саме себи сврха – и да је, истовремено, свако практично деловање изложено великом ризику да буде недовољно ефикасно (непродуктивно, неекономично), да „тумара“ у мраку, да се саплиће о непредвидљиве препреке, уколико се не користи „услугама“ теорије. У том смислу, теорија и пракса чине посебно функционално јединство, где је теорија оријентир, путоказ, смерница, сугестија за практично деловање, а пракса критеријум истинитости теоријских поставки.

Појединачни примери евидентног утицаја праксе на теорију, или обратно, јесу, без сумње, добро дошла и, често, врло убедљива илустрација њихове међузависности. Ипак, они, ма колико упечатљиви, посматрани изоловано, нису најбољи начин да се стекне увид у природу тог односа. Такав приступ, по правилу, води у апсурдну ситуацију када се од дрвећа не види шума. Због тога однос теорије и праксе, без обзира на то о којем се подручју људске делатности ради, не би требало првенствено да се сагледава на основу повезаности њихових појединачних одлика и појавних облика, већ на основу онога што је репрезентативно, што је заједнички

именитељ за највећи број појединачних случајева. Ексклузивни догађаји, необична својства и изненадна збивања, баш због тога што су атрактивни, не промичу пажњи, дуже се памте и често остављају утисак доминантног случаја. Међутим, они нужно немају одлику репрезентативности и ослањање на њих може да произведе недовољно поуздане закључке. То што се нека дешавања одвијају мимо одређеног теоријског конструкта, што му самим својим постојањем или изостајањем противурече или га не потврђују, не значи да је он ирелевантан или погрешан, а поготово не да ће аутоматски уследити његово преиспитивање, напуштање или корекција. Исто тако, пракса која даје добре резултате вероватно неће бити напуштена само због тога што јој нека теорија не прогнозира сјајну будућност. Пре ће се тражити слабе тачке те теорије него што ће се преиспитивати делотворна пракса.

Реч је, дакле, о томе да видљивом утицају теорије на праксу, и обратно, претходи извесан период међусобног сумњичења, па и игнорисања понуђених аргумената. То је својеврсна фаза инкубације која траје онолико дуго колико је потребно да се створи критична маса аргумената који показују неминовност промене на једној или другој страни. Када се то догоди, успоставља се привремени склад теорије и праксе. Међутим, то је, по правилу, почетак новог круга њиховог узајамног преиспитивања – оспоравања и подстицања. Захваљујући управо томе, оне су у прилици да се на крају сваког новог круга нађу на нивоу вишем од претходног, наравно, под условом да су им аргументи ваљани, довољно поуздани и уверљиви. Страна која их не нуди пати, по правилу, од самодопадљивости, односно самодовољности. То је оно стање које претвара теорију у сувопарно теоретисање, а праксу у слепи практицизам – управо оно што је супротно принципу њиховог функционалног јединства. То свакако важи и за однос између геополитичке теорије и геополитичке праксе као историјске и савремене појаве.

Геополитичка пракса као чинилац настанка и развоја геополитичке теорије

Идеје о улози и значају географских чинилаца у политичким појавама и процесима, као зачеци геополитичких теорија, настајале су, по правилу, на основу уопштавања искуствених сазнања, односно импресија о условљености просперитета политичко-територијалних заједница (пре свега држава) карактеристикама територије коју оне заузимају. С тог становишта, може се рећи да је развој геополитичке мисли увек био детерминисан ваљаношћу тих генерализација, односно репрезентативношћу перципираних облика геополитичке праксе на којима су оне засноване. Зато, на пример, домет геополитичке мисли у античкој Грчкој, ма колико да је био импресиван за то доба, није могао да изађе из оквира који му је поставило ограничено познавање геополитичке праксе. Наиме, утисци стечени на основу опажања геополитичке стварности хеленског народа и његових непосредних суседа преточени су у закључке о читавом свету који, у ствари, није био доступан опажању. Полис није био репрезентативна форма политичког организовања у простору, да би геополитичке идеје, генерализоване на основу опажања његовог „животног циклуса”, могле да имају опште значење. Платонов модел „идеалне државе” [Платон 1971] могао је, у најбољем случају,

да се примени само на град-државу. Само у визији такве политичке заједнице имало је смисла расправљати, на пример, о „идеалном” броју домаћинстава у једној држави или, пак, о државној територији правилног геометријског облика.

С друге стране, Аристотелово схватање важности географског положаја државе за њен економски просперитет и одбрамбену способност одсликавало је релативно богата и систематизована искуствена сазнања из домена трговинске размене и ратних сукоба на простору Пелопонеза и подручјима његовог ширег залеђа. На основу тих сазнања, која су указивала на значај привредног и одбрамбеног капацитета државе за њен укупан просперитет, он је као географски „идеално” позиционирани државу видео државу која има истовремено и приморски и континентални положај [Aristotel 1988]. Геополитичка пракса наредних епоха, па ни она новијег доба, није довела у питање основаност тог става. Међутим, проширивањем географских сазнања, проширено је и значење појмова „копна” и „мора”, па, самим тим, и значење географског положаја државе. Исто тако, потпунији увид у политичка збивања на ширем простору инспирисао је иновирање теза о директној или индиректној условљености тих збивања географским чиниоцима. Из тог односа проистекли су елементи за нове геополитичке теорије. У ствари, тек геополитичка пракса, посматрана у планетарним размерама, могла је да генерише, и да тестира геополитичке теорије са исто тако широким проблемским оквиром, као што су Мехеново [Мехен 1960] разматрање улоге поморске моћи или Мекиндрово [Mackinder 1996] и Спајкменово [Sprukmen 1944] учење о ривалству „света копна” и „света мора”.

Утицај геополитичке праксе на развој геополитичке мисли препознатљив је, на пример, у случајевима када предстоји реализовање крупних геополитичких пројеката и када није спорно да постоје снаге које то могу и желе да изведу. Тада, извесност развоја догађаја поприма значење већ испољене праксе у односу на коју се формулишу одговарајући теоријски ставови. Речју, теорија иде у сусрет надлазећој или већ делимично испољеној пракси како би је учинила смисленом, односно закономерном. Наравно, чинећи то, она истовремено почиње да испољава повратно дејство на праксу – промовише је као нужност, обезбеђује јој додатну подршку и, самим тим, њено испољавање чини извеснијим, а њене учинке запаженијим. Такву улогу имала је, на пример, Рацелова теорија о органској синтези државе и тла, афирмисана у годинама које су непосредно претходиле периоду немачке империјалне политике. То се, пре свега, може рећи за његове тезе о „животном простору”, „животној енергији” и „закону експанзије”, као и за Кјеленово [Kjelen 1943] промовисање немачке нације у „младу” нацију предодређену да се шири у планетарним размерама на рачун територија које контролишу „неперспективни”, „истрошени”, „стари народи” какви су, по његовој процени (почетком 20. века) били Енглези и Французи.

Разумљиво је да геополитичке визије инспирисане ексклузивним, односно недовољно репрезентативним случајевима праксе, релативно брзо доживљавају да их пракса демантује. Што је геополитичка пракса динамичнија, а тиме и промене у дистрибуцији политичке моћи у простору видљивије, то пре долази до оспоравања појединих теоријских поставки. Да ли ће оне да устукну пред аргументима праксе који им противурече или ће да их игноришу зависи не само од тога колико је теорија у раскораку са праксом, већ и од тога на који део праксе се тај раскорак односи. Аргументи који почивају на догађањима у којима су кључни играчи „велике” државе или „велике”

нације, ретко остају без утицаја на теоријске поставке које се нису потврдиле у пракси. Наравно, као што је за прихватање неког теоријског становишта нужно да оно буде праћено довољним бројем дешавања у пракси које га поткрепљују, и за „демонтирање” неке довољно афирмисане теорије није довољан појединачни демант. Упорност којом је, на пример, брањена теорија о геоцентричном систему света то довољно убедљиво илуструје. Када се ради о друштвеним наукама, склоност игнорисању појединачних аргумената праксе још је израженија. Не без разлога. Уосталом, није случајно речено да закон у друштвеним наукама представља само просек понашања. То значи да он (закон) није оспорен сваким случајем одступања од просека, већ тек са довољним бројем значајних одступања. Истина, поједина шокантна искуствена сазнања, макар и као изоловани случајеви, могу довољно снажно да уздрмају неко теоријско становиште, тако да оно у једном кораку изгуби толико на уверљивости, обесмисли се до те мере да бива практично елиминисано из скупине релевантних чинилаца практичног деловања. Неочекивано брз распад Совјетског Савеза (СССР), на пример, обесмислио је и дисквалификовао теоријску конструкцију о „социјализму као светском процесу” много ефектније него што је то полазило за руком бројним претходним студијама намењеним управо том циљу. Једноставно, драматичност промене, као и њена неочекиваност, показали су се делотворнијим од бројних несумњиво аргументованих, академски уобличених и систематски емитованих критика на рачун прогнозираног „претварања социјализма у светски процес”. Та, некада несумњиво атрактивна пројекција света будућности, устукнула је пред снагом убедљивих аргумената – морала је да уступи место мање спорним визијама.

Слично се десило и са уверењем Американаца у непобожност одбрамбеног штита Сједињених Америчких Држава (САД). Оно је деценијама било једно од полазишта у изградњи њиховог безбедносног идентитета. Представљало је својеврсну константу на којој је почивала свест о приоритетно прекоморској мисији америчких одбрамбених снага. Међутим, спектакуларним терористичким нападом од 11. септембра, Американци су, такорећи у једном трену, лишени тог лагодног стања, без изгледа да га ускоро поврате. Тај драматичан догађај који је демантовао тезу о недоступности територије САД непосредним терористичким нападима, неминовно је утицао на перцепцију односа снага на глобалној политичкој сцени, а самим тим и на концепте индивидуалног и коалиционог реаговања на ту врсту безбедносних претњи. Промовисањем тероризма у глобалну претњу, обрачун с њим добио је значење глобалног обрачуна. Један типично асиметричан сукоб подигнут је на ниво сукоба у планетарним размерама. У складу с тим, приписан му је атрибут „светски” – почео је да се помиње као „трећи светски рат”, што би требало да значи и битну промену у размању његових узрока, облика испољавања и могућих последица.

У сваком случају, пракса као незаобилазан критеријум основаности теорије поддржава или обесхрабрује одређене теоријске поставке и кумулативним учинком тих утицаја изнуђује корекцију оних поставки које нису имале довољно добру прогностичку вредност, односно довољно вредан инструктивни потенцијал. На тај начин, прогнозе које је пракса демантовала, као и препоруке за практично поступање, имплицитно садржане у теоријским ставовима, уколико се не показују ваљаним, не производе очекиване ефекте, пре или касније бивају кориговане или бар губе статус основаних хипотеза.

Улога геополитичких теорија у обликовању геополитичке праксе

Без обзира на то колико је геополитичка пракса, по инерцији, склона да функционише по закону праволинијског кретања и, као таква, углавном недовољно заинтересована да се превентивно мења, није могла увек остати равнодушна према различитим анализама простора, смелим хипотезама и провокативним геополитичким визијама. То се дешавало нарочито онда када су оне указивале на могућност да се не понове грешке из прошлости, да се избегну незавидне ситуације или, пак, на то како да се из таквих ситуација изађе. Што су теоријски ставови експлицитније исказани и логички конзистентнији, то је и већа вероватноћа да ће произвести видљивије промене у сфери практичног поступања. Наравно, тешко је проценити колико су поједине теоријске поставке утицале на понашање главних актера геополитичке сцене у датом историјском тренутку. Не зна се поуздано ни то да ли су им биле познате и, ако јесу, како су их разумели. О тој вези може се само судити на основу (не)подударности манифестних димензија геополитичког понашања и онога што је геополитичка мисао експлицитно или имплицитно сугерисала као разборито понашање. Тако, на пример, нема доказа да је учињен покушај да се, у складу са Платоновим визијом „идеалне државе” примене препоручени механизми одржавања константног броја „огњишта” (домаћинстава) у држави. Није у пракси заживела ни његова идеја да границе државе треба да буду геометријске. Насупрот томе, Русоово [Rousseau 1978] заговарање природних граница, осим што је верификовано настојањем већине владара да територијалну експанзију крунишу „избијањем на природне границе”, односно да одсудну одбрану државе организују ослонцем на „природно јаке објекте”, добило је у геополитичкој пракси значење једног од принципа разграничења држава.

Сличну верификацију, на посредан начин, добило је и Платоново виђење улоге државних граница којима он додељује комплексну заштитну функцију – да осим одбране од упада страних војски штите државу од свих негативних утицаја споља. Препорука да оне буду селективно пропустљиве, као и то да буду утврђене и брањене тако „да отежавају приступ непријатељу, а олакшавају пријатељу” [Платон 1971: 212-213], такође је имала одувек, па и дан-данас има довољно присталица. Мере којима се ЕУ и САД бране од најезде „неподобних” имиграната, уз истовремено заговарање либерализације прекограничног протока људи, робе и капитала у оквиру зона слободне трговине и царинских унија, скоро у потпуности могу да се подведу под Платонову визију селективно пропустљиве границе.

Наравно, постојање корелације између теорије и праксе није истовремено потврда узрочно последичног односа, чак ни када се ради о временски и просторно блиским појавама. Зато је и незахвално процењивати колико су (и да ли су) геополитичке идеје, поготову оне из античког или средњовековног периода, одговорне за геополитичке подухвате државника којима су биле доступне. Колико је, на пример, Аристотел утицао на свог најславнијег ученика Александра? Ако је славни учитељ заслужан за геостратешке подвиге прослављеног ученика, да ли је он одговоран и за његово несналажење у управљању вишеструко увећаним царством? Једно је, свакако, неспорно: ученик није следио препоруке славног учитеља о неопходности

склада величине државне територије и становништва, а поготову није испоштовао упозорење да је за успешно управљање државом неопходно да она буде „на неки начин прегледна” – да се догађања у њој могу надзирати. Ту несмотреност велики стратег Александар платио је губитком контроле над запоседнутим пространством, а затим и распадом неодмерено велике империје. То се касније догодило и Наполеону и Хитлеру, када су у победоносном војничком заносу заборавили на главни проблем свих освајачких похода, а то је успостављање и стабилизовање власти на освојеним територијама.

У сваком случају, геополитичка мисао је на различите начине (директно или индиректно) указивала на предуслове који смањују ризик дезинтеграције великих политичких заједница. Сугестије те врсте јесу, поред осталих, Мехеново [1960] становиште да је један од критеријума геополитичког статуса државе политички карактер владавине, као и Спајкменово сврставање нивоа социјалне интеграције у основне показатеље геополитичке моћи државе. Ова и њима слична становишта нису остала без утицаја на геополитичку праксу. У настојању да прошире и стабилизују зоне утицаја, САД и СССР су, на пример, за све време хладног рата, систематским мерама, пре свега промовисањем јединственог вредносног система, идеолошком индоктринацијом и мерама економске политике, стимулисале социјалну интеграцију, како на нивоу земаља чланица Варшавског уговора, односно чланица НАТО-а, тако и на нивоу тих блокова. Заостајање Совјета у тој „дисциплини” хладноратовског надметања било је један од главних узрока константног слабљења Варшавског уговора и његовог дефинитивног распада, који је својим домино ефектом убрзао дезинтеграцију самог СССР-а. Мере за подстицање социјалне интеграције колонија са матичном државом биле су, такође, једно од мање-више препознатљивих обележја геополитичког понашања колонијалних сила. Оне које су у томе биле успешније имале су више шанси да одложе распад свог колонијалног царства. Велика Британија је у том погледу показала највише умећа. Њена империја је, трансформисањем у Комонвелт, избегла трауме драматичног распада. Осим тога, она је, трансформацијом појединих колонија у државе доминионе, задржала улогу матице, макар и у симболичном смислу, и тако поштеђена болне фрустрације коју производи чин дефинитивног развлашћивања моћника.

Геополитичке идеје, захваљујући првенствено реномеу извора од којег потичу, у неким случајевима врло брзо остварују препознатљив утицај на геополитичку праксу. Тако је, под утицајем Мехеновог образложења значаја поморске силе, министар морнарице САД покренуо 1889. године акцију убрзаног јачања америчке морнарице која је, по Кисинџеровим казивањима, до 1880. године била слабија од чилеанске, бразилске или аргентинске, да би већ 1895. године Америка обзнанила да од Велике Британије преузима примат на мору [Kisindžer 1999: 22]. То је, без сумње, представљало значајну промену у геополитичком понашању до тада прилично изолационистички расположених Сједињених Држава. Има, такође, основа за тврдњу да су препоруке Мекиндерове теорије heartland-а да се на све могуће начине осујети приближавање Немачке и Русије, имале значајног удела у доношењу одлуке о прекрајању политичке карте Европе након Првог светског рата. Ту претпоставку потврђује стварање неколико нових држава на простору бивше Аустроугарске царевине (Пољска, Чехословачка, Југославија, Мађарска), које су, како је то сугерисао

Мекиндер, требало да чине тампон зоне између Русије и германског дела Европе. У истом контексту посматрао је и положај Финске, за чију независност британска дипломатија у том периоду постаје све заинтересованија.

О утицају геополитичке теорије на праксу још упечатљивије сведочи експлоатација, најпре Рацеловог, а касније и Хаусхоферовог [Хаусхофер 2004] учења за креирање и оправдавање немачке експанзионистичке политике у време царске и хитлеровске Немачке. Рацелово тумачење државе као живог организма, са границама које морају да се померају да би организам могао природно да се развија, као и његово виђење немачке државе као „организма” који је у фази развоја, са виталним народом коме треба више „животног простора” од оног којим располаже, било је добро дошло образложење и инспирација за амбициозне експанзионистичке пројекте. Сличну улогу одиграо је Хаусхофер између два светска рата, обезбеђујући „научну” подлогу захтевима немачких ревизиониста и Хитлеровим освајачким апетитима. Разрадом Рацеловог става да егзистенција државе зависи од животног простора, уз истовремено упозоравање на чињеницу да је густина становништва у „младој” немачкој држави знатно виша него у земљама „старим колонијалним силама”, он је практично (макар и ненамерно) давао мандат Немачкој да се шири према подручјима богатим природним ресурсима.

Пример присног односа између геополитичке теорије и праксе јесте конципирање и практиковање америчке стратегије задржавања у духу Спајкменове теорије *rimland*-а. Наиме, кључни потези америчке геополитике према простору у зони утицаја Совјетског Савеза били су конзистентно у функцији остваривања контроле над *rimland*-ом (рубним подручјем евроазијског масива) коју је Спајкмен, још у време Другог светског рата, означио као кључ за коначну и неопозиву победу „сила мора” над „силама копна”. Укључивање Турске у НАТО; подршка Израелу; придобијање Пакистана; слабљење утицаја СССР-а у Ираку и осујећивање његовог зближавања са Кином; војно ангажовање у Вијетнаму; подела Корејског полуострва и војно присуство у Ј. Кореји, као и обезбеђивање одбрамбеног кишобрана Јапану – били су кораци у правцу окруживања СССР-а из правца *rimland*-а, чиме је он дефинитивно требало да испадне из трке за статус глобалне силе. Таквом објективизацијом стратегије обуздавања ефектно је демонстрирана примена тзв. „принципа анаконде” за остваривање превласти на глобалном нивоу.

Међу теоријама новијег датума, велике шансе да утиче на геополитичку праксу има, вероватно, Хантингтонова *теорија сукоба цивилизација* [Huntington 2000]. За то су, осим ње саме, заслужна драматична збивања на почетку новог миленијума која се, спонтано или тенденциозно, третирају као доказ почетка обистињавања Хантингтонових прогноза. Под тим утиском, његова аргументација звучи уверљивије, његовим порукама додељује се, неретко, пророчанско значење, чиме се обезвређује снага противаргументата. Истина, Хантингтонова теорија се ретко званично помиње као доказ оправданости неких непопуларних мера којима земље „западне цивилизације” покушавају да се додатно заштите од инфилтрације вредности не западног типа. Ипак, тешко је поверовати да те мере нису њоме подстакнуте. Ако је тако, онда би обавеза досељеника у неким земљама ЕУ да, као услов за добијање држављанства, положи веома захтеван испит из познавања језика и историје дотичне државе, могла да се посматра као превентивни одговор на очекивано „сукобљавање цивилизација”.

Није искључено да је сличним разлозима мотивисано отезање са пријемом Турске у ЕУ, као и забринутост западних земаља због немогућности да се изборе са проблемом превеликог броја имиграната из Азије и Африке. За оне који верују Хантингтону, број имиграната само је једна димензија проблема. Друга, озбиљнија, јесте околност да имигранти махом долазе са подручја „незападне цивилизације” и да, као такви, тешко могу да се интегришу у западно друштво. Као „свеж” доказ за то наводе се немири (у ствари, својеврсна побуна досељеника неевропског порекла) у Француској 2005. године, затим масовни протести муслимана широм света, 2006. године, након објављивања „спорних карикатура” са ликом Мухамеда, као и они поводом говора папе Бенедикта XVI у којем је ислам помињан у негативном контексту.

Не може се порећи да ти догађаји говоре у прилог неких од кључних ставова Хантингтонове теорије. Наравно, уколико је више „доказа” њене основаности, утолико ће њен утицај бити већи. За сада се он само назире. То би требало да значи да трендови повезивања и сарадње надвладавају трендове раздвајања. При томе, остаје, нажалост, неспорна истина да је постојање супротстављених трендова на нивоу идеја скоро редовно доводило до сукобљавања следбеника тих идеја, да је, како примећују неки аналитичари, сваком „стварном рату претходила ...’борба идеја’ интегрисања и сепаратисања” [Кнежевић 2001: 32], и да је тек стварни рат преуђивао која идеја има јаче упориште.

У вези са односом геополитичке теорије и праксе неспорно је још и то да се за скоро сваки облик геополитичког понашања може пронаћи неко релативно чврсто теоријско упориште, али да нема теорије којом би се могли објаснити сви облици испољавања геополитичке праксе. Богатство различитости тих облика и услова у којима се остварују има за последицу то да се они на различите начине опажају и интерпретирају. Отуда и толико различитих виђења улоге и значаја географских чинилаца у политичким појавама и процесима. Свако ново виђење значи шансу више за „осмишљавање” праксе. С друге стране, сваки неочекивани искорак геополитичке праксе, тј. значајан отклон од уобичајених образаца понашања, доводи у питање неки аспект геополитичког мишљења или, пак, афирмише неке до тада спорне – сувише ексклузивне теоријске конструкте. Као пример за то може да послужи судбина идеје регионализма. Она је довољно експлицитно исказана у познатом Русоовом ставу да „исти закони не могу да одговарају толиким различитим покрајинама које имају различите обичаје, живе у различитим климатским условима и не могу подносити исти облик владавине” [Rousseau 1978: 121]. За такво резонување углавном није било места у апсолутистичким монархијама, нити у државама бирократског социјализма, а поготову не у диктаторским режимима. Међутим, са све евидентнијим трендом децентрализације власти, карактеристичним за друштва са високим демократским стандардима, регионализација има све више изгледа да постане доминантан приступ унутрашњег административно-територијалног уређења државе. Аргументација на којој се базира промовисање тог тренда скоро редовно подсећа на потребу да правна регулатива уважава природне и друштвено-историјске посебности подручја на којем треба да се примењује, што је, без сумње, својеврсна промоција давно исказаних Русоових ставова. То је још један у низу доказа да геополитичка теорија и пракса комуницирају различитим каналима и на различитим нивоима, и да је одсуство те комуникације само привидно, или само привремено.

Јединство геополитичког дискурса и геополитичког поретка

Као и остали дуготрајни процеси, међузависност геополитичке теорије и праксе може да се посматра преко парцијалних и кумулативних учинака У геополитичкој литератури новијег датума предност се даје овом другом приступу. У складу с тим, као елементи анализе све чешће се апострофирају геополитички дискурси и геополитички пореци. Такав приступ полази од разликовања просторне праксе и представљања простора као два кључна аспекта геополитике. Према Егњу и Кобрицу [Agnew and Corbridge 1995:7], просторна пракса „односи се на материјалне и физичке токове, интеракције и покрете који се одигравају у простору и преко простора” и који представљају фундаменталне карактеристике економске продукције и друштвене репродукције, док представљање простора „укључује све концепте, именована праксе и географске кодове који се користе у разговору о просторној пракси и за разумевање просторне праксе”. Другим речима, под *просторном праксом* подразумева се деловање државе које се односи на организацију простора, односно његово искоришћавање у функцији привредног развоја, одбране и националне безбедности уопште, а под *представљањем простора* његова интерпретација са становишта његове улоге у обликовању просторне праксе. Из таквог одређења наведених појмова проистиче да је, у сумарном облику, представљање, тј. интерпретација простора *геополитички дискурс*, а да се просторна пракса препознаје као *геополитички поредак*.

Анализирајући просторну праксу „друштва територијалних држава” у периоду након Наполеонових ратова, Егњу и Кобриц [1995: 47-48] идентификовали су три различита геополитичка поретка. То су: *британски поредак* (1815–1875), геополитички *поредак међуимперијалистичког супарништва* (1875–1945) и *хладноратовски поредак* (1945–1990). По њима, сваки геополитички поредак укључује хијерархију, а хијерархија почива на неком виду хегемоније. У том смислу, постхладноратовски период описују као хегемонију у чијој је основи неколико моћних земаља (САД, Немачка, Јапан), при чему је поредак интегрисан светским тржиштима и регулисан транснационалним институцијама и организацијама као што су ЕУ, Светска трговинска организација, Међународни монетарни фонд и Светска банка [Agnew and Corbridge 1995: 193].

У складу са ставом о корелацији између представљања простора и праксе у простору, сваком временском периоду карактеристичном по посебном геополитичком поретку одговара посебан геополитички дискурс. Тако се, по мишљењу Егњуа и Кобрица [1995: 47-48], сходно наведеној периодизацији геополитичких поредака, у периоду од Бечког конгреса до краја хладног рата, могу идентификовати три главна геополитичка дискурса или *три геополитике*. То су: *цивилизацијска геополитика*, карактеристична за период британског поретка, *натурализована геополитика* која прати поредак међуимперијалног супарништва и *идеолошка геополитика*, која одговара периоду хладноратовског поретка. С обзиром на то да је у постхладноратовском периоду ширење тзв. друштва тржишне демократије промовисано у својеврсну стратегију, геополитички дискурс тог периода често се означава као *геополитика проширења* [O Tuathail and Dalby 1998: 20].

Која су основна обележја наведених геополитичких дискурса?

Цивилизацијску геополитику, као доминантан дискурс у периоду британског геополитичког поретка, карактерише интерпретација простора у којој су различити делови света категорисани у складу са тим којој „цивилизацији” припада становништво које их насељава. Према Егњу [Agnew 2003: 87], њени главни елементи су: а) промовисање европске јединствености као посебне цивилизације; б) уверење да су корени европске посебности у њеној прошлости; в) схватање да, иако су друге културе можда имале пристојну прошлост са високим остварењима, њих је Европа надмашила и г) све већа идентификација са посебном државом – нацијом као репрезентом најсавршеније верзије европске посебности. На тој основи стварана је слика о свету подељеном на Европу (елитну цивилизацију) и „остале” (цивилизације нижег ранга), из чега је проистекло оправдавање европске амбиције за глобалном доминацијом и тумачење територијалне експанзије и успостављање колонијалне империје као мисије цивилизовања „осталих”. То је почетак уквировања биполарног односа „Запад и остатак света” (*The West and The Rest*) који ће касније допринети обликовању концепта „Запад против остатка света” (*The West Against The Rest*) [Ferguson 2012]. У том духу, интерпретирано је, пре свега, британско присвајање прекоморскихседа, инспирисано потрагом за новим тржиштима и новим подручјима инвестирања. Сличну улогу у интерпретацији америчке историје имала је њена Manifest Destiny – становиште по којем су Американци, као одабран народ, предодређени да увећавају територију, богатство и утицај. Руси су, такође, дуго видели себе у лику народа који својим територијалним ширењем на југ и југоисток „уноси светлост у културну таму” Сибира и Централне Азије.

Натурализована геополитика, карактеристична за поредак империјалног ривалства (1875–1945), одликује се идејама блиским реалполитици у чијој је основи став да односе међу државама одређује „гола сила” и да јачи побеђује. У оквиру овог дискурса, који кореспондира са дарвинистичком теоријом права јачега, потпуну промоцију доживеле су теорије о органској синтези државе и тла, као и теорије о сукобу „света копна” и „света мора”. Афирмација натурализоване геополитике поклапа се са интензивирањем супарништва између групе европских земаља предвођених Великом Британијом и Француском (уз подршку САД) и све снажније и ревизионистички настројене Немачке, опседнуте жељом да изгради сопствену империју. Будући да је у то време главна основа светске акумулације капитала била британски колонијални систем и односи између Велике Британије и САД, прави изазов за Немачку и остале ревизионистичке земље био је да изграде алтернативу тој структури. Испоставило се да је то немогуће учинити док се Велика Британија и њени савезници војнички не поразе, што је коначно довело до два глобална оружана сукоба.

Идеолошка геополитика, односно *геополитички дискурс хладноратовског периода* почива на идејама о непомирљивости капитализма и социјализма као сукобу „добра” и „зла”; те праву на ширење „добра” у име спасавања света од експанзије „зла”.¹ У овом случају „ширење” није нужно подразумевало освајање туђих територи-

¹ Експлицитан став о непомирљивости амбиција САД и Совјетског Савеза изнео је још 1946. године амерички амбасадор у СССР-у Џорџ Кенан (George Kennan) у познатом „Дугом телеграму” из Москве. Он је оценио да „у догледној будућности САД не могу да рачунају на политичку блискост са Совјетским Савезом”, већ да морају да наставе да га „третирају као ривала”; да се од њега „не може очекивати уверење у могућност сталне коезистенције социјалистичког и капиталистичког света”, већ пре свега „упор-

ја ради њиховог присвајања у класичном смислу, већ ширење сфера утицаја идеолошки супротстављених блокова које су предводили САД и СССР. Те сфере се показују дугочасним због својеврсне пат позиције у којој су сукобљене стране снабдевене уравнотеженом могућношћу вишеструког сигурног узајамног уништења. Пошто је у таквој ситуацији идеја о директној оружаном конфронтацији била практично искључена, учвршћивање сфера утицаја подразумевало је проналажење савезника и следбеника у редовима земаља такозваног Трећег света. У ту сврху и једна и друга страна, уз глорификовање вредности сопствене идеологије и бестидно блажење супарника, служиле су се различитим комбинацијама помоћи, обећања и уцена. Исход хладног рата недвосмислено је показао ко је у свему томе био успешнији.

Геополитика проширења, компатибилна са постхладноратовским поретком, промовише идеје ширења вредности западног друштва и либералне демократије, посматрајући их као вредности универзалног значења које, као такве, треба приближити (што у пракси може да значи и наметнути) остатку света. Полазећи од те мисије, она исказује разумевање за пројектовање моћи водећих земаља Запада на просторе још „недовољно демократизованих” делова планете. У том смислу, овај геополитички дискурс неодољиво подсећа на цивилизацијску геополитику. Наиме, у оба случаја препознатљив је апологетски однос према експанзији, само што се у првом случају територијална експанзија интерпретира као мисија цивилизовања „мање цивилизованих”, док се у другом приступ изворима енергената или контролisanje њиховог транспорта проглашава пројектима ослобађања и демократизовања „недовољно слободних” и „недовољно демократизованих”. Ако нема земаља које би се означиле као простор где царује „културни мрак”, има довољно простора где, по оцени моћника са Запада, влада „демократски мрак”, а „лучоноше” су, по навици, жељене посла.

Димензију цивилизацијске геополитике у постхладноратовском геополитичком дискурсу неки аутори препознају и у тзв. медитеранској политици ЕУ, што се посебно огледа у одуговлачењу, односно условљавању пријема Турске у ту заједницу. У вези с тим, Билгин [Bilgin 2004: 268-269], као индикативна, наводи следећа запажања која долазе из земље кандидата: „гвоздена завеса” која је некада делила Европу уклоњена је, али се поставља нова културно-религијска гвоздена завеса; наглашавају се границе између „Запада” и „не-Запада”, ЕУ је на путу да постане посебна цивилизација у којој неће бити места за Турску; ЕУ смешта Турску у „не-Европу” и сл. Својом теоријом сукоба цивилизација Хантингтон и његови следбеници допринели су да оваква запажања добију много већи одјек од оног којег иначе заслужује питање чланства у Унији. Када се томе додају изјаве из појединих политичких кругова у Европи да је неприхватљив пријем земље која не дели исту религију и доминантне вредности ЕУ, тешко је не сложити се са оценом да димензија цивилизацијског дискурса у геополитичкој мисли постхладноратовског периода није привид нити само спорадична и пролазна појава.

Наравно, геополитика проширења временом поприма нове форме испољавања. Те промене одраз су оспоравања одрживости једнополарног поретка као стања у којем су САД, како је то приметио Томас Барнет [Barnett 2004], „центар света”, док је остатак планете подељен на три зоне: зону прикључења, неинтегрисану празнину и зону неприкључења. Немирење са таквим стањем исказале су, пре свега, „си-

но настојање да се нарушава и слаби укупан утицај и моћ противника” (Kennan, G. The Sources of Soviet Conduct. < <http://www.historyguide.org/europe/kennan.html> > 24. 5. 2013).

ле у успону” и „силе у настајању” (Кина, Русија, Индија, Бразил) које су, по формули „West and the Rest”, сврстане наспрам Запада. Оне се већ препознају као претенденти на статус утицајног актера глобалне политичке сцене под заједничким неформалним називом БРИК (акроним од почетних слова имена држава).²

Мада ово окупљање сила „незападног блока” није праћено изграђивањем било какве политичке или војне инфраструктуре својствене блоковским сврставањима, оно се, ипак, опажа као израз настојања да се пронађе начин за успостављање равнотеже моћи у међународним односима, тј. да се направи баланс према САД и њеним стратешким партнерима, у првом реду Европској унији и Јапану. Пракса балансирања у међународној политици има, иначе, дугу историју и није случајно што су континуитет њеног постојања и обрасци остваривања предмет проучавања бројних теоретичара. Међу њима се посебно издваја Кенет Волц са својом теоријом структуралног реализма [Waltz 1979], као и Пол Кенеди који, надовезујући се на Волцово становиште да се „слабији увек удружују против јачег”, доказује да, пре или касније, суперсила увек улази у „фазу пренапрезања”, будући да њени трошкови постају већи од прихода које јој доминантна позиција обезбеђује [Kenedi 1999]. Постхладноратовски дебаланс глобалне моћи у облику једнополарног геополитичког поретка омогућио је да се Америка нађе у позицији глобалног хегемона, са свим привилегијама и изазовима који проистичу из тог статуса. Природна реакција на такво стање била је да се „слабији удружују против јачег” у настојању да му парирају како би избегли, односно ублажили последице сопствене инфериорности. Истовремено, реаговање „слабијих” подстакло је САД да преиспитају свој наступ према остатку света и предузму низ мера како би осујетиле покушај стварања равнотеже снага. Наравно, примена нових мера подразумева и веће издатке, док, с друге стране, удруживање „изазивача” и јачање њиховог утицаја у појединим регионима доприноси смањивању прихода, јер суперсила више није у могућности да безгранично и неометано намеће своју вољу. Тако се целокупна рачуница на којој почива геополитика проширења постепено мења, што коначно доводи до уобличавања новог геополитичког поретка и односа снага у међународној политици. Да би то постигле, поменуте „незападне силе” делују и у мултилатералном формату, кроз БРИКС, али и самостално, дефинишући сопствене геополитичке концепције које треба да помогну ширењу њиховог утицаја.

Посматрајући овај процес са становишта цивилизацијске геополитике, приметно је да се прибегава конструкцији теза о „јединствености” и „посебности” цивилизација којима ове велике земље (односно „велики народи” народи који их насељавају) припадају. У Русији се од средине деведесетих година двадесетог века темељно и систематски укорењивала теза о евроазијству као цивилизацијском обрасцу који је антипод „западњаштву”, америчким вредностима и стандардима. Посебност Русије се истиче у сваком погледу и наглашава (понекад и претерано) да је то предност, а не недостатак. Александар Панарин види Русију као простор на којем су се трансформисали политички импулси који су из Кине и Индије „путовали” ка Европи и обрнуто [Панарин 2006: 240]. За Петра Савицког Русија – Евроазија је самобитна и самодовољна; он је назива „месторазвојем” засебне цивилизацијске јединице [Savickij 1933: 147]. Темелје данашњих стратешких докумената о националној безбедности и позиционирању у светској политици ки-

² Прикључивањем Јужне Африке (Sought Africa) том мултилатералном клубу, БРИК је „прерастао” у БРИКС.

неско руководство тражи у конфучијанским тезама о „хармонији” и „међузависности”, које се (поново) схватају као важан елемент кинеске цивилизације. Поједини аутори повезују реформе започете у овој земљи 1978. године са научним историјским лекцијама из периода династије Танг – „златним добом” кинеске културе. Те лекције сугеришу: да се повећавањем обима трговине ојачавају економски потенцијали, да се привредном сарадњом шири културни утицај, што на крају треба да допринесе остваривању политичких циљева [Saha and Klinger 2010: 22]. Истицање специфичности индијске цивилизације такође је већ дуго незаобилазни део политичког фолклора, како приликом сусрета индијских званичника са представницима других држава, тако и током предизборних кампања. Од доласка на место премијера Нарендре Модиа, 2014. године, то добија нове обресе. Модиа поносно истиче да „индијска цивилизација стоји високо, прелази препреке које се налазе на путу и када год је људска цивилизација улазила у нова доба знања, Индија је била та која је целом човечанству показивала пут” [Modi 2017]. Посебно је интересантно трагање Бразила за својим цивилизацијским коренима, које се одвија и у оквиру стратегије „Југ-југ” којом се повезују латинскоамеричке са афричким земљама [Bissio 2015]. Хантингтон је Латинску Америку декларисао као засебну цивилизацију, чије су наслеђе и аутохтоне културе Маја, Астека и Инка, европска колонизација, али и трговина робовима са афричким континентом. Свест о јединствености латинскоамеричке цивилизације, са Бразилом као водећом државом, постепено се обликује и етаблира у политичкој и широј јавности, што је први, вероватно и најважнији корак у процесу одбацивања наметнуте вредносне матрице о доминантности „елитне западњачке” цивилизације у друштвима држава Латинске Америке. Западна парадигма о „цивилизовану осталих” као „просветитељској мисији”, било да се радило о бројним покушајима ширења различитих утицаја од петнаестог до деветнаестог века, било да се ради о савременој идеолошкој конструкцији (пост)либерално-демократског уређења, више није прихваћена од „осталих”. „Остали” се више не задовољавају показивањем пасивног отпора прихватању западних образаца, већ вредно раде на фундаирању својих цивилизацијских темеља, што ће допринети заокруживању нових вредносних матрица и утицати на обликовање друштвено-политичких система у наредним деценијама.

На ове трендове надовезују се и елементи карактеристични за дискурс натурализоване геополитике. Међутим, за разлику од периода када је тај дискурс био доминантан – период међу империјалистичког супарништва (1875–1945), савремено сучељавање најважнијих актера није империјално ривалство, па самим тим ни борба за колонијалне поседе, већ је оно првенствено надметање око приступа ресурсима (пре свега енергетским), тржиштима и кључним транспортним коридорима. Да би се то остварило користе се одређене политичке мере, али се често прибегава и сили. Будући да је једна од главних карактеристика међународних односа у актуелном постједнополарном поретку њихова анархичност, постављене циљеве није могуће остварити без адекватних војних потенцијала. Резултат тога је тенденција увећавања војне моћи „изазивача” којим се успоставља нови однос снага према САД, о чему довољно убедљиво сведоче подаци наведени у табели 1 [SIPRI 2016: 1-21]. Наиме, повећавањем апсолутних износа војних трошкова знатно брже него што то чине САД (јер оне, посматрано кроз призму Кенедијеве теорије, као „пренапрегнута суперсила” не могу за ту сврху више да издвајају), смањује се „заостајање” сваке од њих у односу Америку. То је још израженије када се ради о односу њихових војних трошкова са војним трошковима водећих европских држава и Јапана (табела 1).

Табела 1 – Упоредни приказ војних трошкова САД и осталих великих сила (САД=100)

	1998.	2008.	2015.
Кина	8,21	16,62	36,02
Русија	4,83	8,33	15,29
Индија	5,71	6,00	8,58
Бразил	4,87	3,90	5,36
Јапан	11,63	6,67	7,78
Велика Британија	12,92	10,15	10,03
Француска	15,36	9,38	10,20
Немачка	12,61	6,89	7,91
ЕУ-28	80,28	46,60	47,33

Нема сумње да и земље БРИК-а рачунају на употребу силе као средства за остварење својих геополитичких интереса, као што су то чиниле и чине САД. Доказ за то су, на пример, војно ангажовање Русије у Грузији и Сирији или акције кинеског ратног ваздухопловства у ваздушном простору изнад Јужног кинеског мора током 2016. године. С друге стране, приметно је својеврсно „геополитичко утврђивање” свих великих сила у ширим регионалним целинама којима припадају. Оне те просторе посматрају као сопствене „ексклузивне зоне” из којих се мора истиснути или, у најгорој варијанти, минимизирати утицај других актера. То се чини стварањем економских интеграционих целина и успостављањем војних савезништава са мањим државама. Тако је, на иницијативу Русије, формирана Организација договора о колективној безбедности (ОДКБ) чије су чланице, поред Русије, и Казахстан, Белорусија, Јерменија, Киргизија и Таџикистан. (Узбекистан је иступио из организације 2012). Русија је, такође, иницирала успостављање Евроазијског економског савеза, у који су ушли и Белорусија, Казахстан, Јерменија и Киргизија, са очигледном намером да се ова регионална интеграција шири. Бразил је предводио стварање Уније јужноамеричких нација (UNASUR) која окупља скоро све земље Латинске Америке (Мексико и Панама су посматрачи, а Тринидад и Тобаго су земље кандидати за чланство). Индија покушава да, преко Иницијативе Бенгалског залива за мулти секторску техничку и економску сарадњу (BIMSTEC), изгради чврсте основе за сарадњу са Бангладешом, Бутаном, Мјанмаром, Непалом, Шри Ланком и Тајландом. Кина је за последњих двадесет пет година потписала низ билатералних споразума са државама из азијско-пацифичког региона, међу којима је свакако најзначајнији онај који се тиче кооперације са АСЕАН-ом, а последњи у низу је мегапројекат „Један појас – један пут”, са циљем да се инфраструктурно и економски повежу државе источне Азије и западне Европе. Кина, такође, има водећу улогу у Шангајској организацији за сарадњу (ШОС) чије чланице су и Русија, Казахстан, Таџикистан, Киргизија, Узбекистан, Индија и Пакистан.

Очигледно је да Кина, Русија, Индија и Бразил не пристају на једнополарни поредак. Оне теже стварању мултиполарности и интензивно раде на уобличавању алтернативне структуре постојећим међународним институцијама које су под суштинском контролом САД. Да ли ће то настојање узроковати избијање неког новог војног сукобљавања светских размера тешко је прогнозировать. Међутим, евидентно је да је промена односа снага већ довела до дестабилизације у низу региона, попут Блиског истока и Источне Европе. Комбинујући цивилизацијски и натурализоване геополитички дискурс, а у будућности је могуће и идеолошки, који би се односио на изградњу политичког концепта алтернатив-

ног либералној демократији, „изазивачи“ реализују своје стратегије оријентисане ка вођењу геополитике проширења. За сада, ова тенденција је окренута ка „регионалном проширењу“ и стварању цивилизацијски утемељених и економски интегрисаних целина, способних да у светској политици представљају један од полова чија ће се моћ уважавати и који ће гарантовати заштиту интереса земаља које се око њих окупљају.

Закључак

Однос између геополитичке теорије и геополитичке праксе манифестује се кроз три релације: прво, као утицај геополитичке праксе на формулисање и кориговање теоријских ставова о улози географских чинилаца у политичким појавама и процесима; друго, као утицај геополитичких теорија на обликовање геополитичке праксе и, треће, као коришћење геополитичких теорија за оправдавање одређеног геополитичког понашања. Ставови и хипотезе о улози географских чинилаца у политичким појавама и процесима, као основа геополитичких теорија, производ су генерализованих искуствених сазнања. Управо преко тих генерализација, геополитичка пракса непрекидно утиче на уобичавање геополитичке мисли. С друге стране, теоријске поставке којима се наговештавају, односно интерпретирају одређене политичке појаве у простору, у складу са степеном уверљивости понуђене аргументације, неминовно утичу на понашање актера геополитичке сцене. Тај интерактивни однос између геополитичке теорије и праксе има за резултат препознатљиву компатибилност геополитичких поредака и геополитичких дискурса. Наиме, сваки геополитички поредак карактеристичан за одређени период праћен је њему одговарајућим геополитичким дискурсом. У том смислу, може се рећи да је успостављање постхладноратовског геополитичког поретка у знаку глобалне доминације САД, пропраћено промовисањем новог геополитичког дискурса – тзв. геополитике проширења. Овакав дискурс остаје доминантан и у постједнополарном поретку, који се обликује од средине прве деценије овог века. Ново је, међутим, да је геополитика проширења постала препознатљиво обележје спољнополитичког деловања не само САД (са њеним стратешким партнерима), него и тзв. незападних сила – Кине, Русије, Индије, па и Бразила („сила у успону“, односно „сила у настајању“). Наравно, она се, када је реч о овим земаљама, манифестује углавном на регионалном нивоу и у знатној мери је ослоњена на премисе цивилизацијског и натуралистичког геополитичког дискурса.

Изречени судови о односу геополитичке теорије и праксе, односно њиховој дијалектичкој испреплетаности, засновани су, пре свега, на евроцентричним опсервацијама светске геополитичке сцене. Поглед из неког другог угла указао би, вероватно, на донекле различите призоре. Ипак, скоро је сасвим сигурно да то другачије не би оспорило генерални став о непрекидном синхронизовању геополитичког дискурса и геополитичког понашања. Та међузависност јесте оно што ствара услове за злоупотребу геополитичке мисли. До ње најчешће долази тако што се одредбе неке теорије користе као образложење или изговор за поједине проблематичне облике геополитичког понашања. Разлог због којег се то чини је познат. Самим сврставањем неког геополитичког поступка у ред „научно утемељеног“ деловања обезбеђује му се снажнија подршка и, што је још важније, лакше се придобија наклоност или, бар, толерантнији став оних који га виде проблематичним. Тако је „право“ на животни простор давало „право“ Немачкој да

тај простор немилице отима од својих суседа; тзв. научни социјализам „оправдавао“ је „извоз комунизма“ и тамо где није било заинтересованих за ту „робну марку“; теорија хегемонистичке стабилности „оправдава“ извоз безбедности и демократије широм света (ако треба и присилно) и, у то име „оправдава“ присуство хегемона на свим тачкама Земље. И, тако редом; теорија и пракса не престају да комуницирају. Мења се само садржај и атрактивност онога што једна другој могу да понуде.

Литература

- [1] Agnew, J., *Geopolitics. Revisioning world politics*. London and New York, Routledge, 2003.
- [2] Agnew, J. and Corbridge. S. *Mastering Space*. London, Routledge, 1995.
- [3] Aristotel. *Politika*. Zagreb, Globus, 1988.
- [4] Barnett, T., *The Pentagon's New Map*, Putnam Publishing Group, New York, 2004.
- [5] Beker i Komlozi. *Granice u savremenom svetu*. Beograd, Filip Višnjić, 2005.
- [6] Bilgin, P. A. Return to Civilizational Geopolitics in Mediterenian? *Geopolitics*, Vol. 9, No 2, Sumer, 2004, p. 269-287.
- [7] Bissio, B., „De Bandung a los BRICS: dos estilos, un objetivo“, *América Latina en Movimiento*, edición 504, mayo 2015.
- [8] Дугин, А. *Основи геополитике*. Зрењанин, Екопрес, 2004.
- [9] Kenedi, P., *Uspori i pad velikih sila*, CID, Podgorica, 1999.
- [10] Kisindžer, H. *Diplomatija*. Beograd, VERZAL pres, 1999.
- [11] Kjelen, R. *Država kao oblik života*. Zagreb, Matica hrvatska, 1943.
- [12] Кнежевић, М. *Европа иза лумеса*. Београд, Слободна књига, 2001.
- [13] Mackinder, H. *Democratic Ideals and Reality*. Washington, National Defense University Press, 1996. (reprint izdanja Henry Holt and Company iz 1942)
- [14] Мехен, А. *Поморска стратегија*. Београд, Војно дело, 1960.
- [15] Modi, N., „Indian Civilisation Stand Tall Overcoming Obstacles“, *All India*, 21.02.2017. доступно на: <http://www.narendramodi.in/media-coverage/534426>
- [16] O Tuathail, G. and Dalby (Eds). *Rethinking Geopolitics*. London: Routledge, 1998.
- [17] Панарин, А., *Правда железного занавеса*, Алгоритм, Москва, 2006.
- [18] Платон. *Закони*. Београд, БИГЗ, 1971.
- [19] Rousseau, Jean-Jacques. *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima. Društveni ugovor*. Zagreb, Školska knjiga, 1978.
- [20] Saha, S. and Klinger, J., *China's Grand Strategy: From Confucius to Contemporary*, U.S. Army War College, Carlisle Barracks, 2010.
- [21] Savickij, P., *Šestina světa. Rusko jako zeměpisný a historický celek*, Melantrich, Praha, 1933.
- [22] SIPRI, *Military expenditure by country, in constant (2014) US\$ m., 1988–2015*, SIPRI, Stockholm, 2016.
- [23] Spykmen, N. *The Geography of Peace*. New York, Harcourt, Brace, 1944.
- [24] Ferguson, N., *Civilization: The West and the Rest*, Penguin Books, London, 2012.
- [25] Hantington, S. *Sukob civilizacija*. Podgorica, CID, Banja Luka, Romanov, 2000.
- [26] Хаусхофер, К. *Континентални блок: Берлин-Москва-Токио*, Дугин, А. *Основи геополитике*. Књига 2. Зрењанин, Екопрес, 2004.
- [27] Waltz, K., *Theory of International Relations*, Addison-Wesley, Reading, 1979.

ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПРОМЕНЕ И ПРЕКОМПОЗИЦИЈЕ У ГЛОБАЛНИМ ОДНОСИМА

Драган М. Јевтић, Мирослав М. Талијан и Александар Д. Думић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Глобална геополитичка динамика усмерена је од садашњег уни-
мултиполарног поретка ка тенденцији стварања мултиполарног
света и настанка више центара моћи. Велике силе и центри моћи, на
светском нивоу, носиоци су глобалних економских и политичких токо-
ва који одређују судбину других земаља, првенствено малих, док ће
тенденције промена у светском систему, које се дешавају у сада-
шњим условима, у складу са законитостима геополитичких процеса
исказаних у геополитичкој историји, одредити и њихове могуће пози-
ције у сложеним геополитичким односима.

Идеолошка подела и биполарна равнотежа снага светских држава у
хладном рату трансформисани су у униполарни светски поредак на крају
тог рата, са карактеристиком огромне неравнотеже и асиметрије у расподе-
ли богатства и моћи између светског центра и периферије, у процесу глоба-
лизације, креирајући сукоб цивилизација као облик отпора моћи униполар-
ном центру и његовој доминацији, процесима демократизације и универза-
лизације једнообразних вредности, док су се, као последице асиметричних
процеса глобализације, јавиле повећане неједнакости и зависности.

Геополитичке процесе у глобалним односима карактеришу геоeko-
номски односи у којима се земље периферије налазе у позицији прихва-
тања економско-политичких модела, институција и вредности развијених
земаља, док глобални процеси креирају односе нееквивалентне размене
јаких и слабих актера и повећавају осетљивост слабих актера процеса
глобализације на социо-економске и друге изазове, ризике и претње.

Циљ рада јесте да укаже на геополитичке промене и прекомпози-
ције у глобалним односима, које ће бити пресудан фактор и одредити
судбину појединих земаља у геополитичком позиционирању.

Кључне речи: *геополитика, геополитичке промене, прекомпози-
ције, глобални односи, велике силе, земље, сукоби цивилизација*

Увод

Доминирајућа глобална геополитичка концепција везана је за остваривање
доминације евроатлантских партнера, предвођених САД и НАТО, над Евро-
азијом. Ова концепција, према креаторима светске геополитике, могла би се оства-

риту спровођењем двоструке улоге САД на истоку и западу Евроазије. На западу Евроазије интегрисале би се Русија, Турска и Јапан у проширени Запад, чиме би била створена основа за одржавање сложене равнотеже на истоку Евроазије у чијем центру је Кина.

У остваривању ове визије САД постављају себи, као примарни задатак успоста-вљање и одржавање уједињене Европе под својим вођством и безбедносном заштитом НАТО-а, што је предуслов за остваривање њене доминантне и водеће улоге у Евроазији. У проширеној, мање вероватној варијанти, истински демократизована Русија, како то наглашава Бжежински, нашла би се у оквиру проширеног и виталнијег Запада.

На тај начин тежи се раздвајању геополитичког савеза Русије и Кине који би, као центри моћи, међусобно уједињени, у одређеним геополитичким прекомпозицијама могли извршити уравнотежење САД. Опасност по Запад представља исламски фактор који може постати озбиљна претња остварењу геополитичких интереса западне цивилизације.

У факторе геополитичких прегруписавања и прекомпоновања можемо сврстати геоекономске¹ односе, прожете асиметричном и неравномерном глобализацијом са свим својим непосредним и посредним последицама, сукобе цивилизација, глобално политичко буђење, слабости неолибералног економско-политичког модела итд.

Англосаксонска геополитичка концепција у глобалним односима

На крају 19. века Махан је поделио државе на таласократске (поморске силе) и телурократске (копнене силе) и истакао значај поморске силе као пресудне у односу на копнену силу. Поморска сила има веће могућности маневрисања и контроле глобалних комуникација, па је стога пресудна за коначни исход рата. Разматрање значаја поморске силе довело га је до закључка да „САД имају поморску судбину”, односно да ће могућности њене глобалне доминације бити одређене њеном способношћу да оствари глобалну поморску надмоћ. Махан је, такође, развио и стратегију анаконде према којој „континенталну масу треба гушити у прстеновима анаконде, стезати је на рачун приобалних зона изведених из њене контроле и онемогућавати јој излаз на морске просторе”. Примена стратегије анаконде подразумева блокаду приобаља противника, спречавање коришћења битних поморских лука и прилаза отвореном мору дуж читавих линија на обалама, као и линија које улазе у унутрашњост приобалних делова попут анаконде.² Маханове геополитичке опсер-

¹ Геополитичко становиште узрока ратних конфликта изражено је преко војностратегијских, а у доба продубљеног и убрзаног процеса глобализације после хладног рата, и геоекономских интереса великих сила, као и кроз њихов значај у остваривању војно-политичке или економске доминације на регионалном или светском нивоу – Драган Јевтић, Мирослав Талијан, Милинко Врачар, „Култура рата и претпоставке културе мира као основе остваривања безбедности”, у зборнику: *Савремени безбедносни ризици и пријетње и њихов утицај на безбедност држава региона*, Факултет за безбедност и заштиту, Бања Лука, 2016.

² Душан Пророковић, *Геополитика Србије – Положај и перспективе на почетку 21. века*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 68.

вације у теоријском смислу имале су своју практичну повезаност за простор Евроазије, као пресудне континенталне масе, за активности усмерене ка Русији, као земљи која заузима највећи део овог евроазијског простора.

Макиндер Халфорд је обликовао једну од првих геополитичких визија. У центру његове глобалне геополитике налазе се Сибир и централна Азија који су у срцу Евроазије и представљају „срце копна“ (Heartland). Ове области су неосвојиве тврђаве, јер су сувише велике да би се могле војно контролисати и превише су удаљене од позадинских база непријатељских држава. Макиндер истиче да Heartland представља „географски стожер историје јер се светска историја одвија око тог средишта“ и чини централни део глобалног система. Heartland је простор од пресудне стратешке важности и доминира „светским острвом“, које представља Евроазија. Европа је део унутрашњег полупрстена који се поклапа са евроазијском обалом и припада светском острву.

Слика 1 – „Срце копна“ и ободни простор
(извор: Niall Bradley, *Geopolítica Imperial: La Teoría del Corazón Continental de Mackinder y la contención de Rusia*, Internet, [http: euro-synergies.hautetfort.com/tag/heartland](http://euro-synergies.hautetfort.com/tag/heartland), 30/01/2017)

Велика Британија, Јапан, САД и Латинска Америка представљају „спољни полупрстен“, окружујући светско острво. „Онај ко буде контролисао Heartland, контролисаће светско острво. Онај ко буде контролисао светско острво контролисаће свет“, указује Макиндер.³ Поремећај у односима две силе које су биле претенденти за светски престо, Велике Британије и Русије, изазвала је Немачка која је желела да повећа своје колонијалне поседе. Русија (СССР) и Велика Британија постале су од дотадашњих ривала и супарника савезници, како би извршили уравнотежење Немачке. Међутим, настанком СССР-а као светске силе створен је супротан пол моћи који је требало да изврши уравнотежење СССР-а, оличен у САД и Великој Брита-

³ Вјачеслав Авијуцки, *Континенталне геополитике – свет у 21. веку*, Клио, Београд, 2009, стр. 9.

нији, а касније и у другим земљама западне хемисфере. Геополитичке теорије Махана и Макиндера створиле су основе за разраду планова за геополитичко окруживање и изоловање Русије ради очувања америчке глобалне доминације.

Спајкмен Николас је током Другог светског рата надоградио Макиндерову теорију. Поред Heartlanda увео је концепт Rimlanda или „прстена копна“. Rimland се поклапа са Макиндеровим унутрашњим полупрстеном. „Онај ко буде контролисао ободни простор (Rimland), контролисаће Евроазију, онај ко буде контролисао Евроазију, држаће судбину света у својим рукама“, истиче Спајкмен.⁴ У средишту супарништва великих сила увек се налазила нека трећа држава или група држава. Поседовање обале је од већег стратешког значаја него поседовање унутрашњости копна, истиче Спајкмен. Због значаја обале Американци су сконцентрисали своје тежиште на обале Евроазије.⁵

Спајкмен, за разлику од Макиндера, сматра да за овладавање светом пресудну улогу нема срце копна (срце света) већ ободни простор (Rimland) који је важнији од њега. Он се пружа од Скандинавије, делова западне и средње Европе, источне Европе, Турске, Ирана, Ирака, Авганистана, Пакистана, Индије, југоисточне Азије и Кореје. Дакле, ободни појас се простира око Евроазијске копнене масе и представља простор сукобљених интереса у борби за светску доминацију. Макиндер учачва и закључује да је Русија стратешки важна земља за геополитичке циљеве САД, а као највећи изазов истиче могућност зближавања Немачке и Русије јер би тиме био пробијен источни бок „унутрашњег полумесеца“, при чему би била нарушена равнотежа снага.

Овладавање срцем света најбитнији је циљ било које силе која настоји да оствари глобалну надмоћ и заузме светски престо. Међутим, овладавање „срцем света“ и ободним простором немогуће је да пође за руком ниједној самосталној великој сили. Неопходно је да било која велика сила окупи око себе коалицију држава и створи такав амбијент у којем ће их придобити, на посредан и прикривен начин, истицањем у први план заједничких циљева, интереса и вредности. Због тога, истиче Бжежински, постоје геостратешки играчи и геополитички стожери који су битни за партнерство са водећом суперсилом ради задобијања контроле над Евроазијом и остварење глобалне доминације. У геостратешке играче он сврстава Француску, Немачку, Русију, Кину и Индију. Групи земаља геополитичких стожера припада Украјина, Азербејџан, Јужна Кореја, Турска и Иран.⁶ Под геостратешким играчима подразумевају се државе које су способне да моћ и утицај усмере ван својих граница ради промене одређеног геополитичког стања у делу у којем су погођени амерички национални интереси, испољавајући на тај начин потенцијал за брзо геополитичко маневрисање и прегруписивање. Геополитичке стожере представљају државе чији значај произилази из њиховог осетљивог положаја у којем би њихово евентуално нестабилно стање и слабости могли изазвати последице и негативан утицај на понашање геостратешких играча.⁷

⁴ Исто, стр. 10.

⁵ Исто.

⁶ Збигњев Бжежински, *Велика шаховска табла*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 40-43.

⁷ Исто, стр. 41-42.

Украјина је веома битан геополитички стожер, јер је гранична земља са Русијом и веза Русије са Европом, великих је ресурсних капацитета⁸ и има приступ Црном мору. Украјина је историјски руска интересна зона, али је пожељна и на Истоку и на Западу због различитих и противуречних интереса. Оружани сукоби у Украјини и борба између САД и Русије по питању тежњи за остварење сопствених интереса у тој области је евидентна. Украјина је веома важна и због тога што представља одбрамбени штит у централној Европи, док се преко ње остварује контрола западних и јужних граница Русије. Азербејџан је са својим енергетским налазиштима у геополитичком смислу веома битан, али и као енергетска траса која би повезивала западно тржиште са средњоазијским републикама ван контроле Русије. Турска⁹ је јужни ослонац НАТО-а, и заједно са Ираном, иако су супарници, има улогу у региону Каспијског језера и средње Азије. Она контролише приступ Црном мору из Медитерана и представља противтежу Русији у том делу света.

Блиски исток је веома важно подручје за далекосежне планове овладавања Евроазијом и представља раскршће Европе, Азије и Африке, па стога контрола над тим простором обезбеђује геостратегијску предност. Овладавање Блиским истоком од стране САД отворило би несметан приступ јужним границама Русије и западним областима Кине и остваривање контроле средњоазијског и кавкаско-каспијског региона. За контролу Блиског истока најзначајнија држава је Иран, чијом дестабилизацијом би то било могуће остварити. Продубљивање кризе у Сирији у функцији је дестабилизације Ирана ради овладавања кључном области Евроазијског обода, истиче Пророковић.¹⁰

Евроатлантско партнерство помера своје границе према истоку и обезбеђује војно присуство у пријатељским државама, док се додатна експанзија НАТО-а остварује преко програма Партнерство за мир у оквиру којег се проверава спремност одређених земаља за пуноправно чланство. Пријем балтичких земаља и земаља источне Европе у НАТО оставља јак утисак да је приоритет евроатлантске експанзије опкољавање Русије и да стратегија анаконде није параноична фобија већ константа геополитике САД према простору Заједнице независних држава, са тежиштем на Русији, указује Килибарда.¹¹

Сједињене Државе теже обуздавању Русије из геополитичких разлога, при чему се подразумева да се Русији не сме дозволити да поврати своју величину и моћ и постане прави супарник, јер би на тај начин геополитичка визија за контролу Евроазије била онемогућена. Овакве намере произилазе из неопходности обуздавања било које државе на простору Евроазије која израста или делује са пози-

⁸ Види шире: Драган Петровић, *Геополитика постсовјетског простора*, Прометеј, Нови Сад, Београд, 2008, стр. 32-35.

⁹ САД је неопходна војна доминација у западном простору, са јаким упориштем на Балкану, на којем се у великој мери ослањају на исламски фактор и неоосманитички утицај – Мирослав Талијан, Милинко Врачар, Драган Јевтић, „Исламски фактор на Западном Балкану у геополитичким концепцијама западних сила и исламских центара моћи”, *Војно дело*, Београд, 5/2015, стр. 81.

¹⁰ Душан Пророковић, „Шта је нама Сирија”, на трибини: *Криза у Сирији и глобална нестабилност*, Културни центар, Нови Сад, 25.09.2013.

¹¹ Зоран Килибарда, Мирослав Младеновић, Владимир Ајзенхамер, *Геополитичке перспективе савременог света*, Факултет безбедности, Београд, 2014, стр. 24.

ције велике силе. За остварење глобалне хегемоније настојање САД усмерено је ка контроли Европе на идеолошком, политичком и војном плану.¹² Уз помоћ Европе се „консолидује трансатлантски амерички мостобран ка евроазијском континенту, чиме уједињена Европа постаје одскочна даска за проширење међународног демократског и кооперативног поретка на Евроазију”, указао је Бжежински.¹³ Русији је намењена улога регионалне силе у оквиру Запада, чиме је искључена могућност њеног самосталног геополитичког правца, у најблажој варијанти геополитичке концепције САД.

Глобално политичко буђење и геополитичке промене

Процес глобализације је, у геополитичком смислу, довео до промена. На крају 20. века дошло је до јачања центра светске моћи, првенствено земаља евроатлантског простора, и концентрисања богатства и моћи у малом броју земаља кроз прераспodelу укупне моћи. Процес глобализације и институције које су успостављене ради њене имплементације повећали су могућности остваривања сопствених циљева и интереса моћних земаља на рачун земаља које нису конкурентне на светском тржишту, у условима укидања могућности заштите сопствених економија заштитним мерама, са израженим слабостима малих и недовољно развијених земаља у сфери геоекономских односа.¹⁴ Међутим, богатство и моћ униполарног светског центра у односу на остатак света релативно ће ослабити у будућности, што ће бити резултат бржег раста других актера и распршивања моћи.¹⁵

Нагли успон Америке, као прве глобалне суперсиле, и последње, по мишљењу Бжежинског, наступио је услед дезинтеграције и фрагментације СССР-а и мирног краја хладног рата. У развоју међународних и геополитичких односа од доба краја хладног рата до данас утицај Запада је опао, јер ширење демократије, обезбеђење међународног мира и друштвени уговор који су понуђени човечанству нису дали очекиване резултате. Због промене у дистрибуцији глобалне моћи, повећања неједнакости, неравноправности и зависности, неравномерне и асиметричне глобализације, агресивних, често и неоправданих војних интервенција, наметања модела развоја државе и друштва, настао је феномен глобалног политичког буђења. За разлику од ранијих манифестација политичког буђења, која су била географски изолована (француска револуција, европски национализам, социјално и политичко буђење) и нису имала глобални домаћај, болшевичка револуција, светски ратови у 20. веку,¹⁶ постколонијално наслеђе¹⁷ и асиметрична глобализација после хлад-

¹² Срђан Перишић, Маја Кајтез, „Савремено геополитичко сучељавање Запада и Русије – Да ли је на помолу нови раскол између Европе и Русије”, *Војно дело*, бр. 4/2015, стр. 56.

¹³ Збигњев Бжежински, *Велика шаховска табла*, нав. дело, стр. 84.

¹⁴ Збигњев Бжежински, *Америка-Кина и судбина света, стратешка визија*, Факултет безбедности, Београд, 2013, стр. 13.

¹⁵ Драган Симић, *Расправа о поретку*, Завод за уџбенике, Београд, 2012, стр. 303-309.

¹⁶ Збигњев Бжежински, *Америка-Кина и судбина света, стратешка визија*, нав. дело, стр. 36.

ног рата¹⁸ са израженом диспропорционалном расподелом глобалне моћи довели су до тога да масовно политичко буђење добије глобални карактер.

Демографска експлозија у неразвијеним деловима света, недостатак ресурса и животних перспектива представља кумулативни ефекат међузависног света повећаног савременим технологијама и изражава бунт младих људи из неразвијених и периферних делова света које чине и политички активни и образовани, незапослени и друштвено искључени. Телевизија и интернет повезали су изоловане популације и повећале способност за мобилизацију политичке и емоционалне свести милиона људи. Политичко буђење представља реакцију на сиромаштво, продужену спољну доминацију, оспоравање достојанства, сталан недостатак животних могућности и постојање неједнаких шанси. У земљама Блиског истока постоји јак анимозитет према америчким војним интервенцијама и војном присуству на тим просторима, због чега се такви акти посматрају као континуитет западног империјализма и осећају као главни разлог њихових проблема.¹⁹

Хантингтон је већ у последњој деценији 20. века најавио да ће конституисање светског поретка бити засновано на цивилизацијама и истакао да ће покушаји да се друштва из једне цивилизације преместе у другу бити неуспешни, јер ће се земље груписати око водећих држава које чине језгро њихове цивилизације. Основ за груписање јесу култура и културни идентитети, где западне универзалистичке вредности долазе у озбиљан сукоб са другим цивилизацијама, нарочито са исламом и Кином.²⁰ Ширење НАТО-а које би имало ограничење на земље западне цивилизације указало би на улогу Русије као најважније државе православне цивилизације и означило њену одговорност за поредак у православној цивилизацији²¹, истакао је Хантингтон, али је ова цивилизацијска граница, као што се зна, померена приступањем православних држава под окриље НАТО-а.

Повећање броја муслиманског становништва, незапосленост и незадовољство младих људи створило је основу за притисак на суседне државе и миграције на Запад. Такође, настојање Запада да своје вредности и институције универзализује и прошири путем економске, политичке и војне супериорности, као и војним интервенцијама изазвали су велику мржњу и нетрпељивост у муслиманском свету.²² Наговештај стварног сукоба цивилизација између исламског света и Запада може бити фактор утицаја геополитичких прегруписавања и промена у оквиру којих се свет од глобалне конвергенције креће у правцу глобалних противуречности, истиче Мах-

¹⁷ Доминација западних сила траје преко пет векова, у 16. веку је доминирала Шпанија, у 17. Холандија, у 18. Француска, у 19. Велика Британија, а у 20. веку САД – Вјачеслав Авијуцки, *Континенталне геополитике – свет у 21. веку*, нав. дело, стр. 33.

¹⁸ Неолиберална форма глобализације – видети: Радмила Накарада, „Препреке демократском светском управљању,” у зборнику: *Светска власт* (приредили: Петар Бојанић, Јован Бабић), Службени гласник, Београд, 2009, стр. 391.

¹⁹ Збигњев Бжежински, *Америка-Кина и судбина света, стратешка визија*, исто, стр. 39.

²⁰ Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 20.

²¹ Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 180.

²² Исто, стр. 20.

бубани. Јаз између западне цивилизације и исламског света²³ постаје све већи, а у њему доминира узајамно неразумевање које проистиче из историјских, религиозних и психолошких извора.²⁴

До смањења глобалне америчке премоћи дошло је средином прве деценије 21. века са консолидацијом Русије и даљим економским јачањем Кине, нарочито у другој деценији 21. века. Због јачања регионалних сила које постају претенденти на статус великих сила и повећања броја светских центара моћи, још оштрије се повлачи граница западне цивилизације од Финске на северу до Грчке и Турске на југу.²⁵ Истицање цивилизацијских разлика користи се ради хомогенизације земаља западне хемисфере. У учвршћивању и стабилизацији простора Запада, на значају посебно добија атлантизам, као и простор средње и источне Европе. Иако је глобално надметање великих сила појава историјског карактера и није нова, потреба очувања једног светског центра и униполарног поретка у глобализованом свету, који тежи све тешњој међузависности и повезаности, нема реалног оправдања за већину светских земаља. Глобално ширење интереса и вредности Запада, као део стратегије САД, представљају и војне интервенције у бившој Југославији, Авганистану, Ираку, Либији, а такве интервенције селективног карактера, усмерене ка очувању глобалне доминације, биће евидентне и у будућности, указује Пророковић.²⁶

Фактор геополитичких промена је и светска економска криза из 2007. године, природа њеног настанка, слабости неолибералног економско-политичког модела, као и понашање појединих кључних држава (носилаца процеса глобализације). Дуг САД расте геометријском прогресијом. Године 2007. дугови су износили 40.000 милијарди долара, или преко 443% БДП-а, да би током кризе знатно порасли.²⁷ Држава је преузела улогу спасиоца приватних банака и компанија трансферима новца у привреду,²⁸ што је једна од основних негација неолибералног капитализма и неограничене улоге слободног тржишта.

Финансијски слом САД се прелио и ослабио остатак света, при чему је долар ојачао, истиче Комазец и указује на то да се долар користи за финансирање огромних војних расхода, војне интервенције у свету и покриће буџетског дефицита. Војни расходи САД су највећи у свету и износе приближно онолико колико и издвајања свих других земаља заједно. Рат у Ираку и Авганистану коштао је око 1.700 милијарди долара. Пројекат финансирања противракетног штита у Пољској и Чешкој износиће 4,7 милијарди долара, а пројекат глобалног рата против тероризма око 140 милијарди долара.²⁹ Финансирање на овом нивоу могуће је захваљујући долару као резервној светској валути. Велики број држава своје девизне резерве држи у

²³ Видети: Јевгениј Примаков, *Свет без Русије? Чему води политичка кратковидост*, Службени гласник: Факултет безбедности, Београд, 2010, стр. 31-32.

²⁴ Кишор Махбубани, *Велика конвергенција – Азија, Запад и логика једног света*, ЦИРСД, Београд, 2015, стр. 145-147.

²⁵ Душан Пророковић, исто, стр. 430-431.

²⁶ Исто, стр. 431.

²⁷ Слободан Комазец, Драган Петровић, *Глобална монетарна криза и нови геополитички и финансијски односи у свету*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2014, стр. 28.

²⁸ Исто, стр. 31-35.

²⁹ Слободан Комазец, Драган Петровић, исто, стр. 32-35.

доларима (Русија, Кина, Тајван, Јапан, Јужна Кореја и др.), финансирајући тако САД која има најразвијенију привреду у свету, док су Кина, Русија и Јапан највећи купци вредносних папира САД на берзама. Спољнотрговински дефицит САД износио је 2009. године 1.400 милијарди долара и наставља и даље да се повећава.³⁰

Политика САД са позиција силе и моћи у међународним односима, на крају 20. и почетку 21. века, мотивисана је првенствено дефицитом ресурса, у борби за њихову контролу на светском нивоу. У садашњим условима све више је присутна војна и политичка активност САД усмерена за добављање ресурса из других земаља, укључујући претње и оружане интервенције, као у случају Либије. У будућности ће све више расти значај одређених ресурса, попут дрвета, питке воде, обрадивих површина, у којима доминира Русија у односу на највећи део планете, указује Комазец.³¹

Земље БРИКС-а, пре свега Кина и Индија, највероватније ће у будућности наставити свој убрзани раст, као и Русија након укидања санкција које су јој увеле ЕУ и САД, и повећати свој удео у светској економији. У евроатлантском региону може се очекивати смањење удела у светској економији, демографски проблеми, проблеми обезбеђења потребних ресурса и др. Економски центар света постепено и полако ће се селити из атлантског макрорегиона ка пацифичком са израженим значајем азијско-пацифичке области са средиштем у Кини. Русија са постсовјетским простором може имати посебно значајну улогу у економској, политичкој и војној сарадњи са Кином.

Између ЕУ и Русије у будућности може постојати значајна сарадња и партнерство с обзиром на могућности обостране економске сарадње и заједничке интересе. Европска унија и њене чланице имају високо концентрисано знање и привредне технологије, али им недостају ресурси које поседује Русија. Спречавање њихове заједничке сарадње под утицајем САД и НАТО може представљати неприродну творевину која ће нанети обострану штету и утицати на смањење укупне безбедности Евроазије. Сједињене Државе теже да угрозе сарадњу земаља ЕУ и Русије, углавном користећи инструменте НАТО-а, као и својим директним утицајем на земље источне Европе. Настојање САД да поставе ракетни штит у Европи усмерено је ка остварењу геополитичког интереса – спречавања сарадње и раздвајања Русије и ЕУ, док најаву инсталирања ракетног штита у Јужној Кореји изазива оштре критике Кине и Русије које сумњају да стварни разлози његовог постављања могу превазићи првобитну намену и да даљом доградњом могу бити усмерени против Кине и Русије у остварењу геополитичке доминације.

Сједињене Државе својим сталним ангажманима секуритизују питања угрожености безбедности Европе од стране Русије и стварају слику њене агресивности и жеље за новим просторима на територијама земаља Европе. „Европа, некадашњи центар Запада, постала је продужена рука чију игру дефинише Америка“, указује Бжежински и истиче да је јединство Запада³² под знаком питања, јер хетерогена

³⁰ Драган Петровић, *Ка мултиполарном светском поретку*, Пешић и синови: Центар за развој међународне сарадње, Београд, 2010, стр. 91-92.

³¹ Слободан Комазец, Драган Петровић, исто, стр. 130.

³² Запад је одредница под којом се подразумева западна цивилизација којој припадају Западна Европа и Северна Америка. На Западу живи око 12% светског становништва, а у остатку света 88%. Прерасподела богатства и моћи неравномерно је распоређена и тренутно је у корист Запада, који улаже напоре да се такво стање задржи. Овакво стање и настојања природно стварају контрадикцију између Запада и остатка света – Кишор Махбубани, исто, стр. 131.

Европа нема довољно политичког јединства око заједничког глобалног циља, при чему се продубљују геостратешке разлике. Француска се све више залаже за заједничко вођење са другим великим силама – САД, Русијом и Немачком, Велика Британија је у процесу изласка из ЕУ након спроведеног референдума, док „Немачка тежи остварењу својих специјалних веза са Русијом”.³³ Најразвијеније европске државе, и поред постојећих санкција, теже могућностима стварања економских и политичких односа са Русијом.

Геополитичке прекомпозиције

По завршетку хладног рата, распадом СССР-а, НАТО је остао једини војно-политички савез без супротне противтеже у војно-политичком утицају у свету, док су САД остале једина суперсила у међународним односима.³⁴ НАТО остаје моћно оружје које стоји на располагању САД у креирању светске политике с обзиром на водећу улогу САД у овој организацији, при чему је, у односу на период свог оснивања, прерастао из војно-одбрамбеног у општи војно-политички савез евроатлантског простора са изразитом доминацијом САД. Тенденција развоја процеса преласка униполарног светског система ка мултиполарном све је евидентнија, где поред САД настаје више центара светске моћи, иако је, појединачно гледано, САД и даље највећа светска сила у међународним односима.

Промена геополитичког устројства света дешава се под утицајем светске економске кризе из 2007. године која носи дубоке процесе и појаве и утиче на постепену промену светског поретка. Глобална економска и финансијска криза настала је на простору САД, проширила се на читав свет, приказујући експанзивну потрошњу у САД без реалног покрића.³⁵ Као дугорочне последице кризе јавиле су се социјална несигурност, незапосленост и реални пад плата, како у развијеним, тако и у неразвијеним земљама.³⁶ Криза је изнедрила и сазнање о нестабилности неолибералног економско-политичког модела и његовим недостацима. Он је прихваћен у низу земаља и углавном је наметнут одозго, из политичких структура, а донеле су га и надгледале га Сједињене Државе.³⁷ Најважнији догађаји и процеси у геополитичком окружењу који убрзавају процес промене светског поретка су далекосежне последице примене неолибералног економско-политичког модела на глобалном нивоу, посебно у земљама у транзицији. Ови догађаји и процеси даће импулс глобалним геополитичким прекомпозицијама у односима великих сила у борби за светски престо и светски поредак који одговара њиховим далекосежним националним интересима.

Савремене геополитичке промене и глобалне геополитичке прекомпозиције иду у прилично сигурном правцу промене прерасподеле светске моћи и померања цен-

³³ Збигњев Бжежински, *Америка-Кина и судбина света*, стр. 37.

³⁴ Чарлс Кегли, Јудин Виткоф, *Светска политика – Тренд и трансформација*, Центар за студије југоисточне Европе, ФПН и Дипломатска академија, Београд, 2004, стр. 954.

³⁵ Слободан Комазец, Драган Петровић, исто, стр. 24.

³⁶ Исто, стр. 11-13.

³⁷ Исто, стр. 14.

тра светске моћи са Запада на Исток. Померање центра моћи са Запада на Исток (са Европе на Азију, и са САД на Кину) по својим последицама је непредвидиво, из чега може произаћи изазов глобалној безбедности, истиче Бжежински. У току тог надолазећег процеса настаје и промена светског поретка и снаге утицаја садашњих и будућих великих сила. И поред настојања САД да стварањем повољне геополитичке комбинаторике и секуритизације угрожености Европе³⁸ од стране Русије застави шире актуелне процесе распршивања униполарног светског центра и његове моћи, тај процес ће вероватно бити незауостављив. Слабости хетерогености и нејединства ЕУ, њених чланица и њихових сопствених националних интереса, условавају ограничене могућности геополитичке комбинаторике САД у односу на Европу у свом наступу ка Евроазији.

Процес стварања мултиполарног света развија се услед постепеног слабљења реалне моћи САД и јачања више других светских сила, првенствено земаља БРИКС-а, дела јаким европских земаља, Јапана и других регионалних сила, постепено излазећи из сенке економско-политичке и културне доминације САД. Економска криза убрзала је процес кретања ка мултиполарном свету, јер је светски центар (САД, Велика Британија и друге западне земље) имао највеће последице које су се прошириле на читав свет. Процес кретања ка мултиполаризму карактерише настајак других великих сила, попут Кине, Русије, ЕУ, Немачке, Француске, Индије, Бразила, Јапана и др.³⁹ Земље БРИКС-а поседују значајне потенцијале тврде моћи (величина територије и становништва, ресурси, војни и економски потенцијали) и остварују напредак и убрзани развој. Пацифички регион полако и постепено преузима водећу позицију у светској економији у односу на досадашњу доминацију северног Атлантика.⁴⁰

На будући процес геополитичког прекомпоновања доћи ће до изражаја противуречности Запада који, ипак, није довољно хомогенизован и сагласан по питањима различитих интереса и циљева њених чланица. На то ће утицати и повећање незадовољства већег броја европских земаља због економских и политичких разлика у односу на земље првог круга ЕУ, као и због јачања немачког и руског геополитичког концепта.⁴¹ Постепени раст утицаја Истока ствара страхове Запада од прихватања нових вредности азијског либерализма, као модификованог и прилагођеног модела западних либералних вредности у појединим традиционалним друштвима.

Успостављање равнотеже у Азији у односу на Кину као силу у успону могуће је стварањем америчко-јапанског војног савеза, али је таква коалиција под знаком питања. Успех њеног настанка зависи од америчке способности да опстане као светска суперсила, одлучности на спречавању Кине да прошири свој утицај, као и способно-

³⁸ У глобалној Стратегији ЕУ о спољној и безбедносној политици указује се на већу независност од САД у постизању стратешке аутономије и стварању јединствене и ефикасне војне структуре ЕУ – Мирослав Талијан, Драган Јевтић, Мирослав Терзић, Мишо Пљанојевић, „Савремене стратегије безбедности: приказ глобалне стратегије европске уније за спољну и безбедносну политику,” у зборнику: *Србија и стратегијска раскршћа* (приредили: Школа националне одбране, Институт за стратегијска истраживања), Медија центар „Одбрана”, Београд, 2016, стр. 447.

³⁹ Слободан Комазец, Драган Петровић, исто, стр. 131.

⁴⁰ Исто, стр. 129.

⁴¹ Душан Пророковић, исто, стр. 432.

сти коалиције САД и Јапана у супротстављању Кине, без великог трошења ресурса и опасности од настанка рата. У немогућности остварења тих услова Јапан ће постати део коалиције Кине. Ипак, остварење кинеске хегемоније смањиће нестабилност и сукобе у источној Азији, чиме ће се „смањити амерички и западни утицај у том региону и приморати САД да прихвате оно што су историјски покушавале да спрече: да кључним регионима света доминира нека друга сила”, указује Хантингтон.⁴²

Повезивање синичке (конфучијанске) и исламске цивилизације може се проширити и продубити у супротстављању западној доминацији по великом броју питања. Блиски односи и заједнички интереси Кине, Ирана и Пакистана могу се надаље развијати. Осећање савезништва у којем више неће бити економске, политичке, војне и културне доминације Западу делује прихватљиво, реално и привлачно земљама овог потенцијалног савезништва. Све веће потребе Кине за нафтом утицаће највероватније на проширење сарадње са Ираном, Ираком, Саудијском Арабијом, Казахстаном и Азербејџаном.⁴³

Евентуална коалиција Кине и Русије, и можда Ирана, била би најопаснији сценарио по америчке националне интересе; представљала би коалицију против америчке хегемоније и поред одређених историјских противуречности ових земаља. У оквиру великог глобалног геополитичког престојавања, мада са мањом вероватноћом, Бжежински указује на могући тајни немачко-руски споразум или француско-руски савез.⁴⁴ Могућност њиховог настанка може се јавити само услед потпуног заустављања европског уједињења, разбијања интеграције ЕУ или у случају великог погоршања односа Европе и Америке.

У пројекцији структуре међународног система у будућности, у североисточној Азији постоје три државе које имају бројно становништво и велико богатство, па самим тим и могућност да буду велики силе – Кина, Јапан и Русија, иако ниједна од њих за сада није потенцијални хегемон, истиче Миршајмер. Као највероватнији сценарио у Европи у геополитичком смислу, Миршајмер предвиђа смањење утицаја САД у односу на растући утицај Немачке као доминантне државе, док ће се поредак постепено померити ка мултиполарности са учешћем других европских великих сила.⁴⁵

Односи Русије и Кине у периоду после хладног рата постају знатно бољи и кооперативнији, јер ове земље препознају обострани заједнички интерес у геополитичкој сфери. Међусобни проблеми су решени, док се трговина повећала. Русија је постала важан снабдевач Кине војном опремом и савременим технологијама у тој области. Руско-кинески односи су, као и кинеско-исламски, постали средство за заустављање западне хегемоније изражене кроз моћ и ширење универзалистичких западних вредности. Односи између цивилизација су сложени и променљиви, истиче Хантингтон и указује да заједнички интереси, често заједнички непријатељ из треће цивилизације, могу довести до зближавања земаља из различитих цивилизација.⁴⁶ На основу хегемоније САД и глобалне светске доминације која је подстакну-

⁴² Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, стр. 263.

⁴³ Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, стр. 265.

⁴⁴ Збигњев Бжежински, *Велика шаховска табла*, стр. 55.

⁴⁵ Џон Миршајмер, *Трагедија политике великих сила*, Удружење за студије САД у Србији, Београд, 2009, стр. 475.

⁴⁶ Семјуел Хантингтон, исто, стр. 270.

та војном моћи, ширењем НАТО-а на исток Европе, као и стратешким партнерством са Јапаном, Кина је учврстила савез са Русијом ради остварења противтеже и уравнотежења партнерства САД и Јапана, како би избегла да буде истиснута и са Истока и са Запада. Оваква врста сумње и маневрисања у атмосфери међусобног неповерења може се очекивати и у будућности.⁴⁷

Закључак

Глобалне геополитичке визије Махана, Макиндера и Спајкмена представљају основу доминирајуће англосаксонске геополитичке концепције на глобалном нивоу, која у основи садржи моћ САД, као прве и последње глобалне суперсиле, уз подршку НАТО-а, у тежњи да у силазећој путањи моћи која слаби у односу на друге актере, у сарадњи са геополитичким партнерима, очува и задржи глобалну доминацију дубоко у 21. веку. Добитак геополитичке победе је Евроазија као центар света, чија контрола или освајање значи очување, односно наставак глобалне светске доминације.

Значај овладавања ободним простором Евроазије, унутрашњим и спољним полупрстеном, од пресудног је значаја за наступање ка Евроазији, са пресудним значајем Европе и обала Евроазије. Због дубине континенталног простора постоји тежња за примену стратегије анаконде која је могућа само уз учешће коалиције партнерских и других држава за њихово придобијање ради остварења „опште цивилизацијског“ циља. Примена стратегије анаконде подразумева географско, геополитичко и економско стезање евроазијске копнене масе са њених обала ка унутрашњости копна и даље напредовање ка простору Русије. У оквиру стратегије која је усмерена ка остварењу овог циља спречава се савез Русије и Кине, других партнера, као и исламских земаља у коалицији са њима или са појединим од њих.

Нејединство Европе као геополитичког савезника САД онемогућава јединствен наступ ка Евроазији и повећава стратегијску дубину и ограничења. Због тога је проширење НАТО-а на исток Европе до самих руских граница, као и секуритизација Европе којом се њене државе мобилишу ка „надолазећој опасности“ од Русије, од битног значаја за САД у успостављању појединих фаза ка реализацији коначног циља. У покушају опкољавања и изолације Русије, на основама украјинске кризе, економске санкције Русији и пад цене нафте део су намерних или случајних ефеката глобалних процеса који иду у прилог атлантској геополитичкој концепцији.

Због наставка хладног рата долази до обостраног наоружавања и повећања тензија које се из реалних или ирационалних разлога повећавају страховитом брзином. Једна од првих „ненамераваних“ последица које би се могле догодити био би завршетак хладног рата у 21. веку, без испалењеног метка, у којем би дошло до економског колапса Русије и његове унутрашње дезинтеграције, као што је то било са СССР-ом. То би, вероватно, био најјефтинији рат у историји ратовања са становишта добитка који се постиже његовим трошком. Међутим, мало је изгледа за такав развој догађаја.

⁴⁷ Чарли Кегли, Јуцин Виткоф, *Светска политика – Тренд и трансформација*, стр. 658

Поступци држава усмерени на остварење једностране доминације могу на другој страни створити пол који ће извршити уравнотежење државе хегемона, односно његове коалиције. Дугорочни национални интереси Кине и Русије ће их све више приближавати све већој сарадњи ради супротстављања геополитичком угрожавању од стране САД, без обзира на билатералне односе Кине и Русије са САД и на степен развоја њихових односа. Антагонизми које Запад има са исламским државама и другим мањим и неразвијеним државама светске полупериферије и периферије могу утицати на њихово све веће зближавање са Кином и Русијом. Неравномерна расподела светске моћи, узроци светске економске кризе и понашање економски најјачих држава у кризи, управљање глобализацијом и њени неиспуњени циљеви на периферији и полупериферији света, као и геополитичка креирања криза у борби за ресурсе и светску доминацију, оствариће свој утицај на све веће антагонизме и супротстављеност униполаризму и доминацији из једног центра.

Глобалне геополитичке прекомпозиције ће, као и у историји, вероватно ићи у правцу уравнотежења реално доминантног пола моћи, евроатлантског простора, у условима мерења центра светске моћи на Исток, пораста његовог утицаја у глобалним размерама, као и нарастајућег феномена глобалног политичког буђења.

Литература

[1] Пророковић Душан, *Геополитика Србије – Положај и перспективе на почетку 21. века*, Службени гласник, Београд, 2009.

[2] Авијуцки Вјачеслав, *Континенталне геополитике – свет у 21. веку*, Клио, Београд, 2009.

[3] Бжежински Збигњев, *Велика шаховска табла*, ЦИД, Подгорица, 1999.

[4] Петровић Драган, *Геополитика постсовјетског простора*, Прометеј, Нови Сад, Београд, 2008.

[5] Талијан Мирослав, Врачар Милинко, Јевтић Драган, „Исламски фактор на Западном Балкану у геополитичким концепцијама западних сила и исламских центара моћи”, *Војно дело*, Београд, 5/2015.

[6] Килибарда Зоран, Младеновић Мирослав, Ајзенхамер Владимир, *Геополитичке перспективе савременог света*, Факултет безбедности, Београд, 2014.

[7] Перишић Срђан, Кајтез Маја, „Савремено геополитичко сучељавање Запада и Русије – Да ли је на помолу нови раскол између Европе и Русије”, *Војно дело*, Београд, бр. 4/2015.

[8] Бжежински Збигњев, *Америка-Кина и судбина света, стратешка визија*, Факултет безбедности, Београд, 2013.

[9] Симић Драган, *Расправа о поретку*, Завод за уџбенике, Београд, 2012.

[10] Накарада Радмила, „Препреке демократском светском управљању“, у зборнику: *Светска власт* (приредили: Петар Бојанић, Јован Бабић), Службени гласник, Београд, 2009.

[11] Хантингтон Семјуел, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД, Подгорица, 1999.

[12] Примакров Јевгениј, *Свет без Русије? Чему води политичка кратковидост*, Службени гласник: Факултет безбедности, Београд, 2010.

[13] Махбубани Кишор, *Велика конвергенција – Азија, Запад и логика једног света*, ЦИРСД, Београд, 2015.

[14] Комазец Слободан, Петровић Драган, *Глобална монетарна криза и нови геополитички и финансијски односи у свету*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2014.

[15] Петровић Драган, *Ка мултиполарном светском поретку*, Пешић и синови: Центар за развој међународне сарадње, Београд, 2010.

[16] Кегли Чарлс, Виткоф Јуџин, *Светска политика – Тренд и трансформација*, Центар за студије југоисточне Европе, ФПН и Дипломатска академија, Београд, 2004.

[17] Талијан Мирослав, Јевтић Драган, Терзић Мирослав, Планојевић Мишо, „Савремене стратегије безбедности: Приказ глобалне стратегије европске уније за спољну и безбедносну политику,” у зборнику: *Србија и стратегијска раскршћа*, (приредили: Школа националне одбране, Институт за стратегијска истраживања), Медија центар Одбрана, Београд, 2016, стр. 433-448.

[18] Миршајмер Џон, *Трагедија политике великих сила*, Удружење за студије САД у Србији, Београд, 2009.

[19] Bradley Niall, *Geopolítica Imperial: La Teoría del Corazón Continental de Mackinder y la contención de Rusia*, Internet, [http: euro-synergies.hautetfort.com/tag/heartland](http://euro-synergies.hautetfort.com/tag/heartland), 30/01/2017.

УТИЦАЈ СТВАРАЊА НОВОГ „ПУТА СВИЛЕ” НА МЕЂУНАРОДНЕ ОДНОСЕ

Ирис Бјелица Влајић*

Од окончања Другог светског рата свет се променио. Почетак XXI века донео је нове и унапређене технологије, глобализацију, али и нове тензије и општу несигурност. Несметан привредни и економски развој захтевају нове изворе енергије и сировина, али и развој инфраструктуре и тржишта. Стари механизми нису могли адекватно да одговоре на ове захтеве. Иницијатива Кине „Један пут, један појас” поставља међународне односе у нову димензију. Циљ је да се оживе древне трговачке руте и прилагоде захтевима модерног времена, што ће, осим на економију, утицати и на развој других области, попут културне размене, заштите околине и здравства. То би могло да измени начин на који су се одвијали међународни односи. Сарадња и заједнички интереси, уместо владавине јачег, могли би да буду начин понашања, али и да доведу до измена у досадашњој визији савезништва. Две трећине земаља позитивно је одговорило на овај позив. Питање је на који начин ће то утицати на многобројне везе и односе међу водећим светским силама и садашњим партнерствима? Овај рад покушава да да одговор на то питање.

Кључне речи: *Нови „Пут свиле”, АИИБ, међународни односи, економски аспекти, безбедносни аспекти и нуклеарне силе, сарадња, одговорност*

Увод

Завршетком Другог светског рата и стварањем Организације Уједињених нација одређено је да пет светских сила врши надзор над миром и старају се о безбедности целог света. Ових пет великих сила биле су земље победнице из управо завршеног рата и њима је додељено стално чланство у Савету безбедности, заједно са несталним чланицама, које су представљале географске регионе. Три сталне чланице долазиле су из Европе, једна са америчког континента и једна из Азије. Ипак, и поред тога, дуго се чинило да се Азија налази у позадини и да су главни креатори међународних односа и међународне политике везани за Европу и Северну Америку. Томе је свакако допринела и блоковска подела која је уследила током хладног рата.

* Др Ирис Бјелица Влајић је самостални истраживач.

Како се злочини и уништења која је донео Други светски рат не би поновили, установљени су механизми превенције и разрађен је систем међународних институција како би се помогло опоравку разорених привреда, спречили глад и болести, заштитиле рањиве категорије и оформили форуми за решавање будућих криза и сукоба. У наредним деценијама, међутим, показало се да сви ови механизми и поступци имају одређене мањкавости које су довеле до њихове сопствене блокаде и немогућности да адекватно одговоре на изазове.

Крај XX века обележио је муњевити развој технологије, пре свега информатике, а затим и различитих облика економског удруживања, појаве глобализације и њом узрокованих нових повезивања међу субјектима међународних односа. Интензитет и бројност веза међу субјектима почели су да се увећавају и преплићу.

Нови обрт на међународној сцени уследио је почетком XXI века, када Кина позива остатак света на сарадњу на пољима економије, политике, безбедности и културе.¹ „Све државе без обзира на своју величину, снагу, или ниво развоја су једнаки чланови међународне заједнице, и имају право на једнако учешће у међународним односима.”² Посматрани на овај начин, међународни односи се не воде доминацијом једне или неколико држава над другима, већ усаглашавањем ставова међу једнакима. Истовремено, заједнички се ради на развоју економије и брисању разлика између развијеног Севера и сиромашног Југа. Али, „неопходно је усвајање нове визије заједничке, свеобухватне, одрживе безбедности базиране на сарадњи, чиме се обезбеђује безбедност не само за себе већ и за остале док се заједнички одржавају међународни мир и стабилност”, чиме ће се очувати и поштовати и културне разлике међу народима.³ На овај начин Кина се отворено супротставља неохегемонији САД, мада их не искључују из позива на сарадњу.

Представници Кине тврде „радићемо пуно да би створили међународну мрежу партнерства. Партнерства које се базирају на једнакости, миру, и прилагођавању. Није усмерено против трећих лица или замишљених непријатеља: и то надилази традиционалне војне савезе.”⁴ Овај став свакако заслужује пажњу, будући да представља нови приступ не само у међународним односима већ и у досадашњој војној стратегији, која се ослањала на укорењену поделу на „нас” и „њих”, односно поделу на савезнике и непријатеље. Другу половину XX века међународне односе обележили су хладни рат и блоковска подела света. Чак и распадом Совјетског Савеза остала је нека врста подела, будући да су САД као победник хладног рата око себе окупиле своје савезнике, док су остале земље биле посматране као непријатељске или државе у којима је потребна интервенција како би постале „демократске и пријатељске”. Сада Кина иступа са ставом према којем све државе могу да јој буду партнери уз обострано прилагођавање. Револуционарна је управо ова могућност и намера једне велике силе каква је Кина да се прилагођава свакој држави спремној за сарадњу и компромис, без обзира на величину или снагу те државе.

¹ Jeichi, Y: „A New type of International Relations”, Horizons, CIRSD, 2015, No 4, str. 13.

² Ibid str. 14.

³ Ibid str. 14.

⁴ Ibid, str.16.

Појам „Пути свиле”

„Пут свиле” је појам који се везује за древну трасу којом се још у старом веку Далеки исток повезивао са Африком, Блиским истоком и Европом. Подразумевао је мрежу караванских путева који су водили преко централне Азије, којим су се у оба правца кретали зачини, свила, порцелан, злато, али и културна и технолошка достигнућа, религије и болести. У време процвата трговине регион централне Азије био је на врхунцу моћи не само по животном стандарду, већ и у областима науке (астрономије, математике и медицине), културе, архитектуре. Нестанком Златне хорде, и успоном Руске царевине отвара се нови крак трговинских путева са робом која је долазила из Русије, али и у Русију. Директне робне размене са Европом није било све до XIX века. Трговина се обављала преко посредника, најчешће Арапа.

У почетку се кретање робе вршило копненим путем, али временом поморски пут Јужним Кинеским морем и Индијским океаном преовладава због учесталих напада разбојника на караване и одсуства ауторитета који би гарантовали безбедан пролаз трговцима. Овај трговачки пут према југоистоку постојао је од давнина. Кинески трговци су га користили и као базу за истраживачке и трговачке подухвате у источној Африци и Аденском заливу.⁵

Историјски „Пут свиле” представљао је прекретницу у развоју односа међу државама, али и окидач за економски просперитет тог дела света и потребу за економском експанзијом. Настао је када се у другом веку п.н.е. Кина окренула ка западу и свој процват доживео у периоду од 6. до 11. века н.е. Монголска освајања у почетку заустављају трговину, али за време постојања Монголског каната трговина се обнавља и гарантује се сигурност трговцима. Пораст поморске моћи појединих европских држава, урушавање економије, колонијализација Кине и ратови прекинули су трговину овим правцима.

Вековима су мање државе и народи у њеном суседству одавали почаст Кини и за узврат добијали трговинске повластице и право да користе њене технолошке новине. Исти принцип важиће и у савременом добу.

Када се данас говори о „Путу и Појасу” говори се о копненом и поморском путу којим би се повезале земље азијске економије са европском привредом, укључујући у ту размену и повезујући у својеврсну инфраструктурну мрежу, при том и све оне земље и регије које се с тим појасом граниче. Поморски пут још више проширује број држава којим се омогућава укључење у ову размену, тако да се очекује да ће укључити око 60% светске популације. Данашњи „Пут свиле” укључује низ инфраструктурних инвестиција, као што су изградња копнених и железничких веза, гасовода, али и пристаништа од Јужног кинеског мора, преко Индијског океана до Средоземља и постаје симбол сарадње и размене.

За Кину историјско и културно наслеђе „Пути свиле” подразумева термине сарадње и усаглашавања, односно у будућности се развија у партнерство са више десетина држава и неколико међународних организација и творевина попут ASEAN и ЕУ. Мада је логично очекивати да се то односи, пре свега, на земље јужне Азије, Кина је у ову мрежу укључила и велике силе, попут Русије и Ирана, али и земље

⁵ Више о томе: Nolan P. „The Silk Road by Land and Sea”, Horizons, CIRSD, 2015, No 4, стр. 147.

Кариба, Африке, Арабије и Јужне Америке. Односно, све оне регионе и територије са којима су кинески трговци успоставили трговинску и културну размену уназад више од два миленијума.

Противници и критичари умањују користи које ће партнерске државе и регије имати, истичући да је то сигуран начин којим Кина обезбеђује себи нова тржишта и сировине у наредним деценијама, али не и гаранције да ће инфраструктура чија се изградња захтева бити од користи за домаћу државу, односно да трошкови изградње неће бити виши од добити стечене накнадом за њено коришћење.⁶ Такође, постављају се питања да ли ће управљање и одређивање приоритета бити вођено економским или политичким критеријумима и да ли ће Кина наставити да доводи своје раднике и производе или ће више укључивати локалну радну снагу и потребни материјал и сировине при реализацији тих инвестиција. То даље доводи до питања на који ће се начин решавати будући спорови. Мада су економски показатељи успеха лако мерљиви, нужно је да се евентуални успех осети у свакодневном животу свих становника укључених држава и регија, а не само повлашћене елите. Управо због тога све негативне пратеће ефекте целог подухвата, пре свега, обезбеђивањем одрживих извора сировина, али и прерасподелом добитака, тако да се може побољшати стандард најсиромашнијих слојева становништва.

Економски аспекти

Данас Кина представља другу економију света, тако да нису чудни њени захтеви за новом прерасподелом и праведнијом поделом у економским односима и институцијама.⁷ Ипак, и кинеска привреда била је захваћена економском кризом која је наступила 2008. године. Одговарајући на тај изазов, Кина је изашла са предлогом да се изврши реструктурирање и креирање нових механизма економског развоја.

Како би се економски бенефити максимално повећали и искористили, предузети су конкретни кораци и успостављене нове институције, пре свега Азијска инфраструктурна инвестициона банка (АИИБ) и БРИКС Нова банка за развој (БРИКС НДБ).⁸ Ове институције представљају додатак постојећим међународним банкама и њихову корекцију или допуну. Оне нису покушај да се изгради неки нови, паралелни систем. Наиме, сврха АИИБ је да „послужи као специјализована платформа за инфраструктурна улагања и финансирање”, како би се средства из различитих извора лакше упослила и искористила у регији.⁹ Стари систем, оличен у ММФ и Светској банци, постављен је након Другог светског рата у складу са потребама тадашњих, ратом разорених привреда. У међувремену, развој који је уследио током де-

⁶ Као што је био случај са изградњом аутопута у Пољској.

⁷ Мада је претекла Јапан на месту друге светске економије, Кина и даље није повећала проценат гласова у ММФ-у који износи 3,81%, док САД, које су на првом месту, имају 16,74%. Више о томе: Lampton, D.M.: „The Tipping point” Horizons, CIRSD, 2015, No 4, стр. 52.

⁸ Споразум о АИИБ потписан је 29. јуна 2015. године у Пекингу.

⁹ Linqun, J.: „Financing for the Future”, Horizons, CIRSD, 2015, No 4, стр. 56.

ценија довео је до нових околности, за које су потребни побољшани механизми који представљају надградњу над установљеним системом. Вредност подухвата препознале су земље које су традиционални савезници Кине, али и оне које су до сада сматране традиционалним савезницима САД, пре свега УК и Француска.¹⁰ Управо је то један од начина на који Кина делује. Она се није упустила у креирање нових механизма, већ настоји да модернизује и коригује постојећи систем, како би извукла максималну корист за све заинтересоване чланице, јер не може бити уједначеног и стабилног привредног раста било које државе уколико у њега нису укључене и околне државе, привреде и регије.¹¹ На тај начин одговара се захтевима времена у којем се налазимо, али и обезбеђује да правилно и равномерно улагање утиче и на заштиту околине.

Основни задатак АИИБ је помоћ земљама путем инвестиција у инфраструктуру, „што подразумева и физичку повезаност – путеве, железницу, аеродроме, луке и електране – као и телекомуникације и недодирљиве узајамне везе, као што су побољшана хармонизација, олакшавање тока робе, услуга и финансијских средстава, као и царинске олакшице.“¹² Развој инфраструктуре сматра се најдугорочнијим привредним улагањем, будући да утиче на запошљавање, предузетништво и бољу повезаност државе са окружењем. Добра повезаност и развијена инфраструктура директно су повезане са привредним растом. Привреде у којима се развија инфраструктура и омогућава добра повезаност несметано иду напред и, обрнуто, тамо где их нема или су недовољно развијене успоравају привредни раст.

За успостављање „Новог Пута свиле копном и водом“ и постизања свих наведених економских погодности биће потребно превазићи не само политичке разлике, већ и различите административне препреке. „Да би се обезбедио успех, земље ОБОР ће морати да брзо и одлучно поставе праве циљеве, одреде приоритете и изаберу одговарајући модел заједничког рада.“¹³

Безбедносни аспекти

Мада се не може рећи да је од окончања Другог светског рата светом завладао мир, због поделе света између две интересне сфере, преовладао је варљиви осећај уравнотежених и стабилних односа. Међутим, распадом СССР-а и нестанком једног од два центра моћи појављује се више различитих учесника, али је равнотежа била трајно нарушена. Постојали су покушаји да се одсуство другог центра моћи замени са неколико нових, различитих центара. Међутим, избијање сукоба и криза у последњим

¹⁰ Оснивачи АИИБ-а, поред Кине, јесу: Аустралија, Аустрија, Азербејџан, Бангладеш, Брунеј, Бразил, Камбоџа, Данска, Египат, Финска, Француска, Грузија, Немачка, Исланд, Индија, Индонезија, Иран, Израел, Италија, Јордан, Казахстан, Јужна Кореја, Кувајт, Киргистан, Лаос, Луксембург, Малезија, Малдиви, Малта, Монголија, Мијанмар, Непал, Холандија, Нови Зеланд, Норвешка, Оман, Пакистан, Филипини, Пољска, Португал, Катар, Русија, Саудијска Арабија, Сингапур, ЈАР, Шпанија, Шри Ланка, Шведска, Швајцарска, Таџикистан, Тајланд, Турска, УАЕ, УК, Узбекистан и Вијетнам.

¹¹ Jeichi, Y: „A New type of International Relations“, Horizons, CIRSD, 2015, No 4, str. 19.

¹² Linqun, J: „Financing for the Future“, Horizons, CIRSD, 2015, No 4, str. 55.

¹³ Barton, D: „Building the Right Silk Road“, Horizons, CIRSD, 2015, No 4, str. 74.

деценијама XX века и почетком овог довело је до повећања безбедносних ризика и показало да тај систем не функционише. Пре свега, то се односи на Корејско полуострво, сукобе у Авганистану, Ираку, Украјини и Сирији, на које не постоји адекватан одговор и за које САД, као досадашњи центар моћи, не представљају морални ауторитет већ управо супротно – окидач за даље продубљивање кризе.

Некада се снага једне земље мерила њеном демографском структуром, територијом коју контролише и економском снагом. Касније су од утицаја били оружје и технолошки напредак и, коначно, припадност војним савезима. У савременим односима томе се додаје и поседовање нуклеарног наоружања. Неколико последњих година Кина несумњиво представља проблем досадашњим актерима због економског развоја, стабилних домаћих институција и заговарања окончања хегемонизма. Овде се, иако се то не наводи експлицитно, свакако мисли на хегемонизам Сједињених Држава. Мада су односи две земље дуго били стабилни, деведесетих година прошлог века десило се неколико инцидената, међу којим и бомбардовање кинеске амбасаде у Београду, који су довели до тога да обе стране изговоре оштре речи. Уплитање САД у односе Кине и Тајвана или територијалне спорове у Јужном кинеском мору такође не доприноси смиривању ситуације.

Данас је Кину веома тешко сврстати у неку категорију, будући да обједињује неколико међусобно супротних аспеката. Она је симбол земље која је успела да се у веома кратком року развије од сиромашне земље у земљу која спада у пет економски најразвијенијих држава света. Традиционално припада Покрету несврстаних, али је истовремено и нуклеарна сила. Поседује јаку и опремљену војску, али је најчешћи учесник мировних операција.

Појачана улога Кине у међународним односима уследила је након што је спровела реформу своје администрације, сматрајући да на тај начин „одговара на позив времена у ком живимо”.¹⁴ Упоредо са сређивањем стања у држави, Кина све одлучније ступа на међународну сцену. Њеним активнијим учешћем у међународној политици, могућности сукоба са САД се увећавају.¹⁵ При томе, не ради се само о могућој директној конфронтацији, већ и сукобу ставова у вези са трећим државама, као што су Иран, Северна Кореја, Авганистан или Украјина, али и питање острва у Јужном мору које укључује традиционалног америчког савезника у Азији – Јапан.

Кина је данас држава која даје највећи број војника у мировним мисијама УН, шаље своје војне бродове да патролирају Аденским заливом и штите од гусарских напада остале бродове, те учествује у највећем броју спасилачких и хуманитарних мисија. Тиме се намеће не само као регионални лидер већ и као озбиљан играч на глобалном плану. Од увођења *Carstone* доктрине, међутим, ове мировне мисије добијају робустан карактер и могућност ограниченог оружаног деловања у тачно предвиђеним случајевима. Због свега тога многи политички аналитичари очекују њен сукоб са досадашњим лидером САД. Међутим, имајући у виду економске везе ове две државе отворени сукоб је мало вероватан. Ипак, несумњиво је право сваке нације да сама одређује свој интерес и чини све што је у њеној моћи да га заштити.

¹⁴ Jeichi, Y: „A New type of International Relations”, Horizons, CIRSD, 2015, No 4, str. 19.

¹⁵ Још је Алфред Мехен почетком XX века упозоравао да ће уједињена и ојачана Кина бити велики супарник САД, посебно у случају њене економске модернизације.

Исто тако, дуго је Азија имала проблем колонизације и неоколонијализма. Само-сталност и суверенитет азијских држава су веома осетљиви, како на спољне утицаје, тако и на унутрашње немире и превирања. Због тога је још звучнија парола чији је заговарач Кина, а то је да народи Азије треба да решавају проблеме у Азији и одлучују о њеној безбедности.¹⁶

Истовремено, Русија се све више окреће Азији и укључује у дешавања на овом континенту. Током осамдесетих година присуство СССР-а у Азији било је знатно веће због умешаности у рат у Авганистану, али и сарадњу са Монголијом и Ираном. Током распада Источног блока и самог СССР-а Москва више пажње поклања унутрашњим питањима и европским границама, на којима отцепљене дојучерашње републике, сада самосталне државе, постају нови амерички савезници. Нова и тешња сарадња Русије и Кине до које долази почетком овог века налази се у заједничком интересу ојачане Евроазије.

Нуклеарне силе и односи у Азији

Осим економске моћи, територијалног простирања и поседовања модерног конвенционалног наоружања, приступ технологији за производњу и поседовање нуклеарног арсенала постаје један од повода за обележавање и разврставање држава у одређене категорије. И, мада од Другог светског рата није употребљено, развијање и израда нуклеарног оружја се не смањује, изазивајући различита мишљења о својој оправданости и улози. По некима, иако нуклеарно оружје представља велику опасност по човечанство, али је истовремено и залог мира међу великим ривалима. „Праксу међународне политике последњих шест деценија одликује, дакле, противречан процес: ширење и умножавање нуклеарног оружја са једне, и покушаји смањивања његове количине и броја власника, са друге стране.”¹⁷ На смањивању оружја ради се под покровитељством УН, док постоје и билатерални споразуми између САД и СССР-а, односно Русије, о смањивању броја активног и укупног нуклеарног оружја.¹⁸

¹⁶ Више о томе: Lampton, D.M: „The Tipping point” Horizons, CIRSD, 2015, No 4, str. 46.

¹⁷ Новичић, Ж: „Нуклеарно оружје у међународној политици”, Међународна политика бр.4, ИМПП, Београд, 2005, стр. 506.

¹⁸ Билатерални споразуми између САД и СССР/Русије су: SALT I (из 1972. године) и SALT II који није ступио на снагу, те START I (потписан 31. јула 1991. године, престао да важи 2009. године), START II (потписан 3. јануара 1993. године који никад није ступио на снагу), START III (за који су преговори прекинути) и најновији, под именом Мере за будуће редукције и ограничавање стратешког нападачког оружја, који је потписан у Прагу, 8. априла 2010. године, а којим је предвиђено укупно смањење залиха оружја на половину.

Мултилатерални споразуми који су потписани су: Споразум о делимичној забрани нуклеарних тестова, од 5. августа 1963. године, између САД, СССР и УК о забрани нуклеарних проба на површини, како би се смањило загађење околине; Споразум о неширењу нуклеарног оружја из 1968. године, којим се дозвољава уступање мирнодопске нуклеарне технологије и Споразум о потпуној забрани нуклеарних тестова из 1968. године, који је до данас потписало 183 земље, а ратификовало њих 166. Осталих 13 земаља које га нису потписале су: Куба, Саудијска Арабија, Северна Кореја, Индија, Пакистан, Сирија, Сомалија, Бутан, Доминикана, Маурицијус, Тонга, Тувалу и Јужни Судан. Такође, ту је и низ регионалних међународних споразума.

Након што је војска САД употребила нуклеарне бомбе у Хирошими и Нагасакију, чиме је окончала учешће Јапана у Другом светском рату, и остале државе започеле су са развојем нуклеарног оружја. Данас се државе групишу по томе да ли имају оружје или се на поседовање нуклеарног оружја сумња и да ли су потписале Споразум о неширењу нуклеарног оружја (НПТ).

У прву групу, тзв. нуклеарне силе које имају оружје и потписале су Споразум спадају: САД, Русија, Уједињено Краљевство, Француска и Кина. У другој групи су Индија, Пакистан и Северна Кореја, које имају оружје, али одбијају да потпишу Споразум или су, као Северна Кореја, из њега иступиле. У трећој групи су Израел и Иран, за које се сумња да поседују нуклеарно оружје, али то никада нису признале нити потписале Споразум.¹⁹

Постоје земље попут Јужноафричке Републике, Казахстана, Украјине, Белорусије, Бразила, Аргентине, Немачке, Пољске, Швајцарске, Шведске, Румуније, Либије, Египта, Ирака, Тајвана, Јапана и Јужне Кореје које су радиле на развоју нуклеарног програма или су имале нуклеарно оружје и нуклеарни војни програм, али су га напустиле.

Последњу категорију чини већина држава света које нису развијале нуклеарни програм у војне сврхе.

Чињеница да се клубу земаља које поседују нуклеарни арсенал прикључила и Северна Кореја 2005. године додатно је закомпликовала стање на Корејском полуострву, али и у Азији. Наиме, Северна Кореја била је потписник НПТ, из којег иступа почетком 2005. године, када најављује рад на развоју нуклеарног оружја у страху од напада САД.²⁰ Северна Кореја је на почетку нудила напуштање програма у замену за финансијску подршку и гаранције да САД неће против ње употребити силу, али касније одустаје од ове понуде и мултилатералних преговора које води са САД, Русијом, Кином, Јужном Корејом и Јапаном.

И мада се, према статистикама, око 95% нуклеарног оружја налази у рукама Русије и САД, највећи број осталих држава које имају војни нуклеарни програм налази се у Азији. Истовремено, ради се о државама које су се већ сукобљавале, што додатно ситуацију чини неизвесном. Тако, на пример, вишедеценијско супарништво Индије и Пакистана кулминира узајамном трком у нуклеарном наоружању. Северна Кореја види претњу у јужном суседу, али и у Јапану који доживљава као америчког савезника. Коначно, мада је потписао и ратификовао међународни споразум о нуклеарном развоју, поједини учесници међународних односа још увек сумњиче Иран да тајно наставља рад и на војним аспектима нуклеарне енергије. Једино Кина, мада нескривено поседује нуклеарно оружје, до сада није претила његовом употребом. И, управо се она јавља као посредник у преговорима са земљама које на међународне институције гледају као на продужену руку америчког хегемонизма, пре свега Иран и Северну Кореју. Мада се њен утицај на ове државе не испољава отворено, свакако је присутан.

¹⁹ Због развоја нуклеарног програма Иран је био под санкцијама Уједињених нација све до почетка 2017. године, када је договорено да ће развијати само мирнодопски нуклеарни програм у замену за укидање санкција. Више о томе: Бјелица Влајић, И: „Међународни односи у светлу споразума о нуклеарном програму Ирана”, Војно дело бр.5, Београд, 2016.

²⁰ Више о томе Новичић, Ж: „Нуклеарно оружје у међународној политици”, Међународна политика бр. 4, ИМПП, Београд 2005 стр. 509.

Закључак

Почетком XXI века свет се суочио са убрзаним развојем привреде, појавом нових тржишта и технологија, али и смањењем енергетских залиха, повећањем броја терористичких напада и осећаја опште несигурности.

Нови приступ суседима, региону али и свету, који Кина промовише кроз идеју поновног оживљавања „Пула свиле” разликује се од досадашњег приступа који је Кина имала у својим међународним односима. Наиме, суседне државе дуго су оптуживале Кину да „кад год се Кина среће са снажнијом страном силом одговара гостољубивошћу како би избегла конфронтацију”, док „када се среће са слабијом државом не оклева да буде арогантна и агресивна”.²¹ Међутим, чини се да је време овог дуплог аршина по којем се Кина влада у међународним односима ствар прошлости. „Треба ло би да поштујемо разноликост цивилизација, и промовишемо заједнички напредак кроз заједничко учење и тражење заједничких основа, док се различитости задржавају.”²² За овакву промену било је потребно да Кина ојача економски и војно, а затим и политички, толико да се сврста у ред најмоћнијих држава света, али и да увиди да уколико се не развијају државе у окружењу њен економски напредак ће нужно бити угрозен, без обзира на то колико се она сама богатила и развијала,

Мада се појмови „Пут свиле” и „Поморски пут свиле” везују, пре свега, за економски просперитет, Кина планира да их искористи за промоцију духа мира, разумевања и прекограничне сарадње и у областима културе и безбедности.²³ За њене суседе, али и остале велике силе, то би могла бити изузетно повољна околност све док Кина истински остаје мирољубива, имајући у виду, пре свега, изузетно крхке односе који постоје у Азији као последица свих историјских дешавања, нарочито у претходном веку.

Што се тиче нуклеарног наоружања, три су елемента која би свака држава која га поседује требало да испуни како би остварила сврху. Пре свега, то су способност првог удара (односно могућност да лансирањем пројектила са нуклеарним пуњењем из воде, ваздушног простора или са копна погоди државу ривала), затим изградња ефективне одбране од туђег нуклеарног оружја (чиме се демотивишу потенцијални нападачи) и способност другог удара (односно, тзв. одвраћање напада путем застрашивања да ће се на напад одговорити сопственим нуклеарним оружјем). Посматрано на овај начин, нуклеарно оружје представља својеврсну заштиту којом најмање државе могу да се заштите од највећих и најснажнијих супарника, јер нико не може да гарантује потпуно уништавање арсенала противника током свог првог напада. Конкретно, у случају Северне Кореје развој нуклеарног оружја је гаранција безбедности од интервенције САД уколико им се не допадне вођа или политика коју води Северна Кореја. Међутим, управо би добијање неких других гаранција, једнако веродостојних и снажних, могло утицати на Северну Кореју да смањи или прекине свој нуклеарни програм. У том смислу, мирнодопска политика Кине, као суседа, али и силе која може утицати и на Северну Кореју и на САД била

²¹ Nishida, T: „China and Japan”, Horizons, CIRSD, 2015, No 4, str. 68.

²² Jeichi, Y: „A New type of International Relations”, Horizons, CIRSD, 2015, No 4, str. 13.

²³ више о томе у Jeichi, Y: „A New type of International Relations”, Horizons, CIRSD, 2015, No 4, str. 17.

би онај елемент који је потребан за постизање равнотеже. Прикључивање Русије преговорима и гаранцијама које би се дале Северној Кореји даље би умањило напетости и могло зауставити корејско стварање залиха нуклеарног оружја.

Са економског аспекта кључни термин је побољшавање, односно унапређивање, било да се ради о постојећим механизмима, одговорности, независности или постизању резултата. При томе се учи на грешкама из прошлости, како би се избегло њихово понављање и, уместо тога, усвојила најбоља постојећа решења. Идеја је да овако постављен систем на најмању меру сведе могућности превара или корупције уз, истовремено, максималну корист која се нуди корисницима средстава. Развојем инфраструктуре подстиче се развој привреде. Привредни раст утиче на пораст стандарда и социјалну политику, здравство и образовање. Боље образовано становништво биће конкурентније и интересантније послодавцима, чиме се омогућавају даље инвестиције. Ипак, свака држава која се укључи у „Један појас, један пут” требало би да процени и определи се само за оне инфраструктурне пројекте који су значајни за њену сопствену индустрију, како не би дошла у ситуацију да гради постројења или путеве од којих њена привреда неће имати директну корист. Такође, јавност и отвореност током свих фаза једина су гаранција да ће размена информација и могућност успостављања веза међу заинтересованим странама бити потпуно искоришћена и да се неће појавити неки прикривени интереси било ког учесника.

Одређени интереси и циљеви које поставља Кина овом иницијативом поклапају се са тежњама Уједињених нација и регионалних организација економског опредељења. У том смислу, припрема и израда водича или заједничких становишта који би обухватили све учеснике и важили за све пружили би помоћ неразвијеним чланицама ове иницијативе (или њиховим локалним самоуправама) да прецизније одреде смер у којем желе да се развијају, као и циљеве које желе да постигну. При томе се, свакако, не мисли само на економске већ и на циљеве у области здравства и социјалне заштите, образовања, културе, заштите средине и слично. При томе, свакако, биће потребне знатне измене и усаглашавања закона, али и упрошћавање административних поступака.

Иако Кина истиче да је окренута мирнодопском развоју, сарадња са САД на очувању светског мира и решавање глобалних проблема представљали би добитак за човечанство, чиме би била помирена два становишта међународних односа – прво, у којем САД доминацијом утиче на своје сателите и, друго, по којем Кина уважава и укључује у решавање и друге државе, без обзира на њихову величину, снагу или утицај.

Нови „Пут свиле” повезао би Пацифик и Атлантски океан, али још важније је да ће сви народи који се укључе у стварање „Једног појаса и пута” из економских разлога имати добробити и на осталим пољима. То постаје нарочито значајно са становишта војно техничке сарадње, али и усмеравања нових партнерских држава према истим циљевима и одговорностима.

Наступа време нових међународних односа који се не заснивају на принципу силе већ на принципу добити за све учеснике, што укључује ближе везе и интензивнију сарадњу и смањивање тензија и напетости. Већина заинтересованих земаља је, осим јасне економске добити, препознала важност сарадње на смањењу броја и интензитета криза, путем преговора и мировних операција, али и отварањем могућности за размену информација, ђака, студената, стручњака, туриста и радне снаге.

Литература

- [1] Barton, D: „Building the Right Silk Road”, Horizons, CIRSD, 2015, No 4
- [2] Бјелица Влајић, И: „Међународни односи у светлу споразума о нуклеарном програму Ирана”, Војно дело бр. 5, Београд, 2016.
- [3] Brown M. E. (editor), „Security Challenges in the 21st Century”, Georgetown University Press, 2003.
- [4] Jeichi, Y: „A New type of International Relations”, Horizons, CIRSD, 2015, No 4
- [5] Linqun, J: „Financing for the Future”, Horizons, CIRSD, 2015, No 4
- [6] Mahan, A.T: „A Twentieth-Century Outlook: The Interest of America in Sea Power, Present and Future”, Sampson Low, Marston & Company, London, May, 1897, Internet, 15/5/2017, <http://www.gutenberg.net.html>
- [7] Николић, С: „Мировне операције Уједињених нација – прилагођавање новим безбедносним изазовима”, Војно дело бр. 5, Београд, 2016.
- [8] Nishida, T: „China and Japan”, Horizons, CIRSD, 2015, No 4
- [9] Новичић, Ж: „Нуклеарно оружје у међународној политици”, *Међународна политика бр. 4, ИМПП, Београд 2005.*
- [10] Nolan P: „The Silk Road by Land and Sea”, Horizons No 4, CIRSD, 2015.
- [11] Weart, S: „*The Rise of Nuclear Fear*”, Harvard University Press, Cambridge, 2012.

Интернет:

- <http://www.gutenberg.org/files/15749/15749-h/15749-h.htm> од 17. маја 2017.
- <http://www.ctbto.org/the-treaty/status-of-signature-and-ratification> од 11. маја 2017.
- <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2005/0025-85550504505N.pdf> од 13. маја 2017.
- <http://www.un.org/en/peacekeeping/about/dpko> од 13. маја 2017.
- http://www.unrol.org/files/Capstone_Doctrine_ENG.pdf од 13. маја 2017.

КЉУЧНЕ РЕПЕРКУСИЈЕ МИГРАЦИОНЕ КРИЗЕ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

Велко Благојевић*

Универзитет одбране у Београду,
Институт за стратегијска истраживања
Игор Пејић

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Као што се може сагледати из многобројних анализа мотивационих фактора, миграције у многоме зависе од безбедносних, економских и политичких процеса, али и других услова. Оно што додатно усложњава праћење савременог феномена миграције је чињеница да су мотивациони фактори најчешће хибридног карактера. Процес глобализације у сфери економије довео је до пораста јаза између богатих и сиромашних. То ће свакако довести до све израженијих економских миграција у наредним деценијама. Југоисточна Европа представља транзитни коридор за миграције у стабилне и економски развијене регионе Европе. У овом контексту треба сагледати двоструки процес миграције који се одиграва у региону Југоисточне Европе. Наиме, овај регион био је порекло многобројних миграната, али је последњих година преодоминантно транзитно подручје за мигранте са Блиског истока и Северне Африке.

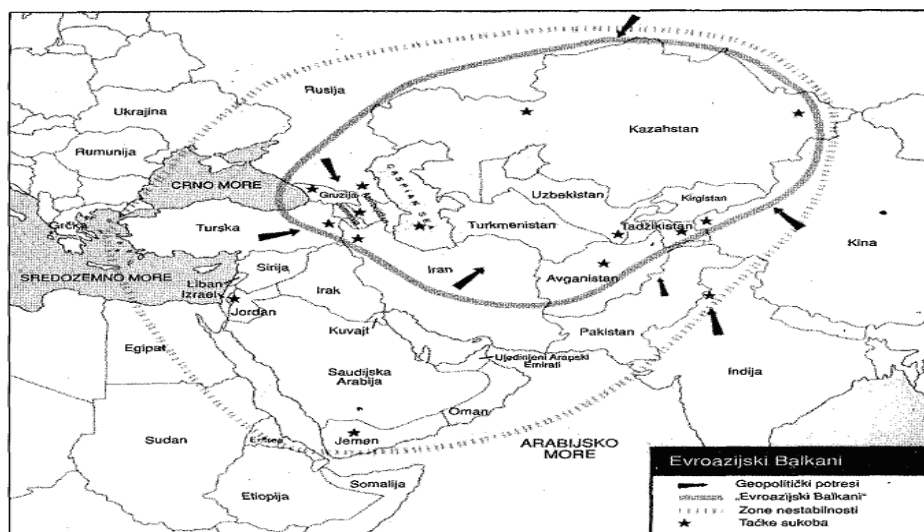
У овом раду настоји се дати одговор на основно питање: које су кључне последице изазвале мигрантске кризе на међународном и националном плану, односно у националним законодавствима, и на који начин су субјекти међународних односа настојали да се ангажују на безбедносном плану.

Кључне речи: *мигрантска криза, национална безбедност, миграциона политика, спољна политика*

Увод

Конфликте у регионима Блиског истока, Азије и Кавказа треба сагледавати као потенцијалне мотивационе факторе за миграционе процесе чија је крајња дестинација Западна Европа. Реч је о потенцијалним или реалним конфликтним подручјима које је Бжежински давно означио као регионе геополитичких потреба и нестабилности у будућности, као што се може сагледати на слици 1.

* Текст је настао као резултат истраживачког рада на пројекту „Идентификовање савремених асиметричних форми угрожавања безбедности“, који реализује Одељење за стратегијске анализе и безбедносне интеграције Института за стратегијска истраживања.

Слика 1 – Предвиђања Бжежинског о безбедносно неуралгичним подручјима у Евроазији¹

Дакле, јасно је да се може рачунати на наведене регионе као на изворе миграционих кретања који ће утицати на простор југоисточне Европе на дугорочној основи. Разлози за наведену тврдњу су кумулативне природе и може се рећи да је за тај регион иманентан готово читав спектар миграционих мотивационих фактора: од економских, политичких, преко потенцијала за избијање конфликта, до ратних sukoba као што је то случај у Ираку и Сирији.

У регионима северне Африке и Блиског истока, у којима је извршен трансфер власти током такозваног Арапског пролећа, и даље је присутна политичка нестабилност која је узрокована унутрашњим противречностима у наведеним друштвима и оптерећена наслеђеним међдржавним антагонизмима,² од којих је најозбиљнији израелско-арапски конфликт.³ Готово сви безбедносни, економски и политички показатељи у регионима Блиског истока, северне Африке и Кавказа указују на то да ће се и у наредном периоду из наведених региона мигранти кретати према развијеним и стабилним регионима западне Европе, од којих је, поред поморске, односно медитеранске миграционе руте, посебно значајна и такозвана копнена, односно Балканска рута.⁴

Према сазнањима Европске агенције за заштиту спољних граница (FRONTEX) најчешћи правци илегалног уласка миграната на простор ЕУ приказани су на слици 2.

¹ Bžežinski Zbignjev: *Velika šahovska tabla*, CID Podgorica i Romanov Banja Luka, 2001, str. 118.

² О томе много пре мигрантске кризе пише Mandelblau Majkl: *Ideje koje su osvojile svet – Mir, demokratija, i slobodna tržišta u dvadeset prvom veku*, Filip Višnjić, Beograd, 2004, str.147-159.

³ Више о миграцијама у Средоземном басену видети: Петровић Драган: *Геополитика Средоземља*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2012, стр. 171-179.

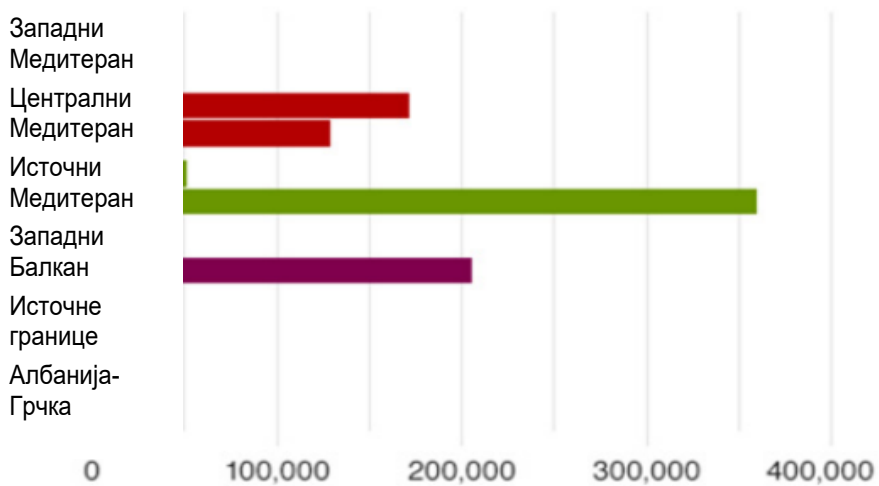
⁴ За предвиђања о стању у региону Блиског истока и северне Африке видети: *Global Strategic Trends – Out to 2045*, Fifth Edition, Ministry of Defense, UK, 2015, pp. 125-131.

Слика 2 – Мигрантске руте према Европској унији⁵

Европа је суочена са наглим приливом миграната у 2015. у односу на претходну годину, што се може сагледати у табели 1.

Табела 1 – Упоредни преглед прилива миграната у 2014. и 2015. години⁶

⁵ Tamagno Bruce: People in Motion – The European Migration Crisis, *Geodate*, Volume 29 Issue 2 (May 2016), p. 4.

⁶ Tamagno Bruce: People in Motion – The European Migration Crisis, *Geodate*, Volume 29 Issue 2 (May 2016), p. 4.

Подаци Frontex-а указују да је током 2014. године преко такозване Медитеранске и Балканске миграционе руте у Европску унију ушло укупно 219.000 миграната, а 2015. године готово четири пута више, односно укупно 1.004.356 лица и то: 54,9% мушкараца, 16,7% жена и 28,4% деце.⁷

Према подацима UNHCR-а, током 2015. године у Европу су преко Медитерана пристизали економски мигранти, што се види из табеле 2.

Табела 2 – Процент приспелих миграната у Европи током 2015. године⁸

Држава порекла	% укупног броја миграната
Сирија	49
Авганистан	21
Ирак	8
Еритреја	4
Пакистан	2
Нигерија	2
Сомалија	2
Судан	1
Гамбија	1
Мали	1

Европски одговори на миграционе изазове

Масовне миграције, поред политичког, економског и културног изазова, сасвим сигурно представљају и безбедносни изазов, ако није и преовлађујући. Ова чињеница довела је до такозване секуратизације проблема миграција, што је неминовна последица нестабилности безбедносних прилика у државама из којих мигранти потичу. Многи експерти поистовећују пограничну безбедност са националном безбедношћу, што је донекле оправдано, имајући у виду да је процес глобализације покренуо до сада незабележен проток људи и роба, али и довео до преливања разних безбедносних криза и удруживања организованих криминалних група.

Транзицијски процеси такозваног Арапског пролећа у готово свим државама резултирала су нестабилношћу, често и грађанским ратовима, који су, по правилу, праћени готово потпуним крахом националне привреде, социјалне и здравствене службе. Безбедносни и одбрамбени системи су се различито понашали у превратима

⁷ Tadić Jure, Dragović Filip i Tadić Tonči: *Migracijska i izbjeglička kriza – sigurnosni rizici za EU*, Policijska sigurnost, Zagreb, godina 25. (2016), broj 1, str. 38.

⁸ Tamagno Bruce: *People in Motion – The European Migration Crisis*, *Geodate*, Volume 29 Issue 2 (May 2016), p. 4.

током такозваног Арапског пролећа: неки су били надстраначки политички арбитар, недостижан за парламентарну контролу и надзор, као што је то било у Тунису и Египту, неки су се везали за владајућу структуру, као што је то случај са алавитском мањиношом у Сирији и доживели потпуну „алавитизацију“, отуђени од већине становништва, а неки су се распали када је урушен и режим, као у Либији или Јемену.

Много је важнија чињеница да је, уместо преуређења државе и њене управе према демократским стандардима у Либији, Сирији и Јемену, дошло до разградње и распада државе.⁹ Транзиција власти у наведеним државама, за разлику од Централне и Источне Европе, није била еволутивни процес ради изградње новог демократског друштва него недовршени преврат са израженом тенденцијом према успостављању исламистичких диктатура. По правилу, падом диктатура у арапским земљама није се успоставио квалитетан демократски и безбедносни систем, што је резултирало још већом несигурношћу грађана у тим државама. Сирија је држава из које је долазио највећи број избеглица, где још траје ратни сукоб разних групација које имају различите интересе и регионе у којима делују. Друга држава је Либија, не толико по броју миграната већ као полазна тачка за прекоморски избеглички талас на Медитерану, који чине мигранти из различитих држава Подсахарске Африке и Блиског истока.¹⁰

Према државама западне Европе, углавном због ратних сукоба и нестабилности, али и жеље за бољим животом, почели су масовно да се крећу и мигранти из азијских и афричких држава. Истовремено, долази до промена у политичким ставовима према усељавању, тако да развијене државе мењају законе и праксу како би отежале улазак и запошљавање. На тај начин отворен је простор за незаконит улазак и боравак миграната у наведеним државама. Миграције које су биле покретачи развоја западних држава постају тема расправа у негативном контексту, прецизније речено – ограничавају се законите/легалне миграције.¹¹ Чланице ЕУ и кандидати за чланство у Унији, који су се налазили на правцу кретања, врло брзо су се суочили са таласом нерегуларних миграција, али и са свим облицима транс националног криминала. Процес проширења ЕУ захтевао је додатне одговоре на питања како се могу најефикасније заштитити спољне границе од транс националног криминала, незаконитих миграција, кријумчарења људи и робе, злоупотребе азила и претњи повезаних са тероризмом.¹² Унија је формирала Агенцију за заштиту спољних граница (European Border and Coast Guard Agency – EBCG), која се често назива Frontex (од француског: *Frontières extérieures* за „спољне“ границе).¹³ На тај начин дошло је до својеврсног апсурда. Наиме, слобода кретања робе и људи представља један од основних вредности ЕУ и основу економског развоја. Ипак, упитност слободе кретања, као безбедносно питање, била је нуспроизвод формирања унутрашњег тржишта – заједничко европско тржиште не само да је побољшало слободно кретање већ је и олакшало

⁹ За више видети Антјухова А. Јекатерина: Арапско пролеће: Политичке кризе и конфликти у државама Блиског истока и северне Африке, Национални интерес, година XII, Vol. 27, број 3/2016. стр. 147-167.

¹⁰ Tadić Jure, Dragović Filip i Tadić Tonči: *Migracijska i izbjeglička kriza – sigurnosni rizici za EU*, Policijska sigurnost, Zagreb, година 25. (2016), број 1, стр. 17.

¹¹ За више видети: Хангинтон П. Самјуел: Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка, ЦИД Бања Лука, 2000.

¹² *Ibidem*.

¹³ <http://frontex.europa.eu/about-frontex/origin/>.

спровођење криминалних активности терориста, међународних криминалних организација и миграната. Другим речима, сада је проблем што се питања попут транс националног тероризма, трговине наркотицима и криминала, азила и миграција више нису посматрала независно, већ у контексту њихове међузависности. Овакав безбедносни дискурс постао је још очигледнији након догађаја од 11. септембра 2001. године, терористичких напада у Мадриду 2004. године и Лондону 2005. године,¹⁴ и то како на легислативном, тако и на нивоу јавних политика.¹⁵

Нема сумње да су терористички акти често иницирани неким идентитетским узроком (националним, верским и др.), па је мотивисане присталице могуће наћи међу припадницима верских или етничких заједница којима извршиоци припадају. Осим тога, иако је мало вероватно да ће извршиоци терористичких аката примарно користити мигрантске токове за своје путовање, у посебним ситуацијама, попут потребе уласка држављана ЕУ за које се зна да су ангажовани у јединицама такозване Исламске државе, тај пут је једини преостали, јер би њихова појава на званичним списковима уласка изазвала реакцију безбедносних служби.¹⁶

Са аспекта криминала, расположиви подаци показују мешовиту слику. Према актуелним истраживањима, припадници имигрантске популације, независно од тога да ли су легално или нерегуларно доспели на територију ЕУ, имају несразмерну заступљеност у извршењу кривичних дела. Поред тога, ако узмемо у обзир да је учешће имиграната у криминалним активностима током 70-их година, где су масовне миграције подржале владе држава којима је потребна радна снага, било занемарљиво, може се закључити да су имигранти, који су били укључени у незаконите активности били, углавном, они који најчешће немају могућност укључивања у тржиште рада. Више забрињава чињеница да организоване криминалне групе, које се баве трговином људима, постају све развијеније, што је последица појаве потребе за таквим услугама. Све је чешћа појава да се мигранти обавезују да, поред плаћања транспорта, део дуга отплаћују када почну да раде у држави крајњег одредишта. На тај начин мигранти добијају додатну гаранцију да ће стићи на одредиште, а организоване криминалне групе стичу нове позиције у државама западне Европе. Проблем представљају они мигранти који не успевају да се пласирају на легално тржиште рада и тиме постају принуђени да егзистенцију обезбеђују својим ангажовањем у такозваној сивој економији и криминалу. Такође, не треба заборавити да је, у великом броју случајева, извршилац кривичних дела из имигрантске популације и сам првобитно био жртва тих криминалних активности кроз присиљавање на проституцију, просјачење и трговину наркотицима.¹⁷

У намери да обуздају и ставе под контролу огроман прилив миграната у државе ЕУ, многе од њених чланица су због изостанка општег и обавезујућег става почеле

¹⁴ За шире о феномену тероризма у међународним односима видети: Brenkman John: *The Cultural Contradictions of Democracy - Political Thought since September 11*, Princeton University Press, New Jersey, 2007, pp. 78-102.

¹⁵ Шекарић Невена: *Секуритизација миграција: Хјусмансов приступ и три домена не безбедности*, Годишњак Факултета безбедности 2016, Београд, стр. 102.

¹⁶ Милошевић З. Ненад и Славковић В. Раде: *Имиграција као облик савремених претњи земљама Европске уније*, Војно дело, 2/2016, Београд, стр. 15.

¹⁷ *Ibidem*.

да предузимају самосталне мере на том плану, које често не само да нису имале жељени ефекат, већ су и допринеле мењању слике о демократском статусу тих држава и указале на бројне раскорак између прокламованих принципа и прописа Уније и недвосмислене анти миграционе праксе.¹⁸ Миграцијска криза је показала да национална држава и те како опстаје и поред свих глобалистичких најава о њеном постепеном превазилажењу. Напротив, најновији догађаји наводе на закључак да је национална држава показала виталност и издржљивост у међународној политици и најављују обнову њеног значаја. Подизање зидова, обнова националних граница и постављање граничара на одавно избрисане националне границе широм ЕУ нису само политичке и цивилизацијске аномалије већ и очигледан доказ тог процеса. Друга реперкусија миграционе кризе је њена повезаност са тероризмом, који приморава националне државе да све више делују унисоно, уместо да искористе снагу заједничких европских институција. Разлог томе јесте чињеница да свака чланица ЕУ има и сепаратне националне интересе, који се не морају подударати са заједничком политиком Уније. Њихово остваривање и заштита су веома сложен посао који усложњавају разни фактори, поред осталог и дубоко укореена култура такозваног традиционалног приступа безбедности. У питању је однос традиције обавештајног деловања, као стриктно националног посла, и савременог тероризма као све чешће глобалног изазова. Борба против тероризма најчешће се води преко националних обавештајних служби, а све оне традиционално нерадо предају информације другим службама, па чак и на националном нивоу, јер је то у њиховом професионалном бићу и основа су њиховог принципа функционисања.¹⁹

Масовне миграције допринеле су откривању једног новог лица чланица ЕУ, које све чешће показује спремност да се одрекне заједничког интереса због свог посебног интереса. Овде није реч само о национализму, већ и о страху богатих да не изгубе богатство. Наиме, вековима су европске силе експлоатисале колоније у Африци и Азији, а сада им мигранти долазе како би тражили шансу да уживају у њиховом благостању. Већина миграната жели да заради новац и обезбеди себи и породици образовање, социјалну и здравствену заштиту, али најалост неки од њих терористичким актима „наплаћују историјске неправде“. Поред тога, масовне миграције су показале да се бројне државе у нашем окружењу, које себе сматрају демократизованим, понашају крајње недемократски, не само према мигрантима већ и, потпуно непотребно, веома агресивно према суседним државама.²⁰

Постоје многе иницијативе унутар ЕУ о системском регулисању миграционих процеса, али за сада нема јединственог става по том питању. Недавно је аустријски министар одбране Аустрије Ханс Петер Доскоцил (Hans Peter Doskocil) представио предлог системског решења мигрантске кризе, који је подразумевао да се

¹⁸ Детаљније видети: Гудовић Зоран: Имигрантска криза и европски идентитет, у Зборнику радова Мигранти на раскршћу или беспућу земље Србије, Институт за упоредно право, Институт за криминолошка и социолошка истраживања и Регионално представништво Руске хуманитарне мисије на Балкану, Београд, 2016, стр. 93-124; Јовановић Ивана: *Спољно-политички аспекти савремене мигрантске кризе у Европској унији*, Политичка ревија, година (XXVIII) XV, vol. 50, бр. 4/2016, стр. 93-111.

¹⁹ Simeunović Dragan: Миграције као узрок политичких аномалија у Европи, *Журнал за криминологију и право, Криминологијско-полицијска академија*, Београд, 2015, стр. 1-19.

²⁰ *Ibidem*.

изван ЕУ успоставе центри у којима би тражиоци азила могли да подносе молбе, а након одобравања били би пребацивани у државе ЕУ. Поред тога, предложио је да мигранти који се спасу из Медитерана буду смештени у тим центрима, а они којима азил не би био одобрен морали би да се врате у земљу порекла или „безбедну зону“. Захтевао је, такође, увођење лимита за пријем избеглица у ЕУ. Портпарол Европске комисије одбацила је његов план уз образложење да су ЕУ и све њене чланице у обавези да поштују Женевску конвенцију која не дозвољава протеривање избеглица.²¹ Такође је навела да нема планова ЕУ за успостављање центара за азил изван Уније.²² Министар одбране Аустрије је тада упутио критику администрацији у Бриселу, сматрајући да не схватају реалност: „Делови бриселског естаблишмента делују ван реалности. Очигледно многи у Бриселу још нису схватили да европски систем азила мора бити постављен на потпуно нове основе“. Истовремено, оптужио је Европску комисију да примењује двоструке аршине, наводећи да је изостала њихова критика Немачке²³ када је њен министар унутрашњих послова предлагао центре за прихват миграната у Африци.²⁴

Балканска мигрантска рута

У регион Балкана се током 2015. године све чешће сливало хиљаде миграната дневно. Главни миграциони токови су већим делом године ишли од Турске, Бугарске, Грчке и Македоније, преко Србије и даље у развијене државе ЕУ. Већина миграната је своје путовање започела у Турској, а завршила у Немачкој.

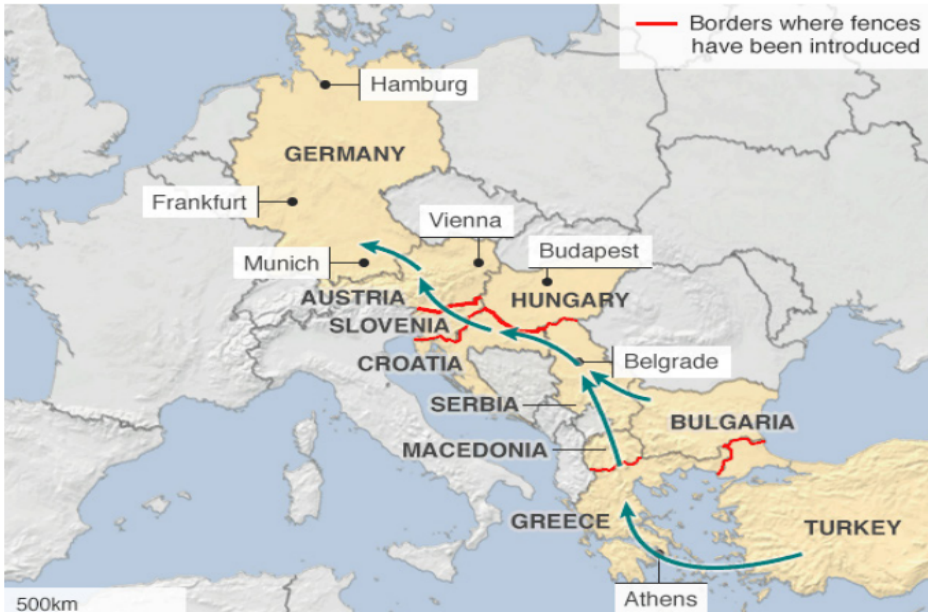
Наведена мигрантска рута водила је преко националне територије Мађарске, чија је десничарска влада Виктора Орбрана (*Viktor Orbán*) усвојила изразито рестриктивну миграциону политику, била је њен најгласнији поборник у структурама ЕУ и прва је подигла ограду на државној граници. Мађарске власти сматрају да је криминално понашање миграната одговор на непознавање језика и културе у њиховом новом станишту. Они мигранти који немају никакве вештине за рад и не познају језик постају принуђени да се баве криминалом. Истовремено, мигранти представљају оптерећење за социјалну службу, демографски су продуктивни, а не доприносе систему одбране и безбедности нове државе. Сви наведени аргументи указују на процену Будимпеште да имигранти негативно утичу на реализацију дугорочних националних интереса. Од почетка мигрантске кризе, па све до 1. септембра 2015. године, када је мађарска влада ангажовала полицијске и војне снаге на заштити државне границе, Балканска мигрантска рута се, природно и логично, усмерила према Хрватској (слика 3).

²¹ Реч је о Конвенцији о статусу избеглица из 1951. године, која у члану 33. изричито забрањује протеривање и одбијања, *Službeni list FNRJ – Međunarodni ugovori*, br. 7/60.

²² За свеобухватно сагледавање политике Европске уније према мигрантској кризи видети: Zečević Slobodan, Gasmir Gordana: *Evropski bezbednosni i odbrambeni identitet i migrantska kriza*, *Strani pravni život*, 2/216, Beograd, str. 57-75 и Gasmir Gordana: *Quo Vadis EU? Relevantni pravni i institucionalni faktori*, . Institut za uporedno pravo, Beograd, 2016, st. 220-234.

²³ За више видети: <http://www.politika.rs/scc/clanak/367308/Zaokret-Berlina-u-migrantskoj-politici>

²⁴ <http://www.politika.rs/scc/clanak/371684/Evropi-preti-novi-migrantski-talas-iz-Afriki>

Слика 3 – Мигрантска рута од Турске до Немачке 2015. године²⁵

Већина држава региона су једновремено и државе порекла миграната, али и њихова транзитна територија. Очигледан пример за то је Турска, која има изражена оба миграциона сегмента, и као транзитна и као држава порекла.²⁶ Истовремено, она је интересантна за анализу, будући да њен географски положај представља природни мост између Европе, Блиског истока, Азије и Африке. Проблем нерегуларне миграције у модерној Турској постао је изражен након исламске револуције у Ирану 1979. године. Други велики талас избеглица из северног Ирака заплууснуо је Турску 1988. године, када су Курди бежали од репресија Садама Хусеина, а затим су уследиле групе избеглица из Азије, Африке, Блиског истока и са Кавказа. Турска није била привлачна као крајња дестинација миграната, због тада неразвијене економије, али је због либералног политичког система представљала одговарајући пролаз ка просперитетнијим земљама Европе.²⁷ Тако је Турска постала једна од најзначајнијих транзитних коридора са процењеним бројем миграната већим од 2,8 милиона током 2010. године, што је сврстава на друго место у свету, одмах после Мексика који је највећа транзитна држава са више од 12 милиона миграната у

²⁵ Tamagno Bruce: People in Motion – The European Migration Crisis, *Geodate*, Volume 29 Issue 2 (May 2016), p. 4.

²⁶ У СР Немачкој живи преко 2,1 милион грађана турског порекла. Наведено према: Joshua S. Goldstein and Jon C. Pevehouse: *International Relations – Tenth Edition 2013–2014 Update*, Pearson, New Jersey, USA, 2014, p. 368.

²⁷ Bulatović Aleksandra: *Politika kontrole organizovanog kriminala - slučaja Turske*, Zbornik Instituta za kriminološka sociološka istraživanja, 2010/ Vol. XXIX / 1-2 / str. 197.

истом периоду.²⁸ Такође, Турска је постала главно миграционо чвориште за транзит у Западну Европу, посебно према Грчкој, Италији, Немачкој и Холандији.

Организоване криминалне групе користе савремене технологије како би обезбедиле што поузданије начине илегалног преласка у државе чланице ЕУ, посебно у вези са израдом кривотворених пасоша и виза.²⁹ Међутим, од почетка грађанског рата у Сирији, установљена је пракса да се турска граница прелази мимо званичних путева, било копненим било морским, па чак и ваздушним путем. Овом послу организоване криминалне групе прилазе након темељног изучавања услова за нерегуларне миграције, идентификације потенцијалних клијената, састављања материјала потребног за тражење азила, те обећања помоћи клијентима приликом запошљавања у држави крајње дестинације. За разлику од трговине људима која се сматра модерним обликом ропства и подразумева принуду и физичку експлоатацију жртве трговине, кријумчарење имиграната подразумева заједнички интерес и добровољни пристанак мигранта.³⁰

Организовање транзита нерегуларних миграната представља значајан извор прихода у многим покрајинама у Турској, док је трговина људима пре усамљена појава него што се може рећи да има изражене појавне облике у пракси. Због тога је Турска, током процеса хармонизације националног законодавства са европским законодавством, посебно инкриминисала трговину људима и кријумчарење имиграната у кривичном законодавству.³¹

Бугарска је држава у којој су изражени процеси имиграције и емиграције. Само у периоду од 2013. до 2014. године број новопридошних странаца у Бугарској се повећао са 13.900 на 17.100,³² док је у истом периоду државу напустило 4.900 држављана, што је повећање стопе за 33%.

Током мигрантске кризе 2015. године захтев за азил у Бугарској поднело је нешто више од 20.000 особа, што је двоструко више у односу на претходну годину. Најбројнији мигранти у Бугарској су пореклом из Ирака, Авганистана и Сирије и представљају више од две трећине укупног броја апликаната за азил. Бугарска администрација је позитивно решила 90% захтева за азил, док је просек ЕУ само 51%.³³

²⁸ *World Migration Report 2013, Migrant Well-being and Development*, Geneva, 2013, p. 62.

²⁹ Један од терориста, Ahmed Almuhammed, који је извршио самоубилачки напад испред стадиона у Паризу 13. новембра 2015. године, имао је кривотворени сиријски пасош, који је израђен у Турској. Он је, према наводима званичних органа унутрашњих послова Грчке, Србије и Хрватске, 3. октобра ступио на тло Грчке, где је уредно евидентиран његов захтев за азил, а 7. октобра су га органи МУП евидентирали при уласку на територију Србије у Прешеви. Наведено према: <http://www.nspm.rs/hronika/blic-terorista-koji-je-sejao-smrt-u-parizu-prosao-kroz-grcku-srbiju-hrvatsku-austriju-sa-sirijskim-pasosem-registrovan-u-presevu.html?alphabet=>

³⁰ Видети и: *Избегличка криза као претња националној безбедности Републике Србије*, Зборник радова научног скупа Шест деценија школе Националне одбране: Корени раскршћа и перспективе, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2015, стр. 287-294.

³¹ Bulatović Aleksandra: *Politika kontrole organizovanog kriminala – slučaj Turske*, Zbornik Instituta za kriminološka sociološka istraživanja, 2010/ Vol. XXIX / 1-2 / str. 197-198.

³² Државе порекла већине миграната су: Турска (углавном студенти припадници Бугарске мањине у Турској, што је пракса и са другим суседним државама да дају државне стипендије за дијаспору), Сирија и Руска Федерација. Значајно је приметити да девет од десет новопридошних странаца потиче из држава које нису чланице Европске уније.

³³ *International Migration Outlook 2016*, OECD 2016, p. 244.

Према званичним подацима Државне агенције за миграције Бугарске у тој држави је захтев за азил од 2005. године поднело више од 62 хиљаде миграната, од којих је нешто више од шестине решено позитивно, док је већина процедура за добијање азила прекинута,³⁴ као што се види у табели 3:

Табела 3 – Статистика тражиоца азила у Бугарској од 2005. до 2017. године³⁵

Година	Поднети захтеви	Одобрен захтев	Додељен а додатна заштита	Одбијено захтева	Прекинута процедура	Укупан број одлука
2005.	822	8	78	386	478	950
2010.	1.025	20	118	386	202	726
2011.	890	10	182	366	213	771
2012.	1.387	18	159	445	174	796
2013.	7.144	183	2.279	354	824	3.640
2014.	11.081	5.162	1.838	500	2.853	10.353
2015.	20.391	4.708	889	623	14.567	20.787
2016.	19.418	764	587	1.732	8.932	12.015
2017.	2.084	462	584	2.281	6.697	10.024
Укупно	67.455	11.426	7.614	8.294	35.576	62.910

Повећање броја миграната забележено је још током 2014. године и то највише на државној граници са Турском.³⁶ Због тога је бугарска влада одлучила да се постави ограда у дужини од 30 километара и интензивира ангажовање граничне полиције у наведеном региону. Ове мере резултирале су привременим умањењем илегалног преласка државне границе са 11.600 особа током 2013. године на 6.500 лица у 2014. години.³⁷

Бугарски парламент је, септембра 2015. године, усвојио Измене и допуне закона о азилу, који је усвојен у складу са Директивом ЕУ 2011/95/EU у вези са стандар-

³⁴ У највећем броју случајева прекид поступка практично значи да је лице напустило државу и упутило се у државу крајње дестинације, најчешће Велику Британију и Немачку, Шведску, али и Аустрију, Шпанију, Француску и Холандију.

³⁵ State Agency for Refugees with the Council of Ministers: <http://www.ares.government.bg/index.php/en/-statistics-and-reports>.

³⁶ Бугарска има проблема на 259 км копнене границе са Турском, јер је то подручје слабо насељено и под шумом, што је један од разлога за подизање ограде.

³⁷ International Migration Outlook 2016, OECD 2016, p. 244.

дима који квалификују држављане трећих земаља или лица без држављанства за међународну заштиту. Законом је у правни систем Бугарске уведена нова категорија статуса странаца „под привременом међународном заштитом“. Овај статус имаће лица у случају масовних миграторних кретања, која су принуђена да напусте матичну државу због војног конфликта, грађанског рата, стране војне интервенције, кршења права грађана или масовног насиља на тој територији. Влада је, такође, предвидела поједностављени поступак за избеглице бугарске националности из држава у којима је дошло до војног конфликта.

Бугарски експерти истичу да је мигрантска криза почела 2009/10, а не 2015. године. Јавно мњење у Бугарској је против миграната, иако је влада проевропски оријентисана, што представља изузетно незавидну позицију. С једне стране, власт има обавезу да своју политику усклади са вољом сопствених грађана, уз стални изазов моћне Турске на својим границама, а с друге су препоруке из Брисела. Куриозитет Бугарске је и појава тзв. грађанских патрола које задржавају и пријављују мигранте органима власти у локалним заједницама. Њима се прикључују и десно оријентисани добровољци из Немачке и Холандије. Сматра се да Балканска рута није затворена и да је реч о умиривању јавног мњења балканских друштава. Једини ефекат оваквих ставова званичника јесте пораст цене коју траже кријумчари људима. После договора ЕУ и Турске, мигранти из Сирије су реткост у Бугарској, а преовлађују Авганистанци (46%) и Пакистанци (око 20%). Они углавном немају финансијска средства, па чак ни личних средстава и по правилу су необразовани.³⁸

Грчка острва су под посебним притиском миграната који су са турске обале настојали да дођу на територију чланица ЕУ. Према подацима полиције Грчке, током 2013. године на грчка острва пристигло је укупно 11.450 миграната, наредне године 43.520, а током мигрантске кризе 2015. године било их је укупно 872.520. Више од половине миграната који су дошли на територију Грчке током јануара и фебруара 2015. године били су Сиријци, али је порастао и број Авганистанаца на 246.050 и Ирачана на 113.700. Следе мигранти из Пакистана – 31.700 и Ирана којих је током 2015. године било 27.120. Убрзана процедура за стицање статуса избеглица из Сирије је усвојена новембра 2014. године и они су стицали статус одмах након доказивања националности. У оквиру кризног менаџмента, грчка влада је 2015. године усвојила мере које су се односиле на мигранте, међу којима се издвајају оне које су пружале заштиту рањивим мигрантским групама, превасходно женама, деци и хендикепираним лицима, док је осталим мигрантима настојано да се обезбеди привремено смештај или је дозвољавано да га сами нађу.³⁹

Будући да је била прва на удару миграната из Мале Азије, Грчка је у последњих неколико година усавршила азилантску политику и менаџмент за нерегуларне миграције. Пошто је број миграната без докумената на Грчкој територији према Турској почетком 2015. године нагло порастао, власти у Атини одлучиле су да такве мигранте враћају на територију Турске, добровољно или принудно. Такав третман углавном су имали регистровани мигранти из Пакистана. Истовремено, грчки пар-

³⁸ Излагање бугарског експерта др Калојана Методијева на научној конференцији „Миграције као безбедносни изазови: Западно балканска рута“ реализованој на Палићу од 10. до 12. априла 2017. године, у организацији Покрајинског омбудсмана, Института за међународну политику и привреду и Фондације Ханс Зајдел.

³⁹ International Migration Outlook 2016, OECD 2016, p. 262.

ламент је усвојио нови Закон о мигрантима који је предвиђао право на боравак на њиховој територији, у трајању од две године, страних држављана на основу „изузетних“⁴⁰ и хуманитарних разлога“. Закон предвиђа могућност да се по истеку дозволе за привремени боравак стекне право на стално борављење у тој држави. Од марта 2016. године ЕУ и Турска су постигле споразум да сви нови илегални мигранти, дакле економски мигранти и тражиоци азила, који из Турске долазе на грчка острва, буду враћени у Турску. Споразум предвиђа да ће за сваког Сиријца који се врати у Турску, други сиријски мигрант који је у Грчкој бити расељен у ЕУ.⁴¹

Мађарска је јула 2015. године почела са изградњом зида на граници са Србијом, који је током лета завршен и тиме делимично зауставила прилив миграната, који су променили руту кретања и усмерили се према Хрватској и Словенији. Одлука Мађарских власти изазвала је негативне реакције Београда, али и европских центара моћи. Изградња зида је довела у искушење иначе добре билатералне односе Србије и Мађарске, који су обостраном демонстрацијом политичке воље за сарадњом убрзо поново били успостављени.

Хрватска се током мигрантске кризе 2015. године, посебно од септембра, суочила са огромним доласком избеглица на својој територији и за само неколико дана цео национални систем безбедности се показао немоћним. У случају Хрватске може се говорити и о заказивању правног система, односно ефикасној реализацији Закона о надзору државне границе, Закона о азилу и Закона о странцима, али и о способности институција да се носе с кризним ситуацијама. Хрватски закони су током преговора с ЕУ потпуно усклађени са европским правним наслеђем, које је требало имплементирати. Међутим, правни и безбедносни систем се само у неколико дана потпуно распао. При уласку у државу мигрантима није утврђиван идентитет, нити су квалитетно регистровани фотографисањем и узимањем отисака прстију, чиме је потенцијално угрожена и безбедност читаве ЕУ. Безбедносни експерти у Хрватској истичу да је неспремност политичке елите да решава проблем миграната на систематски начин утицала и на подршку безбедносном и правном систему. Отежавајућа околност за политичку и професионалну елиту представља чињеница да су имали благовремену најаву о затварању границе између Србије и Мађарске.⁴²

Капацитети Хрватске за прихват азиланата у Порину, Кутини и Жејеву предвиђени су за око 800 особа и довољни су за дугорочне процене о трендовима прихвата тражитеља азила. Према подацима МУП-а Хрватске, од 2008. до 2014. године азил је у Хрватској затражило 4.136 особа, а 2014. године 453 особе. Постојећи транзитни центри Опатовац и Славонски Брод, с најављеним капацитетом од 5.000 до 10.000 особа, довољни су за краткотрајни смештај и транзит избеглица у треће државе.⁴³

⁴⁰ Изузетно на територији Грчке могу боравити грађани оних држава које имају дугорочне добре билатералне односе са Грчком или лица која су и пре мигрантске кризе боравила у Грчкој.

⁴¹ International Migration Outlook 2016, OECD 2016, p. 262.

⁴² Tadić Jure, Dragović Filip i Tadić Tonči: *Migracijska i izbjeglička kriza – sigurnosni rizici za EU*, Policijska sigurnost, Zagreb, godina 25. (2016), broj 1, str. 14-41.

⁴³ Esterajher Josip: *Iskustva zbrinjavanja prognanika i izbjeglica i suvremena izbjegličko-migrantska kriza u Hrvatskoj*, Politička analiza, Zagreb, broj 23 - listopad 2015, str. 15-22.

Хрватска је реаговала на скретање миграционе руте из Мађарске према њиховој територији и за то окривила Србију и Мађарску, сматрајући да је реч о завери усмереној против њених националних интереса. Таква ситуација узроковала је и својеврсну блокаду слободног кретања људи и добара кроз Хрватску, која је изазвала реципрочну реакцију Србије. Све то је приморало органе ЕУ да се укључе у решавање могућих међудржавних спорова које је изазвала миграциона криза, позивањем на регионалну сарадњу и поштовање права избеглица. Слични проблеми јавили су се и на граници Хрватске и Словеније, која такође поставља зид према Хрватској. Може се констатовати да су избеглице једновремено и последица међународних сукоба, али и конфликта⁴⁴. С обзиром на то да је политичко-безбедносна ситуација у региону Југоисточне Европе још увек оптерећена националним и верским антагонизмима, недовољним економским развојем и последицама насилног распада бивше СФРЈ, миграциони талас свакако не доприноси стабилизацији прилика у региону.

На територију Србије дневно је улазило просечно око 1.000 миграната током 2015. године, па их је у једном тренутку у нашој земљи било близу 70.000. Они су пролазили кроз пет центара за тражење азила, који се налазе у: Крњачи, Бањи Ковиљачи, Боговађи, Тутину и Сјеници. Истовремено, Србија је формирала центре за прихват миграната у различитим деловима националне територије у зависности од прилика на терену, и то у Прешеву, Београду, Суботици, Шиду и околини. Као што је већ наведено, наше безбедносне службе су од почетка мигрантске кризе биле свесне могућности да међу мигрантима који пролазе Балканском рутом могу бити и припадници терористичких организација и екстремисти.⁴⁵ После терористичких напада у Паризу, новембра 2015. године, наведене процене наших безбедносних служби су, нажалост, потврђене. Истрага је утврдила да су поједини извршиоци терористичких напада у Француској дошли преко Балкана. Безбедносна ситуација на југу централне Србије у то време била је, мада релативно стабилна, сложена и осетљива. Постојала је латентна могућност да фактор константног прилива миграната искористе албански екстремисти са Космета за убацивање екстремистичких група. У прекограничном појасу са Македонијом се у наведеном периоду реализовала анти терористичка операција против наоружаних албанских екстремиста у Куманову, те су процене о могућности убацивања екстремиста са територије Македоније добиле на значају. Забележени су и покушаји прикључења држављана Албаније мигрантима на југу Србије, крајем 2015. године, који су на тај начин настојали да обезбеде документа за одлазак у државе западне Европе. Одлуком председника Србије, од 17. марта 2016. године, ангажовани су и припадници Војне полиције Војске Србије у подршци Граничној полицији и Жандармерији на обезбеђењу државне границе према Македонији и Бугарској.⁴⁶

⁴⁴ Goldstein S. Joshua and Pevehouse C. Jon: *International Relations- Tenth Edition 2013–2014 Update*, Pearson, New Jersey, USA, 2014, p. 435.

⁴⁵ Као анализе утицаја мигрантске кризе на безбедност Републике Србије предлагемо следеће: Бериша Хатица и Ракић Миле: Мигрантска криза – студија случаја Републике Србије, *Култура полиса*, год. XI-II (2016), бр. 30, стр. 35-60; Драгојловић Јоко и Јовановић Милован, *Мигрантска криза – безбедносни изазови, розици и претње*, *Култура полиса*, год. XIII (2016), бр. 30, стр. 61-70; Симеуновић Драган: Миграције и национални интерес Србије, *Национални интерес*, година XI, vol. 24, број 3/2015, стр. 121-141.

⁴⁶ Симоновић В. Милосав: Миграциона криза, *Војно дело*, 1/2017, Београд, стр.210-216.

Припадници МУП-а Србије и Војске Србије појачано обезбеђују 464 км државне границе према Македонији и Бугарској. До 15. јула 2016. године безбедносне снаге Републике Србије спречиле су нерегуларан прелазак 12.200 миграната и ухапсиле 56 кријумчара и трговаца људима. Међу мигрантима су углавном Авганистанци, Пакистанци и Сиријци, махом млади људи способни за војску. Србија је свесна да међу њима има и терориста и стриктно се придржава свих прописаних процедура везаних за утврђивање идентитета миграната.⁴⁷

Влада Србије усвојила је 2009. године Стратегију супротстављања илегалним миграцијама за период 2009–2014. године,⁴⁸ што је био предуслов за сврставање Србије на листу позитивног визног режима ЕУ. Анализа статистичких података указује на то да је усвајање стратегије била и потреба националног система безбедности.

Нагли пораст извршења и откривања кривичних дела везаних за нерегуларне миграције у Србији нису изненађење, али указују на забрињавајући пораст. Табела 4 указује на тренд пораста извршења кривичних дела кријумчарења људи, али и ефикасност деловања нашег правног и безбедносног система, који је у просеку сваке године имао све већи проценат санкционисања кријумчара, упркос веома сложеном процесу доказивања наведеног кривичног дела.⁴⁹

Табела 4 – Пријављена и осуђена лица за кривично дело недозвољеног прелаза државне границе и кријумчарења људи у Републици Србији

	Пријављена лица	Осуђена лица	%
2010	135	50	37.0
2011	273	57	20.9
2012	279	122	43.7
2013	202	125	61.9
2014	198	191	96.5
2015	605	407	67.3
Свега	1692	952	56.26

⁴⁷ <http://www.mod.gov.rs/cir/10136/ministar-odbrane-i-nacelnik-generalstaba-obisli-zajednicke-snage-vojske-i-policije-na-miratovackom-polju-10136>

⁴⁸ Стратегија супротстављања илегалним миграцијама у Републици Србији за период 2009–2014. године, Службени гласник Р. Србије, бр. 25/09.

⁴⁹ Детаљније о организованом криминалу видети: Милосављевић Бранислав и Благојевић Вељко: *Индикатори постојања и деловања организованог криминала*, Војно дело, 5/2016, стр. 151-168 и Штрбас Катарина, Милосављевић Бранислав, Благојевић Вељко: *Organized Crime in Western Balkans - Case Serbia*, Војно дело, 4/2016, pp. 46-63.

С друге стране, према одредбама Закона о азилу,⁵⁰ лице које затражи азил не треба да буде кажњено за незаконит улазак или боравак на територији Републике Србије, али само уколико испуни одређене услове. Поред подношења захтева за добијање азила, лице које је прекршило одредбе Закона о заштити државне границе и/или Закона о странцима нужно мора да пружи ваљано образложење за незаконит улазак или боравак на територији Србије.⁵¹ У тим случајевима надлежни прекршајни судови дужни су да обезбеде да се истинито и потпуно утврде чињенице које су важне за доношење одлуке, затим да се старају да незнање или неукост странке, односно миграната, не буде на штету њиховог права и да се одредбе у вези са употребом језика, превођења на језик који лице разуме уз помоћ судског тумача заиста примењују. Тек након недвосмисленог утврђивања свих релевантних чињеница, може се донети одлука надлежног суда за прекршаје. Тиме се законски уредила међународноправна обавеза да се обезбеди могућност тражења азила.⁵²

Ипак, сарадњом држава региона могу се много лакше превазићи мигрантска криза и заједничким снагама реализовати мере стављања кризе под контролу. Министри унутрашњих послова Србије, Аустрије, Мађарске и Македоније потписали су, почетком септембра 2015. године у Охриду, Меморандум о разумевању и сарадњи у области заштите граница којима је предвиђено организовање заједничких мешовитих патрола и истражних тимова полиција држава потписница. Овим документом је предвиђено деловање заједничких мешовитих патрола које су распоређене на српско– мађарској, српско–македонској и македонско–грчкој граници. Њихов заједнички циљ је да се кроз појачану контролу границе сузбију кривична дела кријумчарења људи и илегалног преласка државне границе.⁵³ Сличан трилатерални споразум потписали су и Турска, Бугарска и Грчка, који предвиђа успостављање заједничког центра граничне полиције и царине на граничном прелазу Капетан Андрејево између Бугарске и Турске, који се граничи и са Грчком. Основни циљ наведеног центра јесте стварање услова за ефикаснију размену информација и борбу против нерегуларних миграција и кријумчарење.⁵⁴

На јачање свести о нужности регионалне сарадње у области миграција указује и чињеница да је много пре мигрантске кризе постигнут споразум о формирању Регионалне иницијативе за миграције, азиланте и избеглице (Migration, Asylum, Refugees Regional Center – MARRI) 2004. године у Херцег Новом. Седиште наведене регионалне организације је у Скопљу, а чланови су: Албанија, Македонија, Босна и Херцеговина, Србија, Црна Гора и Косово, у складу са Резолуцијом 1244 СБ УН. Област деловања ове међународне организације је промоција блиске регионалне сарадње и заједничког, свеобу-

⁵⁰ Закон о азилу, *Službeni glasnik R. Srbije*, br. 109/07, član 8.

⁵¹ Детаљније видети: Благојевић Вељко, Јанковић Светлана и Живковић Урош: Законодавство и стратегијско–доктринарна документа у области националне безбедности и кризног менаџмента, у Зборнику радова са међународне тематске научне конференције: „Управљање кризним и ванредним ситуацијама – теорија и пракса”, Безбедна Србија и Министарство одбране Републике Србије, Београд, 2015.

⁵² *Izazovi prisilnih migracija - stanje ljudskih prava tražilaca azila i povratnika po osnovu sporazuma o readmisioni*, Група 484 i Фондација за отворено друштво, Београд, 2012, str. 9.

⁵³ <http://jugpress.com/index.php/2015/09/04/stefanovic-u-srbiju-do-sada-uslo-120-000-migranata/>

⁵⁴

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/Region/1930051/Bugarska,+Gr%C4%8Dka+i+Turska+zajedno+protiv+ilegalne+migracije.html>

хватног и хармонизованог приступа држава чланица у областима: миграције, азила, граничне контроле, визног режима и интеграције и повратка избеглица. Крајња амбиција јесте да државе чланице достигну стандарде ЕУ у наведеним областима. Ради тога, MARRI је развио четири нивоа сарадње: органа граничне полиције, сарадња у реадмисији, националних координатора за спречавање кријумчарења људи и за азиле.⁵⁵

Претње од новог масовног таласа миграната и могућност за понављање миграционе кризе јесте реалност о којој треба да брину све државе региона југоисточне Европе. Због тога је неопходно да се ради на заједничком регионалном одговору на могуће изазове у будућности. Буџет MARRI центра за 2017. годину износи 500.000 евра, што указује на постојање свести политичких елита држава чланица о важности заједничког деловања и реалности миграционог притиска на регион и у будућности. Од овог центра се очекује не само да пружи стручну помоћ у погледу миграција већ и да да конкретан допринос за израду акционих планова за мигрантску кризу. Иначе, током 2016. године Србија је руководила радом Секретаријата MARRI центра, а 2017. председавала је Албанија.⁵⁶

Многе научне институције, али и обавештајно-безбедносне службе у Европи процењују да ће се наставити миграциони процес. Једна од њих је и аустријска Војнообавештајна служба, која процењује да ће око 15 милиона људи из Африке да имигрира у Европу до 2020. године. Највећи миграцијски талас према Европи очекује се из афричких држава: Нигерије, Демократске Републике Конго, Судана и Етиопије. У последње три године око 550.000 Африканаца затражило је азил у државама чланицама Европске уније. Највише их је из Еритреје, Нигерије и Сомалије, а затим Гамбије, државе Мали и Алжира, Судана, ДР Конга, Гвинеје и Сенегала.⁵⁷

Закључак

Процес глобализације на пољу економије, комуникације и безбедности довео је до појаве феномена такозваног глобалног села, који је, у крајњем, довео и до појаве да мигранти све чешће не желе или не могу да живе у сопственој држави нити у региону, већ настоје да оду у стабилне и просперитетне регионе и државе. Постојећа класификација миграционих фактора је теоријски у највећој мери усаглашена, чиме су стечени основи и за систематски утицај на промену услова који доприносе миграционим кретањима. Међутим, проблем је у суштини система међународних односа и недостатку политичке воље да се заједничким напорима делује на смањење негативних услова који доприносе миграцијама. У већини држава политичари не размишљају о програмским опредељењима који би побољшали економску и политичку стабилност у удаљеним кризним регионима који су постојбина миграната, нити би за такву политику добили подршку бирачког тела. Тако се, због лоших услова живота и све већег економског јаза између богатих и сиромашних региона, као и нестабилних безбедносних прилика у појединим подручјима света, може са сигурношћу очекивати да ће се миграциони притисци на економски развијену Европу наставити и у наредном периоду.

⁵⁵ <http://marri-rc.org.mk/about-us/>

⁵⁶ <http://www.akademik.mk/za-regionalnata-initsijativa-za-azil-begaltsi-i-migratsija-marri-se-predvideni-500-000-evra-za-2017-godina/>.

⁵⁷ <http://www.politika.rs/scc/clanak/371684/Evropi-preti-novi-migrantski-talas-iz-Afrike>.

Регион југоисточне Европе налази се на једној од најфраквентнијих миграционих рута према Европи. Поред проблема лоше економске ситуације у већини држава и негативног наслеђа из ближе историје, миграциони талас је показао крхкост политичке стабилности, али и неконзистентно понашање појединих чланица ЕУ према мигрантима и заједничкој миграционој политици. Унија је своје деловање у миграционој кризи задржала на нивоу кризног менаџмента и још увек није постигла консензус око основних питања, чак ни на том нивоу, а да не говоримо о њеним аспирацијама на спољнополитичком плану за деловање на међународној сцени као глобални актер. Унија је показала неспособност да постигне консензус о значајним питањима као што је јединствена и свеобухватна миграциона политика, која би, поред кризног менаџмента, обухватала и заједнички спољнополитички наступ усмерен ка стабилизацији политичко-безбедносних прилика у кризним регионима и њихов одржив економски развој. Због тога треба очекивати наставак миграционих притисака на регион југоисточне Европе изван и у годинама које долазе, с обзиром на то да је нестабилност региона Блиског и Средњег истока и северне Африке извесна бар са данашње тачке гледишта. Релативно мале и неразвијене државе региона, изузев Турске, нису у прилици да битно утичу на токове миграционе кризе већ су у позицији да створе услове за безбедан и достојанствен боравак мигрантима на њиховом путу ка државама у којима ће тражити азил у складу са одредбама међународног и националног права.

Миграцијска криза је на очигледан начин показала да национални интерес и безбедност представљају кључне мотивационе факторе готово свих европских држава. То је само један од чинилаца који указују на то да национална држава и те како остаје кључни субјекат међународних односа, упркос свим глобалистичким најавама о њеном постепеном превазилажењу. Напротив, најновији догађаји поводом миграција наводе на закључак да је национална држава показала виталност и издржљивост, али и најављују обнове њеног значаја. Подизање зидова, обнова националних граница на одавно избрисане националне границе широм ЕУ представљају очигледан доказ тог процеса.

Повезаност миграционих процеса са тероризмом приморавала националне државе да све више делују унисоно, уместо да искористе снагу заједничких европских институција. Чињеница је да свака држава чланица ЕУ има и сепаратне националне безбедносне интересе, који не морају бити идентични са заједничком спољном и безбедносном политиком Уније. Њихово остваривање и заштита су веома сложен посао који у највећем обиму реализују безбедносно-обавештајне службе на националном нивоу и на које делују разни фактори. Борба против тероризма најчешће се води преко националних обавештајних служби, а све оне традиционално нерадо дају информације другим службама, јер се то коси са основним начелима њиховог деловања.

Поред тероризма, не треба занемарити ни економске, културне, религијске и друге изазове које узрокује масован прилив миграната у Европу, која је настала на етичким вредностима хришћанства и скупо је платила лекцију верске толеранције. (подсетимо се само доба верских ратова у средњовековној Европи). Масован долазак муслиманског становништва извесно изазива нелагоду у центрима моћи „старе и помало уморне госпође Европе“, која се још није у потпуности оправила од последица светске економске кризе. Чланице ЕУ из региона југоисточне Европе нису показале висок степен привржености европским вредностима у односу према мигрантима. Напротив, већина је подигла зидове на сопственим границама. С друге стране, није ли праксом подизања ограда, али и успостављања макар и привремених граничних контрола унутар ЕУ, постигнут примарни циљ терориста да страх од њиховог деловања буде свеprisутан.

Србија је током мигрантске кризе показала висок степен организације и усклађеног деловања свих органа државне управе, али и потенцијал за сарадњу са невладиним сектором. Може се рећи, без претеривања, да је скоро читаво друштво показало висок степен разумевања за невољнике који су у највећем броју случајева били принуђени да напусте своје државе. Хуманитарне активности нашег друштва се делимично могу приписати и релативно свежим искуствима Срба у погледу избеглиштва са простора Хрватске, Босне и Херцеговине и Космета. Не треба занемарити ни рационално спољнополитичко и медијско деловање кључних политичких субјеката Србије, којим је створена повољна политичка клима према мигрантима.

Литература

- [1] Антјухова А. Јекатерина: Арапско пролеће: Политичке кризе и конфликти у државама Блиског истока и Северне Африке, *Национални интерес*, година XII, Vol. 27, број 3/2016.
- [2] Brenkman John: *The Cultural Contradictions of Democracy – Political Thought since September 11*, Princeton University Press, New Jersey, 2007.
- [3] Bžežinski Zbignjev: *Velika šahovska tabla*, CID Podgorica i Romanov Banja Luka, 2001.
- [4] Bulatović Aleksandra: *Politika kontrole organizovanog kriminala - slučaj Turske*, Zbornik Instituta za kriminološka sociološka istraživanja, 2010/ Vol. XXIX / 1–2 .
- [5] Бериша Хатица и Ракић Миле: Мигрантска криза – студија случаја Републике Србије, *Култура полиса*, год. XIII (2016), бр. 30.
- [6] *Global Strategic Trends – Out to 2045*, Fifth Edition, Ministry of Defense, UK, 2015.
- [7] Goldstein S. Joshua and Pevehouse C. Jon: *International Relations- Tenth Edition 2013–2014 Update*, Pearson, New Jersey, USA, 2014.
- [8] Гудовић Зоран: Имигрантска криза и европски идентитет, у Зборнику радова Мигранти на раскршћу или беспућу земље Србије, Институт за упоредно право, Институт за криминологију и социолошка истраживања и Регионално представништво Руске хуманитарне мисије на Балкану, Београд, 2016.
- [9] Gasmi Gordana: *Quo Vadis EU? Relevantni pravni i institucionalni faktori*. Institut za uporedno pravo, Beograd, 2016.
- [10] Драгојловић Јоко и Јовановић Милован, *Мигрантска криза – безбедносни изазови, позици и претње*, Култура полиса, год. XIII (2016).
- [11] *Izazovi prisilnih migracija – stanje ljudskih prava tražilaca azila i povratnika po osnovu sporazuma o readmisiji*, Grupa 484 i Fondacija za otvoreno društvo, Beograd, 2012.
- [12] Esterajher Josip: Iskustva zbrinjavanja prognanika i izbjeglica i suvremena izbjegličko-migrantska kriza u Hrvatskoj, *Politička analiza*, Zagreb, broj 23 – listopad 2015.
- [13] Јовановић Ивана: *Спољно-политички аспекти савремене мигрантске кризе у Европској унији*, Политичка ревија, година (XXVIII) XV, vol. 50, бр. 4/2016.
- [14] Joshua S. Goldstein and Jon C. Pevehouse: *International Relations- Tenth Edition 2013–2014 Update*, Pearson, New Jersey, USA, 2014.
- [15] Mandelblaum Majkl: *Ideje koje su osvojile svet – Mir, demokratija, i slobodna tržišta u dvadeset prvom veku*, Filip Višnjić, Beograd, 2004.
- [16] Милошевић З. Ненад и Славковић В. Раде: Имиграција као облик савремених претњи земљама Европске уније, *Војно дело*, 2/2016, Београд.
- [17] Ханггинтон П. Самјуел: *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД Бања Лука, 2000.
- [18] Петровић Драган: *Геополитика Средоземља*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2012.

[19] Simeunović Dragan: Migracije kao uzrok političkih anomalija u Evropi, *Žurnal za kriminalistiku i pravo*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2015.

[20] Симеуновић Драган: Миграције и национални интерес Србије, *Национални интерес*, година XI, vol. 24, број 3/2015.

[21] Симовић В. Милосав: Миграциона криза, *Војно дело*, 1/2017, Београд.

[22] *World Migration Report 2013, Migrant Well-being and Development*, Geneva, 2013.

[23] Tamagno Bruce: People in Motion – The European Migration Crisis, *Geodate*, Volume 29 Issue 2 (May 2016).

[24] Tadić Jure, Dragović Filip i Tadić Tonči: *Migracijska i izbjeglička kriza – sigurnosni rizici za EU*, *Policijska sigurnost*, Zagreb, godina 25. (2016), broj 1.

[25] Зборник радова научног скупа Шест деценија школе Националне одбране: Корени раскршћа и перспективе, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2015.

[26] *International Migration Outlook 2016*, OECD 2016.

[27] Милосављевић Бранислав и Благојевић Вељко: Индикатори постојања и деловања организованог криминала, *Војно дело*, 5/2016.

[28] Шекарић Невена: *Секуритизација миграција: Хјусмансов приступ и три домена небезбедности*, Годишњак Факултета безбедности 2016, Београд.

[29] Štrbac Katarina, Milosavljević Branislav, Blagojević Veljko: Organized Crime in Western Balkans – Case Serbia, *Vojno delo*, 4/2016.

[30] Зборник радова са међународне тематске научне конференције: „Управљање кризним и ванредним ситуацијама – теорија и пракса“, Безбедна Србија и Министарство одбране Републике Србије, Београд, 2015.

[31] Zečević Slobodan, Gasmi Gordana: Evropski bezbednosni i odbrambeni identitet i migrantska kriza, *Strani pravni život*, 2/216, Beograd.

[32] Конвенцији о статусу избеглица из 1951. године, која у члану 33. изричито забрањује протеривање и одбијања, *Službeni list FNRJ – Međunarodni ugovori*, br. 7/60.

[33] Strategija suprotstavljanja ilegalnim migracijama u Republici Srbiji za period 2009–2014. godine, *Službeni glasnik R. Srbije*, br. 25/09.

[34] Закон о азилу, *Službeni glasnik R. Srbije*, br. 109/07.

[35] <http://www.politika.rs/scc/clanak/367308/Zaokret-Berlina-u-migrantskoj-politici>.

[36] <http://www.politika.rs/scc/clanak/371684/Evropi-preti-novi-migrantski-talas-iz-Afrike>.

[37] <http://frontex.europa.eu/about-frontex/origin/>.

[38] <http://www.aref.government.bg/index.php/en/statistics-and-reports>.

[39] <http://www.nspm.rs/hronika/blic-terorista-koji-je-sejao-smrt-u-parizu-prosao-kroz-grcku-srbiju-hrvatsku-austriju-sa-sirijskim-pasosem-registrovan-u-presevu.html?alphabet=l>.

[40] <http://www.mod.gov.rs/cir/10136/ministar-odbrane-i-nacelnik-generalstaba-obislizajednicke-snage-vojske-i-policije-na-miratovackom-polju-10136http://jugpress.com/index.php/2015/09/04/stefanovic-u-srbiju-do-sada-uslo-120-000-migranata/>.

[41] <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/Region/1930051/Bugarska,+Gr%C4%8Dka+i+Turska+zajedno+protiv+il egalne+migracije.html>.

[42] <http://marri-rc.org.mk/about-us/>

[43] <http://www.akademik.mk/za-regionalnata-initsijativa-za-azil-begaltsi-i-migratsija-marri-se-predvideni-500-000-evra-za-2017-godina/>.

[44] <http://www.politika.rs/scc/clanak/371684/Evropi-preti-novi-migrantski-talas-iz-Afrike>

ИЗАЗОВИ ЕВРОПСКЕ ВОЈНЕ ИНДУСТРИЈЕ – ОБЛАСТ ВОЈНЕ АЕРОНАУТИКЕ И ЕЛЕКТРОНИКЕ*

Дејана М. Вукасовић

Институт за политичке студије, Београд

У раду се разматра област војне аеронаутике и електронике ЕУ, као најзначајније гране војне индустрије ЕУ. Циљ је да се покаже у којој мери је ова област европеизована, тј. у којој мери је превазишла националне оквири и прилагодила се новим тржишним изазовима. У раду ће се најпре анализирати преображај који је војна индустрија држава чланица ЕУ доживела након хладног рата, како услед егзогених (распад војно-политичких блокова, нове претње, промена природе војних операција), тако и услед ендогених фактора (смањење војних буџета, нови модели управљања, реформе државне структуре). Затим ће анализа бити усмерена на област војне аеронаутике и електронике, као гране војне индустрије у којој је процес консолидације доживео највећи замах и довео до образовања транс националних предузећа и реализације заједничких пројеката између држава чланица. Коначно, разматраће се изазови са којима се ова грана војне индустрије тренутно суочава, као и перспективе њеног будућег развоја. Закључује се да област војне аеронаутике и електронике не представља само област „понуде” већ да је превасходно условљена националним политикама држава чланица ЕУ, и да одсуство заједничке политике наоружања на нивоу ЕУ, као и фрагментација европског тржишта војне опреме представљају главну кочницу развоју конкурентне индустријске и технолошке базе наоружања.

Кључне речи: *војна индустрија, ЕУ, политика наоружања, војна аеронаутика и електроника, европеизација*

Увод

Развој безбедносне и одбрамбене политике ЕУ (ЗБОП) указује на нову амбицију ЕУ да делује на међународна дешавања, да води једну про активну политику као политичка и стратешка сила. Међутим, ова политика ЕУ не представља само процес војног и цивилног управљања кризама, већ се ослања и на индустриј-

* Овај рад је настао као резултат рада на пројекту „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција” (бр. 179009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ске и технолошке капацитете у области одбране и тиме доприноси развоју индустријске и технолошке базе наоружања. Без одговарајућих стратешких капацитета ЕУ не може деловати као политичка и стратешка сила. Стога је производња и набавка војне опреме један од кључних елемената развоја ЕУ као стратешког глобалног актера. Европска политика наоружања обухвата два упоредна процеса – политички и индустријски. Као политички процес она представља хармонизацију политика производње и снабдевања оружјем држава чланица ЕУ. Као индустријски процес она подразумева развој европске војне индустрије. Дакле, сектор наоружања, као сектор производње, трговине и снабдевања добара и услуга у војне сврхе заснован је на реципрочној повезаности понуде и потражње.

Војна индустрија, тј. индустрија наоружања, превасходно се разматра у односу на улогу коју држава има у овој области. Може ли се данас говорити о европеизацији индустрије наоружања у оквиру ЕУ? У којој мери је могуће говорити о заједничкој политици наоружања ЕУ, као и постојању европског тржишта војне опреме? Ради одговора на ова питања, у фокусу анализе је област војне аеронаутике и електронике, као сектор војне индустрије у којем је процес консолидације и реструктурирања индустријских предузећа, започет 90-их година XX века, доживео највећи замах и довео до образовања транс националних предузећа и мултинационалних пројеката.

Рад ће бити подељен у три дела. У првом делу анализираће се преображај који је војна индустрија држава чланица ЕУ доживела након хладног рата, како услед егзогених (распад војно-политичких блокова, нове претње, промена природе војних операција), тако и услед ендогених фактора (смањење војних буџета, нови модели управљања, реформе државне структуре). Указује се на процес тзв. банализације европске војне индустрије, која постепено постаје део логике тржишне економије. У другом делу рада анализира се област војне аеронаутике и електронике, облици транс граничне сарадње и развој и реализација заједничких пројеката између држава чланица. Коначно, трећи део рада указује на изазове и перспективе у развоју овог сектора војне индустрије. Анализирају се основне тешкоће које отежавају даљу консолидацију овог сектора, као и перспективе њеног будућег развоја. Закључује се да европска војна индустрија у целини не представља само област „понуде” већ да је превасходно условљена националним политикама држава чланица ЕУ, и да одсуство заједничке политике наоружања на нивоу ЕУ, као и фрагментација европског тржишта војне опреме, представљају главну кочницу развоју конкурентне индустријске и технолошке базе наоружања.

Европска војна индустрија и процес „банализације”

Војна индустрија или индустрија наоружања традиционално је разматрана као атипична грана индустрије.¹ За то постоји више разлога. Најпре, технолошко-производна логика ове индустрије тешко је упоредива са другим гранама индустрије. За-

¹ Bernard Jullien, Vincent Frigant, „L'inéluctable incomplétude des politiques industrielles régionales et européennes: les leçons de la reconversion des industries de la Défense dans les années 90”, *Economie et Institutions*, vol. 2008-2009, n° 12&13, 2011, p. 139.

тим, војна индустрија традиционално је повезана са националним тржиштима и прописима. Овом индустријом доминира држава као једини купац, и она може утицати на војну индустрију на различите начине (одређивањем њеног технолошког развоја, структуре и величине), што јој омогућава да управља националним тржиштем и контролом извоза. Последица повезаности државе и војне индустрије је више деценијска изолованост војне индустрије од логике тржишне економије.² У последњих четрдесет година војне индустрије европских држава биле су резултат националних политика, што је довело до разједињености војне индустрије држава чланица ЕУ. Механизми не конкурентне регулативе били су карактеристични за већину европских држава.³ Ипак, однос држава – војна индустрија није био једносмеран: реципрочна зависност у пракси је ограничавала слободу државног одлучивања, која се огледала у притисцима које су предузећа вршила на политичке одлучиоце када се радило о избору одређене опреме или произвођача.⁴

Крај хладног рата и оснивање унутрашњег тржишта ЕЗ условили су значајне политичке и економске промене, које су се одразиле на индустрију наоружања и међународну трговину оружјем. Распад војних блокова довео је до напуштања „трке у наоружању“ која је обележила период хладног рата, што је довело до значајних смањења у војној производњи услед драстичног смањења понуде. Такође, формирање унутрашњег тржишта ЕЗ значило је могућност за предузећа држава чланица ЕЗ да се међусобно надмећу на националним тржиштима. Овај след догађаја довео је до преображаја односа између државе и војне индустрије, која све више постаје део тржишне економије и закона конкуренције. Овај феномен, назван „банализација војне индустрије“⁵, био је праћен технолошком експанзијом цивилног сектора, који је као последицу имао смањење инвестиција у сектору војног истраживања и развоја и све веће окретање ка цивилном сектору. Такође, смањење војних буџета држава чланица ЕУ, а посебно дела буџета који се односио на војну опрему, довело је до смањења производње оружја. Последице оваквог развоја биле су неповољне за предузећа, јер је одсуство учешћа у неком програму присиљавало предузећа да напуштају војни сектор.⁶

Банализација војне индустрије довела је до редефинисања улоге државе у овој области. Национална политика наоружања није више могла искључиво да се заснива на етатистичкој и протекционистичкој логици, будући да је процес либерализације војних тржишта имао утицај на политику наоружања и условио реформе које су чиниле све тежом и непожељнијом интервенционистичку политику државе. То, међутим,

² Keith Hartley, „Crise de l'industrie de l'armement et reconversion au sein de l'Union européenne”, in Roland De Penanros (ed.), *Reconversion des industries d'armement: crise, adaptation sectorielle et développement régional*, Notes et Etudes documentaires, n° s 5020-21, 1995, p. 96.

³ Ово се посебно односи на Француску, Италију и Шпанију, у мањој мери на Велику Британију и Шведску, док у Немачкој влада није располагала значајним инструментима како би утицала на комерцијалну активност предузећа. О томе детаљније видети у даљем тексту.

⁴ Jean-Paul Hébert, „Armement: le choc de l'Europe”, *RAMSES*, 1999, p. 241.

⁵ Frédérique Sachwald, „Defence Industry Restructuring: the End of an Economic Exception ?”, *Les Notes de l'IFRI*, n° 15 bis, 1999, p. 9.

⁶ Burkard Schmitt, „De la coopération à l'intégration: les industries aéronautique et de défense en Europe”, *Cahier de Chaillot*, n° 40, 2000, p. 8.

није значило да су државе одустале од вршења утицаја на индустријски сектор ради очувања јаког националног војно индустријског капацитета. Државе су на различите начине, било путем либерализације (Француска), било путем регулисања ризика које либерализација собом носи (Велика Британија, Немачка) настојале да заштите и промовишу своја индустријска предузећа на све конкурентнијем тржишту.⁷

Три модела консолидације војне индустрије наметнула су се европским државама након хладног рата. Најпре, државе су имале могућност да консолидују своје војне индустрије у једно велико монополистичко предузеће, које би било главни снабдевач на домаћем тржишту. Ова стратегија је, међутим, била суочена са малим обимом домаћег тржишта које би тешко могло да буде довољно за једну велику разноврсну фирму, а истовремено би довела до развијања тржишта искључиво на националној основи. Затим, постојала је стратегија да се развије сарадња између држава тако што ће се национална предузећа специјализовати за производњу различитих оружаних система. Ова могућност изискивала је велики степен координације између влада и предузећа у условима различитих интереса. Коначно, државе су могле да прихвате тржишну логику војне индустрије и да допусте предузећима да одлучују о моделу пословања и куповини других предузећа. Ова стратегија подразумевала је и губитак контроле државе над војном индустријом, на који државе нису биле спремне после вишедеценијског управљања њоме.⁸ Ниједна од ових стратегија није појединачно примењена на област војне индустрије, већ један хибридни модел који је садржао елементе све три наведене стратегије. Владе су остале активно укључене у консолидацији фирми, не дозвољавајући националним фирмама да у потпуности одлучују о партнерству са другим предузећима. Тако је Велика Британија била усмерена ка тржишним решењима и невољна да образује национално монополистичко предузеће, те стога није дозвољавала спајање своја два највећа предузећа (GEC и British Aerospace) из страха од стварања монополистичког положаја. Немачка је подржавала стратегију стварања великог националног предузећа спајањем већине мањих домаћих предузећа у Daimler-Chrysler, задржавајући на тај начин националну контролу над немачком индустријом, док је Француска настојала да балансира између тржишних решења и стварања националног монополистичког предузећа, задржавајући при том велики удео власништва у тим предузећима.⁹ Процес консолидације националних војних предузећа у Немачкој спроведен је у виду куповине малих домаћих предузећа од стране националног Daimler-Benz-a (касније Daimler-Chrysler), што је овом предузећу омогућило присуство у многим војним секторима, укључујући и (касније) учешће у Airbus-у. Француска је спровела стратегију куповине предузећа у неконкурентним војним индустријама, па је француски CSF Thompson купио Dutch Philips и Link-Miles (Велика Британија). Процес националне консолидације у Италији довео је до фузионисања мањих и средњих предузећа и

⁷ Catherine Hoeffler, „L'émergence d'une politique industrielle de défense libérale en Europe. Appréhender le changement de la politique par ses instruments”, *Gouvernement et action publique*, n° 4, 2013, p. 649.

⁸ Neil Fligstein, „Sense Making and the Emergence of a New Form of Market Governance. The Case of the European Defence Industry”, *American Behavioral Scientist*, vol. 49, n° 7, 2006, p. 952.

⁹ Neil Fligstein, „Sense Making and the Emergence of a New Form of Market Governance. The Case of the European Defence Industry”, *op. cit.*, p. 953.

образовања националног водећег предузећа у области одбране (Finmeccanica). Реструктурирање италијанске војне индустрије било је праћено процесом интернационализације, израженом у виду образовања joint venture-a и партнерства са другим европским државама (MBDA, Eurofighter, Thales Alenia Space).¹⁰ Транс национална сарадња међу државама почела је да се развија у виду *joint ventures*-a или мултинационалних конзорцијума, и оба ова облика сарадње омогућавала су војним предузећима да сачувају националну независност.¹¹ Већа транс национална спајања одбацивана су услед бојазни од куповине и контроле домаћих предузећа од страних фирми. Државе су се у том погледу плашиле, како губитка суверености у смислу немогућности тренутне доступности војне опреме, тако и политичких последица реструктурирања, пре свега смањења броја запослених услед таквих спајања предузећа.¹² Политика државне контроле и интервенционистичке политике нарочито је била изражена у Француској, али је у већој или мањој мери била присутна и у другим европским државама (Италија, Шпанија).¹³

Тренутно, европска војна индустрија запошљава око 400.000 особа и има приход од 65 милијарди евра.¹⁴ Једна трећина светске производње оружја припада европској војној индустрији. Ипак, и поред овако обећавајућих података, европска индустрија наоружања данас се суочава са многим изазовима. Након процеса консолидације који је захватио европску војну индустрију 90-их година прошлог века, стање ове индустрије није се знатно променило, упркос образовању великих компанија попут BAЕ Systems-a, Airbus-a (ex-EADS), Thales-a и Leonarda (ex-Finmeccanica), и одликује је изражен национални карактер и разједињеност. Контрола државе у војној индустрији и даље је изражена у Француској и Италији, иако је учешће државе у власништву предузећа доминантан тренд у већини држава чланица. Изузетак у том погледу и даље представљају Немачка и Велика Британија, али се и код ових држава не запажа значајнија отвореност за транс граничну консолидацију или страну конкуренцију. У Великој Британији, која има интернационализовану индустријску и технолошку базу, држава може да блокира стратешке одлуке коришћењем тзв. „golden shares” иако нема директну контролу над војном индустријом, док су националне компаније у Немачкој традиционално у потпуном или делимичном породичном власништву. Немачка држава такође не врши директну контролу, али има законска овлашћења да блокира одлуке које би угрозиле националне интересе државе, и остаје заштитнички настројена према националној индустријској бази. Неуспешни покушај спајања EADS-a и BAЕ Systems-a управо је последица блокирања ове иницијативе од стране немачке владе.¹⁵

¹⁰ Alessandro Marrone, Alessandro M. Ungaro, „Relations between the United States of America and Italy in the post-Cold War period: a defence-industrial perspective”, *Cahiers de la Méditerranée*, 88/ 2014, p. 3.

¹¹ Terrence R. Guay, *The transatlantic defence industrial base: restructuring scenarios and their implications*, Strategic Studies Institute, 2005, p. 4.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Martin Trybus, *Buying Defence and Security in Europe. The EU Defence and Security Procurement Directive in Context*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, p. 22.

¹⁵ Christina Balis, Henrik Heidenkamp, „Prospects for the European defence industrial base” *RUSI Occasional Paper*, 2014, p. 2.

Брзина процеса консолидације војне индустрије разликује се по секторима. У области војне аеронаутике и електронике, реструктурирање је највише напредовало и довело је до образовања транс националних предузећа. Насупрот овом сектору, у областима копнене и поморске индустрије још увек није започет процес транс националне консолидације. Неусклађеност развоја војне индустрије огледа се и у различитом степену развијености ове индустрије код држава чланица. И даље постоји изразита неуједначеност у војно индустријским капацитетима држава чланица, који су махом у рукама шест великих произвођача (Велике Британије, Француске, Немачке, Италије, Шпаније и Шведске), као и неких мањих произвођача (Финска, Пољска), док земље источне и централне Европе имају ограничене војно индустријске капацитете. Војне индустрије ових држава обележене су историјском прошлошћу и међусобно се знатно разликују, упркос томе што су деценијама представљале део Источног блока и усклађивале свој ниво војне производње и интеграције са совјетским војним и индустријским капацитетима. Током хладног рата неке државе биле су директно повезане са СССР-ом у развоју војне индустрије (балтичке државе), док су друге земље поседовале различите степене аутономије у зависности од капацитета њихових националних индустрија. Тако су поједине државе, попут Чехословачке, Пољске и Румуније, биле значајни извозници оружја у време хладног рата.¹⁶ Након његовог завршетка војне индустрије ових држава претрпеле су дубоке измене, како у погледу величине и структуре, тако и у погледу обима производње. Прелазак са планске на тржишну економију био је праћен драстичним смањењем буџета у области војних набавки, што је имало за последицу смањење прихода у војном сектору и тенденцији ка преуслерности војних предузећа за обављање активности у цивилном сектору. Ипак, овај процес био је углавном неуспешан, и само мали број предузећа успео је да усмери своје активности у цивилне сврхе, док је већина војних предузећа била захваћена изменама у власничкој структури предузећа, која постају махом акционарска друштва са већинским власништвом државних институција (министарство трговине, индустрије), док је мањи део предузећа приватизован и, углавном, у страном власништву.¹⁷

Од самог почетка процеса европске интеграције, сектор наоружања имао је специфичан статус у односу на прописе унутрашњег тржишта ЕЗ. Израз ове специфичности представљао је члан 296 Уговора о ЕЗ (бивши члан 223), који је после ступања на снагу Лисабонског уговора постао члан 346 Уговора о функционисању ЕУ. Овај члан требало је да успостави равнотежу између тржишних интереса ЕЗ и националних безбедносних интереса држава чланица. Чланом је предвиђена дерогација правила унутрашњег тржишта у области војног тржишта и индустрије у два случаја: када је реч о заштити „битних националних интереса” држава чланица, и када се ради о процени поверљивости неке информације везане за националне интересе држава. Упркос чињеници да изузећа предвиђена овим чланом нису била аутоматска, државе чланице су овај члан тумачиле као опште изузеће војног сектора од примене правила унутрашњег тржишта, уз фаворизовање националне војне индустрије.¹⁸ Све то имало је за последицу фрагментацију тржишта војне опреме, одсуство хармонизације војних потреба држава чланица у овој области, као и координације у процесу набавке војне опреме.

¹⁶ Vilem Kolin, „Towards Balanced Defence Industry in Europe: Main Specificities of Central and Eastern European Defence Industries”, *IRIS Notes*, 2015, pp. 3-4.

¹⁷ *Ibid.*, pp. 4-5.

¹⁸ Видети: Дејана М. Вукчевић, „Дерогација правила унутрашњег тржишта у области наоружања”, *Политичка ревија*, вол. 25, бр. 3, 2010, стр. 271-288.

Област војне аеронаутике и електронике

Сектор војне аеронаутике и електронике заузима доминантно место у европској војној индустрији. Ради се о области која има дугу традицију сарадње међу европским земљама.¹⁹ Стратешки значај овог сектора је очигледан, како због националне безбедности, тако и због економског и технолошког развоја. Реструктурирање овог сектора било је неопходно услед појаве нових технологија и конкурентног окружења. Банализација војне индустрије водила је ка све мањој могућности да неко предузеће које делује искључиво на националној основи буде истовремено и високо конкурентно. Отуда је либерализација војне индустрије условила најпре удруживање националних предузећа у овој области, а затим, од 1998. године, и њихово груписање на европском нивоу. Резултат ове еволуције јесте смањење броја актера и развој транс националних предузећа која обављају делатности како из војног, тако и из цивилног сектора. Међутим, овај процес није се одвијао без тешкоћа. Основне препреке потицале су од управљачке структуре предузећа и различитих националних политика наоружања држава чланица, која су ограничавала образовање заједничких пројеката изван националних оквира и деловање националних војних компанија у правцу транс националне сарадње.

Област војне аеронаутике и електронике је дуалне природе и више је усмерена на цивилну него на војну индустрију, која обухвата мање од 50% од укупне производње у овом сектору.²⁰ Док је цивилна индустрија у овој области груписана око једног актера (Airbus – бивши EADS), интеграција сектора војне аеронаутике није у тој мери хомогенизована, и тренутно овај сектор одликује присуство пет великих предузећа: *BAE Systems*, *Airbus* (ex-EADS), *Leonardo* (ex-Finmeccanica), *Dassault Aviation* и *SAAB*.²¹ Профил ових предузећа је различит. Док је *Airbus* оријентисан на цивилни сектор (76%), *BAE Systems* је превасходно усмерен на војни сектор (95%), као и *Leonardo* (70%), док су цивилно-војне активности *Dassault Aviation*-а и *SAAB*-а уравнотежене.²²

Конзорцијум EADS и британски BAE Systems наметнули су се као два главна актера у области војне и цивилне аеронаутике. За разлику од BAE Systems-а који је превасходно оријентисан на војни сектор (95%), деловање EADS-а је од оснивања било усмерено на цивилни сектор (76%). Као конзорцијум, EADS поседује 100% ка-

¹⁹ Још 60-их година прошлог века велики трошкови у производњи натерали су европске државе да међусобно сарађују у производњи цивилних и војних авиона. Тако је уследио развој програма сарадње између европских држава око производње ракета AS-30 (Немачка, Холандија, Велика Британија), француско-немачких ракета Хот (Hot), Милан (Milan) и Ролан (Roland), авиона Јагуар (Jaguar) и британско-француског хеликоптера Пума (Puma), као и програма израде авиона Торнадо (Tornado) између Француске, Немачке и Велике Британије - Видети: Pierre De Vestel, „Les marchés et les industries de défense en Europe: l'heure des politiques ?”, *Cahier de Chaillot*, n° 21, 1996.

²⁰ Valerio Briani, Alessandro Marrone, Christian Mölling, Tomas Valasek, „The development of a European Defence Technological and Industrial Base”, European Parliament, Directorate General for External Policies of the European Union, June 2013, p. 37.

²¹ *Ibid.*

²² Hélène Masson, Cédric Paulin, *Perspectives d'évolution de l'industrie de défense en Europe*, Fondation pour la recherche stratégique, Paris, 2007, p. 14.

питала Ербаса (Airbus)²³, једног од најзначајнијих светских произвођача цивилних авиона, као и транспортног војног авиона A400M и авиона танкера A330MRTT.²⁴ У власништву EADS-а је и 100% капитала *Eurocopter*-а, светског произвођача хеликоптера који заузима прво место на тржишту цивилних и војних хеликоптера у Европи. У области ракетног наоружања, EADS, *BAE Systems* и *Finmeccanica* су 2001. године образовали предузеће *MBDA* (Matra Bae Dynamics Alenia)²⁵, које се налази на другом месту у свету по производњи ракета, одмах иза америчког предузећа Raytheon. У области свемирске опреме, у власништву EADS-а је 100% капитала предузећа *Astrium*, првог у Европи и трећег у свету по производњи свемирске опреме. Ово предузеће има водећу улогу у развоју новог европског програма за сателитску навигацију *Galileo*. Такође, EADS поседује и *Cassidian*, лидера у области снабдевања дигиталних професионалних радио-веза. Основно тржиште EADS-а представља Европа, у којој ово предузеће остварује 45% своје продаје, затим следе азијско (23%) и америчко тржиште (20%).²⁶

Од самог оснивања конзорцијум је био суочен са значајном не усклађеношћу између војних и цивилних активности, будући да се ово предузеће од почетка преваходно ослањало на активности Ербаса, које су представљале две трећине активности овог конзорцијума. Тренутно се ово предузеће налази на седмом месту у свету у области војних активности, са профитом од 3 милијарде долара у 2015. години, од чега само 18% отпада на војни сектор. Иако је стратегија конзорцијума била да се смањи удео Ербаса на 50% до 2020. године, јачањем пословања у области наоружања и војне и свемирске опреме²⁷, овај план још увек није реализован.²⁸

Први покушај образовања овог предузећа доживео је неуспех због неслагања око акционарске структуре предузећа и контроле његовог деловања.²⁹ Ипак, и дру-

²³ До 2006. године, BAE Systems је поседовао 20% капитала Ербаса.

²⁴ Видети: http://www.eads.com/dms/eads/int/en/press/documents/Key-documents/About-EADS/EADS_at_a_glance_2011_EN.pdf.

²⁵ BAE Systems и EADS имају по 37,5% капитала овог предузећа, а Финмеканика 25%.

²⁶ Michel Albouy, Christophe Bonnet, „Etude comparée des gouvernances de Boeing et d'EADS et de leurs impacts sur les stratégies et performances financières”, *Cahiers de recherche*, n° 16, 2010, p. 5.

²⁷ Ова иницијатива била је посебно значајна због губитака које је Ербас имао у 2007. години (900 милиона евра).

²⁸ Примера ради, Ербас је крајем 2011. године представљао 67,4% промета EADS-а, док су остала предузећа имала знатно скромнији учинак у укупном промету EADS-а: Јурокоптер 11%, Астријум 10,1%, а Касидијан 11,8% - Michel Cabriol, Fabrice Gliszczynski, „EADS: Tom Enders arrive, Arnaud Lagardère déserte”, *La Tribune*, 31.05. 2012. За разлику од Ербаса, које је у 2011. години остварило 92% активности у цивилном сектору, остала предузећа имала су нешто повољнију продају у војном сектору. Тако је Јурокоптер имао 47% продаје у војном сектору, а 53% у цивилном, Астријум 34% у војном, а 66% у цивилном, а Касидијан је био у потпуности усмерен на војне активности (92%).

²⁹ Прва иницијатива односила се на образовање EADC-а (European Aerospace and Defence Company), предузећа које би окупљало шест партнера: француски *Aérospatiale*, британски *BAE*, немачки *DASA*, шпански *CASA*, шведски *Saab* и италијанску *Finmeccanica*. Међутим, питање акционарске структуре онемогућило је реализацију овог предлога. Процес приватизације није био остварен у оквиру *Aérospatiale*, *CASA* и *Finmeccanica*, а постојале су и значајне разлике у акционарској структури код предузећа која су већ приватизована (*BAE*, *DASA*, *Saab*). Исто тако, партнери су имали подељена мишљења око деловања предузећа: *DASA* и *Aérospatiale* желеле су да пребаце акције на ново предузеће, уз могућност контроле над њим, што је наишло на отпор *BAE*-а и *Saab*-а.

ги успешни покушај образовања овог предузећа показао је да постоји велики јаз међу европским државама. Док су се преговори око стварања новог предузећа одвијали између немачког предузећа DASA (Daimler Chrysler Aerospace) и британских предузећа BAE и GEC, француска влада је иницирала груписање предузећа за производњу електронске опреме и ракета *Matra Technologie* са *Aérospatiale*, што је довело до стварања француског предузећа *Matra Aérospatiale*. Овај развој догађаја условио је повлачење Велике Британије из преговора са Немачком, и усмеравање на национално груписање које је довело до образовања *BAE Systems*-а. То је, с друге стране, убрзало груписање предузећа на европском нивоу, јер су се немачки DASA и шпански CASA (Construcciones Aeronauticas SA) фузионисали и образовали прво транс национално предузеће у Европи у овој области. Коначно, овом предузећу придружио се и француски *Matra-Aérospatiale*, и на тај начин 2000. године образован је Европски конзорцијум за израду ваздухоплова, војне и свемирске опреме *EADS* (European Aeronautic Defence and Space Company).³⁰

Иако представљен као симбол европске сарадње и интеграције, *EADS* је од самог почетка представљао израз сложене организационе структуре и расподеле моћи у процесу доношења одлука.³¹ Оснивање предузећа пратили су дуги преговори о власничкој структури предузећа, која је требало да представља израз једнакости учешћа француске и немачке стране. Одлучено је да након оснивања 60% капитала предузећа буде у власништву холдинга који су држали немачки (Daimler Chrysler) и француски акционари (Sogeaed – холдинг компанија коју су чинили предузеће Lagardère и француска држава) у једнакој пропорцији (по 30%), док је 34% капитала овог предузећа било на берзи (Париз, Франкфурт, Мадрид), Такође, шпанска влада поседовала је 5,5% акција преко предузећа SEPI које је у њеном власништву.

Равноправни статус немачких и француских партнера требало је да буде гарантован не само паритетом у уделу власништва већ и управљачком структуром предузећа. Уведена је комплексна дуална структура управљања, заснована на принципу „симетрије”, која је подразумевала једнаки број немачких и француских представника на руководећим позицијама.³² Дакле, формална једнакост била је присут-

³⁰ Terrence Guay, Robert Callum, „The Transformation and Future Prospects of Europe's Defence Industry”, *International Affairs*, vol. 78, n° 4, 2002, pp. 758-760.

³¹ Поједини аутори су окарактерисали *EADS* као „плуралистичко” предузеће- Christoph Barmeyer, Ulrike Mayrhofer, „Cultures et relations de pouvoir: une analyse longitudinale du groupe EADS”, *Gérer et comprendre*, n° 88, 2007.

³² Stefan Schmid, Frederic Altfeld, „Airbus - Managing the legacy of a complex international merger”, in Wolfgang Burr, Michael Stefan (eds.), *Technologie, Strategie und Organisation*, Springer Fachmedien Wiesbaden, 2017, p. 292. То се, пре свега, односило на Управни одбор као главни орган у доношењу одлука, који се састојао од највише 11 чланова, од којих је једнаки број чланова (по четири) био из Немачке и Француске, затим један члан из шпанског SEPI-ја и два независна члана.³² Управним одбором управљала су два председника, по један из Француске и Немачке. Управљачка структура обухватала је и Извршни комитет, састављен од директора оперативних одељења и главних дирекција предузећа, у којем је такође поштована једнакост француске и немачке стране, уз једнак број позиција (по четири), док је једна позиција припадала шпанском SEPI-ју. Извршни комитет је, као и Управни одбор, такође имао два извршна директора, по једног из Француске и Немачке. Видети: Hélène Masson, „EADS-BAE Systems: défis, contraintes et opportunités d'un rapprochement”, *Note de la FRS*, n° 9, 2012, p. 7.

на у оквиру EADS-a, уз поштовање паритета француских и немачких акционара. Неравнотежа је, упркос томе, ипак постојала на оперативном нивоу, будући да је Ербас-ом, као најзначајнијом дивизијом предузећа, управљао француски представник (Noël Forgeard), што је довело до иницијативе Француске да се укине дуална структура и уведе јединствена структура управљања, што је одбачено услед противљења Немачке.³³ Тиме, међутим, криза око управљачке структуре и реорганизације предузећа није била завршена. У току 2007. године одлучено је да на челу Ербаса буде немачки представник (Christian Streiff), али је он поднео оставку после три месеца због немогућности да наметне план реструктурирања овог предузећа.³⁴ Након ове кризе одлучено је да двојна управљачка структура буде укинута.³⁵ Од јула 2007. године одлучено да се успостави нова управљачка структура, ради повећања њене ефикасности, кохерентности и поједностављивања, уз истовремено одржавање равнотеже између француских и немачких акционара. Убудуће би управљачку структуру требало да чине само један директор и један извршни директор.³⁶

Насупрот EADS-у, британски *BAE Systems*, који је настао фузијом два национална предузећа – *GEC Marconi*-а (*General Electric Company Marconi*) и *BAE*-а (*British Aerospace*) представља пример визије развоја европске војне индустрије засноване на груписању националних предузећа и куповини страних предузећа. *BAE Systems* је лидер британске војне индустрије и има значајну улогу у трансатлантској сарадњи. Са профитом од 1,46 милијарди долара у 2015. години, *BAE Systems* се нашао на трећем месту у свету по производњи војне опреме, одмах иза америчког *Lockheed Martin*-а и *Boeing*-а, а испред *Raytheon*-а, *Northrop Grumman*-а и *General Dynamics*-а. Предузеће је усмерено на деловање у војном сектору, док се само мали проценат делатности остварује у цивилном сектору. Овај проценат се годинама креће у распону од око 95% активности у војном сектору и 5% у цивилном сектору.³⁷ За разлику од EADS-a који је претежно заступљен на европском тржишту, *BAE Systems* реализује свега 32% своје продаје у Европи, док је 45% продаје остварено на тржишту САД.³⁸ Стратегија усмерености на војне активности условила је доношење одлуке овог предузећа да 2006. године прода својих 20% капитала у *Airbus*-у,

³³ Stefan Schmid, Frederic Altfeld, „Airbus - Managing the legacy of a complex international merger”, *op. cit.*, p. 294.

³⁴ Christian Streiff је тада изјавио да постојећа организација и управљачка структура EADS-a „није више одговарајућа за компанију која се суочава са озбиљном кризом” – Stefan Schmid, Frederic Altfeld, „Airbus – Managing the legacy of a complex international merger”, *op. cit.*, p. 298.

³⁵ Christoph Barmeyer, Ulrike Mayrhofer, „Systèmes de gouvernance et dynamique organisationnelle: une analyse du groupe EADS”, *Humanisme & Entreprise*, n° 287, 2008, pp. 10-12.

³⁶ EADS, Our Governance, <http://www.eads.com/eads/int/en/our-company/our-governance.html>. Одлучено је да се управни одбор састоји од једног неизвршног директора, изабраног на предлог директора *Daimler*-а и *Sogea*-а, једног извршног директора EADS-a, такође изабраног на основу заједничког предлога директора *Daimler*-а и *Sogea*-а, два директора која именује *Daimler*, два директора која именује *Sogea*, једног директора кога именује шпански *SEPI* и четири независна директора, који се именују на основу заједничког предлога директора EADS-a и извршног директора EADS-a.

³⁷ У 2015. години овај однос је био 93% према 7% у корист војног сектора – SIPRI, 2015.

³⁸ Hélène Masson, „EADS-BAE Systems: défis, contraintes et opportunités d'un rapprochement”, *Note de la FRS*, n° 9, 2012, p. 13.

а затим 2010. године и дела капитала у шведском предузећу SAAB AB.³⁹ BAE Systems је тако стратешки одсутан из развоја сарадње на европском континенту. Једино предузеће у којем британски лидер има удео у власништву је MBDA – европски лидер у производњи ракета.

Италијански Leonardo (ex-Finmeccanica) водеће је национално предузеће у области војне индустрије и међу најзначајнијим европским предузећима у области војне аеронаутике и електронике. До 2000. године предузеће је имало карактер јавног предузећа, са 32% учешћа IRI-ја, (Istituto per la ricostruzione industriale) и 33% учешћа италијанске државе. Након 2000. године предузеће је започело процес приватизације и данас има статус приватног предузећа са 30% учешћа италијанске државе у његовом власништву.⁴⁰ Ово предузеће посебно је усмерено на производњу хеликоптера, војне електронике и безбедности и аеронаутике, које чине 73% укупних прихода овог предузећа.⁴¹ Са профитом од 584 милиона долара у 2015. години, Leonardo се налази на деветом месту у свету у војном сектору. У области хеликоптера, Leonardo је присутан на европском тржишту са хеликоптером Agusta-Westland. У области свемирске опреме Leonardo је са француским Thales-ом основао предузеће Thales Alenia Space, специјализовано у области телекомуникација, оптичког и радарског осматрања и сателитске навигације.⁴² Такође, Leonardo поседује и 25% капитала MBDA, конзорцијума који производи анти ракетне системе. Стратегија предузећа усмерена је, како на сарадњу са државама чланицама ЕУ, тако и на продор на америчко тржиште.⁴³

Француски Thales такође представља значајног актера у области европске војне аеронаутике и електронике. Капитал овог предузећа је једним делом у рукама предузећа Dassault Aviation (24,8%) и француске државе (25,8%), док је 49,4% капитала на берзи.⁴⁴ Са приходом од 13 милијарди долара у 2015. години Thales се налази на 11. месту у свету. Он је присутан како у војној (52%), тако и у цивилној индустрији (48%).⁴⁵ Осим Thales-а, и Safran, који је настао 2004. године фузијом два француска предузећа (Snecma и Sagem), значајан је актер у области електронске опреме. Током 2016. године Safran и Airbus group основали су предузеће за лансирање сателита ASL (Airbus Safran Launchers), које ће бити задужено за производњу ракете Ariane 6.⁴⁶ Предност овог предузећа јесте што ће овладати целим ланцем

³⁹ Ibid., p. 10.

⁴⁰ Industries et technologies de défense italiennes: Perspectives d'après-crise, IRIS, Paris, 2015, p. 93.

⁴¹ Finmeccanica, Profile, http://www.finmeccanica.it/Corporate/EN/Corporate/Il_Gruppo/Profilo/index.sdo.

⁴² Thales Alenia Space, http://www.finmeccanica.it/Corporate/EN/Corporate/Settori/Spazio/Thales_Alenia_Space/index.sdo.

⁴³ У том погледу, нарочито је изражена сарадња са британским BAE Systems-ом.

⁴⁴ Thales, répartition du capital, <https://www.thalesgroup.com/fr/global-group/propos-de-thales>:

⁴⁵ Thales, Chiffres clé, http://www.thalesgroup.com/Group/About_us/Facts_and_Figures/?lang=1036. Подела војних и цивилних активности Талеса се знатно променила у односу на период од пре десет година. Тако су у 2003. години војне активности Талеса представљале 63% од укупне активности овог предузећа.

⁴⁶ Предвиђено је да производња ове ракете буде започета 2017. године, док је њено лансирање предвиђено за 2020. годину. Процењено је да ће производња модела 6-2 коштати 70 милиона евра, а модела 6-4 90 милиона евра, што представља знатно смањење трошкова у односу на претходницу Ariane 5, чији су трошкови износили 180 милиона евра – Clément Lesaffre, „Airbus et Safran lancent leur coentreprise spatiale”, La Croix, 01.07.2016.

производње ракете, будући да ће *ASL* поседовати 74% капитала предузећа *Ariane-space*, задуженог за продају лансера, док је *Airbus* задужен за производњу ракете, а *Safran* за производњу ракетних мотора. У јануару 2017. године *Safran* је најавио преговоре са француским предузећем *Zodiac Aerospace* ради куповине овог предузећа. Будуће предузеће требало би да има промет од око 21 милијарду евра и тако постане треће предузеће на свету у области војне аеронаутике.⁴⁷

Табела 1 – Највећи светски произвођачи наоружања у 2015. години

1	Lockheed Martin	USA
2	Boeing	USA
3	BAE Systems	UK
4	Raytheon	USA
5	Northrop Grumman	USA
6	General Dynamics	USA
7	Airbus group (ex EADS)	Trans-European
8	United Technologies	USA
9	Finmeccanica	Italy
10	L-3 Communications	USA
11	Thales	France
12	Huntington Ingalls Industries	USA
13	Almaz-Antey	Russia
14	Safran	France
15	Harris Corp.	USA
16	Rolls-Royce	UK
17	United Aircraft Corp.	Russia
18	Bechtel Corp.	USA
19	United Shipbuilding Corp.	USA
20	Booz Allen Hamilton	USA

(Извор: SIPRI, 2015)

Област војне аеронаутике и електронике представља амалгам међуповезаних подсектора: борбених авиона, хеликоптера, војног транспорта, беспилотних летелица, ракета и свемирске опреме. У области борбених авиона војна предузећа развијају истовремено три борбена авиона: *Грипен* (Gripen), *Рафал* (Rafale) и *Јурофајтер* (Eurofighter). Док су Грипен и Рафал проистекли из националних програма (Шведска и Француска), Јурофајтер је резултат сарадње између Велике Британије, Немачке, Италије и Шпаније. Истовремени развој три програма борбених авиона указује на вољу држава произвођача да подрже, пре свега, националне капацитете за производњу и улагања у истраживање и развој. Дуплирање програма у овој

⁴⁷ „Safran et Zodiac Aerospace, un nouveau leader mondial de l'aéronautique”, <https://www.safran-group.com/fr/media/safran-et-zodiac-aerospace-un-nouveau-leader-mondial-de-laeronautique-20170119>.

области доводи до конкуренције између војних индустрија држава чланица ЕУ, уместо њихове сарадње и заједничких улагања, што се одражава и на тешкоће у реализацији програма.⁴⁸ Такође, услед великих финансијских улагања, државе су принуђене да производе мали број борбених авиона.⁴⁹

Конзорцијум *Eurofighter Typhoon*, који чине BAЕ Systems (33%), Airbus (46%) и Leonardo (21%)⁵⁰, образован је са циљем да Европска унија развије сопствени капацитет у области борбених авиона, који се неће ослањати на САД. Програм за израду овог авиона има дугу традицију, започет је 1986. године као резултат сарадње Велике Британије, Немачке, Италије и Шпаније. Иницијатива за израду овог авиона потекла је од Француске и Велике Британије. Међутим, индустријске корпорације биле су против ове иницијативе, те се под њиховим притиском Француска 1985. године повукла из програма.⁵¹

Испорука првих модела овог авиона уследила је 2003. године.⁵² У оквиру програма примењен је принцип територијалног финансирања, који предвиђа да државе учеснице плаћају активности које се обављају на њиховој територији. Производни програм Јурофајтера разврстан је у три транше (серије), са циљем ажурирања и технолошке модернизације у складу са новим технолошким достигнућима. Услед финансијске и економске кризе, која је 2008. године погодила Европску унију, трећа транша је подељена у два дела и транша 3А је завршена, док је будућност транше 3Б тренутно неизвесна, због великих финансијских издатака који би изискивали додатну модернизацију авиона.⁵³

Француски авион *Rafale* израђује конструктор авиона Дасо (Dassault) још од 80-их година прошлог века, а прве испоруке за француску војску отпочеле су 1998. године. У изради овог авиона учествују и предузећа *Safran* (мотор) и *Thales* (електроника), као и преко 500 под извођача. За разлику од Јурофајтера и америчког авио-

⁴⁸ Примера ради, прва ескадрила Рафала типа Ф2 била је спремна за употребу крајем 2006. године, десет година касније од првобитно утврђеног рока за реализацију програма – Rapport d'information déposé en application de l'article 145 du règlement par la Commission de la défense nationale et des forces armées sur les conditions d'exécution des grands programmes de défense, n° 1922, Assemblée nationale, Paris, 2004, p. 29.

⁴⁹ Програм *Еурофајтер* предвиђа производњу 620 авиона, програм *Рафал* 294 авиона између 2014. и 2020. године, док је шведска влада предвидела 203 авиона *Грипен* до 2007. године.

⁵⁰ Eurofighter Typhoon, <https://www.eurofighter.com/about-us>.

⁵¹ Иако је била (1979. године) један од оснивача конзорцијума будућег европског борбеног авиона који је укључивао и Велику Британију, Западну Немачку и Италију, Француска се повукла из програма због притиска предузећа *Dassault*, који је након комерцијалног успеха лаких борбених авиона сматрао да би израда европског борбеног авиона изискивала велике финансијске трошкове у односу на покретање националног програма за израду тешких борбених авиона, и предузећа *Snecma*, које је било забринуто за своје будуће техничке капацитете уколико не би било укључено у развоју коморе за сагоревање новог млазног мотора. Тако је Француска од краја 80-их година започела израду новог националног борбеног авиона *Rafale*. Видети: Marc DeVore, Moritz Weiss, „Who's in the cockpit? The political economy of collaborative aircraft decisions”, *Review of International Political Economy*, vol. 21, n° 2, 2014, p. 520.

⁵² Catherine Hoeffler, Frédéric Mérand, „Buying a fighter jet: European lessons for Canada”, *Canadian Foreign Policy Journal*, vol. 22, n 3, 2016, p. 5.

⁵³ Markus H. Heinrich, „The Eurofighter Typhoon programme: economic and industrial implications of collaborative defence manufacturing”, *Defence Studies*, vol. 15, n° 4, 2015, p. 345.

на Ф-35, Рафал није претрпео значајне трошкове прекорачења у производњи: иако представља најскупљи авион после америчког авиона Ф-35⁵⁴, опција израде овог националног авиона сматра се легитимном, имајући у виду велике тешкоће учесника око прекорачења финансијских трошкова везаних за производњу Југофајтера.⁵⁵

Шведски борбени авион *Gripen JAS 39*, који производи шведско предузеће *Saab*, постао је оперативан 1996. године. Опредељеност за израду националног авиона објашњава се како стратегијским изазовима, имајући у виду војну неутралност Шведске, тако и интересима националне индустрије, нарочито предузећа *Saab*, главног конструктора шведског борбеног авиона.⁵⁶ Први купац овог авиона била је Јужноафричка Република (28 авиона), а међу купцима се нашао и Тајланд са куповином 12 ових авиона.⁵⁷ За разлику од Рафала, Грипен је нашао клијенте и међу европским државама, попут Републике Чешке, Мађарске и Швајцарске.⁵⁸

У области авиона за стратешки транспорт наметнула су се два велика произвођача која доминирају европским тржиштем – *Airbus Military*, јединица у оквиру *Airbus Defence and Space* и *Alenia Aeronautica*, филијала италијанског *Leonarda*. *Airbus Military* је лидер у области производње војних транспортних авиона мањег и средњег капацитета, захваљујући производњи модела С-212 (носивост 1-4 тоне), CN-235 (носивост 5-14 тона) и С-295 (носивост 5-14 тона), док се *Alenia Aeronautica* наметнула на тржишту производњом авиона средње носивости С-27J Spartan. За разлику од возног парка авиона мање и средње носивости, у области војних авиона велике носивости и авиона снабдевача у лету, европским ваздушним парком доминирају авиони америчке производње. Већина држава чланица ЕУ опремљена је америчким авионом Hercules С-130, док је Transall С-160, као резултат француско-немачке производње, повучен из употребе.⁵⁹ Европски ваздушни парк је застарео, што често намеће потребу за коришћењем цивилних капацитета у војне сврхе или капацитета држава које нису чланице ЕУ (украјински авион Антонов, амерички С17 Globmaster, руски Ilyushin). Након производње француско-немачког Transall-а С-160, ниједан европски авион велике носивости није произведен од 50-их година XX века. Француска и Немачка су 2003. године започеле програм под називом *Leda*,

⁵⁴ Цена једног авиона износи 75 милиона евра.

⁵⁵ Catherine Hoeffler, Frédéric Mérand, „Avions de combat. Pourquoi n'y a-t-il pas d'europeanisation?“, *Politique européenne*, vol. 48, n° 2, 2015, p. 64. Ипак, Рафал се суочава са великим тешкоћама у извозу: осим Индије, Катара и Египта, овај авион има тешкоће да продре на друга страна тржишта, што показује и пример Бразила који се определио за куповину шведског Грипена. Поједини аутори као разлоге за ову ситуацију наводе слабу конкурентност авиона и опадање француског утицаја – Catherine Hoeffler, Frédéric Mérand, *op. cit.*, p. 65.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 66.

⁵⁷ Hélène Masson, Martin Lundmark, „Base industrielle et technologique de défense suédoise: défis et priorités d'action du gouvernement Lovfen“, *Recherche&Documents*, n° 5, 2015, p. 28.

⁵⁸ Опредељеност две НАТО чланице за шведски борбени авион, уместо америчких авиона Ф-16 и Ф-18, оправдавају се економским разлозима, тј. нижом ценом овог авиона у односу на америчке авионе. Ипак, основни изазов за Чешку и Мађарску био је да се одговори на захтеве НАТО-а, те је стога *Saab* пристао да модификује Грипен у складу са захтевима и нормама НАТО-а. У ту сврху основано је предузеће (*joint venture*) између *Saab*-а и британског BAE, које је добило назив *BAE Saab Gripen International*.

⁵⁹ Дејана М. Вукчевић, *Европска унија као стратешки актер. Теорија и пракса безбедносне и одбрамбене политике ЕУ*, Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 310.

намењен продужетку расположивости авиона Transall до 2010. године.⁶⁰ Застарелост ваздушног возног парка наметнула је потребу за покретањем новог програма израде европског војног транспортног авиона A400M, који би у будућности заменио постојеће авионе држава чланица ЕУ. Авион A400M је летелица велике носивости, која може да пренесе до 37 тона терета на удаљености до 3700 км, и по овим карактеристикама овај авион се налази између Herculesa и Globmastera. Опремљен је са четири елисно-млазна мотора, које производи *Europrop International* (EPI), конзорцијум који чине Rolls-Royce, Industria de Turbo Propulsores-ITP (Шпанија), Safran (Француска) и MTU (Немачка).⁶¹ Филијала Ербаса, *Airbus Military Company*, од самог почетка била је задужена за управљање програмом израде овог авиона, који ће бити у могућности да обавља захтевне операције, захваљујући великом капацитету утовара и брзини.⁶² Финансирање овог авиона одбацује праксу наметања Ербасу свих финансијских трошкова везаних за самофинансирање развоја авиона. У том смислу, државе учеснице су обавезне да закључе између себе уговор који ће јасно утврдити фиксне трошкове и трошкове пропорционалне броју наручених авиона.⁶³ Ипак, финансирање и развој овог пројекта нису протекли без тешкоћа. Тако је 2001. године италијанска влада донела одлуку о повлачењу из овог програма, одређивши се за куповину америчких транспортних авиона C-130J.⁶⁴ Након Италије, и Португалија се повукла из програма, а Немачка је смањила број наручених авиона.

Производња војних хеликоптера сконцентрисана је у рукама два предузећа – Јурокоптера (*Eurocopter*), који се од 2014. године назива *Airbus Helicopters* и представља филијалу *Airbus*-а, и Агусте Вестланда (*Agusta Westland*), филијале *Leonardo*, која је од јануара 2016. године постала део *Helicopter Division*-а предузећа *Leonardo*, након његове реорганизације. Ова два произвођача хеликоптера знатно се разликују. Док је *Airbus Helicopters* традиционално усмерен на француско и немачко тржиште, будући да је основан 1992. године фузијом дивизије хеликоптера француског предузећа *Aerospatiale* и немачког *DASA*, Агуста Вестланд је развила своје активности на италијанском, британском и америчком тржишту. Такође, *Airbus Helicopters* је усмерен превасходно на цивилно тржиште, док је више од половине активности Агусте Вестланда усмерено на производњу хеликоптера намењених за војне сврхе. Производња коју реализује *Airbus Helicopters* у војном сектору усмерена је на лаке (носивост 2 до 4 тоне) и средње хеликоптере (носивост 5 до 8 тона), док је Агуста усмерена на производњу средњих и тешких хеликоптера (носивост 9 до 12 тона). Међу војним хеликоптерима *Airbus Helicopters* издвајају се хеликоптери

⁶⁰ Reiner Pommerin, „Le Transall C 160: l'histoire d'une bête de somme”, in Jean-Paul Hébert, Jean Hamiot (eds.), *Histoire de la coopération européenne dans l'armement*, CNRS Editions, Paris, 2004, p. 53.

⁶¹ Првобитно је Ербас за произвођача мотора изабрао Pratt & Whitney Canada, филијалу америчког предузећа United Technologies, специјализованог за производњу великих мотора, али су државе клијенти образовале конзорцијум EPI – „Etats clients et motoristes visés par Airbus pour éponger la dette de l'A400M”, *L'Usine nouvelle*, 27.02.2017.

⁶² Régis Passerieux, „Airbus A400M: le chaînon manquant de la défense européenne”, *Revue du Marché commun de l'Union européenne*, n° 471, 2003, pp. 513-515.

⁶³ Jean Joana, Andy Smith, „Du couple franco-allemand à une nouvelle Entente cordiale: la France dans le programme A400M”, in Frédéric Charillon (ed.), „L'europanisation de la défense”, *Les Champs de Mars*, n° 16, 2005, p. 141.

⁶⁴ Alessandro Marrone, Alessandro M. Ungaro, „Relations between the United States of America and Italy in the post-Cold War period: a defence-industrial perspective”, *Cahiers de la Méditerranée*, 88/ 2014, pp. 4-5.

за извиђачке мисије H125M Fennec, H135M и H145M, хеликоптер за поморске мисије AS565 MBe и два модела хеликоптера веће носивости H215M и H225M.⁶⁵ Што се тиче *Helicopter Division-a Leonardo*, издвајају се хеликоптери средње носивости Super Lynx 300, AW101, AW159.⁶⁶

Област војног обавештавања одликује два доминантна индустријска актера: *Astrium*, филијала Ербаса, и предузеће *Thales AleniaSpace*. *Astrium* је европски лидер и трећи у свету по производњи свемирске опреме. Образован је 2000. године фузијом предузећа *Matra Marconi Space* (Француска/Велика Британија), дивизије за свемирску опрему немачког предузећа *DaimlerChrysler Aerospace* и шпанског предузећа *Computadores Redes e Ingenierio SA*. Ово предузеће, које је 100% у власништву Ербаса, и које је новом реорганизацијом ЕАДС-а добило назив *Airbus Defence and Space*, значајно је у производњи уређаја за свемирско осматрање, система оптичких сателита за осматрање, радарских сателита и сателита за телекомуникације.⁶⁷ У том погледу важно је напоменути улогу овог предузећа у програму оптичких сателита за осматрање *Helios I* и *Helios II*, затим *Ka-Sat*, који омогућава *Eutelsat*-у приступ брзој интернет конекцији у целој Европи, као и *CryoSat*, који је реализовала Европска свемирска агенција, а који доприноси проучавању климе мерењем промене дебљине ледених покривача, пружајући научне информације недоступне у далеким и ненасељеним регионима.⁶⁸ *Astrium* представља једино предузеће које обухвата целокупан спектар активности везаних за свемир: осим сателита ово предузеће делује у области свемирског транспорта, управљањем лансера ракете *Ariane*, свих типова сателитских система, као и сателитских услуга (услуге *Passerel* и *Farmstar*).⁶⁹ Такође, предвиђено је да *Astrium*, заједно са *Thales Alenia Space*-ом, управља будућим програмом *MUSIS* (*Multinational Space-Based Imaging System*), у којем учествују Француска, Немачка, Шпанија, Белгија и Грчка, а који предвиђа заједнички развој нове генерације сателита за осматрање.

Друго значајно предузеће у овој области дуго је било *Alcatel AleniaSpace (AAS)*, образовано 2005. године фузијом француског *Alcatel Space*-а и италијанског предузећа *Alenia Spazio*. Године 2007. дошло је до стварања *Thales Alenia Space*. Акционари овог *joint venture*-а су предузећа *Thales* (67%) и *Leonardo* (33%). Са прометом од 2,4 милијарде евра у 2016. години оно представља незаобилазног актера у области свемирске опреме. *Thales Alenia Space* један је од светских лидера у области сателита за комуникације, чије тржиште представља 50% активности овог предузећа. Такође, ово предузеће производи оптичке инструменте високе и веома високе резолуције за сателите за осматрање, управља програмом израде дуалног (цивилно-војног) италијанског радарског сателитског система *Cosmo-SkyMed*, снабдева електроником радарске инструменте немачког радарског сателита *SAR-Lupe*,

⁶⁵ Airbus Helicopters, <http://www.airbushelicopters.com/website/en/ref/home.html>

⁶⁶ Leonardo, Helicopters, http://www.leonardocompany.com/en/product-services/elicotteri_helicopters

⁶⁷ Постоје четири врсте сателита: сателити за осматрање, за комуникације, за навигацију и за рано упозоравање. Сателити за осматрање могу бити оптички сателити, који пружају добру резолуцију али не могу да буду коришћени током ноћи, и радарски сателити који имају мање прецизну резолуцију али се могу користити у било које време.

⁶⁸ François Auque, „Ecrire l'avenir de l'espace, le projet d'Astrium”, *Géoéconomie*, n° 61, 2012, p. 74.

⁶⁹ *Ibid.*

управља европским регионалним сателитским системом *EGNOS* (European Geostationary Navigation Overlay Service) и учествује у програму *Galileo*.⁷⁰

У области сателита за комуникације не постоји сарадња држава чланица ЕУ, већ су развијени национални програми, као што су *Sicral* (Италија), *Skynet 5* (Велика Британија), *Syracuse III* (Француска), *D-MilSatcom* (Немачка), *Spainsat* (Шпанија). У погледу сателита за навигацију, на нивоу ЕУ покренута је иницијатива за образовање аутономног система за навигацију. Програм *Galileo* резултат је ове иницијативе. Ради се о сложенем индустријском и технолошком програму ЕУ и Европске свемирске агенције, чији је циљ да се изгради европски систем за локализовање и добијање података путем сателита нове генерације. Његова примена укључивала би различите домене, попут навођења копнених возила, авиона и бродова, њиховог географског лоцирања, лоцирања особа итд.⁷¹ Предвиђа се да програм има 27 сателита, као и одређени број резервних сателита и 40 станица на земљи. Пројекат је започет још 2003. године, потписивањем споразума између Европске уније и Европске свемирске агенције. За разлику од GPS-а и GLONASS-а, *Galileo* ће у потпуности бити под цивилном контролом, и његови циљеви биће цивилне природе, али такође може бити употребљен и за потребе војних снага држава чланица ЕУ. Овај програм омогућава аутономију у области навођења авиона и ракета, планирање војних и цивилних мисија ЕУ у оквиру безбедносне политике, слање војних и цивилних снага, одбијање приступа подацима за навигацију ради њиховог евентуалног коришћења у непријатељске, тј. терористичке сврхе итд. У току 2004. године потписан је споразум између ЕУ и САД-а о коришћењу услуга два система за навигацију путем сателита. Споразум предвиђа међуоперативност и компатибилност два система, али се неће примењивати у војне сврхе.⁷² Предвиђено је да цео систем буде покренут до 2019–2020. године. Осим пројекта *Galileo*, започет је и програм *EGNOS* (European Geostationary Navigation Overlay Service), европски регионални сателитски систем усмерен на побољшање учинка програма *Galileo*. Међутим, оба програма тренутно се суочавају са великим финансијским тешкоћама. Иако је предвиђено да програм *Galileo* кошта 10,2 милијарди евра, половина овог износа је већ утрошена до 2013. године, што је три пута више од износа који је предвиђен за тај период.⁷³ Први тестови сателита, обављени 2011. и 2012. године, били су неуспешни. Управљање програмом поверено је немачком предузећу *OHV*, упркос изузетном успеху предузећа *Astrium* и *Thales Alenia Space* у овој области. Ово предузеће показало се као недовољно дорасло овом гигантском подухвату. Након што су само четири сателита лансирана уместо предвиђених 18 од краја 2012. године, Европска свемирска агенција позвала је *Astrium* и *Thales Alenia Space* да се прикључе програму и помогну у превазилажењу тешкоћа са којима се тренут-

⁷⁰ Thales Group, Espace, „La référence mondiale en matière de technologies spatiales novatrices”, <https://www.thalesgroup.com/fr/global/activities/espace>.

⁷¹ Patrice Cardot, „Le programme Galileo: un enjeu stratégique majeur pour l'Europe”, in David Versailles, Valérie Merindol, Patrice Cardot, *La recherche et la technologie, enjeux de la puissance*, Paris, Economica, 2003, pp. 231-232.

⁷² Cédric Vareil, „Galileo et les relations transatlantiques”, *Arès*, vol. 22, n° 56, 2005, p. 54.

⁷³ Michel Cabirol, „Galileo, combien ça coûtera à l'Europe? ”, *La Tribune*, 27.01.2016.

но суочава немачко предузеће.⁷⁴ Што се тиче програма *EGNOS*, предвиђа се да ће он износити 700 милиона евра, што је два пута већи износ од предвиђеног.

Што се тиче ваздушног осматрања, у овој области је од посебног значаја развој беспилотних летелица (*Unmanned Aerial Vehicle – UAV*), чије је летење навођено или програмирано, и који се често користе како би се обезбедио континуитет осматрања једне зоне. Експанзија употребе беспилотних летелица у последњој деценији може се објаснити чињеницом да њихови сензори омогућавају шири спектар информација. Међу овим уређајима посебно се издвајају летелице на великој висини велике издржљивости (*HALE*), летелице које делују на средњој висини и имају велику издржљивост (*MALE*)⁷⁵, као и борбене летелице (*UCAV*).⁷⁶ Тренутно су европски капацитети у области беспилотних летелица ограничени на тактичке летелице. Кључни програми у овој области су *C-289 River*, којим управља *Airbus*, програми *Crecerelle* и *Sperwer*, којима руководи француски *Safran*, те програм *Phoenix*, којим управља *BAe Systems*.

Европско тржиште војне опреме одликује велики број пројеката у области борбених летелица. Осим програма европске беспилотне летелице *nEURon*, у којем учествује шест држава чланица ЕУ (Француска, Италија, Шпанија, Грчка, Шведска и Швајцарска), и који производи француско предузеће *Dassault Aviation*⁷⁷, у развоју је и други модел борбене беспилотне летелице под називом *Taranis*, који производи *BAe Systems*, а чије је прво тестирање извршено 2014. године.⁷⁸ Такође, и италијанска *Alenia Aeronautica* започела је развој борбене беспилотне летелице *SKY-X*, као и *Rheinmetall Defence Electronic*, који развија програм *TARES Tactical Advanced Recce Strike*. Започет је и европски програм летелице средње висине и велике издржљивости *MALE RPAS* (*Medium Altitude Long Endurance Remotely Piloted Aircraft System*). Овим програмом управљаће *Airbus Defence and Space*, *Dassault Aviation* и *Leonardo-Finmeccanica*. Први прототип ове летелице предвиђен је за 2023. годину, а прве испоруке од 2025. године.⁷⁹

За разлику од сектора беспилотних борбених летелица, сектор производње ракета пример је успешне европске индустријске консолидације. У овој области доминира предузеће *MBDA*, европски лидер у производњи ракета. Ради се о војној компанији која производи ракете и системе ракета за све бранше војних снага

⁷⁴ Michel Cabirol, „Satellites: panne allemande pour le programme Galileo”, *La Tribune*, 10.10.2013.

⁷⁵ Постоје и беспилотне летелице мање издржљивости, али оне спадају у тзв. тактичке, а не стратешке летелице.

⁷⁶ Ове врсте уређаја омогућавају мисије осматрања у зонама у дужем периоду и у ризичним условима, и комплементарни су са сателитима због своје флексибилности и способности да делују на веома великим висинама, изван зона надгледања – Didier Malet, „UCAV et HALE: les drones de l'extrême”, *L'Armement*, n° 74, 2001, p. 98.

⁷⁷ Предвиђа се да ће овај модел бити у потпуности оперативан тек 2030. године. У децембру 2012. године извршена је прва проба ове летелице у Француској. Процењује се да је њена вредност 25 милиона евра.

⁷⁸ Berenice Baker, „Taranis vs. nEURon - Europe's combat drone revolution”, *Airforce Technology*, 06.05.2014, <http://www.airforce-technology.com/features/feature-taranis-neuron-europe-combat-drone-revolution-4220502/>

⁷⁹ Dassault Aviation, „Le programme de drone européen MALE RPAS (Medium Altitude Long Endurance Remotely Piloted Aircraft System) décolle” - 28.09.2016, <http://www.dassault-aviation.com/fr/dassault-aviation/presse/press-kits/programme-de-drone-europeen-male-rpas-medium-altitude-long-endurance-remotely-piloted-aircraft-system-decolle/>

(ваздушна, копнена, поморска). Предузеће је основано 2001. године на иницијативу Француске, Велике Британије и Италије, ради реструктуирања сектора производње ракета у Европи.⁸⁰ MBDA је тренутно у власништву три акционара: Airbus-a (37,5 %), BAE Systems-a (37,5%) и Leonarda (25%). Ово предузеће успело је да истовремено задовољи потребе својих домаћих клијената и да унапреди сарадњу и индустријску консолидацију у области производње ракета и ракетних система.

Изазови и перспективе

Програми у области војне аеронаутике налазе се у срцу стратешке и тактичке мобилности војних снага, будући да, поред осталог, поседују изражену технолошку димензију. Због тога финансирање ових програма изискује значајне војне издатке. Сарадња држава чланица ЕУ у овој области стога је неопходна, како из буџетских, тако и из технолошких разлога. Пре свега, сарадња значи смањење трошкова производње и омогућава увећање серија производње, што доводи до веће уштеде. Исто тако, програми у које је укључено више држава су иреверзибилни, јер је цена напуштања програма често већа од даљег учешћа у њему. Коначно, сарадња у овој области омогућава хармонизацију процедура и циљева, што знатно доприноси међуоперативности средстава и капацитета ЕУ у области управљања кризама.

Иако је област војне аеронаутике и електронике доживела значајне промене у погледу процеса реструктуирања и консолидације, укључујући и разне облике прекограничне сарадње, деловање држава чланица у подсекторима ове гране индустрије указује на разједињеност, дуплирање националних програма и одсуство воље да превазиђу националне интересе у овој области. Дуплирање производње борбених авиона (Јурофајтер, Грипен, Рафал), војних хеликоптера (Јурокоптер/Агуста Вестланд), програма беспилотних летелица, доводе до конкуренције између војних индустрија држава чланица ЕУ, уместо њихове сарадње и заједничких улагања, што се одражава и на тешкоће у реализацији програма.⁸¹ Такође, услед великих финансијских улагања, државе су принуђене да производе мали број борбених авиона.⁸² Програми у овим областима се преклапају у погледу циљева, ограничавају размену технологије, доводе до успостављања различитих стандарда, што онемогућава међуоперативност средстава и капацитета у области безбедносне и одбрамбене политике ЕУ и деловања ЕУ као стратешког актера.

⁸⁰ Предузеће је настало фузионисањем Matra BAe Dynamics, Alenia Marconi Systems и Aérospatiale-Matra Missiles, којима се 2006. године придружило немачко предузеће LFK (Lenkflugkörpersysteme GmbH).

⁸¹ Примера ради, прва ескадрила Рафала типа Ф2 била је спремна за употребу крајем 2006. године, десет година касније од првобитно утврђеног рока за реализацију програма – Rapport d'information déposé en application de l'article 145 du règlement par la Commission de la défense nationale et des forces armées sur les conditions d'exécution des grands programmes de défense, n° 1922, Assemblée nationale, Paris, 2004, p. 29.

⁸² Програм *Еурофајтер* предвиђа производњу 620 авиона, програм *Рафал* 294 авиона између 2014. и 2020. године, док је шведска влада предвидела 203 авиона *Грипен* до 2007. године.

Упркос финансијској кризи која је захватила ЕУ 2008. године, процес дуплирања пројеката се наставља и владе држава чланица настављају да усвајају искључиво националне одлуке без међусобне координације или без разматрања европеизације у овој области. Ова ситуација одражава се на развој безбедносне димензије ЕУ, посебно у области борбених авиона с обзиром на то да су борбени авиони кључни елемент за очување европских независних капацитета, и да представљају политички и технолошки изазов, који ће утицати на конкурентност европске војне индустрије.

Јурофајтер је замишљен као авион који би омогућио одржавање ефикасних војних потенцијала држава чланица ЕУ и индустријске базе наоружања. Ипак, овај авион није успео да се наметне као „европски авион“ међу државама чланицама. Тренутно, осим четири државе које учествују у његовој изради, само Аустрија од европских држава располаже овим типом авиона.⁸³ Од трећих држава Саудијска Арабија представља значајног купца, као и Оман од 2012. године, а од 2016. године и Куввајт, који је потписао уговор са италијанским предузећем *Leonardo* о испоруци 28 авиона Јурофајтер.⁸⁴

Разлози неуспеха наметања Јурофајтера као модела европеизације борбених авиона држава чланица ЕУ су вишеструки. Најпре, европске државе су преурањено развиле сарадњу око развоја Јурофајтера, који је, уместо да постане механизам или резултат европеизације између појединих држава, постао и остао само „ограничена епизода“ у простору и времену, јер су у међувремену државе које учествују у његовом развоју набавиле и друге модерније (америчке) авионе. На тај начин, Јурофајтер није успео да се наметне као норма на нивоу ЕУ. Ова ситуација је утолико неразумљивија уколико се има у виду да су цене ових авиона изузетно високе, и да ови трошкови представљају значајан притисак на рационализацију трошкова, посебно након финансијске кризе 2008. године. Осим трошкова у изради авиона, велики проблем у производњи овог авиона представљале су његове перформансе. Програм је започет 80-их година, у време хладног рата, и авион је био замишљен за мисије ваздух-ваздух у случају агресије ширих размера у западној Европи. У том смислу, авион првобитно није имао вишенаменску функцију, тј. није могао бити коришћен у мисијама ваздух-земља. Стога је његова ефикасност доведена у питање у измењеном послепхладноратовском окружењу које намеће оперативне потребе везане за напад на земљи. Криза око наставка производње овог авиона и његове модернизације била је посебно изражена након покретања производње америчког авиона F-35, као борбеног мултинаменског авиона за нападе на земљи, али и за борбу у ваздушном простору, што је умањило заинтересованост европских држава укључених у програм Јурофајтера да инвестирају у развој будућих капацитета овог авиона за мисије ваздух-земља.⁸⁵ И поред коначне одлуке да се настави са производњом Јурофајтера, уз неопходно прилагођавање производње авиона новим безбедносним изазовима и развој његове мултинаменске функције, што је захтевало велике финансијске издатке и додатно време за унапређење овог авиона, криза око будућег развоја овог авиона не јењава.⁸⁶

⁸³ До сада је извезено 470 ових авиона.

⁸⁴ Anne Bauer, „Le Koweït signe officiellement l'achat de 28 chasseurs Typhoon”, *Les Echos*, 05.04.2016.

⁸⁵ Yves Candal, „Vers une bipolarisation de l'offre mondiale des avions de combat de 4ème génération à l'horizon 2012 : Rafale versus JSF ?”, *L'Armement*, n° 82, 2003, pp. 138-139.

⁸⁶ Markus H. Heinrich, „The Eurofighter Typhoon programme: economic and industrial implications of collaborative defence manufacturing”, *Defence Studies*, vol. 15, n° 4, 2015, p. 344.

Развој америчког авиона *Joint Strike Fighter/F-35* додатно отежава консолидацију сектора борбених авиона у оквиру ЕУ, јер условљава инвестирање европских држава у овај подухват, и самим тим умањује финансирање европских програма. Поједине државе чланице НАТО-а и ЕУ определиле су се за куповину и Јурофајтера и Ф-35, и тиме довеле у питање финансијски допринос у програм Јурофајтера.⁸⁷

Као и Јурофајтер, и авион А400М, други пример сарадње држава чланица, који је намењен стратешком транспорту, суочава се са великим тешкоћама. Иако предвиђене за 2009. годину, прве испоруке овог авиона уследиле су тек у септембру 2013. године.⁸⁸ Осим четворогодишњег кашњења у производњи, авион је и знатно скупљи од првобитно утврђене цене.⁸⁹ Током 2015. године Ербас је испоручио 11 ових авиона, а 2016. године 17, док су у току ове године испоручена само два авиона.⁹⁰ Услед значајног кашњења и повећања цене производње, овај авион није успео да се значајније наметне на ваневропском тржишту. Малезија и Јужна Африка биле су предвиђене као једини неевропски купци овог авиона. Први од четири авиона испоручен је у Малезију у марту 2015. године, док је Јужна Африка отказала поруџбину због кашњења програма.

У основи тешкоћа са којима се авион А400М тренутно суочава неколико је разлога. Најпре, комерцијални приступ је од самог почетка био везан за многе проблеме око производње ове летелице. Филијала Ербаса, *Airbus Military Company*, задужена за управљање програмом израде овог авиона, није поседовала искуство у производњи војних авиона, што је условило потцењивање могућих ризика у оквиру програма. Такође, компанија није у одговарајућој мери надгледала деловање подизвођача, нарочито мотора који производи ЕР1, конзорцијум којем су недостајали кохезија и вођство.⁹¹ Будући да *Airbus Military Company* није адекватно управљао програмом, док ОССАР, који је од самог почетка био укључен у управљање пројектом, није имао аутономију одлучивања у вези са оперативним питањима, долазило је до кашњења у процесу одлучивања. Производња А400М показала је да постоји како фрагментација у области понуде, и неопходност индустријске консолидације, тако и фрагментација области потражње, те да је неопходна хармонизација националних режима војних набавки. У том смислу, значајна је иницијатива Европске комисије за усвајање директиве у области војних набавки ради успостављања строжих правила у области набавки војних добара и њихове хармонизације, као и деловање Европске агенције за одбрану, која настоји да подстакне бољу сарадњу између држава чланица у области истраживања, војних набавки и индустријске консолидације.⁹² Ипак, програм А400М показао је да постоји јаз између развоја конкурентног

⁸⁷ Тако се осам држава, од којих пет европских (Велика Британија, Канада, Данска, Холандија, Норвешка, Италија, Турска, Аустралија), придружило програму производње авиона JSF/F-35.

⁸⁸ Француска ваздухопловна флота тренутно располаже са 11 ових авиона, од предвиђених 50, колико је поручено.

⁸⁹ Коначна цена произведених авиона износи 26 милијарди евра, што је 6 милијарди више од предвиђене цене. Видети: Bjoern Siebert, „Too Big to Fail: The A400M Bail Out“, *RUSI Defence Systems*, 2010, p. 78.

⁹⁰ „Les difficultés persistantes de l'avion de transport militaire A400M pèsent sur les bénéfécies d'Airbus“, *Le Monde*, 22.02.2017.

⁹¹ Jocelyn Mawdsley, „The A400M Project: From Flagship Project to Warning for European Defence Cooperation“, *Defence Studies*, vol. 13, n° 1, 2013, p. 25.

⁹² *Ibid.*, p. 27.

европског тржишта војне опреме и интереса европске индустријске и технолошке базе наоружања, тј. између понуде и потражње. Конкурентност подразумева и приступ неевропским фирмама на европско тржиште, што опет може угрозити индустријске војне капацитете држава чланица ЕУ. Другим речима, пример авиона А400М представља одраз тензија које обележавају сектор наоружања, будући да је програм у расколу између принципа производње заснованог на либералном приступу, и националних стратегија заснованих на одбрани националних предузећа.

Основна препрека консолидацији сектора војне аеронаутике и електронике, као и сектора копнене и поморске индустрије, представља одсуство заједничке политике наоружања међу државама чланицама ЕУ, што се одражава на даљи развој индустријских предузећа у овој области. Европско тржиште у овој области, упркос почетном таласу консолидације и стварању EADS-а, суочава се са тешкоћама. Деловање EADS-а, као симбола интеграције и сарадње држава у овој области, одраз је различитих политика наоружања држава чланица и преваге националних интереса. Настајање да се одржи децентрализована транс гранична структура у предузећу имало је негативан учинак на производне активности EADS-а и довело је до кризе предузећа Airbus још 2006. године. Дисперзија производних погона условила је веома сложену логистику, што је отежавало и успоравало производњу, о чему сведочи кашњење у производњи авиона А380, што је довело до губитка од 500 милиона евра.⁹³

Криза са Airbus-ом указала је на неопходност не само измене управљачке структуре, већ и конфигурације производне делатности. У наредним годинама, поред иницијатива за поједностављивањем управљачке структуре, покренута је и стратегија повећања производних капацитета предузећа, ради јачања његове конкурентности у односу на амерички Boeing и ширења делатности на светском тржишту. Једна од најамбициознијих иницијатива покренута је 2012. године и односила се на спајање EADS-а и BAE Systems-а, које би EADS-у омогућило проширење делатности (посебно у области војне електронике), ширење на америчко тржиште и рационализацију једног дела активности (посебно програма Јурофајтер, у којем учествују BAE Systems и Finmeccanica). Такође, пут ка даљој консолидацији био би омогућен, нарочито у погледу италијанског *Leonarda*, који је партнер и у програму Јурофајтер и акционар у европском предузећу MBDA. Међутим, ова иницијатива доживела је неуспех услед немогућности француске и немачке стране да постигну договор⁹⁴. Одбацивање овог предлога за спајање значио је и немогућност рационализације предузећа MBDA, али и производње Јурофајтера, у којем су EADS, BAe Systems и Leonardo партнери. Неуспех ове иницијативе јасно је указао на превагу политичке над економском логиком. Упркос чи-

⁹³ О томе видети: Stefan Schmid, Frederic Altfeld, „Airbus - Managing the legacy of a complex international merger“, *op. cit.*, pp. 294-297. Овакав след догађаја био је праћен отказивањем поруџбина овог авиона од стране Singapore Airlines-а, првог купца овог авиона, који се определио за куповину Dreamliner авиона које производи Boeing – *Ibid.*, p. 297.

⁹⁴ Према предлогу, требало је да Француска и Немачка имају по 9% учешћа у новом фузионисаном предузећу, при чему је Француска договорила са Великом Британијом могућност да пређе ову границу. Проблем који би постојао за Немачку у евентуалном фузионисању два предузећа односио се на неучешће немачке државе у капиталу EADS-а, за разлику од Француске. Пројекат спајања EADS-а са Талесом пропао је из истог разлога. Видети: Frédéric Lamaitre, „Pourquoi Angela Merkel a bloqué le projet EADS-BAE“, *Le Monde*, 10.10. 2012.

њеници да је предлог био усмерен на јачање комерцијалне позиције и индустријске комплементарности, која би била реализована комбинацијом ресурса два предузећа и тиме омогућила већу конкурентност у области војне аеронаутике и електронике, није постојао консензус око овог спајања предузећа између француске, немачке и британске владе.⁹⁵

У последњих неколико година, EADS настоји да прошири своје делатности на далекоисточно тржиште, путем образовања *joint venture*-а са кинеским конзорцијумом који чине Tianjin Free Trade Zone Investment Company (TJFTZ) и Aviation Industry Corporation of China, и у којем има 51% власништва капитала. Овај продор омогућио је повећање учешћа EADS-а на кинеском тржишту на 20%.⁹⁶ Истовремено, EADS је покренуо иницијативу реструктурирања унутрашње организације предузећа. Од 2014. године предузеће је променило назив у *Airbus Group*, која је била праћена усвајањем нове организационе структуре са три главне дирекције уместо досадашње четири: *Airbus*, *Airbus Defence and Space* и *Airbus Helicopters* (бивши Eurocopter). Угледајући се на модел Боинга, реорганизација је требало да има за циљ јасну поделу делатности на две бранше – комерцијалну и војну, да омогући већи степен интеграције конзорцијума, смањење трошкова и конкурентност конзорцијума у војном сектору.⁹⁷ Реорганизација предузећа била је праћена и изменама у управљачкој структури, будући да је утицај акционара смањен у корист већег степена независности у деловању извршног директора конзорцијума. Ипак, *Airbus Group* је и даље остао заточеник одвојених центара одлучивања, бројних генералних директора на челу дирекција и опште конфузије око имена предузећа, будући да се филијала која производи авионе и даље звала *Airbus*.⁹⁸ Стога је крајем 2016. године одлучено да се *Airbus Group* фузионише са браншом комерцијалне авијације *Airbus*-ом, са циљем да се изврши структурно преобликовање предузећа и тиме укину дуплирања и побољша продуктивност, уз истовремено јачање степена интеграције групе.⁹⁹ Од јануара 2017. године *Airbus Group* постаје ново предузеће под називом *Airbus*. Нова конфигурација предузећа обухвата и поједностављену структуру одлучивања. Досадашњи извршни председник предузећа (Tom Enders) постаје извршни директор *Airbus*-а, док досадашњи председник дивизије *Airbus* (Fabrice Brégier) постаје генерални оперативни директор, задужен за квалитет, ланац снабдевања и трансформацију групе. Будућа конфигурација предузећа још није утврђена, већ ће се кроз анализу утицаја фузије на активности компаније и постојећег дуплирања утврдити мере за даљу интеграцију предузећа. Ипак, ова иницијатива није без ризика. Успех пројекта трансформације стратешког холдинга у интегрисану организацију зависиће превасходно од организационе структуре и способности извршног директора да наметне модел колективног деловања.

⁹⁵ Pierre Barbaroux, Blandine Laperche, „The failed birth of a giant: lessons learned from the collapse of the EADS/BAE Systems merger”, *Journal of Innovation Economics & Management*, n° 12, 2013, p. 104.

⁹⁶ Stefan Schmid, Frederic Altfeld, „Airbus - Managing the legacy of a complex international merger”, *op. cit.*, p. 302.

⁹⁷ Valerie Lion, „Pourquoi EADS prend le nom d'Airbus”, *L'Express*, 31.07. 2013.

⁹⁸ Julien Ponthus, „Pour sa réorganisation, Airbus Group SAS fusionnerait avec sa division avions”, *Reuters*, 29.09. 2016.

⁹⁹ „Airbus se lance dans une mutation profonde de son organisation”, *FranceSoir*, 30.09.2016.

Тешкоће са којима се суочава Ербас, као и реализација заједничких програма, указују на то да сектор наоружања у оквиру ЕУ остаје подељен на националном нивоу. Ова фрагментација представља главну препреку сарадњи и конкуренцији унутар ЕУ, условљавајући додатне трошкове и негативан утицај на индустријску и технолошку базу наоружања Европске уније. Разједињености националних војних тржишта доприноси и члан 346 Уговора о функционисању ЕУ. Иако овај члан не предвиђа аутоматску изузетост војне опреме од правила унутрашњег тржишта, његова злоупотреба од држава чланица довела је до потпуног изузећа производње војне опреме од правила унутрашњег тржишта ЕУ. У том смислу, значајни су напори Комисије чији је циљ спречавање спровођења протекционистичких политика влада држава чланица у области набавке војне опреме. Активност Комисије заснована је на становишту да сектор наоружања представља специфичну област, али област на коју се морају примењивати комунитарна правна правила, осим дерогација предвиђених чланом 346 УФЕУ. Деловање ове институције отуда је усмерено на рестриктивну примену овог члана и на спречавање држава чланица да у потпуности изузму овај сектор од примене правила унутрашњег тржишта. Иницијативе Комисије усмерене су ка трансформисању различитих националних војних тржишта у заједничко европско тржиште војне опреме. У том правцу креће се Директива 2009/43, која се односи на поједностављивање услова трансфера војних производа унутар ЕУ.¹⁰⁰ Циљ директиве 2009/43 јесте поједностављење административних прописа у трговини војних добара у оквиру ЕУ и јачање сарадње између држава чланица. Наглашавајући да национални законски прописи нарушавају унутрашње тржиште, те да отежавају иновације, индустријску сарадњу и конкурентну способност европске војне индустрије, директива је усмерена ка успостављању поједностављеног флексибилног и усаглашеног система контроле трговине војних добара унутар ЕУ. На тај начин, ова трговина постала би део либерализованог унутрашњег тржишта Европске уније. Корак напред у том правцу представља усвајање директиве 2009/81 о координацији процедура за набавку одређене радне снаге, роба и услуга од стране уговорних органа или тела у области одбране и безбедности.¹⁰¹ Сектор набавки војне опреме обележен је тенденцијом држава чланица да фаворизују домаће добављаче, што је отежавало улазак конкурентних страних произвођача на национално тржиште. Протекционизам држава чланица спроводи се из више разлога. Најпре, агенције за набавку војне опреме фаворизују оне добављаче који, према њима, излазе у сусрет потребама националних војних снага. Затим, набавка војне опреме често се користи као средство награђивања „историјских партнера” у области војне индустрије.¹⁰² Облици протекционизма у области набавки војне опреме могу имати различите облике, од директних награда,

¹⁰⁰ Directive 2009/43/EC of the European Parliament and of the Council of 6 May 2009 simplifying terms and conditions of transfers of defence-related products within the Community, *Official Journal of the European Union*, n° L 146, 10. 06. 2009, p. 1.

¹⁰¹ Directive 2009/81/EC of the European Parliament and of the Council of 19 July 2009 on the coordination of procedures for the award of certain works contracts, supply contracts and service contracts by contracting authorities or entities in the fields of defence and security, and amending Directives 2004/17/EC and 2004/18/EC, *Official Journal of the European Union*, n° L 216, 20. 08. 2009, p. 76.

¹⁰² Martin Trybus, *Buying Defence and Security in Europe. The EU Defence and Security Procurement Directive in Context*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, p. 29.

без поштовања одредби законских прописа о набавкама, до праксе техничких спецификација заснованих на националним стандардима или квалификацијама на основу безбедносних одобрења доступних само националним добављачима.¹⁰³ Директива 2009/81 заснива се на неопходности увођења транспарентности, једнакости третмана и одсуства дискриминације у сектору безбедности и одбране, уз истовремено не угрожавање легитимних безбедносних интереса држава чланица. Према Директиви, процедура јавних набавки у овим областима убудуће мора да поштује заједничке прописе јавних набавки, нарочито прописе о јавности и транспарентности, те не дискриминаторне критеријуме за селекцију кандидата. Значај Директиве огледа се у томе што предвиђа да сектор одбране и званично буде означен као део јединственог тржишта, на који се примењују комуитарни прописи у набавци оружја, муниције и ратног материјала. Међутим, као и до сада, државе чланице могу се позвати на дерогацију садржану у члану 346, како би избегле примену комуитарних правних правила, уколико сматрају да би њихови основни безбедносни интереси били угрожени.

Овај нови правни оквир отвара могућност за образовање јединственог европског тржишта војне опреме, које би обезбедило подстицај за консолидацију европских војних предузећа. Даља консолидација војне индустрије као „понуде” условљена је консолидацијом „потражње”, тј. хармонизацијом потреба, која ће омогућити развој програма који би имали структурални ефекат на процес реорганизације европске индустрије наоружања. У том правцу крећу се иницијативе Комисије, које треба да доведу до процеса европеизације потражње (државе), а самим тим и понуде (индустрија). Јачање супра националних иницијатива огледа се не само у области хармонизације потреба држава чланица и набавке војне опреме већ и у области извоза оружја, али и у областима истраживања и развоја (члан 179 УФЕУ) и истраживања и технологије. Међутим, оно што одликује досадашњу праксу у области одбране јесте преферирање држава чланица да ограниче заједничке акције у овој области на међувладин ниво, било путем билатералних уговора, било путем деловања Европске агенције за одбрану.

Закључак

Иако је „банализација” војне индустрије након хладног рата довела до процеса реструктурирања ове индустрије под утицајем економских фактора, овај процес је још увек недовршен и одвија се неуједначеним ритмом. У области војне аеронаутике и електронике запажа се образовање транс националних компанија и већи степен повезаности него у копненој и поморској индустрији, будући да је сектор војне аеронаутике и електронике кључни сектор европске војне индустријске и технолошке базе наоружања. Програми заједничке сарадње и развоја у овом сектору довели су до приближавања националних индустријских предузећа и образовања транс националних компанија. Ипак, и ову област одликује пролиферација националних конкурентних програма која доводи до јачања конкуренције између европских националних предузећа на извозним тржиштима. Главну кочницу развоју конкурентне

¹⁰³ *Ibid.*

индустријске и технолошке базе наоружања представља одсуство заједничке политике наоружања на нивоу ЕУ. Ова политика не може бити сведена на израз воље националних влада да подржавају развој националних индустрија, оличен у протекционистичком и интервенционистички настројеном деловању државе, али исто тако не представља ни искључиво модел у којем је опстанак предузећа условљен искључиво услед деловања тржишних механизма. Заједничка политика наоружања на нивоу ЕУ подразумева могућност за државе да подрже и заштите своја национална предузећа, али у једном когнитивном и институционалном оквиру обележеном либералним реформама. Јачање улоге Комисије у области наоружања усмерено је у том правцу, са циљем да се образује европско тржиште војне опреме, као израз равнотеже између националних и тржишних интереса.

Литература

[1] „Airbus se lance dans une mutation profonde de son organisation”, *FranceSoir*, 30.09.2016 (приступљено 16.05.2017).

[2] „Etats clients et motoristes visés par Airbus pour éponger la dette de l'A400M”, *L'Usine nouvelle*, 27.02.2017 (приступљено 16.04.2017).

[3] „Les difficultés persistantes de l'avion de transport militaire A400M pèsent sur les bénéficiaires d'Airbus”, *Le Monde*, 22.02.2017 (приступљено 07.05.2017).

[4] „Safran et Zodiac Aerospace, un nouveau leader mondial de l'aéronautique”, <https://www.safran-group.com/fr/media/safran-et-zodiac-aerospace-un-nouveau-leader-mondial-de-laeronautique-20170119> (приступљено 12.06.2017).

[5] Airbus Helicopters, <http://www.airbushelicopters.com/website/en/ref/home.html> (приступљено 17.04.2017).

[6] Albovy, Michel, Bonnet, Christophe, „Etude comparée des gouvernances de Boeing et d'EADS et de leurs impacts sur les stratégies et performances financières”, *Cahiers de recherche*, n° 16, 2010, pp. 1-31.

[7] Auque, François, „Ecrire l'avenir de l'espace, le projet d'Astrium”, *Géoéconomie*, n° 61, 2012, pp. 73-80.

[8] Baker, Berenice, „Taranis vs. nEUROn – Europe's combat drone revolution”, *Airforce Technology*, 06.05.2014, <http://www.airforce-technology.com/features/featuretaranis-neuron-europe-combat-drone-revolution-4220502/> (приступљено 17.03.2017).

[9] Balis, Christina, Heidenkamp, Henrik, „Prospects for the European defence industrial base” *RUSI Occasional Paper*, 2014, pp. 1-17.

[10] Barbaroux, Pierre, Laperche, Blandine, „The failed birth of a giant: lessons learned from the collapse of the EADS/BAE Systems merger”, *Journal of Innovation Economics & Management*, n° 12, 2013, pp. 103-125.

[11] Barmeyer, Christoph, Mayrhofer, Ulrike, „Cultures et relations de pouvoir: une analyse longitudinale du groupe EADS”, *Gérer et comprendre*, n° 88, 2007, pp. 4-20.

[12] Barmeyer, Christoph, Mayrhofer, Ulrike, „Systèmes de gouvernance et dynamique organisationnelle: une analyse du groupe EADS”, *Humanisme & Entreprise*, n° 287, 2008, pp. 1-18.

[13] Bauer, Anne, „Le Koweït signe officiellement l'achat de 28 chasseurs Typhoon”, *Les Echos*, 05.04.2016.

[14] Cabriol, Michel, „Galileo, combien ça coûtera à l'Europe? ”, *La Tribune*, 27.01.2016.

[15] Cabirol, Michel, Gliszczynski, Fabrice, „EADS: Tom Enders arrive, Arnaud Lagardère déserte”, *La Tribune*, 31.05. 2012.

[16] Candal, Yves, „Vers une bipolarisation de l'offre mondiale des avions de combat de 4ème génération à l'horizon 2012 : Rafale versus JSF ?”, *L'Armement*, n° 82, 2003, pp. 134-140.

[17] Cardot, Patrice, „Le programme Galileo: un enjeu stratégique majeur pour l'Europe” in David Versailles, Valérie Merindol, Patrice Cardot, *La recherche et la technologie, enjeux de la puissance*, Economica, Paris, 2003, pp. 230-237.

[18] Clément Lesaffre, „Airbus et Safran lancent leur coentreprise spatiale”, *La Croix*, 01.07.2016.

[19] Dassault Aviation, „Le programme de drone européen MALE RPAS (Medium Altitude Long Endurance Remotely Piloted Aircraft System) décolle”- 28.09.2016, <http://www.dassault-aviation.com/fr/dassault-aviation/presse/press-kits/programme-de-drone-europeen-male-rpas-medium-altitude-long-endurance-remotely-piloted-aircraft-system-decolle/> (приступљено 12.04.2017).

[20] De Vestel, Pierre, „Les marchés et les industries de défense en Europe: l'heure des politiques ?”, *Cahier de Chaillot*, n° 21, 1996.

[21] DeVore, Marc, Weiss, Moritz, „Who's in the cockpit? The political economy of collaborative aircraft decisions”, *Review of International Political Economy*, vol. 21, n° 2, 2014, pp. 497-533.

[22] Directive 2009/43/EC of the European Parliament and of the Council of 6 May 2009 simplifying terms and conditions of transfers of defence-related products within the Community, *Official Journal of the European Union*, n° L 146, 10. 06. 2009.

[23] Directive 2009/81/EC of the European Parliament and of the Council of 19 July 2009 on the coordination of procedures for the award of certain works contracts, supply contracts and service contracts by contracting authorities or entities in the fields of defence and security, and amending Directives 2004/17/EC and 2004/18/EC, *Official Journal of the European Union*, n° L 216, 20. 08. 2009.

[24] EADS, Board of Directors, <http://www.eads.com/eads/int/en/our-company/our-governance/board-of-directors.html> (приступљено 02.06.2017).

[25] Eurofighter Typhoon, <https://www.eurofighter.com/about-us> (приступљено 12.05.2017).

[26] Finmeccanica, Profile, http://www.finmeccanica.it/Corporate/EN/Corporate/Il_Gruppo/Profilo/index.sdo (приступљено 02.06.2017).

[27] Fligstein, Neil, „Sense Making and the Emergence of a New Form of Market Governance. The Case of the European Defence Industry”, *American Behavioral Scientist*, vol. 49, n° 7, 2006, pp. 949-960.

[28] Guay, T. R., *The transatlantic defence industrial base: restructuring scenarios and their implications*, Strategic Studies Institute, 2005.

[29] Guay, Terrence, Callum, Robert, „The Transformation and Future Prospects of Europe's Defence Industry”, *International Affairs*, vol. 78, n° 4, 2002, pp. 757-776.

[30] Hartley, Keith, „Crise de l'industrie de l'armement et reconversion au sein de l'Union européenne”, in Roland De Penanros (ed.), *Reconversion des industries d'armement: crise, adaptation sectorielle et développement régional*, Notes et Etudes documentaires, n° s 5020-21, 1995, pp. 95-108.

[31] Hébert, Jean-Paul, „Armement: le choc de l'Europe”, *RAMSES*, 1999, pp. 229-254.

[32] Heinrich, Markus H., „The Eurofighter Typhoon programme: economic and industrial implications of collaborative defence manufacturing”, *Defence Studies*, vol. 15, n° 4, 2015, pp. 341-360.

[33] Hoeffler, Catherine, „L'émergence d'une politique industrielle de défense libérale en Europe. Appréhender le changement de la politique par ses instruments”, *Gouvernement et action publique*, n° 4, 2013, pp. 641-665.

- [34] Hoeffler, Catherine, Mérand, Frédéric, „Avions de combat. Pourquoi n'y a-t-il pas d'europeanisation? ", *Politique européenne*, vol. 48, n° 2, 2015, pp. 52-80.
- [35] Hoeffler, Catherine, Mérand, Frédéric, „Buying a fighter jet: European lessons for Canada", *Canadian Foreign Policy Journal*, vol. 22, n 3, 2016, p. 1-14.
- [36] http://www.eads.com/dms/eads/int/en/press/documents/Key-documents/About-EADS/EADS_at_a_glance_2011_EN.pdf (приступљено 29.05.2017).
- [37] *Industries et technologies de défense italiennes: Perspectives d'après-crise*, IRIS, Paris, 2015.
- [38] Joana, Jean, Smith, Andy, „Du couple franco-allemand à une nouvelle Entente cordiale: la France dans le programme A400M", in Frédéric Charillon (ed.), „L'eupéanisation de la défense,, *Les Champs de Mars*, n° 16, 2005, pp. 133-146.
- [39] Jullien, Bernard, Frigant, Vincent, „L'inéluctable incomplétude des politiques industrielles régionales et européennes: les leçons de la reconversion des industries de la Défense dans les années 90", *Economie et Institutions*, vol. 2008-2009, n° 12&13, 2011, pp. 139-167.
- [40] Kolin, Vilem, „Towards Balanced Defence Industry in Europe: Main Specificities of Central and Eastern European Defence Industries", *IRIS Notes*, 2015.
- [41] Lamaître, Frédéric, „Pourquoi Angela Merkel a bloqué le projet EADS-BAE", *Le Monde*, 10.10. 2012.
- [42] Leonardo, Helicopters, http://www.leonardocompany.com/en/product-services/elicotteri_helicopters (приступљено 17.04.2017).
- [43] Lion, Valerie, „Pourquoi EADS prend le nom d'Airbus", *L'Express*, 31.07. 2013.
- [44] Malet, Didier, „UCAV et HALE: les drones de l'extrême,, *L'Armement*, n° 74, 2001, pp. 96-103.
- [45] Marrone, Alessandro, Ungaro, Alessandro M., „Relations between the United States of America and Italy in the post-Cold War period: a defence-industrial perspective", *Cahiers de la Méditerranée*, 88/ 2014, pp. 157-181.
- [46] Masson, Hélène, „EADS-BAE Systems: défis, contraintes et opportunités d'un rapprochement", *Note de la FRS*, n° 9, 2012.
- [47] Masson, Hélène, Lundmark, Martin, „Base industrielle et technologique de défense suédoise: défis et priorités d'action du gouvernement Lovfen", *Recherche&Documents*, n° 5, 2015.
- [48] Masson, H, Paulin, C, *Perspectives d'évolution de l'industrie de défense en Europe*, Fondation pour la recherche stratégique, Paris, 2007.
- [49] Mawdsley, Jocelyn, „The A400M Project: From Flagship Project to Warning for European Defence Cooperation", *Defence Studies*, vol. 13, n° 1, 2013, pp- 14-32.
- [50] Cabirol, Michel, „Satellites: panne allemande pour le programme Galileo,, *La Tribune*, 10.10.2013.
- [51] Passerieux, Régis, „Airbus A400M: le chaînon manquant de la défense européenne", *Revue du Marché commun de l'Union européenne*, n° 471, 2003, pp. 513-515.
- [52] Pommerin, Reiner, „Le Transall C 160: l'histoire d'une bête de somme", in Jean-Paul Hébert, Jean Hamiot (eds.), *Histoire de la coopération européenne dans l'armement*, CNRS Editions, Paris, 2004, pp. 45-53.
- [53] Ponthus, Julien, „Pour sa réorganisation, Airbus Group SAS fusionnerait avec sa division avions", *Reuters*, 29.09. 2016 (приступљено 16.05.2017).
- [54] Sachwald, Frédérique, „Defence Industry Restructuring: the End of an Economic Exception? ", *Les Notes de l'IFRI*, n° 15 bis, 1999.
- [55] Schmid, Stefan, Altfeld, Frederic, „Airbus - Managing the legacy of a complex international merger", in Wolfgang Burr, Michael Stefan (eds.), *Technologie, Strategie und Organisation*, Springer Fachmedien Wiesbaden, 2017, pp. 287-308.

[56] Schmitt, Burkard, „De la coopération à l'intégration: les industries aéronautique et de défense en Europe”, *Cahier de Chaillot*, n° 40, 2000.

[57] Siebert, Bjoern, „Too Big to Fail: The A400M Bail Out”, *RUSI Defence Systems*, February 2010, pp. 78-81.

[58] Thales Alenia Space,
http://www.finmeccanica.it/Corporate/EN/Corporate/Settori/Spazio/Thales_Alenia_Space/index.sdo
(приступљено 04. 06.2017).

[59] Thales Group, Espace, „La référence mondiale en matière de technologies spatiales novatrices”, <https://www.thalesgroup.com/fr/global/activities/espace> (приступљено 17.04.2017).

[60] Thales, Chiffres clé, http://www.thalesgroup.com/Group/About_us/Facts_and_Figures/?lang=1036
(приступљено 04. 06. 2017).

[61] Trybus, M, *Buying Defence and Security in Europe. The EU Defence and Security Procurement Directive in Context*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

[62] Valerio Briani, Alessandro Marrone, Christian Mölling, Tomas Valasek, „The development of a European Defence Technological and Industrial Base”, European Parliament, Directorate General for External Policies of the European Union, June 2013.

[63] Vareil, Cédric, „Galileo et les relations transatlantiques”, *Arès*, vol. 22, n° 56, 2005, pp. 39-58.

[64] Вукчевић, Д. М., *Европска унија као стратешки актер. Теорија и пракса безбедносне и одбрамбене политике ЕУ*, Институт за политичке студије, Београд, 2013.

[65] Вукчевић, Дејана М., „Дерогација правила унутрашњег тржишта у области наоружања”, *Политичка ревија*, вол. 25, бр. 3, 2010, стр. 271-288.

[66] EADS, Our Governance, <http://www.eads.com/eads/int/en/our-company/our-governance.html>
(приступљено 29.05.2017).

ИНФОРМАЦИОНА БЕЗБЕДНОСТ РУСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ

Катарина Јонев
Универзитет у Београду, Факултет безбедности
Хатица Бериша
Универзитет одбране у Београду, Војна академија
Александар Ћираковић
Војска Србије, РВ и ПВО

Концепт сајбер безбедности је евалуирао из некада строго техничке дисциплине у стратешки, политички, војни и национални изазов. Са напретком информационо-комуникационих технологија владе држава све више улажу у безбедност својих мрежа, техничку обученост и инсистирају на међународној сарадњи када су у питању сајбер инциденти. Информациона безбедност у Руској Федерацији регулисана је различитим стратегијско-доктринарним документима и представља један од најбитнијих сегмената националне безбедности.

Кључне речи: *информациона безбедност, Руска Федерација, информационо ратовање, доктрина, сајбер простор*

Увод

Информације и комуникације увек су имале стратегијски значај. Међутим, данас су оне са помоћних позиција доспеле у први план. Проблем информационе безбедности постао је основни проблем. Информациона револуција је промена у процесу прикупљања података, у њиховој трансформацији у информације као и у даљој дистрибуцији тих информација. До информационе револуције довела је примена информационих технологија. Информационе технологије не познају државне границе и омогућавају повезивање целог света – држава, организација и појединаца. Међутим, уз све бенефите које нам је донео, сајбер простор носи и низ опасности које могу да угрозе грађане, друштво, али и државе.

Нова друштвено-економска формација друштва повлачи собом и нове опасности. Нове претње изискују нове приступе. У последње две деценије технологије су се развиле и постале интегрални део свакодневног живота. Трансформација је донела дигитализацију друштва, економске бенефите, док се администрација државе, као и основних услуга, ослања све више на ИКТ инфраструктуре, системе и податке. Сајбер простор друштву и грађанима мора да обезбеди сигурност. У случају нарушавања интегритета услед злонамерних намера и актера попут хакера, криминалаца, терориста, непријатељских држава или појединаца који на било који начин могу да изазову осцилације у функционисању система, нарушиће се сигурност, као и незадовољство друштва.

Заштита сајбер простора део је концепта сајбер безбедности и односи се у најширем смислу на заштиту система, инфраструктуре, података, али и услуга. У домену информационе сфере, с једне стране, потребно је обезбедити друштво информационим ресурсима а, са друге стране, формирати систем заштите информационих потенцијала. У случају потенцијалног сајбер ратовања потребно је обезбедити и заштиту државе и њеног сајбер простора.

Савремени информациони системи донели су многе погодности када је у питању пословање, затим аутоматизацији процеса у оквиру индустрије, саобраћаја и других видова класичне и критичне инфраструктуре. Интернет и ИКТ технологије постале су витални део националне инфраструктуре и кључни покретачи друштвено-економског раста, као и развоја држава.¹ Од тренутка настанка, националне владе и компаније прихватиле су Интернет као потенцијал за генерисање прихода. У неким земљама Интернет доприноси до 8% бруто домаћег производа (БДП).²

Међутим, поред свих предности које собом носи технолошки напредак, постоје и многе опасности у виду сајбер ризика и претњи. Интернет, заједно са информационом и комуникационом технологијом која га подупире, критичан је национални ресурс за државе. Сајбер простор представља нове могућности и нове изазове за државе подједнако на унутрашњем и спољнополитичком плану, укључујући и националну одбрану. Глобално разумевање треба да обухвати политичке, економске, правне, друштвене и технолошке аспекте који ће омогућити развој оперативних мера заштите свих учесника глобалне заједнице – држава, међународних организација, појединца, приватног и јавног сектора.

Важност сајбер стратегије за безбедност државе

Сајбер простор уједно представља и најсавременије питање које се тиче међународног права, међународних односа, а сајбер безбедност је камен темељац информационог друштва.

Претње у сајбер простору представљају све већу опасност по државу, друштво и грађане због сталног усавршавања технике, али и релативно једноставног извршења одређених дела. Вероватноћа да рачунарски систем постане мета различитих профила нападача се повећава, а највише напада дешава се на системе националне критичне инфраструктуре у које спадају, поред осталих, војни системи, енергетски сектор, водовод, телекомуникациони системи и транспорт. Велики системи поседују велике рачунарске мреже, а самим тим нуде и више могућности за напад. Комплексан систем има и већи степен рањивости. Осетљивост модерног друштва огледа се у великом броју информационих структура. Појединци, организације и владе држава наоружани су алатима који могу компромитовати информационе системе. Стога је заштита информационих система постало питање од приоритетног значаја за државу.

¹ Alexander Klimburg (Ed.), National Cyber Security Framework Manual, NATO CCD COE Publication, Tallinn 2012, NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence str. 18

² David Dean et al., 'The Connected World: The Digital Manifesto: How Companies and Countries Can Win in the Digital Economy,' BCG. Perspectives, 27 January 2012.

Дефинисање питања политике националне безбедности и одбране једне државе условљено је геополитичком стварношћу. Да би се остварила квалитетна анализа геополитичке позиције једне земље неопходно је приступити сагледавању стварности из више углова, као и синтези различитих дисциплина. Геополитика не обухвата нужно само војне или одбрамбене стратегије већ и историјске и политичке чињенице, економски, културолошки, социолошки аспект, становништво и географију. Међутим, са почетком 21. века геополитика се све више ослања управо на националну безбедност и одбрану. Може се рећи да је то узрочно-последични однос који се не може игнорисати. Јасно дефинисан систем националне безбедности једне државе представља управо један од суштинских елемената геополитичког позиционирања те земље, као што национална безбедност геополитички карактерише сваку државу на овом свету.

Чињеница је да државе имају све већу потребу да сајбер безбедност дефинишу на националном нивоу. Интернет, заједно са информационо-комуникационом технологијом (ИКТ) која га подупире, представља критични национални ресурс за државе. То је витални део националне инфраструктуре и кључни је покретач друштвено-економског раста и развоја. Државе су све забринутије за свој сајбер простор, па није чудно што су економски и војно-политички највеће државе света донеле неки вид сајбер стратегије у којима се дефинише како да се њихови национални и економски интереси заштите. Сајбер безбедност треба схватити као способност државе да се одупре или ублажи ефекте сајбер напада против својих интереса у сајбер простору. Држава за то треба да поседује одговарајућа средства, уз подршку правних, стратешких и организационих оквира.³

Политиком државе дефинишу се обавезе њених државних органа, институција и система кроз државне доктрине и нормативно-правну регулативу.⁴

Руска Федерација – сајбер сила

Сједињене Државе су и даље највећа сајбер суперсила. Међутим, последњих година бележи се раст „сајбер сила” које се појављују као потенцијални ривали Сједињеним Државама.⁵ Бивши председник Барак Обама идентификовао је и два највећа супарника у сајбер простору – Народну Републику Кину и Руску Федерацију, назвавши их „агресивним” играчима у свету сајбер шпијунаже и упозорио да ће ове две државе наставити да на нелегалан начин краду индустријске и технолошке тајне Сједињених Америчких Држава.⁶ У различитим извештајима Конгреса истиче се да је Русија веома способан сајбер актер, уз допуну да ће се њен „сајбер капацитет применити и за шпијунажу и за сајбер нападе”.⁷

³ Robert S. Dewar The “Triptych of Cyber Security”: A Classification of Active Cyber Defence, 2014 6th International Conference on Cyber Conflict, 2014, NATO CCD COE Publications, Tallinn, str 10.

⁴ Ковач, М., Стојковић, Б., Стратегијско планирање одбране, Војноиздавачки завод, Београд, 2009, стр.190.

⁵ <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/defence/8369520/Military-Balance-report-countries-creating-new-cyber-warfare-organisations.html>, pristup internetu, 23.06.2017.

⁶ <http://m.guardian.co.uk/technology/2013/feb/21/white-house-cyber-threat-russia-china> pristup internetu, 23.06.2017.

⁷ „Cyber Threats from China, Russia, and Iran: Protecting American Critical Infrastructure,” Committee on Homeland Security, 113th Congress (March 2013), <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CHRG-113hhrg825-83/html/CHRG-113hhrg82583.htm>. pristup internetu, 24.06.2017.

На међународном нивоу Руска Федерација представља значајног актера када је реч о сајбер простору. Она спада у групу држава које имају најбоље хакере на свету. Била је главни осумњичени у најпознатијем међународном сајбер нападу до данас – дигиталном нападу на Естонију 2007. године, а било је и наводних доказа о директној умешаности Кремља у сајбер операције током војне интервенције на Грузију 2008. године и у Украјини од 2014. године. Током избора за председника Сједињених Америчких Држава шпекулисало се о умешаности руских хакера у сам ток избора, као и да су својим дејствима у сајбер простору омогућили победу кандидата Доналда Трампа.

Став Руске Федерације по питању безбедности у сајбер простору умногоме се разликује од америчког, односно западног. Русија је забринута за принцип који охрабрује неконтролисану размену информација и ограниченост националних граница у сајбер простору. Проток информација које могу представљати опасност по руско друштво и државу кључни су проблем са којим се највећа држава света суочава. Русија се залаже за „национални суверенитет у сајбер простору” и најгласнији је заговорник за стварање глобалног одговора на сајбер претње.

Другу тачку размимоилажења са земљама Европе и Северне Америке представља руска перцепција шта се све може дефинисати под појмом „претња”⁸ у сајбер простору. За Руску Федерацију „претња представља употребу садржаја за ширење утицаја на области из социјално-хуманитарне сфере”⁹. Русија снажно подржава идеју „Интернет суверенитета”, односно националне контроле свих Интернет ресурса које леже унутар физичких граница државе. Такође, подржава концепт примене домаћег законодавства – „свака земља чланица има право да постави суверене норме у складу са својим националним законима”.¹⁰ Западне државе не слажу се са руским ставом државне контроле или супервизије Интернета.

На унутрашњем плану Руска Федерација је кроз основна стратегијско-нормативна докумената у области одбране – Стратегију националне безбедности и Војну доктрину регулисала сопствени сајбер простор, као и информациону безбедност.

Информациона безбедност Руске Федерације у 21. веку

Разматрање појма информациона безбедност у Руској Федерацији је новијег датума, а приступање овој области започето је деведесетих година прошлог века.

Руска влада је 1997. године ажурирала свој Кривични законик и уврстила борбу против сајбер криминала (ИТ криминала) као један од приоритета. Казне су установљене, поред осталог, за илегални приступ информацијама на рачунару, рачунарским системима и мрежама, као и за стварање, ширење и коришћење штетног софтвера и малвера, рачунарских система и мрежа, крађу интелектуалне својине, производњу и дистрибуцију дечје порнографије.¹¹

⁸ K. Giles, „Information Troops: A Russian Cyber Command?,” in *Third International Conference on Cyber Conf lict*, CCDCOE, 2011, str. 5.

⁹ Keir Giles, Russia’s Public Stance on Cyberspace Issues, 2012 4th International Conference on Cyber Conf lict C. Czosseck, R. Ottis, K. Ziolkowski (Eds.) 2012 © NATO CCD COE Publications, Tallinn, str. 64

¹⁰ Ибид, стр 67.

¹¹ <http://www.russian-criminal-code.com/pristup intrentu>, 26.06.2017.

Руску Федерацију одликује изузетно уређена област стратегијско-доктринарних докумената у области безбедности. Највиши стратегијски документ у сфери безбедности представља Стратегија националне безбедности, коју је потписао тадашњи председник Руске Федерације Димитрије Медведев, а ступила је на снагу 12. маја 2009. године.¹² Овај документ представља континуирани и логички наставак претходног стратешког документа – Концепције националне безбедности Русије из 2000. године. Међутим, нови документ опширније и детаљније говори о националним интересима, као и о областима које спадају у политику националне безбедности.

Стратегија националне безбедности до 2020. године, уз Концепције дугорочног социјално-економског развоја¹³ коју је донео председник Русије 2008. године налазе се на самом врху хијерархије стратегијских докумената. Безбедност зависи не само од ефективног и функционалног система безбедности него и од „економског потенцијала земље”.¹⁴

У остваривању националне безбедности у економској области као стратегијски циљ одређује се средњорочни задатак да Русија по обиму бруто унутрашњег производа постане једна од пет првих земаља у свету.

Највећи део Стратегије националне безбедности Русије, на један темељан начин дефинише националне интересе, односно изграђује систем националне безбедности. То је документ који представља смернице и политике државе из области одбране, економије, социјалне политике, спољне политике за период у наредних 10 година. Основни концепт јесте да се национална безбедност земље осигурава, преваходно на развоју економије и социјалне сфере.

Аутори Стратегије националне безбедности до 2020. године – чланови Савета безбедности и Научни савет Савета безбедности у писању стратегије водили су се чињеницом да је неопходно обезбедити политичку стабилност у друштву, развити националну економију, побољшати квалитет и услове живота грађана, ојачати националну одбрану, државну безбедност, као и правни поредак и вратити међународни углед Руској Федерацији.

Стратегија је и полазна тачка из које су се развиле потоње стратегије ужих области, документа, закони, доктрине. Национална безбедност одређује се као „област заштите личности, друштва и државе од унутрашњег и спољашњег угрожавања, обезбеђењем заштите устава, слободе, квалитета живота грађана, суверенитета и територијалног интегритета, као и одрживом одбраном и безбедношћу државе и одрживим развојем Руске Федерације”.¹⁵ Уз то, дефинишу се и појмови као што су: наци-

¹² Припрема стратегије трајала је пет година.

¹³ Концепција дугосрочног социјално-економског развоја Руске Федерације до 2020 г. http://www.intelros.ru/subject/ross_rasput/2026-konsepcija-dolgosrochnogo-socialno.html intrentu, 26.06.2017

¹⁴ Стратегија националне безбедности РФ до 2020 поглавље IV (*Обеспечение национальной безопасности*), тачка 25.

¹⁵ Стратегија националне безбедности РФ до 2020. (Стратегија национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года). Документ је утврђен указом председника Медведева, 12. маја 2009. године. Претходна Концепција је стављена ван снаге. Документ видети на официјелном сајту Савета безбедности РФ: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>, pristup interentu, 27.06.2017.

онални интереси, претња националној безбедности, стратегијски национални приоритети, снаге и средства којима се остварује национална безбедност, итд.¹⁶

Савет националне безбедности има улогу да обједини, даје инструкције и координира секторима спољне политике и безбедности. При Савету је формиран и Научни савет који чини преко 150 академика, професора, чланова академија наука, декани факултета и руководиоци научних института. У надлежности Савета националне безбедности је и задатак усвајања стратегија, концепција и доктрина.

На сајту Савета безбедности¹⁷ проблеми безбедности сврстани су у неколико области и делатности у којима се прати развој Стратегије кроз израду других стратегија, концептуалних и доктринарних докумената и политика за њихово спровођење. То су:

1. војна и одбрамбено-индустријска безбедност,
2. међународна безбедност,
3. економска безбедност,
4. државна и јавна безбедност,
5. анти терористичка активност и
6. информационе безбедност.

У сфери одбране валидан стратегијско-доктринарни докуменат је Војна доктрина коју је донео председник Руске Федерација, 26. децембра 2014. године,¹⁸ на основу тадашњих околности у вези са ситуацијом у Украјини и процени да приближавање НАТО инфраструктуре границама Русије представља директну војну претњу.

Стратегија информационе безбедности Руске Федерације

У Војној доктрини и Доктрини информационе безбедности Руске Федерације¹⁹ ни су коришћени термини са префиксом сајбер (безбедност, ратовање или операција) већ искључиво термини информационе безбедност и информационе ратовање. Руски војни аналитичари углавном користе термине сајбер (cyber/kiber) или сајбер ратовање (cyberwarfare/kiberoupa), осим када се говори о западним или другим страним изворима. Технички садржи холистички приступ који укључује рачунарске мреже, информациони рат, као и психолошке, односно пропагандне операције. Под тим се подразумева да је безбедност у сајбер простору део укупне информационе безбедности.

Појам информационе безбедности у Русији односи се на заштиту интереса појединца и његових права у информационој сфери, као и на заштиту друштва у целини и државе од унутрашњих и спољашњих опасности. Информациона безбедност

¹⁶ Стратегија националне безбедности РФ до 2020. (Стратегија национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года). Документ је утврђен указом председника Медведева, 12. маја 2009. године. Претходна концепција је стављена ван снаге. Документ видети на официјелном сајту Савета безбедности РФ: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html> таčke 4-6, pristup interentu, 27.06.2017.

¹⁷ <http://www.scrf.gov.ru/documents/6/>, pristup interentu, 27.06.2017.

¹⁸ Претходна Војна доктрина донета је 2010. године, а нове смернице за њену измену донете су још средином 2013. године. Коначна верзија усвојена је на седници Савета националне безбедности РФ 19.12.2014. године.

¹⁹ Доктрина Руске Федерације објављена 2010 године http://news.kremlin.ru/ref_notes/461.

је, у доктринарним документима Руске Федерације, дефинисана као „стање заштићености животно важних интереса личности, друштва и државе у информационој сфери од спољашњих и унутрашњих опасности (ризика)”, односно „као стање заштићености информационе средине друштва које омогућава њено формирање, коришћење и развој у интересу грађана, организација и државе”.

Као полазно становиште при дефинисању појма узет је интердисциплинарни приступ, тј. општа наука о безбедности. Уочава се да се у Доктрини информационе безбедности Руске Федерације термин информациона безбедност користи у ширем смислу, док је у западним изворима реч о ужем смислу појма, јер се односи само на информације и информационе системе.

Информациона стратегија безбедности Руске Федерације (2000) до недавно је била основни документ којим се Русија руководила по питањима безбедности информација. Намера документа је, поред осталог, била „да се осигурају уставна права и слободе човека и грађанина, слободно траже, примају, преносе, стварају и преносе информације законитим средствима”.²⁰ Информациона безбедност је, према Стратегији, кључни елемент у животу друштва у Русији и има снажан утицај на стање економских, политичких и одбрамбених компоненти безбедности државе.

Сама доктрина издваја четити компоненте националних интереса Русије:

1. Прва компонента националних интереса у информационој сфери јесте поштовање уставних слобода и права човека и грађанина да прима и користи информације.

2. Друга компонента односи се на информациону подршку државне политике Русије која подразумева преношење информација о државној политици и друштвено значајним догађајима у руском и међународном животу.

3. Трећа компонента обухвата промовисање савремених информационих технологија и подстицање информационе индустрије.

4. Четврта компонента националних интереса Руске Федерације обухвата заштиту информационих ресурса од недозвољеног приступа и безбедност постојећих и будућих телекомуникационо-информационих система.

Национална информациона безбедност неодвојива је од националне безбедности. Са напретком технологија та зависност ће јачати. Информациона безбедност у Русији односи се на заштиту интереса појединца и његових права у информационој сфери, као и на заштиту комплетног друштва и државе у целини од опасности које прете на унутрашњем и спољњем плану. Не може да се сведе на традиционални појам заштите информација већ је неопходно шире ангажовање друштвених и државних структура.

Доктрина предвиђа одређено опхођење медија, како у државном, тако и у приватном власништву. Документ охрабрује развој метода за повећање ефикасности ангажовања државе „у формирању политике јавног информисања јавних медијских кућа”.²¹ Разлог због којег се доктрина бави медијима јесте спречавање пропагандних активности које би имале за циљ негативне ефекте и ширење дезинформација о унутрашњој политици Русије,²² као и „развој законских и институционалних меха-

²⁰ <http://www.scrf.gov.ru/documents/5.html> члан I, део 1, приступ интеренту, 29.2017.

²¹ <http://www.scrf.gov.ru/documents/5.html> члан I, део 4, приступ интеренту, 29.2017.

²² <http://www.scrf.gov.ru/documents/5.html> члан II, део 6, приступ интеренту, 29.2017.

низама које треба да спрече нелегални утицај на колективну свест друштва ширењем дезинформација”.²³

Документ се осврће и на друге облике претњи по информациону/сајбер безбедност државе: претње према уставним правима и слободама, затим претње усмерене ка информационој безбедности државне политике, према националној информационој и телекомуникационој индустрији, према безбедности информација и информационих система.²⁴

Руска Федерација заступа став да свака информациона операција коју покреће нека држава или савез држава против друге државе треба да буде квалификована као акт мешања у унутрашње послове и суверенитет. Према Војној доктрини Руске Федерације из 2010. године, једна од карактеристика модерних оружаних сукоба јесте „претходна примена мера информационог рата како би се без употребе војне силе остварио политички циљ”.²⁵

Информациони рат је, према ставу Руске Федерације, „конфликт између две или више држава у информационом простору са циљем доношења штете информационим системима, процесима и ресурсима од кључног значаја и других објеката, подривање политичког, економског и друштвеног система, масивни психолошки рад на становништву како би се дестабилизovalo друштво и држава, и вршење притиска на владу да донесе одлуке супротне својим интересима”.²⁶

Једна од потенцијално највећих опасности у сајбер простору по државе представља дело сајбер шпијунаже. Руска Федерација је, поред осталих, била мета у једној од највећих, ако не и највећој сајбер шпијунској операцији названој „Red October”²⁷ (Црвени октобар). Напад који је имао за циљ крађу информација из компјутера влада држава широм света активан је од 2007. године. Касперски лабораторија, која је и открила напад, саопштила је да су у изузетно напредној софистицираној сајбер операцији, поред дипломатских и владиних агенција земаља широм света, на мети биле истраживачке институције, агенције за енергетику, нуклеарне групе, војни центри, нафтне и гасне компаније. „Rocra” (скраћено од „Red October”) заразио је на стотине рачунара широм света. Касперски истраживање указује на то да је идентификовано 55.000 мета унутар 250 различитих ИП адреса.²⁸ Процењује се да је украдено неколико терабајта података²⁹ током периода од најмање пет година. Већина идентификованих инфекција лоциран је, углавном, у Источној Европи, затим у Северној Америци и земљама западне Европе – Луксембургу,³⁰ Швајцарској, Казахстану и Грчкој.³¹

²³ <http://www.scrf.gov.ru/documents/5.html> члан II део 7, приступ интеренту, 29.2017.

²⁴ http://news.kremlin.ru/ref_notes/461 приступ интеренту, 29. 2017.

²⁵ The Military Doctrine of the Russian Federation, approved by Russian Federation presidential edict on February 5, 2010 http://carnegieendowment.org/files/2010russia_militaryDoctrine.pdf.

²⁶ <http://ens.mil.ru/science/publications/more.htm?id=10845074@cmsArticle>.

²⁷ Red October, који је добио име по руској подморници из романа Tom Clanci „Lov na Crveni oktobar”.

²⁸ <http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2263322/Operation-Red-October-revealed-The-astonishing-hacker-attack-infiltrated-55-000-high-level-government-computers.html#ixzz3KHY4XBY1>

²⁹ Ибид.

³⁰ <http://securelist.com/blog/incidents/57647/the-red-october-campaign>

³¹ <http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2263322/Operation-Red-October-revealed-The-astonishing-hacker-attack-infiltrated-55-000-high-level-government-computers.html#ixzz3KHY4XBY1>

Након детекције „Црвеног октобра” и чињенице да су се шпијуни инфилтрирали у рачунарске системе влада и амбасада широм бившег совјетског блока, укључујући и Русију, председник Владимир Путин је наредио властима да се повећа ниво заштите државе сајбер средствима од могућих сајбер напада.

У јануару 2013. године председник Путин је одобрио декрет којим је додељено пуно овлашћење Федералној служби безбедности (ФСБ) да „створи државни систем за откривање, спречавање и ликвидацију ефеката компјутерских напада на информационе системе Руске Федерације”.³² У декрету се каже да највећу опасност Русија види у Интернет технологијама које могу да се користе као информационо оружје за мешање у унутрашње послове државе. Документ има назив „Основе државне политике Руске Федерације у области међународне информационе безбедности у периоду до 2020. године” и представља одговор на документ „Међународна стратегија деловања у сајбер простору” Сједињених Америчких Држава.³³

Кључне инфраструктуре, дипломатска представништва и обавештајне структуре морају бити заштићени од било каквог напада. Главни страни извори претњи су: препознате активности страних политичких, економских, војних, обавештајних и информативних структура усмерене против Руске Федерације, настојање неких држава да доминирају у светској информационој сфери и делују против интереса Русије, активности међународних терористичких организација, обавештајне активности страних држава и развој концепата информационог ратовања страних држава усмерених ка другим државама, нарушавању нормалног функционисања информационих и комуникационих система, информационих ресурса и неовлашћеног приступа тим ресурсима. По декрету Русије идентификоване су четири највеће опасности у сфери међународне информационе безбедности:

1. Коришћење ИКТ технологија, као оружја за војно-политичке сврхе, са циљем да се изврши агресија.
2. Примена ИКТ у терористичке сврхе.
3. Опасност од растућих облика сајбер криминала.
4. Мешање у унутрашње послове државе.

Нова стратегија информационе безбедности Руске Федерације

Током децембра 2016. године председник Владимир Путин потписао је нову Доктрину о информационој безбедности Руске Федерације, замењујући Доктрину из 2000. године. То је један од стратешких и планских докумената и, као такав, изражава званичан став о управљању системом националне безбедности у информационој сфери државе. Реторички, текст подсећа на Стратегију националне безбедности, која је указивала на повишен ниво потенцијалних претњи усмерених према

³² http://thebricspost.com/putin-orders-to-strengthen-cyber-security/#.VPx8AvnF_fl

³³ По овом документу диверзије у сајбер простору могу и биће сматране као традиционална војна дејства и САД имају право да бране свој сајбер простор свим средствима, укључујући и примену нуклеарног оружја.

Русији, и истиче значај очувања стратешке стабилности. Сходно томе, дух нове доктрине је мало оштрији, а претње су конкретније описане.

Информациона сфера дефинисана је у ширем смислу него у претходној доктрини. Кључни термин у овом смислу је „информационализација”, који се односи на друштвене, економске и техничке процесе за усвајање и проширење информацио-них технологија у друштву и држави у целини, као и за обезбеђивање приступа информацијама. Ова промена указује на признање улоге у информационој сфери технолошког развоја, али, што је најважније, као средство којим се може промени друштвена структура.

Доктрина описује како су ИКТ технологије постале алат који се користи у интересу националне безбедности Русије и позива на већу улогу Интернета и управљање сигурношћу информација и домаћој производњи информационих технологија.

Поглед на претње из претходне доктрине појачава могућност претњи у погледу безбедности информација и угрожавања сајбер простора Русије. Могућност повећања броја и ефикасности сајбер напада у војне сврхе, који долазе из иностранства, идентификовани су као главни негативни фактор. У Стратегији се, такође, наводи да је интензивирана сајбер шпијунажа према руским државним органима, научним институцијама и одбрамбеној индустрији. Према Доктрини, обим информација које психолошки утичу или могу утицати на становништво Руске Федерације расте, као и број сајбер криминалних активности, а нарочито у финансијском сектору.

Када је реч о развоју сопствених технологија, Русија није успела да смањи вођство западних земаља. На пример, један од главних недостатака је развој сопствених, руских суперкомпјутера. Ова тема нашла се у нацрту доктрине, али је ипак уклоњена из коначне верзије документа. Зависност од информационих технологија које долазе из других држава чини друштвени и економски развој Русије „зависним од геополитичких интереса страних земаља”.³⁴ Развојем сопствених хардвера и софтвера она жели да ублажи технолошку инфериорност, као што и приличи статусу моћне државе у 21. веку.

Нова доктрина идентификује заштиту права и слободе људи у информационој сфери, укључујући приступ информацијама и коришћења података као питања од националног интереса. Истовремено, предложено је да треба пронаћи биланс између права грађана на слободну размену информација и ограничења проузрокована потребом за националном безбедношћу у информативној сфери.

У тексту се указује и на потребу за континуираним праћењем претњи по информациону безбедност, као и на контролу над руским сајбер простором од стране органа безбедности. Контрола би се спроводила као део одговора на унутрашње и спољашње претње по информативну сферу и сајбер простор Руске Федерације.

Као додатне правне мере за управљање информационом безбедношћу, у јулу 2016. године председник Путин је потписао амандмане Савезног закона „о сузбијању тероризма”, као и допуне Кривичног законика. Ови амандмани, под називом „Yarovaya Laws”, захтевају да оператери мрежа и Интернет провајдери поседују и чувају податке о корисницима, корисничким активностима и комуникацији корисника на територији Руске Федерације у периоду од годину дана, што многи заговорни-

³⁴ <http://isnblog.ethz.ch/intelligence/russias-new-information-security-doctrine-guarding-a-besieged-cyber-fortress>

ци слободе говора на Интернету сматрају драстичним.³⁵ Такође, захтева се да се чува садржај корисничких комуникација на територији Русије у трајању до шест месеци, почевши од јула 2018. године, као и да се омогући руским безбедносним агенцијама да приступе и дешифрују преписке.

Иако је овакав потез врха Руске Федерације наишао на неодобравање појединих група, које наводе да се тиме повећава надзор коју институције спроводе у сфери сајбер простора, у питању је стратешки потез, као и аспирација да се задржи статус велике силе. Такође, оваква метода може уједно да спречи и предупреди потенцијалне терористичке активности, како на територији државе, тако и у регион и свету, али и да смањи финансијске губитке које сајбер криминал односи собом.

Активност Русије на међународном нивоу

Руска Федерација се изузетно залаже за међународну сарадњу на пољу сајбер, односно информационе безбедности. Русија је дала допринос регулисању нових међународних претњи које проистичу из употребе информационо-комуникационих технологија подношењем предлога резолуције током 53. заседања Генералне скупштине УН 1998. године.

Под покровитељством Руске Федерације, 4. децембра 1998. године, поднета је резолуција 53/70, која се бави „прогресивним кретањем у области информисања и телекомуникацијама у контексту међународне безбедности”. Русија се још у то време залагала за формирање међународне регулативе, схватајући да наука и технологија имају важну улогу у међународној безбедности. Информациона технологија је, ипак, рањива и склона злоупотребама криминалаца, криминалних група и потенцијално терориста. Ова почетна иницијатива представила је основне принципе обезбеђивања међународне безбедности у области информационе безбедности.

Генерална скупштина УН је 2001. године успоставила Групу владиних експерата за развој у области информација и телекомуникација у контексту међународне безбедности која је заседала у периоду 2004–2005. године.³⁶ Предлогу руске резолуције Доприноси у пољу информација и телекомуникација у контексту међународне безбедности на Генералној скупштини УН 2008. године придружило се још 22 државе, док је на коначном гласању поводом резолуције, 167 држава прихватило овај предлог, док су против биле једино САД.³⁷ Руски став подржава много шири круг држава, укључујући њене најближе савезнике, већину држава трећег света, као и БРИКС партнери – Кина, Бразил и Индија.

Руска Федерација је активни заговорач формирања међународне регулативе која се односи на информациону, односно сајбер безбедност. Више од деценије и по Русија се

³⁵ <https://www.rferl.org/a/russia-yarovaya-law-religious-freedom-restrictions/27852531.html>

³⁶ General Assembly, Developments in the Field of Information and Telecommunications in the Context of International Security, UN document A/RES/56/19, <http://daccess-dds.ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/476/28/PDF/N0147628.pdf?OpenElement>

³⁷ Драган Д. Младеновић, Мирјана Дракулић, Данко Јовановић, Дефинисање сајбер ратовања, Војно-технички гласник, 2012, Vol. LX, No. 2, стр. 102.

туди да придобије међународну подршку за ове норме. Ипак, постоји Конвенција која се тиче регулисања сајбер криминала – Будимпештанска конвенција Савета Европе.

Савет Европе (СЕ) је у јулу 2004. године усвојио Конвенцију о високо технолошком криминалу, која представља прву међународну конвенцију за решавање овог проблема. Конвенција садржи релативно висок стандард међународне сарадње за истрагу и кривично гоњење за извршиоце дела високо технолошког криминала. Конвенција је истакла радње које држава треба да предузме за спречавање, вођење истраге и кривично гоњење одговорних за дела која укључују, поред осталог, кршење ауторских права, рачунарске преваре, дечију порнографију и кршења безбедности на мрежи.³⁸ Наведено је које радње се сматрају делима против поверљивости, интегритета и доступности компјутерских података и система (за, на пример, илегални приступ, илегална прислушкивања, недозвољено мењање података, злоупотребе уређаја³⁹). Са друге стране, садржи и низ овлашћења и поступака, као што су претрес рачунарских мрежа и пресретања.

Иако је Русија добила позив да постане страна уговорница, она константно одбија да ратификује споразум, иако је сагласна са потенцијалном сарадњом. Главни разлог за негодовање односи се на члан 32 Конвенције у којем се каже: „Држава може, без одобрења других страна ... приступити или примити, кроз компјутерски систем на својој територији, сачуване рачунарске податке који се налазе у некој другој држави, ако их држава добије на законитим и добровољним пристанком особе која има законско овлашћење да обелодани податке државе тог компјутерског система”.⁴⁰ Кључни израз на који руска страна ставља примедбу је: „без одобрења друге стране”, што је по њој недопустиво кршење принципа суверенитета једне државе.⁴¹

Закључак

Информације и комуникације увек су имале стратегијски значај. Међутим, данас су оне са помоћних позиција доспеле у први план. Проблем информационе безбедности постао је основни проблем међународне заједнице. Информационе технологије не познају државне границе и омогућавају повезивање целог света – држава, организација и појединаца. Међутим, уз све бенефите које нам је донео, сајбер простор носи и низ опасности које могу да угрозе грађане, друштво, али и државе.

Нова друштвено-економска формација друштва повлачи за собом и нове опасности. Нове претње изискују нове приступе. У домену информационе сфере, с једне стране, потребно је обезбедити друштво информационим ресурсима а, са друге стране, формирати систем заштите информационих потенцијала. У случају потенцијалног сајбер ратовања потребно је обезбедити и заштиту државе и њеног сајбер простора.

На примеру Руске Федерације уочава се заинтересованост за даље развијање ове области, а представљени су и начини на које највећа држава света штити своје интересе

³⁸ <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/185.htm>

³⁹ Ibid.

⁴⁰ <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/185.htm>.

⁴¹ Keir Giles, Russia's Public Stance on Cyberspace Issues, 2012 4th International Conference on Cyber Conflict, C. Czosseck, R. Ottis, K. Ziolkowski (Eds.) 2012 © NATO CCD COE Publications, Tallinn, str. 65- 67.

у сајбер простору. Сајбер ратовање је за Русију питање од геостратешког значаја и једна од највећих претњи по национални суверенитет, као и међународну заједницу у целини.

Међународна заједница мора да прихвати нова правила игре када је у питању сајбер безбедност и међународним одговором регулише сајбер нападе као једну од потенцијално највећих претњи по државе. Од Руске Федерације, као сајбер силе, може се и у будућности очекивати да ће бити активан актер у сајбер простору и покушати да наметне међународно решење пред међународним организацијама, пре свих у Уједињеним нацијама.

Литература

[1] Alexander Klimburg (Ed.), National Cyber Security Framework Manual, NATO CCD COE Publication, Tallinn, 2012, NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence

[2] General Assembly, Developments in the Field of Information and Telecommunications in the Context of International Security, UN document A/RES/56/19, <http://daccess-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/476/28/PDF/N0147628.pdf?OpenElement>

[3] Dragan D. Mladenović, Mirjana Drakulić, Danko Jovanović, Definisanje sajber ratovanja, Vojnotehnički glasnik, 2012, Vol. LX, No. 2,

[4] David Dean et al., 'The Connected World: The Digital Manifesto: How Companies and Countries Can Win in the Digital Economy,' BCG. Perspectives, 27 January 2012.

[5] Doktrina Ruske Federacije objavljena 2010. godine http://news.kremlin.ru/ref_notes/461

[6] http://www.intelros.ru/subject/ross_rasput/2026-koncepcija-dolgosrochnogo-socialno.html

[7] <http://ens.mil.ru/science/publications/more.htm?id=10845074@cmsArticle>.

[8] <http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2263322/Operation-Red-October-revealed-The-astonishing-hacker-attack-infiltrated-55-000-high-level-government-computers.html#ixzz3KH4XBY1>

[9] http://thebricspost.com/putin-orders-to-strengthen-cyber-security/#.VPx8AvnF_fl

[10] <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/185.htm>.

[11] <http://isnblog.ethz.ch/intelligence/russias-new-information-security-doctrine-guarding-a-besieged-cyber-fortress>

[12] <https://www.rferl.org/a/russia-yarovaya-law-religious-freedom-restrictions/27852531.html>

[13] <http://www.parlament.gov.rs/akti/doneti-zakoni/doneti-zakoni.1033.html>

[14] <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/defence/8369520/Military-Balance-report-countries-creating-new-cyber-warfare-organisations.html>

[15] http://www.ratel.rs/informacije/novosti.234.html?article_id=1724

[16] <http://m.guardian.co.uk/technology/2013/feb/21/white-house-cyber-threat-russia-china>

[17] K. Giles, "Information Troops: A Russian Cyber Command?," in Third International Conference on Cyber Conflict, CCDCOE, 2011.

[18] Keir Giles, Russia's Public Stance on Cyberspace Issues, 2012 4th International Conference on Cyber Conflict C. Czosseck, R. Ottis, K. Ziolkowski (Eds.) 2012, NATO CCD COE Publications, Tallinn.

[19] Kovač, M., Stojković, B., Strategijsko planiranje odbrane, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2009.

[20] Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации до 2020 г, Strategija nacionalne bezbednosti RF do 2020. (Strategija nacionalnoj bezopasnosti Rossijskoj Federaciji do 2020. goda) <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>

[21] Robert S. Dewar The "Triptych of Cyber Security": A Classification of Active Cyber Defence, 2014 6th International Conference on Cyber Conflict 2014, NATO CCD COE Publications, Tallinn.

ИМПЛИКАЦИЈЕ КУРДСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ПИТАЊА НА СИТУАЦИЈУ У ТУРСКОЈ

Бојан Ж. Кузмановић
Генералштаб Војске Србије,
Управа за обавештајно-извиђачке послове J-2
Митар Ковач*

Курдско национално питање у Турској није решено од оснивања модерне турске државе. Након деценијског репресивног поступања турских влада, које нису уважавале идентитет Курда и различитост овог ентитета на својој територији, Курди су прибегли побуни као средству за остваривање својих циљева. Курдско побуњеништво у Турској присутно је од 1925. године, а развијало се и мењало у зависности од времена, услова, околности и окружења. Динамика и правац социјалног и политичког развоја на Блиском истоку заувек су се променили, а утицај Курда на ситуацију у Турској јача јер, након промена на унутрашњем политичком плану и војног ангажовања Турске у судским државама, повратка на старо нема.

Кључне речи: *Курди, побуна, оружана побуна, Турска, Курдистан*

Увод

Тридесет пет милиона Курда који живе у региону од стратешког значаја између Кавказа, с једне стране, и Персијског Залива, с друге стране, на самим границама турског, арапског и иранског утицаја представљају значајан фактор за развој и стабилност неколико држава региона. На овом месту укрштају се трговачки путеви, а положај становништва додатно компликују извори енергената и воде у овом региону.

Курди су један од најстаријих живих народа света и, упркос недаћама, успели су да сачувају своје обичаје, језик, културу и, што је можда најважније, целовитост територије коју насељавају. То је по бројности четврти народ на Блиском истоку, после Арапа, Иранаца и Турака. Наведене чињенице дају логичан одговор на питање – шта Курди заправо желе. Међутим, географска позиционираност између бројних култура и њихова разједињеност у одсудним историјским моментима утицали су на чињеницу да им самосталност никада не буде дозвољена. Кроз историју су систематски дељени и тако држани у зависности. До Првог светског рата над њима су владали Турска и Персија (данас Иран), а после Првог светског рата подељени су на четири дела. Поред Турске и Ирана, две новонастале државе – Сирија и Ирак добиле су делове Курдистана.

* Проф. др Митар Ковач је генерал-мајор у пензији.

Историју курдског народа обележила је борба за слободу, самосталност и сувереност. Подељени између Турске, Ирака, Ирана и Сирије, Курди су у свим наведеним државама водили и воде своју борбу. У турској држави ова борба је прерасла у побуњеништво. Да би се курдско побуњеништво у Републици Турској сагледало холистички, у првом делу овог рада биће представљени закључци теоријских разматрања ове друштвене појаве. Други део рада садржи краћу историју Курда на Блиском истоку, док се у трећем делу анализира курдско побуњеништво у Турској, његове карактеристике, развој, одговор турске државе и импликације на унутрашњу безбедносну ситуацију.

Побуна

У литератури се могу срести различити термини, којима се описује или дефинише побуна, тј. борба против званичног ауторитета, неки од њих су: мали ратови, нератне операције, сукоб ниског интензитета, тероризам, партизанско ратовање, асиметрично ратовање, герилско ратовање, народни рат, грађански рат и слично. Ови термини често се користе као синонимима, али и као појмови који описују потпуно различите појаве, па се може закључити да су термини еволуирали у зависности од контекста у којем се побуна дешавала или подршке коју је побуњенички покрет уживао.

Побуна је друштвена појава, а у најширем смислу може се описати као супротстављање ауторитету. У односу према држави побуна је унутрашњи облик угрожавања безбедности, при чему се у дужем периоду користе политичка и војна средства како би се ослабила државна власт, контрола и легитимитет. Може бити ненасилна и насилна (оружана), а предузима се ради остваривања циљева једне или више друштвених група. Такође, побуњеничке организације данас не ограничавају своје деловање на једну државу већ делују где год постоје интереси за развој.

Оружана побуна, као начин остваривања циљева, карактеристична је, пре свега, по својој противправности, јер оружана побуна није никада правни пут супротстављања.¹ Циљ побуне може бити и оправдан, али начин на који се долази до тог циља је друштвено опасан и због тога је оружана побуна за државу најопаснији облик угрожавања безбедности. Оружана побуна је, дакле, врста оружаног сукоба у којем, врло често, одређена група у друштву (јачег или слабијег политичког утицаја) настоји да изазове „промене”, комбинацијом субверзија, пропаганде и војног притиска, са циљем убеђивања или подстицања широких народних маса да прихвате такве промене.² Током времена јављала се у различитим облицима, а издвајају се две основне форме.

Први облик представљају историјски примери побуна које су имале за циљ ослобађање од колонијалних сила и борбу против освајача. Овај облик побуњеништва који је у основи имао ослободилачке мотиве еволуирао је након Првог светског рата када се јавља други облик – модерно побуњеништво.

¹ Матић, Г.: *Кривична дела оружане побуне и агресивног рата*, Страни правни живот, Институт за уредно право, Београд, 2013, стр. 192.

² Ковач, М. и Стојковић, Д.: *Стратегијско планирање одбране*, ВИЗ, Београд, 2009, стр. 305.

Други облик, односно побуњеништва која су се јавила након Првог светског рата у основи су имала жељу једне групе да насилно свргне политичку власт (владу) у политичком систему и замени је својим представницима (вођама), чиме би се најчешће стварали услови за остваривање политичких, економских и територијалних користи. Модерно побуњеништво захваљујући развоју технологије постаје све трајније, повезаније, синхронизованије, а неки облици имају глобални утицај.³ Неке побуњеничке организације постоје годинама, имају утицај на животе великог броја људи, њихове активности се осећају на великој територији, у више држава, домаћај им је глобалан, а угрожавају безбедност, стабилност и постојање многих држава. Стога се може рећи да је побуна један од главних изазова, ризика и претњи безбедности данас и да се већина држава у својој прошлости сусрела или сада има проблем са неким обликом побуњеништва.

Побуна и побуњеништво нису нови феномени, чак је, по свему судећи, то преовлађујући облик друштвених сукоба од организовања првих политичких заједница.⁴ Аутори посебно истичу да је од завршетка Другог светског рата до данас оружана побуна преовлађујући облик сукоба. Џозеф Нај, амерички теоретичар међународних односа, у својој књизи „Како разумевати међународне сукобе” наводи да од 111 сукоба који су се одиграли од 1989. до 2000. године, 95 их је било унутрашње природе, а већина од последњег броја настала је из етничких разлога.⁵ Поред етничких мотива, проблеми идентитета, економског развоја и политичког легитимитета најчешћи су узрок побуне.

Услови за појаву побуњеништва, поред подршке споља, свакако су рањива популација (идентитет, религија, окупација или експлоатација, корупција, репресија, економски проблеми), лабилно руководство државе и недостатак контроле на територији. Свакако, да би један побуњенички покрет у некој држави заживео и отпочео са дејствима нужна је и спољна подршка која може бити морална, материјална, политичка или војна. Велике силе су често у 19. и 20. веку биле са обе стране побуњеништва, некада су подржавале побуњеничке групе, а некада учествовале у против побуњеничкој борби. Јан Бекет у својој књизи „*Modern insurgencies and counter-insurgencies*” закључује да је искуство великих сила са побуњеништвом негативно.⁶

У савременом анархичном систему држава у којем влада глобална међузависност између појединаца, група, интернационалних организација и националних држава све је веће постојање слабих или пропалих држава, што изазива забринутост,⁷ јер се, пре свега, смањује безбедност. На пропадање државе утичу дипломатски, политички, економски, етнички, војни, социјални и други фактори повезани са вредностима и интересима појединаца, група, организација или других држава. Слабе државе су плодно тло за развој побуне као савршеног „алата” за остваривање циљева друштвених група унутар државе.

Модерно побуњеништво, захваљујући напретку комуникација и глобализационим процесима, може са бројчано малим снагама утицати глобално, док са друге стране против побуњеничке снаге морају имати активну и јединствену подршку свих, како би се чак и мале побуњеничке групе изоловале, разбиле и уништиле.

³ Пример за модерно побуњеништво представљају организације „Исламска држава”, „Ал-Каида” или национални покрети Курда на Блиском истоку.

⁴ Више у: O'Neill, B.: *Insurgency and terrorism, from revolution to apocalypse*, Potomac books, Washington, 2005.

⁵ Више у: Nye, J.: *Како разумевати међународне сукобе*, Стубови културе, Београд, 2006.

⁶ Више у: Beckett, I.: *Modern insurgencies and counter-insurgencies*, Routledge, Oxon, 2001.

⁷ Више у: Iqbal, Z. и други: *State failure in the modern world*, Stanford University, California, 2016.

Ток оружане побуне

Оружана побуна одвија се кроз неколико периода или фаза. Ти периоди могу се систематизовати у три целине. Стриктну границу преласке једне фазе у другу немогуће је одредити, јер се поједине активности и акције примењују у све три фазе. Такође, не постоји „рецепт“ за извођење или прелазак из једне фазе у другу, јер побуњеничка динамика много зависи од одговора државе.

Прва фаза оружане побуне је тзв. „иницијална фаза“ у којој идеолошко језгро (организација, политичка партија) настоји да створи што ширу основицу за своје деловање, а користи искључиво политичко-вербалне методе деловања. Њен циљ је такозвано „мобилисање средстава и разлога“, уједињавањем различитих екстремних, етничких, верских, социјалних група и појединаца око јединственог циља побуне, дефинисаног у сопственим круговима и интересним групама и стварање услова за примену различитих облика пасивног отпора. Применом различитих активних неоружаних облика и метода, „регрутује“ се што већи број присталица у народу и тако се ствара „људска база”.⁸ Она настаје убеђивањем, сарадњом, реакцијама на злостављање, страном подршком и аполитичким мотивисањем које често укључује плаћенике и криминалце. У завршној етапи ове фазе долази до формирања јединственог органа за извођење побуне који се најчешће састоји од два крила: политичког и војног. Политичко језгро мора стварати услове за омасовљавање побуне, њено проширење и безбедан прелазак на другу фазу. Војно крило је задужено за регрутацију и обуку војно способног становништва кроз разне спортске и друштвене организације, како би у датом тренутку, у наредној фази, могле преузети обавезе командовања и извођења оружаног облика борбе.

Друга фаза, односно „јачање покрета“, обухвата активности на прогресивном слабењу непријатеља и успостављању контроле над становништвом, при чему се користе и неке методе физичког насиља, као што су уцене, физички обрачуни са неистомишљеницима, масовне демонстрације против власти са рушилачким карактеристикама, па и мањи оружани сукоби са снагама за одржавање реда. Циљ друге фазе је омасовљење побуне и стварање политичких и других услова на територији за реализацију „легалних избора“ под руководством политичког језгра побуне и формирање сопствене власти и њених органа. Истовремено, војно крило побуне отпочиње стварање оружане силе и извођење мањих оружаног дејстава којима тежи до крајности драматизовати ситуацију ради стварања услова за придобијање међународне заједнице за остваривање крајњих циљева у наредној фази побуне. Објекти напада се у овој фази проширују, са политичких се прелази на повремене терористичке и диверзантске нападе на државне институције (органе, организације, зграде и добра државне управе, објекте и органе МУП-а, војне објекте, мање војне јединице, страже и друге објекте значајне за функционисање војске и сл.), институције од значаја за функционисање државе (железнички, телекомуникациони, радио и ТВ центри и њихова постројења) и материјална добра (водовод, термоенергетска постројења, јавни железнички, друмски и авио саобраћај и објекти инфраструктуре на њима, и сл.).

Трећа фаза је „офанзивна“, а одликује се појавом бројних мањих организованих оружаног група и већих војнички организованих формација. Циљ ове фазе је да се, пр-

⁸ Headquarters: *Field Manual, No. 3-24*, Department of the Army, Washington, 2006, стр. 8.

⁹ Исто, стр. 12.

венствено уз масовну употребу оружане силе, директну војну помоћ спољњег фактора, сломи оружана сила државе жртве побуне и остваре циљеви побуњеника и носиоца побуне. Крајњи циљ дејства јесте преотимање власти, односно отцепљење дела територије под контролом побуњеника од матичне (државне) територије. У овој фази објекат напада је све оно што једну државу чини државом, пре свега оружане снаге и материјална добра од стратегијског значаја. Носиоци борбених дејстава су „влада и војна команда” побуњеника, који од претходно формираних водова, чета и батаљона, уз обилну стручну, материјалну, војнотехничку и другу помоћ спољњег носиоца побуне формирају веће војне саставе (бригаде и сл.) и проглашавају „национално-ослободилачке, ослободилачке и националне армије” са врховном командом, министарством одбране и томе слично. Снаге спољњег носиоца побуне, у зависности од одвијања ситуације, могу бити директно ангажоване и то, пре свега, јединице за психолошко-пропагандна дејства, електронска дејства и дејства са дистанце, јединице за специјална дејства, јединице за логистичку подршку, ратно ваздухопловство, а ређе и копнена војска. У екстремном случају стања анархије оружана може изазвати распад државе. Често, ако држава има адекватан одговор на побуњеничка дејства, побуњеничке снаге настоје да избегну веће оружане сукобе са снагама противника и да се ослоне на широку подршку становништва. Такви оружани сукоби обично трају дуже време.

Побуњеничке стратегије

Свако побуњеништво је јединствено, али се истичу неке заједничке карактеристике, као што су разлози за побуну, обим унутрашње и спољашње подршке, база (циљна група у оквиру популације), мотивација, дубина посвећености, оружје, тактика и оперативно окружење у којем побуњеници покушавају да остваре своје циљеве. Збир ових карактеристика доводи до препознавања одређених стратегија¹⁰ у остваривању циљева побуњеништва, од којих се у литератури препознају:

- конспиративни,
- војнооријентисани,
- урбани,
- народни рат,
- оријентисан на идентитет,
- композитни и
- коалициони.

Конспиративни приступ укључује део војног кадра и неколико вођа партије који покушавају да преузму власт или експлоатишу револуционарну ситуацију. Историјски пример представља 1917. година, када је Лењин употребио овај приступ да изведе Бољшевичку револуцију. Овакви облици побуњеништва теже да остану у тајности што је дуже могуће, организују се у мале тајне партије, али са великом подршком. Појављују се само када се успех може постићи брзо.

Војнооријентисани приступ покушава да створи револуционарну ситуацију или да освоји власт применом војне силе. Пример за овај приступ представљају побу-

¹⁰ Више у Headquarters: *Field Manual, No. 3-24*, Department of the Army, Washington, 2006 и у O'Neill, B.: *Insurgency and terrorism, from revolution to apocalypse*, Potomac books, Washington, 2005.

њенички покрети у Африци и Латинској Америци, који у својим структурама имају мало или нимало политичких структура. Своје идеје шире кроз борбу и дејствују малим групама, тежишно у руралним срединама.

Урбани приступ користи тактику терориста у градским срединама ради стварања нереда, слабљења владе, елиминисања политичких лидера званичних власти, везивања снага полиције и војске ради ограничавања могућности да реагују на нападе и слично. Овај приступ користи Ирска републиканска армија (ИРА), неке латино-америчке групе и неке исламске екстремистичке групе у Ираку. Побуњеници се организују у мале независне групе којима није потребна велика логистичка подршка. Историјски гледано, овај приступ није имао великих успеха. Међутим, развојем технологије и повећањем градова побуњеничке групе постају повезаније и веће, па су и ефекти које постижу већи.

У народном рату на страни побуњеника је цела нација која има један циљ. Овакви ратови обично најдуже трају, што иде наруку побуњеницима, а у њима највише долази до изражаја асиметрично ратовање. Најбољи пример за овај приступ је долазак Комунистичке партије на власт у Кини након Другог светског рата. Он је и најкомплекснији, јер обухвата синхронизован приступ више једновременних операција на целој територији. Због овакве динамике дејстава овај рат назва се и „мозаик” ратом.

Приступ оријентисан идентитетом мобилише подршку засновану на заједничком идентитету – религијском, племенском, етничком и другима. Овај приступ је заједнички већини савремених побуњеничких покрета и карактеристичан је по томе што друштвене заједнице као целина приступају побуњеничком покрету. На тај начин се најлакше и најбрже добија подршка масе (популације).

Композитни и коалициони приступ представља мешавину наведених приступа, чест је у савременим побуњеништвима и даје добре резултате. Међутим, пошто захтева комбиновано и заједничко вођство често се јављају кланови и борбе међу ентитетима унутар самог побуњеничког покрета.

Преознавање стратешког приступа побуњеничког покрета није увек лак задатак, јер се дешава да побуњенички покрети мењају циљеве током борбе и у зависности од ситуације. Чест је случај да лидери побуњеничких покрета увиде да је лакше остварити ближи циљ. У неким случајевима се дешава да фракције једне побуњеничке групе имају различите циљеве, па чак и међусобно искључиве. Поред тога, неке групе могу да поставе више циљева, што доводи до тога да се не може разликовати основни циљ. Пета компликација на коју се може наићи приликом класификације побуњеничке групе јесте да се помеша циљ неке од фаза са коначним циљем постојања побуњеничког покрета.

Типови побуњеништва

Поред стратегијских избора побуњеничких покрета класификација побуњеништва може се извршити и на основу мотива побуњеника. Мотив је основни разлог или скуп чиниоца који покреће, усмерава, одржава и обуставља активности појединаца или групе.

Истраживачи у својим радовима најчешће препознају следеће типове:¹¹

- анархистичке,
- егалитаристичке,
- утопијске,
- традиционалистичке,
- плуралистичке,
- сецесионистичке,
- реформистичке и
- презервационалистичке.

Најопаснији побуњенички покрети данас су традиционалистичког типа попут Ал Каиде, Исламске државе (Сирија), Хезболаха (Либан), Џамаа ал-Исламија (Египат) и других. Затим следе сецесионистичке побуњеничке групе које су и најбројније. Примери овог типа су чеченске групе у Русији, Тамилски тигрови у Шри Ланки, Фронт за ослобођење Корзике, Баски у Шпанији, албанске групе на Балкану, Ирска републиканска армија, исламске групе у Кашмиру, курдске групе на Блиском истоку и остале.

Историјски аспект курдског питања на Блиском истоку

Курди су глобално најпознатији по чињеници да су на Блиском истоку највећа етничка група без државе. Многи који су одлучивали о судбини овог региона нису их разликовали од Арапа, Персијанаца, Турака и других, можда због тога што се реч „курд“ у арапском језику вековима користила како би се означили или описали номади, сточари, односно племена и народи који су насељавали планинско подручје између данашњих држава Турске, Ирана, Ирака и Сирије (слика 1).

Слика 1 – Географска распрострањеност Курда на Блиском истоку¹²

¹¹ Више у: Nicholas, S. и Webb, S.: *Insurgency and counterinsurgency in modern war*, CRC press, Taylor and Francis Group, Brighton, 2007. и у O'Neill, B. *Insurgency and terrorism*, Potomac books, Washington, 2007, стр. 20-29.

У арапским изворима, претежно из средњег века, спорадично се јављају прве ознаке курдског идентитета, али се у овим записима претежно говори о разнородним племенима која су живела истим или сличним начином живота у брдима и планинама. Курди припадају иранској групи народа и имају свој језик. Говорни дијалекти тог језика су и основа поделе у оквиру овог народа, па се разликују две велике групе: племена која живе на северу зову се Кирманци, а пламена са југа Сорани.

Већина Курда је муслиманске вероисповести. Сунити су припадници шафијског мазхеба (једне од четири правне школе сунитског ислама), али религији приступају слободно, јер су пре свега традиционалисти, па је, рецимо, тетовирање широко заступљено међу курдским племенима. У књижевности су највише заступљене приче, басне, бајке, легенде и предања које путујући приповедачи преносе усмено. Песме су најчешће епске. Родна равноправност је на високом нивоу. За разлику од већине култура муслиманске вероисповести положај жена у друштву једнак је са положајем мушкарца. Примера ради, жене и мушкарци на светковинама плешу заједно, жене носе оружје и боре се раме уз раме са мушкарцима, итд. Највише су заступљени мали занати: ткачки, сарачки, столарски, јувелирски, ковачки и други.

Данас се област коју настањују Курди на Блиском истоку по њима назива Курдистан (Држава Курда или Курдска држава), и на тој територији су аутохтон народ. Ипак, суверена и независна курдска држава никада није постојала.

Кратка историја Курда

Порекло курдског народа се у многим изворима везује за Медејце или Меде, народ из доба Сумера и Асираца. Медејци су у историји остали познати по рушењу Асирског царства након чега су доминирали регионом све док их није покорила Персија 550. године пре наше ере. Персијска доминација траје до освајања Александра Македонског, након чега на овом простору неколико пута долази до смене персијског и римског утицаја. То ће трајати до седмог века нове ере, када Арапи намећу своју власт и религију (ислам). Међу арапским династијама за Курде је посебно значајна породица Ајубити, која је била курдског порекла, а њен најуспешнији члан – Саладин.¹³ Он је свакако најпознатији Курд који је икада живео, велики везир и владар већег дела Египта, Сирије, Либана, Ирана, Ирака и Турске из дванаестог века, који је у муслиманском свету остао уписан као херој крсташких ратова, јер је преотео Јерусалим од крсташа.¹⁴ Након његове владавине овај простор постаје осетљив због честих упада монголских и турских племена са истока. Овај период ће се завршити почетком шеснаестог века, када већи део територије коју насељавају Курди потпада под власт Османлија, посебно након 1514. године, када је султан Селим I анектирао Јерменију и велике делове Курдистана. У наредном периоду власт над овом територијом прелазила је из руке у руку Ирана и Турске.

¹² Слика је преузета из: *Understanding The Kurds' Different Roles In Different Conflicts* доступно на: <http://www.npr.org/sections/parallels/2014/10/21/357737290/who-are-the-kurds-and-whats-their-role-in-mideast-politics>.

¹³ Више у McDowall, D.: *Modern History of The Kurds*, I.B. Tauris, London, 2004.

¹⁴ У битки код Акра, 4. октобра 1189. године, победио је три европска краља – француског Филипа Аугуста, енглеског Ричарда Лављега Срца и германског Фридриха Барбаросу. Они су предводили Трећи крсташки рат који је био и последњи у низу покушаја европских хришћана да заузму земљу на којој је Христов гроб.

У деветнаестом веку Курди су у више наврата покушавали да остваре аутономију или политичку независност, али су буне гушене, често здруженим акцијама Ирана и Турске. Током прве половине двадесетог века, посебно након Првог светског рата, покушаји аутономије су пропадали, јер Курди нису имали подршку великих сила за своје политичке аспирације. Шездесетих и седамдесетих година долази до еволуције курдског национализма под утицајем марксизма, када и почиње са политичко организовање. У Ираку се формира Курдска демократска партија, а у Турској, Радничка партија курдистана.

Током Ирачко-иранског рата Курди су подигли устанак, али је, са друге стране, Садам Хусеин отпочео насилну арабизацију Курда, па је отпочео грађански рат, курдски језик у Ираку је забрањен, уништено је две хиљаде села и убијено скоро двеста хиљада цивила. Устанак је пропао и у суседне земље је пребегло око милион и по људи. Током Америчко-ирачког рата курдска герила је успела да поврати део своје територије и да сачека Американце као ослободиоце, игром и песмом на улицама, па је и њихова аутономија и влада легализована новим ирачким уставом.

У Турској је Радничка партија Курдистана, под вођством Абдулаха Окалана, деценијама, до 1999. године, када је Окалан ухапшен, безуспешно водила оружану борбу против државе на марксистичким основама. Након хапшења, лидер Радничке партије почео је да заступа демократски конфедерализам и став да се за курдску државу треба борити мирним путем.

Данас Курда има око 35 милиона – у Ираку чине око 17% популације или 6,5 милиона људи, у Сирији око 10% (око 3 милиона), у Ирану 10% (око 7 милиона), а највише их је у Турској, где чине око 20% становништва (око 16 милиона). Такође, има их и у расејању, углавном у Европи (укупно до 2 милиона). Прецизан број је тешко утврдити јер се курдско становништво на пописима ретко искрено изјашњавало, из страха од реакције, нарочито у Ираку и Турској. Број у Турској варира, јер је на снази лабаво примирје, а циљ борбе је аутономија, а не пуна независност, те се велики део борбено способне популације налази у Сирији и Ираку где се боре за очување своје аутономије и против снага Исламске државе. Умешаност турске војске у сукоб у Сирији свакако доприноси затезању односа, па многи Курди оптужују Турску да у ствари подржава Исламску државу у борби против њих.¹⁵

Положај Курда на Блиском истоку

Област у којој живе Курди увек је била место конфликта између царстава, држава и етничких група, током последњих пет векова. Међутим, променио се начин владања. Раније је било довољно да племенске вође покорених народа признају новог владара (емира, цара, султана, шаха, итд.) и покорени народ је могао да настави да живи у миру. Како је време одмицало, начин владања се променио. Новија историја бележи и асимилацију као обавезни део покоривања новој власти.

¹⁵ Приликом ИСИС-овог заузимања Мосула, који су већином бранили Курди, јуна 2014. године, заробљено је и 49 држављана Турске који су ослобођени након три месеца преговора. Већ у октобру исте године услуга је враћена. Током жестоких борби за курдско упориште, град Кобане, у непосредној близини турске границе, турска војска је пасивно посматрала активности ИСИС-а, не мешајући се и без бојазни да би ова терористичка организација могла пренети своје активности и у Турску.

Сукоби и политичке промене ни данас не заобилазе ово подручје. Са једне стране, демократска друштвена уређења држава у свету подстакла су и курдске мањине, у свим државама у којима Курди живе, да отпочну своју борбу за идентитет, права мањина, људска права, демократију, децентрализацију власти и федерализацију територије. Са друге стране, идеолошке, религијске и националне страсти учиниле су Курде пијунима на шаховској табли политике моћи и борбе за енергетске изворе. Кад год је то било потребно коришћени су да поремете регионалну стабилност на политички нерешеном терену. Успон и пад комунизма, борбе за изворе нафте и воде, експанзија политички мотивисаног ислама и демократизација Блиског истока утицали су на курдски национални циљ, тј. на њихово национално самоодређење.

Током своје борбе прихватили су помоћ многих држава које су имале интересе супротстављене ирачким, иранским, турским, сиријским и другима, али на крају би се увек налазили остављени од својих савезника. Такође, свака од земаља у којој Курди живе подржава курдску самосталност и аутономију, али уз услов да се она „деси“ код неког од суседа. Због тога је у курдском народу честа максима да су Курдима једини пријатељ планине.

Такође, константни изазови политика на Блиском истоку наглашавају чињеницу да Курди могу да теже својим интересима, али да сами не могу да утичу на своју будућност. Поред арапско-израелског сукоба, курдско питање представља најзначајнији геостратешки проблем на Блиском истоку.¹⁶ Политички статус Курда данас је условљен политичким системима држава у којима живе. У свакој од њих Курди покушавају да заштите своје заједнице и да обезбеде за себе поштовање људских права.

У Ираку су Курди од краја Првог светског рата до данас непрестано у борби или у политичким преговорима са владом из Багдада. Занимљив је споразум о сарадњи који су 1937. године склопили Турска, Иран и Ирак „против формација и наоружаних банди, друштава и организација које теже рушењу постојећих институција“. Иако се Курди не спомињу директно, овај споразум их је подразумевао. Након Другог светског рата Америка и Запад су штитили своје интересе у Ираку, пре свега нафтне изворе, и контролисали нафтне токове. На Блиском истоку одржавана је нестабилна политичка клима, свргнута је монархија у Ираку и 1958. године проглашена је република. У уставу нове државе Курди су препознати као државотворан народ једнаких права као и Арапи. Међутим, уследила је диктатура генерала Касема који је извео пуч. Сматрао је да држави нису потребне партије, јер оне изазивају деобе и сукобе, па је отпочела, у почетку тиха, а затим и јавна асимилација. Курди су, наравно, пружили отпор, прво политички а затим и оружани. Када је 1963. године Касем свргнут, на власт је дошла партија БААС, али се ситуација није много променила. Током наредних деценија, до краја 1974. године, на тлу Ирака вођено је пет ратова између Курда и ирачких влада. Доласком на власт Садама Хусина ситуација се по Курде погоршала, јер је ирачки председник током своје владавине у решавању курдског питања комбиновао дипломатске активности (споразуми са Ираном, Турском и Русијом) и сурове мере на терену, као што су расељавање, изолација, прекид снабдевања во-

¹⁶ Gunter, M.: *The Kurdish spring*, Third world quarterly, volume 34, No 3, Routledge, Oxon, 2013, стр. 13.

дом и основним намирницама, масовне одмазде, употреба хемијског оружја и слично. Такође, на упаде турске војске на ирачку територију, током извођења против побуњеничких операција, реаговао је благо, тј. само декларативно. После устанка против режима Садама Хусеина и Првог заливског рата Курдистан постаје фактички независан од Ирака и такво стање остаје до америчке инвазије на Ирак 2003. године, после чега се Курдистан интегрише у политички систем Ирака. Новим ирачким уставом из 2005. године Курдистан је признат као федерални ентитет у оквиру Ирака. Има сопствене војне снаге („Пешмерге“), као и владу, парламент, председника и премијера. Фактички, у Ираку су Курди тренутно у најповољнијој политичкој позицији на Блиском истоку, борбом је остварена територијална аутономија, али због претње Исламске државе аутономију морају борбом и сачувати.

У Ирану је стање стабилно, курдска и иранска култура су веома сличне, етнички курди су заступљени у свим деловима иранског друштва, укључујући и војску. Једна област у Ирану се и званично зове Курдистан. Иран, некадашње Персијско царство, током рата са Турском у 16. веку је након битке код Чалдарина (1514. године) успоставио линију разграничења која је остала до данашњих дана. Курди су остали да живе са обе стране, а како је граница географски тешка за контролу Курди су без тешкоћа прелазили са једне на другу страну. Најближе независности у Ирану Курди су били 1945. године током Другог светског рата, када је северни део земље био под контролом совјетских војника, а јужни под контролом британских и америчких јединица. По завршетку рата под утицајем Совјета две иранске области прогласише се републикама (Азербејџан и Курдистан). Са друге стране, Америка доводи на власт Резу Пахлавија и пружа му помоћ у успостављању јединства државе који са обновљеном армијом успева у овом подухвату након само неколико месеци. Политичка кретања у Ирану утичу и на положај Курда, чији покушаји да циљеве остваре политичком борбом нису уродили плодом. Курдска демократска партија Ирана данас је само сенка некадашње, чему су свакако допринела убиства лидера ове странке¹⁷. У областима које насељавају Курди стално су размештене иранске оружане снаге. Када су марта 2004. године ирански Курди организовали митинг подршке ирачким Курдима који су новим уставом Ирака требало да добију специјалан статус – аутономију, иранска војска је реаговала силом.

У Сирији пре рата није било курдских побуна и оружаних сукоба, али је политичко ангажовање са националним обележјима увек било велико. Одговор државе био је оштар, нека права ове мањине су била укинута¹⁸, рецимо окупљање, политички протести, прослава курдске нове године, употреба језика била је рестриктивна, а 1962. године ситуација је додатно погоршана одлуком сиријске владе да одузме сиријску националност великом броју курда (око 120.000 људи), који су постали народ без држављанства (без државе). Ови Курди и њихови потомци лишени су основних политичких слобода, али и социјалних услуга. Наиме, нису могли да се образују, запосле или лече у Сирији. Данас Курди у Сирији воде борбу за опстанак против Исламске државе.

¹⁷ У Бечу је 13. јула 1989. године убијен вођа иранских Курда Абдел Рахман Гасемлу.

¹⁸ Више у: O'Leary и други: *Kurdish identity: Human rights and political status*, University Press of Florida, Gainesville 2007.

У Турској борба за права курдске мањине тече са мањим прекидима од пропасти Отоманске империје, тј. од формирања турске државе. Турска држава основана је након Првог светског рата и први и највећи изазов био је формирати националну државу (политичку заједницу) уместо некадашњег мултиетничког и мултинационалног царства. Овај пројекат турске државе, који је отпочео 1923. године, траје и данас. Како би опстала, новостворена држава се одлучила за територијални принцип националности. Наиме, турска влада не признаје ниједну другу националност на својој територији осим турске. Овим поступком свака мањина која би истицала или наглашавала етнички идентитет била би претња држави¹⁹. Курди који јавно истичу свој идентитет могли су бити ухапшени и правно гоњени и, као такви, били су претња турској држави, јер могу подстаћи и друге мањине да траже аутономију или неки ниво самосталности у оквиру Турске. Због тога је употреба курдског језика у школама и на медијима ограничена, а све више је мешаних бракова, па се може рећи да је у току тиха асимилација. Међутим, Курди су се током своје историје више пута сусретали са покушајима асимилације и увек су се одупирали, а од 1984. године, у Турској, своје незадовољство су изразили оружаном побуном.

Курдска оружана побуна у Турској

Од почетка распада Отоманске империје Турска је пролазила кроз бурне промене; ниједна власт није успела да обезбеди стабилност, посебно не у решавању положаја националних мањина. Доласком на простор Блиског истока Турци су створили империју у оквиру које су потчинили многе народе, а када је опстајање њихове власти (државе) доведено у питање, прибегли су национализму. Дуго се веровало да се Грци и Јермени, као хришћани, не могу асимиловати, а да би се са Курдима као припадницима муслиманске заједнице то могло постићи. Ипак, Грци и Јермени су практично нестали са тла данашње турске државе, а Курди су истрајно и упорно, често и борбом, одбацивали асимилацију и потврђивали своју различитост и свој самостални идентитет.

Развој побуњеништва у Турској

У нади да ће се изборити за аутономију у оквиру Турске, Курди су током Првог светског рата, као и током турског рата за независност, који је уследио након Првог светског рата, подржавали турску државу.²⁰ У том периоду Курди су били најближе неком виду аутономије у Турској. Споразум у Севру, који је потписан августа 1920. године, чак је и предвиђао територијалну аутономију за Курде у југоисточном делу Турске. На слици 2 се види да је на мапи, која је била саставни део споразума, овај регион и осенчен како би се истакао.

¹⁹ Asa, L.: *Unwelcome neighbour, The Turkey's Kurdish policy*, I. B. Tauris, London, 2007, стр. 3.

²⁰ Више у: Gunter, M.: *The Kurdish question in perspective*, World affairs, volume 166, No 4, 2004.

Слика 2 – Саставни део споразума у Северу – Мапа Турске са аутономијом Курдистана²¹

Ипак, због великих територијалних губитака Турске, као и неслоге Курда око тога ко ће владати Курдистаном, овај споразум није прихваћен и није заживео, а у следећем и коначном споразуму Турске са коалицијом Антанте, који је потписан јула 1923. године, Турској су враћене територије и држава је добила садашње границе, без аутономних области (слика 3).

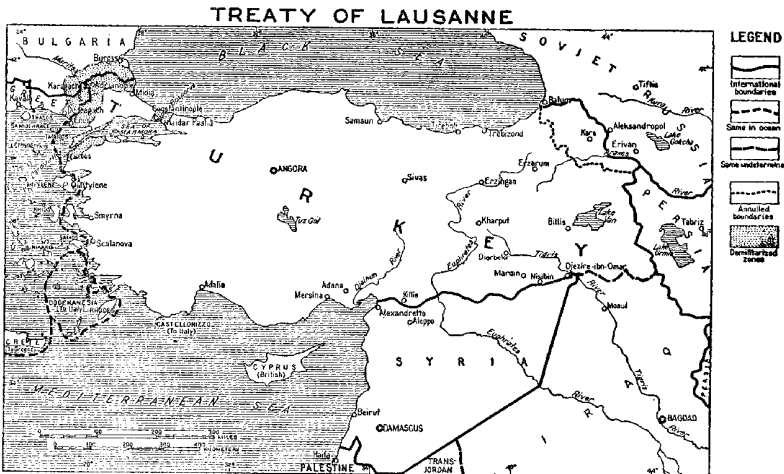

FIGURE 14 TURKEY IN 1923

Compiled by Col. Lawrence Martin

Слика 3 – Саставни део споразума у Лозани – Мапа Турске без аутономије Курдистана²²

²¹ Слика је преузета са „1920: The Treaty of Sèvres by League of Nations, August 10, 1920.,” доступно на: <http://www.atour.com/government/un/20040205c.html>

²² Слика је преузета са: The Treaties of Peace 1919-1923, доступно на: <http://www.hri.org/docs/lausanne/turkey.gif>

Ататуркова креација секуларне и чисто турске државе довела је до курдског револта и до успона шеика Саида међу Курдима. Узрок јачања курдског национализма у Турској се, пре свега, може тражити у репресивној политици нове турске државе која је вођена деценијама без обзирања на социјалне прилике у држави.²³ Такође, оваква политика је непрекидно узроковала мобилизацију снага и идентификовање популације са циљевима и мотивима побуне. За Курде је то била освета, кредибилитет, идентитетска различитост и родна равноправност. Устанак који је шеик Саид повео 1925. године био је и националистичке и религиозне природе.²⁴ Након неких почетних успеха устанак је угушен, а шеик Саид је ухваћен и обешен.

Две године касније, 1927, курдска партија „Независност“, основана у Либану, потпомогла је следећи устанак који је предводио генерал Ихсан Нури Паша. Али, и овај устанак турска држава је такође угушила.

Трећи устанак Курда у овом периоду предводио је шеик Саид Риза. Његова буна је почела 1936. године, трајала је најдуже од свих и са највише шанси за успех, али побуњенички покрет није могао да преживи смрт вође 1937. године и крајем 1938. године побуна је угушена.

У периоду између два светска рата многа курдска племена су или подржавала турску државу или била неутрална, али влада је ипак одлучила да елиминира све што би могло да подсећа на курдску нацију. Социјални притисак, уставне мере, законске одредбе – све је било усмерено ка том циљу. Курдски језик, наслеђе, култура, начин одевања, чак и курдска имена су потискивани и забрањивани. Званичан назив за ову групу био је „Планински Турци“. Преамбула Устава донесеног 1982. године истиче да је „опстанак Турске као недељивог ентитета принцип због којег неће бити заштите за мишљења и размишљања супротна овом принципу“. У тексту се са два члана забрањује употреба писаног и говорног курдског језика. Нижи законски акти даље разрађују ове мере, на пример Антитерористички закон из 1991. у члану 8. утврђује да се академици, интелектуалци и новинари који користе курдски језик сматрају извршиоцима терористичких дела. Затим, у кривичном законнику члан 312. каже да свако ко пише или говори курдски језик може бити оптужен за изазивање мржње и анимозитета. Да овакви потези државе нису само декларативни види се из примера Јасара Кемала, етничког курда, романописца, који је 1995. осуђен за „злочин мисли“. Оваквих случајева има и у скоријој прошлости. Примери су бројни: издавач Реџип Заракоглу, политиколог Бусра Ерснали, посланица у парламенту Лејла Зана, сви су ухапшени 2012. године.²⁵

Са почетком седамдесетих година прошлога века дошло је и до буђења Курда који су све чешће захтевали политичка, културна и језичка права. Влада је потискивала ове захтеве из страха да ће довести до слома државе. Овакви поступци су произвели контраефекат и допринели развоју екстремнијег приступа. Коначно,

²³ Више у: Gunes, T.: *Violence and nationalist mobilization: The onset of the Kurdish insurgency in Turkey*, Nationalities papers, volume 43, No 2, Routledge, Oxon, 2014.

²⁴ Заступао је поновно успостављање калифата.

²⁵ Према подацима невладине организације „Human rights watch“, доступним на сајту организације, током 2012. године против више хиљада људи водио се кривични поступак, а против 605 лица у току је била истрага ради дела повезаних са курдским питањем.

1978. године основана је Радничка партија Курдистана (РПК) на челу са Абдулахом Окаланом, а оружана побуна је званично отпочела 1984. године. Пре оружане побуне Радничке партије Курдистана више курдских организација је објављивало новине, часописе, успостављало и водило омладинске организације, удруживало се синдикално, професионално, задружно, подржавало либералније политичке кандидате, али ниједна није имала снагу националног покрета. На основу мита о отпору, Радничка партија Курдистана пробудила је национализам, који је резултирао побуњеништвом чије су последице биле трагичне за обе стране у сукобу²⁶. Током раних деведесетих година Окалан је био близу војничког успеха. Ипак, своје снаге је превише растегао, а држава није штедела средства, па је на крају ова војна претња маргинализована. Окалан је избегао у Сирију и наставио своје активности оданде, али му је након турске претње ратом гостопримство отказано. Његови покушаји да узме политички азил у Италији нису уродили плодом, јер је друга по снази НАТО држава извршила политички притисак на своје савезнике. Окалан је коначно ухапшен у Кенији, фебруара 1999. године, и пребачен за Турску, где је осуђен на смрт због издаје.

Међутим, то није био крај борбе за Турску, чак се данас може закључити да је то био моменат када је рат настављен другим средствима. Након локалних избора одржаним убрзо након Окалановог хапшења, у већини места где је становништво већински било курдско носиоци локалне власти су били из курдских партија²⁷. Током суђења његово држање је било супротно очекиваном. Уместо позива на устанак он је захтевао од својих сународника употребу и примену демократских решења за курдско питање у оквирима јединствене и недељиве турске. Пресуда му је под притиском јавности и након јаког спољног утицаја САД преиначена у доживотну робију.

Пет година након хапшења Окалана, Радничка партија Курдистана је једнострано прогласила примирје и започела политичку борбу за промену слике о овој организацији и прикупљање шире подршке за своје политичке циљеве. Захтевана је већа улога у локалној самоуправи, ослобађање политичких затвореника и културна самосталност.

Између 2009. и 2011. године тајни преговори на високом нивоу између Радничке партије Курдистана и турске владе вођени су у Норвешкој (Ослу), али су пропали због нејединства унутар курдског покрета које је резултирало сукобом у јуну 2011. године, када је 14 турских војника изгубило живот.

Како би доказао искреност Окалан је 2013. године наредио још увек активним герилским јединицама да се евакуишу из Турске. Примирје је поново склопљено, преговори су отпочели, али умешаност Турске у сукоб у Сирији узроковала је поновни прекид преговора 2015. године.

²⁶ Побуњеништво у Турској је од 1984. до 2000. године резултирало са више од 37.000 мртвих, око 3000 села је унуштено, а насељено око три милиона људи.

²⁷ Две највеће партије које представљају курдску мањину су Радничка партија Курдистана и Народна демократска партија. Радничка партија Курдистана променила је име 2003. године у Курдистански конгрес за слободу и демократију. Народна демократска партија основана је 1994. године као легална курдска партија.

Одговор турске државе

Одговор турске државе на курдско побуњеништво деценијама је исти. Заснивао де на два приступа, од којих је један нормативно-правно забрањивање и негирање курдског идентитета, а други је сила.

Чак ни када је одговор државе проузроковао веће проблеме приступ није мењан. Након одређивања државне оријентације о турској нацији, 1924. године донет је Закон о забрани школовања на курдском језику, први у низу закона којим је курдски идентитет негиран.²⁸ Уследио је Закон о друштвима и политичким партијама, у којем се, поред осталог, наглашава да на тлу Републике Турске не могу постојати мањине које разарају национално јединство. Курдистан је одлуком владе проглашен за војну зону у којој је био забрањен приступ странаца и та одлука је била на снази до 1965. године. Такође, курдски језик је забрањен. Овакви правни акти су дали легитимитет депортацијама и протеривању Курда, који су се побунили и на силу државе одговорили силом. Овај образац стварања норми које правдају силу, која затим изазива побуну, на коју се реагује још већом силом, до данас ће се поновити више пута.

Никада ниједном припаднику оружаних снага турске није суђено за прекомерну употребу силе,²⁹ што је још један показатељ односа државе према Курдима. Дobar пример је и закон који је донесен након гушења устанка 1937. године у којем се турски грађани ослобађају појединачне и колективне одговорности за све што се догађало у време сукоба. То значи да масовне депортације, расељавања, ликвидације и остала злодела нису никада процесуирана.

Политички живот је добио на динамици након Другог светског рата, јер су Курди постали гласачи, али када год би добили удео у јавном животу пучеви који су се дешавали 1960, 1971, 1980, 1993. и 1997. године, резултирали су увођењем ванредног стања, укидањем политичких и других организација, хапшењима, брзим судским процесима против непријатеља државе, а Курди су, наравно, били први на удару.

Политичка одлучност да се курдско питање реши силом постала је јасна након инвазије Кипра 1974. године и повратка на власт Сулејмана Демирела, а турска војска била је основна снага у овој борби. Сулејман Демирел је на власти са прекидима био до 2000. године, током којих је турска војска реализовала више против побуњеничких операција како би се решило курдско питање. Најпознатије су операције „Северни Ирак“ (1992. године), „Челик“ (1995. године), „Чекић“ (1997. године) и операција „Зора“ (1997. године), током којих су турске снаге, јачине и до неколико десетина хиљада војника, улазиле на територију Ирака и у дубини од 40 километара водиле борбе са Курдима. На ово једнострано непоштовање суверенитета и територијалног интегритета суседне државе, осим декларативних, није било реакција.

Последња у низу интервенција на територији Ирака десила се 2008. године, када је током операције „Сунце“ око 10.000 турских војника ушло двадесетак километара на територију Ирака. Операција је трајала 8 дана, од 21. до 29. фебруара, а претходило јој је „зимско“ бомбардовање курдских положаја у Ираку. Ова операција

²⁸ Аксентијевић, М.: *Наоруж долази*, СКЦ, Београд, 1996, стр. 119.

²⁹ Исто, стр 125.

изазвала је оштрије реакције, пре свега УН, ЕУ, САД, Велике Британије, Русије, Немачке, Ирака и осталих, али осим упозоравања да је битно поштовати међународне норме, истицања опасности које могу донети једностране акције, скретања пажње на поштовање одредаба Међународног хуманитарног права, конкретнијих поступања није било.³⁰ Неке реакције су чак стављале у први план борбу против тероризма, право на одбрану и активну борбу против претњи.

У зависности од одговора државе, побуњеништво ће напредовати, расти и развијати се или слабити и нестајати. Успешни примери противпобуњеничких борби наглашавају дуготрајност оваквих операција, које заједно треба да воде сви државни органи на основу прецизне анализе мотива и природе побуњеништва како би се проблем сасекао у корену.

Турски приступ против побуњеничкој борби и ограничавање на реаговање војном силом и притисцима само је појачало осећај „бити или не бити“ у курдској популацији.³¹ Масовним војним операцијама, репресијом, у скоро безизлазној ситуацији, Курди су прихватили да у Турској морају водити борбу до краја.

Карактеристике курдског побуњеништва у Турској

Применивши теоријска разматрања о побуњеништву, може се закључити да је курдско побуњеништво настало као реакција на државну репресију ове друштвене групе у Турској. Владино непризнавање постојања курдског идентитета довело је прво до бунта, а затим до побуне дела курдске популације. Број угушених устанака пре Другог светског рата указивао је на чињеницу да курдски проблем не може бити гурнут под тепих и Турска је у неколико наврата имала шансу да проблем врати на политички ниво уз минималне политичке губитке, али седамдесетих година прошлога века та је шанса заувек изгубљена.

Након Устава из 1982. године курдско побуњеништво је из иницијалне фазе прешло у другу фазу, чији је циљ реализован брзо и побуна је омасовљена. Трећа „офанзивна“ фаза са краћим прекидима траје до данас.

Посматрајући мотиве побуњеника уочава се да је ово побуњеништво еволуирао од плуралистичког, преко сецесионистичког до реформистичког типа. Први мотив је свакако био промена политичког система. Захтеван је систем заснован на индивидуалним слободама, признавању различитости са аутономним и мешовитим политичким структурама. Неуспех је водио у жељу за сецесијом и изласком из политичког система чији су били део. Проблем Курда у Турској је комплекснији од већине сецесионистичких покрета утолико што они немају политички систем (државу) одакле би црпили подршку и којој би се припојили. Последица ове комплексности је трансформација курдског побуњеништва у реформистичко, нереволуционарно, чији је мотив борба за мултиетничку државу са једнаким правима (политичким, језичким, и др.) за све етничке групе.

³⁰ Више у Abdulghani, J.: *Iraq and Iran: the years of crisis*, The Jones Hopkins University press, Baltimore, 1984, страна 139. до 147.

³¹ Laffin, J.: *The world in conflict*, Brasseys, London, 1990, стр. 119.

Стратешки приступ за остваривање циљева побуне такође је еволуирао од војнооријентисаног, преко урбаног/народног рата, до приступа који је оријентисан на идентитет. Данас, након деведесет година постојања курдског побуњеништва у Турској, на сцени је композитни приступ. Укратко се може описати као мешавина претходно практикованих, али се на курдском примеру јасно истичу мане оваквог приступа, тј. честе су борбе и неслагања унутар самог покрета.

Импликације курдског побуњеништва на ситуацију у Турској

Узевши у обзир географску и демографску распрострањеност Курда данас (слика 4) може се закључити да догађаји у региону имају велики утицај на курдско питање. Сукоб у Сирији је утицао на то да примирје склопљено између турске државе и Радничке партије Курдистана 2013. године буде прекинуто 2015. године.

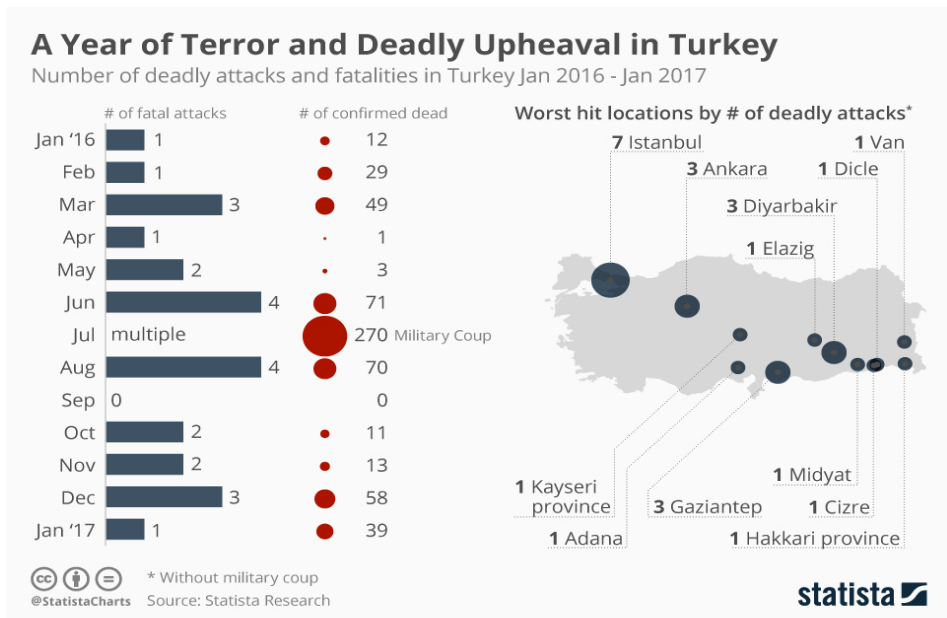
Слика 4 – Простор који насељавају Курди³²

Турска влада је забранила Радничку партију Курдистана и ову организацију сматра терористичком. Интересе Курда у парламенту заступа Народна демократска партија која је на прошлим изборима, 2015. године, освојила 13,12% гласова и има 38 посланичких места. У турској скупштини, коју чини 550 посланика, ова партија је трећа по снази. Два министарска места у влади, за развој и за односе са ЕУ, заузимају лица курдске националности. На локалном нивоу на југоистоку земље доминира Демократска партија региона, политичка организација блиска Народној демократској партији, која је на локалним изборима освојила власт у 102 општине и у 11 градова.

³² Слика преузета из: *Who are the Kurds?*, BBC, 2016, доступно на <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29702440>.

Активности курдских организација на територијама ван Турске³³ за које Република Турска сматра да су повезане са Радничком партијом Курдистана прате се и по њиховим позицијама и камповима се дејствује, најчешће артиљеријом и авијацијом. Формално, са регионалном курдском владом аутономне области у Ираку, и њиховим лидером Масудом Барзанијем, турска влада има добре односе.

Формални политички преговори између Курда и Турске државе су прекинути, јер је турска страна, на основу процене да би курдски покрет у Турској ојачао ако Курди у Сирији изборе (или одбране) аутономију,³⁴ почела свакодневно бомбардовати и положаје Курда у Сирији.³⁵ То је изазвало реакцију Курда, примирје је прекинуто, а безбедност у Турској је на изузетно ниском нивоу.³⁶ Само у 2016. години од последица терористичких напада погинуло је више стотина људи (слика 5).

Слика 5 – Преглед жртава већих терористичких напада у Турској током 2016. године³⁷

³³ У Сирији и Ираку.

³⁴ По већ опробаном Ирачком моделу.

³⁵ Више у: *Syria conflict: Turkey shells Kurdish militia* доступно на: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-35571663>.

³⁶ Више у: *Timeline of the Kurdish–Turkish conflict (1978–present)* доступно на: [https://en.wikipedia.org/wiki/Timeline_of_the_Kurdish%E2%80%93Turkish_conflict_\(1978%E2%80%93present\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Timeline_of_the_Kurdish%E2%80%93Turkish_conflict_(1978%E2%80%93present)).

³⁷ Више у: *One Year of Deadly Terror in Turkey*, доступно на: <https://www.statista.com/chart/7380/one-year-of-deadly-terror-in-turkey/>.

Промена политичке мапе на Блиском истоку захтева нови образац разумевања геополитичке реалности. Ни Ирак, ни Сирија, а последње две године ни Турска не задовољавају чувену Макс Веберову дефиницију државе.³⁸ Уместо њих нови ентитети се појављују, а корист из овакве ситуације тренутно имају Курди,³⁹ чему доприноси, поред војних, и мешавина различитих политичких, економских и социјалних разлога. После изборене аутономије у Ираку и „де факто” аутономне области у Сирији, можда је на помолу „Курдско пролеће” у Турској.

Закључак

Простор на којем Курди живе као компактан народ заузима површину од око пола милиона квадратних километара. Половина тог простора је под турском, а остатак под иранском, ирачком и сиријском влашћу. Курдски национални покрети у свим државама су нарасли, организовани су војно и политички, а захваљујући глобалним променама данас су повезанији него икад. Чак ни питање курдских аутономних права у неким државама Блиског истока више није спорно. Једино изостаје сагласност како то постићи и колики треба да буде степен те аутономије. Курди не одбацују аутономију, али њихов крајњи циљ је држава. Да би је добили морале би се мењати границе постојећих држава, а то је постало једно од најделикатнијих питања савремене политике и међународних односа. Ипак, опште прилике за сада иду на руку Курдима.

Актуелна позиција Турске је изузетно тешка након петог неуспешног војног пуча који се одиграо у јулу месецу 2016. године и референдума из 2017. године, којим је успостављен председнички политички систем. Безбедносна ситуација у држави је нестабилна, Унутрашње политичке прилике према Курдима се нису промениле; и даље се користе репресивне мере, чак и за дневно политичке потребе.

Од пропасти Отоманске империје Турска жели да опстане на регионалној и светској сцени, где настоји да игра значајну улогу. Таква политика се упорно спроводи, без обзира на све сложенију унутрашњу ситуацију. Спољнополитичку ситуацију оптерећује развој сукоба у Сирији где сиријски Курди представљају најзначајнији отпор Исламској држави и у последње време уживају међународну подршку. То сиријски Курди користе за остваривање аутономије у оквиру Сирије, што Турској не одговара, јер, уколико би се остварила аутономија и у Сирији, након аутономије у Ираку, страхује се да би следећа на реду била аутономија у Турској.

Против побуњеничка борба у Турској траје деценијама. Анализирајући курдско побуњеништво, од његовог настајања до данас, приметан је његов развој и јачање. Напредак технологије и глобализациони процеси омогућавају све бољу повезаност Курда у региону. Такође, лакше је изводити координиране акције из база у другим државама. Деценијско искуство Курда стечено у конфликтима у Ирану, Сирији и Турској

³⁸ У свом делу *Политика као позив* из 1919. године овај немачки правник и социолог је дефинисао државу као „ентитет који има монопол на легитимну употребу насиља на одређеној територији”.

³⁹ Gunter, M.: *Iraq, Syria, ISIS and the Kurds: Geostrategic Concerns for the U.S. and Turkey*, Middle East Policy, Vol. XXII, No. 1, Spring 2015, 2015, стр. 9.

данас синергијски ступа на сцену. Са друге стране, захтеви побуњеника у Турској су константно умањивани – од сепаратистичких тежњи, преко аутономије, до већих политичких и културних права у оквиру турске државе. Разлози се могу тражити у неједнаким ставовима неких држава према Курдима, курдском менталитету, утицају окружења, вођству организације, али и у одговору турске државе. Ипак, против идентитета се не може борити само војним средствима,⁴⁰ па ће курдско национално питање још дуго негативно утицати на безбедносну ситуацију у Турској.

Литература

Књиге

- [1] Abdulghani, J.: *Iraq and Iran: the years of crisis*, The Jones Hopkins University press Baltimore, 1984.
- [2] Аксентијевић, М.: *Наоруж долази*, СКЦ, Београд, 1996.
- [3] Asa, L.: *Unwelcome neighbour, The Turkey's Kurdish policy*, I. B. Tauris, London, 2007.
- [4] Beckett, I.: *Modern insurgencies and counter-insurgencies*, Routledge, Oxon, 2001.
- [5] Entessar, N.: *Kurdish Politics In The Middle East*, Lexington Books, Lanham 2010.
- [6] Iqbal, Z. и др.: *State failure in the modern world*, Stanford University, California, 2016.
- [7] Ковач, М. и Стојковић, Д.: *Стратегијско планирање одбране*, ВИЗ, Београд, 2009.
- [8] Laffin, J.: *The world in conflict*, Brasseys, London, 1990.
- [9] McDowall, D.: *Modern History of The Kurds*, I.B.Tauris, London 2004.
- [10] Нје, Ј.: *Како разумевати међународне сукобе*, Стубови културе, Београд, 2006.
- [11] O'Leary и др.: *Kurdish identity: Human rights and political status*, University Press of Florida, Gainesville, 2007.
- [12] O'Neill, B.: *Insurgency and terrorism, from revolution to apocalypse*, Potomac books Washington, 2005.
- [13] Pelletiere, S.: *The Kurds an unstable element in the Gulf*, Westview Press, London, 1984

Научни чланци, зборници

- [1] Gunes, T.: *Violence and nationalist mobilization: The onset of the Kurdish insurgency in Turkey*, Nationalities papers, volume 43, No 2, Routledge, Oxon, 2014.
- [2] Gunter, M.: *The Kurdish question in perspective*, World affairs, volume 166, No 4, 2004.
- [3] Gunter, M.: *The Kurdish spring*, Third world quarterly, volume 34, No 3, Routledge, 2013.
- [4] Gunter, M.: *Iraq, Syria, ISIS and the Kurds: Geostrategic Concerns for the U.S. and Turkey*, Middle East Policy, Vol. XXII, No. 1, Spring 2015, 2015.
- [5] Ковач, М.: *Интереси великих сила на простору Балкана, Зборник радова Научни скуп „Србија и стратегијска раскршћа” ИСИКС-2016, септембар 2016, Београд, 2016.*
- [6] Матић, Г.: *Кривична дела оружане побуне и агресивног рата, Страни правни живот, Институт за упоредно право, број 3/2013, Београд, 2013.*
- [7] Metz, S. и Millen, R.: *Insurgency and counterinsurgency in the 21st century: reconceptualising threat and response*, Strategic Studies Institute, US Army War College, 2004.

⁴⁰ Више у: Entessar, N.: *Kurdish Politics in The Middle East*, Lexington Books, Lanham, 2010.

[8] Nicholas, S. и Webb, S.: Insurgency and counterinsurgency in modern war, CRC press, Taylor and Francis Group, Brighton, 2007.

[9] Paul, С. и др.: Victory Has a Thousand Fathers - Sources of Success in Counterinsurgency, National Defence Research Institute, RAND, Santa Monica, 2010.

[10] Paul, С. и др.: Paths to Victory - Detailed Insurgency Case Studies, National Defence Research Institute, RAND, Santa Monica, 2013.

Документа

[1] Headquarters: Field Manual, No. 3-24, Department of the Army, Washington, 2006.

Интернет

[1] Timeline of the Kurdish–Turkish conflict (1978–present), 2017, доступно на: [https://en.wikipedia.org/wiki/Timeline_of_the_Kurdish%E2%80%93Turkish_conflict_\(1978%E2%80%93present\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Timeline_of_the_Kurdish%E2%80%93Turkish_conflict_(1978%E2%80%93present)), (приступљено дана 10.02.2017. године).

[2] Understanding The Kurds' Different Roles In Different Conflicts, Parallels, 2014., доступно на: <http://www.npr.org/sections/parallels/2014/10/21/357737290/who-are-the-kurds-and-whats-their-role-in-mideast-politics>, (приступљено дана 12.02.2017. године).

[3] Турска на историјском раскршћу, Политика, Београд, 2017, доступно на: <http://www.politika.rs/scc/clanak/374331/Turska-na-istorijskom-raskrscu>, (приступљено дана 17.02.2017. године).

[4] One Year of Deadly Terror in Turkey, Statista – The statistic portal, 2017, доступно на: <https://www.statista.com/chart/7380/one-year-of-deadly-terror-in-turkey/>, (приступљено дана 18.02.2017. године).

[5] Syria conflict: Turkey shells Kurdish militia, BBC news 2016, доступно на: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-35571663>, (приступљено дана 18.02.2017. године).

[6] Turkish Army crosses into Hasakah province, raids Kurdish-held village, AMN, Damascus, Syria, 2017, доступно на: <https://www.almasdarnews.com/article/turkish-army-crosses-hasakah-province-raids-kurdish-held-village/>, (приступљено дана 18.02.2017. године).

[7] Who are the Kurds?, BBC news 2016., доступно на: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29702440>, (приступљено дана 18.02.2017. године).

[8] The Treaties of Peace 1919-1923, мировни споразум из Лозане, доступно на: <http://www.hri.org/docs/lausanne/turkey.gif>, (приступљено дана 19.02.2017. године).

[9] 1920: The Treaty of Sèvres by League of Nations, August 10, 1920., мировни споразум из Севра, доступно на: <http://www.atour.com/government/un/20040205c.html>, (приступљено дана 19.02.2017. године).

[10] Silencing Turkey's Media The Government's Deepening Assault on Critical Journalism, 2017, доступно на: <https://www.hrw.org/report/2016/12/15/silencing-turkeys-media/governments-deepening-assault-critical-journalism>, (приступљено дана 20.02.2017. године).

[11] Turkey's Human Rights Rollback Recommendations for Reform, Human rights watch, 2014, доступно на: <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/TURKEY933.PDF> (приступљено дана 20.02.2017. године).

АНАЛИЗА СИСТЕМА НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ РЕПУБЛИКЕ БУГАРСКЕ

Марко М. Крстић
Министарство унутрашњих послова Републике Србије

Правно уређивање области безбедности је од посебног интереса за сваку државу, због тога што све државе користе право за остваривање властитих виталних и других интереса којима обезбеђују ограничавање или сузбијање оних делатности којима се угрожавају њени интереси. Класични и примарни интерес сваке државе свакако је њена безбедност и безбедност њених грађана. Разноврсност безбедносних појава, као последица њихове вишеструке условљености, јесте карактеристика која битно утиче на могућност и поступак њиховог сазнавања, па се указује потреба за њиховом систематизацијом. Безбедносне појаве су веома динамичне и тешко је пратити њихов настанак и развој, уз праћење свих појава које их условљавају, а безбедносни ризици и могућност да се њима управља су у непосредној вези са предвиђањем безбедносних појава.

Политика националне безбедности има за циљ да осигура стабилност основних институција, очува њихове способности да функционишу и спречи неки велики колапс или поремећај, па се таква политика директно оријентише ка управљању безбедносним ризицима. Стратегија националне безбедности Републике Бугарске показује националне интересе, неопходне услове и претпоставке за њихово спровођење, док истовремено тежи ка неутралисању ризика и претњи држави и њеним грађанима. Национални и секторски приоритети и политике безбедности имају за циљ да заштите националне интересе с обзиром на динамику безбедносног окружења са оптималном расподелом ресурса ради постизања ефикасног управљања системом безбедности.

Кључне речи: *национална безбедност, Република Бугарска, угрожавање, стратегија, политика*

Увод

У историји друштва немогуће је наћи заједницу која није имала потребу за неком врстом заштитног организовања и врхунац овог вида само организовања достигнут је настанком државе. Наиме, тежећи да обезбеде опште претпоставке за функционисање и стабилност поретка и за заштиту основних вредности и напретка друштва, државе су изградиле целовиту доктрину, стратегију и систем без-

бедности. Због тога што представља фундамент егзистирања заједнице, безбедност се нашла у фокусу научних расправа, због тога што представља инстинктивну потребу човека, безбедност је постала супститут културе и стил живота. Национални системи безбедности могу бити различитог карактера што зависи од друштвено-политичког система државе. Исто тако, могу постојати различите врсте и класификације, што опет зависи од степена економске и политичке моћи саме државе и њене улоге у међународној заједници. Сигурно је да би се, при дубљој студији и у условима свеобухватне и детаљне анализе безбедносних система једне земље у поређењу са системима безбедности других земаља, могле уочити бројне сличности и разлике, разне специфичности и др.

У савременом безбедносном окружењу, догађаји на једној страни света се брзо рефлектују на другом, што важи и за догађаје у светској политици и економији који су негативног карактера. Ови догађаји се брзо шире, подривајући национални напредак, одбрану и безбедност и пропагирајући нестабилност. Класични ризици карактеристични за 20. век, као што су војни конфликти, замењени су новим ризицима и претњама. Њихове карактеристике, на начин на који се манифестују и развијају, такве су природе да је њихово правовремено откривање и спречавање знатно теже и сложеније. Ризици и претње 21. века одступају од стандардних претњи и често су неконвенционалног карактера. Непредвидивост је и последица одложеног дејства и читавог ланца узрока и последица чије је закономерности тешко унапред, али не и немогуће, идентификовати и утврдити. У истраживању безбедносних појава потребно је много индиректних мерења, а истраживање је често подложно субјективности.

Након ере хладног рата, у савремено доба глобализације и светског тероризма, не само домаћим већ и страним стручњацима је све теже одредити кључне појмове као што су национални идеали или национална безбедност. Потпуно нова међународна ситуација намеће ново стратешко размишљање. Дакле, само функционисање система безбедности нераскидиво је везано са државним и друштвеним интересима дефинисаним и санкционисаним правом, са крајњим и трајно прокламованим циљем да се тим системом (безбедности) очува безбедност државе која тај систем и успоставља. Све то указује на снажну одређеност система националне безбедности сваке земље међународним обавезама, које су прихваћене од надлежних државних органа. На основу тих чињеница може да се закључи да систем националне безбедности представља подсистем ширих друштвених система, на чијим начелима се темељи. Истовремено, он представља изузетно сложен систем сачињен од низа подсистема и елемената, који су функционално повезани. Сигурност државе, друштва и грађана земље су у директној вези са стањем уставног правног поретка у њој. Усклађеност са владавином закона искључује свако насиље и произвољност, а одобрава моћ права на основу самоопредељења народа према вољи већине и у име слободе и правде. Основни принципи овог поретка су: поштовање, уставом регулисана људска права, суверенитет, подела власти, легалитет власти, независност судства, принцип вишестраначја и једнаких могућности за све политичке странке. Национална безбедност се дефинише према интересима грађана, друштва и државних институција, као и националних интереса. Приоритет је да се неутралишу ризици и претње усмерене против права и интереса грађана, друштва,

државе и народа и успостављање воље народа и уставног поретка. Заштита националне безбедности представља један систем, укључујући и безбедност државних органа, одржавање јавног реда, правосудних органа, финансија и посебно локалних власти. Историјско искуство показује да централизација активности ових органа представља неопходност, принцип за системско управљање и структурирање и да се већи успех постиже када се користи опште управљање, добра организација и стална интеракција. Организациони систем заштите националне безбедности укључује државне органе, који преко својих уставом дефинисаних права, закона и функција државе, реализују националну политику у овом сектору безбедности.

У променењем глобализованом свету неопходна је национална стратегија да предвиди све могуће ризике и претње по безбедност и одбрану и да имплементира одговарајуће превентивне мере и политике. Ми се суочавамо са новим, до сада непознатим ризицима, који захтевају иновативне приступе. Такви ризици повезани су са сајбер криминалом, сајбер тероризмом, радикализацијом, великим миграционим кризама, итд. Неопходно је побољшати механизме интеракције између институција у сектору безбедности, развити координирану политику и усвојити ажурирани стратешки концептуални оквир који би се супротставио претњама. Правни основ система националне безбедности је веома важан елемент, посебно у демократском друштву и у овом тренутку треба прихватити све главне документе који регулишу односе у области националне безбедности.

Сигурносна стратегија мора проценити ризике који произилазе из стања друштвених односа, где се морају у узети у обзир питања културне и образовне области, промене у саставу друштва, питања верског и националног идентитета и других важних фактора. Она покреће питање улоге и места науке у проучавању и формирању националне стратегије безбедности. Треба издвојити средства за концентрисање аналитичких капацитета за стварање механизма за комуникације и остварити квалитетну сарадњу са истраживачким институтима и универзитетима, где се велики број стручњака бави безбедносним питањима. На прелазу из 20. у 21. век, у бројним системима безбедности мења се њихов садржај рада, пре свега у односу на људски и техничко-технолошки фактор. У економски мање развијеним земљама више се користи и афирмише људски фактор. Развијене земље настоје да путем модерних техничко-технолошких достигнућа и поступака овладају укупним светским просторима. Савремени свет „научнотехничке револуције“ из основа је променио бројне системе управљања и одлучивања у свим областима друштва. Нови агресивни управљачки слој све више партиципира и у доношењу одлука у моћним финансијским и економским институцијама у својим земљама, па тако и у свету. И, наравно, системи и службе попримају облике таквих државних система, па и њихових непосредних носилаца власти. Историјски посматрано, термин национална безбедност има различите и специфичне дефиниције и димензије, међутим, све су имале једно заједничко значење – поуздану заштиту територијалног интегритета и независности једне суверене државе. Изазов у овом контексту јесте како приступити и на који начин остварити националну сигурност.

Ако се узме у обзир да испреплетеност интереса између различитих друштвених група у држави може да прерасте и у сукобе, дефинисање државних циљева и интереса је један о најважнијих задатака. Осим општег циља, систем безбедности држава

обухвата скуп примарних и секундарних, трајних и привремених, унутрашњих и спољних, краткорочних и дугорочних циљева. Наравно, ти разноврсни циљеве међусобно су повезани и имају своје место у хијерархији приоритета њихове реализације. Узимајући у обзир да савремено формулисање и поимање угрожавања безбедности државе имплицира постојање безбедносних изазова, ризика и претњи, може се рећи да се квалитетном и правовременом проценом целокупног стања безбедности детектују и, у одговарајућем контексту, анализирају изазови, ризици и претње за које се процењује да у одређеним околностима могу да се манифестују на посредан или непосредан начин на безбедносни систем државе. Процес и појаве угрожавања безбедности државе прилагађавају се проблематици и карактеру догађања у држави и њеном окружењу, а аутентичност и специфичност сваке државе, с једне стране, и посебност и природа опасности, с друге стране, свакако доприносе да оне често представљају опасност за једну државу, а да то, са друге стране, не важи и за другу државу. Угрожавање система безбедности, који представља један сегмент свеукупних капацитета безбедности државе, значи угрожавање виталних вредности које он брани и штити. У том смислу за овај рад нарочито је индикативна политика безбедности државе и могућности њеног угрожавања.

Национални интерес Републике Бугарске

Национални интереси покривају сва питања која се односе на очување националне заједнице и тиме обезбеђују њену сигурност, јединство и просперитет. Ови интереси били су различити у различитим историјским периодима, јер су вођени специфичним политичким, социо-културним и економским условима. Они имају кратак и дуг рок. Када држава не пропагира националне интересе и интересе његовог народа, они могу бити дијаметрално супротни. Интереси нације су морално оправдани јер у својим акцијама национална заједница руководи својим моралним начелима. Национални интереси и услови њиховог остваривања и заштите морају тачно и свеобухватно формулисати и развити прави концепт за спољну безбедност државе и нације, као и ефикасну стратегију и тактику спољне политике. Најважнији критеријум „сигурност” односи се на витални национални интерес. Такви су: постојање, слободан развој и добробит нације (непроменљив). Спољна политика државе има за циљ стварање одређене атмосфере у којој национални интереси могу бити заштићени и они су предмет међународне безбедности, док је предмет националног интереса народ.

Национални интереси Републике Бугарске су: 1. осигурати права, слободе, сигурности и добробити грађана, друштва и државе; 2. очување суверенитета, територијалног интегритета и јединства нације; 3. заштита уставног поретка и демократских вредности; 4. заштита људи и критичне инфраструктуре у доба криза, непогода, несрећа, катастрофа и других ризика и претњи; 5. очување и развој националног идентитета; 6. превазилажење негативних демографских процеса и изградњи социо-економског окружења, обезбеђивање услова за развој будућих генерација, који су способни да обезбеде Републици Бугарској заслужено место у ЕУ и глобалним политичким, економским, финансијским и друштвеним процесима (Стратегија за национална сигурност, 2011).

Безбедносно окружење Републике Бугарске

Данашњи изазови безбедности у свету долазе из различитих извора и углавном су узроковани социјалним, културним, верским, економским, научним и технолошким разликама и поделама у свету. У спектру актуелних безбедносних изазова могу се издвојити: међународни тероризам, пролиферација оружја за масовно уништење, питања граница, верски и етнички спорови, организовани криминал, природне и вештачке катастрофе, економски и социјални проблеми и сајбер криминал. Асиметричне претње, као што су тероризам, организовани криминал, етнички и верски сукоби и ширење оружја за масовно уништење стално се мењају и развијају и карактерише их неизвесност, стално трајање, непредвидивост, несразмерна природа, динамичка природа и ниски трошкови у односу према ефектима. Ове претње имају транснационални карактер и ниједна земља нема способност да се са њима суочи сама, већ та борба захтева глобални координиран одговор. Климатске промене, аномалије и природне катастрофе, као и заразне болести, додатно компликују постојеће проблеме (сиромаштво, социјалне тензије, еколошки проблеми). Они стварају услове за унутрашње сукобе и хуманитарне кризе које захтевају доделу озбиљних државних, финансијских и војних средстава и њихово решавање. Савремено безбедносно окружење и сама национална безбедносна стратегија постају потпуно логични процеси који обједињују све његове елементе за постизање националног циља и успостављају оквир и основ за креирање политике и сродних стратешких планирања.

Процеси глобализације двосмислено утичу на формирање различитих аспеката безбедносног окружења. Они стварају услове за креирање односа између држава, али и продубљују економску и социјалну неједнакост и неравноправност у земљама у развоју и демографску неравнотежу. Финансијска криза и актуелни економски догађаји у свету имају негативан утицај не само на унутрашњу стабилност земље и међународне односе, већ и на сектор безбедности и одбране. Експанзијом глобализације убрзава се и њихов директан и неодређен утицај на безбедносно окружење. Она је од суштинске важности у дефинисању улоге и места војног фактора у међународној, регионалној и националној безбедности. Важан аспект у стварању предвидљивог међународног безбедносног окружења јесте развој стратешких дијалога и партнерства. Значајан утицај у обликовању глобалне безбедности животне средине има трансатлантска сарадња НАТО-а и Европске уније и партнерство обе организације са земљама које нису чланице, за стабилизацију и поновно успостављање нормалних услова у нестабилним кризним регионима. Бугари скупо вреднују своје слободе и слободе стечене демократијом. Потребан је озбиљан напор локалних елита и међународне заједнице да убеди јавност да би неке личне слободе и слободе биле смањене за глобално добро. Најважнија ствар коју треба прихватити јесте да је улазак у НАТО, и као процес и као достигнуће, важан за бугарску економију и да је боља бугарска економија добро за Бугарску, Балкан и глобалну безбедност.

Геостратешка ситуација у црноморском региону и динамичан и различит развој у политичким, економским и енергетским областима у њему дефинишу његов утицај на безбедност Бугарске. Узрок регионалних безбедносних ризика је посто-

јање потенцијалних сукоба, акције терористичких група, оштри етнички и верски спорови, висок ниво организованог криминала, корупције и илегалне трговине оружјем, наркотицима и људима, Ипак, у целини, Република Бугарска има релативно повољно геостратешко и регионално окружење, што јој омогућава да води и остварује стабилну политику одбране, у интересу националне безбедности и обавеза према НАТО-у и ЕУ. Упркос одсуству непосредних војних претњи територијалног интегритета Бугарске, у складу са Уставом Републике Бугарске и са одредбама Североатлантског споразума, земља ће наставити да одржава своју одбрану од потенцијалних наведених ризика и претњи. Специфичности међународног безбедносног окружења редефинисаће претње националној безбедности које долазе углавном изван граница, где год да се појаве, а пре свега уз учешће војних снага у међународним операцијама и мисијама УН, НАТО-а и ЕУ (Бјела книга Бугария, 2010).

Безбедносно окружење је динамично, комплексно и контраверзно. Тешко је предвидети изазове, ризике и претње националној и глобалној безбедности који су генерисани од кризе у Украјини и развојем „хибридног рата“; активности терористичке организације Исламске државе, нерешени проблеми безбедности на Западном Балкану; замрзнути конфликти у региону Црног мора; текући сукоби у Авганистану, на Блиском Истоку и Северној Африци. Земље евро-атлантске заједнице, и посебно ЕУ, суочавају се са истим изазовима, али са појачаним интензитетом. Бугарска се налази на периферији евро-атлантских простора, у непосредној близини подручја напетости и извора претњи, укључујући и Блиски исток, Кавказ и Азију, док ситуација на Западном Балкану остаје релативно стабилна. Без обзира на позитивне ефекте које ствара тежња за европским и евро-атлантским интеграцијама и НАТО, као и посвећености ЕУ да унапреди безбедност у региону, ризици се и даље генеришу кроз етничке и верске нетрпеливости. Даљи ризици за безбедност у Бугарској потичу из регрутовања добровољаца из исламских заједница за борбена дејства у кризним регионима и повратак у Европу и Западни Балкан радикалних исламиста који су учествовали у сукобима на Блиском истоку. Дивергентни регионални и геостратешки интереси указују на упорност конфронтације на Црном мору и Каспијском региону, где су замрзнути конфликти и препреке њиховој сарадњи, остати безбедносни изазов. У овом тренутку не постоје јасне индикације за наставак директне конвенционалне војне претње на НАТО територији, укључујући и ону из Републике Бугарске, а закључак је да постоји трајно и дугорочно погоршање безбедносног окружења у непосредној близини источног и југоисточног НАТО крила. Међународни поредак у Европи и принципи међународних односа, неповредивости легитимних међународних граница, немешање у унутрашње ствари других земаља и поштовање права на самоопредељење народа сада су знатно угрожени. Кризни процеси на Блиском истоку и Северној Африци дали су повод за прилив масовних миграција, укључујући и правац према Републици Бугарској, која омогућава продирање особа укључених у терористичке и криминалне организације или појединачних екстремиста. Стратешки циљ политике одбране јесте очување и унапређење државних националних интереса Бугарске кроз нагомилавање, одржавање и коришћење адекватних одбрамбених способности (Programme for the development of defence capabilities, 2011).

Циљеви безбедносне политике – политика и стратегија националне безбедности

Процес стратегије националне безбедности је објективно потребан и неопходан и очигледна корист је ефикасно коришћење ограничених ресурса за подршку виталним интересима и постизање успешно идентификованим дугорочним стратешким циљевима. Најбоље би било да процес стратегије националне безбедности препозна потребу да његова улога буде третирана са одговарајућим поштовањем и разумевањем користи од његове имплементације. Главна препорука је, међутим, да се регулише процес стратегије националне безбедности у свим фазама дуж линије „институционализованог цикличног” процеса. Безбедносна политика има за циљ повећање осећаја сигурности међу грађанима, стварањем неопходних услова и претпоставки за обезбеђивање националних интереса, ублажавање ризика и претњи и оптималну расподелу средстава. Национална безбедносна политика је комплекс међусобно повезаних приоритета и секторске политике, у складу са безбедносном политиком ЕУ и НАТО. Приоритети и политика безбедности су једнако важни и једнако утичу на систем националне безбедности. Они су једнаки, а њихова улога и место у конкретним ситуацијама и периодима одређује се у зависности од динамике безбедносног окружења и неопходних радњи за реализацију националних интереса.

Стратегија националне безбедности Републике Бугарске је основни документ за равномерно формирање, планирање, имплементацију, координацију и контролу политике националне безбедности које су имплементирале државне институције у сарадњи са грађанима и њиховим организацијама. Поред тога, евалуација и умањења ризика и претњи које се односе на Бугарску показују да је одбрана ефикасна, што је веома значајан фактор. Стратешко окружење ће наставити да напредује и то ће се одвијати под утицајем динамичних и тешко предвидим политичким, друштвеним, технолошким и војним збивањима. Сукоби ће бити увек комплексни, непредвидиви и тешко ухватљиви и, сходно томе, неопходно је размотрити и развити политику, организацију, оперативне концепте и, пре свега, способности оружаних снага и њихове командне структуре.

Крај совјетске доминације у источној Европи суочио је Бугарску са фундаментално различитим безбедносним изазовима. Укупни безбедносни аранжман Бугарске заснован је на претпоставци да ће Варшавски пакт, а Совјетски Савез посебно, пружити безусловну помоћ у случају војног сукоба. Када је крај Варшавског пакта постао неизбежан 1991. године, Бугарска је била на губитку на пољу спровођења алтернативне безбедносне политике. Пристајући на губитак традиционалне безбедносне гаранције, Бугарска је покушала да осигура националну безбедност кроз јачање националне војне силе, побољшање односа са суседним државама и неговање нових, као и партнерски однос са Совјетским Савезом. Иако је Влада признала да је нови приступ потребан за добре односе са НАТО-ом, сумњало се да ће Бугарска постати члан Алијансе. Губитак традиционалног безбедносног оквира који гарантује сигурност Бугарске у контексту темељног политичког, друштвеног и економског преображаја у земљи, подударио се са појавом акутних регионалних безбедносних изазова.

Почетак распада Југославије и пратећих грађанских ратова суочили су Бугарску са непознатим претњама и ризицима за које руководство државе није имало лако доступне одговоре. Бугарско руководство суочило се са потребом формулисања нове политике и стратегије за решавање нових изазова у потпуно новом међународном окружењу. Концепт идентификује међународне и домаће факторе који одређују стање националне безбедности. Врло значајно је да концепт не наводи да Бугарска не види непосредну претњу територијалног интегритета и суверенитета која произилази из услова који постоје у региону (Tashev, 2004).

За више од двадесет година проблем о формирању и имплементацији политике националне безбедности се претвара у један од најактуелнијих проблема бугарског политичког живота. То је потпуно разумљиво, јер свака фундаментална промена политичког, економског и вредносног система друштва тежи да уништи претходне структуре и стереотипе и створи нове, што заузврат ствара хроничну несигурност на свим нивоима људске активности. Након пада комунизма ново стратешко размишљање у Бугарској се постепено јављало, а релативно спор темпо овог процеса огледао се у касним почецима реалне сигурности и реформи одбране. Садржај њене спољне и безбедносне политике такође је вођен и дефинисан са ове две евроатлантске институције.

Реформа сектора безбедности (РСБ) битан је део трансформације тоталитарног режима у демократски, а безбедност је била мотив, алат и оправдање за комунистичке стране да потпуно контролишу државу, привреду и друштво у целини. Као резултат тога, оружане снаге биле су изузетно велике, моћне, тајанствене, под контролом Комунистичке партије и одвојене од друштва. За привреду је прелаз из државног власништва у приватно власништво био тежак процес, а за прелазак оружаних снага из власништва Комунистичке партије у друштвено власништво је још теже. То није само пренос власништва, већ промена у мисији, структури, опреми, култури и правилима (етос), као и реинтеграцији са осталим секторима у земљи. Неки од највећих проблема повезани су са распадом сектора а „приватизација“ неких елемената сектора безбедности у прелазном периоду, непосредно или индиректно, резултат је дуготрајне и погрешне навике партијске контроле над одређеним елементима. У Бугарској су предузети многи позитивни и успешни кораци у последњих петнаест година, али реформа безбедносног сектора је далеко од завршене; само је у поодмаклој фази у подручју Министарства одбране. Осим тога, на снази је завршетак реформе различитих елемената сектора безбедности и само крајњи циљ интегрисаног безбедносног сектора одговара тренутном разумевању интегралне безбедности. Било је јасно да је трансформација потребна у земљи, а формални почетак је направљен крајем 1989. године, када је Комунистичка партија одлучила да је време да преузме водећу улогу како би задржала политичку контролу онолико дуго колико је то могуће и да се трансформише у економску моћ. Безбедносни сектор био је предмет планираних трансформација од стране Комунистичке партије, а касније и од стране других политичких актера. Постоји низ домаћих разлога, као што су: 1. дубоке политичке промене повезане са демократизацијом земље, где треба да се пренесе власништво над безбедносним сектором са Комунистичке партије на демократски изабрани парламент и Владу као представника друштва; 2. фундаменталне економске промене повезане са тржишном економијом и одговарајућом економизацијом сектора безбедности; 3. озбиљне промене у перцепцији

безбедности у друштву и више фокусираности на не војне претње и забринутост због утрошених средстава за безбедност у поређењу са другим јавног сектора; 4. демографска питања (образовање, здравство) (Shalamanov, 2005).

Концептуални оквир националне безбедности Републике Бугарске

Током година најновијег историјског циклуса развоја Републике Бугарске, дебата у вези са политиком националне безбедности имала је различите правце (Terizev *et. al.*, 2016). За разлику од претходних, новина у њему је што се покушава да се национална безбедност конципира не само као безбедност државе, већ и као безбедност појединца. Потпуно нова међународна ситуација намеће ново стратешко размишљање и није случајно што тренутно и НАТО ради на новој безбедносној стратегији. Још сложенија је проблематика у Бугарској која је при крају веома тешке транзиције са ауторитаризма ка демократији и са планске привреде на тржишну. А такви социјални потреси често остављају место корупцији и ширењу организованог криминала, посебно у немирном региону какав је Балкан. Концепција о националној безбедности усвојена је у априлу 1998. године и као главни циљ зацртала је приступање Бугарске НАТО-у. Она је дала јасан знак о томе у ком ће се правцу развијати бугарска национална безбедност и то је била тешка политичка битка, али је и национална сагласност око тог приоритета, која је на крају постигнута, представљала озбиљан политички успех. Доктрина из 1998. године¹ била је квалитетан документ, али је ипак остала производ свог времена.” Према Галабову, тешко постизање консензуса о националном идеалу и путевима његовог остварења један је од разлога да Бугарска више од деценије није успела да изгради своју безбедносну стратегију и да усвоји законе у тој области који произилазе из ње, а нарочито оне који се тичу тајних служби и њихове легитимације у друштву. Други кључни проблем, по њему, јесте одсуство дијалога о тим питањима са цивилним друштвом које може бити природан и снажан савезник

¹ Претходна доктрина о националној безбедности Бугарске датира из 1998. године. Од 2001. године у више наврата израђивани су пројекти о таквој стратегији, али ниједна од њих није поднета парламенту на разматање. За разлику од претходних, новина је што се покушава да се национална безбедност конципира не само као безбедност државе, већ и као безбедност појединца. У Бугарској која је при крају веома тешке транзиције са ауторитаризма ка демократији и са планске привреде на тржишну, ситуација је веома сложена. А такви социјални потреси често остављају место корупцији и ширењу организованог криминала, посебно у немирном региону какав је Балкан. Концепција о националној безбедности из 1998. године је као главни циљ зацртала приступање Бугарске НАТО-у. Она је дала јасан знак о томе у ком ће се правцу развијати бугарска национална безбедност. Била је то тешка политичка битка, али је и национална сагласност око тог приоритета, која је на крају постигнута, представљала озбиљан политички успех. Национални концепт безбедности који је усвојен са резолуцијом на 38. националном састанку од 16. априла 1998. године и у складу с њом „Национална безбедност је на располагању ако су основна права и слободе бугарских грађана заштићени, државне границе, територијални интегритет и независност државе, ако не постоји опасност од оружаног напада, присилне промене уставног поретка, политичког диктата или економске принуде за државе и загарантовано демократско функционисање државних и цивилних институција, а као резултат тога, друштво и народ су сачували и повећали њихово благостање и даљи развој. Безбедност гарантује да земља успешно спроводи своје националне интересе, циљеве и приоритете и ако је потребно, да буде способна да ефикасно штити земљу од спољне и унутрашње претње”. Доношење концепта националне безбедности први пут пружа смернице о формулисању дефиниције „националне безбедности”, који је прошла своју употребу у прописима путем тајних Закона о информацијама (ЦИПА) и Државне агенције за националну безбедност.

система националне безбедности. „Након терористичких напада од 11. септембра 2001. године у теорији безбедности све већа пажња посвећује се грађанској подршци, тој додатној снази и енергији коју специјализоване институције за безбедност не могу саме генерисати, наводи Галабов. А ризици за безбедност земље као што је Бугарске, повезани са високим степеном организованог криминала и корупције не могу се пренебрегавати.” Нова стратегија безбедности (2011) чини и корак напред, тиме што у први план ставља управо безбедност грађанина. Зато се она разматра у ширем аспекту и укључује не само безбедност везану за одбрану или унутрашњи поредак, већ и безбедност у области привреде, енергетике, животне средине, демографске, социјалне и др. аспекте безбедности бугарских грађана у свакодневици – које би утицале на младе Бугаре да остану у земљи (Tagarev, 2011).

Бугарска није развила политику за националну безбедност у овом смислу те речи, јер идеја свесног, циљаног смањења ризика остаје у сенци реактивних положаја. Владе се ослањају на „природни ток ствари”, у оквиру којег вероватноћа катастрофалних догађаја, социјални колапс и анархија остају занемарљиви. У последњих 20 година, међутим, откривена је илузија таквог појма природног осигурања од ризика. Модерна политика националне безбедности изискује концептуалну основу да обезбеди оквир за било коју конкретну стратегију и њене повезане политике. Такав концепт никада није развијен у Бугарској, па самим тим никада није био отворен за јавну расправу. Сви покушаји да се осмисли концепт или изгради стратегија о безбедности изложени су озбиљним грешкама: апстракцији, свестраности, недостатку фокуса, анахронизму, неевалуацији расположивих ресурса, итд.

Модерни концепт националне безбедности Бугарске, с обзиром на свет после 1990. године, а нарочито чланство Бугарске у НАТО-у и ЕУ, као и контекст кризе 2007–2008, мора пре свега оставити иза себе концепт реалиста који је био доминантан током хладног рата, када је глобални контекст био обележен биполарним блоковским поделама. У концептуализацији националне безбедности мора се поћи од индивидуалности, узимајући у обзир специфичности у Бугарској на начин који је што конкретнији. Чланство Бугарске у НАТО-у и ЕУ даје одговоре на ова питања на нивоу колективне одбране и безбедности и у том смислу. Политика у земљи координира са великим националним државама које имају ресурсе да наставе независну спољну политику. Бугарска треба радикално да преусмери своје безбедносне политике ка унутрашњости, јер је управо домаћа ситуација у земљи највише изложена факторима ризика.² Ово излагање односи се на стабилност земље и функционисање њених јавних институција, јер са таквим изменама у концепту реализма безбедности опет се скреће пажња на питање државности у основним и нижим облицима. (Popov, *et.al*, 2013).

² Национални безбедносни ризици могу се поделити у две категорије – према вероватноћи негативног догађаја или процеса, величине деструктивног утицаја таквог догађаја на институционални систем, као и степена посредовања између фактора ризика и штетног догађаја. Категорија највиших приоритета ризика састоји се од пет ризичних фактора и њихових интересних сфера: финансија и економије, енергије, криминалитета, социјалног колапса и међународног контекста. Ови ризици врше директан утицај на државност земље и остварују директну везу са стабилношћу националних институција и уставног поретка. Друга категорија ризика обухвата седам фактора ризика и сфере: образовање, здравље, регионални развој, миграције и демографије, животне средине, сиромаштво, масовне страхове. Ти ризици утичу индиректно на стабилност институција и повећавају значај прве категорије ризика, а самим тим и врше притисак.

Појам и постулати националне безбедности Републике Бугарске

Стратегија националне безбедности Републике Бугарске је основни документ за формирање, планирање, имплементацију, координацију и контролу политике националне безбедности коју воде владине институције у сарадњи са грађанима и њиховим организацијама. Она дефинише националне интересе, оцењује безбедносно окружење и дефинише стратешке мере за њихову ефикасну имплементацију. Стратегија је заснована на постизању јединства између секторских стратегија и доктрина и изградњи капацитета. Оснивачки документ за формирање, планирање, имплементацију, координацију и контролу политике националне безбедности воде државне институције у сарадњи са грађанима и њиховим организацијама. Стратегија националне безбедности пружа анализу окружења, идентификује изазове, ризике и претње безбедности, утврђује националне интересе, дефинише циљеве, основна начела и елементе политике националне безбедности и дефинише структуру, начела функционисања и одговорности у оквиру система безбедности. Такође, представља основ за израду стратегијских докумената у свим областима друштвеног живота и функционисања државних органа и институција, ради очувања и заштите безбедности грађана, друштва и државе.

Нова Стратегија националне безбедности Републике Бугарске усвојена је 8. марта 2011. и заменила је поменути национални безбедносни концепт из 1998. године, у којем је наведено да је важећа до уласка земље у НАТО (2004) и Европску унију (2007). Према Националној стратегији безбедности Бугарска ће тражити да се одговори на главне изазове за њену безбедност у колективном контексту евроатлантских система безбедности, а са њима ће изградити правне, институционалне ресурсе и професионалну способност за самореаговање у ванредним ситуацијама – интервенције НАТО-а и ЕУ. Новом Стратегијом националне безбедности Бугарска истиче своју улогу за сигурност на Балкану и формулише главне циљеве своје спољне и безбедносне политике кроз ефикасно учешће у НАТО и ЕУ, у складу са својим интересима и капацитетима. Стратегија националне безбедности представља корак напред и усваја један квалитативно нов приступ у стратешком управљању ризицима и претњама да се „пресретну“ у много раној фази, јер ако се „изоставе“ и материјализују биће потребно неколико пута више новца за враћање безбедности. Са овим корацима у проналажењу правога „препознавања“ кључних приоритета, Стратегија националне безбедности приступа безбедносним стратегијама Холандије, Велике Британије и САД – са новом стратешком логиком (односи се не само на земље већ и на корпорације), где долази и до изражаја не само пасивно обезбеђивање сигурности и заштита *statusa quo* и проактивно размишљање и деловање, већ и идентификација, анализа и процена утицаја и праћење ризика. Стратегија националне безбедности је у складу са једним од највећих глобалних трендова (укључујући и оне изазване терористичким и другим активностима са употребом силе), растуће улоге природних и техногених катастрофа, и потреба за више средстава за њихово рано идентификовање, превенцију, одговор, сузбијање, искорењивање и ефекте опоравка. То је централно питање не само у медијима већ и у стратешким системима планирања за националну без-

бедност (али и системима корпоративне безбедности), где се класични стубови безбедности модерне државе (војска, полиција, специјалне услуге МИЦ) суочавају са новим конкурентом за ресурсе – материјалном, финансијском, информационом, људском и грађанском безбедношћу. Заштита критичне инфраструктуре и изнад свих заштита животне средине и енергетска сигурност Бугарске заузима централно место у Националној стратегији безбедности. Могло би се рећи да у том правцу концептуално размишљају и стручњаци у овој области, дајући модерну европску визију Стратегији националне безбедности. Бугарска, дакле испуњава обавезе из Директиве о заштити европске и националне критичне инфраструктуре која пропагира јавно-приватно партнерство на бази заједничког интереса и заједничке експертизе партнера ради осигурања заштите јавних интереса и потреба кроз ефикасну алокацију ресурса, ризика и користи у овом процесу.

Политика Републике Бугарске у области безбедности заснована је на вредностима демократије, националне културе, људских права и једнаких могућности грађана за лични развој, као и на Уставу земље, који представља оснивачки акт за одржавање међународне безбедности. Стратегија националне безбедности Републике Бугарске има за циљ да обезбеди универзалне вредности: слободу, мир, хуманизам, једнакост, правду и толеранцију; људска права и њихову безбедност; заштиту уставног поретка, националног и државног јединства; просперитет нације. Кроз ове политике ствара се спремност, отпорност институција, друштва и грађана да одговоре високом динамиком безбедносног окружења и створе услове за остваривање интереса Републике Бугарске. Све што омета постизање овог темељног стратешког циља сматра се ризиком или претњом националној безбедности. Стратегија националне безбедности је отелотворење мирног карактера и традиције судства и узајамно корисна сарадња која карактерише бугарску политику.

То је део напора Европске уније и НАТО-а да прошири зону стабилности, сарадње и просперитета кроз неутрализацију претњи тероризма и екстремизма, регионалних сукоба и активног учешћа у решавању глобалних проблема. Од посебног значаја је допринос Бугарске у стабилизовању међународних односа и принципима немешања у унутрашње ствари балканских земаља и црноморске области. За националну безбедност, нарочито је значајан концепт институционализованог, консултативног и координираног рада на највишем нивоу извршне власти, док се стварају могућности за укључивање других актера у развој, имплементацију и праћење безбедносне политике. Први кораци начињени су ка формирању система националне безбедности и обавештајне заједнице Републике Бугарске. То је био почетак редовног подношења извештаја Владе Народној скупштини о стању политике националне безбедности за своју одбрану и реализацију националних интереса. Концепт је био од посебног значаја за јавни позив јавности и потенцијалним савезницима из НАТО-а на вредности, циљеве, принципе и механизме политике националне безбедности. Тај документ је постао основа за развој војне доктрине Републике Бугарске и других стратешких и нормативних докумената. Развијен у 2005. и 2008. години нацртима стратегије у области националне безбедности није прошао процедуру усвајања. Процес његовог развоја, међутим, омогућава процену развоја националних циљева и интересних промена у безбедносном окружењу и насталим захтевима за безбедносну политику.

Након уласка Бугарске у НАТО и Европску унију (ЕУ) њена стратегија за безбедност није ограничена само на националним оквирима и представља део напора њених савезника. Ризици и претње безбедности Републике Бугарске и њеним грађанима углавном се поклапају или су слични онима који прете и другим земљама ЕУ и НАТО. Систем националне безбедности начињен је тако да постигне модеран управљачки напор државних институција, локалних самоуправа, привредних субјеката, грађана и њихових организација, како би се осигурали принципи демократије, одрживог економског развоја и просперитета земље. Од националних интереса нарочито су значајни: гарантовање права, слобода, сигурности и добробити грађанина, друштва и државе; очување суверенитета, територијалног интегритета и јединства народа; заштита уставног поретка и демократских вредности; заштита људи и критичне инфраструктуре у кризама, несрећама и другим ризицима и претњама; очување и развој националног идентитета, грађеног на основу једног држављанства; осигурање интегритета бугарског цивилног друштва; превазилажење негативних демографских процеса; значај неуравнотежености регионалног развоја и стварање услова за изградњу социо-економског окружења. Треба развити генерације бугарских грађана, који су способни да обезбеде да Бугарској са пуним правом припадне место у ЕУ и глобалним политичким, економским, финансијским и друштвеним процесима. Безбедносна политика има за циљ повећање осећаја сигурности код грађана да се стварају неопходни услови и претпоставке за обезбеђивање националних интереса, ублажавања ризика и претњи и оптималну расподелу ресурса. Политика националне безбедности представља комплекс повезаних приоритета и секторске политике, у складу са безбедносном политиком ЕУ и НАТО. Приоритети безбедносне политике су једнако важни као и утицај на систем националне безбедности. Они су једнаки, а њихова улога и место у конкретним ситуацијама и периодима одређени су динамиком безбедносног окружења и неопходним радњама за реализацију националних интереса.

Обезбеђивање стабилности финансијског система. Често се унутрашња безбедност поистовећује са заштитом економске, политичке, правне и социјалне сигурности грађана, тј. заштитом уставног и јавног поретка. У остваривању унутрашње безбедносне политике уравнотежено делују законодавни, извршни и судски органи, уз ефикасну политику у привредној, економској,³ социјалној, здравственој⁴ и другим

³ У периоду до 1945. године, током прве половине 20. века, општи концепт националног дохотка био је у процесу разјашњења на глобалном нивоу и није било консензуса међу економистима и статистика о њој (Рангелова, 2000). Као једна од најсиромашнијих земаља у централној Европи, Бугарска је прешла полако са командне на тржишно оријентисану економију. До средине 90-их година, реалне плате су пале на мање од половине и држава није имала инфраструктуру потребну за одрживи раст: у зависности од увоза енергената, наставља да акумулира знатне стране дугове, са трговинским везама претежно из бившег Совјетског Савеза. Економски развојни напори су усмерени на структурне промене у привреди и пољопривреди, приватизацији и повећању извоза, који је допринео расту БДП-а. Од веома ниске негативне стопе раста у већини година од 1990-их, Бугарска бележи позитиван раст од 1998. године, достигавши 5,8% у 2000. години. Инфлација је драстично смањена и банкарски систем стабилизован. Од 1998. године бугарска економија добила је доста подршке од Међународног монетарног фонда и Светске банке (Koulaksazov, et al., 2003).

⁴ Дискусија о потреби да се реструктурира здравствени систем у систем социјалног осигурања почела је упоредо са трансформацијом из планске економије у тржишну економију. Имплементација система здравственог осигурања почела је 2000. године и знатно заостаје за другим секторима привреде. Од јула 1999. године послодавци су морали да деле доприносе за социјално осигурање запослених. Финансирање здравственог система засновано је на принципу универзалности и општег приступа, а трансформисан је у систем социјалног здравственог осигурања. Реформа је уведена по тржишном принципу децентрализације, као и плурализмом у власништву над здравственим установама и пружању здравствених услуга (Dimova et al. 2012).

областима које имају утицај на унутрашњу безбедност. Њихов задатак је да развијају мере за рано упозорење о постојању или вероватноћи процеса ризика у области монетарне политике, финансијску стабилност и економски промет, и остваривање трајне контроле над њима. Неопходно је одржавање макроекономске стабилности, економије и финансијског система у међународним финансијским и економским кризним процесима, задржавање усвојеног курса у односу на евро до Бугарске евро зоне и промовисање конкуренције на финансијском тржишту. Финансијске власти спроводе ефикасну фискалну политику у сарадњи са другим владиним агенцијама и са организацијама цивилног друштва и приватним оператерима, како би обезбедили прилив новца у буџет. Финансијска контрола фокусира се на активности и објекте, знатно утичући на поверење у банкарски систем и његову стабилност, штедњу становништва и систем националне безбедности. Заштита финансијских интереса ЕУ спроводи се кроз ефикасну превенцију и супротстављање сваком покушају преваре и злоупотребе, као и против неефикасног управљања или коришћења фондова ЕУ. Треба изградити један општи приступ за побољшање интеракција са европским партнерима и одржавање ефикасног надзора и континуитета рада платних система и финансијске инфраструктуре. Спроводе се комплексне мере на спречавању прања новца и фалсификовања, као и финансирања екстремиста, терориста и других забрањених активности. Економски потенцијал је развијен захваљујући вођењу политике у смеру повећања продуктивности рада, смањења потрошње енергије и материјала, превазилажења технолошке заосталости и унапређењу производних капацитета. Све се чини да се створи амбијент за привлачење страних инвестиција.

Социјална сигурност. Република Бугарска сматра социјалну сигурност као могућност висококвалитетне здравствене заштите, и услова живота, запошљавања, социјалне заштите и социјалне помоћи. Бугарско становништво чине и грађани који припадају етничким мањинским заједницама. Политика земље има за циљ одржавање традиционалног односа узајамног поштовања између људи различитог етничког порекла и њихове организације. Развија се наменска политика интегрисања имиграната у бугарско друштво. Република Бугарска усмерава своје напоре да се превазиђу негативни развој друштвених демографских трендова, стварајући економске и социјалне услове кроз развој добро обучених и ка друштву оријентисаних појединаца пуних знања, који су у стању да искористе већину својих креативности. Предуслов за постизање високог квалитета социјалне сигурности је модернизација основног и средњег образовања, како у јавним и приватним школама кроз строго спровођење националних стандарда. Развој квалитетнијег образовања, истраживање и научне активности и заштита културних баштина основа су за акцију стратешког карактера у планирању и имплементацији секторских и општих националних политика развоја појединца и друштва. Бугарски народ развија се на основу јединственог држављанства и заснива на принципу солидарности који се стриктно примењује у системима социјалне заштите. Држава гарантује минималну зараду и животни стандард најугроженијих група које се стално и систематски прате ради заштите интереса грађана и несигнификантних превара и рано откривање починилаца финансијских малверзација грађана и њихових организација.

Енергетска безбедност. У Националној стратегији безбедности каже се да је побољшање енергетске безбедности, као елемент националне безбедности, дуготрајан процес који захтева инвестиције и одрживу државну политику. Слично томе, може се рећи да је побољшање управљања ризицима, као део корпоративне без-

бедности, дуготрајан процес који захтева инвестиције и одрживе корпоративне политике за функционисање друштва у целини у погледу заштите од потенцијалне терористичке претње, природне катастрофе и већих индустријских удеса. Нарочито је истакнута улога у обезбеђивању националне безбедности, побољшање енергетске сигурности, као елемента националне безбедности, што је дуготрајан процес који захтева улагања и одрживу државну политику. Бугарска је заинтересована за изградњу заједничке енергетске политике ЕУ, па подржава реализацију стратешких иницијатива за изградњу у ЕУ, потребну инфраструктуру и диверсификацију снабдевања енергијом. Иницијативе су спроведене путем постојећег система финансирања и увођења нових и ефикаснијих финансијских инструмената. Приоритет у обезбеђивању енергетске безбедности јесте да се изгради и одржава повезивање са мрежама суседних земаља, као и проширење капацитета складишта гаса. Република Бугарска подржава развој међународних енергетских пројеката у оквиру „Јужног коридора”, а први међу њима је Набуко пројект, који је приоритет ЕУ. Подржава и међународни енергетски пројекат „Јужни ток”, њихове имплементације у пратњи безбедносне стручности – цивилне, социјалне, еколошке и националне. Развој нуклеарне енергије је од стратешке важности за бугарску националну сигурност. Нова конструкција подржава институционални налог који је обећавајући ресурс за производњу емисија бесплатне струје. У свом развоју Бугарска строго следи захтеве за управљање нуклеарним отпадом и предузимање мера сигурности. Приоритет у енергетској сигурносној политици повећава енергију ефикасности и промовише уштеде енергије, јер ова земља има велики потенцијал за уштеде енергије у производњи, преносу и потрошњи. Коришћење овог потенцијала доприноси убрзаном економском расту без повећања зависности од увоза енергије. Бугарска има за циљ да знатно смањи енергетски интензитет бруто домаћег производа од пратећих политика усмерених на финансијске подстицаје за енергетску ефикасност, развој енергетског тржишта производа и услуга, спровођење регулаторних мера и других механизма. Енергетска безбедност земље и побољшање квалитета животне средине зависе од примене политике Републике Бугарске да се повећа удео у производњи енергије из обновљивих и алтернативних извора и замену струје природним гасом. Земља доприноси технолошком развоју у смислу ефикасности производње и распоређивања технологија чистог угља, као и имплементацију технолошких достигнућа која су у складу са захтевима ЕУ и сопственим економским могућностима (Стратегија за национална сигурност, 2011).

Енергетска стратегија ће идентификовати главне изазове бугарског енергетског сектора у овом тренутку: 1. високи енергетски интензитет БДП-а. Упркос позитивном тренду да се побољша, енергетски интензитет националног БДП-а је 89 одсто виши од просека у ЕУ (узимајући у обзир паритете куповне моћи); 2. висока зависност од увозних енергетских ресурса. Наиме, 70% укупне потрошње Бугарске потиче из увоза. Зависност од увозног природног гаса, сирове нафте и нуклеарног горива је практично завршена и има традиционално једнострану оријентацију на Руску Федерацију; 3. потреба за еколошким развојем. Свет се суочава с изазовима климатских промена, под утицајем повећања запремина стаклене баште. Конкретно, за 2020. годину предвиђа се побољшање енергетске безбедности. Бугарска има интерес да директно учествује у реализацији стратешких иницијатива ЕУ за изград-

њу неопходне инфраструктуре и диверсификације снабдевања енергијом у ЕУ, односно Јужног гасног коридора, приступу течном природном гасу и интерконекцији са Северном и Јужном осом и др. С обзиром на високу зависност од гаса и неадекватном енергетском инфраструктуром у земљи, ове иницијативе су од посебног значаја за Бугарску и цео регион Југоисточне Европе (Енергијна стратегија на Република Бугарија, 2011).

Правосудна политика. У области правосуђа Република Бугарска се у потпуности придружује систему циљева, принципа, политика, стандарда и пракси ЕУ. Уговором о приступању Бугарске Европској унији она је постала део Европске области правосуђа и почела је да спроводи нови сет норми – права ЕУ, која се знатно разликује од међународних и домаћих норми држава чланица. Овај процес има значајан утицај на израду правила и спровођења закона. Стратешки циљеви су борба против организованог криминала и корупције, и реформа правосудног система, како би се постигла и одржала ефикасност, одговорност и транспарентност. Специјализација судске власти се одржава у одговору на динамику претње тероризма, организованог криминала и корупције. Истовремено, законодавство се развија у правцу заштите права лица која су лишена слободе и криминализује се мучење, злоупотреба власти и употреба ватреног оружја у складу са Међународним пактом о грађанским и политичким правима и Европској конвенцији о људским правима. Службе Републике Бугарске за безбедност и јавни ред развијају интеракцију са другима и сарађују са приватним предузећима, грађанима и њиховим организацијама. На међународном плану развијају се одрживе сарадње са субјектима међународних организација са земљама савезницима кроз партнерство у борби против глобалне опасности од тероризма.

Спољна политика има за циљ да осигура безбедност државе и њених грађана у складу са националним и међународним интересима. Залаже се за одговорност, мир и стабилност у свету, као и развој добросуседских односа између земаља и народа. Бугарска се придржава принципа и циљева Повеље УН и подржава напоре да се реформише ради јачања њених способности да се постигну циљеви који су пред њом. Такође, има за циљ промовисање и јачање улоге НАТО-а у политичком и оперативном одговорношћу, где настоји да продубљује политички дијалог, како би успешно узела учешће у операцијама и мисијама НАТО-а и трансформацији Алијансе, укључујући и учешће у мултинационалним пројектима и заједничкој ракетној одбрани. Активно подржавање НАТО-а је политика „отворених врата” у уверењу да су европске и евро-атлантске перспективе најуспешније средство за јачање стабилности и сигурности. Република Бугарска наставља да активно учествује у заједничким напорима као држава члан, координирано и ефикасно спроведећи политику и инструменте у области међународних односа. За њену безбедност и одбрану неопходно је да развија и доприноси јачању трансатлантске сарадње и она ће ојачати политику доприноса и одговорности проширења ЕУ, у оквиру Европске политике суседства, тежећи да једним уравнотеженим приступом према својим источним и јужним суседима доведе до јачања свог положаја као глобалног фактора сигурности (*Стратегија за национална сигурност*, 2011). Узастопне бугарске владе усвојиле су различите политике у суочавању са опасностима. Краткотрајна прва некомунистичка влада Филипа Димитрова 1991–1992. године, преоријентисала је

бугарску спољну политику ка већој сарадњи са Западом и Турском. У овом периоду, међутим, бугарско руководство, уз неколико изузетака, није активно тражило чланство у НАТО као средство за гарантовање националне безбедности. Упркос раним покушајима Бугарске за решавање својих безбедносних проблема, тражећи шире безбедносне везе са Западом, и регионално са Турском и Грчком, бугарско руководство је наставило да види земљу као опасно изложену неизвесном безбедносном окружењу. Политички и војни лидери наставили су да упоређују националну структуру снага и наоружања са онима из Турске и Грчке (Tashev, 2004).

Обавештајно-безбедносни систем

Зачеци бугарског безбедносно-обавештајног система везују се само за оснивање и касније реорганизацију Министарства војске и унутрашњих послова (1879, 1912, 1925) године. У саставу тих ресора формиране су цивилна служба безбедности (Државна сигурност – ДС) и Обавештајно одељење министарства војске (Разунавателан одел – РО). Те службе су, поред осталог, вршиле задатке политичке полиције у Бугарској и на окупираним, односно анектираним подручјима Југославије у оба светска рата. Такође су се, преко организације ВМРО, бавиле организовањем субверзивних (терористичких) дејстава у Југославији и Грчкој између два рата. Деведесетих година 20. века дошло је до постепеног трансформисања организације и функционисања целокупног безбедносно-обавештајног система. У оквиру органа унутрашњих послова тај процес је отпочео укидањем 6. управе ДС и стварањем посебне Националне службе за заштиту уставног поретка која је убрзо преименована у Националну службу безбедности. Савет за националну безбедност формиран је 1990. године као консултативно тело председника Републике за питања одбране и безбедности, а у његов састав ушли су потпредседник Републике, премијер, министри одбране, иностраних послова, унутрашњих послова економије и планирања, као и начелник Генералштаба (Милошевић, 2001, 347–349).

Садашњи међународни статус Бугарске започет је 10. новембра 1989. године, трансформацијом комунистичког режима у вишестраначки парламентарни систем. У складу са Уставом донетим 1991. године, Бугарска је усвојила све неопходне нормативне документе којима се дефинишу ставови о националној безбедности, реформе система одбране и оружаних снага и евроатлантске интеграције. (Мијалковски, 2012). Уз промене у области политике, економије и одбране⁵ земље, Бугар-

⁵ Закон о одбрани и Оружаним снагама Републике Бугарске (ЛДАФ), који је усвојен 1995. године, додаје следеће надлежности Народној скупштини: усвајање концепта националне безбедности (као „Гранд стратегија“ документ), војних доктрина као што је предложио Савет министара; усвајања дугорочних програма за развој Оружаних снага; одређивање величине Војске; обезбеђивање неопходне законске норме за успостављање јединице цивилне заштите и обављање хуманитарних послова у случају природних и индустријских катастрофа; успостављање, преобликовање и затварање војне образовне институције. Народна скупштина врши парламентарну контролу рада свих моћних органа: Министарства одбране, и као последица – преко Бугарске АФ, Војнообавештајне службе и војне контраобавештајне службе; преко Министарства унутрашњих послова, а као последица тога – преко границе снага и Жан-дармерије, Националне службе за безбедност (контраобавештајне); Националне обавештајне службе и националног *Gurad service* (Nansen, 2001).

ска је посебну пажњу поклонила реорганизацији националног система безбедности и обавештајно-безбедносног система⁶. У складу са новом спољнополитичком концепцијом, усмереном на пуну интеграцију земље у европске безбедносне аранжмане, Бугарска је усвојила и неке стратешке политичко-програмске документе и законске акте везане за област националне безбедности. Прво је усвојена Стратегија националне безбедности Републике Бугарске, као политички оквир и програмски документ о основним правцима деловања субјеката бугарског друштва на плану спречавања претњи по националну безбедност земље. Поред осталог, Стратегија утврђује да су за област националне безбедности задужени председник Бугарске, Народна скупштина, Министарски савет, Комисија за националну безбедност Народне скупштине, као и Савет за безбедност Министарског већа.

Обавештајни безбедносни систем Бугарске развијао се после Другог светског рата под јаким утицајем СССР-а, у складу са позицијом и улогом Бугарске у Варшавском уговору. Са променама државног уређења крајем 80-их и почетком 90-их година 20. века битно је измењена и организација обавештајно-безбедносног система Бугарске. Осим настојања да се јаче повеже са Западом на политичком, војном и економском плану, она настоји да то учини и кроз деловање обавештајних служби, због чега је и извршена темељна реорганизација обавештајно-безбедносних служби. Обавештајно-безбедносне установе Републике Бугарске делују у складу са Уставом, Стратегијом националне безбедности, Законом о одбрани и оружаним снагама, Доктрином одбране и Законом о унутрашњим пословима, законима о обавештајним службама, и интерним правилима о раду, које су одобрене од председника и премијера Бугарске. Народна скупштина Бугарске надлежна је за доношење закона који се односе на област националне безбедности и организацију система националне безбедности. Преко своје комисије за спољну политику, одбрану и безбедност, Скупштина врши контролу рада органа извршне власти, тиме и свих субјеката система безбедности и обавештајно-безбедносних служби, везано за законитост њиховог рада и коришћење извора, средстава и мера у реализацији њихових оперативних активности. Чланови комисије су председник (који и руководи

⁶ Посткомунистичка историја бугарске обавештајне службе може се поделити у три периода. Први је био од 1989. до 1997. године, када су у бугарском политичком естаблишменту доминирале структуре бивше комунистичке партије, преименоване у Бугарску социјалистичку партију, са једним изузетком – десничарском Владом Филипа Димитрова (1992–1993). Други период био је од 1997. године, када је Унија демократских снага са Иваном Костовим као премијером преузела власт, па све до трагичних догађаја 11. септембра. И трећи период је период трансформације након тог терористичког акта, када је рат против тероризма драстично променило перцепцију ризика, чак и међу најконзервативнијим елементима обавештајне заједнице. Страна обавештајна служба – Национална обавештајна служба и ВИП Национална служба заштите биле су потчињене председнику – обе приморане да продру у домаће структуре, и које су, на неки начин, имале за циљ да се надокнаде недостатак председничке власти над тим домаћим питањима. Министарство унутрашњих послова задржало је контролу над контраобавештајним пословима, и касније преименовано у Националну службу за одбрану Устава и касније Националну службу безбедности, док је део оперативаца политичке контраобавештајне службе пребачен у новонастали Централни биро за борбу против организованог криминала. Ове трансформације у обавештајној служби не само да су довеле до поремећаја јединства у Комунистичкој партији, већ и до недостатка координације и професионалности. Током овог периода оперативни рад је озбиљно поремећен и било је присутно снажно политичко уплитање, а услуге обавештајне службе су коришћене као инструмент за задовољење економских интереса политичког естаблишмента у земљи (Bozhilov, 2002).

Комисијом), премијер, министри спољних послова, одбране и унутрашњих послова и лидери парламентарних политичких странака. Народна скупштина Бугарске надлежна је за доношење закона који се односе на област националне безбедности и организацију система националне безбедности. Преко своје комисије за спољну политику, одбрану и безбедност, Скупштина врши контролу рада органа извршне власти, тиме и свих чланица система безбедности и обавештајно-безбедносних служби, везано за законитост њиховог рада и коришћење извора, средстава и мера у реализацији њихових оперативних активности (Бајагић, 2010: 331-332).

Комисија за националну безбедност задужена је за надзор рада извршне власти и њених специјализованих органа који се баве пословима везаним за националну безбедност, односно за контролу законитости рада тих органа, као и за процену квалитета њихових ресурса и текућих делатности. Министарски савет је, на основу Устава, одговоран за безбедност земље. Има обавезу да информише Народну скупштину о намерама и активностима страних држава и безбедносним ризицима земље и израђује процене о степену заштите националних интереса и националне безбедности Бугарске. Задужен је и за равномерну и ефикасну расподелу националних безбедносних ресурса, који, ради заштите националних интереса, оцењују економске и војне чиниоце који учествују у реализацији послова из области националне безбедности. У овим пословима помаже му Савет за безбедност, задужен за: анализу и израду збирних информација које се тичу ризика по националну безбедност, давање оцена и прогноза о динамици безбедносних претњи; планирање конкретних мера за неутралисање свих опасности и предлагање решења у кризним ситуацијама; координацију планова специјализованих органа који се баве прикупљањем обавештајних и других информација и разматрање и предлагање Министарском савету годишњих планова буџета за потребе националне безбедности. Све информације и процене Савет уступа председнику Републике, председнику Народне скупштине и председнику Владе. Чланови Савета су: председник Владе, министри унутрашњих и спољних послова и одбране, начелник Генералштаба бугарске армије и руководиоци обавештајних и контраобавештајних служби. (Савић, Бајагић, 2005).

Национална обавештајна служба (Националаната разузнаваелна служба – НРС). Национална обавештајна служба (НРЦ) јесте аутономна централна обавештајна установа Републике Бугарске. Настала је обједињавањем бивше обавештајно-информативне службе Министарства спољних послова и обавештајних делова бивше Службе државне безбедности (ДС9). Законски оквир за њено оснивање и деловање представља Декрет Државног савета Бугарске бр. 152. од 5. 2.1990. године и његове измене и допуне 1995. и 1996. године. Служба је одговорна за реализацију обавештајних активности у иностранству, ради информисања највишег државно-политичког руководства о значајним догађајима у земљама непосредног окружења Бугарске и шире, а који се тичу реализације националних интереса и националне безбедности Бугарске. Поред обавештајне активности, НРС је одговорна за реализацију послова контраобавештајне природе (заштита тајни и поверљивих информација Републике Бугарске), као и субверзивних садржаја. На челу НРС је директор који има и обавезу да на захтев председника државе информише Врховни савет националне безбедности о свим питањима која се тичу функционисања и рада НРС.

Национална служба безбедности (Национална служба „Сигурност“). Према закону о Министарству унутрашњих послова из 2006. године, Национална служба „Безбедност“ је специјализована контраобавештајна, безбедносна и информативна служба Министарства унутрашњих послова, чији је главни задатак заштита националне безбедности од активности страних обавештајних служби, организација и лица, усмерених против националних интереса Републике Бугарске. Поред тога, служба реализује и послове који подразумевају откривање и неутралисање свих активности којима се угрожава уставни поредак, територијална целовитост и независност, као и национално јединство Републике Бугарске. Ова служба реализује и контраобавештајни рад, анализира информације, израђује прогнозе и процене, и развија сопствену методологију свог рада. Служба је задужена и за контраобавештајну заштиту виталних објеката и потенцијала земље, независно или у сарадњи са другим специјализованих органима. Такође, служба се бави и прикупљањем обавештајних информација о међународном тероризму, међународном организованом криминалу и другим безбедносним претњама на глобалном плану. Према закону о Министарству унутрашњих послова, Националном службом сигурности руководи директор, који је за свој рад службе непосредно одговоран ресорном министру (Бајагић, 2010:331-335).

Национална служба за борбу против организованог криминала. Ова служба представља специјализовану полицијску оперативно-истражну службу Министарства унутрашњих послова, задужену за спречавање и неутралисање домаћих и међународних структура које учествују у криминалним активностима. Задужена је за спречавање организованих криминалних активности у области економских процеса и финансијско-кредитном систему, терористичких активности у вези с тим, као и трговине оружјем, стратешким сировинама, трговине наркотицима, спречавањем корупције итд. Службом руководи директор, а организована је на истом принципу као и Национална служба безбедности.

Од осталих служби треба споменути и Националну службу граничне полиције (Национална служба „Гранична полиција“), Националну жандармерију, и Војну обавештајну службу (Савић, Бајагић, 2005, 338-341).

Полицијски систем

Национални апарат полиције Бугарске може се сматрати наслеђем из комунистичког режима. У септембру 1944. Тодор Живков је постао шеф полиције у Софији, који је, као инструмент Комунистичке партије, основао „Народну милицију“ и Министарство унутрашњих послова је одувек била централизована институција за време комунистичке владавине, која је завршена 3. априла 1990. године. Министарство унутрашњих послова је хијерархијски устројена и централизована институција која је задужена за заштиту националне безбедности, јавног реда и права и слободе грађана, као и борбу против криминала. На челу Министарства унутрашњих послова је министар унутрашњих послова, који је једини и централни извршни орган у оквиру Министарства. Закон о Министарству унутрашњих послова даје огромна надзорна овлашћења над свим полицијским компонентама у Министарству унутрашњих послова. Да би се схватила структура полиције у Бугарској, неоп-

ходно је да се истражи организациона структура овог министарства, у којој се налазе националне полиције које делују у граду (Елке, Петрова, 2014). Полиција у Бугарској мора да се развије како би постала демократска цивилна полиција. Фокус програма помоћи често може угрозити процес реформе ако се више бави питањима као што су полиције у заједници и организовани криминал уместо да се фокусира на срж проблема, односно ставове полицајаца и цивилног друштва. Мора да се направи напредак где полиција не сме више да се посматра као начин стицања моћи, контроле и новца преко корупције већ као сервис заједнице. Обука треба да се фокусира на питања полиције у заједници (Mobekk, 2005).

Министарство унутрашњих послова усмерено је за све што се тиче виталних интереса друштва и сваку непосредну или посредну опасност за њега, као и неопходност да брани националну безбедност и друштвени поредак у земљи или у одређеном региону. Стога се кризом може сматрати промена у регионалној, националној или међународној ситуацији и одликује се високим интензитетом од деструктивних и агресивних процеса, у којем су угрожене основне вредности, интереси и циљеви друштва и већи степен опасности по живот, здравље и имовину и функционисање националне економије. Стање кризе је посебан законски режим, предвиђен бугарским уставом и законима, који су наметнути у кризним ситуацијама на територији ради превазилажења кризе и њених последица. Зона кризне ситуације је територија на којој се појављују или где су негативни резултати једног инцидента и где се спроводе посебне мере за смањење степена губитака, као и за превазилажење њихове последице (Јивков, 189). Овај закон регулише принципе, функције, активности, управљање и формирање јединица Министарства унутрашњих послова (МУП) и статус запослених у њима. Активност овог министарства има за циљ да заштити права и слободу грађана, борбу против криминала, да заштити националну безбедност, јавни ред и становништво од пожара. Министарство унутрашњих послова је заснован на следећим принципима: 1. сагласност са Уставом, законима и међународним уговорима у којима Бугарска учествује; 2. поштовање и гарантовање права и слобода грађана и њиховог достојанства; 3. јавност и одговорност; 4. политичка неутралност; 5. објективност и непристрасност; 6. заштита информација и извора њеног стицања; 7. заштита запослених у спровођењу предвиђених обавеза; 8. интеракција са другим државним органима, Владом, локалним властима, као и грађанима и правним лицима.

Министарство унутрашњих послова врши цивилну контролу предвиђену у важећем законодавству и обавља следеће послове: 1. заштита безбедности; 2. истрага злочина; 3. пружање заштите од пожара и, непогода и ванредних ситуација; 4. обезбеђивање јавног приступа хитним службама путем националних позива, 5. приступ информацијама; 6. контрола; 7. превенција; 8. пружање административних услуга (Закон за министарството на вџтрешните работи).

Министарство унутрашњих послова контролише Народну милицију (полицију) и посебне милитаризоване трупе унутрашње безбедности познате као Црвене беретке. У одговору на јавне захтеве за реформе, нови Независни синдикат милиције предвиђа реформе чији је циљ побољшање односа с јавношћу, који су иначе постали веома лоши у 1990. години. Наводи се да је чланство у странци неспојиво са опредељењем за спровођење закона, а залажу се за деполитизацију и професио-

нализацију милиције кроз програме обуке, правне регулативе из своје надлежности, и видљивог одвајања од утицаја од стране БСП, за које јавност још увек везује милицију. Комисија за националну безбедност Народне скупштине подржала је овај предлог, а Министарство унутрашњих послова и само је израдило нови закон о Народној милицији за разматрање у Народној скупштини. Народна милиција контролише неколико подређених организација, укључујући територијалну, саобраћајну, привредну милицију, затим одељење за обуку и администрацију. Унутрашње безбедносне трупе, познате као Црвене беретке, такође су део Министарства за унутрашњу безбедност. Они су били милитаризовани, а лаке пешадијске снаге одговорне су за спречавање нереда и других грађанских немира. Њихово особље од 15.000 људи организовано је у петнаест пукова; они користе и преко 100 оклопних транспортера опремљених за контролу и сузбијање нереда. Заједно са Народном милицијом и тајном полицијом Црвене беретке су укључене у злогласну бугарску кампању током 1984. и 1985. године. Они су били распоређени у новембру 1990. године на одржавању реда у Софији током генералног штрајка у којем је срушена БСП Влада (National security Bulgaria).

Одбрамбени систем

Национална стратегија одбране процењује војно стратешко окружење дефинисаних циљева одбране земље и истиче начине за њихово остварење. Национална стратегија одбране фокусира се на изградњу активности, развој и коришћење одбрамбених способности земље и дефинише активности министарстава и агенција одговорних за одбрану, затим одређује задатке оружаних снага, облике и методе њиховог спровођења и дефинише начине и средства да се то реализује. То је основа за развој доктрине Оружаних снага Републике Бугарске, оперативних концепата и доктрина. Одбрана земље комбинује активности државних органа, институција, организација и појединаца да граде и користе одбрамбене способности и да одврате, спрече и боре се против потенцијалних претњи националним интересима. Одбрана земље је планирано припремљена и спроведена у оквиру имплементације механизма НАТО колективне одбране и заједничке безбедносне и одбрамбене политике са ефикасним коришћењем националних одбрамбених способности, укључујући и војне и невојне способности земље. Успостављање и развој одбрамбених способности подразумева послове заштите националних интереса и спровођење посвећености и доприноса ЕУ националној безбедности у миру. Базу могућности одбране представљају оружане снаге (Националан одбранителна стратегија, 2011).

Одбрана Републике Бугарске представља систем политичких, економских, војних, социјалних и других активности како би се осигурало стабилно безбедно окружење и припреме за обављање оружане одбране територијалног интегритета и независности државе. Такође, припрема и реализација националне одбране даје права и обавезе Оружаном снагама Републике Бугарске, од стране државних органа, Владе и локалне управе, правних лица и грађана. Одбрана Републике Бугарске је део националне безбедности, којом се дефинишу национални интереси. Њеном одбраном уједно се врши и колективна одбрана савезничке организације Северно-

атлантског савеза (НАТО⁷), а Европска безбедносна и одбрамбена политика одбране гласи: стварање, одржавање и коришћење потребних ресурса земље да формирају и одржавају стабилно безбедносно окружење; 2. заштита територије и становништва током војне претње и у рату; 3. стварање, одржавање и управљање националним ресурсима и средствима за одбрану земље изван средстава и алата стратешких и оперативних планова оружаних снага. Активности из ст. 1 реализоваће се кроз: 1. заједничке акције са НАТО савезницима, са земљама чланицама Европске уније и са међународним организацијама ради стварања стабилног безбедносног окружења; 2. предвиђање војних претњи и планирање одбране; 3. припрему и одржавање потребне борбе, оперативност и мобилизацију спремности и способности да се распореде оружане снаге Републике Бугарске; 4. припрему инфраструктуре земље за одбрану; 5. понашање, надзор и извиђање; 6. логистику и одржавање оружаних снага; 7. чување оружаних граница; 8. припрему становништва за економске претње; 10. учешће у управљању након катастрофе; 11. изградњу и одржавање интегрисаних комуникација и система управљања информацијама земље и оружаних снага у време ванредног или ратног стања; 12. сарадњу са Европском унијом и другим земљама, међународним владиним и невладиним организацијама; 13. војно патриотско образовање становништва.

Одбрана Републике Бугарске врши се кроз ефикасно коришћење националних одбрамбених потенцијала, укључујући оружане снаге и не војне компоненте. У спровођењу политике одбране Републике Бугарске учествују и међународне организације, политички и војни савези за колективну одбрану и друге иницијативе у области војно-политичке и војне сарадње. Да би се остварили циљеви националне политике у области одбране, министар одбране кроз међународну сарадњу кооптира са надлежним органима других држава и међународним организацијама. Држава ће обезбедити потребне људске, финансијске, материјалне, административне и друге ресурсе и услуге за задатке у одбрани земље, а подршка ресурса одбране обезбеђује се кроз планирање, управљање и контролу принципа програмирања. Планирање одбране је активност идентификације, изградње и развоја потребне способности и сродних људских, финансијских, материјалних и других ресурса и услуга за потребе одбране земље, како би се испуниле зацртане обавезе система колективне безбедности и одбране (Закон за отбраната и војоружените сили).

⁷ Морнаричке снаге у Бугарској су још 1991. године чврсто стајале иза атлантске идеје. Морнарица је у своје планове инкорпорирала различите активности које имају за циљ да се повећа поверење и да подстакне колективну безбедност у Црном мору и промовише стабилност. Бугарска је 1993. била домаћин прве националне поморске вежбе са међународним учешћем у Бреезел серији Промена у безбедносном окружењу, у социјалном, политичком и економском. Чланством у НАТО-у Бугарска квалитетно приступа питању националне безбедности, у војном смислу посебно, подстичући вођење текућег стратешког одбраног прегледа. На основу неких предвиђања, неопходно је преиспитати постојеће и дефинисати нове везе, параметре и норме у области националне безбедности и одбране, који чине темељ за визију земље, затим како ће морнарица еволуирати, које су нове одговорности и како да се развију оперативне способности, неопходне за остварење нових мисија и задатака. Стратегијски преглед одбране је још један корак у усклађивању националне одбрамбене политике са политиком земаља чланица Северноатлантског споразума, у дефинисању и реализацији доприноса Бугарске заједничком европском политиком безбедности и одбране (Lythuanov, 2004). Чињеница да је Бугарска искусила мање сигурности од земаља чланица НАТО-а био је главни разлог за одлуку да се придруже овом пакту. У новом контексту то је још један позитиван поен за земљу која се већ определила за бољу сигурност кроз колективну безбедност.

Стратешки циљ политике одбране јесте заштита и промовисање националних интереса кроз развој, унапређење и коришћење адекватне одбрамбене способности и изградње једног сета интероперативних оружаних снага које ће бити у стању да изврше комплетан обим задатака који произилазе из трендова у геостратешком безбедносном окружењу. Формирање и спровођење политике одбране заснива се на: заједничкој одговорности за безбедност, адекватном учешћу и коришћењу механизма колективне одбране НАТО⁸ и заједничке безбедности и одбране Европске уније; карактеристикама безбедносног окружења, ризицима и претњама и који из њега произилазе; стању могућности и планова за развој одбране; расположивим ресурсима; могућности учешћа у мултинационалним пројектима под покровитељством бугарске индустрије и истраживачких центара. Имплементација стратешког циља политике одбране заснива се на чланству у НАТО-у и ЕУ и ефикасности чланства у тим организацијама је од кључног значаја за максималне могућности које она пружа. Допринос земље напорима међународне заједнице да подрже мир и стабилност укључује учешће у савезничким и коалиционим операцијама формација оружаних снага, служби безбедности и јавног реда и цивилне способности. Оружане снаге Републике Бугарске обезбеђују војну безбедност земље која учествује у НАТО-у и спроводи укупну безбедносну и одбрамбену политику. Они гарантују суверенитет, независност и територијални интегритет земље. Национална стратегија одбране дефинише циљеве, функције, задатке, изградњу, развој и употребу оружаних снага и одбрамбених способности, а развој одбрамбених способности анализира се и оцењује спровођењем периодичних прегледа одбране или структура власти, који се реализују помоћу развојних планова Оружаних снага и утичу на годишњи извештај о стању одбране и Оружаних снага (Стратегија за национална сигурност, 2011).

Ефикасна одбрана пружа сигурност на којој ће се градити повољно окружење за инвестиције. Упоредо, сектор одбране има директне позитивне ефекте на економију: годишња производња одбрамбене индустрије прелази 0,5% релативног учешћа индустријске производње у националном БДП-у, са приходима већим од 600 милиона лева, од чега је извоз у вредности од око 500 милиона лева. Више од 15000 људи запослено је у одбрамбеној индустрији, од којих је више од 90% висококвали-

⁸ С обзиром на идентификоване ризике за националну безбедност Бугарске, а на основу основне економске логике позива за улагање у одрживи раст и запошљавање, неопходно је да се реинвестира у одбрамбене способности, након дефинисања одређених принципа, политике и мера. Брз развој модерних оружаних снага захтева подизање нивоа политичке амбиције, потпомогнуто адекватним средствима за посвећивање одбрани. Ова средства морају бити дистрибуирана на начин који дозвољава приступ модерној опреми и високо мотивисаним и обученим јединицама, ефикасно интегрисаним у обе структуре снага НАТО-а и ЕУ. То не само да ће омогућити развој и подизање оперативних способности које ефикасно гарантују сигурност, већ ће донети позитиван економски утицај на друштво у целини. У данашњем глобализованом свету ниједан народ не може да оствари ефикасну одбрану самостално или у изолацији. То је разлог зашто Бугарска сматра своју безбедност једино и искључиво у контексту НАТО-а и ЕУ, са свим потоним предностима и обавезама у заједничкој безбедности. Кључни елемент за то је развој модерних оружаних снага под НАТО и ЕУ. Прва политика приступа, која се примењује у свим активностима модернизације и обуке подразумева спровођење решења која су пронађена у НАТО и ЕУ кроз заједничка, а друга кроз мултинационална средства. (*Defence – 2020, 2014*). Напредак у остваривању интероперабилности и компатибилности са оружаним снагама НАТО-а је неопходан за бугарску државу. Држава има кључну улогу у успостављању стабилних и дугорочних трошкова одбране који би омогућили прогресивну модернизацију оружаних снага, санацију инфраструктуре одбране и извршавање обуке (Mladenova, Markova, 2001).

фиковано научно и техничко особље. Поред тога, индустрија одбране такође чини основу регионалних економија у многим окружним центрима, посебно у централној и северној Бугарској. Инвестиције у сектору одбране имају макроекономске ефекте, који често премашују оне из других грана индустрије. Према недавној студији коју је спровела Европска агенција одбране, на европском нивоу смањење од 100 милиона евра у трошковима одбране доводи до смањења 150 милиона евра у БДП-у, 40 милиона евра пад прихода од пореза, и губитак 3.000 радних места, од којих је 800 високо квалификованих.

У средњорочном периоду инвестиције у одбрани представљају значајну подршку истраживању и развоју. Три главна сектора технологије будућности, како за војну и цивилну употребу, јесу биотехнологије (укључујући и нанотехнологије), информационе и комуникационе технологије, велики подаци, 3Д штампање; обезбеђивање хране, воде, и енергетских ресурса. Бугарска је била веома активна у промовисању регионалних напора у борби против новонастале претње међународној безбедности. Ова земља бави се интензивном сарадњом у оквиру СЕЦИ, Интерпола и Еуропола. Трилатерални споразуми за борбу против организованог криминала, трговине дрогом, трговине људима и тероризма јесу уговори са Грчком, Турском и Румунијом. Бугарска врши опсежне размене искуства са Републиком Македонијом и Србијом у области правосуђа и унутрашњих послова. Бугарској је посебно стало да помогне унапређење даљег усаглашавања прописа у области граничне контроле, организованог криминала и трговине дрогом, чиме се ствара заједничка платформа за решавање ових важних нових изазова. Осим тога, бугарски политичари и доносиоци одлука су чврсто уверени у важност борбе против новонасталих претњи. „Мека безбедносна” питања чврсто на политичком и правном плану пружају довољно простора за даљу сарадњу и допринос на проширењу (Bulgara, loyal partner of NATO).

Двадесет година од почетка демократских промена цивилно-војни односи у Бугарској већ су стављени под поуздане, управљачке и развијене цивилне и демократске контроле. Бугарски војни, политички врх и друштво земље у целини прихватило је значење и последице принципа цивилне демократске контроле над оружаним снагама. Период 1989–1991 обележен је почетним законодавним и институционалним приближавањем захтевима демократских принципа; нови демократски устав из 1991. године, затим нови закони одбране, оружаних снага, унутрашњих безбедносних и обавештајних служби, дефинисане улоге и одговорности Скупштине,⁹ председника, Владе и Генералштаба у складу су са захтевима демократских цивилних надзора (Nansen, 2001). Приоритети политике одбране, мисије и задаци

⁹ Врховни закон Републике Бугарске– Устав, утврђује Велика народна скупштина, 12. јула 1991. године. У првом члану Устава се каже да је Бугарска парламентарна република. Друга клаузула истог члана наводи да „цела моћ државе ће потицати од људи. Људи ће имати такву моћ директно преко органа утврђених овим Уставом”. Устав прописује основна права и обавезе грађана Републике Бугарске, улоге и одговорности Народне скупштине, председника, Савета министара, судске власти, локалне владе и Уставног суда, што даље дефинише процедуре за промену Устава или доношење новог. Скупштина је директно изабрано тело са 240 чланова који служе на период од четири године. У случају рата, оружаног сукоба или других хитних случајева сличног типа, рад Скупштине може наставити рад до окончања кризе (Kirov, 2010).

војске¹⁰ и приоритети одбрамбене политике саставни су део државних националних интереса. Ове мисије и задаци почивају на националним интересима као што је наведено у Националној стратегији безбедности. Најдиректнији утицај на приоритете одбрамбене политике има реализација следећих националних интереса: (1) заштита суверенитета, територијалног интегритета земље и јединства нације; (2) заштита стабилности и критичне инфраструктуре у случају кризе, катастрофа, ванредних ситуација, катастрофа и других ризика и претњи; (3) повољно и предвидљиво безбедносно окружење; (4) ефикасно функционисање државних институција заједно са телима ЕУ и НАТО ради колективне безбедности и његово побољшање услед промоције интероперабилности; (5) одржавање добросуседских односа што гарантује регионалну безбедност и стабилност; (6) развој регионалне сарадње у региону Црног мора; (7) спречавање и сузбијање корупције и организованог криминала; (8) допринос УН, НАТО и ЕУ операцијама у складу са националним ресурсима. (9) трансформација расположивих средстава у опипљиве, корисне и интероперабилне одбрамбене способности, што је мерило успеха (Programme for the development of defence capabilities, 2011).

Упркос одсуству непосредне војне претње по територију земље, у складу са Уставом Републике Бугарске и споразумом са Вашингтоном, Бугарска ће наставити да подржава војне способности како би се супротставила ризицима и претњама, узимајући у обзир колективне способности НАТО-а. Специфичности међународног безбедносног окружења одређују претње по националну безбедност и изван земље у којој настају, посебно кроз програме учешћа војних контингената у међународним операцијама и мисијама УН, НАТО-а и Европске уније. У националним циљевима контекст у области одбране од стране извршне власти усмерени су ка изградњи модерне и ефикасне војске, успостављању принципа транспарентне и одговорне потрошње за одбрану, увођењу ефикасног управљања одбраном и смањивању административног оптерећења и трошкова администрације. Политичка воља је усмерена ка постизању нових квалитета одбране и нових стандардних модела формирања, активне политике одбране који су заснован на принципима ефикасности, одговорности и транспарентности. То значи да се одлуке доносе са јасном свешћу о трајању. Стратегија националне безбедности Републике Бугарске и Национална стратегије одбране су суштински део процеса реформи у области безбедности и одбране. Европска и евроатлантска заједница демократских држава је ин-

¹⁰ Министри у свим владама од 1991. године били су цивили (иако у једном случају пензионисани виши официри). Министар одбране реализује политички правац и цивилну контролу над бугарском армијом и: учествује у изради и ажурирању Националног безбедносног концепта; састављању нацрта буџета државе у свом делу за потребе Министарства одбране; расподели буџета и администрирању финансијског и материјално-техничког обезбеђења бугарског АФ. Владајућа кадровска политика је одговорна за регрутовање кадрова за бугарске АФ и службенике за обуку; организовање културне, образовне и патриотске активности; имплементацију и општи преглед система војног образовања, војних научноистраживачких института; имплементацију међународне сарадње у области одбране; доношење прописа, наредби, упутстава и налога и еодговорна је за правну основу у Министарству одбране; организовање активности за подршку и бригу за грађане који су претрпели у вези са одбраном земље. Такође, она је одговорна за управљање државном војном имовином, за развој спортске инфраструктуре; организовање инспекцијских активности Министарства одбране; одобрава особље Министарства одбране, централне управе и Генералштаба; усмерава информације, објављивање и односа са јавношћу активности Министарства одбране, Војне полиције и војне контраобавештајне и други (Nansen, 2001).

струмент у решавању кључних међународних питања: постконфликтне обнове у кризним регионима; борба против организованог криминала; енергетска безбедност и диверсификација; неутрализација ризика за животну средину, за здравље и друго. У складу с тим, кретања на европском континенту су од суштинског значаја за безбедност Републике Бугарске, односно напредак је у правној сарадњи и владавини права; у јачању евроатлантског дијалога и у активном партнерству, укључујући и сарадњу и савезе са земљама ван Европе у областима одбране, националне безбедности и заштите људских права. Као резултат ових и других позитивних дешавања у међународним односима вероватноћа великих сукоба између суверених држава је знатно смањена. С тим у вези, вероватноћа да ће Република Бугарска бити увучена у такав сукоб, као чланица НАТО-а и ЕУ, занемарљива је. Бугарска организује своју одбрану у овом сложеном, динамичном и тешко предвидљивом међународном контексту (Бяла книга за отбраната и вџорџените, 2010).

Приватни сектор безбедности

Током седамдесетих година прошлог века у Бугарској је било актуелно само неколико видова услуга обезбеђења. У оквиру социјалистичке државе, Народна милиција и одељења органа безбедности били су ангажовани у производним погонима и другим организацијама, док су почетком деведесетих биле забрањене ове услуге државне безбедности. Појаву приватних безбедносних служби треба посматрати у контексту ширих процеса фисије и реорганизације целокупног државног апарата и преласка из јавног у приватно власништво. Приватни сектор безбедности у Бугарској пролази кроз низ модификација након његовог појављивања после пада комунизма, а у својој анализи између 1990. и 2006. године¹¹ Гунев разликује три основне фазе у развоју индустрије. У првој, између 1990. и 1994. године, у пракси не постоје прописи о приватном обезбеђењу. За разлику од других бивших социјалистичких земаља, до тада, државни монопол у области безбедности је драстично

¹¹ Искуства из новије историје Приватног техничког обезбеђења (ПТО) у Бугарској потпуно су другачија од искуства многих других земаља, не само у ЕУ, већ и у источној Европи. Од 90-их година бугарске организоване криминалне групе, као и ПТО које су контролисали, биле су довољно снажне да учичу не само на политику већ и на живот просечног грађанина. Имена водећих људи у ПТО су добро позната и постала су синоним за криминал, изнуде, насиље и страх. Током раних 90-их година масовна отпуштања у оквиру полиције и војске оставила су незапослене на десетине хиљада бивших официра безбедности. Војска је смањена са 150.000 у 1989. години на 39.000 у 2001. Полиција, као део државне безбедности (бивша тајна полиција), распуштена је и близу 30.000 полицијских и сигурносних службеника су отпуштени. Било је неколико алтернативних путева за наставак каријере за отпуштене службенике и војне офицере. Неки су користили своје везе да започну посао у некој од приватних безбедносних компанија, а други су искористили своје односе са подземљем да се укључе у криминалне активности. Прве приватне безбедносне компаније основане су крајем 1991. године, након интерне одлуке да напусте државни монопол како би се задовољиле потребе незапослених професионалних спортиста и отпуштених безбедносних официра. У то време постојала је законска одредба која је регулисала приватне безбедносне активности. Са једне стране, ова промена би створила могућност за отпуштене службенике да примене своје вештине у приватном сектору. Многи од њих су ову прилику и искористили, па су неке од највећих данашњих приватних компанија за обезбеђење основале управо те особе у том периоду (1991–1994) (Gounev, 2006).

ослабљен почетком деведесетих година, што је довело до крајњег незадовољства и непоуздане контроле над порастом криминала. Током првих година транзиције многа државна предузећа која су раније имала одељења са органима безбедности затворена су, док су се други суочили са озбиљним финансијским ограничењима и више нису могли приуштити обезбеђење полиције. Ново приватно обезбеђење брзо ће попунити ову празнину, нудећи два до три пута ниже цене од оних из полиције. У то време, међутим, приватне службе безбедности обележене су бројним проблемима у погледу квалитета и контроле.

Најважнија законодавна иницијатива у области регулисања приватног сектора безбедности појавила се 2004. године у форми закона о приватном обезбеђењу који има за циљ да уведе најбоље праксе западних земаља. Закон о приватном обезбеђењу дефинише пет типова дозвољене безбедносне службе, уводи обавезну почетну обуку за официре приватног обезбеђења и смањује административне процедуре за обнављање лиценце, што омогућава полицији да се фокусира на контролу. Контролу над приватним обезбеђењем врши искључиво полиција и Министарство унутрашњих послова, који су се специјализовали за управљање и „контролисање приватним обезбеђењем”. У 2011. години јавља се значајна промена у Закону о приватном обезбеђењу, након што му је омогућено да буде регистровано у Европској унији (ЕУ), Европском економском простору (ЕЕП) или швајцарском, како би деловало на равноправној основи са бугарским компанијама под условом да су испуњени локални услови.

Закон дефинише пет типова дозвољених безбедносних служби и уводи обавезну почетну обуку за официре приватног обезбеђења и смањује административне процедуре за обнављање лиценце, што омогућава полицији да се фокусира на контролу. Контролу над приватним обезбеђењем врши искључиво полиција и Министарство унутрашњих послова, који су успоставили специјализовани менаџмент. Треба пронаћи слабе тачке и наметања за ефективну контролу над активностима, недостатак прецизних прописа о односима са извођачима радова и трећим лицима, као и недостатак сарадње између Министарства унутрашњих послова и њених структура са другим државним органима. Закон прописује правила, услове и техничке стандарде за чување драгоцености и робе, али не и за остале четири области активности ПТО. Закон не предвиђа строже захтеве за обезбеђивање критичне инфраструктуре, као што су луке и нуклеарне електране. Ипак, он не регулише поступак за проверу да ли је ПТО аплицирао за добијање дозволе за техничке алармне системе, опремљеност потребном опремом и капацитетима.

Бугарска је чланица главних међународних споразума за заштиту права лица и њихове одредбе су уграђене у Устав. Закони који се односе на приватне безбедносне активности такође су узели у обзир основне принципе за заштиту људских права. Као чланица ЕУ, Бугарска мора поштовати европско право и да у сектор приватне безбедности интегрише европске прописе и законе. У 2013. години Бугарска је учествовала у активностима Савета за људска права УН. (Джекова, Русев). Затварање осигуравајућих компанија које се баве рекетирањем означио је почетак новог периода повећања регулисање ПТО у Бугарској. У фебруару 1999. године краткотрајна Уредба №39 регулисала је услове за обављање приватне безбедносне активности. Нови закон пратиле су строге мере за спровођење, а у августу 2001. полиција широм земље спроводи изненадне инспекције (Gounev, 2006).

Приватна безбедносна делатност обухвата заштиту објеката, људи и њихових права и легитимних интереса од незаконитих радњи. Приватне безбедносне активности спроводе се у складу са следећим принципима: 1. поштовање права, слобода и достојанства грађана; 2. сарадња са Министарством унутрашњих послова (МУП) у борби против криминала и одржавања јавног реда; 3. сигурност и безбедност у чувању објеката; 4. спровођење превентивног деловања на основу анализе узрока и услова деловања у чуваним локацијама. Приватне безбедносне службе обављају делатност само након добијања лиценце или сертификације, а дозвола се може добити за обављање послова у целој земљи или у појединим областима. У складу са овим законом обављају следеће послове: 1. лична безбедност појединаца; 2. заштита имовине физичких или правних лица; 3. безбедност догађаја; 4. безбедност драгоцености и робе; 5. лична заштита имовине трговаца или правних лица. Активности из ст. 1 могу се извршити путем техничких система безбедности и алата. Лична безбедност је активност заштите физичког интегритета појединаца од незаконитих напада и њихово спречавање и сузбијање. Министар унутрашњих послова утврђује Уредбом услове и процедуре за спровођење личне безбедности појединаца. Делатност физичке заштите може да обухвати и контроле приступа на локацијама. Активност безбедносних догађаја је сложена акција чији је циљ обезбеђивање слободног и несметаног протока масовних догађаја или активности са краткорочном природом. (Закон за частната охранителна дейност R Бугария, 2004)

Смернице за функционисање система националне безбедности

Систем безбедности је дизајниран да одржава у оптималном стању националну безбедност земље, како би се повећала способност контроле државних органа кроз активно укључивање грађана и њихових организација, а све ради ефикасног функционисања и спровођења ове стратегије. Безбедност грађанина је главни критеријум за њен рад. Циљеви стратегије могу се постићи само ако постоји законски регулисан и организован институционални процес дијалога, консултација и сарадње између законодавне, извршне и судске власти, председника Републике и грађана и њихових организација. Закони и прописи у области националне безбедности су дизајнирани у складу са динамиком односа са јавношћу и у складу са принципима и смерницама наведеним у стратегији. Закон гради један правни простор у области националне безбедности, што не спречава појаву сукоба између правних норми, институционалних и функционалних структура и механизма. Грађани и њихове организације су корисници система националне сигурности, док активно учествују у складу са својим могућностима у овим операцијама. Држава обезбеђује транспарентност система и помоћ грађанима у развоју капацитета цивилног друштва за спровођење активности у интересу националне безбедности.

Стратегија националне безбедности Републике Бугарске пропагира интересе грађана, друштва и државе у контексту разумевања природе националне безбедности у смислу одређеног безбедносног окружења и постојећих фактора. Веће министара правовремено ажурира стратегију у складу са променама у приоритетима развоја у безбедносном окружењу и расположивим ресурсима (Стратегија за национална сигурност, 2011).

Литература

- [1] Bozhilov N. (2002). Reforming the intelligence services in Bulgaria. The experience from the last decade, Sofia, Bulgaria Democratic and Parliamentary Oversight of Intelligence Services", held in Geneva 3-5 October 2002, organised by the Working Group on the Parliamentary Control of Armed Forces (PCAF).
- [2] Bulgaria: A loyal partner and prospective member of NATO Bulgaria: A valuable NATO asset Bulgaria s way to NATO building strategic partnerships with NATO member states public attitudes to NATO membership NATO, 319.
- [3] Devroea I., Petrov M. (2014). Policing Sofia From centralisation to decentralisation EuropEan Journal of policing Studies 2(1), 30-60 © 2014 Maklu | ISSN 2034-760X .
- [4] Dimova A, Rohova M, Moutafova E, Atanasova E, Koeva S, Panteli D. van Ginneken. (2012). Bulgaria: Health system review. Health Systems in Transition, 14(3):1–186.
- [5] Faton R. (2001): Globalization, poverty and terror, www.faculty.virginia.edu
- [6] Gounev, P. (2006). "Bulgaria's Private Security Industry". In: Bryden, A. and M. Caparini, (eds.). Private Actors and Security Governance. Geneva: LIT & DCAF, pp. 109-128. hilip Gounev.
- [7] <http://www.mvr.bg/en/AboutUs/History/default.htm>
- [8] http://www.photius.com/countries/bulgaria/national_security/bulgaria_national_security_police_organizations.html
- [9] Jivkov J. (2010). Crisis Management: The Ministry of the Interior, in Defence and security sector governance and reform in south east Europe: Insights and perspectives bulgaria a self assessment study, p 189.
- [10] Kay S. (2004): Globalization, Power, and Security SAGE Publications, Vol. 35(1): 9–25, DOI:10.1177/0967010604042533
- [11] Kirov T. (2010). The Role of the Bulgarian Parliament in Reforming the Security Sector, n Defence and security sector governance and reform in south east Europe: Insights and perspectives bulgaria a self assessment study, p 44.
- [12] Koulaksazov, S. et al. in Tragakes, E. (2003). (ed.) Health care systems in transition: Bulgaria. Copenhagen, European Observatory on Health Care Systems, 5(2).
- [13] Lyutzakov E. (2004). Bulgaria in NATO: new roles nad capabilities of the navy, Information & Security: An International Journal, Volume 13, p. 9-24.
- [14] Mladenova I., Markova E. (2001). NATO's Enlargement and the Costs for Bulgaria to Join NATO Final Repor Euro-Atlantic Partnership Council-NATO Individual Fellowship 1999-2001 Sofia, Bulgaria.
- [15] Mobekk E. (2005). Police reform in South East Europe: An analysis of the stability pact self-assessed studies. In Cole E., Donais T., Fluri P. H. (Eds.), Defence and security sector governance and reform in South East Europe self-assessment studies: Regional perspectives (pp. 155–167). Baden-Baden, Germany: Nomos Verlagsgesellschaft.
- [16] Nansen B. (2001). Civil-Military Relations and the New Defence and Security Legislation in Bulgaria, Beograd, Legal Framing of the Democratic Control of Armed Forces and the Security Sector: Norms and Reality/ies 125-137.
- [17] Popov S., Ganey G., Popov J., Stambolova A., Kabakchieva P., Garnizov V. (2013). National security risks for Bulgaria: 2020-2025 RiskMonitor Foundation.
- [18] Programme for the development of the defence capabilities of the Bulgarian armed forces 2020, Approved by the Council of Ministers of the Republic of Bulgaria Sofia, September 30, 2010.
- [19] Rangelova R. (2000). Bulgaria s national income and economic growth 1913-1945, Review of Income and Wealth Series 46, Number 2, June 2000 1913-45.

[20] Shalamanov V. (2005). Security Sector Reform in Bulgaria: defence and security sector governance and reform in south east Europe: insights and perspectives Bulgaria a self assessment study. In Cole E., Donais T., Fluri P. H. (Eds.), Defence and security sector governance and reform in South East Europe self-assessment studies: Regional rspectives (pp. 33-55). Baden-Baden, Germany: Nomos Verlagsgesellschaft.

[21] Tagarev T. (2011). Phases and Challenges of Security Sector Reform in the Experience of Bulgaria, Centre for Security and Defense Management, Sofia
<http://www.bezbednost.org/BCSP/4170/Phases-and-Challenges-of-Security-Sector-Reform.shtml>

[22] Tashev B. (2004) In search of security: Bulgaria s security policy in transition www.ucm.es/bucm/cee/papeles, Paper del estres

[23] Terziev V.K., Levski V., Nichev N.B., Bankov S.M. (2016). Corruption and national security, Инновационионна наука.

[24] Willijams P. (2012). Увод у студије безбедности, Службени гласник, Београд.

[25] Бајагић, М. (2010). Шпијунажа у 21. веку: савремени обавештајно-безбедносни системи. – 2. допуњено изд. – Београд: Марсо.

[26] Бяла книга за отбраната и вџорџените сили на Р Бџлгария
http://www.mod.bg/bg/doc/drugi/20101130_WP_BG.pdf

[27] Дџекова Р., Русев А. Частният охранителен сектор в Бџлгария,
<http://www.ppps.dcaf.ch/sites/default/files/uploads/A%20force%20for%20good%20Bulgaria%20-%20web.pdf>

[28] Енергиина стратегија на Република Бџлгария до 2020 г, 2011.

[29] Закон за министерството на вџтрешните работи
http://www.mvr.bg/NR/rdonlyres/379531D2-0059-4223-86F8-ABA9D17680D8/0/ZMVR_BG.pdf

[30] Закон за отбраната и вџорџените сили на Република Бџлгария
<http://www.econ.bg/law/enactments/article161753/>

[31] Закон о приватној делатности (2004), изм. и доп. ДВ. бр. 48 от 24 Јуни 2016г. у даљем тексту: Закон о приватном Безбедност Активити (2004).

[32] Националан отбранителна стратегија, Министерство на отбраната на република Бџлгария, Софија 2011.

[33] Милошевић М. (2001). Систем државне безбедности, Полициска академија, Београд.

[34] Мијалковски М. (2005). Обавештајне и безбедносне службе, Факултет безбедности, Београд.

[35] Савић А, Бајагић М. (2002). Безбедност света од тајности до јавности – прво издање, Виша школа унутрашњих послова, Земун.

[36] Савић А, Бајагић М. (2005). Безбедност света од тајности до јавности – друго допуњено издање, Виша школа унутрашњих послова, Земун.

[36] Стратегија за национална сигурност на Р Бџлгария
www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=1419

[38] Закон за частната охранителна дейност Р Бџлгария, 2004.

КОМПЛЕМЕНТАРНИ ОДНОС ПОЛИТИЧКОГ СИСТЕМА И СИСТЕМА НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Радослав Гаџиновић*

Институт за политичке студије – Београд

Немогуће је разумети савремене политичке односе (унутрашње и међународне) и политичке процесе, а да се не разбере права суштина функционисања државе. Стога начин функционисања савремене државе, као темељног појма политичког процеса и улоге у њему, има теоријску и практичну важност. Основни је услов и циљ сваке државне политике опстанак државе, док је услов опстанка државе њена безбедност. Стога је сврха деловања модерне државе, условно названог политичким, усмерена управо ка том циљу. То је оквир и безбедносне политике која има задатак да оствари концепт механизма и средстава којима се осигуравају унутрашња и међународна безбедност државе и друштва. У научним разматрањима овог појма неопходно је разликовати појам безбедности државе од појма безбедности друштва, при чему треба нагласити да основни критеријум безбедности државе представља њен суверенитет, а безбедности друштва идентитет, тј. свест о припадности заједници. Кроз оба термина прожима се, у суштини, егзистенција или преживљавање државе и друштва. Држава која изгуби суверенитет престаје да буде држава, а када друштво изгуби идентитет престаје да постоји као суверена јединка.

Кључне речи: *држава, политика, безбедност, национална безбедност, систем*

Будућност је негативно запоседнута на прагу XXI столећа. Оцртава се застрашујућа панорама угрожавања општих животних интереса.

Јирген Хабермас

Један од основних мотива делатности човека и друштва, посматран кроз историју и, несумњиво, један од глобалних проблема савремене епохе јесте безбедност. Држава је најодговорнија за изградњу и функционисање безбедности. Њена безбедносна функција је уједно и услужна функција. Наиме, друштву унутар др-

* Проф. др Радослав Гаџиновић је научни саветник у Институту за политичке студије – Београд.

жаве обезбеђују се – пружају „услуге” сигурности; развијена економија је материјална база материјално-техничке опремљености и стручне оспособљености органа и служби безбедности; правом се дефинишу виталне вредности друштва, друштвено опасни догађаји којима се угрожавају вредности и правни основи дужности и овлашћења органа безбедности на њиховом спречавању и сузбијању; добром социјалном политиком спречавају се сукоби социјалних групација са различитим стандардима живљења, а идеологија је основа за изградњу кодекса понашања који не трпи никакве не безбедносне појаве.

Појам националне безбедности у почетном периоду није имао јасан садржај. У првим годинама хладног рата овај појам је неретко користио америчким политичарима као слоган за подршку политици коју заступају. Али, временом је садржај појма националне безбедности постајао све јаснији. Укључивао је укупност политичких, војних и привредних напора које су Американци предузимали како би остварили своје интересе на међународној сцени. Даљи развој међународних односа условио је и појаву нових изазова, ризика и претњи у међународном окружењу који су представљали потенцијалне проблеме за сваку нацију и сваку државу. Све већи интеграциони процеси у свету створили су услове и схватање јавног мњења да међународни проблеми уједно представљају и претњу свакој држави. Ти проблеми по своме ефекту нису више били ограничени на неки уски географски простор. То је значило да се свака држава мора трајно припремати како би била у могућности да ефикасно реагује на евентуалне претње које би угрозиле њен опстанак или неке друге интересе. Ова чињеница је из темеља променила приступ у организованом деловању усмереном на изградњу политике безбедности модерне државе. Појам националне безбедности све је више губио тежиште на војној компоненти, што је била његова карактеристика у почетном периоду, и све више укључивао остале сегменте друштва и државе. Појам националне безбедности, који у савременим истраживањима представља оквир за безбедност државе и нације, изложен је критици неких великих сила са запада због њиховог настојања да максимално контролишу унутрашњу политику националне државе и креирају њен политички систем и систем националне безбедности. Очигледно је, дакле, да национална безбедност подразумева, с једне стране, стање безбедности националне државе, те свесно и организовано деловање државе и друштва усмерено на осигурање опстанка, развоја и егзистенције појединца, друштва и државе, односно њиховог осигурања од свих извора угрожавања у савременом свету, с друге стране. Без обзира на постојање различитих дефиниција националне безбедности, већина теоретичара слаже се у погледу вредности које спадају у категорију националне безбедности, те циља стратегије националне безбедности схваћене као умеће ефикасне примене националних ресурса ради коришћења националних интереса.¹ Циљ стратегије националне безбедности јесте да осигура: заштиту темељних и трајних потреба државе и друштва; опстанак и нормално деловање државе са свим елементима њене независности, слободе и територијалне целовитости; заштиту живота и безбедности грађана; осигурање напретка државе и друштва, те заштиту уставног поретка, што укључује могућност његове демократске промене и развоја.²

¹ Encyclopaedia Britannica, Volume 21. 1985. стр. 454.

² A. National Security Strategy for a New Century, The White House, Washington, 1997, стр. 4.

Опстанак који је логичан циљ и тежња сваког друштвеног бића када се примени на националну безбедност укључује: опстанак државе као политичке заједнице која је различита од других таквих облика организовања у међународним односима, опстанак нације чији се оквири могу, али и не морају, поклапати с државним границама, те физичко одржање држављана једне државе, односно припадника једне нације. Територијални интегритет подразумева целовитост територија, као битног елемента државности, на којим живе чланови једне нације, односно држављани једне државе. Политичка самосталност се односи на способност државе да суверено остварује своју власт. Квалитет живота није ништа друго него настојање успостављања „државе благостања”, односно подизање на виши ниво укупног животног стандарда (политичког, економског, демократског, социјалног, итд.). Дакле, на основу наведених чињеница национална безбедност подразумева: одређено стање (постигнуто или предвиђено) безбедности; функционално подручје деловања различитих стручних институција заједно са укупним друштвеним настојањима усмереним на постизање националних циљева и интереса те институције безбедности повезане у систем. Национална безбедност треба да успостави стање у којем ће бити осигурана слобода државе и друштва, територијални интегритет и суверенитет државе у оквирима међународно прихваћених аранжмана, људске слободе и права грађана, политичка и социјална стабилност друштва и државе, стабилан економски развој и функционисање правне државе, стабилан јавни поредак и лична сигурност грађана, те здрав и стабилан еколошки амбијент.³

Систем националне безбедности

Термин *национална безбедност* на почетку XXI века користи се за означавање много ширег појма од изворног значења, јер се под њим подразумева жељено стање безбедности једне државе, које се постиже елиминисањем претњи и ризика који долазе изнутра и изван ње. Дакле, национална безбедност је појам са вишеструким значењем. *У најопштијем смислу подразумева слободу од страха, претњи и физичког насиља над становништвом, односно грађанима једне државе.* Међутим, национална безбедност укључује и политичке, економске, моралне, социјалне, културне, идеолошке и нормативне елементе, што је одувек отежавало њену прецизну дефиницију. У питању је друштвено конструисан концепт безбедности једне државе који стиче специфично значење само унутар социјалног контекста у којем држава егзистира. Појам национална безбедност се поистовећује, у неким ситуацијама, са појмом државна безбедност. Међутим, национална безбедност је стање у којем се обједињавају све врсте безбедности једне државе.⁴

Парадигме и институционални модели националне безбедности мењали су се кроз историју. Посматрана историјски, национална безбедност је нераздвојно била

³ Проф. др сц Сениша Таталовић, *Национална и међународна сигурност*, Политичка култура, Загреб, 2006, стр. 150.

⁴ Гађиновић, Р., *Класификација безбедности*, НБП (Наука – безбедност – полиција), бр. 2/2007, Београд, 2007, стр. 11.

повезана са државом и њеним безбедносним сектором. Међутим, национална безбедност је постепено захватала политичку, економску, социјалну и културну сферу. Иако одбрана од спољњег напада остаје централни проблем националне безбедности, ипак је пракса недвосмислено потврдила да држава може бити угрожена унутрашњим потресима, економским и друштвеним поремећајима, нарочито у заједницама којима недостаје осећај идентитета и социјалне кохезије.⁵

У научним разматрањима овог појма неопходно је разликовати појам безбедности државе од појма безбедности друштва, уз нагласак да основни критеријум безбедности државе представља њен суверенитет, а безбедности друштва идентитет, тј. свест о припадности заједници. Кроз оба термина прожима се, у суштини, егзистенција или преживљавање државе и друштва. Држава која изгуби суверенитет престаје да буде држава, а друштво, када изгуби идентитет, престаје да постоји као суверена јединка.⁶

Ово раздвајање државне од друштвене безбедности треба схватити условно као два нормативна појма безбедности који се у суштини обједињавају у један интегрални појам означен термином *национална безбедност*. И у једном и у другом термину, у епицентру безбедносне дилеме, налази се држава која пружа легитимитет и заштиту друштва.

Одсуство рата и војних конфликта само по себи не осигурава мир, стабилност и безбедност у друштву. Не војни извори, нарочито нестабилност у економији, социјалној, хуманитарној и еколошкој сфери постали су већа опасност по мир, стабилност и безбедност многих држава.⁷

У конкретном случају термин национална безбедност користи се за означавање појма који обухвата заштиту државе и становништва, од свих облика оружаног и неоружаног угрожавања, као и стварање повољних друштвених услова за реализовање националних интереса. Да би се боље разумело значење ове синтагме потребно је анализирати дефиниције познатих експерата из области безбедности, а које се користе у теоријским радовима и стратегијско-доктринарним документима у свету.

У већини ових радова полази се од чињенице да је системски приступ најбитнији у дефинисању појма национална безбедност и при томе се користи аргументација да се развој људског друштва одвија у потребним безбедносним условима које детерминишу политички, економски, социјални, морални, културни и други фактори.

Сам појам национална безбедност налази се у употреби од 1943. године, када је Валтер Липман (*Walter Lipman*) у свом делу „*U.S. Foreign Policy*” први пут употребио овај термин. После Другог светског рата овај појам је нашао широку примену у политичком речнику савремених држава. У том контексту он је употребљаван да означи унутрашњу и спољну безбедност државе, односно безбедност државе у односу на спољне и унутрашње изворе угрожености. Ради се, дакле, о националној безбедности једне државе која обезбеђује опстанак и нормално деловање државе са свим елементима њене независности, територијалне целовитости и уставног поретка.⁸

⁵ Avramov, S., *Bezbednost u XXI veku*, Zbornik radova SIMVON 2001, Beograd, str. 423.

⁶ Стајић Љ. и Гађиновић, Р. *Увод у студије безбедности*, Драслар, Београд, 2007, стр. 78.

⁷ UN - Doc. S/PV 3946, 31 Januara 1992, p. 142-143.

⁸ Јовановић Б., часопис, *Полиција и сигурност*, бр. 1-2, Загреб, 1997. стр. 6.

По другим ауторима, национална безбедност се дефинише као „настојање националне државе да обезбеди свим члановима друштва сигурност пред угрожавањем извана (интервенције, напади, окупације, блокаде и др.) и унутар друштва (угрожавање реда и мира, криминал и др.)”.⁹

Према трећој групи аутора, под националном безбедношћу подразумева се заштита и омогућавање несметаног функционисања основних вредности одређеног друштва. По овој групи аутора, национална безбедност има своју унутрашњу и међународну димензију. Унутрашња димензија безбедности означава несметано функционисање друштвеног, економског и политичког система и очување јавног реда и мира, а међународна димензија безбедности подразумева заштиту територијалног интегритета и суверенитета државе.

Benkowitz и *Bucket* одређују националну безбедност као способност државе (нације) да своје унутрашње вредности заштити од спољних опасности.¹⁰

Према хрватском аутору *Радовану Вукадиновићу*, под „националном сигурношћу(безбедношћу) подразумева се физички опстанак једне државе и њеног становањства заједно са основним атрибутима независности и сталним материјалним просперитетом државе”,¹¹ а Слободан Милетић националну безбедност дефинише као стање у којем се налазе правни субјекти, тј. стање релативног присуства или одсуства угрожавања и/или повређивања правних субјеката за које је одговорна држава. Дакле, Слободан Милетић, по мишљењу аутора овога рада, на веома прихватљив начин дефинише националну безбедност као „*успостављено, одржавано и унапређивано стање у држави, које омогућава ефективну заштићеност државе и грађана који у њој живе од свих (спољних и унутрашњих) противправних аката (активности) којима се угрожава уставни поредак, суверенитет, независност и територијална целокупност државе, рад државних органа, обављање привредних и друштвених делатности и остваривање слободе, права и дужности човека и грађанина*”.¹²

Међутим, под националном безбедношћу може се подразумевати и објективно стање нације и државе, у којем њени легитимни органи и институције предузимају дозвољене мере и активности ради заштите основних националних интереса у области спољне и унутрашње политике, економије, одбране, образовања, научноистраживачког рада, културе и у другим областима друштвеног живота.

Отуда, полазећи од оваког теоријског одређења, национална безбедност зависи од њеног војно-политичког и геостратегијског положаја, карактера државе и њених друштвено-политичких и економских односа, као и од карактера међународних односа у њеном ближем и даљем окружењу. Неки аутори међународних односа дефинишу националну безбедност као „одсуство било каквог страха од напада, угрожавања интереса, или претње друге државе или других држава”.¹³

⁹ Гризолд Антон, *Европска варност*, факултет политичких наука, Љубљана, 1998., стр. 23.

¹⁰ Benkowitz и Bucket, *international Encyclopedia of the social Sciences*, vol. XI, 1968. p. 40.

¹¹ Маслеша Рамо, *Теорије и системи сигурности*, „Магистрат” – Сарајево, Сарајево, 2001. стр. 37.

¹² Милетић, С., *Полицијско право*, Полицијска академија, Београд, 1997.

¹³ Bourguin M., *Le probleme de la securite internationale*, Recueil des Cours da L'Academie de droit International, 1934. godine, t. 49. str. 473.

Према Arnoldu Wolfeu безбедност представља одсуство претњи усвојеним вредностима, а у објективном погледу значи одсуство страха да ће те вредности бити нападнуте.¹⁴

Према бројним савременим ауторима, национална безбедносна политика државе зависи од врсте и распрострањености државних и националних интереса, те актуелних и потенцијалних претњи које те интересе угрожавају или их могу угрозити. Претње могу бити: *политичке, економске, војне, демографске, социјалне, конфесионалне, едукативне, еколошке и претње изазване дугорочним прикривеним националним деловањем мањих група и појединаца у свим областима друштвеног живота.*¹⁵

Проблеми дефинисања појма национална безбедност долазе до пуног изражаја тек када треба да се идентификују вредности које могу бити угрожене и када треба дефинисати виталне државне и националне интересе које треба да штите елементи система националне безбедности.

Већина савремених аутора који се баве истраживањима политике националне безбедности сматра да витални друштвени, државни и национални интереси, у ствари, чине опште потребе државе и њених грађана и да произилазе из општих вредности и циљева садржаних у уставима националних држава и из реалних могућности и стварне позиције сваке државе у међународним односима. Различита сазнања из историјских, антрополошких и других истраживања досадашњег развоја људског друштва наводе на закључак да су темељ сваког смисленог људског постојања у друштву његове потребе за успостављањем стабилног система за очување, развој и осмишљавање потребног нивоа квалитета живота и постојања. Деловање у најширем смислу је све што чини човек као свесно биће. У структури људског деловања своје значајно место има безбедност као један од појавних облика људског постојања, односно функција која је усмерена према очувању човековог постојања. Безбедност као делатност добија на значењу када човек реагује на подражаје од човека или природе у тренутку уочавања опасности, угрожености, болести или страха. С обзиром на то, безбедносна делатност се код човека највероватније појавила на почетку културе у најширем смислу, односно у периоду када се употребом првих оруђа човек могао једноставно прилагодити специфичним условима у животној околини.¹⁶ Безбедносна делатност се временом поступно диференцирала од других делатности (производња, култура, наука и друго), којима је темељни узрок потреба за очувањем, одржавањем човековог постојања као друштвеног бића. У безбедносној делатности ради се о двоструком односу: човек–човек и човек–природа. Да би безбедност као делатност била успешна на садашњем степену развоја друштва, мора бити интелектуално осмишљена, свесна делатности на нивоу глобалног друштва, јер су људи у друштву међусобно повезани.

Рационалност, ефикасност и поштовање слобода и права појединца и група при задовољавању потреба у друштву условљавају системско уређивање посебних делатности. Другим речима, посебне делатности јесу основе системског задовољавања потре-

¹⁴ Smith Steve and Baylis John, *Globalization of World Politics*, Oxford Press, New York, 2001.

¹⁵ Гађиновић, Р., *Безбедност као научна дисциплина*, Безбедност, бр. 1-2/2008, Београд, 2008, стр. 49.

¹⁶ O'Connell. I.R. *OF Arms and Men*, Oxford University Press, New York, 1989. стр. 15-20.

ба у друштву. Систем¹⁷ је стога спољни (емпиријски) израз уређености одређене делатности у друштву, којом се задовољава витална потреба целокупног друштва. Тако одређен систем у друштву не постоји као самосталан ентитет. Тако се и сигурносна делатност на савременом степену друштвеног развоја спроводи организовано кроз систем који се назива безбедносни систем. Кроз њега се препознаје одређени степен организованости друштвених могућности за извршавање безбедносне функције савременог друштва. С обзиром на циљеве и садржај, у оквиру безбедносног система савремене државе разликују се два дела: *функционални* (врсте и облици активности) и *институционални, односно структурални* (организација, носиоци активности, и др.).¹⁸

Синоним за безбедносни систем на нивоу државе је систем националне безбедности (*national security system*), који је у већини држава намењен, пре свега, војној безбедности. Због тачнијег посматрања конкретне праксе на подручју безбедности савремених држава, исправно је, у функционалном смислу, разликовати национални одбрамбени систем (*national defence system*) и национални безбедносни систем (*national security system*). Савремене државе својим одбрамбеним системом изводе делатност одбране у случају оружане агресије споља. Национални безбедносни систем подразумева деловање целокупног друштва, државе и појединца. Осигуравање безбедности појединца и друштва је у савременој цивилизацији добило ново значење. Државе су до сада ограничавале проблем националне безбедности на војна питања и изводиле га, пре свега, у војним активностима.¹⁹ Остали цивилизацијски обли-

¹⁷ Математички приказано тај појам се може означити формулом: систем = јединице + интеракција + структура. Разрада овог општег схватања указује на то да систем подразумева јединствено уређење делова у целини. Изразом систем увек се означава само такав скуп елемената код којег је положај сваког од тих елемената битно одређен његовом функцијом у односу према целини и другим елементима. У почетку ових разматрања појам система може се одредити на начелном, односно уопштеном нивоу. Реч систем грчког је порекла (грч. *systema, systematos*), а уопштено тај појам подразумева састав, целину, скуп, збир, уређење, правилност, склад, складност, распоређеност, сређеност, организованост, повезаност, сврсисходност (Клаић. Б. Велики ријечник страних ријечи. Зора, Загреб, 1974, стр. 1212; Опћа енциклопедија, ЈЛЗ, Загреб, 1981). Можда је једну од најпотпунијих дефиниција и анализу појма систем дао Churchman, аутор једног од темељних дела литературе посвећене системском мишљењу које је надахнуло неколико генерација системских истраживача, научника и људи из праксе. За њега је систем скуп елемената усклађених тако да остваре одређене циљеве. Према Churchman-у, овакво одређење појма систем упућује на закључак о постојању пет елемената неопходних за његово потпуно схватање. То су: циљ система, његова околина, ресурси система, компоненте система и управљање системом (Churchman. С. W. Системски приступ, ЦДД ССОХ, Загреб, 1986, стр. 30-41).

¹⁸ Проф. др сц Симиша Таталовић, *Национална и међународна сигурност*, Политичка култура, Загреб, 2006, стр. 150.

¹⁹ Војна сила као средство принуде, што је монопол државе, најважније је обележје војноодбрамбених активности, још од времена када је дошло до класне поделе друштва. Од тада, када су војне претње посматране као најважније, државе су посвећивале посебну пажњу развоју војних активности, односно војном механизму који је требало да гарантује националну безбедност. Најважније последице таквог монопола на подручју система националне безбедности данас су: а) стратегијски односи, који су, утемељени на сили, постали главно обележје политика националне безбедности, посебно након Другог светског рата. Суштина те стратегије, као средства очувања мира и безбедности у међународним односима, јесте осигурање опстанка државама и народима у компетицијском и непријатељском окружењу. Безбедност једне државе остварује се на рачун друге државе; б) војна организација, као главни заступник војноодбрамбене делатности државе; в) војнички начин размишљања, што је више-мање саставни део свакодневног живљења (културе) у савременим државама и међународним односима; г) одбрамбена активност друштва, што је једна од најбоље институционализованих облика људског живота и рада: планирање, управљање и вођење те активноти је потпуно у рукама државе. (Гризолд. А: ет.ал. Демилитаризација Словеније и национална варност, зборник, ЗПС. Љубљана, 1991. стр. 16).

ци савремене (националне и међународне) безбедности, на пример: друштвено-економски, политички, културни, духовно-интелектуални и еколошки, били су занемарени, иако добијају све више на значају. Зато је разумљиво да политичке и радикалне промене у организацији савремених држава и у односима међу њима захтевају нову дефиницију безбедности, која ће обухватити све њене садржаје као једнако важне. То, такође, укључује промену садржаја безбедности савремених држава у смислу све веће улоге не војних средстава и механизма у безбедносним делатностима. Степен друштвеног развоја на почетку XXI века доноси, као додатак класичним изворима угрожавања, економске кризе, етничке сукобе, миграције, међународни тероризам и глобално загађивање околине.²⁰ У постојећим цивилизацијско-културним односима безбедност има универзални садржај, који се јасно исказује у тоталности захватања и преплитања свих подручја у одређеном друштву (привредног, политичког, социјалног, еколошког, војноодбрамбеног и других подручја), те у све већој повезаности и међународним интеграцијама глобалног друштва.

Национална безбедност, схваћена као стање безбедности одређеног народа, односно нације, изражена је у оквиру различитих потенцијалних и стварних небезбедности које произлазе из „непријатељског” међународног окружења. Угрожавања спољног света (на пример, изван постојећег националног друштвеног система) подразумева се као функција делом претпостављених и делом стварних услова. Тачно утврђивање разлике између стварних и претпостављених услова готово је немогуће. Систем националне безбедности савремених држава обухвата функцију и структуру на подручју националне безбедности, које не укључују само способност државе за очување вредности свога друштва пред унутрашњим и спољним угрожавањима мира и слободе грађана, већ и заједничко деловање с осталим друштвеним подсистемима ради даљег развоја друштва у целини. Основни елементи система националне безбедности оперативне су делатности друштва, које осигуравају његову безбедност. Савременим друштвима заједнички су следећи елементи националне безбедности:²¹

а) *безбедносна политика*, која се у ширем смислу дефинише као делатност за припрему и спровођење активности које ће се својим мерама супротставити изворима будућег угрожавања у природи, друштву и међу друштвима. У ужем смислу, циљ безбедносне политике је стварање концепта механизма и средстава, којима се осигуравају унутрашња и међународна безбедност друштва, а представља конкретизацију политичких, организацијско-техничких и других начела безбедносне политике у ширем смислу;

б) *безбедносна структура*, која је намењена изградњи безбедности на нивоу целокупног друштва и специфична је за сваку државу. Већини држава ипак су заједничка два елемента тог система: одбрана и унутрашња безбедност. Функције одбрамбеног елемента су: одвраћање могућег агресора, одбрана своје територије, заштита становништва и материјалних добара, те уклањање последица агресије,

²⁰ Rotield. A. D. Shaping a New International Security System: The European Security Perspective, International Institute for Peace, Vienna, 1995. стр. 8.

²¹ Проф. др сц Синиша Таталовић, *Национална и међународна сигурност*, Политичка култура, Загреб, 2006, стр. 151-152.

неоружани отпор агресији, деловање политичког и других друштвених подсистема у рату итд. Ради остваривања тих функција одбрамбени елемент безбедности система државе садржи два темељна елемента – оружане снаге и цивилну одбрану. Функције унутрашње безбедности су: очување законитости и поретка; „информативна” делатност и заштита целокупне друштвене инфраструктуре. Структурни елементи за спровођење тих функција су полиција, обавештајни системи, инспекцијске службе, царина и други органи формалног друштвеног надзора;

в) *безбедносно самоорганизовање цивилног друштва*. Осим осигурања безбедности на државном нивоу у савременим друштвима постоје и могућности за остварење безбедности на индивидуалном и заједничком нивоу. При том је реч о спонтаном безбедносном и самозаштитном деловању појединца, а и о различитим облицима и степенима безбедносног самоорганизовања друштвених група (интересне, локалне заједнице) на темељу права сваког субјекта на самоодбрану, самозаштиту и самопомоћ.

На основу наведене анализе могу се утврдити две чињенице. Прво, однос између савремене националне безбедности и националне одбране једнак је односу између општег (национална безбедност) и посебног (национална одбрана). У том је оквиру, дакле, систем националне безбедности шири (кровни) појам, који укључује и националну одбрану. Друго, конкретне околности након Другог светског рата у међународној заједници биле су условљене континуираном напетости међу државама, која је произлазила из идеолошког и политичког глобализма обеју суперсила – САД и Русије. У таквим је приликама концепт националне безбедности био редукован на концепт моћи. Државе су међусобно водиле непрестану борбу за постизање сопствене безбедности, најчешће на рачун других. У пракси, државе су све до краја хладног рата (1989) националну безбедност осигуравале одбрамбеним системом заснованим на оружаним снагама. Завршетком хладног рата јача сазнање о комплексности савремене националне и међународне безбедности. Заједнички именилац различитих идеја о алтернативном концепту утемељења савремене безбедности прелаз је с традиционалног компетитивног модела осигуравања националне и међународне безбедности (што се заснива на начелима оружане националне одбране, одвраћања и грубог такмичења међу државама) који ће се у већој мери заснивати на сарадњи и заједничким безбедносним интересима државе, те новом, целовитом схватању концепта безбедности, у којем је војна безбедност само један од елемената успостављања више димензионалне националне и међународне безбедности. Без обзира на споменуте позитивне развојне могућности на подручју осигуравања безбедности у савременим државама и међународној заједници након завршетка хладног рата, безбедносна политика и структура на националном и међународном нивоу и даље остају функционално и структурално везане, пре свега на традиционалне војно-одбрамбене механизме и инструменте. Зато је одбрамбена делатност на почетку XXI века део безбедносних делатности савремене државе која се остварује у оквиру система националне безбедности. У одбрамбеној делатности државе реч је о војним, организацијско-техничким, персоналним, нормативним, материјалним, идејно-политичким и другим активностима. Савремена држава организује, надзире и, што је најважније, финансира одбрамбене делатности. У одбрамбеном систему већине држава централно место припада ору-

жаним снагама, које представљају војни део тог система. Положај и улога оружаних снага у одбрамбеном систему одређени су у доктрини вођења оружане борбе и војној доктрини неке земље, док су идеје, ставови и норме споменутих доктрина повезане у одбрамбену доктрину државе. На садржај безбедносне политике и система националне безбедности савремене државе утиче низ различитих чинилаца. Свака држава је *sui generis* по својој историји, организацији и развоју, што се такође види у њеној безбедносној политици и систему. У истраживањима савремених система националне безбедности доминантна су истраживања која те системе посматрају на националном државном нивоу. Зато је политику националне безбедности и систем потребно анализирати на нивоу државе преко различитих емпиријских показатеља, који омогућају сазнање његове структуре и организације, али и начин деловања (мотивација и ефикасност). Поред тога, важно је обратити пажњу и на друге чиниоце, који условљавају безбедносну способност државе, као што су: политичко-привредна организованост и успешност, географски и демографски чиниоци, геостратегијски и војно-политички положај, права и дужности државе које произлазе из међународних уговора и чланства у међународним организацијама, јавно мњење, војноиндустријски комплекс и његов утицај на суштину политике националне безбедности, итд.²²

Однос политичког система и система националне безбедности модерне државе

Гледиште о безбедносној функцији, као делу система социјалне контроле, недовољно наглашава да ова функција постоји у друштву које је политички организовано – које има своје политичке институције (институције политичког система), а међу њима и државу као најсавременију политичку организацију друштва. Јавни карактер безбедносне функције потврђује њену нераздвојиву везу са политичком организацијом друштва и зависност од релација које се успостављају између безбедности и политике. Веза безбедности и политике успоставља се у тренутку окончања процеса трансформације родовског у политички организовано друштво. Безбедносна функција овде се појављује у светлу битног саставног дела политичке организације друштва, односно као једна од димензија ове организације – непосредно повезана са капацитетом (способношћу) принудног наметања одлука политичке организације члановима друштва.

Безбедносна улога своди се на обезбеђивање поштовања одређених политичких одлука у друштву, на једну врсту посредовања између политичког система и његовог друштвеног окружења. Циљ тог посредовања састоји се у томе да политичке одлуке добију сасвим јасну димензију обавезности, такву која елиминише одбијање њиховог поштовања, што значи да би се, из политиколошког угла, суштина политике националне безбедности могла изразити као допринос обавезујућем карактеру одлука и норми које продукује политички систем, односно да безбедност

²² Гађиновић, Р., *Национални идентитет и безбедност модерне државе*, НБП (Наука-безбедност-полиција) бр. 1/2011, Београд, 2011, стр. 19.

постоји како би у случају потребе обезбедила поштовање одлука и норми политичког система у друштву, и да то чини уз евентуалну употребу мера принуде. Поред те медијаторске (посредничке) улоге, политика националне безбедности има и једну другу, у извесном смислу, за политички систем експлицитније изражену улогу, која је извор подршке и ослонац политичког система како би се њена улога односила још и на заштиту самих институција политичког система и обезбеђивање њиховог неометаног функционисања.²³

Политички систем као појам, као посебан предмет политичке науке и као самостална научна дисциплина која се диференцира и одваја од сродних традиционалних дисциплина државног и уставног права, па постаје аутономно подручје научно-истраживачког рада, релативно је новијег датума. Међутим, почеци и трагови онога што чини његову суштину и његов садржај могу се тражити у прошлости која сеже до античке мисли.²⁴ Код већине аутора постоје разлике у дефинисању појма политичког система, углавном због садржаја појединих елемената и њихових веза, али и због различитог језика којима се служе. Естон (*Easton. D*) сматра „да све оне врсте активности у формулисању и извршавању друштвене политике у политичком просеку конституишу политички систем.”²⁵ За Eisenstadta „политички систем је (1) организација територијалног друштва која има легитимни монопол над ауторизованим коришћењем и регулацијом силе у друштву. (2) Он има одређену одговорност за одржавање (друштвеног) система чији је саставни део. (3) Стога та организација намеће оштре санкције ради испуњавања главних циљева друштва и регулише спољне односе.”²⁶ Неки аутори сматрају да би политички систем могли дефинисати као институционализован облик и начин на који је одређен, те регулисан однос између јавне власти и друштва. Прецизније и свеобухватније речено, под политичким системом подразумевамо, с једне стране, систем институционализованих носилаца политичке власти у једној друштвеној заједници, начин њиховог конституисања, организовања и деловања, а с друге стране скуп оних институција и односа помоћу којих се успоставља организована веза између носилаца политичке власти и друштвених снага у чије име они владају. Док други под политичким системом разумеју мање или више диференциран и уобличен систем политичких процеса, односа,

²³ Гађиновић, Р., *Демократија и безбедност у националној држави*, Српска политичка мисао бр. 1/2010, Београд, 2010, стр. 159.

²⁴ У том периоду од античке мисли до данас у филозофској, социолошкој и политиколошкој мисли, упоредо с појмом политички систем, употребљавани су и употребљавају се као синоними и појмови политички режим (Дувергер. М.), политички поредак (Фридрих Ј. Ц.), политичко, односно државно уређење (Аристотел), политички процес (Дахл. Р.), политичко друштво (Русо Ј. Ј.), политичка заједница (Weber. М.) политичка држава (Хегел. Г. В. Ф.) систем власти, процес владавине (Bentley. А.) Увођење и чешћа употреба појма политички систем, нарочито у научном комуницирању, условљени су бројним разлозима. Један од битних је-сте што велики број наведених појмова изражава, углавном, неке шире или уже делове политике у оквиру државе или уже политичке групе, односно организације. Због тога они нису у стању да обухвате сложено целину односа између јавне власти и друштва, а што омогућава појам политички систем. (Проф. др сц Си-ниша Таталовић, *Национална и међународна сигурност*, Политичка култура, Загреб, 2006, стр. 147).

²⁵ Easton. D. *The Political System*, Chicago, 1953. str. 129.

²⁶ Shmuel Noah Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*, New York, 1963., извор према Мратовић. В. и др. *Уставно право и политичке институције*, Београд, Загреб, Правни факултет у Загребу и Пословна политика, Београд, 1986, стр. 3.

идеја и институција у којима се и преко којих се одређују глобални циљеви друштва или остварује глобално ауторитативно усмеравање друштва и расподела оскудних друштвених вредности. Он обухвата, како државе као средишњи круг и полуку усмеравања, тако и шири и сложени склоп међусобних утицаја и односа државе, односно јавне власти и друштва. Политички систем је, у суштини, један од подсистема глобалног друштвеног система преко којег се остварују одређене друштвене функције, односно политичке функције и активности. Све наведене дефиниције, осим разлика, имају и одређене заједничке карактеристике. Полазећи од тога, за политички систем може се рећи да представља скуп на одговарајући начин повезаних различитих елемената: политичких институција, процеса, односа и идеја, чији су односи међусобно уређени и преко којих се одређују циљеви друштва, те осигурава његово функционисање у складу с овим циљевима. Полазећи од претходних дефиниција политичког система и система безбедности, они се разумевају као два посебна система, првенствено због тога да би се могао посматрати њихов однос и међусобни утицаји, посебно кроз управљање које се остварује у једном и другом систему. *Тиме се не негира једна од општеприхваћених сазнања политичке теорије да је систем безбедности, у ширем смислу, саставни део политичког система, а у функционалном погледу његов инструмент.* Политички систем спада у примарна подручја друштвеног организовања и егзистенције, те у односу на систем безбедности, у демократским друштвима, има општија обележја и одређену самосталност. Стога су у таквом моделу односа утицаји саставних делова политичког система на делове система безбедности примарнији него у односу на обрнуте утицаје, те интензивнији и садржајно богатији. У условима промене овог модела односа између два система условима криза и унутрашњих сукоба мењају се интензитет, садржај и обележја појединачних веза и утицаја. У најопштијем смислу може се говорити о шест темељних, глобалних врста веза – подручја утицаја политичког на систем безбедности, а у оквиру њих се, у различитим моделима те историјским периодима и једног и другог система, реализује широка скала општих, посебних и (поготово) појединачних веза и утицаја. Најизразитије глобалне везе – подручја утицаја чине утицаји политичког система на: концепцију; организацију и структуру; садржај и начин реализације безбедносних активности; садржај и начин политизације; управљање и положај субјеката безбедносног система.²⁷

Литература

- [1] Avramov, S., *Bezbednost u XXI veku*, Zbornik radova SIMVON Beograd, 2001,
 [2] A. National, *Security Strategy for a New Century, The White House*, Washington, 1997.
 [3] Buzan, B. *People, States and Fear: An agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Harvester Wheatsheaf, London, 1991.
 [4] Benkowitz и Backet, *international Encyclopedia of the social Sciences*, vol.XI, 1968.
 [5] Bourguin M., *Le probleme de la securite internationale*, Recueil des Cours da L'Academie de droit International, 1934.

²⁷ Проф. др сц Синиша Таталовић, *Национална и међународна сигурност*, Политичка култура, Загреб, 2006, стр.148-149.

- [6] Vukadinović. R. *Međunarodni politički odnosi*, Zagreb, 1998.
- [7] International Encyclopedia of the Social Sciences, vol. XI, 1968.
- [8] Grizold Anton, *Evropska varnost*, fakultet političkih nauka, Ljubljana, 1998.
- [9] Grizold. A: *Demilizarizacija Slovenije in nacionalna varnost*, zbornik, ZPS. Ljubljana, 1991.
- [10] Дерен-Антољак, И. *Поријекло знанственог истраживања политичког система*, Политичка мисао, 4. (1985).
- [11] Encyclopaedia Britannica, Volume 21. 1985.
- [12] Easton.D. *The Political System*, Chicago, 1953.
- [13] Eisenstadt. S.N. *The Political Systems of Empires*, New York, 1963.
- [14] Јаворовић. Б., *Тероризам*, Полиција и сигурност, бр. 1-2.
- [15] Клаић. Б. *Велики ријечник страних ријечи*. Зора, Загреб, 1974.
- [16] Милетић Слободан, *Полицијско право*, Полицијска академија Београд, 1997.
- [17] O'Connell. I.R. *OF Arms and Men*, Oxford University Press, New York, 1989.
- [18] Rotield. A. D. *Shaping a New International Security System: The European Security Perspective*, International Institute for Peace, Vienna, 1995.
- [19] Стајић Љ., Гађиновић, Р. *Увод у студије безбедности*, Драслар, Београд, 2007.
- [20] Smith Steve and Baylis John, *Globalization of World Politics*, Oxford Press, New York, 2001.
- [21] Tatalović, S., *Nacionalna i međunarodna sigurnost*, Politička kultura, Zagreb, 2006.
- [22] Hewedy. A. *Militarization and Security in the Middle East*, Printer Publishers. Лондон, 1989.
- [23] Churchman.C.W. *Системски приступ*, ЦДД ССОХ, Загреб, 1986.

ЈАЧАЊЕ КАПАЦИТЕТА ДРЖАВЕ У СУПРОТСТАВЉАЊУ ОРГАНИЗОВАНОМ КРИМИНАЛУ, ТЕРОРИЗМУ И КОРУПЦИЈИ

Момчило Секулић*

Висока школа за пословну економију и предузетништво, Београд

Изналажење оптималних решења у супротстављању тешким облицима криминала, представља сталан задатак и обавезу државе и њених субјеката. Досадашња решења са аспекта кривично процесног законодавства била су офанзивног карактера, усмерена на прикупљање доказа о постојању и деловању организованог криминала применом посебних доказних радњи (специјалне истражне технике). По свом карактеру представљале су правно дозвољен начин прикупљања података који могу имати доказни значај. Предлогом новог Закона о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, тероризма и корупције предвиђене су одређене измене које су најизраженије у образовању службе финансијске форензике, увођењу службеника за везу и ударних група као и унапређењу постојећег система сарадње репресивних са другим државним органима. Предвиђене измене су првенствено усмерене на јачање капацитета државних органа, као и на њихову координацију у циљу остваривања веће ефикасности у супротстављању овом феномену. У раду аутор посебан акценат ставља на официре за везу, ударне групе и финансијску форензику као новине у националном законодавству Републике Србије.

Кључне речи: *организовани криминал и корупција, официри за везу, ударне групе, финансијска форензика*

Увод

Почетком 2018. године започеће примена новог Закона о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, тероризма и корупције.¹ Његово иновирање може се посматрати као резултат преузетих међународних обавеза у процесу придруживања Републике Србије Европској унији, али и уочених недостатака у раду државних органа специјализованих за сузбијање органи-

* Доц. др Момчило Секулић, momo.seculic@t-com.me

¹ Текст нацрта Закона о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала доступан је на: <http://www.mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php>, приступљено 14.03.2017.

зованог криминала и других посебно тешких кривичних дела. То је, између осталог утицало на потребу редефинисања постојеће организационе структуре појединих државних органа као и нормативног уређења координације, међусобне сарадње и размене података са другим државним органима првенствено у циљу откривања, кривичног гоњења и суђења за кривична дела финансијског криминала и корупције.

И пре почетка примене новог закона евидентно је да ће се примењивати у знатно другачијим на само друштвеним него и легислативним условима, у односу на још увек актуелни Закон о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, корупције и других посебно тешких кривичних дела². Наиме, поређењем одредби актуелног и будућег закона уочава се донекле измењен приступ у супротстављању тешким облицима криминала, при чему је доста простора дато организацији и надлежностима државних органа кроз одредбе организационе природе којима се уређују организација најважнијих органа као и њихова надлежност у супротстављању тешким облицима криминалитета. На тај начин је направљено јасно разграничење са материјално-правним и процесноправним питањима која су утврђена кривичним законом и Законом о кривичном поступку. Посебна новина је приступ да се ефикасно супротстављање организованом криминалу и корупцији може остварити и сарадњом надлежних државних органа који су таксативно набројани као и модалитети предвиђене сарадње.³

Неспорно је да у разлоге за доношење Закона, поред већ поменутих, спадају и обавезе које су за нашег законодавца проистекле како из домаћег, тако и из међународног права. У првом реду реч је о обавезама које индиректно потичу из Националне стратегије за борбу корупције за период од 2013. до 2018. године,⁴ а директно из Стратегије истрага финансијског криминала за период од 2015. до 2016. године.⁵ Према наводима предлагача Закона, у поглављу поменуте Стратегије које носи назив „Реформа постојећег система спровођења истрага финансијског криминала”, у опису стања рада делотворних репресивних органа наводи се да сви напредни алати и технике борбе против финансијског криминала, нова унутрашња организација полиције, јавног тужилаштва, судова, начин сарадње између полиције, јавног тужилаштва, Пореске управе, Управе за спречавање прања новца и других државних органа, као и финансијска форензика, морају бити уређени новим законом о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, корупције и других посебно тешких кривичних дела.

Сагласно томе, сматра се да Закон нормативно решава питања организационог карактера, неопходна за ефикасну борбу против корупције, организованог, финансијског, привредног и криминала против службене дужности, али и питања успостављања концентрације најбољих људских и материјалних ресурса на једном месту.

² Закона о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала „Службени гласник РС”, број 42/02, 27/03, 39/03, 60/03, 67/03, 29/04, 58/04, 45/05, 61/05, 72/09, 72/11, 101/11 и 32/13.

³ Нацрта Закона о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, чл. 20-23.

⁴ Националне стратегије за борбу корупције у Републици Србији за период од 2013. до 2018. године „Службени гласник РС”, број 57/13.

⁵ Стратегије истрага финансијског криминала за период од 2015. до 2016. године „Службени гласник РС”, број 43/15.

Такође, у складу са Стратегијом, овим законом су кривична дела против привреде и кривична дела против службене дужности одређена као кривична дела финансијског криминала и корупције. Из тога се закључује да Закон представља основу за реализацију свих циљева које поставља поменута Стратегија, како у погледу рада делотворних репресивних органа, тако и погледу унапређене сарадње кроз посебне новине у виду увођења службеника за везу, ударних група и финансијских форензичара у наш репресивни систем.

Обавеза Републике Србије да законом уреди поменута питања, по оцени предлагача Закона, недвосмислено произлази и из међународних уговора које је наша земља у последње три деценије потписала и ратификовала. Познато је, наиме, да се по хијерархији важења прописа ратификовани међународни акти сматрају делом нашег унутрашњег правног поретка, који се непосредно примењују и имају примат у односу на законе и друге опште акте. У таква документа спадају: Конвенција Уједињених нација против транснационалног организованог криминала (тзв. Палермо конвенција),⁶ Конвенција Уједињених нација против незаконитог промета опојних дрога и психотропних супстанци,⁷ Конвенција о прању, тражењу, заплени и конфискацији прихода стечених криминалом,⁸ Кривичноправна конвенција о корупцији,⁹ Конвенција Уједињених нација против корупције¹⁰ и друго.

Поред тога, неопходност унапређења истражних метода у борби против организованог криминала, истовремене истраге кријумчарења дроге криминалних организација и њихових финансија и утврђивања финансија и имовине коју има организација предвиђена је и Препоруком о истовременим истрагама Савета Европе од 25. априла 2002. године. Најзад, један од разлога за доношење Закона свакако је била и потреба усаглашавања наше легислативе са 40 нових ревидираних препорука Организације за контролу и спречавање прања новца (ФАТФ), према којима треба проширити овлашћења агенције за спровођење закона и истражних органа, са акцентом на употреби мулти дисциплинарних истражних група („ударних група“) и истрага у сарадњи с другим државама.

Субјекти супротстављања организованом криминалу

Непобитна је чињеница да успех у супротстављању организованом криминалу зависи од већег броја фактора, који немају подједнак значај у конкретним случајевима. Међутим, у првом реду потребно је да у државној организацији постоји одго-

⁶ Закон о потврђивању конвенције УН против транснационалног организованог криминала и допунских протокола, „Службени лист СРЈ – Међународни уговори“, број 6/01 и „Службени лист СЦГ – Међународни уговори“, број 11/05.

⁷ Закон о ратификацији конвенције УН против незаконитог промета опојних дрога и психотропних супстанци „Службени лист СФРЈ – Међународни уговори“, број 14/90.

⁸ Закон о потврђивању конвенције Савета Европе о прању, тражењу, заплени и одузимању прихода стечених криминалом и о финансирању тероризма „Службени лист СРЈ – Међународни уговори“, број 19/09.

⁹ Закон о потврђивању кривичноправне конвенције о корупцији „Службени лист СРЈ – Међународни уговори“, број 2/02, „Службени лист СЦГ – Међународни уговори“, број 18/05.

¹⁰ Закон о ратификацији конвенције УН против корупције, „Службени лист СЦГ – Међународни уговори“, број 12/05.

варајућа инфраструктура система сузбијању тешких облика криминала. Другим речима, већи изглед за успех имају оне државе са изграђеном организацијом система и јасно одређеним условима за успостављање сарадње не само између оних органа којима је примарна надлежност супротстављању криминалу већ и других државних органа. Иако постоје различити модели супротстављања организованом криминалу, најзаступљенији су они са специјализованим агенцијама за контролу, истрагу и откривање кривичних дела организованог криминала. Њихова основна карактеристика је примена посебних метода и средстава у посебним кривичним поступцима ради ефикасније истраге и доказивање деловања организованог криминала.

Када је реч о специјалним органима они представљају одраз стања организованог криминала у друштву. То значи да формирање ових органа треба да одговара реалним потребама, при чему свакако треба да претходи процена степена угрожености државе организованим криминалом, организованост криминалних група и облицима испољавања, али и прецизно законом одређено деловање. При томе је формирање посебних органа усмерено искључиво на полицијске и тужилачке органе као и посебну судску специјализацију у кривичним предметима организованог криминала.¹¹ Међутим, постоје и мишљења да специјализација органа може да обухвата органе надлежне за откривање, истраживање и оптужење али да судови буду изузети из тога, јер би увођењем посебних судова био нарушен принцип једнакости грађана.¹²

Државни органи надлежни за поступање у предметима кривичних дела организованог криминала су: Тужилаштво за организовани криминал, Министарство унутрашњих послова - организациона јединица надлежна за сузбијање организованог криминала, Посебно одељење Вишег суда у Београду за организовани криминал, Посебно одељење Апелационог суда у Београду за организовани криминал, као и Посебна притворска јединица Окружног затвора у Београду. Одредбом чл. 5. Закона прописани су надлежност Тужилаштом за организовани криминал и руковођење ови државним органом од стране Тужиоца за организовани криминал. На истом месту прописана су и посебна стручна знања и искуство на основу којих кандидат остварује предност приликом предлагања за Тужиоца за организовани криминал, односно његовог заменика. Посебно је прописано да од 1. марта 2018. године актуелно Тужилаштво за организовани криминал наставља да ради као Тужилаштво за организовани криминал, у складу са Законом.¹³ За разлику од заменика јавног тужиоца чије упућивање у Тужилаштво за организовани криминал након истека максималног периода трајања може бити продужено, та могућност за судију упућеног у Посебно одељење Вишег суда у Београду за организовани криминал није предвиђена. Са друге стране, и овде се као и код предлагања Тужиоца за организовани криминал, односно његовог заменика, али и код судије, предност даје лицима која

¹¹ О субјектима и органима сузбијања организованог криминала видети више у: Шкулић М.: *Организовани криминалитет: појам, појавни облици, кривична дела и кривични поступак*, Службени гласник, Београд, 2015, стр. 359-373.

¹² Грубач М.: *Законик о кривичном поступку и посебне одредбе о поступку за дела организованог криминалитета, Практична примена новог југословенског Законика о кривичном поступку*, Београд, 2002, стр. 7-19.

¹³ Нацрта Закона о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, чл. 3 и 5.

поседују потребна стручна знања и искуство из области борбе против организованог криминала и корупције.

Законом је одређена и посебна организациона јединица Министарства унутрашњих послова надлежна за сузбијање организованог криминала, специјализована за обављање полицијских послова у вези са датим кривичним делима. Ове послове и задатке, између осталих, тренутно обавља Служба за борбу против организованог криминала у Управи криминалистичке полиције при Дирекцији полиције у седишту Министарства (СБПОК). Предвиђено је да ће марта 2018. године СБПОК наставити да ради као организациона јединица надлежна за сузбијање организованог криминала у Министарству унутрашњих послова, у складу са Законом. У сваком случају, старешину ове организационе јединице постављаће и разрешаваће министар унутрашњих послова уз прибављено мишљење Тужиоца за организовани криминал.

Законом је прописана и концентрована надлежност Вишег суда у Београду, који је стварно и месно надлежан за суђење у првом степену за кривична дела организованог криминала и тероризма. При томе поменуто надлежност Вишег суда врши искључиво Посебно одељење Вишег суда у Београду за организовани криминал које, у складу са Законом, од марта 2018. године наставља да ради као Посебно одељење Вишег суда за организовани криминал. Посебним одељењем руководи председник тог одељења кога поставља председник Вишег суда у Београду, водећи рачуна о услову који се тиче дужине трајања професионалног искуства у области кривичног права. Прецизније, председник Посебног одељења Вишег суда за организовани криминал мора имати најмање десет година професионалног искуства у области кривичног права. Дужина трајања професионалног искуства у наведеној области постоји као услов и код распоређивања судија у Посебно одељење (неопходно је најмање осам година професионалног искуства у области кривичног права). Осим тога, прописано је да се судије, као и председник Посебног одељења, распоређују у поменуто одељење на период од шест година.

Најзад, по оцени предлагача Закона, и код распоређивања и код упућивања у Посебно одељење водило се рачуна о начелу непремостивости судије, што доказује обавезно постојање писмене сагласности судије који се распоређује, односно упућује. Надаље, Законом је прописано и да је Посебно одељење Апелационог суда у Београду за организовани криминал надлежно у другом степену за читаву територију Републике Србије, тј. за суђење у свим поступцима за кривична дела наведена у члану 3. Закона. Сва питања која се тичу руковођења предметним одељењем, као и питања распоређивања и упућивања, односно квалификација на основу којих судија остварује предност, идентична су правилима одређеним за актуелно Посебно одељење Вишег суда у Београду за организовани криминал. Уколико је поступајући суд одредио притвор према лицу за које постоји основана сумња да је починио кривично дело организованог криминала и тероризма, прописано је да ће се исти издржавати у Посебној притворској јединици Окружног затвора у Београду, при чему ће од марта 2018. године актуелна Посебна притворска јединица наставити да функционише као истоимена организациона јединица Министарства правде у складу са Законом, тј. као новоуспостављена Посебна притворска јединици Окружног затвора у Београду.

Службеници за везу

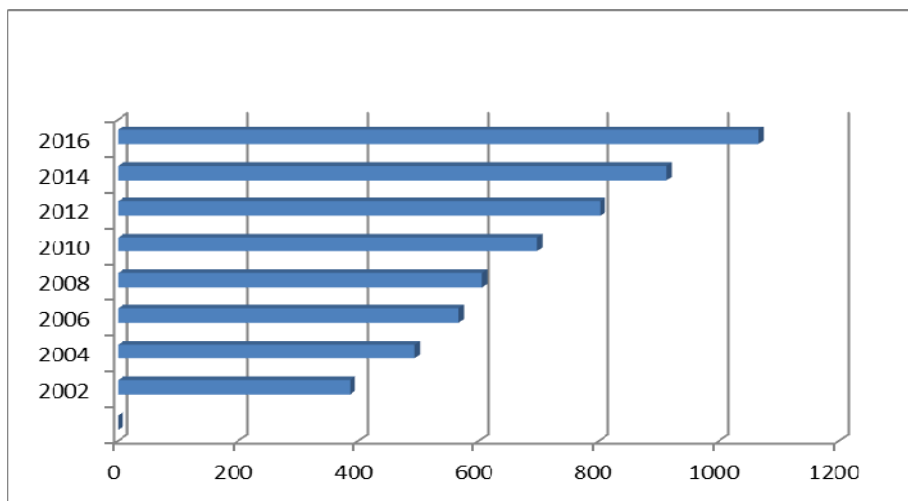
Круг државних органа и организација који су дужни да одреде службенике за везу ради остваривања сарадње и ефикаснијег достављања података тих органа и организација Тужилаштву за организовани криминал и посебних одељења виших јавних тужилаштва, таксативно је одређен чланом Закона. У питању су: Пореска управа - Пореска полиција, Управа царина, Народна банка Србије, Управа за спречавање прања новца, Агенција за привредне регистре, Централни регистар депо и клиринг хартија од вредности, Државна ревизорска институција, Републички геодетски завод, Агенција за борбу против корупције, Републички фонд за пензијско и инвалидско осигурање, Републички фонд за здравствено осигурање, Републичка дирекција за имовину Републике Србије и Управа за јавне набавке. Међутим дужност одређивања службеника за везу може постојати и код оних државних органа и организација који нису таксативно наведени, уколико такав захтев постави надлежни јавни тужилац. Такође, прописана и је могућност да се привремено премести службеника за везу у Тужилаштво за организовани криминал и Посебно одељење вишег јавног тужилаштва за сузбијање корупције, а све на захтев надлежног јавног тужиоца. Такав премештај може трајати највише три године. На овај начин остварује се могућност ефикасне хоризонталне и вертикалне сарадње репресивних органа са другим државним органима, институцијама, регулаторним и надзорним телима.¹⁴

Иако су новина у законодавству Републике Србије, службеници за везу у многим државама Европске уније као облик међдржавне сарадње егзистирају официри за везу који имају доста сличности. Све до седамдесетих година прошлог века, европске полицијске снаге нису користили официре за везу, као облик међдржавне сарадње. Иако не постоји поуздани показатељ претпоставља се да је први европски официр за везу упућен од стране Француске 1971. године у Вашингтону. То је уједно и период када је све већи број европских држава почиње да упућује официре за везу у другим европским као и у државама за које је процењено да представљају изузетно значајне произвођаче опојних дрога. Тако је на пример Холандија свог првог официра за везу упутила у Бангкок где је већ био постављен шведски полицијски официр као први европски полицајац за везу. Међутим, концепт коришћења официра за везу био је знатно раније јер је 1940. године FBI упутио своје прве официре за везу у Латинској Америци, Лондону и Отави. С друге стране почетак коришћења официра за везу на европском тлу поклопило се са интензивнијим присуством САД у свету у борби против кријумчарења наркотика. У овом периоду официри за везу имали су примарни задатак у супротстављању наркокриминалу, а касније и у борби против организованог криминала и тероризма.¹⁵

¹⁴ Нацрта Закона о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала и корупције, чл. 20.

¹⁵ Block Ludo: 'Bilateral Police Liaison Officers: Practices and European Policy', *Journal of Contemporary European Research*. Volume 6, Issue 2, pp. 198-199.

На нивоу Европске уније предметна област регулисана је одлуком Савета ЕУ¹⁶ из 2003. године о заједничком коришћењу официра за везе које су у иностранству поставиле државе чланице. Одлуком је дефинисано да је официр за везу представник једне од државе чланице који је постављен у једној или више других држава или међународним организацијама у циљу успостављања и одржавања односа са надлежним телима у тим државама или организацијама у циљу спречавања кривичних дела или вођења истрага. При томе, свака држава је у обавези да обезбеди да њени официри за везу успостављају и одржавају директне контакте са надлежним органима и телима државе домаћина или међународним организацијама у циљу олакшавања и убрзавања размене података првенствено о тешким облицима прекограничног криминала. Идентична ситуација је и када се ради о Еуропољу, где свака национална јединица распоређује бар једног официра за везу у Еуропол, који чине националну канцеларију за везу. Официри за везу задатке примају од својих националних јединица, али су у обавези да размењују информације између Еуропола и националних јединица водећи рачуна о безбедности података. С друге стране на захтев држава чланица, Еуропол је дужан да исте обавести или њихове официре за везу о свакој информацији која се односи на њихове државе као и о евентуалној повезаности са кривичним делима за које је Еуропол надлежан. Из доступних података о официрима за везу можемо уочити да је у протеклим годинама њихов број у сталном порасту на нивоу Европске уније као и њихова заступљеност у другим међународним организацијама. То упућује да су искуства у примени овог алата позитивна што треба очекивати и у случају Републике Србије, али треба бити обазрив и резултате очекивати тек после извесног периода и достизања потпуне координације надлежних државних органа.

Графикон 1 – Тренд европских официра за везу у трећим државама и организацијама¹⁷

¹⁶ Council Decision 2003/170/JHA on the common use of liaison officers posted abroad by the law enforcement agencies of the Member States of 27 February 2003, доступно на: http://eclan.eu/files/attachments/1668/CELEX_32003D0170_EN_TXT.pdf

¹⁷ Europol statistics & Data, доступно на: <https://www.europol.europa.eu/about-europol/statistics-data>

Ударне групе

Закон прописује могућност оснивања још једног напредног алата за разрешење нарочито сложених питања. У питању су ударне групе оформљене ради остварења заједничког циља, у чији састав улазе стручњаци различитих профила, све у зависности од области траженог деловања. То су *ad hoc* тимови, пошто је „њихов рад и постојање временски ограничено са реализацијом задатака ради којих су оформљене“. Предложеним законским изменама дата је могућност да се у Тужилаштву за организовани криминал и посебним одељењима виших јавних тужилаштава за сузбијање корупције могу формирати ударне групе. Примарни задатак ударних група су активности на откривању и гоњењу кривичних дела која су предмет рада датих група. Предвиђено је да се образује одлуком Тужиоца, односно одлуком надлежног вишег јавног тужиоца, уз претходно прибављену сагласност Републичког јавног тужиоца, а Одлуком о образовању уређује састав ударне групе, начин рада, задатак, период за који се образује и друга питања од значаја за рад ударне групе. Састав ударне групе чине припадници који су запослени у државним и другим органима, зависно од предмета рада утврђеног одлуком о образовању ударне групе. Они се могу се именовати само уз њихову сагласност и сагласност руководиоца органа из којег се именује запослени, с тим да могу бити потпуно или делимично ослобођени обављања свог редовног посла – на основу споразума надлежног јавног тужиоца и руководиоца у државном и другом органу. Најзад, ударном групом која се образује у Тужилаштву за организовани криминал руководи Тужилац или његов заменик. С друге стране, ударном групом која се образује у посебном одељењу вишег јавног тужилаштва за сузбијање корупције руководи јавни тужилац, руководилац посебног одељења или заменик јавног тужиоца распоређен у посебно одељење вишег јавног тужилаштва за сузбијање корупције.¹⁸

Формулација и одређење ударних група у многоне подсећа на заједничке истражне тимове који постоје на нивоу ЕУ. Правни оквир постављен у Конвенцији Еуропол је неколико пута био предмет значајних измена и допуна. Европска конвенција из 1995. године којом је основан Еуропол је допуњена са три протокола из 2000, 2002 и 2003. године. Ови протоколи ступили су на снагу тек 2007. године као последица сложеног и дуготрајног процеса ратификације од стране националних парламената свих држава чланица ЕУ. Први протокол из 2000. године¹⁹ значајно проширује надлежност Еуропола у борби против прања новца, омогућавајући Еурополу да спроведе истраге у области прања новца без обзира на то да ли је Еуропол надлежан за испитивање кривичног дела из кога проистичу новчана средства. Други протокол из 2002. године,²⁰ даје могућност службеницима Еуропола да узму учешће у раду заједничких ис-

¹⁸ Нацрта Закона о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, чл. 21-23.

¹⁹ Council Act of 30 November 2000, drawing up on the basis of Article 43 (1) of the Convention of the Establishment of European Police office (Europol Convention) a Protocol amending Article 2 and the Annex to that Convention, OJ C 358 of 13.12.2000.

²⁰ Council Act of 28 November 2002, drawing up a Protocol amending that Convention, on the establishment of a Europe Police Office (Europol Convention) and the Protocol on the privileges and immunities of Europol, the members of its organs, the deputy directors and the employees of Europol, OJ C 312 of 16.12.2002.

тражних тимова (*Join Investigation Teams*) оформљених у земљама чланицама и такође даје право Еурополу да захтева од надлежних органа држава чланица да започну истрагу у предметима који су од интереса за Еуропол, чиме се значајно проширују његова овлашћења. На крају Трећи протокол²¹ из 2003. године између осталог, овлашћује Еуропол да под одређеним условима позове експерте трећих држава да учествују у активностима Еуропола, што мора бити пропраћено потписивањем посебног споразума између Еуропола и треће државе са којом се успоставља сарадња.

Концепт заједничких истражних тимова који у многоме подсећа на ударне групе, а полази од уверења да постојеће методе међународне полицијске и правосудне сарадње саме по себи нису довољне за ефикасну борбу против тешких облика прекограничног организованог криминала. Процена је да би група истражитеља радећи заједнички на јасним правним овлашћењима, дужностима и обавезама унапредила напоре у сузбијању организованог криминала. Оно што може представљати дилему из одредаба Нацрта јесте околности у којима се истражни тимови могу формирати. У вези са наведеним можемо претпоставити да се ради о сложеним истрагама код тешких кривичних дела али могу послужити и као ефикасно средство код мањих истрага. С тим у вези многи су случајеви практичних погодности заједничких истражних тимова као што су кривична дела злоупотребе дрога.

На крају напоменимо да ударне групе можемо посматрати као облик сарадње и као једна од начина супротстављања организованом криминалу, као и то да се конкретна активност спроводи узајамном координацијом. Поред тога сарадња се завршава са сваким конкретним случајем што уједно може бити и замерка јер се организовани криминал посматра у ужем обиму а не у целини.

Финансијска форензика

Поред наведених, Нацртом је предвиђена могућност (али не и обавеза) формирање службе финансијске форензике са седиштем у Тужилаштву за организовани криминал и посебним одељењима виших јавних тужилаштва.²² У складу са претходним дефинисано је да је финансијски форензичар лице које помаже јавном тужиоцу у анализи токова новца и финансијских трансакција ради кривичног гоњења. То указује да се ради о стручном лицу које поседује потребна знања из области финансија, рачуноводства, ревизије, банкарског, берзанског и привредног пословања. Законодавац је у вези финансијских форензичара поред наведених предвидео и додатни услов за њихово ангажовање у виду завршетка специјализоване обуке из области кривичног права које реализује Правосудна академија. Из одредаба Нацрта можемо уочити да је пропуштена прилика да се регулише дилема да ли је поседовање наведених знања довољно за обављање послова финансијске форензике, као и начин доказивања поседовања одређених знања.

²¹ Council Act of 27 November 2003, drawing up, on the basis of Article 43 (1) of the Convention of the Establishment of European Police office (Europol Convention) a Protocol amending that Convention, OJ C 2 of 06.01.2004.

²² Нацрта Закона о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала и корупције, чл. 19.

С друге стране предвиђено је само да ће начин пријема финансијских форензичара у јавно тужилаштво као и начин провере поседовања знања бити уређено актом Републичког јавног тужиоца. Зато се може поставити питање да ли је неопходно поседовати и знање из неких других области, као што су јавне финансије, буџетско рачуноводство, област осигурања као и знања из области информацио-них технологија, што је од посебног значаја за откривање и доказивање кривичних дела прања новца које се у циљу прикривања различитих кривичних дела ре-ализују на различите начине.

Наведене интенције законодавца можемо правдати и потребом развијања финансијске форензике у Републици Србији и о којој се врло мало зна а која је преко потребна за прикупљање доказа, откривање извршилаца и процесуирања кривичног дела прања новца као и других повезаних кривичних дела. Међутим треба напоменути да се финансијска форензика препознаје и у Стратегији истрага финансијског криминала за период од 2015-2016 године²³ који је уједно и први званични документ у коме је препозната потреба ангажовања финансијских форензичара у јавним тужилаштвима. Њихово ангажовање је од посебног значаја не само за откривање кривичних дела која спадају у домен финансијског криминала, јер ако се узме у обзир чињеница да предметне истраге представљају веома сложен и деликатан задатак, јавни тужиоци нису у појединим случајевима у могућности да самостално и квалитетно реализују одређене истражне радње. У том смислу је и активност финансијских форензичара вишеструка јер би се односила на истраге финансијског пословања у циљу откривања размера криминала, откривања имовинске користи проистекле из кривичних дела или друге имовине која би могла да буде предмет одузимања. То упућује на закључак да би ефикасна финансијска истрага морала бити усмерена искључиво на откривање порекла сумњиве имовине, али и на утврђивање вредности стечене имовине њиховим вршењем, као што је на пример трговина оружјем, дрогом и слично. Новац који се стиче на наведени начин настоји се прикрити „прањем новца“, због чега се често дешава да се приходи стечени у једној држави приказују у другој као легалан приход, а са протоком времена све теже је открити да такав новац потиче од вршења кривичних дела. С друге стране уочава се и стална промена типологије, технике и инструмената прања новца. Тако је према званичним извештајима надлежних државних органа у Републици Србији у протеклој години приметан тренд убацивања новца непознатог и сумњивог порекла у легалне токове из иностранства преко „off shore“ компанија за које се не може доћи до података о стварним власницима, пословне показатеље рада као и сврхе пословања. Овакав новац обично долази у виду зајмова, дивиденди, кредита, оснивачких улога или куповине удела, аванса за пословање, услуга и слично. С друге стране из државе се износи прљав новца или неопорезовани део капитала привредних друштава у виду насталих фиктивних обавеза и услуга при чему се у овом ланцу се користе комбинације токова новца преко физичких и правних лица са легалним и фиктивним пословањем.²⁴

²³ Стратегија истрага финансијског криминала за период од 2015. до 2016. године, „Службени гласник РС“, бр. 43/2015

²⁴ Видети: Извештај о раду Управе за спречавање прања новца за период од 01.01. 2016 до 31.12.2016. године, стр. 13, доступан на <http://www.apml.gov.rs/cyr35/tdoc/%D0%93%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%88%D1%9A%D0%B8-%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%88%D1%82%D0%B0%D1%98%D0%B8.html>, 01.04.2017.

Поред стратегијског приступа одредбама Законика о кривичном поступку предвиђене су одређене одредбе које се односе на финансијску форензику.²⁵ Наиме, одредбама закона одређено је да јавни тужилац може захтевати да надлежни државни орган може захтевати да обави контролу пословања одређених лица ради прикупљања доказа о кривичном делу или имовини прибављеној кривичним делом као и друга обавештења о сумњивим новчаним трансакцијама. Поред наведеног законодавац је дао широк спектар могућности јавном тужиоцу као што су да наложи надлежном орган или организација да привремено обустави исплату (издавање сумњивог новца), вредносних папира или предмета као и да на предлог јавног тужиоца, суд може да донесе решење о привременој обустави извршења одређене новчане трансакције за коју постоји основа за сумњу да представља кривично дело или да је намењена извршењу, односно прикривању кривичног дела или добити остварене кривичним делом. Предметне одредбе Законика представљају солидну основу за примену метода финансијских истрага у сузбијању организованог криминалитета и других облика имовинског криминалитета.

Поред наведених одредби које су из домена националног законодавства неопходно је напоменути да је и на међународном плану предметна тематика препозната као изузетно важна и којој је посвећена посебна пажња. Financial Action Task Force је међудржавна организација чији је примарни задатак унапређење заједничких мера и активности у поступку борбе против прања новца на националном и међународном нивоу. Према препорукама ове организације у вези са применом Међународних стандарда у борби против прања новца надлежни државни органи би требало да имају одговорност за истраге прања новца у оквиру националне политике. Ови органи би требало да обавезно у случајевима који су у вези са тешким кривичним делима у којима је остварена велика имовинска корист да приликом истраживања прања новца спроведу и паралелну финансијску истрагу. Обавезе држава је обезбеде брзо и ефикасно откривање имовине која је или која би могла да буде предмет конфискације за коју постоји сумња да је проистекла из кривичног дела. У циљу достизања наведених препорука, државама се препоручује да користе када је то потребно групе специјализоване за финансијску истрагу. С друге стране узимајући у обзир специфичност оваквих истрага као и чињеницу да је за њихову реализацију потребно поседовање специфичних знања потребно је ангажовати стручна лица економске струке. У појединим ситуацијама потребно је утврдити да ли физичка или правна лица поседују или контролишу рачуне отворене код пословних банака, идентификовати активу, проверити да ли одређено правно лице заиста остварује промет уколико је за то и регистровано.²⁶

У имплементацији концепта финансијске форензике у Републици Србији могу послужити и искуства Велике Британије која је финансијске истражитеље увела у полицијске јединице давне 2005. године, у циљу повећања успешности у откривању криминала, побољша квалитет доказног материјала, смањи број изгубљених

²⁵ Законик о кривичном поступку, „Службени гласник РС”, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 и 55/2014, чл. 143-147.

²⁶ О FATF и препорукама ове организације видети на:
<http://www.apml.gov.rs/cyr215/saradnja/%D0%A4%D0%90%D0%A2%D0%A4.html>

парница и друго.²⁷ При томе, посебно се апострофира улога и значај надлежног „старешине“ јединице за финансијске истраге (*senior investigating officer*), чији је главни задатак да се стара о полицијским и криминалистичким радњама, координира са јавним тужиоцем, размени података унутар специјализованог тима и другим оперативним активностима. Када се ради о сложеним кривичним делима, у којима је ангажован већи број истражитеља, старешина одређује у ком правцу ће се истрага кретати. То значи да недостатак квалитетних старешина може утицати на лош квалитет финансијских истрага, негативан исход процеса пред судом, губљење материјалних и људских ресурса, подривање интегритета припадника мистарства унутрашњих послова и смањење поверења у њихов рад.

Обука кадрова

Поред наведених разлика Нацрт закона карактерише и посебна одредба која се односи на обуку носилаца правосудних функција и припадника полиције који су ангажовани на пословима и задацима, а које обухватао актуелни закон. Под појмом обуке обично се подразумева стицање посебних знања и вештина које је временски знатно краће и усмерено је првенствено на стицање конкретних практичних вештина и уско специјализованих теоријских знања.²⁸ У савременим условима потребан је прикладан концепт научно-стручног профилисања кадра за целокупну област безбедности. Адекватна обука кадрова мора се заснивати на квалитетно истраженим образовним потребама и дефинисаним компетенцијама потребним за успешно супротстављање организованом криминалу. Само на тај начин могућа је специјализована борба против организованог криминала односно против све софистицираније деликвентске тактике и технике криминалаца.

Уколико се пође од прогресивног става да је у свакој организованој и правној држави која настоји да изгради модерно демократско друштво, потребан заокружен систем различитог нивоа знања за потребе полиције и других безбедносних структура, као што се полази од премисе да спречавање криминалитета а нарочито организованог представља посебну стручну делатност, произилази и потребан конзистентан систем едукације који ће омогућити стицање потребних научно-стручних сазнања. С друге стране искуства Републике Србије показују да се не сме потцењивати потенцијал деликвентата који врше организовани криминалитет и који су у прошлости проналазили ефикасне начине за продирање у одређене друштвене структуре и успостављање контроле над одређеним сферама друштва.

Закључак

Закон о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, тероризма и корупције донет је 2016. године по хитном поступку због испуњења међународних обавеза Републике Србије преузетих у процесу придружива-

²⁷ Gottschalk, P., Surrey, F.: *Investigating financial crime, Investigation and Prevention of Financial Crime: Knowledge Management, Intelligence Strategy and Executive Leadership*, 2010, pp. 125-151.

²⁸ Милосављевић Б.: *Наука о полицији*, Полицијска академија, Београд, 1997, стр. 549.

ња Европској унији, али и због евидентних потреба наше правосудне праксе. Наиме, очигледно имајући у виду досадашње резултате борбе организованог криминала, тероризма и корупције у кривичној процедури коју већ неколико година одликује тужилачко-полицијски тип истраге, предлагач Закона је био мишљења да „постојећи унутрашњи правни оквир не прописује адекватне механизме за повезивање широког круга државних органа и концентрације стручног знања које би, у зависности од сваког конкретног предмета, јавном тужиоцу, као надлежном органу чије је основно право и дужност гоњење учинилаца кривичних дела, пружало јаку потпору, не само за спровођење истраге, односно прикупљање материјала за подизање оптужног акта, већ и даље током судског поступка, све до правоснажног окончања“.

Неспорно је да у разлоге за доношење Закона, поред већ поменутих, спадају и обавезе које су за нашег законодавца проистекле како из домаћег, тако и из међународног права. У првом реду реч је о обавезама које индиректно потичу из Националне стратегије за борбу корупције за период од 2013. до 2018. године и Стратегије истрага финансијског криминала за период од 2015. до 2016. године, али и из међународних уговора које је наша земља у последње три деценије потписала и ратификовала. Најзад, један од разлога за доношење Закона свакако је била и потреба усаглашавања наше легислативе Препоруком о истовременим истрагама Савета Европе из 2002. године, односно са 40 нових ревидираних препорука организације ФАТФ.

Иако се за Закон, који има укупно 33 члана, не може рећи да спада у обимнија законска акта, његов обим је знатно шири од обима тренутно важећег Закона о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, корупције и других посебно тешких кривичних дела. Ово је, између осталог, последица раздвајања специјализованих државних органа за сузбијању организованог криминала и тероризма од специјализованих државних органа за сузбијање корупције, али и решавања неких системских питања у вези са тим. Конкретније посматрано, реч је о законском нормирању службе финансијске форензике, ударних група и официра за везу.

Литература

[1] Block Ludo: Bilateral Police Liaison Officers: Practices and European Policy', *Journal of Contemporary European Research*, Volume 6, Issue 2.

[2] Грубач М.: Законик о кривичном поступку и посебне одредбе о поступку за дела организованог криминалитета, *Практична примена новог југословенског Законика о кривичном поступку*, Београд, 2002.

[3] Gottschalk, P., Surrey, F.: Investigating financial crime, *Investigation and Prevention of Financial Crime: Knowledge Management, Intelligence Strategy and Executive Leadership*, 2010.

[4] Извештај о раду Управе за спречавање прања новца за период од 01.01. 2016 до 31.12.2016. године, стр. 13, доступан на <http://www.apml.gov.rs/cyr35/tdoc/%D0%93%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%88%D1%9A%D0%B8-%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%88%D1%82%D0%B0%D1%98%D0%B8.html>

[5] Милосављевић Б.: *Наука о полицији*, Полицијска академија, Београд, 1997, стр. 549.

[6] *Нацрта Закона о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала*, доступан је на: <http://www.mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php>

[7] Националне стратегије за борбу корупције у Републици Србији за период од 2013. до 2018. године „Службени гласник РС”, број 57/13.

[8] Стратегије истрага финансијског криминала за период од 2015. до 2016. године „Службени гласник РС”, број 43/15.

[9] Стратегија истрага финансијског криминала за период од 2015 до 2016. године, „Службени гласник РС“, бр. 43/2015.

[10] Закона о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала „Службени гласник РС”, број 42/02, 27/03, 39/03, 60/03, 67/03, 29/04, 58/04, 45/05 61/05, 72/09, 72/11, 101/11 и 32/13.

[11] Закон о потврђивању конвенције УН против транснационалног организованог криминала и допунских протокола „Службени лист СРЈ – Међународни уговори”, број 6/01 и „Службени лист СЦГ – Међународни уговори”, број 11/05.

[12] Закон о ратификацији конвенције УН против незаконитог промета опојних дрога и психотропних супстанци „Службени лист СФРЈ – Међународни уговори”, број 14/90.

[13] Закон о потврђивању кривичноправне конвенције о корупцији „Службени лист СРЈ – Међународни уговори”, број 2/02, „Службени лист СЦГ – Међународни уговори”, број 18/05

[14] Законик о кривичном поступку, „Службени гласник РС“, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 и 55/2014.

[15] Закон о потврђивању конвенције Савета Европе о прању, тражењу, заплени и одузимању прихода стечених криминалом и о финансирању тероризма „Службени лист СРЈ – Међународни уговори”, број 19/09.

[16] Закон о ратификацији конвенције УН против корупције, „Службени лист СЦГ – Међународни уговори”, број 12/05.

[17] Council Decision 2003/170/JHA on the common use of liaison officers posted abroad by the law enforcement agencies of the Member States of 27 February 2003, доступно на: http://eclan.eu/files/attachments/1668/CELEX_32003D0170_EN_TXT.pdf

[18] Council Act of 30 November 2000, drawing up on the basis of Article 43 (1) of the *Convention of the Establishment of European Police office* (Europol Convention) a Protocol amending Article 2 and the Annex to that Convention, OJ C 358 of 13.12.2000.

[19] Council Act of 28 November 2002, drawing up a Protocol amending that Convention, on the establishment of a Europe Police Office (Europol Convention) and the Protocol on the privileges and immunities of Europol, the members of its organs, the deputy directors and the employees of Europol, OJ C 312 of 16.12.2002.

[20] Council Act of 27 November 2003, drawing up, on the basis of Article 43 (1) of the *Convention of the Establishment of European Police office* (Europol Convention) a Protocol amending that Convention, OJ C 2 of 06.01.2004.

[21] Шкулић М.: *Организовани криминалитет: појам, појавни облици, кривична дела и кривични поступак*, Службени гласник, Београд, 2015.

ТОРТУРА У САВРЕМЕНОМ КРИВИЧНОМ ПРАВУ И ЕВРОПСКИ СТАНДАРДИ

Драган Јовашевић*
Универзитет у Нишу, Правни факултет

Различити облици тортуре, мучења, злостављања и деловања на физичку и психичку личност другог лица којим се повређује његово људско достојанство забрањени су низом међународних докумената универзалног (ОУН) и регионалног (Савет Европе) карактера. Но, и бројна савремена кривична законодавства прописују кривичну одговорност и кажњивост за различите облике тортуре и других облика злостављања других лица као кривичних дела. Управо о садржини међународних стандарда и појму и карактеристикама тортуре као кривичног дела те његовим облицима испољавања и прописаним казнама за његове учиниоце говори овај рад.

Кључне речи: *међународни стандарди, тортуре, мучење, људско достојанство, кривично дело, одговорност, казна*

Увод

Тортуре¹ представља једно од најстаријих и најозбиљнији облика повреде или угрожавања људског достојанства, али и кршења људских права која се чине од стране представника државних органа (посебно органа кривичноправне репресије). Некада је била толерисана, чак и широко примењивана од најстаријих времена до 20. века, у првом реду као посебна врста телесне казне казне у смислу мере друштвене (државне) реакције према прекршиоцима правних и моралних норми којима се врше кривична дела.

Тек у савремено доба, јављају се идеје за њену забрану или ограничење. Томе доприноси већи број релевантних међународних докумената универзалног (донетих у оквиру ОУН) и регионалног карактера (донетих у оквиру Савета Европе). Стога се прецизно, и у међународном, а потом и у националном праву уређује систем забрана овог понашања. Колики је значај забране тортуре, мучења и других сурових (свирепих), нехуманих (нечовечних) и понижавајућих поступања говори и чињеница да је она унета и у бројне уставне документа у систему основних људских права и слобода, чиме је добила и карактер уставног постулата.

* Проф. др Драган Јовашевић.

¹ Д. Јовашевић, Лексикон кривичног права, Београд, 2011. године, стр. 717.

На сличан начин и Устав Републике Србије из 2006. године зајемчује достојанство људске личности у члану 25. став 2.² Но, правна заштита достојанства људске личности и њене неповредивости је у потпуности обезбеђена тек одредбама кривичног законодавства које њену повреду или угрожавање сматрају повредом основних људских права и слобода – као кривично дело и прописују казне за одговорне учиниоце таквих дела.

Тортура у европском праву

Тортура представља једно од најозбиљнији облика повреде или угрожавања људског достојанства, али и кршења људских права која се чине од стране представника државних органа (посебно органа кривичноправне репресије). Стога се прецизно, и у међународном, и у националном праву уређује систем забрана овог понашања. Као тортура (мучење) сматра се предузимање таквих аката:

1. који су предузети према другом лицу намерно (дакле са умишљајем),
2. којима се наноси бол или теже физичке или менталне патње,
3. који се предузимају у циљу добијања од њега или трећег лица обавештења или признања или његовог кажњавања за дело које је то или треће лице извршило или за чије извршење је осумњичен,
4. којима се врши застрашивање тог лица,
5. којим се врши притисак на друго лице и
6. којим се врши застрашивање или вршење притиска на треће лице из било ког разлога заснованог на било ком облику дискриминације.

Да би наведени акти представљали тортуру као кажњиво дело, потребно је да тај бол или те патње наноси службено лице или друго лице које поступа у службеном својству или на његов подстицај или са његовим изричитим или прећутним пристанком.

Као тортура се не сматрају бол или патња који су резултат искључиво примене законитих санкција неодвојивих од тих санкција или које те санкције проузрокују (члан 1. Конвенције ОУН против тортуре и других сурових, нељудских или понижавајућих казни или поступака).

Заштита достојанства људске личности и њене неповредивости је гарантована и бројним међународним актима и то:

1. чланом 3. Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода³ (забрана мучења, нечовечног или понижавајућег поступања и кажњавања),
2. чланом 7. Међународног пакта о грађанским и политичким правима са факултативним протоколима,⁴
3. чланом 2. Конвенције о спречавању мучења и нечовечних или понижавајућих поступака и кажњавања са допунским протоколима⁵ и
4. чланом 1. Конвенције против тортуре и других сурових, нељудских или понижавајућих казни или поступака са опционим протоколом.⁶

² Службени гласник Републике Србије, број 98/2006.

³ Службени лист СЦГ – Међународни уговори, број 9/2003 и 5/2005.

⁴ Службени лист СФРЈ, број 7/71 и Службени лист СРЈ 4/2001.

⁵ Службени лист СЦГ – Међународни уговори, број 9/2003.

Конвенција Савета Европе о спречавању мучења и нечовечних или понижавајућих поступака и кажњавања из 1987. године са допунским протоколима⁷ посебно истиче обавезу држава потписница да „нико не сме бити подвртнут мучењу или нечовечном или понижавајућем поступању или кажњавању (при чему сама Конвенција изричито ен одређује садржину наведених појмова) остављајући то на тумачење пракси појединих држава, односно Конвенцији ОУН.

Но, њен се огроман значај огледа у успостављању посебног наднационалног органа за превенцију тортуре (мучења) – Европског комитета за спречавање мучења, нечовечних или понижавајућих казни или поступака који своју делатност у првом реду реализује кроз сталне или периодичне посете местима и лицима која су лишена слободе, те у испитивању њиховог стварног положаја у погледу поштовања слобода и права гарантованих међународним и европским стандардима како би се кроз савете, мишљења или упозорења у појединим државама подигао ниво заштите свих ухапшених, притворених или осуђених лица.

Тортура у кривичном праву Србије

Кривично дело „злостављање и мучење“ које је раније у нашем правном систему носило назив „злостава у служби“ заправо инкриминише тортуру и друге облике нехуманог, суровог или понижавајућег поступања.⁸ Ово дело је данас прописано у Кривичном законнику Републике Србије,⁹ у групи кривичних дела против основних слобода и права човека и грађана, у члану 137.

Појам и елементи кривичног дела злостављања и мучења

Кривично дело „злостављање и мучење“ које је раније у нашем правном систему носило назив „злостава у служби“ заправо инкриминише тортуру. Ово дело је данас прописано у Кривичном законнику Републике Србије,¹⁰ у групи кривичних дела против основних слобода и права човека и грађана, у члану 137. Оно се, према законском опису, састоји у злостављању другог или поступању на начин којим се вређа његово људско достојанство.

Овим се кривичним делом прописује кривична одговорност и казна за тортуру као највиши облик повреде и угрожавања људског достојанства од стране званичника власти.

⁶ Службени лист СФРЈ – Међународни уговори, број 9/91 и 16/2005.

⁷ Службени лист СЦГ – Међународни уговори, број 9/2003.

⁸ Д. Јовашевић, Коментар Кривичног закона Републике Србије са судском праксом, Београд, 2003. године, стр. 134.

⁹ Службени гласник Републике Србије број 85/2005. Више: Д. Јовашевић, Кривични законик Републике Србије са уводним коментаром, Београд, 2007. године.

¹⁰ Д. Јовашевић, Кривично право, Посебни део, Београд, 2017. године, стр. 78-81.

Објект заштите код овог кривичног дела је достојанство људске личности које је зајемчено чланом 25. став 2. Устава Републике Србије.¹¹ Но, заштита достојанства људске личности и њене неповредивости је гарантована и бројним, напред наведеним, међународним актима.

Радња извршења кривичног дела злостављања и мучења се јавља у два облика. То су:¹²

1. злостављање и

2. поступање према другом лицу на начин којим се вређа људско достојанство.

Злостављање је делатност којом се другом лицу наноси физички или психички бол, патња, нелагодност или страх већег интензитета, али која нема карактер обичне лаке телесне повреде (шамарање, штипање, вучење за косу, нос или уши, излагање топлоти, хладноћи, јакој светлости или буци).

Но, радња извршења је и свако друго поступање према другом лицу које је подобно или довољно да повреди његово људско достојанство (овде се ради о последичној диспозицији). Повреда људског достојанства се оцењује на основу објективног критеријума, а не на основу субјективног осећања пасивног субјекта.

Извршилац дела може да буде свако лице, а у погледу кривице потребан је умишљај.

За ово је дело прописана релативно блага казна затвора до једне године.

Из законског описа основног облика кривичног дела злостављање у мучење прозилази да се његова природа, садржина и карактер у већој мери подударају са раније постојећим делом под називом „злостава у служби“. То значи да се оно разликује од интерпретације појма и садржине „тортуре“ у међународном кривичном праву. Но, овако схваћена тортура је заправо прописана као први квалификовани облик овог кривичног дела који је предвиђен у члану 137. став 2. Кривичног законика.¹³

Тежи облици кривичног дела

Кривично дело злостављања и мучења из члана 137. Кривичног законика има два тежа, квалификована облика испољавања.¹⁴

Први тежи облик дела

Први тежи облик овог дела се састоји у доношењу великог бола или велике патње другом лицу употребом силе, претње или на други недозвољени начин са циљем да се од њега или трећег лица добије признање, исказ или друго обавештење или да се он или треће лице застраши или незаконито казни или се то учини из неке друге побуде засно-

¹¹ Службени гласник Републике Србије број 98/2006.

¹² Д. Јовашевић, Љ. Митровић, В. Икановић, Кривично право Републике Српске, Посебни део, Бања Лука, 2017. године, стр. 187.

¹³ И. Симић, А. Трешњев, Кривични законик са краћим коментаром, Београд, 2010. године, стр. 112.

¹⁴ Ђ. Ђорђевић, Кривично право, Посебни део, Београд, 2010. године, стр. 45.

ване на било ком облику дискриминације. Овим су, заправо, делом обухваћени појам и садржина тортуре у смислу како је схватају релевантни међународни документи из ове области. За ово дело је у закону прописана казна затвора од шест месеци до пет година.

За постојање овог кривичног дела је потребно испуњење више квалификаторних околности. То су:

1. дело има тежу последицу у виду наношења великог бола или велике патње. Када су ове последице великог обима (дакле тешке) представља фактичко питање које судско веће процењује у конкретном случају),

2. радња извршења се састоји у примени силе, претње или другог недопуштеног начина и

3. радња извршења се предузима у одређеном циљу (намери да се од пасивног субјекта или трећег лица добије признање, исказ или друго обавештење или да се они незаконито казне или застраше) или ако је радња предузета из побуде која је заснована на било ком облику дискриминације.

Други тежи облик дела

Други тежи облик овог дела постоји ако је радњу извршења предузело службено лице у вршењу службе. Оно што карактерише већи степен опасности и тежине код овог облика дела јесу:

1. својство учиниоца дела – службено лице. Сам је Кривични законик у члану 112. став 3. одредио појам и врсте службених лица. То су:

а) лице које у државном органу врши службене дужности,

б) изабрано, именовано или постављено лице у државном органу, органу локалне самоуправе или лице које стално или повремено врши службене дужности или службене функције у тим органима,

в) лице у установи, предузећу или другом субјекту којем је поверено вршење јавних овлашћења, које одлучује о правима, обавезама или интересима физичких или правних лица или о јавном интересу,

г) лице коме је фактички поверено вршење појединих службених дужности или послова и

д) војно лице.

Дакле, овде се ради о делу са специјалним субјектом које може да изврши само лице које има одређено лично својство или однос и

2. начин предузимања радње – у вршењу службе. Овде се злоупотреба службене дужности, њено злонамерно, малициозно искоришћавање или прекорачење јављају као специфични начини остварења последице. То значи да се радња извршења предузима у току службене радње, у вези са њом или поводом исте, без обзира на временску или просторну повезаност.¹⁵

То су квалификаторне околности за које закон прописује казну затвора од три месеца до три године (ако службено лице учини основни облик дела), односно казну затвора од једне до осам година (ако службено лице учини први тежи облик дела).

¹⁵ Д. Јовашевић, Кривични законик Републике Србије са уводним коментаром, оп. цит. стр. 162-163.

Ово дело се до сада јављало у судској пракси у следећим случајевима:¹⁶ када милиционер оштећеног назива лоповом, псује му мајку и потом га удари,¹⁷ када оптужени као милиционери приликом легитимисања туку и вређају грађане називајући их шверцерима, поступајући према њима на начин којим се вређа људско достојанство,¹⁸ када је полицајац као службено лице приликом спровођења оштећеног, док су му руке биле везане на леђима, ударао у пределу стомака, леђа и грудног коша.¹⁹

Тортура у упоредном кривичном праву

У циљу ефикасније сагледавања кривичноправне заштите од тортуре (мучења) у кривичном законодавству Републике Србије потребно је да одређени простор укажемо и забрани тортуре у упоредном кривичном законодавству.

Тортура је у кривичном праву Босне и Херцеговине уређена прописима више закона.²⁰ Кривични закон Федерације Босне и Херцеговине (КЗ ФБИХ)²¹ у групи кривичних дела против слобода и права човека и грађанина, у члану 182. прописује кривично дело „злостављање у вршењу службе“. Ово дело врши службено лице које у обављању службе другога злоставља, наноси му теже телесне или душевне патње, застрашује га или га вређа. За ово је дело прописана казна затвора од три месеца до пет година. Ово дело нема тежи, квалификовани облик.

Конститутивни елементи овог кривичног дела јесу следећи:

1. учинилац дела је само службено лице,
2. дело се врши у обављању службене дужности, а не и ван ње,
3. радња извршења је алтернативно одређена тако да се састоји у: а) злостављању другога, б) наношењу другоме теже (дакле не обичне, било какве) телесне или душевне патње, в) застрашивању другога у смислу изазивања осећања страха и личне несигурности и г) вређању другога – повреди његове части и угледа.

Ово кривично дело под истим називом, са истом садржином и карактеристикама бића и прописаном казном познаје у идентичном тексту и Кривични закон Брчко Дистрикта Босне и Херцеговине (КЗ БД БИХ) у члану 178.²²

Кривични закон²³ из 2003. године у Републици Српској, у оквиру кривичних дела против слобода и права грађана, у члану 168. под називом „злостављање“ одређује кривично дело које се састоји у злостављању другог или проузроковању теже физичке или психичке патње другоме грубим понашањем.²⁴ Два су облика радње из-

¹⁶ Д. Јовашевић, Практикум за кривично право, Посебни део, Ниш, 2014. године, стр. 212-214.

¹⁷ Пресуда Окружног суда у Београду Кж. 82/92.

¹⁸ Пресуда Окружног суда у Београду Кж. 1064/94.

¹⁹ Пресуда Окружног суда у Београду Кж. 2608/2006.

²⁰ Б. Петровић, Д. Јовашевић, А. Ферхатовић, Кривично право 2, Сарајево, 2016. стр. 178.

²¹ Службене новине Федерације Босне и Херцеговине број: 36/2003, 37/2003, 21/2004, 69/2004, 18/2005 и 42/2010.

²² Службени гласник Брчко Дистрикта Босне и Херцеговине број : 10/2003, 45/2004, 6/2005 и 21/2010.

²³ Службени гласник Републике Српске број: 49/2003, 108/2004, 37/2006, 70/2006, 73/2010, 1/2012 и 67/2013.

²⁴ Б. Петровић, Д. Јовашевић, А. Ферхатовић, Кривично право 2, Сарајево, 2016. године, стр. 318.

вршења овог дела. То су: 1. злостављање и 2. проузроковање теже, у већем степењу, у јачем обиму или дужем трајању (не било какве) физичке или психичке патње (боли, нелагодности, страха). Битно је да ову радњу може да предузме свако лице (које поступа са умишљајем) на посебан начин – грубим понашањем. За ово је дело прописана новчана казна или казна затвора до једне године.²⁵

Тежи облик овог дела²⁶ за који је прописана казна затвора до две године постоји ако се радња извршења предузима према одређеној врсти пасивног субјекта (оштећеног) – према детету или малолетном лицу. Дете је лице узраста до 14 година у време предузимања радње извршења кривичног дела, док је малолетник лице узраста од 14 до 18 година.

Из наведених решења видимо да ни у Босни и Херцеговини сва три кривична закона не уређују тортуру на идентичан начин па се уочавају разлике у: 1. облицима испољавања јер само Република Српска предвиђа поред основног и тежи облик дела, 2) својству учиниоца – службено лице у КЗ ФБИХ и КЗ БД БИХ, а свако лице у Републици Српској код основног дела, где се својство службеног лица тражи тек код тежег облика дела, 3. врстама радњи извршења које су опширније и разноврсније прописане у КЗ ФБИХ и КЗ БД БИХ, него што је то случај у Републици Српској и 4) у висини прописане казне за основно дело (која је знатно виша у КЗ ФБИХ и КЗ БД БИХ).

На сличан начин Кривични законик Грчке у члану 239. под називом: „Злоупотреба власти“ прописује казну затвора до једне године за лице – службеника у чију надлежност спада кривично гоњење и откривање кривичних дела које противправно употреби принудна средства да изнуди усмени или писмени исказ од окривљеног сведока или вештака.²⁷

И овде се као елементи кривичног дела тортуре јављају следећи:

1. својство учиниоца дела – државни службеник у чију надлежност спада кривично гоњење и откривање кривичних дела (полицајац или јавни тужилац),
2. радња извршења је употреба принудних средстава,
3. начин предузимања радње – противправно, противно правилима службе,
4. циљ предузимања радње – да изнуди усмени или писмени исказ од одређених, законом предвиђених лица, без обзира да ли је тај исказ у конкретном случају и изнуђен и
5. посебно својство оштећеног (пасивног субјекта) – својство окривљеног, сведока или вештака.

Кривични законик Немачке²⁸ у члану 223б. под називом: „Злостављање штићеника“ прописује казну затвора од шест месеци до пет година за мучење или сурово поступање учиниоца према лицу које је млађе од 18 година или болесном или слабом лицу или лицу које је без заштите или од стране учиниоца који је дужан да се стара о њему, да га чува или од лицу које је зависно од учиниоца дела у својству

²⁵ М. Кокољ, Д. Јовашевић, Кривично право Републике Српске, Општи и посебни део, Бијељина, 2011. године, стр. 309-310.

²⁶ Д. Јовашевић, В. Икановић, Кривично право Републике Српске, Посебни део, Бања Лука, 2012. године, стр. 231.

²⁷ N. Lolis, G. Mangakis, Greek Penal Code, London, Maxwell, 1973. године, стр. 43.

²⁸ Кривични законик Немачке, (превод Д. Павловић), Београд, 1998. године, стр. 112.

стараоца или је препуштено његовој власти или је зависно од њега по основу службеног или радног односа.

Ово дело одређују следећи конститутивни елементи:

1. радња извршења је двојако алтернативно одређена као: а) мучење и б) сурово поступање,

2. својство оштећеног – малолетно, болесно или слабо лице, члан домаћинства учиниоца или лице које се налази у власти или је зависно од учиниоца по основу службеног или радног односа и

3. својство учиниоца дела који се налази у односу надређености према оштећеном по било ком основу.

Ако је услед предузете радње мучења или суровог поступања оштећени доведен у смртну опасност, опасност од наношења тешке телесне повреде или му је нанета знатна штета по физички или психички развој, тада постоји тежи облик овог кривичног дела за који је прописана казна затвора до једне до десет година.

„Злостављање“ је кривично дело које Кривични законик Руске федерације²⁹ предвиђа у члану 117. За ово је дело прописана казна затвора до три године. Дело се састоји у проузроковању физичких или психичких патњи другом лицу систематским наношењем удараца или другим насилним актима под условом да нису наступиле тешке или средње тешке штете по његово здравље.

1. радња извршења је одређена последичном диспозицијом, па се састоји у предузимању било које делатности која је довољна и подобна да проузрокује последицу у виду физичких или психичких патњи другом лицу,

2. начин предузимања радње – систематским наношењем удараца или другим насилним актима и

3. ово је дело супсидијарног карактера, па оно постоји само ако услед предузетих радњи извршења није наступила тешка повреда телесног или психичког интегритета оштећеног лица.

Закључак

Једно од најмаштовитијих, најдуговечнијих, најстаријих и најозбиљнији облика повреде или угрожавања људског достојанства, али и кршења основних људских права и слобода представља тортура и мучење са бројним облицима и видовима испољавања. Оно што је чини посебно опасном и тешком појавом јесте својство њеног учиниоца – то су лица која чине представнике државних органа (посебно органа кривичноправне репресије – полиција, тужилаштво, суд, затворска администрација). Мучење је посебно опасно када се врши према ухапшеним, притвореним или осуђеним лицима, далеко од очију опште и стручне јавности и било каквог облика контроле.

Некада је тортура била толерисана, па чак и широко примењивана и то од најстаријих писаних правних споменика, па све до 20. века. Тада се она јављала као

²⁹ А. И. Рапога, Г. А. Есаков, А. И. Чучаев, В. П. Степалин, Уголовное право России, Чати обшјаја и особенаја, Москва, 2007. године, стр. 222-223.

„легално и легитимно“ средство кажњавања – као облик телесне казне. Но, у савремено доба, јављају се идеје да ова појава забрани или ограничи. Томе је у великој мери допринела широко распрострањена свест међународне заједнице која је у нису релевантних међународних докумената универзалног (донетих у оквиру ОУН) и регионалног карактера (донетих у оквиру Савета Европе) забранила мучење, тортуру и друге облике суровог, нечовечног, понижавајућег поступања или кажњавања предвиђајући бројне превентивне мере (опште и посебне превенције), као и контролне механизме надзора националних законодавстава, односно њихових државних органа у поступању са посебно осетљивом категоријом лица „у државној власти“.

Заштита достојанства људске личности и њене неповредивости је гарантована, односно тортура (мучење) је забрањено бројним међународним актима као што су: члан 1. Конвенције ОУН против тортуре и других сурових, нељудских или понижавајућих казни или поступака, члан 3. Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, члан 7. Међународног пакта о грађанским и политичким правима са факултативним протоколима, члан 2. Конвенције о спречавању мучења и нечовечних или понижавајућих поступака и кажњавања са допунским протоколима и члан 1. Конвенције против тортуре и других сурових, нељудских или понижавајућих казни или поступака са опционим протоколом. Све ове конвенције је потписала и ратификовала и наша земља чиме је преузела обавезу да њене стандарде имплементира у националном законодавству. Но, тешко је рећи да су сви ови стандарди и потпуно у сваком случају и испоштовани од стране надлежних државних органа.

На сличан начин и Устав Републике Србије из 2006. године зајемчује достојанство људске личности у члану 25. став 2.

Но, правна заштита достојанства људске личности и њене неповредивости је у потпуности обезбеђена тек одредбама кривичног законодавства које њену повреду или угрожавање сматрају повредом основних људских права и слобода – као кривично дело под разним називима: „злостављање, мучење, злостава у служби, злостављање штићеника, злоупотреба власти“, у различитим облицима и видовима испољавања са различитим карактеристикама бића кривичног дела прописују различите казне, у првом реду, казне затвора. Слична је ситуација и у Републици Србији која за најтежи облик кривичног дела злостављања и мучења прописује чак казну затвора до осам година, док Кривични законик Немачке прописује казну до десет година затвора за најтеже дело ове врсте.

Литература

[1] Д. Јовашевић, *Лексикон кривичног права*, Београд, 2011. године, стр. 717.

[2] Службени гласник Републике Србије, број 98/2006.

[3] Службени лист СЦГ – Међународни уговори, број 9/2003 и 5/2005.

[4] Службени лист СФРЈ, број 7/71 и Службени лист СРЈ 4/2001.

[5] Службени лист СЦГ – Међународни уговори, број 9/2003.

[6] Службени лист СФРЈ – Међународни уговори, број 9/91 и 16/2005.

[7] Службени лист СЦГ – Међународни уговори, број 9/2003.

[8] Д. Јовашевић, *Коментар Кривичног закона Републике Србије са судском праксом*, Београд, 2003. године, стр. 134.

[9] Службени гласник Републике Србије, број 85/2005.

[10] Д. Јовашевић, *Кривични законик Републике Србије са уводним коментаром*, Београд, 2007. године.

[11] Д. Јовашевић, *Кривично право, Посебни део*, Београд, 2017, стр. 78–81.

[12] Д. Јовашевић, Љ. Митровић, В. Икановић, *Кривично право Републике Српске, Посебни део*, Бања Лука, 2017, стр. 187.

[13] И. Симић, А. Трешњев, *Кривични законик са краћим коментаром*, Београд, 2010, стр. 112.

[14] Ђ. Ђорђевић, *Кривично право, Посебни део*, Београд, 2010. године, стр. 45.

[15] Д. Јовашевић, *Практикум за кривично право, Посебни део*, Ниш, 2014.

[16] Б. Петровић, Д. Јовашевић, А. Ферхатовић, *Кривично право 2*, Сарајево, 2016. стр. 178.

[17] Службене новине Федерације Босне и Херцеговине, број: 36/2003, 37/2003, 21/2004, 69/2004, 18/2005 и 42/2010.

[18] Службени гласник Брчко Дистрикта Босне и Херцеговине, број: 10/2003, 45/2004, 6/2005 и 21/2010.

[19] Службени гласник Републике Српске, број: 49/2003, 108/2004, 37/2006, 70/2006, 73/2010, 1/2012 и 67/2013.

[20] М. Кокољ, Д. Јовашевић, *Кривично право Републике Српске, Општи и посебни део*, Бијељина, 2011, стр. 309–310.

[21] Д. Јовашевић, В. Икановић, *Кривично право Републике Српске, Посебни део*, Бања Лука, 2012.

[22] N. Lolis, G. Mangakis, *Greek Penal Code*, London, Maxwell, 1973, str. 43.

[23] Кривични законик Немачке, (превод Д. Павловић), Београд, 1998, стр. 112.

[24] А. И. Рарога, Г. А. Есаков, А. И. Чучаев, В. П. Степалин, *Уголовное право России, Чати обшјаја и особенаја*, Москва, 2007.

МОРАЛНИ ПОЛОЖАЈ ЧОВЕКА У САВРЕМЕНОЈ ПРАВНОЈ ДРЖАВИ

Мане Наранчић
Војска Србије, Копнена војска

Људска права представљају израз људских потреба, а односе се како на појединце, тако и на различите групе или заједнице људи, ради остваривања и уживања што веће слободе у друштву. Објективна права обезбеђују низ људских права и слобода и произилазе из онтолошке суштине сваког човека – слободног бића, које своју слободу може да ограничи својом слободном вољом. Једино је друштво у могућности да ову слободну вољу ограничи само „општом вољом друштва“¹ при чему је потребно обезбедити слободу свих појединаца једнаких у правима и обавезама. Позитивно право се у свим државама одређује уставом и законима, при чему се сви људи у држави обавезују да их поштују. Под утицајем јачања међународне свести списак права у будућности биће свакако увећан, имајући у виду да се данас штите политичка, економска и социјална права, као и права заштите животне средине. Готово по правилу односи између људи у једној заједници начелно нису исти; не уживају сви иста права. Светски поредак је функционално повезан и одређен кроз идеју о праву и правди. Људска права убрајају се у основне вредности савремене цивилизације и постају предмет опште бриге и међународне одговорности. Њихова заштита има универзални карактер; она се не могу заштитити искључиво границама суверених права држава.

Кључне речи: *морал, моралне норме, људска права, дискриминација, демократија, једнакост, морална вредност, правда, слобода, истина*

Увод

„Морална свест је свест о ономе што човек треба да чини да би био човек. Ово 'треба да' има два често супротстављена садржаја: један који проистиче из прихватања постојећег система друштвених норми и други који је усмерен на властито трагање за условима и садржајима живота“.² Из ове корелације проистиче један узајамни однос који називамо поштовање другог. Кант истиче да човек

¹ Радомир Д Лукић, *Систем филозофије права*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, 1995, 495.

² Ибид, 189.

није само средство другог човека, већ и циљ. Он проналази бит морала у свести о дужности, а сама дужност је облик поштовања моралног закона. У самој основи моралне свести је свест о властитим дужностима као услову делања. У моралу, као друштвено важећем систему дужности и врлина, постоји стални сукоб који се одвија на релацијама између друштвене присиле и личне савести. На основу испитивања моралних свести кроз проучавање етичких теорија може се доћи до закључка о основном смислу моралности преко норми највишег добра.

Етика највишег добра одређује бит морала као тежњу за срећом (еудајмонизам), као делање усмерено ка усаглашавању личних интереса са општим (утилитаризам), као свест о дужности (Кантова етика), као усавршавање личности (перфекционизам). Сва противуречја етике највишег добра решава деонтолошка етика. Она се задржава на становишту да је највиши принцип моралног живота „праведност” и „промишљена рационалност”. Ова рационалност није заснована ни на рачуну интереса, ни на врлини или дужности, или тежњи за срећом, већ „на увиду у рационалне основе доброг живота”.³ У овој етици тачно се истиче да се праведност моралних норми може мерити не моралним већ рационалним мерилима. Код моралних норми човек, као морални субјект, поседује слободу избора. Морална свест регулише понашање свих група и појединаца према мерилима добра и зла, врлине и порока. Морално понашање је, у ствари, једно практично понашање које у садржи и субјективну и објективну компоненту. Вредности су у основи морала и представљају нешто пожељно или вредно за одређену друштвену групу, а што се током времена показало као такво. Савест као морална самооцена је, заправо, објективно огледало сваког субјекта.

Карактеристике моралног расуђивања и моралне вредности у рату

Моралне вредности представљају етичке принципе којима би требало да се воде сви појединци у друштву, јер их сматрају исправним и важним. Оне се најчешће односе на поштење, слободу, самоконтролу, поштовање према животу, праштање. Ове моралне вредности утичу на све поступке код људи, на приоритете, као и на односе према другим људима. Иако су оне веома важне, сви људи их не доживљавају подједнако и не цене исто. Сви људе не могу да размишљају на истоветан начин. Постоје размишљања која говоре у смислу: „Ради оно што мислиш да је добро, и послушај своје срце”. Да ли је то правилан начин размишљања? Сматрамо да не треба слепо веровати свом срцу цитирајући Библију где се каже: „Ко се узда у срце своје, безуман је, а ко поступа мудро, избавиће се.”⁴ Срца сваког појединца морају бити усмерена у правцу правих вредности, како би из тих вредности извукли „добро” као највећу вредност и самим тим показали да „моралан човек о свему правилно суди, и у појединачном случају оно што се њему чини добро, то истину и јесте добро.”⁵

³ Rawls, J., *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1971, 423.

⁴ Библија, *Хебрејски део светог писма, Свето писмо – превод нови свет*, Пословице (28:26).

⁵ Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, 39.

Међу моралним вредностима најважнији су: љубав, идеал, врлина, добро, великодушност, поштење, морална одговорност, срећа, морални дуг, савест, слобода. Љубав је сигурно најважнија морална вредност. Свим људима је потребна љубав како би могли да буду испуњени животом и били потпуно срећни. Срећа и љубав су две категорије које се међусобно допуњују и условљене су једна наспрам друге. Права љубав је она иза које стоје принципи, а не ради се овде искључиво о физичкој привлачности. Таква љубав подстиче да се увек помогне човеку у невољи и да не размишљамо увек у правцу „коју корист имам од тога”. Љубав се не радује неправди, не памти зло, већ се радује истини. Љубав има свог подмуклог непријатеља, а то је материјализам. Постоји једно усађено веровање код људи да су материјална удобност и задовољство најважније ствари у животу. Управо то материјално богатство је разлог великог броја несрећа које се појављују у животима људи. Породица је један од најважнијих стубова за чврст ослонац сваког човека. Одговорност према деци и правилан однос у породици доприноси стабилној заједници која ће у свакој ситуацији пружити преко потребну подршку у најкритичнијем периоду живота сваког човека.

Идеал (грч. *eidōs*) јесте узор, циљ, сврха, смисао и представља човеков регулатив опстанка, живота, хтења и делања. Он представља максимално савршенство као највишег циља којем треба тежити, који се остварује владањем и делањем. Истински и стварни идеали су они који се непосредно остварују и потврђују у садашњости и којима је ношено свако конкретно делање човека. Појам идеала први пут се појављује у хришћанском моралу као резултат спознаје несагласности између достојанства човека и његових реалних услова живота. Одређен је односом између облика земаљског човека и лика Исуса Христа. У хришћанском моралу за квалитет идеала се поставља лик мученика или аскете. Идеал је виши образац морала личности. Ако организацију чине конкретни људи онда је потребно да се дефинише лични морални идеал човека. Овај идеал није ништа друго до стремљење ка срећи и задовољству животом. Аспекти личног идеала су: чулно-емоционални, схватање циља и смисла живота, мотиви делатности, као и односи према другим људима у окружењу. Садржина идеала је одређена организационо-социјалном средином. Формирање идеала представља процес претварања средине која човека окружује у његов унутрашњи свет. У основи идеала свакако су садржани позитивни примери, узорци, циљеви организације, као и индивидуални морални програм. Основне функције идеала су: одређивање циља моралне делатности човека, побуђивање човека на моралне поступке и одређивање моралног облика човека.⁶ Организацију и управљање обележава смена идеала. Човек током времена мења свој садржај променом услова рада и посредством организације, тј. дешава се корекција идеала. Ова корекција значи укључивање у идеал нових моралних оријентација. Представе о квалитетима се мењају у зависности од објективних услова и субјективних претпоставки људи. До смене идеала долази у условима појачаних противуречности, конфликта између организације и личности, организације и групе, као и групе и личности. Она је праћена моралним конфликтом запослених, како по вертикалној, тако и по хоризонталној хијерархији. Ови конфликти, као вид противуречности, јесу резултат неподударња организационих и индивидуалних циљева, моралних оцена и садржаја мотива. Елементи конфликта у организацији су: морални карактер личности, могућности избора понашања, као и могућности избора средстава и путева решења.

⁶ Ибид, 32.

Врлине (грч. *arete* – изврсност) обухватају и значење као што су снага, храброст, одважност. Можемо их класификовати на: кардиналне (врлине Античке Грчке) – умереност, храброст, мудрост, праведност; теолошке (хришћанске врлине) – вера, нада, љубав; интелектуалне – мудрост, наука, уметност и моралне – праведност, умереност. Платон дели врлине на: мудрост, храброст, умереност и праведност, а Аристотел на интелектуалне (теоријски живот) и етичке (практичан живот). Аристотел је тврдио да је за постизање етичких врлина потребно неговати навике које ће омогућити правилан избор између крајности у понашању, јер „врлина је одабирачка наклоност воље која се држи средине у односу на нас, разумом одређене, и то одређене тако како би то урадио разуман човек. У ствари то је средина између два рђава смера: претеривања и заостајања за мером”.⁷ Ми сматрамо да су врлине разумом одређене и да се временом могу надограђивати и стварати у току развоја личности човека. Да би врлина опстала у дужем периоду потребно је да има свој смисао и намену, при чему сама „врлина је оно што нешто мора садржати да би добро функционисало и на задовољавајући начин испунило сврху која му је намењена.”⁸ Викторија Кампс у свом делу „Јавне врлине” врлине назива јавним, а не приватним и за то има два битна разлога. Прво морал је јаван а не приватан, при чему представља подручје делања и одлука које има за последице по заједницу или које су од заједничког интереса. Делање можемо назвати колективном срећом, што није исто што и појединачна срећа. Друго, друштва поседују лицемерни морализам, са јасном тенденцијом да се заборави на јавни морал у корист приватног.

Добро (грч. *agathon*) представља врховни смисао живота у етичком одређењу, док је у пословној етици врховни смисао вредновање људског делања. Добро се дели на: инструментално (своју вредност добијају тако што чине могућим друга добра) и вредносно (оне ствари које су добре саме по себи).⁹ Филозофи су различито тумачили највише добро. За Платона је врховно добро трансцендентални принцип који делује на свет, Аристотел сматра да је то срећа (еудаимонија), Епикур да је то задовољство, Томас Мор изједначава *summum bonum* са највећом количином задовољства, Перс сматра да логика, естетика и етика заједно производе највише добро, Р. Б. Пери схвата највише добро као најобухватнији скуп вредности, а К. И. Луис подразумева добар живот који нам открива морално когнитивно и естетско вредносно искуство. „Срећа као крајњи циљ свих људских делатности је нешто савршено и потпуно довољно само по себи.”¹⁰

Појам вредности и невредности у рату

За разумевање феномена вредности од највећег значаја су истраживања услова и могућности саморазумевања човека. Теорија вредности конституише се као посебна дисциплина – аксиологија. Име аксиологија потиче од грчке речи (*aksios*) – вредан

⁷ Ибид, 40.

⁸ Кампс, V., *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007, 33.

⁹ Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, 37.

¹⁰ Ибид, 14.

и *logos* – наука, при чему се може рећи да: „аксиологија је теорија која испитује опште карактеристике свих облика вредности: економских, обичајних, моралних, правних, политичких, религиозних, њихове узајамне односе, услове настанка, форме и садржаје стварања вредности, као и процену самих вредности.“¹¹ Вредности се могу тумачити као одређене чињенице друштвеног живота, при чему се могу испитивати саме чињенице, начин функционисања, али све то није довољно док се не разуме оно што вредностима даје један посебан смисао – самог човека. „Вредност је оно што треба да буде, то је један захтев уперен ка ономе што јест у правцу да оно што треба да постане јест, да се захтев оствари, не губећи никако своју суштину требања“.¹² Она постоји независно од стварности и има свој начин требања и служи као захтев за остварење, без обзира на то да ли је остварљива или не. Она се налази и субјективно и психички у самој суштини идеала човека без обзира на то да ли је објективна и остварљива. „Вредност је мерило које ствара одређене оријентације у људском понашању и делању“¹³ У овом случају оне су објективно дате, јер произилазе из онтолошке суштине света. Само разумевање метафизике даје основа за разумевање бити вредности. Метафизика ту бит тумачи као од човека независан темељ и извор постојеће. Објективно постојање вредности као чињенице најбоље се разуме ако се схвате услови и садржаји људске праксе у којој вредности настају или „живот вредности има своје изворе и темеље у људском биствовању као практичној делатности“.¹⁴

Аристотел, као један од првих критичара метафизике, битне могућности постојећег изводи из битних одредаба човека и тиме разграђује темеље метафизике. Он раздваја теоријско мишљење и практичну делатност. Теоријско мишљење тумачи као спознају божанске основе света, али у том случају остаје у оквирима метафизике. Људску делатност дели на *praxis*, умеће и стварање (*poiesis*). *Praxis* је она слободна делатност која своју сврху налази у самом чину делања, а не у предмету делања, што је карактеристика умећа. Пракса је усмерена на реализацију срећног живота. У основу практичног делања је људска слобода, односно чин избора у којем је човек одговоран пред самим собом. Највећа сврха људске заједнице јесте да грађани могу да реализују своју слободу. Задатак практичне филозофије је трагање за принципима делања и организације људске заједнице у којима се тражи примереност свега, бити човека. Метода практичне филозофије је, по Аристотелу, хипотетичка (*Hypothesis* – надовезивање). То значи да се практична мудрост стиче надовезивањем теоријског мишљења о практичном животу на здрав начин који се формира у пракси свакодневног живота. Поред практичног ума постоји и теоријски ум чија је сврха „не добар живот“ већ истина о бићу. Теоријски ум је сазнање о ономе што јесте и што не може другачије бити, а практични ум даје сазнање од онога што може другачије бити и што треба да буде. Основне претпоставке за разумевање вредности налазимо код Канта, који све постојеће разумева из перспективе саморазумевања човека, и који смисао стварности изводи из разумевања самоделатности свести, при чему „вриједности су релациони феномени који се постављају у односу стварног субјекта и стварног објек-

¹¹ Животић. М., *Аксиологија*, Загреб, 1986, 23.

¹² Лукић. Р. Систем филозофије права, БИГЗ, 1995, 224.

¹³ Животић. М., *Аксиологија*, Загреб, 1986, 47.

¹⁴ Ибид, 25.

та, а не посебне суштине које стоје „с оне стране субјекта и објекта”.¹⁵ Према Норберту Бобиу постоје три начина да се утемеље вредности:¹⁶ прво – да се изведе из људске природе друго – позивање на очигледност и треће – ослањање на сагласност. У првом случају потребно је достићи истинитост која је очигледна сама по себи, као и сама чињеница да су сви људи у одређеном периоду слагали и нису доводили у питање наведену истинитост. Ово тумачење нуди највећу гаранцију универзалног важења вредности, уколико заиста постоји људска природа као константна и непромењива чињеница, као и то да нам је допуштено да је сазнамо у њеној суштини.

Ако се сагледава историја јуснатурализма људска природа је одувек тумачена на различите начине, а само позивање на природу служило је оправдању, чак и међусобно супротстављених система вредности. Које људско право је према својој природи основно: право јачег, како је сматрао Спиноза, или право на слободу, како је сматрао Кант? Ми сматрамо да је право на слободу основно људско право, из кога се изводе сва остала права, која човек у свом људском развоју остварује. У другом случају овде се до доказа веома тешко долази и одбацује се свако могуће образложење које није засновано на рационалном доказу. Свака вредност је подвргнута историјској провери, само што у једном периоду може да буде очигледна, а у другом периоду то није (Декларација из 1789. године којом се дефинише да је имовина „света и неповредива”). У трећем случају вредности се ослањају на сагласност, при чему је вредност утемељенија уколико се више њих слаже с њом. Овде се доказ објективности мора увек изнова проверити, јер истина није апсолутна и мора се чињенично доказати.

Истина и човек увек стоје један наспрам другога, али сматрамо да човек као људско биће може да постоји само у свету вредности (материјални, духовни и идеални). Он се увек у свом делању оријентише према вредностима као и у свом владању, примењујући морални суд и приступајући моралном избору. Све вредности човек обједињава у свој вредносни систем који му служи у процесу владања и делања. Узимајући резултате теоријско-емпиријских истраживања, појам вредности је супротстављен појму моралне чињенице и узајамно је зависан од њих. Код чињенице оне се једноставно препознају, док се између вредности бира. За вредност у организацији сваки члан мора да се изјасни шта је за њега важније и чему даје предност. Платон је разликовао следеће вредности: инструменталне (вредност средстава), посредујуће (поседују обе карактеристике) и интринсичне (вредност циљева). Теорије вредности могу се поделити на: вредност која се повезује са интересом, као и објективне вредности које се сазнају интуицијом. Вредности могу бити: когнитивне или некогнитивне, апсолутне или релативне, објективне или субјективне, природне или неприродне, есенцијалне или егзистенцијалне, као и вредности које је могуће или немогуће оправдати. Вредности се разликују по садржају (корист, добро, моћ, власт), као и по знаку (позитивне и негативне, одговарајуће и неодогавајуће потребама и интересима човека). Постоји подела вредности између практичних и духовних – виших и нижих вредности, при чему практичне вредности човек остварује у организацији, а духовне искључиво владањем.

¹⁵ Павичевић. В., *Однос вредности и стварности у немачкој идеалистичкој аксиологији*, Култура Београд, 1958, 132.

¹⁶ Бобио. Н., *Доба права, дванаест есеја о људским правима*, Службени гласник, 2008, 30.

Највиша вредност (највиша благодат) јесте она којој сви људи теже или би требало да теже. Теоретичари из теорије етике сматрају да не постоји таква вредност, већ су многи други склони да одреде неку другу вредност за ову највишу функцију, а то су: срећа, задовољство, прилагодљивост, духовна љубав, самоусавршавање, мудрост, одрицање, оданост, ред и прогрес, самоостварење, поштовање живота и солидарност. Примера ради, Аристотел је сматрао да је срећа, еудаемонија, највећа вредност којој сви људи теже. За остварење среће неопходно је развијање рационалних потенцијала. Од свих наведених срећа, по многим, заузима улогу највише вредности. По Аристотелу виша благодат за човека је разумна делатност душе, као и да све остале вредности треба да се подудару са таквом вишом благодати. У данашњем времену вредности су променљива категорија. Уколико је нека вредност пре педесет година била општеприхваћена, данас не мора бити важећа и прихваћена. Једна од таквих свакако је „Универзална декларација о људским правима“ коју је 10. децембра 1948. године усвојило 48 држава. Овај документ представља нов догађај у историји, пошто је по први пут један систем вредности и основних начела хуманог понашања слободно и изричито прихваћен од већине људи на свету. Са овом декларацијом је систем вредности постао универзалан, не начелно већ чињенично, будући да је експлицитно исказано слагање с његовом вредношћу и способношћу да управља будућом заједницом свих људи. Идеју јуснатурализма је до темеља разрадио њен творац Џон Лок који је сматрао да човек по природи ствари има права која му нико, па ни држава, не може одузети, а која ни он сам не може отуђити.

Право човеково стање није грађанска држава, већ оно природно стање у којем су људи једнаки и слободни, а сама грађанска држава је, заправо, вештачка творевина чији је једини циљ да омогући што распрострањеније спровођење природне слободе и једнакости. Наиме: „Универзална декларација о људским правима“ истиче у први план да се „сва људска бића рађају слободна и једнака у достојанству и правима“, као и да „заједнички стандард треба да достигну сви народи и све нације.“ Треба се подсетити и Русоових (Jean-Jacques Rousseau) речи у „Друштвеном уговору или о принципима политичког права“, где се наводи: „човек је рођен слободан, а свуда је у оковима.“ Декларација чува његов одјек, јер људи се чињенично не рађају ни слободни ни једнаки. Слободни су и једнаки у погледу рођења, док је за све остале идеале потребно тежити остварењу и то не оно што јесте, већ оно што треба да буде. Када су људска права сматрана само природним правима, једини начин заштите од њиховог кршења од стране државе представљало је исто тако природно право или право на отпор. Ово право касније се преобразило у позитивно право покретања судског поступка самих државних органа. Сам израз „права човека“ свакако је пренаглашен и може да доведе до заблуде, јер наводи на помисао да је реч о постојању права која припадају апстрактном човеку, који је, као такав, склоњен од тока историје, и суштински долазимо до непогрешиве спознаје његових права и дужности. У данашњем времену људска права нису производ природе већ људске цивилизације, будући да су права кроз историју променљива и подложна проширењу и новом обликовању. Ако се вратимо на прве јуснатуралисте схватићемо колико је проширен списак права. Хобс је познавао само једно право – право на живот.

Развој права човека прошао је кроз три фазе: право на слободу, тј. сва она права која теже ограничавању моћи државе у сфери слободе како би се сачували појединци и групе, политичка права. Овде је слобода конципирана не као неко спречавање (негативно) већ и позитивно, као врста аутомије, што је имало за последицу све веће учествовање појединаца или групе у уживању слободе. И социјална права су израз сазревања нових потреба или вредности као што су благостање и једнакост уз помоћ или посредством државе. Поред вредности у стварном свету појављује се и његова супротност – невредност. Са једне стране имамо добро, а са друге његову супротност – зло, уз правду иде неправда, уз лепоту ружноћа и др. Заправо, ова супротност је одраз одређене онтолошке супротности која се јавља у објективном свету. Невредности су исте природе као и вредности, поседују идеалну структуру и у извесном смислу имају захтев да се остварују – неостварење вредности. Зло као укупан израз свих невредности спада у најтежи проблем, како саме филозофије, тако и науке уопште. Зло је неразрешиви проблем са гледишта религије која сматра Бога врховним божанством које носи добро и, са друге стране, Ђавола као носиоцем зла, при чему у сукобу између њих побеђује увек добро. Поставља се логично питање: ако је Бог свемоћан и носилац доброг, зашто допушта да се појављује овакво зло? Сматра се да људи нису савршена бића, да имају одређене недостатке које у одређеном тренутку могу да испоље ради задовољења неких ниских побуда. Не постоји потпун одговор на ово питање, али се може закључити да или Бог није савршен или да није свемоћан. Ако није свемоћан, онда преузима обавезу да води увек велику битку са злим духовима који на посредан начин искоришћавају човекове слабости које се налазе у његовом карактеру.

Морална способност у борби

Сам појам морала је веома различит у зависности од природе проблема и, ако се правилно схвати, потребно је дати правилан смисао виђењу света. При сагледавању морала увек крећемо од термина који је неизоставан, а то је „морална свест”. Кант је говорио да је морална свест, заједно са звезданим небом, једна од две ствари које га испуњавају дивљењем. Само дивљење рађа илузију, пре свега под утицајем хришћанског васпитања – формирања човека. У стању у којем се налази човек готово увек се преплићу, сукобљавају и мешају добро и зло. Ко може са сигурношћу да каже да је увек преовладало добро над злом, радост над тугом, срећа над несрећом? У овом случају једно је констативати чињеницу, а друго је објаснити је. По Норберту Бобиу теолошка оправдања не делују сувише уверљиво, а рационална објашњења често су сукобљена тако што се један критеријум прихвата, док се други одбацује. Међутим, у свету се увек, с времена на време, појави нека светла тачка у историји која одреагује тако што допринесе побољшању живота људи. У јеку изрицања смртних казни које су се примењивале у многим земљама, светла тачка је била укидање ропства и укидање мучења. Касније је укинута и сама смртна казна. Поред тога, велики допринос имају и мировни покрети, невладине организације које се боре за признавање и заштиту људских права. Сви ови напори који су усмерени према добром, на неки начин ограничавају зло. Све то се рађа из свести сваког човека, који је одувек покушавао да превазиђе оно кључно – свест о смрти човека.

Човек треба да учини све како би преобразио свет према својим потребама и учинио га мање непријатељским. Правила понашања стварају свет „културе“ који је супротстављен свету „природе“. Према Хобсу постоје технике преживљавања које агресивне нагоне сузбијају казнама, а одређене тежње ка сарадњи и солидарности подстичу наградама. Правила су обично била императивног карактера, било да су позитивна или негативна, и усмеравана су ка жељеном понашању сваког човека. Десет заповести су вековима биле, и још увек су, морални закон хришћанског света. Али, то није једини пример. Треба се подсетити „Хамурабијевог законика“, као и закона „Дванаест таблица“. Током историје морал се схватао као скуп правила понашања. Вековима су се смењивали законици, било да су то обичајни закони, било да су их наметнули носиоци моћи, тј. законици који се састоје од наредба и забрана. Дивљење према законодавцу који преузима обавезу да оснује једну нацију мора бити у стању да промени људску природу. Имамо примере Миноса, Ликурга, Солона, Платона, Монтескјеа и остале мислиоце до Русоа. Може се рећи да примарна улога закона није била да ослободи и прошири слободу већ да је умањи. Проблем морала првобитно је био разматран више са тачке гледишта друштва него појединаца. Правилима понашања приписивана је улога заштите групе, пре него улога заштите појединца. Улога поуке „не убиј“ није била толико заштита члана групе, колико улога спречавања настанка једног од главних разлога за распадање групе. Најбољи доказ за то је чињеница да је ово правило важило само унутар групе, али се није односило на чланове других група.

До другачијег схватања самог морала долази најпре захваљујући Канту, када се морал више не посматра искључиво са гледишта друштва већ и са гледишта самог појединца. Самим тим, успоставља се један политички однос (политика је једно поглавље морала) и то такав где одређени слој појединаца влада и својим одлукама обавезује остале чланове групе, а с друге стране су они над којима се влада. У историји политичке мисли увек су преовладавали они који владају. Предмет политике увек је била владавина, добра или лоша, са циљем како освојити власт, колико моћи се додељују влади, како се доносе закони, како се обезбеђује поштовање закона, и што је најважније – како што дуже остати на власти. Тежња сваке политике је пронаћи циљ до сваке индивидуе, стећи њено поверење и придобити свакога за реализацију свога циља. Сваки појединац је мање-више пасиван субјекат. Човек је, као морално биће, обдарен својим личним духом, способан да схвати суштину морала и да у сваком случају конкретизује сваку моралну норму. Човек се не рађа са готовим моралом већ са способношћу да може да сазна и створи морал у конкретним ситуацијама и да се по њему понаша. Чим се нађе у некој моралној ситуацији он осећа шта треба да уради како би испунио моралну дужност. Након извршења ове дужности осећа смирење, радост и унутрашњу испуњеност која се манифестује унутрашњим миром, док у супротном осећа кајање, жаљење, неспокој и самопрезир као морално биће. „Морална способност представља просуђивање радње другог која се креће по површини људскога“.¹⁷

¹⁷ Кант М. *Етика и слобода*, Издавачко књижевно предузеће Загреб, Напред, 1966, 130.

Положај човека у савременој правној држави

Са аспекта организације и функционисања међународне заједнице и њених институција, човек као појединац постаје све важнији субјект утицаја, а људска права тежишни објект заштите у међународном друштву. Правна држава преставља једну крхку творевину. Управо овом чињеницом може се једино објаснити њен убрзан двовековни преображај, при чему није дошло до усавршавања идеје правне државе, већ до њеног заласка и краја правне идеје у етичком, правном и идејном смислу. Овај крај се назире, пре свега, у најразвијенијим земљама Запада, иако постоје државе које још нису достигле ни почетни ниво нормалне традиционалне правне државе засноване на владавини права. Савремена правна држава, захваљујући концепту неолиберализма и концентрацији моћи из једног извора довело је до тога да држава буквално покори своје властите грађане. Државе развијеног Запада прво су постале либералне, а тек након тога „демократске”. Оне су усвојиле либерални уставни поредак пре него што су усвојиле право гласа, као и пре настанка политичких странака. Дакле, прво је настала грађанска држава просвећеног апсолутизма, затим грађанска правна државе, а тек након тога демократска и социјална правна држава која све више поприма облик државе националне сигурности. Наводимо неке примере преображаја државе: либерална грађанска (старија и новија) са идејом слободе и једнакости; социјалистичка правна држава са идејом егалитаризма; културна правна држава са идејом преузимања социјалних задатака државе од друштва; правна држава социјалне сигурности заснована на идеји благостања; неолиберална правна држава са идејом проширивања идеје слободе на аскриптивне друштвене групе; наднационална правна држава и међународна правна држава заснована на идејама интерционализма и глобализма, светска правна држава заснована на развијању трансхуманог друштва у будућности.

Демократија се тихо напушта, ограничавају се грађанске слободе и права, сила постаје аргумент права, што доводи до колективног стања свеопште дехуманизације човечанства. И поред придавања оваквог значаја у заштити људских права, као и све веће демократизације држава у свету, савремену цивилизацију и даље карактеришу појаве масовног кршења људских права, често праћене окрутним злочинима против човечности. Иако је после хладног рата смањена опасност од међудржавних сукоба већих размера, у први план избијају ратови (верски – унутар државни и регионални) који такође изазивају огромне патње и страдање људи. Управо тај унутрашњи конфликт у једној држави, где сама власт масовно крши људска права представља најтежи изазов за организовану и правно засновану интервенцију међународне заједнице ради заштите људских права. У овим изузетним приликама међународна заједница позива владе чланица УН да помогну и интервенишу у спречавању људске патње, пружању помоћи при појави избеглица или ублажавању одређене унутрашње кризе у једној држави. Делотворност овакве хуманитарне интервенције остварује се искључиво употребом силе. Свака држава мора да гарантује за људска права и то не само на основу донесених закона већ и из саме природе државе која организује заједнички живот свих грађана у замену за сигурност и благостање који су им потребни у остваривању људских права. Одговорност државе у области људских права има своје конкретне облике и то као обавезу државе

да поштује људска права и да их не руши, како својим активностима, тако и законима. Држава мора појединцу обезбедити поштовање свих људских права, посебно приликом обраћања судовима, као и право на правично суђење и једнаки третман. У остварењу људских права држава мора предузимати активне мере ради исправљања повреда које су наступиле услед немарног односа државе и њених институција. Право на живот не подразумева да њени органи самовољно лишавају људе живота, јер држава мора да предузима низ мера како би свим људима омогућила да уживају у гарантованим људским правима и слободама. Приликом стварања услова за уживања људских права држава мора да створи и услове за културу људских права. То подразумева понашање сваког појединца које треба да буде толерантно према свима у друштву, ради остваривања пуне сарадње и слободе личности без презира и мржње према другим људима. Моралне вредности су и те како важне у самом настанку људских права. Оне су историјски обележене и без њиховог разумевања не можемо на правилан начин схватити сам појам људских права. Ове вредности подразумевају константност у протоку времена, што не значи да оне нису променљиве категорије и да, ако су важиле у једном времену сигурно ће важити и у другом. Веома је важно природно право које је дато сваком човеку и које је садржано у самој структури људског постојања. Без постављања одређених сублимата и остварења основних услова нема напретка у развоју личности сваког човека. Моралност извире из психичког доживљаја и схватања природе људског друштва. Наслеђеност моралних компонената показује се у току целовитог развоја личности. Највећа вредност код човека је морално добро који достиже сам врх уживања и задовољства учињеним у животу. То унутрашње задовољство је осећај који се тешко може објаснити и дефинисати, а представља највеће достигнуће које сваког човека одваја у развоју личности. За људе који су достигли овај ниво нема препрека ни потешкоћа са којима не могу да се изборе у најразличитијим ситуацијама које намеће живот. Срећа је веома важна приликом постављања и остваривања циљева људи који живе у заједници. Огроман значај ове теме повезан је са два највећа проблема нашег времена, а то су демократија и мир. Признавање и заштита људских права у основи су у доношењу демократског устава, који би једнако третирао све грађане, без обзира на расу, пол и верску припадност. Мир је најважнији услов за заштиту људских права у појединим државама, као и у међународном систему. Идеал вечног мира може се достићи једино прогресивном демократизацијом међународног система, а та демократизација се не може одвојити од постепене и ефективније заштите људских права изнад нивоа појединачних држава. Без признатих и ефективно заштићених људских права нема демократије, а без демократије нема минималних услова за мирно решавање сукоба који избијају између појединаца, група и држава. Увек је актуелан политички однос који представља комбинацију моћи и слободе. Што је већа моћ једног од ова два елемента, мања је слобода другог, и обрнуто. Борба за права имала је за противника прво верску, затим политичку и, на крају, економску моћ. На данашњем степену технолошког и индустријског развоја веома важну компоненту чине наука и знање. Она држава која има превласт у овим категоријама веома лако може да влада другим државама и људима. Са технолошким напретком постоји перманентна опасност која прети животу, слободи и безбедности свих људи. Са технолошким развојем појављују се не-

ка „нова“ права, као нпр. „право на живот у не загађеној средини“, од којег су кренули и еколошки покрети који су својим настанком уздрмали политички живот унутар многих држава. Право на приватност даје могућност властима да региструју све податке који се тичу живота једне особе и да тим чином успоставе и надзиру све поступке. Високотехнолошки криминал најчешће се испољава кроз крађу идентитета, посебно по друштвеним мрежама, где је могућност злоупотребе највећа.

Преображај света који доживљавамо последњих година због кризе владајућих система ствара утисак да се налазимо пред светском катастрофом. Док год се код људи јавља идеал људских права можемо се надати бољем сутра и планирати и стварати бољу будућност. Сигурно је да она неће брзо доћи, али постоји нада и веровање да људи који управљају светом схвате значај владавине људских права и, уколико разум буде превладао, за све људе постојаће светла будућност, уколико се успостави добра воља међу свим људима. Тежња људског рода увек је усмерена ка бољем, мада у данашњем времену може да остане без правог одговора. Ако не постоји минимум вере у победу, битка ће бити унапред изгубљена. Само са вером у поштовање људских права и толеранције код сваког човека као припадника групе, заједнице или државе можемо у овој бици изаћи као победници и успоставити један савршени систем заштите свих људи, без обзира на расу, пол и националну припадност.

Закључна разматрања

Свака демократија захтева вишепартијски систем. Свако онај ко сматра да је једино његово мишљење истинито становиште не може бити демократа. „Боже, како то да смо ми увек у праву, а да други никада нису у праву“.¹⁸ Демократија се увек јавља у једном корелационом односу према правној држави. Уколико је више слободе и људских права у држави она добија епитет правна, јер уважава основне постулате демократије и слободарских традиција народа који се у свакој заједници изузетно много цени и уважава. „Демократија је свакако једно добро вредно хвале, али правна држава је као насушни хлеб, као вода за пиће и као ваздух за дисање, а најбоље у демократији је управо то што је само она подобна да обезбеди правну државу.“¹⁹

Полазећи од теоријско-сазнајног плурализма потребно је разјаснити појам истине. Сматрамо да нико не поседује целовиту и неподељену истину. Заправо, сам плурализам требало би да доведе до пуне истине. Откривање истине се готово никада не дешава на неком издвојеном путу већ она изискује одређен кооперативан приступ у сарадњи са више издвојених мишљења која нас, у сучељавању и постављању заснованог чињеничног става, доводе у сазнајну компоненту истине. Овде се посебно издваја истина која би требало да буде носилац развоја државне власти. Енглески лорд Ектон је изрекао мисао: „Власт квари, али апсолутна власт ква-

¹⁸ Наведено према: Ch. Montesquieu, Cahiers, Edition Grasset, 1941, II, 309.

¹⁹ Наведено према: Кауфман Артур, *Право и разумевање права*, Гутенбергова галаксија, Ваљевска штампа-рија, 1998, 331.

ри апсолутно”.²⁰ Кроз сам процес формирања идеје власти може се доћи до идеје права која не може бити ништа друго него правда. Знамо да је праведно уједно и истинито, добро, лепо и да представља вредност која се не може извести ни из какве друге вредности, јер „право је она стварност чији је смисао да служи правној вредности, идеји права.”²¹ Човек може пасти у искушење да у правди види само један појавни облик – морално добро. Правда у ствари то и јесте, уколико се посматра као људска особина, тј. врлина. У субјективном смислу она се дефинише као духовна настројеност која је усмерена на објективну правду, као рецимо истинитост на истину. Овде је само реч о тој објективној правди. Она као објекат свог вредновања узима сасвим други предмет, а не онај на који је усмерен морални вредносни суд: морално добар је увек само неки човек, нека људска воља или неки човеков карактер. Праведан у смислу објективне правде може бити само неки однос међу људима. Сам идеал морално доброга представља се у идеалном човеку, док се идеал правде представља у идеалном друштвеном поретку. Правду можемо дефинисати и са неког другог гледишта, са једне стране праведним се могу назвати примена неког закона или покоривање том закону и она се онда назива законитом. У сваком случају, овде није реч о оној праведности која се мери по позитивном праву, него о оној по којој се мери позитивно право. Правда може да се схвати и да представља одређену једнакост. Може се везивати за добра или за људе: праведна је награда она која одговара вредности рада, али и казна која погађа једнога исто као и другога. Са друге стране, по своје мерилу она може бити апсолутна или релативна једнакост: награда равна раду, али кажњавање неколицине сразмерно њиховој кривици.

Аристотелово учење разликује две врсте правде. То су комутативна правда, где постоји једнакост вредности рада, али и казна која погађа једнога исто као и другога, сразмерна правда – једнакост у поступању са различитим лицима, нпр. опорезивање сразмерно својој имућности и дистрибутивна правда – награђивање и кажњавање према заслуги и кривици.²² Комутативна правда захтева најмање два лица, а дистрибутивна најмање три лица и важи у односу надређености и подређености. Њихове заједничке вредности појављују се у правди и правичности, јер се ови термини могу дефинисати на један од следећих начина „правда и правичност нису различите вредности, него различити путеви да се дође до јединствене правне вредности”.²³ До реализације правде је веома дуг и трновит пут који захтева много упорности и одрицања, како би се човек изборио са свим неприликама које се налазе на том путу, јер „правда је много више од просте врлине, јер се, да би била ефикасна и оперативна, мора материјализовати кроз законодавство, кроз институције. То је крајњи циљ коме мора да тежи демократско друштво и не може да се сведе на квалитет или начин битисања појединаца.”²⁴ Да би успео да се избори са својим унутрашњим бићем и да психички буде што боље припремљен, сваки човек

²⁰ Флајнер Томас, *Људска права и људско достојанство*, Гутенбергова галаксија, 1996, 63.

²¹ Radbruch Gustav., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973, 44.

²² Наведено према: Radbruch Gustav., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973, 46-47.

²³ Radbruch Gustav., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973, 48.

²⁴ Kamps. Viktorija., *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007, 23.

мора да буде веома јак како би савладао све недаће које стоје на том путу у току реализације правде. Посебно је проблематично што се правда мора оперативнo материјализовати кроз институције система, тј. кроз законодавство. На правди засновано друштво могуће је само када се прокламована политичка грађанска права избора, контроле власти, опозиције, слободног удруживања, преобразе у право на непосредно одлучивање, или да нам укаже да је свака „борба за правду као једнакост уствари није борба за праведну расподелу у оквирима постојећег начина производње, већ за такав облик производње који искључује могућност себичног присвајања друштвеног богатства”.²⁵ Један од неопходних услова постизања правде јесте слобода за сва жива бића, јер без слободе нема основних услова развијања било каквог људског удруживања у један организовани систем какав је држава. Људи су између себе тако повезани да могу да одговоре свим изазовима ради борбе за опстанак. Сви људи су повезани у један јединствени систем који се зове држава. „Човек не може познавати слободу, а да је не поседује: он мора бити слободан, да би био слободан. Слобода није једноставно положај (стање) што га он има, него делатност које он прихвата као самосвестан субјект.”²⁶ Постављамо питање да ли слобода мора бити неограничена или у њој мора постојати неко ограничење које сваки систем собом носи? Сматрамо да уколико слобода човека не угрожава друге људе она мора бити апсолутна и неограничена, али ако угрожава права осталих људи мора се ограничити и ставити у један одређени однос који ће заштитити, пре свега, људска права осталих људи у држави, јер „слобода човечанства састоји се у томе да се не повинује никаквом другом закону доли оном којем сам ум даје своју сагласност.”²⁷ Зато је реч толеранција веома значајна, јер је у одређеном односу између слободе, истине и једнакости свих људи. Толеранција се јавља као „нужно зло што се намеће друштву које не може да угњетава оне који друкчије мисле”²⁸. Она изискује способност комуникације и тиме, пре свега, врлину да се други саслуша, да се другоме може прићи и да се може схватити озбиљно. Поседује високу меру духовне слободе и способности да се за себе образује поуздано мишљење. Нетолерантни људи се најчешће плаше мишљења других. Они нису у стању да савладају своју комплексност, јер нису отворени за плурализам у друштву. Не желе да своје ставове и мишљења ревидирају, јер имају одређене предрасуде о ставовима других људи. Награда за толеранцију је истинска слобода и независност.

Кроз разне токове историје налазимо различите термине и појмове како држава може да злоставља и злоупотребљава права својих грађана, а да им при том ускраћује елементарне слободе које вређају сваког припадника те заједнице. У основним хипотезама показаћемо како је правна држава прошла кроз два века настанка и развоја, као и припрема за њено тихо укидање у корист националне сигурности, која представља правну организацију али није правна држава. Три су главне поставке: прво, само постојање правне државе је епизодног карактера (то је исто

²⁵ Животић Миладин, *Аксиологија*, Загреб, 1986, 204.

²⁶ Marcuse Herbert, *Ум и револуција*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1966, 57.

²⁷ Ласк Emil, *Филозофија права и краћи списи*, Београд, 2005, 34.

²⁸ Наведено према: Кауфман Артур, *Право и разумевање права*, Гутенбергова галаксија, Ваљевска штампа-рија, 1998, 335.

као и трајање атинске демократије); друго, сам развој правне државе, почевши од краја XIX века, пењао се од либералне државе старијег грађанског друштва до социјалне државе благостања (овај период сматра се врхунцем правне државе, што би могли да кажемо и за владавину права) и, треће, након овог периода, како правна држава тако и владавина права, почели су да се урушавају, изопачавају или пак скривено одбацују стварањем тзв. „законског не-права”. Постоји и други израз који је у употреби и то: „залазак правне државе” који је већ од седамдесетих година почео да прави разлику између развијених и неразвијених држава, како у погледу поштовања правне државе, тако и поштовања владавине права. Са друге стране, ова скривеност се испољава кроз формалноправно ограничавање грађанских слобода и права, што је супротно изворном смислу дефинисања појма правна држава и владавина права. У даљем развоју ствара се, крајње динамички и убрзано, правна држава националне сигурности, што је већ учињено у неким најразвијенијим земљама. У оваквом односу снага у свету сам појам слободе и људских права доживео је одређене промене, па се изопачује, проширује и расплињава што резултира неком врстом замене за ограничавање традиционалних и грађанских вредности слобода и права свих људи које живе у правној држави.

Литература

- [1] Аристотел., *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970.
- [2] Бери. Н., *Увод у модерну политичку теорију*, Београд, 2007.
- [3] Бургентал. Т., *Међународна људска права у сажетом облику*, Београд, COLPI – Институт за уставну и законодавну политику Београдски центар за људска права, 1997.
- [4] Бобио. Н., *Доба права*, Дванаест есеја о људским правима, Службени гласник, 2008.
- [5] Vidal. M., *L'etica christiana*, Edizioni Borla, Roma, 1992.
- [6] Димитријевић. В., Пауновић, М., Ђерић, В., *Људска права – уџбеник*, Београдски центар за људска права, Београд, 1997.
- [7] Deborah. R. L., *Ethics in practice*, Oxford University press, Oxford, 2000.
- [8] Игњатијевић. М., *Људска права као политика и идолопоклонство*, Београд, 2006.
- [9] Kamps, Viktorija., *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007.
- [10] Ласк. Е., *Филозофија права и краћи списи*, Београд, 2005.
- [11] Канторовић. Х., *Борба за правну науку*, Београд, 2006.
- [12] Колер. П., *Право, морал и врлина*, Анали Правног факултета у Београду, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, бр. 2, 2005.
- [13] Келзен. Х., *Чиста теорија права*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2000.
- [14] Келзен. Х., *Општа теорија права и државе*, Архива за правне и друштвене науке, Београд, 1951.
- [15] Мабот. Д. Ј., *Увод у етику*, Нолит, Београд, 1981.
- [16] Марковић. М., *Етика и политика*, Бигз, Београд, 1994.
- [17] Обрадовић. К., *Почетница за људска права*, Београдски центар за људска права, Београд, 1997.
- [18] Павићевић. В., *Основи етике*, БИГЗ, Београд, 1974.
- [19] Павићевић. В., *Однос врједности и стварности у немачкој идеалистичкој аксиологији*, Култура, Београд, 1958.

- [20] Раз. Џ., *Етика у јавном домену*, ЦИД, Подгорица, 2005.
- [21] Radbruch. G., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973.
- [22] Рудић. М., *Људска права „ приручник за наставнике*, Београдски центар за људска права, Београд, 2001.
- [23] Сартори. Ђ., *Демократија шта је то?*, Подгорица, 2001.
- [24] Сингер. П., *Увод у етику*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2004.
- [25] Сингер. П., *Практична етика*, СИГНАТУРЕ, Београд, 2000.
- [26] Трајковић. М., *Морални релативизам у англо-америчкој јуриспруденцији*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, Ниш, 2007.
- [27] Трајковић. М., *Моралност правног система као основа савремене правне државе*, Правни живот, бр. 12, Београд, 2007.
- [28] Трајковић. М. *„Морал у беспућу политике*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 2, Нови Сад, 2010.
- [29] Фулер. Л., *Моралност права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2001.
- [30] Флајнер. Т., *Људска права и људско достојанство*, Гутенбергова галаксија, 1996.
- [31] Животић. М., *Аксиологија*, Загреб, 1986.
- [32] Зборник радова – остваривање економских и социјалних права, Београдски центар за људска права, Београд, 1999.
- [33] Hardie. W. F. R., *Aristotel's Ethical Theory*, Oxford University Press, Oxford, 1980.
- [34] Sheler. M., *Положај човјека у козмосу*, Човјек и повијест, Веселин Маслеша – Светлост, Сарајево, 1987.
- [35] Димитријевић Војин, *Неузвесност људских права на путу од самовлашћа ка демократији*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1993.
- [36] Врачар Стеван, *Структуралност филозофије права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1995.
- [37] Кауфман Артур, *Право и разумевање права*, Гутенбергова галаксија, Ваљевска штампарија, 1998.
- [38] Кожев Александар, *Нацрт за једну феноменологију права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2012.

Попис остале истраживачке грађе

- [1] Аристотел., *Метафизика*, Култура, Београд, 1971.
- [2] Баковљев. М., *Основи педагогије*, Сомбор, Учитељски факултет, 1998.
- [3] Бабић. Ј., *Морал и наше време*, Службени гласник, Београд, 2005.
- [4] Будон. Р., *Иморализам*, ЦИД, Подгорица, 2007.
- [5] Бранковић. Д., Илић, М. *Основи педагогије*, друго, допунско издање, Бања Лука, Comesgrafika, 2003.
- [6] Buergenthal., *The Effect of the European Convention on Human Rights on the Internal Law of Member States*, Int'l; Comp. L.Q. Supp.Publ. No. 11, 79, 94, 1965.
- [7] Weale. A., *„Toleration, individual differences, and respect for persons”*, u Dzon Horton i Sjuzan Mendus (or. John Horton, Susan Mendus), *Aspects of Toleration”*, izdanje Methuen, London, 1985.
- [8] Drzemczewski. A., *The European Human Right Convention in Domestic Law: A Comparative Study* 226, 1983.

- [9] Explanatory Reports on the Second to Fifth Protocols to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Doc.H(171) 11, на 3-18 (1971); Robertson; Merrills, *supra*, на 315.
- [10] Jodl. F., *Istorija etike*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975.
- [11] Кант. Е., *Критика чистог ума*, издање БИГЗ, Београд, 1932.
- [12] Кант. Е., *Критика практичног ума*, I издање Напријед, Загреб, II издање БИГЗ, Београд, 1974.
- [13] Кант. Е., *Метафизика чудоређа*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1967.
- [14] Круљ., Качапор., Кулић., *Педагогија*, Београд, Свет књиге, 2001.
- [15] Либерт. А., *Идеја моралног*, Досије, Београд, 2006.
- [16] Грандић. Р., *Основи педагогије*, приручник, Нови Сад, издање аутора, 2001.
- [17] Грандић. Р., *Увод у педагогију*, приручник, Нови Сад, издање аутора, 2004.
- [18] Пресуда од 27. марта 1962. године, случај Дебекер 5.УВ.321, 1962.
- [19] Пресуда од 23. јула 1968. године, случај који се односи на одређене аспекте закона и употребе језика у школству у Белгији, 5.УВ.833, 1968.
- [20] Пресуда од 18. новембра 1970. године, питање поступка, случајеви De Wilde, Ooms I Versyp, 12Publ. Eur. Court H. R. 6, 1971.
- [21] Sundberg., „The European Experience of Human Rights: The Precedent Value of the European Court’s Decisions Law”, случај Macdonald на 25, 36-37.
- [22] Томсон. Д., Ф. *Политичка етика и јавна служба*, Службени гласник, Београд, 2007.
- [23] Трнавац. Н., Ђорђевић. Ј., *Педагогија*, Београд, Научна књига, 1992.
- [24] Hartmann. N., Walter Ethik, de Gryuter & Co, Berlin und Leipzig, 1935.
- [25] Шимлеша. П., Поткоњак. Н., *Педагошка енциклопедија*, редакција, том 1 и 2, Београд ZZUINS, 1989.
- [26] Шопенхауер. А., *Два основна проблема етике*, Светови, Нови Сад, 2003.

МЕНАЏМЕНТ У КОРПОРАТИВНОЈ БЕЗБЕДНОСТИ И БЕЗБЕДНОСТ ИНДУСТРИЈСКИХ ОБЈЕКТА – ФИЗИЧКО-ТЕХНИЧКА ЗАШТИТА

Станимир Ђукић
Министарство унутрашњих послова Републике Србије

Менаџмент је динамична дисциплина, а у раду на врло јединствен и популаран начин одређује се и представља сложена и актуелна проблематика менаџмента у корпоративној безбедности. Динамична природа савремених организација једнако подразумева признања и изазове за појединце који ће тим организацијама руководити, као и за менаџере за корпоративну безбедност. Глобализацијом економије, безбедност је добила ново и уже значење у појму корпоративне безбедности. У питању је појам који се у просторном смислу може сагледавати на националном, регионалном или глобалном окружењу. У суштини, ради се о појму који означава веома уску везу између безбедности као атрибута државе и њене економије, односно о појму који означава њихову међузависност. У раду је дефинисан појам корпоративне безбедности и разматра се безбедност у корпоративним и индустријским системима као подсистема цивилне и националне безбедности. У раду се разматра менаџмент у корпоративној безбедности, као и дефинисање појма менаџера, начин на који се класификују менаџери у организацији и како се мења посао менаџера. Такође, у раду се разматрају и могући изазови по људску и имовинску безбедност, али представља и помоћ за промишљање будућим менаџерима за корпоративну безбедност и професионалцима у комплексу могућих делатности у пословним системима, о недефинисаним и дефинисаним претњама и решењима кроз делатности планирања, организовања, руковођења (вођења) и контроле, као функцијама менаџмента, у сфери безбедности производних и непроизводних система, и у заштити лица, имовине и пословања. Осим тога, у раду је дефинисана и индустријска безбедност, посебно безбедност индустријских објеката-физичко техничка заштита, где су анализирани оперативно-превентивне мере, физичке мере обезбеђења, превентивно-техничке мере обезбеђења и друго. Такође, анализирани су и активности и резултати које је полиција постигла на заштити од пожара, односно у области противпожарне заштите (ППЗ), на подручју Полицијске управе у Новом Саду.

Кључне речи: *менаџмент, корпорација, безбедност, корпоративна безбедност, менаџер за корпоративну безбедност, индустријска безбедност, безбедност индустријских објеката, физичко-техничка заштита*

Увод

Менаџмент је, историјски посматрано, настао у веома далекој прошлости и везивао се за способност да се што мањим улагањима остваре што бољи резултати. Неке облике управљања организацијама које данас називамо менаџментом налазимо још код старих цивилизација. Изградња великих објеката, организација пољопривредне производње, уређење државних послова, али и припреме за вођење ратова и одбрану од освајача, подразумевали су организовање, планирање, руковођење и контролу. Успешност руководиоца на свим нивоима организовања старих друштава била је пресудан фактор који је омогућавао опстанак и раст цивилизација.

У новије време *безбедност* и у појмовном и у садржајном смислу бележи велике и значајне промене као и сама друштвена заједница. Савремено схватање безбедности карактерише својеврсна транзиција њеног традиционалног схватања у људском друштву, посебно у глобализацији његове економије и животног амбијента, како у националним тако и у интернационалним размерама. Најзначајнији заокрет у схватању и безбедносној пракси настао је крајем хладног рата стављањем човека у центар безбедносних анализа и садржаја и проширењем схватања безбедности на развојна и не војна питања привредног развоја.

Савремени развој у преломном времену велике глобалне трансформације захтева преиспитивање бројних традиционалних схватања утицаја и последица утицаја моћних. Међутим, у овако сложеном стању промена када су измешани утицаји моћи држава, великих пословних система – националних и транс националних корпорација, научних институција, медија и алтернативних фактора утицаја, веома је тешко децидно одговорити да ли су сви богати и моћни у тој мери да могу допринети унапређењу стања у међународној заједници и у њеној корпоративној безбедности.

Модерна држава успоставља низ институција чији је циљ гаранција безбедности политичке заједнице и благостања друштва као целине. Заштити од спољашњег угрожавања служе одбрамбене институције спољне политике, војска и дипломатија (органи репресије и управа). Правни и политички поредак штите установе задужене за унутрашњу безбедност: правосуђе, полиција, службе националне безбедности и др. Очување социјалног мира и друштвеног благостања остварује се комплексним средствима економске политике која настоји да спречи цикличне привредне кризе, као и различитим институцијама социјалне политике, укључујући образовање и здравство. Корпоративна безбедност друштвене заједнице се темељи на претпоставкама људских права, демократије и правне државе. Међутим, савремени развој друштва прате и нови облици угрожавања људске заједнице и *људске безбедности*. У питању су угрожавања као последице непоштовања утврђених стандарда у производним процесима и последице примене прљавих и високоризичних технологија по животну средину и читаву лепезу штетних последица по људску безбедност (Ђукић, С., 2016:5).

Када говоримо о индустријској безбедности, односно о безбедности индустријских објеката и њиховој физичко-техничкој заштити, можемо рећи да под безбедношћу индустријских објеката подразумевамо мере и радње које се планирају и предузимају ради обезбеђења и заштите лица која по било ком основу бораве у њима.

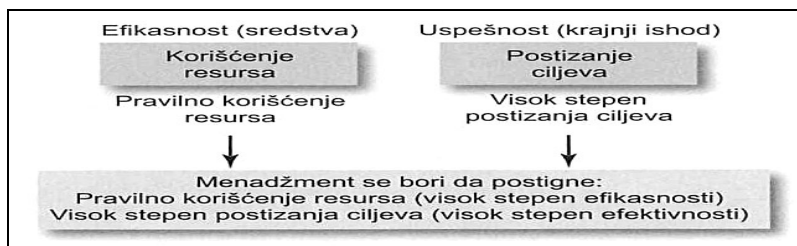
Дефинисање менаџмента

Познато је да је менаџмент као пракса врло стар. С друге стране, проучавање менаџмента као научне дисциплине релативно је младо. С тим у вези, технолошки, тржишно-економски, политички, друштвени, као и глобални фактори, утичу на обликовање праксе и теорије менаџмента.

Сама реч менаџмент потиче од енглеске речи *manage*, што значи управљање предузећем или јавним подухватима. Мада се појава менаџмента везује за далеку прошлост, почетак његове шире примене, у савременом значењу, везује се за период индустријализације. Тек су примена индустријских метода у производњи материјалних добара и појава веће конкуренције на тржишту условиле потребу за проналажењем и применом нових метода и техника које омогућују да се тај процес одвија што рационалније у циљу повећања профита. Подела капиталистичког друштва на јавну и приватну сферу нашла је свој израз и у области менаџмента. Међутим, израз менаџмент углавном се користио за делатности везане за управљање предузећима, док су се за управљање државним органима, нарочито војском и полицијом, много чешће употребљавали термини руковођење и командовање, као посебне функције менаџмента (Ђукић, С., 2016:10).

Једноставно речено, менаџмент је оно што менаџери раде. Али та једноставна изјава нам баш не говори много, зар не? Детаљније објашњење је да менаџмент значи координисање активности везаних за посао, тако да се оне обаве ефикасно и ефективно – с људима и уз помоћ других људи. Већ знамо да је координисање рада других оно што одваја функцију менаџера од запослених који не припадају менаџерима. Међутим, то не значи да менаџери могу да раде све што желе кад год пожелe – било када или на било који начин. Напротив, менаџмент значи *ефикасно и успешно (ефективно)* обављање организационих активности везаних за рад, или је то барем оно што се менаџери труде да остваре.

Ефикасност се односи на извлачење максимума уз минимална улагања. Пошто менаџери располажу недовољним средствима (капацитет) – укључујући ресурсе као што су људи, новац и опрема – они се баве ефикасним коришћењем тих ресурса. С тим у вези, ефикасност се односи на „обављање посла на прави начин“, тј. да се ресурси не троше узалуд. Међутим, није довољно бити само ефикасан. Менаџмент се такође брине за успех, да се активности обнављају на такав начин да се постигну организациони циљеви. Ефективност се често дефинише као „радити праве ствари“, тј. оне активности везане за посао које помажу организацији да постигне своје циљеве.

Слика 1 – Ефикасност и ефикасност у менаџменту

Извор: аутор (Према: Stephen P. Robbins, Mary Coulter, *Menadžment*, San Diego State University)

¹ Stephen P. Robbins, Mary Coulter, *Menadžment* (osmo izdanje), San Diego State University, Београд: Дакатус, 2005, стр. 7.

Шта менаџери раде?

Није ни лако ни једноставно објаснити шта менаџери раде. Као што ни две организације нису сличне, тако ни послови два менаџера нису слични! Упркос тој чињеници, истраживања о менаџменту су, после много година анализе, утврдила три посебне гране које описују шта менаџери раде: *функције, улоге и вештине (способност)*.² У овом делу ћемо разматрати сваки од тих приступа и погледаћемо како се посао менаџера мења временом.

Функције у менаџменту

Према функцији, менаџери обављају одређене послове или задатке док ефикасно и успешно контролишу радом других. Који су то послови или функције? Почетком двадесетог века, француски индустријалац који се звао Henri Fayol први је предложио да сви менаџери обављају пет функција: планирање, организовање, командовање, координацију и контролу.³ Средином 50-их година прошлог века, у књизи о менаџменту оквирно су први пут коришћене функције планирања, организовања, вођења кадровске политике, усмеравања и контроле. У данашње време, већина књига о менаџменту и даље се баве функцијама у менаџменту, иако су оне сажете у четири основне и веома важне функције: *планирање, организацију, руковођење и контролу* (слика 2).⁴ Дефинишимо укратко шта свака од тих функција у менаџменту обухвата.

Ако немате одређен циљ на уму, можете да кренете у било ком правцу. Међутим, ако имате на уму одређен циљ, морате на најбољи начин да испланирате како да стигнете до њега. Пошто организације постоје да би постигле неке одређене циљеве, неко мора јасно да дефинише тај циљ и начин како да се то постигне. Тај „неко“ је менаџмент. Менаџери који обављају функцију планирања дефинишу циљеве, одређују стратегију ради постизања тих циљева и развијају планове за интеграцију и координисање активности.

Менаџери су такође одговорни да организују посао да би постигли циљ организације. Ту функцију називамо организовање. Када менаџери праве организацију, они одређују који задаци треба да се обаве, ко треба да их обави и како ти задаци треба да се групишу, ко коме подноси извештај и где се доносе одлуке.

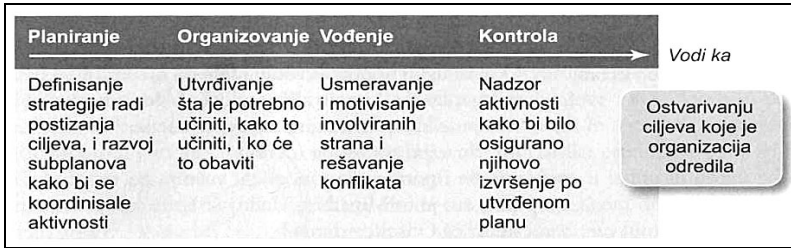
У свакој организацији постоје људи, а посао менаџера је да ради с људима и да уз помоћ људи постигне циљеве организације. То је менаџерска функција вођења (руковођења). Када менаџери обављају своју главну функцију, они мотивишу подређене службенике, а истовремено подстичу појединце и тимове за време рада, бирају најефикаснији систем комуникација или у сваком погледу решавају питање понашања запослених.

² Исто, стр. 9.

³ H. Fayol, *Industrial and General Administration* (Paris: Dunod, 1916).

⁴ Stephen P. Robbins, Mary Coulter, *Menadzmment* (osmo izdanje), San Diego State University, Београд: Дата статус, 2005, стр. 10.

Последња функција у менаџменту је контрола. Пошто су циљеви постављени, планови дефинисани, утврђена структурална организација (организовање), а људи ангажовани за рад, обучени и мотивисани (главна функција), мора да се процени да ли све функционише по плану. Да би били сигурни да све иде по плану, менаџери морају да надзиру и да процене учинак. Стварни учинак мора да се пореди са претходно постављеним циљевима. Ако постоји неко значајно одступање, поређење и прилагођавање је оно што подразумева функција контроле. Дакле, можемо закључити да је *контрола функција у менаџменту која обухвата надзор стварног учинка, поређење стварног са стандардним учинком, и по потреби, предузимање мера.*

Слика 2 – Функције у менаџменту

Извор: аутор (Према: Stephen P. Robbins, Mary Coulter, Menadzment, San Diego State University)

Улоге у менаџменту

Henry Mintzberg, истакнути истраживач менаџмента, проучавао је постојеће половање менаџера. Он каже да оно што менаџери раде најбоље може да се објасни сагледавањем улога које они имају на послу. Његове студије дозволиле су му да закључи да менаџери извршавају 10 различитих, али међусобно веома повезаних улога менаџмента.⁵ Израз улога менаџмента односи се на специфичне категорије менаџерског понашања. Mintzbergових десет менаџерских улога груписане су око *међуљудских односа, преноса информација и процеса одлучивања*. По дефиницији, међуљудске улоге заправо су послови које запослени обављају у фирми, као и њихове церемонијалне симболичне активности. Три међуљудске улоге подразумевају да особа буде номинални лидер и контакт-особа, односно симболична глава куће, лидер и особа за везу. Информационе улоге подразумевају примање, сакупљање и ширење информација. Те три информационе улоге подразумевају надзор, особу задужену за ширење информација и портпарола (званичног тумача ставова). На крају, улоге у одлучивању у суштини се односе на доношење правилног избора.

Вештине у менаџменту

Као што се види из претходног разматрања, посао менаџера је разноврстан и сложен. Менаџерима су потребне одређене вештине да би извршавали своје дужности и активности које су повезане с њиховом функцијом менаџера. Која врста вештина је потреб-

⁵ Henry Mintzberg, *The Nature of Managerial Work* (New York: Harper & Row, 1973); i J. T. Straub, "Put on Your Manager's Hat." USA Today Online (www.usatoday.com), 29. oktobar 2002.

на менаџеру? Истраживања Roberta L. Katza указују на то да су потребне три основне вештине.⁶ Техничке вештине подразумевају знање и вештину у одређеној грани, као што су инжењеринг, рачунарство, рачуноводство или производња. Те вештине важније су за ниже нивое менаџмента, јер то подразумева запослене који обављају организационе послове. Људске вештине подразумевају способност рада с другим људима, како с појединцима, тако и с групом. Та вештина има кључни значај, јер подразумева директно пословање с људима! Менаџери који владају тим вештинама у стању су да извуку најбоље резултате од људи са којима раде. Они знају како да комуницирају, да мотивишу, да руководе и да покрену ентузијазам и поверење. Те вештине подједнако су важне на свим нивоима менаџмента. На крају, концептуалне (појмовне) вештине подразумевају способност појмовног одређивања и израде концепта за сложене и апстрактне ситуације. Коришћењем тих вештина, менаџери стичу способност да сагледају организацију у целини, да схвате односе међу различитим подјединицама и да предвиде како се организација уклапа у шире окружење. Те вештине су најважније за највише нивое менаџмента.⁷

Појам корпоративне безбедности

У научно-стручној јавности постоји мишљење да термин корпоративна безбедност има више значења. Такође, у наукама безбедности, термин корпоративна безбедност има више значења, од којих су три основна: 1) под тим се у ужем смислу подразумева планска активност коју спроводе привредни субјекти у циљу заштите лица, имовине и свог пословања; 2) као наставни предмет који се изучава на бројним студијским програмима у оквиру основних или струковних студија, постдипломских (мастер или докторских) студија; 3) и коначно, као засебна научна дисциплина. За разлику од прва два значења, која имају своју дугу традицију, концептуалну, теоријску и аналитичку основу, трећи аспект тог термина није, упркос свим уложеним напорима, довољно развијен због касног конституисања.

Осим тога, због више значајности термина у теорији и пракси, присутан је став да корпоративна безбедност представља скуп послова којима се, од стране институција, друштва (државе), обезбеђују лица, имовина и пословање корпорација.⁸ Поред тога, *под корпоративном безбедношћу се подразумева планска, организована, заштитна и самозаштитна делатност тј., функција пословних организација или приватних професионалних агенција које пружају услуге безбедности, усмерених на заштиту лица, простора, објекта и пословања привредних субјекта, а која нису покривена ексклузивном заштитом државних органа. У том контексту, корпоративна безбедност означава укупност или збир свих активности усмерених на предупређивање и отклањање последица угрожавања које на било који начин доводе у питање нормално функционисање предузећа – компаније* (Комарчевић, М., 2012:14).

⁶ Robert L. Katz, "Skills of an Effective Administrator," Harvard Business Review, septembre-octobre 1974, стр. 90-102.

⁷ Stephen P. Robbins, Mary Coulter, *Menadzment* (osmo izdanje), San Diego State University, Београд: Дата статус, 2005, стр. 12.

⁸ Талијан, М., и др., *Основе за иновирање корпоративне безбедности*, у: Зборник радова: "Развој система безбедности и заштита корпорација," Бања Лука, 2010, страна 14.

Глобализацијом економије, безбедност је добила ново и уже значење у појму *корпоративне безбедности*. У питању је појам који се у просторном смислу може сагледавати на националном, регионалном или глобалном окружењу. У суштини, ради се о појму који означава веома уску везу између безбедности као атрибута државе и њене економије, односно о појму који означава њихову међузависност.

Корпоративна безбедност као међузависна одредница савременог друштва све више постаје зависна од недржавних чинилаца безбедности, односно од чинилаца цивилног друштва у чијем се средишту налазе корпорације као моћни пословни системи. У окружењу корпоративна безбедност је непосредно зависна од међународне безбедности, а унутар државе и од националне безбедности којој и сама припада. Корпоративна безбедност, као подсистем националне безбедности и чинилац цивилне безбедности представља део безбедносне структуре са скупом друштвених циљева који усмеравају пословне активности привредних субјеката и мере њихове друштвене одговорности у складу са стандардима и законом (Ђукић, С., 2016:9).

Проширењем значења безбедности са традиционалних на не традиционалне (недржавне) области и актере проширена је област безбедносног захвата на област цивилне безбедности па је у пракси савремених држава све присутније *државно* (јавно) и *недржавно* (приватно) *партнерство*. Поред тога, на делу је све већа комерцијализација и специјализација безбедносних услуга, у којој, иако још увек нису доведени у питање место и улога државе, с правом се може констатовати да је на делу права *индустрија безбедности и индустрија одбране*.⁹

У свету се овај елемент безбедносне структуре до сада профелисао и ширио кроз развој привредних субјеката који су се са националног уздигли на глобални ниво и постали водеће привредне институције познате под називом *корпорације*. Корпорације данас представљају сложене пословне системе који се у складу са строго дефинисаним корпоративним циљем непопустљиво и без изузетака понашају у властитом интересу, без обзира на често штетне последице по стање безбедности за друге. Ради тога, многи аутори их сврставају у патолошке институције и опасне поседнике велике моћи над људима и друштвом. У анализи заједничких циљева свих корпорација и њиховог значења за друштво, може се доћи до кључне карике која недостаје у покушајима да се схвати савремени карактер корпоративне безбедности.

Peter Draker (Peter Drucker) један од највећих светских теоретичара менаџмента, међу првима је још 1946. анализирао корпорацију као институцију у свом пионирском делу *Concept of the Corporation* (Појам корпорације). Као посебно значајну Draker је издвојио чињеницу да све корпорације имају исти институционални оквир, организацију и циљ. Међутим, свакодневни детаљи о пословању корпорација већини људи замагљују целокупну слику у којој је „врло тешко замислити корпорације као институције“. Уместо тога, уочавају се углавном разлике и поделе између појединих корпорација на транс националне и локалне, модерне и старинске, прогресивне и традиционалне, флексибилне и гломазне, солидне и ризичне, с марком (*brandom*) и без ње, добре и лоше. При томе се губе из вида чињенице да све корпорације, имају исто институционално уређење, да се може говорити о *корпорацији* и о *корпорацијама*

⁹ Наведено према: Савић Андреја и Стајић Љубомир, *Основи цивилне безбедности*, USEE Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад, 2006, стр. 55.

Тероризам као претња корпоративној безбедности, прети пре свега компанијама да буду лишене пословања, а затим владама да обезбеде функционисање друштва. Поред традиционалног схватања тероризма као радикалне стратегије која подразумева убиства, киднаповања, отмице, подметања бомби ради претњи стабилности државе и њених грађана, у корпоративној безбедности посебан значај добија тзв. корпоративни *кибер тероризам* као претња будућности за функционисање пословних система, затим организовани криминал, корупција и транснационални организовани криминал (Ђукић, С., 2016:241).

Менаџмент у корпоративној безбедности

Менаџмент означава вођство у некој организацији. У функционалном значењу он обухвата задатке и процесе везане за текуће активности организације. Појединачно, обухвата планирање, организовање, имплементацију и контролу.¹⁰ Ефикасан менаџмент подједнако је важан у малим, новим предузетничким подухватима, као и у великим. Осим тога, Peter F. Drucker, родоначелник савременог менаџмента, добро уочава да је менаџмент „генеричка функција свих организација“ и „генерички орган друштва знања.“

Менаџмент сваке организације посебну пажњу поклања безбедности као основном услову опстанка и просперитета. Различите организације имају различите безбедносне изазове, ризике и претње, па се тако ризици којима је изложена држава као организација у великој мери разликују од изазова којима су изложени привредно предузеће или културна установа. Различити изазови, ризици и претње којима је изложена нека организација, као и одговорности које организација има према окружењу у погледу безбедности, пресудно утичу на менаџмент у корпоративној безбедности, односно на начин на који ће бити донете одлуке везане за безбедност (Ђукић, С., 2016:11).

Ко су менаџери? Некад је било врло једноставно дефинисати менаџера. Менаџери су били чланови организација који су другима говорили шта да раде и како да раде. Било је лако разликовати *менаџере од запослених који нису били менаџери*; тј. од оних чланова организације који су директно били укључени у рад или задатак и нису имали своје подређене. Међутим, то сада више није баш тако једноставно!

Променљива природа организација и посла у многим организацијама замаглила је јасну границу између менаџера и запослених који не припадају менаџерима. Многи традиционални послови који се не односе на послове менаџмента сада укључују и менаџерске активности.¹¹

Како *стварно* дефинишемо менаџере? Менаџер је неко ко ради с људима и уз помоћ других људи координира њихов рад да би постигао организационе циљеве. Посао једног менаџера не односи се на лично достигнуће – већ се односи на помагање другима да што више постигну и што боље ураде свој посао. То може да подразумева координисање рада групе из једног сектора, или само надзор једног лица. То

¹⁰ У литератури се прави разлика између менаџера и управљача. Менаџери су људи који руководе, односно управљају ресурсима организације на начин који је утврђен пословном политиком и циљевима организације. С друге стране, циљеви и политику одређују титулари својине, односно власници капитала или деоничари.

¹¹ D. J. Campbell, "The Proactive Employee: Managing Workplace Initiative," *Academy of Management Executive*, avgust 2000, str. 52-66.

може да обухвати координисање радних активности тима који се састоји од неколико различитих сектора или чак људи који су изван организације, као што су привремено запослени или они који раде за снабдеваче организације. Такође, имајте на уму да менаџери могу да имају и друге обавезе које се не односе на координисање и интегрисање рада других. На пример, супервизор који надзира послове у вези са захтевима за осигурање може у исто време да обрађује захтеве, а поред тога и да координира послове других службеника који раде на захтевима за осигурање.

Да ли постоји неки начин да се класификују менаџери у организацијама? У традиционално постављеним организацијама (често описаних у облику пирамиде, у којима је број запослених већи на најнижим местима, тј. на дну пирамиде, док је мање главних менаџера, тј. запослених на врху) менаџери се често описују као менаџери прве линије, средњег нивоа или топ менаџери. Менаџери прве линије су на најнижем нивоу менаџмента и управљају радом запослених који не припадају менаџерима, а који су директно или индиректно укључени у производњу или креирање производа организације. Њих често називају супер визори, али они такође могу да се зову менаџери смене, менаџери по областима, секторски менаџери, менаџери фирми или чак предрадници. Менаџери средњег нивоа укључују све нивое менаџмента између најнижих и највиших нивоа функција у организацији. Ти менаџери управљају радом менаџера с најнижом функцијом и њихова звања могу бити на пример регионални менаџер, вођа пројекта, шеф погона или менаџер одељења. На врху или близу врха у организацији су топ менаџери, који су одговорни за доношење одлука за целу организацију и утврђивање планова и циљева који утичу на целокупну организацију. Такви појединци обично имају титуле (звања), као што су извршни потпредседник, председник, генерални директор, главни оперативни руководилац, главни извршни руководилац или председник одбора.¹² Треба нагласити да најважније одлуке које одређују судбину предузећа доноси менаџерски врх, тзв. топ-менаџмент.

Слика 3 – Класификација менаџера у организацијама

Извор: аутор (Према: Stephen P. Robbins, Mary Coulter, *Menadzment*, San Diego State University)

Међутим, не могу све организације да обаве посао користећи ту традиционалну форму пирамиде. Неке организације, на пример, имају флексибилнију и лабавију конфигурацију, где посао обавља тим запослених који се стално мења и који иде од пројекта до пројекта према потреби посла. Иако није лако рећи ко су менаџери у

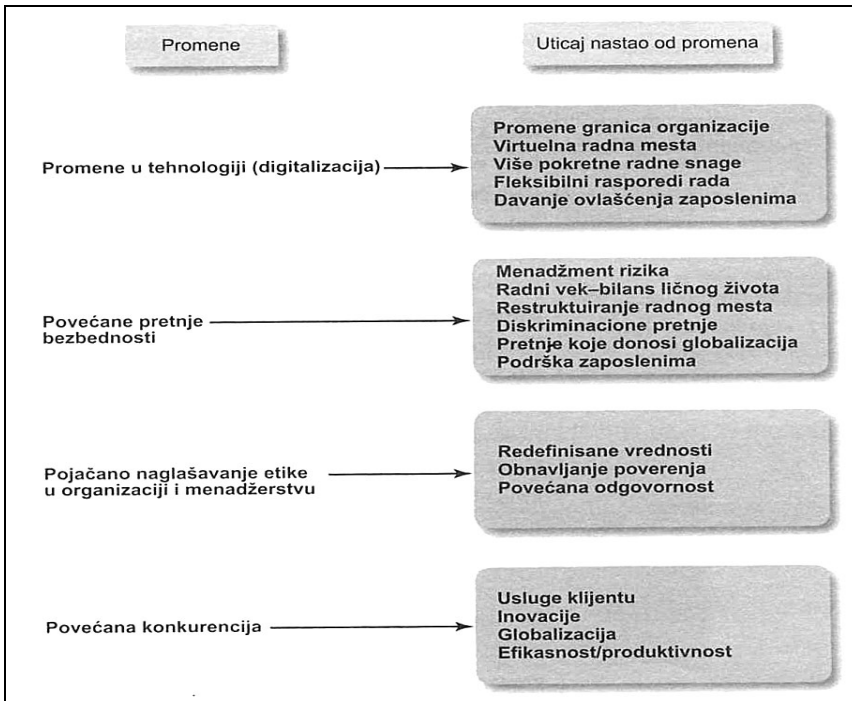
¹² Stephen P. Robbins, Mary Coulter, *Menadzment* (osmo izdanje), San Diego State University, Београд: Дата статус, 2005, стр. 6.

таквим организацијама, знамо да неко заиста мора да буде и на том месту – тј. мора постојати неко ко ради с људима и ко уз помоћ других људи координира њихов рад да би се постигли организациони циљеви.

Чињеница је да живимо у времену све бржих, драматичнијих, комплекснијих и непредвидивијих промена. Ове промене све значајније утичу на понашање, пословање и управљање у организацијама.

Како се мења посао менаџера

Менаџери су увек морали да се баве променама које су настајале унутар и изван њихових организација. У данашњем свету, где се менаџери непрекидно баве догађајима после 11. септембра 2001. године и корпоративним етичким скандалима, глобалним, економским и политичким неизвесностима и технолошким напретком, промена је стална. Чињеница је да менаџерски стил трпи промене. Слика 4. илуструје неке најважније промене с којима су менаџери суочени. С тим у вези, те промене утичу и на начин планирања менаџера, организовања, руковођења и контроле. Желимо да истакнемо две такве промене, које на посао менаџера, чини се, имају значајан утицај: пораст значаја клијената и иновација.

Слика 4 – Промене које имају утицај на посао менаџера

Извор: аутор (Према: Stephen P. Robbins, Mary Coulter, Menadžment, San Diego State University)

Успех деловања у савременим условима у великој мери зависи од безбедности. Неповољни безбедносни утицаји који умањују успех пословних организација долазе из окружења и из самих организација. Утицаји из окружења крећу се од неповољних социјеталних утицаја, као што су различите политичке кризе, ратови, оружане побуне, тероризам и екстремизам, социјалне напетости и слично, до природних катастрофа које могу извршити већи или мањи утицај на успех пословања (Ђукић, С., 2016:12).

Будући да капитал којим се служе делови корпорације није њихов, већ корпорацијски, односно пошто капитал компаније као акционарског друштва није власништво компаније него акционара/деоничара, то делови корпорације као и компаније немају удела у управљању већ за то власници капитала образују менаџмент као управљачке органе. У теоријском смислу, менаџмент је широк али још увек не и јасан појам. Peter F. Drake, каже да је то пре свега *амерички термин којег је тешко превести на други језик, па чак и на британску варијанту енглеског језика. У изворном смислу он означава функцију, али и људе који је врше, означава друштвени положај и ранг, али и дисциплину и област проучавања.*¹³ Чак и у америчкој употреби, менаџмент је према аутору неадекватан термин из разлога што разне друштвене институције, насупрот привредним организацијама не говоре о менаџменту или менаџеру као о правилу. Ипак, овде се говори о менаџменту јер се ради о привредној организацији у којој безбедност има и менаџерску функцију, менаџерски задатак и менаџерски посао.

Индустријска безбедност

Индустријска безбедност представља збир деликатних, планираних и стручно изведених мера и поступака за обезбеђење материјалних претпоставки и информација значајних за функционисање фирме, за њене пословне пројекте, за заштиту економских интереса индустријског сектора, права индустријске својине и пословне тајне. У ширем смислу, њена заштита обухвата обезбеђење лица или људских ресурса, односно људског капитала, затим имовине у смислу индустријске својине и самих фирми у различитим организационо-правним формама (Марковић, С., 2007:26).

Савремена индустријска безбедност мења традиционално схватање по којем се она остварује добрим физичким или техничким обезбеђењем објеката и индустријских капацитета од нежељених спољних утицаја. У условима нових односа међу конкуренцијом на отвореном и тржишту, у времену са неслућеним значајем комуникацијских и информатичких технологија, пословни свет постаје сведок нових безбедносних ризика у привреди. Они структурирају стање смањивањем физичких чинилаца у остваривању интереса са немерљивим убрзањем примењене функције знања и интелектуалног капитала у остваривању циљева. Ако свему додамо брзину технолошких промена, конкурентске дисконтинуитете, дигиталну конвергенцију,

¹³ Детаљније видети: Filip Kotler и Nensi Li, Корпоративна друштвена одговорност – учинити највише за своју компанију и за изабрани друштвени циљ, превод, Hesperia, Београд, 2007.

појаву Интернета и пораст сегмената тзв. виртуелне економије, онда постаје јасно да се налазимо пред сасвим другачијом природом безбедности у целини и у сегментима савремене привреде (Марковић, С., 2007:171).

Индустријска безбедност новог доба због тога тражи високо стручне и мултидисциплинарно оспособљене кадрове који могу да скенирају стање, дају процене и решења за могуће или стварне облике њеног угрожавања. Међутим, на самом почетку разматрања овог проблема потребно је нагласити да пред савременим ризицима за корпоративну и индустријску безбедност не треба заборављати ни конвенционалне ризике, па ни питања која се односе на националну безбедност. Ако претпоставимо да би ти ризици могли бити последице ратног стања, онда у стању мира треба анализирати, пре свега организационе форме и структуре од предузећа/компанија и корпорација – националних и транснационалних, као великих пословних система и кроз њихово функционисање сагледавати и процењивати стање безбедности. Тај проблем је заједнички за све пословне системе, како у производном, тако и у непроизводном сектору, с тим што се морају посебно уважавати њихове специфичности.

Ради тога, индустријску безбедност треба посматрати у општем смислу у оквиру укупног система безбедности као један од његових делова (спољашње или унутрашње безбедности). Као подсистем, индустријска безбедност располаже својим снагама/људством, методама и циљевима подсистема усмереног на заштиту од изазова, ризика и претњи личне, друштвене и корпоративне природе, а компатибилна је са привредном и цивилном безбедношћу, у смислу недржавне, и са националном безбедношћу у смислу остваривања укупне безбедности.

Иначе, како наводе А. Савић и Љ. Стајић,¹⁴ сваки систем може да има један или више облика активности и да се дели на онолико подсистема колико има облика активности. Међутим, специфичност система безбедности, говори о његовој сложености, и о нужности да се његови подсистеми организовани као системи, јер сваки мора да има посебне снаге, средства, методе, правила и норме рада.

Субјекти система безбедности су органи и службе безбедности. Међусобна условљеност и зависност функционисања и доприноса безбедности свих субјеката система заснивају се на њиховој комплементарности у оквиру организовања и функционисања система безбедности. За разлику од система безбедности као државног атрибута, подсистем цивилне безбедности има претежно недржавни карактер и, углавном, подразумева институције приватног сектора безбедности, чија улога се првенствено исцрпљује на превентивном плану и под контролом државног - јавног сектора безбедности.¹⁵

Када се говори о индустријској безбедности као подсистем безбедности, онда треба рећи да зависно од власничке категорије пословних субјеката, он припада приватном сектору безбедности који је повезан националним системом безбедности, док је код јавних предузећа сектор приватне безбедности занемаривог карактера.

¹⁴ Андреја Савић и Љубомир Стајић, *Основи цивилне безбедности*, USEE Факултет за пословне и правне студије, Нови Сад, 2006, стр. 61.

¹⁵ Детаљније видети: *Исто*, стр. 56-65.

Безбедност индустријских објеката – физичко-техничка заштита

Под безбедношћу индустријских објеката подразумева се скуп мера и радњи које се планирају и предузимају ради обезбеђења и заштите лица која по било ком основу бораве у њима.

Објекти се обезбеђују ради:

- заштите објеката, уређаја, опреме, инсталација и превозних средстава и њихове непосредне околине од уништења или оштећења;
- заштите лица која бораве у објектима (запослени, странке, гости, делегације);
- спречавања приступа објекту, непозваних, непожељних и сумњивих лица;
- спречавања осматрања и снимања објекта и његове непосредне околине;
- спречавања извођења диверзантско-терористичких акција употребом експлозивних, запаљивих, радиоактивних и других опасних материја;
- спречавања урађивања, односно уношења у објекат прислушних средстава и уређаја;
- заштите од тајног или насилног упада, односно продирања у објекат или одређене просторије у њему;
- чувања новчаних средстава, предмета од вредности, поверљиве документације ...;
- остваривања несметаног и безбедног доласка лица у објекат, односно њиховог одласка из објекта;
- спречавања крађа, односно отуђења основних средстава, опреме, производа и других предмета из објекта;
- остваривања увида и контроле извођења радова око објекта, односно у његовој непосредној близини;
- спречавања нарушавања јавног реда и мира у непосредној близини објекта;
- контроле кретања и задржавања лица у непосредној близини објекта;
- контроле прилаза објекту;
- контроле паркирања моторних возила око објекта, односно у његовој непосредној близини ...

Објекти се обезбеђују у складу са законима и нормативним актима правног лица.

На основу тих прописа за сваки објекат доноси се посебан *план мера обезбеђења*. План мера доноси надлежна служба обезбеђења по одобрењу органа управљања.

План мера обезбеђења начелно садржи:

- процену безбедносне ситуације о угрожености објекта. Процена безбедносне ситуације треба да садржи сва безбедносна сазнања од значаја за заштиту објекта и лица која се налазе у њему (од кога и како може бити угрожена безбедност објекта и лица). Безбедносна процена је најважнији део сваког плана, пошто се на основу ње планирају и предузимају одговарајуће мере обезбеђења - процена мора у сваком тренутку да буде актуелна;
- физичке мере обезбеђења (унутрашње и спољно обезбеђење). Детаљно разрађени задаци лица које врши послове обезбеђења, као и поступци за сваки конкретан случај (анонимне најаве о подметању експлозивних направа....);

- мере превентивно-техничке заштите (против диверзиона заштита, заштита од тајног или насилног упада у објекат или одређену просторију, мере заштите од пожара);
- санитарно-техничке, биолошке и хемијске мере обезбеђења;
- скице штићеног објекта, односно подручја под безбедносном заштитом, са назначеним тзв. „критичним тачкама“;
- план одбране за тзв. „кризне ситуације“ (напад на објекат, пожар, поплава, земљотрес и сл.).

У систему заштите објеката и лица у њима, ангажују се, у оквиру свог делокруга рада, одређени органи и службе безбедности, који предузимају одређене мере обезбеђења, и то: оперативно-превентивне; физичке; превентивно-техничке; санитарно-техничке, биолошке и хемијске и мере здравствене заштите.¹⁶

Оперативно-превентивне мере

Оперативно-превентивне мере предузимају се "ради благовременог откривања, праћења и спречавања непријатељске активности усмерене на угрожавање објекта и лица која по било ком основу бораве у њима" (Марковић, С., 2007:230).

У заштити објеката најчешће се предузимају следеће оперативно-превентивне мере и радње:

- процена безбедносне ситуације, израда плана мера обезбеђења и старање о његовом спровођењу;
- благовремено информисање о свим сазнањима – подацима од значаја за безбедност објекта и лица која бораве у њему;
- стална непосредна сарадња са подручним органима унутрашњих послова;
- безбедносна припрема одређених категорија лица (возачи, лица запослена у објекту ...);
- контрола непосредне околине штићеног објекта (повременим осматрањем, уколико је реч о објекту у склопу других зграда, односно повременим обиласком објекта и непосредне околине, ако је у питању самосталан објекат);
- преглед лица при уласку у штићени објекат, ради спречавања уношења у објекат ватреног оружја, експлозивних и запаљивих материја;
- легитимисање непознатог или сумњивог лица на простору или у објекту који се обезбеђује;
- спречавање уласка у штићени објекат неовлашћеним и сумњивим лицима;
- остваривање увида и контрола извођења радова око штићеног објекта;
- контрола кретања и задржавања лица у непосредној околини штићеног објекта;
- контрола паркирања моторних возила око штићеног објекта...

Ако је у питању заштита објеката које користе одређене личности, надлежни органи и службе безбедности предузимају и друге оперативно-превентивне мере обезбеђења, и то:

- остваривање надзора над одређеним групама и категоријама лица (потенцијално опасна и лица склона претњама, насиљу и сл.) и предузимање потребних мера за спречавање њихове активности;

¹⁶ Слободан Марковић, *Основи корпоративне и индустријске безбедности*, Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад, 2007, стр. 230.

- проверавање података за лица која пребивају, односно бораве у непосредној околини штићеног објекта;
- проверавање података за особе које се стално или повремено ангажују на пословима и задацима од значаја за безбедност објеката и лица;
- организовање и вршење безбедносне заштите одређених органа и организација, односно објеката и лица запослених у њима ...

Физичке мере обезбеђења

Физичке мере обезбеђења предузимају се ради непосредне заштите одређеног објекта, његове уже и шире околине и лица која бораве у њима.

Физичко обезбеђење је обезбеђење објеката, имовине и ствари у транспорту од уништавања, оштећења, крађе и других облика штетног деловања, као и обезбеђење лица у стану и другом приватном простору од угрожавања њиховог живота, физичког и психичког интегритета, приватности и личних права, као и других облика угрожавања њихове личне сигурности (Марковић, С., 2007:232).

Обезбеђење објеката спроводи се мерама спољног и унутрашњег физичког обезбеђења.

Мере спољног физичког обезбеђења – спроводе се:

1. *стражарском службом.* Први елемент физичког обезбеђења јесте стража. Човек је био и остаје главни фактор у систему заштите, те се избору људи за обављање ових послова мора поклонити посебна пажња. Поред општих и прописаних дужности лица која обављају ову дужност, упознају се и са посебним условима и дужностима за поједина места. Број особа које се на овим пословима ангажује зависи од процене угрожености објекта, његовог значаја, величине, као и од конфигурације терена на коме се налази, система и стања техничке заштите...

За обављање ових послова, лица која врше послове обезбеђења, користе наоружање, опрему и техничка средства помоћу којих се најефикасније, благовремено откривају и спречавају активности усмерене на угрожавање безбедности објеката и лица у њима (уређаји за осматрање: двогледи, ИЦ уређаји за ноћно осматрање, опрема за против-диверзиону заштиту, средства везе, апарати за фото документацију...).

2. *појачаним ангажовањем позорничке и патролне службе* у непосредној околини објеката који се штите, а по потреби, односно по процени и по дубини.

Служба јавне безбедности помоћу патрола (ауто патроле, пешачке, коњичке...) и позорника, покрива одређено подручје и њиховим ангажовањем контролише непосредну околину објеката ради њихове заштите од уништења или оштећења, односно спречавања угрожавања безбедности штићеног објекта и лица у њему.

При обављању послова неопходно је остварити сталну непосредну сарадњу између патрола-позорника и лица која обављају послове обезбеђења штићеног објекта. Наиме, обавеза је и једних и других да се међусобно информишу о свим безбедносно интересантним подацима и сазнањима до којих дођу у раду, а од значаја су за безбедност штићеног објекта и лица у њему.

3. *контра извиђањем* – осматрањем са тајних осматрачница ради контроле ширег простора око објекта који се штити, а нарочито оних места са којих се може ефикасно осматрати, скицирати или снимати објекат који се обезбеђује.

Ова мера најчешће се предузима при обезбеђењу војних објеката. Међутим, предузимањем ове мере могу се постићи и веома добри резултати при покривању ширих безбедносних зона и заштити већих радних организација.

Основни задаци лица које обавља послове спољног обезбеђења објекта јесу:

– непосредна заштита објекта, уређаја, опреме и инсталација у њему, као и превозних средстава;

– непосредна заштита лица која се налазе уштићеном објекту, спречавање напада на објекат, односно насилног упада у објекат и одређене просторије;

– контрола прилаза уштићеном објекту;

– контрола кретања и задржавања лица око уштићеног објекта;

– контрола паркирања возила око уштићеног објекта;

– спречавање нарушавања јавног реда и мира у непосредној близини уштићеног објекта;

– увид и контрола извођења радова око објекта, односно у његовој непосредној близини (диверзанти и терористи често изводе акције прерушавајући се у поштаре и раднике разних комуналних служби);

– осматрање и контрола ширег простора око уштићеног објекта (нарочито места са којих се може ефикасно осматрати, скицирати и снимати објекат);

– остваривање несметаног и безбедног доласка лица у објекат, односно њиховог одласка из објекта...

Унутрашње обезбеђење – Лице које врши послове обезбеђења унутар објекта, углавном обавља следеће послове:

1. непосредно штити објекат, уређаје, опрему и инсталације у њему;

2. непосредно штити лица која по било ком основу бораве у објекту (запослени, странке, гости...);

3. обавља преглед – контролу одређених просторија у објекту (по доласку на посао, у току смене, као и по завршетку радног времена);

4. по потреби, односно процени врши непосредну заштиту одређених просторија у објекту (у којима су смештени поверљива документација, трезори, сефови...);

5. редовну контролу исправности алармних и других безбедносних уређаја у објекту;

6. обезбеђује улазе у објекат – контролише улазак, односно излазак лица и уношење, односно изношење материјала, ствари, опреме ...;

7. контролише пропусна, односно безбедносна документа лица запослених у објекту и издаје привремене пропуснице странкама, гостима ...;

8. контролише поштовање утврђеног режима кретања и задржавања странака у објекту – не дозвољава им кретање ван просторија предвиђених за њихов пријем;

9. прегледа поштанске и друге пошилике пре уношења у објекат, односно пре ручивања примаоцу;

10. о поступцима појединих радника којима се угрожава безбедност објекта и лица у њему, нарушава ред и отежава рад, као и о другим запажањима од значаја за безбедност уштићеног објекта и лица у њему, писмено обавештава претпостављеног;

11. по завршетку радног времена прегледа и закључава све улазе уштићени објекат;

12. ангажује се на отклањању последица од елементарних непогода (земљотрес, поплава, пожар) на објекту у складу са планом за ванредне ситуације;

13. послове дежурног у објекту: контролише светлосно – звучну сигнализацију алармног система; функционисање ТВ система затвореног круга, коришћење система УКТ и других функционалних веза, одлучује о ангажовању интервентне екипе, обавештава МУП и надлежне руководиоце о свим безбедносно значајним сазнањима и запажањима, стара се о спровођењу плана мера обезбеђења...

Превентивно-техничке мере обезбеђења

Превентивно-техничке мере обезбеђења предузимају се ради:

- откривања и уклањања експлозивних, запаљивих, радиоактивних и других опасних материја (против диверзиона заштита),
- откривања и уклањања прислушних средстава (против прислушна заштита),
- установљивања и отклањања техничких неисправности на уређајима и инсталацијама у објекту,
- спречавања (заштита) тајног или насилног продирања (уласка) у штићене објекте, одређене просторије, сефове...,
- заштита од пожара (противпожарна заштита),
- спречавања, односно онемогућавања угрожавања безбедности штићеног објекта употребом савремених борбених средстава.

Техничко обезбеђење је обезбеђење објеката и имовине, ствари у транспорту и лица техничким средствима и уређајима, у складу са прописима и прописаним стандардима (Марковић, С., 2007:234).

Обезбеђење објеката и лица у њима, у превентивно-техничкој заштити, обавља се:

- редовним и ванредним превентивно-техничким прегледима;
- предузимањем одређених превентивно-техничких мера и
- уграђивањем и коришћењем одређених техничких средстава заштите.

Зависно од намене, односно циља који се жели постићи у заштити разликујемо следеће врсте превентивно-техничке заштите.

- 2.3.1. Против диверзиона заштита
- 2.3.2. Заштита од прислушкивања – против прислушна заштита
- 2.3.3. Против провална заштита
- 2.3.4. Заштита од пожара или противпожарна заштита (ППЗ)
- 2.3.5. Санитарно-техничке, биолошке и хемијске мере обезбеђења
- 2.3.6. Мере здравствене заштите

Анализа активности заштите од пожара, резултата и броја откривених кривичних дела и прекршаја у области противпожарне заштите (ППЗ) на подручју Полицијске управе у Новом Саду

На основу статистичких података и по подацима МУП-а Републике Србије, на подручју Полицијске управе у Новом Саду, као друге по величини Полицијске управе у Републици Србији, у току 2015. године, стање заштите од пожара и експлозија

у 2015. години, на подручју Управе за ванредне ситуације у Новом Саду, у односу на 2014. годину, карактерише повећање броја пожара и експлозија и повећана материјална штета настала у пожарима и експлозијама. Регистровано је укупно 202 пожара и експлозија (199 пожара и 3 експлозије), у којима је причињена материјална штета у износу од 76.600.000 динара. У односу на претходну годину, број догађаја је већи за 45 или 28,6%, а материјална штета је већа за 13.368.000,00 динара или 21,1%. У пожарима и експлозијама живот је изгубило 6 лица, а 23 лица је задобило лаке или тешке телесне повреде.

Анализом ванредних догађаја у току 2015. године, наведени пожари и експлозије су регистровани у следећим општинама, и то: Нови Сад – 119; Бачка Паланка – 18; Врбас – 13; Тител – 5; Бечеј – 20; Темерин – 7; Бач – 3; Жабаљ – 6; Беочин – 2; Србобран – 1; Сремски Карловци – 4 и Бачки Петровац – 4. Од укупног броја пожара (202) насталих у току 2015. године, 124 (61,4 %) је изазвано нехатом – непажњом, 62 (30,7 %) намерно, 2 (0,99%) дечјом игром, 2 (0,99 %) природном појавом, а за 12 (5,9 %) начин изазивања није утврђен.

Када су у питању узроци насталих пожара, ситуација је следећа, и то: отворени пламен 77 (38,1%), електрични проводници (кратки спој и сл.) 50 (24,7%), електрични апарати и уређаји 19 (9,4%), ложишта – огњишта 16 (7,9%), опушак од цигарете 9 (4,5%), оштећења – кварови 5 (2,5%), конструктивни недостаци 1 (0,5%), брушење 1 (0,5%), остали узроци 5 (2,5%), грађевински недостаци 3 (1,5%), проводници загрејани услед преоптерећења 1 (0,5%), самопаљење 1 (0,5%), заваривање 3 (1,5%), а за 11 (5,4%) узрок није утврђен.

У току 2015. године, укупно је откривено 3 акцидентна случаја (хаварија) у производњи, ускладиштавању, промету и транспорту експлозивних и других опасних материја.

Анализирањем пронађеног и заплењеног оружја и минско експлозивних средстава, можемо констатовати да је у току 2015. године, Управа за ванредне ситуације у Новом Саду, добила 164 пријаве, којима је укупно пријављено 813 комада НУС, хемијских, пиротехничких и других средстава, пронађених и заплењених на подручју Јужнобачког управног округа.

У наведеном периоду, Управа за ванредне ситуације у Новом Саду, шест пута је организовала уништавање пријављених НУС. У току спровођења ових активности, на подручју Јужнобачког управног округа, укупно је уништен 61 комад НУС, а 3.817 комада (3.796 преосталих из 2014. и 21 из 2015. године) НУС, хемијских, пиротехничких и других средстава је тим за НУС, транспортовао у магацин Сектора за ванредне ситуације.

Закључак

Имајући у виду да је менаџмент као пракса врло стар, проучавање менаџмента као научне дисциплине релативно је младо. Технолошки, тржишно-економски, политички, друштвени, као и глобални фактори, утичу на обликовање праксе и теорије менаџмента. Овај рад је успешније од других повезао све наведене факторе који учествују у обликовању јединства праксе и теорије менаџмента.

Peter F. Drucker, родоначелник савременог менаџмента, добро учача да је менаџмент „генеричка функција свих организација“ и „генерички орган друштва знања.“ Можемо констатовати да се у раду на врло јединствен и популаран начин одређује и представља сложена и актуелна проблематика менаџмента у корпоративној безбедности. Ефикасан менаџмент подједнако је важан у малим, новим предузетничким подухватима, као и у великим.

Живимо у времену све бржих, драматичнијих, комплекснијих и непредвидивих промена. Ове промене све значајније утичу на понашање, пословање и управљање у организацијама. Несумњиво је да су се питања којима се баве светски менаџери променила, она се и даље мењају, а биће подложна променама и у будућности. Динамична природа савремених организација једнако подразумева признања и изазове за појединце који ће тим организацијама руководити. Менаџмент је динамична дисциплина, а рад о њему требало би да одражава наведене промене да би припремио менаџере, односно менаџере за корпоративну безбедност, за руковођење организацијом у одређеним околностима

Развој друштвене заједнице прати потреба за развојем корпоративне безбедности и функционалне структуре друштва. То значи, да развој друштва захтева и обликовање одговарајуће стратегије безбедности друштва, односно његове националне и стратегије глобалног развоја. Дијагностицирање облика могућих угрожавања развоја друштва мора да допринесу проналажењу одговора за могуће изазове. При том је неопходно имати у виду да се о функционалном систему корпоративне и индустријске безбедности може говорити само у случају обезбеђених и усклађених активности укупног развоја друштвене заједнице заштићене од претњи, па самим тим и о квалитетном менаџменту, односно квалитетним менаџерима за корпоративну безбедност (Ђукић, С., 2016:19).

Литература

[1] Андреја Савић и Љубомир Стајић, *Основи цивилне безбедности* (Нови Сад: Факултет за пословне и правне студије, 2006).

[2] Vil Gejts, *Пословање брзином мисли* (Нови Сад: Прометеј, 2001).

[3] D. J. Campbell, "The Proactive Employee: Managing Workplace Initiative", *Academy of Management Executive*, avgust 2000, str. 52-66.

[4] Joel Vakam, *Корпорација – патолошка тежња за профитом* (Загреб: Mirakul, d.o.o., 2006).

[5] Мирослав Талијан, и др., *Основе за иновирање корпоративне безбедности*, у: Зборник радова: "Развој система безбедности и заштита корпорација", Бања Лука, 2010.

[6] Миодраг Комарчевић и др., *Корпоративна безбедност* (Београд: Академија за економију и безбедност, 2012).

[7] Ноам Џомски, *Профит изнад људи – неолиберализам и глобални поредак* (Нови Сад: "Светови", 1999).

[8] Noam Čomski, *Хегемонија или опстанак, америчка тежња за глобалном доминацијом* (Загреб: "Naklada Ljepak", 2004).

[9] Peter Drucker, *Менаџмент за будућност* (Београд: Грмеч&Привредни преглед, 1995).

[10] Peter Drucker, *Управљање у будућем друштву* (Загреб: М.Е.Р. Consult, 2006).

- [11] Robert L. Katz, “*Skills of an Effective Administrator*”, Harvard Business Review, septem-
bre-octobre 1974.
- [12] Stephen P. Robbins, Mary Coulter, *Menadzment* (osmo izdanje), San Diego State Univer-
sity (Београд: Дата статус, 2005).
- [13] Слободан Марковић, *Основи корпоративне и индустријске безбедности* (Нови Сад:
Факултет за правне и пословне студије, 2007).
- [14] Станимир Ђукић, *Последице организованог криминалитета по националну безбед-
ност*, Војно дело, vol. 67, број 7, (2016).
- [15] Станимир Ђукић, *Кризни менаџмент и ванредна ситуација*, Војно дело, vol. 67, број 2,
(2017).
- [16] Станимир Ђукић, *Корпоративна безбедност и менаџмент власничког капитала*,
Војно дело, vol. 67, број 3, (2017).
- [17] Станимир Ђукић, *Основи безбедности и систем безбедности у стратегији нацио-
налне безбедности*, Војно дело, vol. 67, (2017).
- [18] Filip Kotler i Nensi Li, *Корпоративна друштвена одговорност* (Београд: Hesperia, 2007).
- [19] Henri Fayol, *Industrial and General Administration* (Paris: Dunod, 1916).
- [20] Henry Mintzberg, *The Nature of Managerial Work* (New York: Harper & Row, 1973); i J. T.
Straub, “Put on Your Manager’s Hat.” USA Today Online (www.usatoday.com), 29. october 2002.

ИСПИТИВАЊЕ СТАВОВА ГРАЂАНА ПРИЈЕПОЉА О ПОЈЕДИНИМ АСПЕКТИМА ПРИПРЕМЉЕНОСТИ ЗА ВАНРЕДНЕ СИТУАЦИЈЕ ИЗАЗВАНЕ ПОЖАРИМА

Марина Филиповић*

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

У раду су изнети резултати испитивања утицаја одређених фактора на ставове грађана Пријепоља о појединим аспектима припремљености за реаговање приликом пожара. Циљ истраживања представља научна дескрипција утицаја одређених фактора на ставове грађана у вези припремљености за реаговање приликом пожара. У процесу спровођења анкетирања коришћено је више етапно случајно узорковање у оквиру којег су најпре методом случајног избора одабрани делови локалне заједнице, затим улице у тим деловима и спроведено истраживање у свакој трећој кући са леве стране. Том приликом, анкетирано је око 250 испитаника. Резултати истраживања показују да од 36.9% испитаника поседује, док много више испитаника, 62,4 не поседује апарат за гашење пожара. Надаље, утврђено је да 72% зна правилно да употреби апарат и да 24% испитаника поседује претходно искуство са коришћењем хидрантске мреже. Само истраживање представља скроман покушај испитивања појединих елемената припремљености грађана за реаговање у ванредним ситуацијама изазваним пожарима. Резултати истраживања могу се искористити за унапређење припремљености грађана за реаговање у таквим ситуацијама.

Кључне речи: *безбедност, ванредне ситуације, ризик, квантитативно истраживање, перцепција, пожари, фактори*

Увод

Ванредне ситуације изазване пожарима не престају да ометају функционисање друштвених јединица широм света. Поред материјалне штете, неретко и људских жртава, пожари наносе значајне еколошке последице, уништавају биљни и животињски свет, и доводе до аерозагађења и деструкције земљишта. Људи углавном верују да постоји мала могућност да се пожар догоди њима и најчешће га перципирају као „догађај који се обично дешава неком другом“ (Quintiere, 2016). Имајући у виду учесталост пожара као угрожавајуће појаве безбедности, припремљеност као

* fmarina@fb.bg.ac.rs

један од елемената управљања у ванредним ситуацијама изазваним пожарима је од кључног значаја (Cvetković & Filipović, 2017). У научној литератури не постоји јасан консензус у погледу природе утицаја разноврсних персоналних и срединских фактора на припремљеност за реаговање у ванредним ситуацијама изазваним пожарима, иако се велики број аутора бави испитивањем истих (Bihari & Ryan, 2012; Chien & Wu, 2008; Cvetković, 2015; Cvetković & Gačić, 2017; Holborn, Nolan, & Golt, 2003; Kihila, 2017; McGee, McFarlane, & Varghese, 2009; Nelson, Monroe, & Johnson, 2005; Paton & Tedim, 2012). Бихари и сарадници међу различитим факторима који утичу на припремљеност домаћинства или заједница за пожар као посебан издвајају „социјални капитал“¹ (Bihari & Ryan, 2012). У истраживању о нехатним пожарима са смртоносним исходима које је спроведено у Лондону идентификовани су фактори ризика: пушење, алкохол, старост, инвалидитет, болест, усамљенички живот, социјална депривација и непоседовање противпожарних алармних система (Holborn, Nolan, & Golt, 2003). Тирнеј истиче да претходно искуство са катастрофама често повећава посвећеност напорима за припремљеност (Tierney, 1993). У том смислу, поједини аутори издвајају посебну врсту искустава са ватреном стихијом, као што су „евакуација или губитак имовине“, који утичу на перцепцију ризика и вероватноћу усвајања мера за спречавања и ублажавања ризика (McGee et al., 2009). Када је реч о утицају пола, резултати истраживања спроведеног у периоду од 2003. до 2006. године у стамбеним зградама у Тајпеју, показују да су мушкарци у већој мери (70%) жртве пожара у односу на жене. У налазима поменутог истраживања као два главна разлога наведени су: (1) здравствено стање (међу жртвама особа мушког пола већина њих је конзумирала алкохол и користила цигарете, што се доводи у везу са лошијим здравственим стањем и смањеним способностима за реаговања на упозорења и коришћење склоништа у поређењу са особама женског пола. (2) стил живота: (међу жртвама старијих мушких особа (преко 60 година) већина је конзумирала цигарете у спаваћим собама, за разлику од жена које немају такве навике, знатно су пажљивије приликом кувања и употребе електричних уређаја, и ређе су жртве пожара (Chien & Wu, 2008). Хеинс и сарадници истичу да је разумевања фактора који утичу на предузимање мера припремљености пресудно за успешно ублажавање и смањење ризика (Haines, Renner, & Reams, 2008).

Према Закону о ванредним ситуацијама („Сл. гласник РС“, бр. 111/09, 92/11 и 93/12), припремљеност чине знање и капацитети које су развили субјекти система заштите и спасавања, како би ефикасно предвидели, одговорили на утицаје и опоравили се од утицаја могућих, предвиђених или тренутних опасности или стања. При томе, посебно се истиче да субјекте система заштите и спасавања, поред органа државне управе, органа аутономне покрајине, органа јединица локалне самоуправе, привредних друштва, других правна лица и предузетника, чине и грађани, групе грађана, удружења, професионалне и друге организације. Поред тога, у члану 21. Закона о ванредним ситуацијама грађани учествују у заштити и спасавању, испуњавању материјалних обавеза за потребе заштите, и дужни су да: прихвате распоред који

¹ Појам социјални капитал је први пут употребљен 1916. године у извештају просветног инспектора Ханифана, где стоји да је то оно што омогућава свакодневницу, добронамерност, саосећајност, дружељубивост, друштвени однос међу појединцима и породицама које чине друштво (Hanifan, 1916). Ханифанова дефиниција појма је касније знатно проширена у теоријама Бурдијеа, Колмана, Патмана.

им је одређен при распоређивању у органе и јединице цивилне заштите; да се одазову позиву надлежног органа цивилне заштите; да податке од значаја за заштиту и спасавање без одлагања доставе надлежном органу; и да дају податке потребне за вођење евиденција од значаја за заштиту и спасавање. Према члану 10. Закона о заштити од пожара субјекти заштите од пожара подстичу, усмеравају и обезбеђују јачање свести о значају заштите од пожара кроз систем образовања и васпитања, научно-истраживачког и технолошког развоја, усавршавања у процесу рада, као и јавног информисања (Сл. гласник РС, бр. 111/2009 и 20/2015).

Методи

Циљ квантитативног истраживања представља испитивање ставова грађана о изабраним аспектима припремљености за реаговање у ванредним ситуацијама изазваним пожарима. При томе, у раду су изнети резултати испитивања утицаја одређених фактора на ставове грађана о појединим аспектима припремљености са циљем научне дескрипције утицаја споменутих фактора. За потребе истраживања коришћен је анкетни упитник који је посебно конципиран за потребе истраживања. У првом делу анкетног упитника, испитаницима су постављена општа питања о њиховим персоналним карактеристикама као што су питања у вези њиховог пола (мушки/женски пол), година старости (18-30, 31-50, преко 51 година), нивоа образовања (средња школа, виша школа, факултет, постдипломске студије), брачни статус (неожењен/неудата, у вези, верен/а, ожењен/удата, разведен/а). Затим, у другом делу анкетног упитника, испитаницима су дата питања у вези одређених аспеката припремљености за реаговање у природним катастрофама изазваним земљотресом:

– да ли грађани поседују апарате за гашење почетних пожара у својим кућама или становима?;

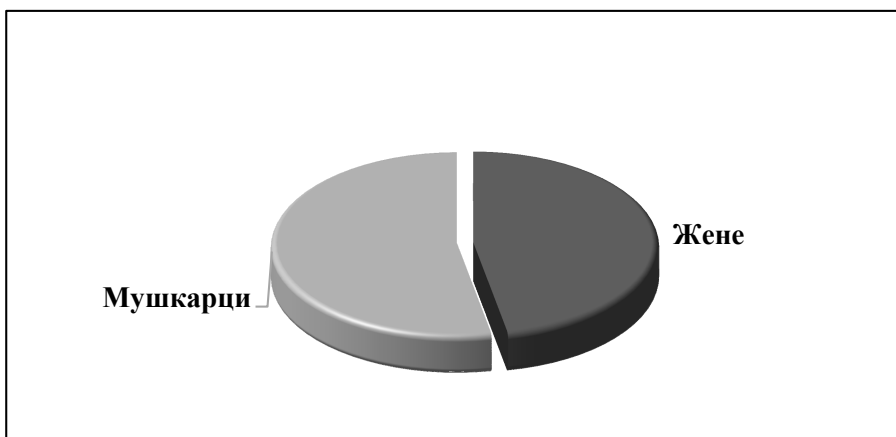
– да ли знају како да правилно поступају са апаратима за гашење почетних пожара?; и

– да ли су током свог живота имали прилику да користе хидрантску мрежу?

Пре него што се приступило анкетавању, спроведено је пилот истраживање у оквиру којег је анкетирано 20 грађана како би се испитало да ли су питања и вредности на скалама јасни. У процесу спровођења анкетавања коришћено је више етапно случајно узорковање у оквиру којег су најпре методом случајног избора одабрани делови локалне заједнице, затим улице у тим деловима и спроведено истраживање у свакој трећој кући са леве стране. Том приликом, анкетирано је око 250 испитаника.

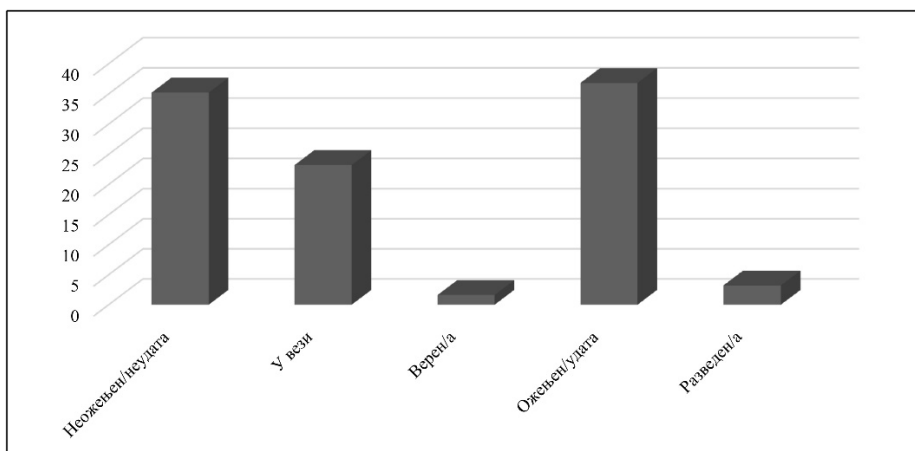
Узорак

Да би се испитала репрезентативност, узорак је анализиран према основним демографским показатељима. Према подацима Републичког завода за статистику однос мушког и женског становништва у општини Пријепоље је готово уједначен. Мушкараца је 50,06% и жена 49,94% жена (РЗС, 2016). Када је реч о узорку, мушкарци су заступљени са 53% и жене са 47%.

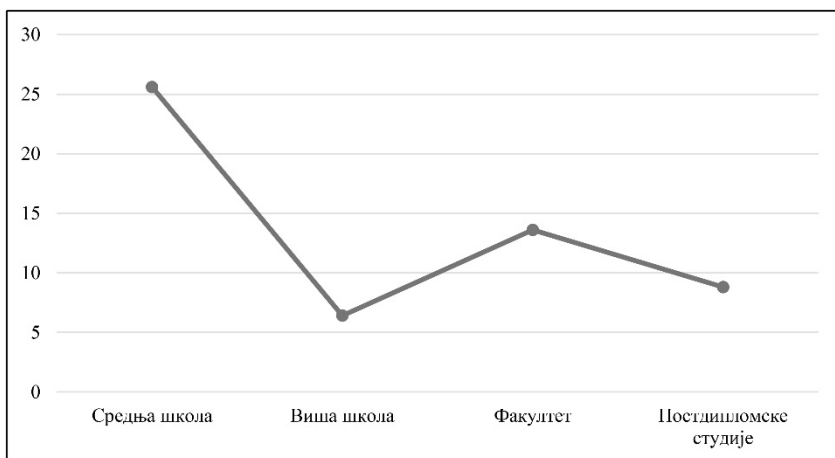
Графикон 1 – Дистрибуција испитаника према полу
Извор: обрада аутора

У односу на брачни статус испитаника обухваћених узорком, 33,2% неожењено/неудато, 23,2% је у вези, 1,6% је верено, 35% је ожењено/удато и 3,2% је разведено. Анализом обухваћеног узорка према брачном статусу, увиђа се да је највише испитаника који су ожењени/удати (графикон 2).

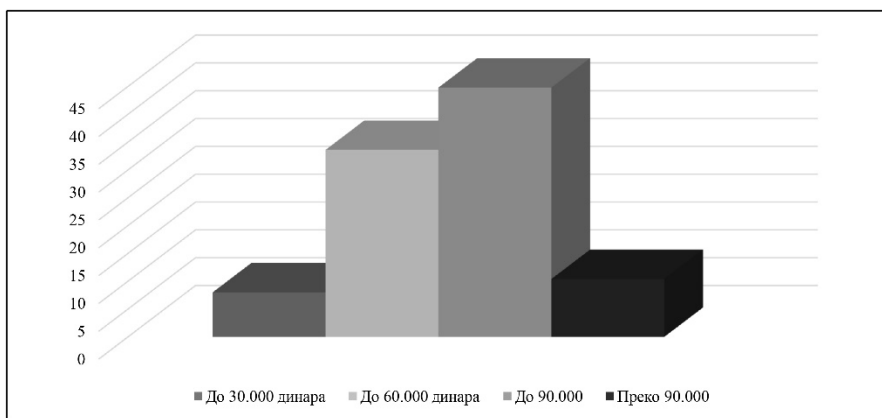
Графикон 2 – Дистрибуција испитаника према брачном статусу
Извор: обрада аутора

Надаље, репрезентативност узорка је провераван и у односу на образовну структуру испитаника. Наиме, 25,6% испитаника обухваћених узорком има завршену средњу школу, 6,4% има завршену вишу школу, 16,6% факултет и 8,8% постдипломске студије (графикон 3).

Графикон 3 – Дистрибуција испитаника према нивоу образовања
Извор: обрада аутора

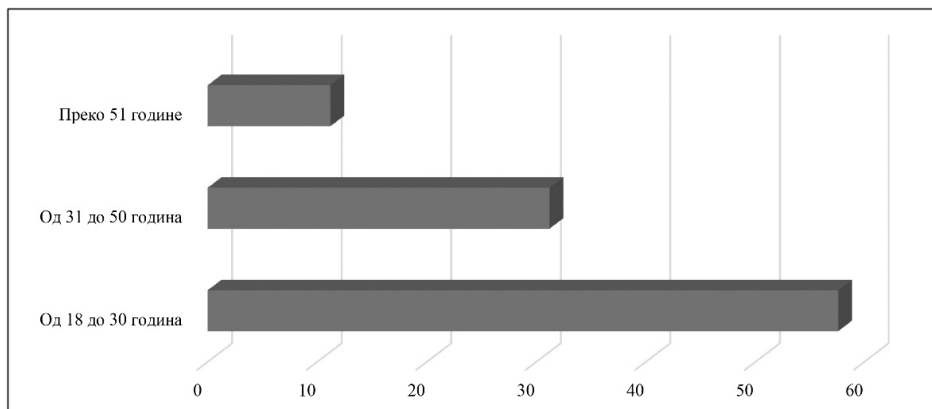
Узорком је обухваћено 8% испитаника са приходима до 30.000 динара, 33.6% испитаника са приходима до 60.000 динара, 44,8% испитаника са приходима до 90.000 динара и 10.4% преко 90.000 динара. Анализом узорка према висини прихода, запажа се да је узорком највише обухваћено испитаника са приходима до 90.000 динара (графикон 4).

Графикон 4 – Дистрибуција испитаника према висини прихода
Извор: обрада аутора

Према Стратегији одрживог развоја општине Пријепоља највећи број становника чини старије средовечно становништво старости од 40-59 година, са учешћем од 28,36%. Просечна старост становништва пријепољске општине повећала се са 36,9

година на 40,1 годину (Стратегија одрживог развоја општине Пријепоља, 2016-2020). У оквиру узорка обухваћеног истраживањем, 57,6% испитаника старости је до 30 година, 31,2% старости до 50 година и 11,2% старости преко 50 година (графикон 5).

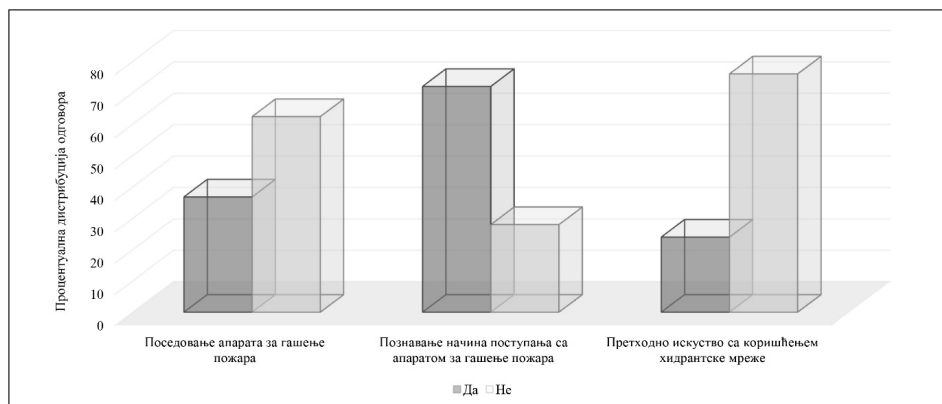

Графикон 5 – Дистрибуција испитаника према висини прихода
Извор: обрада аутора

Резултати и дискусија

Пожари настали у стамбеним јединицама могу озбиљно да угрозе безбедност људи и њихове имовине, али и да се прошире на суседне објекте. Уколико прерасту у катастрофе (*disasters*) могу имати велики и трагични утицај по друштво, допринети нарушавању уобичајеног начине живота, ометању економских, културних, а понекад и политичких услова, и допринети успоравању развоја заједнице (Cvetković & Dragicević, 2014). Полазећи од генерално прихваћене дефиниције пожара према којој они представљају својеврсни процес неконтролисаног сагоревања горивих материја и за чије присуство је потребан кисеоник, горива материја, извор енергије и неспречавана ланчана реакција, врло је значајна правовремена реакција. Почетно гашење мањих пожара може увелико смањити ризик од настанка катастрофалних пожара које је тешко контролисати и гасити. Стога, препоручљиво је да грађани поседују одређена знања и вештине како би могли правовремено да реагују али и да поседују одговарајућу опрему за реаговање у таквим ситуацијама које ће им олакшати гашење пожара. Не залазећи дубље у класификацију апарата за гашење почетних пожара који могу радити на различите принципе, препоручљиво је да чланови сваког домаћинства буду упознати са начинима њиховог руковања. Из тих разлога, а полазећи од претходно споменутих методолошких смерница, испитаницима је постављено питање да ли поседују апарат за гашење пожара. Од укупно 250 испитаника, 36,9% је истакло да поседује, док много више испитаника, 62,4% истиче да не поседује апарат за гашење пожара. Може се рећи да резултати истраживања указују на озбиљан проблем безбедности који се огледа у недовољној припремљености грађана за почетна

гашења пожара. Врло је значајно спровести додатна истраживања и утврдити зашто грађани не поседују такве апарате. Посебну пажњу приликом спровођења истраживања би требало усмерити на испитивање утицаја прихода на поседовање таквих апарата.

Графикон 6 – Процентуална дистрибуција поседовања апарата за гашење пожара, познавања начина поступања и претходног искуства са коришћењем хидрантске мреже

Знање грађана о мерама које се превентивно предузимају могу бити кључни у њиховом спречавању (Cvetković & Stanišić, 2015). Поред поседовања апарата за гашење почетних пожара, врло је значајно да грађани буду обучени за коришћење таквих апарата. Опште је познато да се неправилним руковањем апарата смањују шансе за успешно гашење почетних пожара. На питање да ли познају начин правилног поступања и руковања апаратом за гашење почетних пожара, много већи број испитаника, тачније 72% одговорио је да познаје, док је 28% испитаника одговорило негативно. Може се претпоставити да су грађани на различите начине информисани о коришћењу таквих апарата. То могу бити упутства добијена уз апарат, продавци апарата, филмови у којима се приказују начини коришћења, едукативне радионице, обуке, књиге итд. Наиме, у истраживању које је спроведено у Тегерану утврђено је да грађани у већини домаћинстава, који су изабрани случајним узорковањем, не поседују апарат за гашење пожара, а да информације о правилној употреби и монтажи апарата најчешће добијају од локалних дистрибутера или продаваца (Saadat, Naseripour, & Rahimi, 2009). Када је реч о одговорима добијеним од анкетираних грађана општине Прјеполје, поставља се питање да ли су грађани били довољно објективни и веродостојни када је реч о познавању правилног начина поступања. Из тих разлога, препоручљиво је спровести додатно истраживање у оквиру којег би се испитало објективно познавање начина руковања различитих апарата за гашење почетних пожара.

Поред споменутих апарата, велику улогу у процесу гашења пожара играју и хидрантске мреже које омогућавају брзу реакцију омогућавањем ефикасног и благовременог допремања великих количина воде на место настанка пожара. Из тих разлога, у раду је даље испитано претходно искуство са коришћењем хидрантске мреже. На питање да ли сте користили хидрант, само 24% испитаника је одговорило позитивно

у односу на 76% који су одговорили негативно. Поставља се питање да ли је грађане неко икада обучио како да користе хидрант у случају настанка пожара. У даљим истраживањима потребно је испитати да ли грађани знају да правилно реагују и користе хидрант као једно од значајнијих средстава за гашење пожара.

Након основних статистичких анализа одговора на постављена питања, приступило се испитивању повезаности одређених персоналних и срединских фактора са споменути променљивима. Резултати хи квадрат теста независности показују да постоји повезаност пола са познавањем начина поступања са апаратом за гашење пожара и претходним искуством са хидрантском мрежом. Није утврђена повезаност са поседовањем апарата за гашење пожара.

Табела 1 – Резултати хи квадрат теста независности пола и поседовања апарата за гашење пожара, познавања начина поступања и претходног искуства са коришћењем хидрантске мреже

Пол испитаник	Поседовање апарата за гашење пожара		Познавање начина поступања са апаратом за гашење пожара		Претходно искуство са хидрантском мрежом	
	Да	Не	Да	Не	Да	Не
Мушкарци	30.6%	69.4%	79.6%	20.4%	42.9%	57.1%
Жене	40.8%	59.2%	67.1%	32.9%	12.5%	87.5%
Ниво значајности	,103		,032		,000	

Резултати истраживања показују да мушкарци у незнатном већем проценту у односу на жене познају начин поступања са апаратом за гашење пожара. Претпоставља се да су мушкарци заинтересованији за различита питања безбедности полазећи од своје улоге коју имају у породици. Са друге стране, жене се у већој мери баве свакодневним кућевним пословима. Када је реч о претходном искуству, утврђено је да мушкарци као што је и у претходним резултатима утврђено у већој мери у односу на жене имају претходно искуство у коришћењу хидрантске мреже.

Након испитивања утицаја пола, приступило се испитивању година старости на споменуте променљиве. Резултати хи квадрат теста независности показују да постоји повезаност година старости са познавањем начина поступања са апаратом за гашење пожара, претходним искуством са хидрантском мрежом и поседовањем апарата за гашење пожара. Даљим анализама је утврђено да испитаници старости од 31 до 50 година у највећој мери поседују апарат за гашење почетних пожара за разлику од грађана до 30 година старости (30,6%) и грађана старости преко 50 година (28,6%). Такође, утврђено је да испитаници старости од 31 до 50 година у највећој мери познају начин правилног поступања са апаратом за гашење пожара за разлику од грађана до 30 година старости (65,3%) и грађана старости преко 50 година (57,1%). Са друге стране, утврђено је да грађани старости преко 50 година у највећој мери имају претходно искуство са хидрантском мрежом (42,9%) за разлику од грађана од 31 до 50 година старости (8,6%) и грађана до старости до 30 година (29,2%) (табела 2).

Табела 2 – Резултати хи квадрат теста независности година старости и поседовања апарата за гашење пожара, познавања начина поступања и претходног искуства са коришћењем хидрантске мреже

Године старости испитаник	Поседовање апарата за гашење пожара		Познавање начина поступања са апаратом за гашење пожара		Претходно искуство са хидрантском мрежом	
	Да	Не	Да	Не	Да	Не
До 30 година	30.6%	69.4%	65.3%	34.7%	29.2%	70.8%
Од 31 до 50 година	51.3%	48.7%	89.7%	10.3%	8.6%	91.4%
Преко 50 година	28.6%	1.4%	57.1%	42.9%	42.9%	57.1%
Ниво значајности	,006		,000		,000	

По испитивању утицаја година старости, приступило се испитивању брачног статуса на споменуте променљиве. Резултати хи квадрат теста независности показују да постоји повезаност брачног статуса са познавањем начина поступања са апаратом за гашење пожара и поседовањем апарата за гашење пожара. Са друге стране, није утврђена статистички значајна повезаност са претходним искуством са хидрантском мрежом. Резултати истраживања показују да ожењени/удати грађани у највећој мери (45,7%) у односу на неожењене/неудате (43,2%), у вези (20,7%), и разведене (18%) истичу да поседују апарат за гашење пожара. Са друге стране, утврђено је ожењени/удати у највећој мери (84,8%) у односу на неожењене/неудате (70,5%), у вези (55,2%), и разведене (50%) истичу да познају начин правилног коришћења апарата за гашење почетних пожара (табела 3).

Табела 3 – Резултати хи квадрат теста независности брачног статуса и поседовања апарата за гашење пожара, познавања начина поступања и претходног искуства са коришћењем хидрантске мреже

Брачни статус	Поседовање апарата за гашење пожара		Познавање начина поступања са апаратом за гашење пожара		Претходно искуство са хидрантском мрежом	
	Да	Не	Да	Не	Да	Не
Неожењен/неудата	43.2%	56.8%	70.5%	29.5%	34.1%	65.9%
У вези	20.7%	79.3%	55.2%	44.8%	24.1%	75.9%
Верен/а	20%	80%	80%	20%	50%	50%
Ожењен/удата	45.7%	54.3%	84.8%	15.2%	19%	81%
Разведен/а	18%	82%	50%	50%	0%	100%
Ниво значајности	,001		,001		,058	

Када је реч о нивоу образовања, утврђено је да постоји повезаност са познавањем начина поступања са апаратом за гашење пожара, поседовањем апарата за гашење пожара и претходним искуством са хидрантском мрежом. Даље анализе резултата показују да у највећој мери апарат за гашење пожара поседују грађани са завршеним средњим школама (56,3%) у односу на оне са завршеним факултетом (35,3%), вишом школом (0%), и постдипломским студијама (18,2%). Са друге стране, грађани који имају завршену вишу школу у највећој мери (100%) у односу на оне са завршеном средњом школом (81,3%), факултетом (58,8%) и постдипломским студијама (36,4%) познају начин правилног поступања са апаратом за гашење пожара. И на крају, утврђено је да грађани са завршеном средњом школом у највећој мери (21,9%) у односу на остале са завршеном вишом школом (0%), факултетом (7,7%) и постдипломским студијама (0%) имају претходног искуства са хидрантском мрежом (табела 4).

Табела 4 – Резултати хи квадрат теста независности нивоа образовања и поседовања апарата за гашење пожара, познавања начина поступања и претходног искуства са коришћењем хидрантске мреже

Ниво образовања	Поседовање апарата за гашење пожара		Познавање начина поступања са апаратом за гашење пожара		Претходно искуство са хидрантском мрежом	
	Да	Не	Да	Не	Да	Не
Средња школа	56.3%	43.8%	81.3%	18.8%	21.9%	78.1%
Виша школа	0	100%	100%	0%	0%	100%
Факултет	35.3%	64.7%	58.8%	41.2%	7.7%	92.3%
Постдипломске	18.2%	81.8%	36.4%	63.6%	0%	100%
Ниво значајности	,000		,000		,011	

На крају, не запостављајући висину прихода као један од значајнијих фактора, утврђено је да постоји повезаност само са познавањем начина поступања са апаратом за гашење пожара, док није утврђена таква повезаност са поседовањем апарата за гашење пожара и са претходним искуством са хидрантском мрежом. Даље анализе резултата показују да грађани са приходи-ма преко 76.000 динара у највећој мери (92,4%) у односу на остале са приходи-ма до 25.000 динара (60%), од 26.000 до 50.000 динара (54,8%) и од 51.000 до 75.000 динара (58,7%) познају начин поступања са апаратом за гашење пожара (табела 5).

Табела 5 – Резултати хи квадрат теста независности нивоа прихода и поседовања апарата за гашење пожара, познавања начина поступања и претходног искуства са коришћењем хидрантске мреже

Висина прихода	Поседовање апарата за гашење пожара		Познавање начина поступања са апаратом за гашење пожара		Претходно искуство са хидрантском мрежом	
	Да	Не	Да	Не	Да	Не
До 25.000	30%	70%	60%	40%	30%	70%
Од 26.000 до 50.000	31%	69%	54.8%	45.2%	21.4%	78.6%
Од 51.000 до 75.000	39.3%	60.7%	85.7%	14.3%	25%	75%
Преко 76.000	46.2%	53.8%	92.4%	7.7%	30.8%	69.2%
Ниво значајности	,407		,000		,729	

Закључак

Пожари су један од најозбиљнијих ванредних догађаја који силовито и брзо уништавају све што су људи годинама стицали и стварали. Високе температуре праћене густим димом представљају озбиљну претњу по живот и здравље људи који се суочавају са пожарима. Опште је познато да је дим највећа претња људима који покушавају да се евакуишу из својих домова, а да је узрок томе недовољно развијена свест грађана о опасностима и начинима спровођења таквих евакуација. Да би се ублажиле последице насталих пожара неопходна је брза и правилна реакција људи који са друге стране поседују одговарајућу опрему за гашење пожара. Руководећи се свим претходно споменутим разлозима, спроведено истраживање представља скроман покушај испитивања одређених елемената припремљености грађана за реаговање у таквим ситуацијама. Свакако, потребно је спровести много обимније истраживање о пожарима како би се расветлила мултидимензионална и мулти факторска природа припремљености грађана, домаћинства, локалних заједница и државе за такве догађаје. Ипак, добијени резултати истраживања представљају значајну полазну основу у оквиру којег је утврђено да врло мали број испитаника, само једна трећина грађана, поседује апарат за гашење пожара. Са друге стране, резултати истраживања показују да иако мањи број грађана поседује апарат за гашење пожара, много већи број познаје правилан начин реаговања и коришћења таквих апарата. У складу са добијеним резултатима истраживања, потребно је унапредити ниво поседовања апарата за гашење пожара имајући у виду сва истраживања у којима се јасно показује веза између велике брзине ширења пожара и непоседовања таквих апарата. Да би се унаредило такво стање, доносиоци одлука у земљи могу размислити у смеру доношења одговарајућих законских или подзаконских аката који би на својеврсни начин мотивисали грађане да поседују апарате за гашење пожара. Када је реч о искуствима грађана са употребом хи-

дрантске мреже, истраживање је показало да је веома мали број грађана икада долазио у ситуацију да употреби хидрант као средство за гашење пожара. Све то указује и буди сумњичавост у погледу самог познавања начина руковања хидрантом.

Полазећи од добијених резултата истраживања потребно је осмислити одговарајуће кампање узимајући у обзир и споменуте утицаје персоналних и срединских фактора, са циљем унапређења ниво поседовања апарата за гашење почетних пожара, али и унапређења њихове безбедносне културе о пожарима. У будућим свеобухватнијим истраживањима о пожарима потребно је испитати баријере за унапређење припремљености грађана, домаћинства, локалне заједнице и државе за реаговање у таквим ситуацијама.

Литература

- [1] Bihari, M., & Ryan, R. (2012). Influence of social capital on community preparedness for wildfires. *Landscape and Urban Planning*, 106(3), 253-261.
- [2] Chien, S.-W., & Wu, G.-Y. (2008). The strategies of fire prevention on residential fire in Taipei. *Fire Safety Journal*, 43(1), 71-76.
- [3] Cvetković, V. (2015). Spremnost za reagovanje na prirodnu katastrofu-pregled literature. *Bezbednost, policija i građani*, 11(1-2), 165-183.
- [4] Cvetković, V., & Gačić, J. (2017). Пожари као угрожавајућа појава безбедности: чиниоци утицаја на знање о пожарима - Fires as threatening security phenomenon: factors of influence on knowledge about fires. The 10th International Conference – Crisis management days: Security environment and challenges of crisis management, Hrvatska, Velika Gorica, 24, 25 and 26 May 2017.
- [5] Cvetković, V., & Stanišić, J. (2015). Relationship between demographic and environmental factors with knowledge of secondary school students on natural disasters., SASA. *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic*, 65(3), 323-340.
- [6] Cvetković, V., & Filipović, M. (2017). Pripremljenost za reagovanje na rizike od prirodnih katastrofa: preporuke za unapređenje bezbednosti građana - Preparedness for responding to natural disaster risks - recommendations for improving citizens security. Beograd: Zadužbina Andrejević - Instant system.
- [7] Cvetković, V., & Dragičević, S. (2014). Spatial and temporal distribution of natural disasters. *Journal of the Geographical Institute/ Geographical Institute "Jovan Cvijic"*, 64(3), 293-309.
- [8] Hanifan, L. J. (1916). The rural school community center. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 67(1), 130-138.
- [9] Haines, T. K., Renner, C. R., & Reams, M. A. (2008). A Review of State and Local Regulation. *The Economics of Forest Disturbances*, 273.
- [10] Holborn, P., Nolan, P., & Golt, J. (2003). An analysis of fatal unintentional dwelling fires investigated by London Fire Brigade between 1996 and 2000. *Fire Safety Journal*, 38(1), 1-42.
- [11] Kihila, J. M. (2017). Fire disaster preparedness and situational analysis in higher learning institutions of Tanzania. *Jambá: Journal of Disaster Risk Studies*, 9(1), 1-9.
- [12] McGee, T. K., McFarlane, B. L., & Varghese, J. (2009). An examination of the influence of hazard experience on wildfire risk perceptions and adoption of mitigation measures. *Society and Natural Resources*, 22(4), 308-323.
- [13] Nelson, K. C., Monroe, M. C., & Johnson, J. F. (2005). The look of the land: homeowner landscape management and wildfire preparedness in Minnesota and Florida. *Society and Natural Resources*, 18(4), 321-336.

[14] Quintiere, J. G. (2016). Principles of fire behavior: CRC Press.

[15] Paton, D., & Tedim, F. (2012). Wildfire and community: facilitating preparedness and resilience: Charles C Thomas Publisher.

[16] Републички завод за статистику. Доступно на:
<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2016/pdf/G20162020.pdf> Приступљено 20.08.2017.
у 18 часова.

[17] Saadat, S., Naseripour, M., & Rahimi, B. (2009). Safety preparedness of urban community for New Year fireworks in Tehran. *Burns*, 35(5), 719-722.

[18] Стратегија одрживог развоја општине Пријепоља, 2016-2020.

[19] Tierney, K. J. (1993). Disaster preparedness and response: Research findings and guidance from the social science literature.

[20] Закон о заштити од пожара (Сл. гласник РС, бр. 111/2009 и 20/2015).

[21] Закон о ванредним ситуацијама (Сл. гласник РС, бр. 111/2009, 92/2011 и 93/2012).

Милијана Ђорђевић*

Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Животну средину угрожавају бројне и разноврсне опасности, којима се човек супротставља у границама својих умних и техничких могућности. Све опасности које угрожавају животну средину можемо поделити у две основне групе, и то мирнодопске и ратне. Ноторна је чињеница да постоји преминација мирнодопских над ратним опасностима и оне угрожавају нашу биосферу. Мирнодопске опасности се даље могу поделити на природне и техничко-технолошке опасности. Природне елементарне непогоде подразумевају ванредна стања која настају деловањем природних сила независно од људске воље. Закон о заштити од елементарних и других већих непогода дефинисао је ове појаве као: земљотрес, поплаву, бујице, атмосферске непогоде, суше, снежни наноси и лавине, нагомилавање леда на водотоку, одроњавање и клизање земљишта (клизишта), пожаре, експлозије, неконтролисано ослобађање, изливање или растурање штетних гасовитих, течних или чврстих хемијских и радиоактивних материја, саобраћајних незгода итд.

Кључне речи: *земљотрес, врсте земљотреса, скале за мерење потреса, ефекти и последице земљотреса*

Појмовно одређење и врсте земљотреса

Земљотреси прате еволуцију Земље као планете од самог почетка њеног постојања па до данас. Од свих опасности које угрожавају животну средину Земље 8% отпада на земљотресе, што можемо видети из графичког приказа природних елементарних непогода.

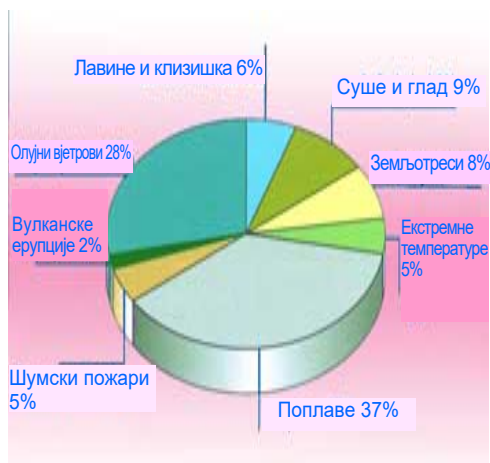
„Земљотрес или трус настаје услед померања тектонских плоча, кретања Земљине коре или појаве удара, а последица је подрхтавање Земљине коре због ослобађања велике енергије.“¹ На земљиној површини потрес се може манифестовати различито и то као дрмање, дислоцирање тла а у новије време могу изазвати појаву цунамија, разорног морског таласа висине 10–30 метара.

Земљотреси одавно заокупљају пажњу човека али развој сеизмологије као науке њено проучавање почиње тек у 19. веку. И у Србији развој сеизмологије почиње

* milijana.djordjevic@fil.bg.ac.rs

¹ Википедија.

после рушилачког земљотреса 7. априла 1893. године са епицентром код Свилајнца. Зачетницима сеизмологије код нас се сматрају академик Јован Жујовић и професор Светолик Радовановић.

Слика 1 – Графички приказ природних елементарних непогода²

Према начину настанка постоје две врсте земљотреса природни и вештачки. Природни се даље могу поделити на спонтане и изазване. Спонтани земљотреси су они који настају услед померања – кретања литосферних плоча, односно тектонских плоча па се зову и тектонски земљотреси. Природни спонтани земљотреси поред тектонских су и вулкански и урвински.

Тектонски земљотреси спадају у најјаче и најмногбројније и око 90–95% свих потреса на земљи припадају овој врсти. Настају ослобађањем сеизмичке енергије у Земљиној кори. Узроци ових потреса су разламање Земљине коре, померање већ раседнутих блокова и тако даље. Па зато они највише деградирају животну средину. Постоје сазнања и докази да су сви земљотреси који су десили на простору Србије били тектонског порекла.

Вулкански земљотреси су условљени вулканском активношћу у подручјима у којима има активних вулкана. Разорно дејство вулканских потреса може бити врло јако, али је просторно доста ограничено. Процентуално изражено на њих отпада око 7% свих потреса.

За урвинске потресе је карактеристично да се њихови узроци налазе на самој површини Земље и дејствују на врло малом простору. То су локални потреси који учествују са 3% свих трусева. Најчешћи узрок је обрушавање великих стенских маса, таваница пећина и подземних шупљина изазивају потресе који се не осећају на великим растојањима и имају мали снагу, па зато они најмање деградирају животну средину. Они се дакле, јављају у теренима у чијој структури преовлађује кречњак, гипс или друге стене које су подложне лакој разарању.

² М. Ђорђевић: *Увод у екологију*, Филолошки факултет, Београд, 2011, стр. 60.

Вештачки (антропогени) потреси настају због техничке делатности човека који је у току свог развоја успео да створи таква средства и производи такве количине енергије којом нарушава равнотежу у атмосфери, биосфери и коначно и у геосфери. Јачина ових земљотреса достиже вредност о 5° Меркалијеве скале.³ Узроци могу бити различити: снажне експлозије, нагло пражњење и пуњење акумулација.

Према дубини на којима се налази жариште земљотреса разликујемо следеће групе: Плитка од 0–70 km дубине, нормална од 70–120 km, средње дубока од 120–300 km и дубока жаришта на 700 km испод површине Земље.

Према распореду жаришта земљотреса на земљиној површини можемо издвојити четрнаест трусних области у свету (табела 1).

Табела 1 – Трусне области у свету

Ред. бр.	Област земљотреса	Јачина потреса те области
1.	Средоземноморска (од Португалија до Анадолије у Турској)	до 10° МКС ⁴
2.	Турска, Кавказ, Иран, Авганистан, Пакистан	до 12° МКС
3.	Западни (централни Хималаји, Хиндикус, Памир)	до 11° МКС
4.	Источни Хималаји, Бурма	до 11° МКС
5.	Анданска и Никобарска острва, Суматра и Јава	до 11° МКС
6.	Целбес и Источна половина Сундског архипелага	до 11° МКС
7.	Боруко	под врло слабом је сеизмичком активношћу
8.	Филипини, Нова Гвинеја, Соломонска острва, Фиди, Тонга, Каролинска и Маријанска острва	карактеристике ове области је: велики број земљотреса од слабих до најјачег интензитета
9.	Јапан, Кореја, Аелутска острва, Аљаска	чести и јаки вулкански земљотреси
10.	Западни обод С. Америке и Централне Америке	до 10° МКС
11.	Западни обод Ј. Америке (појас Кордиљен-Анди)	до 12° МКС
12.	Арапско-афрички појас Рифтова	земљотреси плитких дубина
13.	Средњоатлански и Атланско-Индијски подморски гребен	до 10° МКС
14.	Подводни гребен Индијског океана	до 10° МКС

Из табеле 1 да се закључити да је савремена сеизмологија дефинисала 14 трусних области у свету које се разликују према дубини и јачини потреса.

³ Пример за ову врсту земљотреса су потреси који су настали бомбардовањем Београда 1941. и 1944. године. Ова бомбардовања извођена су у виду „тепиха“, тако да су стварала веома снажна колебања тла, која су одговарала потресима од 9° и 10° МКС. Потрес и Индији 1967. године који настао при пуњењу акумулационог језера као и потреси коју су настали при нуклеарним пробним експлозијама (атомска бомба бачена на Хирошиму 1945. године одговарала је интензитету земљотреса од 7° МКС).

⁴ Наша земља припада овој трусној области.

Мерење јачине потреса

На јачину земљотреса утиче више чинилаца као што су: количина ослобођене енергије, дубина хипоцентра, удаљености епицентра и грађа Земљине коре. Јачина земљотреса мери се по два различита основа, међусобно зависна, али суштински различита, тако да се изражавају различитим скалама: 1. Рихтеровом скалом се мери јачина енергије у жаришту земљотреса. Та скала има 0–9°. 2. Меркали–Канкани–Сиберговом (МКС) скалом од 0–12° се мере рушилачки ефекти земљотреса на површини земље. То је тзв. скала интензитета која је била код нас у употреби до 1989. године. Од 1989. године је званично у употреби код нас Медведев–Спонхојер–Карника скала интензитета такође од 12°, која је уствари модификована МКС скала.

У XX веку било је доста земљотреса, различите јачине са различитим последицама како по становништво тако и животну средину. У табели 2 набројани су најјачи земљотреси од 1900–2000. године.

Табела 2 – Најјачи земљотреси од 1900. до 2000. године

Датум	Локација	Јачина
22. мај 1960.	Чиле	9,5
28. март 1964.	Аљаска	9,2
09. март 1957.	Аљаска	9,1
04. новембар 1952.	Камчатка	9,0
31. јануар 1906.	Еквадор	8,8
11. новембар 1922.	Чиле–Аргентина граница	8,7
04. фебруар 1965.	Рт Исланд, Аљаска	8,7
16. децембар 1920.	Кина	8,6
15. август 1950.	Асам–Тибет	8,6
13. октобар 1963.	Курилска острва	8,6
26. јун 1917.	Тонга	8,5
03. фебруар 1923.	Камчатка	8,5
јул 1976.	Кина	8,2

Из табеле три можемо закључити да су земљотреси у прошлом веку били различите јачине, од 8,2 до 9,5° и да су се ти земљотреси десили ван простора Европе.

Земљотреси су се дешавали и почетком XXI века, дешавају се и даље.⁵ (табела 3).

⁵ Према мишљењу неких научника подрхтавање Земље се дешава сваке секунде на различитим локацијама.

Табела 3 – Земљотреси у XXI веку

Датум	Локација	Јачина	Број жртава
26. јануар 2001.	Индија	7,9	20.000
21. мај 2003.	Алжир	7,3	2.000
26. децембар 2003.	Иран	6,5	26.000
26. децембар 2004.	Суматра	8,9-9,1	230.000
22. фебруар 2005.	Иран	6,4	500
28. март 2005.	Суматра	8,7	1.300
8. октобар 2005.	Пакистан и Индија	7,6	73.000 до 75.000
27. мај 2006.	Јава	6,2	близу 6.000
17. јул 2006.	Јава	7,7	650
15. август 2007.	Перу	7,9	650 до 900
12. мај 2008.	Сечуан, Кина	8,0	близу 87.000
30. септембар 2009.	Суматра	7,6	више од 1100
12. јануар 2010.	Хаити	7,0	30.000-50.000 ⁶
27. фебруар 2010.	Чиле	8,8	више од 520
14. април 2010.	Кина	6,9	близу 3000
11. март 2011.	Јапан	9,0	19.000
23. октобар 2011.	Турска	7,2	више од 600
2. август 2014.	Кина	6,1	600
25. април 2015.	Непал, део Индије и Бангладеша		1.341
24. август 2016.	Италија	6,1	300
29. октобар	Италија	6,6	0 ⁷
децембар 2016.	Суматра	6,8	100
15. мај 2017.	Папуа Нова Гвинеја	6,2	-
12. јул 2017.	Северна Кореја	6	-
7. септембар 2017.	Мексико	8,2	100
19. септембар 2017.	Мексико	7,4	305-400

Из табеле три можемо закључити да су земљотреси у 21 веку били различите јачине од 6–9° Рихтера и да је број жртава страдалих у њима различит и износио је од 300 до 230.000 људи.

Међу шест најјачих земљотреса у свету, са магнитудом од 8,2–9–9,5° Рихтера, који су изазвали и цунами где су таласи достизали висину 25–60 метара су се десили од 1952. до 2017. године (табела 4).

⁶ Неки извори кажу да је било можда и 100.000 жртава.

⁷ Медији преносе информације да је до 3. 11. 2016. године било око 120 мањих потреса на истом локалитету у Италији што је узроковано накнадним кретањем тла а јачина тих потреса била је од 2–5° Рихтера.

Табела 4 – Најјачи земљотреси у свету

Датум	Локација	Јачина	Цунами
22. мај 1960.	Чиле	9,5	25 метара ⁸
28. март 1964.	Аљаска	9,2	60 метара
26. децембар 2004.	Суматра	8,9–9,1 ⁹	30 метара
4. новембар 1952.	Камчатка	9	је погодио Чиле, Аљаску и Нови Зеланд
11. март 2011.	Јапан	9	10–30 метара ¹⁰
7. септембар 2017.	Мексико	8,2	0,7 метара

Инструменти за регистровање земљотреса

Постоје више инструмената за мерење земљотреса. Међу њима се издвајају сеизмоскопи и сеизмографи. Сеизмоскоп је претеча сеизмографа и настао је у Кини и то 4000 године пре нове ере. Он региструје само потресе, а било је могуће и одредити правац одакле долазе трусни таласи.

Сеизмографи су новије датума и они региструју временску историју потреса. Осцилације се механички преносе на траку која се креће уједначеном брзином, и то 60 или 120 mm у минути. Постоје и оптички сеизмографи који региструју временску историју потреса на фото осетљивом папиру.

Сеизмограм је папирна трака на којој сеизмограф исписује линију потреса из које се очитава временска историја потреса (време и јачина потреса).

Сеизмометар је инструмент који региструје померање земљишта за време потреса.

Промене које прате земљотресе су бројне а у пракси су најчешће:

- „промене брзине сеизмичких таласа због измене густине стенских маса услед промене унутрашње структуре стена,
- смањење електричне отпорности тла – због појаве микропукотина у стенама,
- промене порозности тла, садржаја воде и слично,
- флукуација гравитационог и геомагнетског поља у региону – због промене густине стена и других физичких својстава у фази припреме земљотреса,
- појава „ројева“ мањих и већих земљотреса у периоду од неколико дана пре главног земљотреса,
- емисија електромагнетских зрачења у широком дијапазону фреквенција,
- појава подземних електричних струја у тлу,
- еманација (ослобађање) гаса радона из тла и воде,
- нагле промене нивоа подземне воде (осциловање воде у бунарима и сл.),
- лагано издизање или спуштање делова тла у зони будућег раседа (епицентрално подручје), мале промене нагиба терена итд.“¹¹

⁸ После 3 дана од земљотреса догодила се и ерупција једног вулкана.

⁹ За овај земљотрес сам нашла различите податке да је његова јачина била од 8,9; 9; 9,1 и чак 9,3° код различитих аутора, а и број настрадалих варира од 230.000–250.000 људи.

¹⁰ Овај земљотрес изазвао је оштећење нуклеарне централе Фокушима – где је радијација повећана преко 1.000 пута.

У зависности од јачине земљотрес изазива више ефеката:

- психолошки ефекат се испољава као страх, паника,
- механички (рушилачки) ефекат се огледа кроз оштећења и рушења стамбених објеката, културних споменика, путева и других комуникација, инфраструктуре, мостова;
- педолошки и геолошки ефекат (промене изгледа земљине површине) који се огледа кроз стварање нових језера, мењање тока река, настајање поплава, промену нивоа вода у бунарима, стварање пукотина на површини земље, нових клизишта и активирање постојећих, уништавање биљних култура,
- хемијски ефекат – оштећења на нуклеарним централама и хемијских постројењима доводе до емисије загађујућих материја чиме је угрожена животна средина;
- цунами – потреси са епицентром на дну мора и океана изазивају таласе цунами, који могу да досегну висину и до неколико десетина метара (10–60 m).

Закључак

Земљотрес као подгрупа мирнодопских опасности у последње време су све учесталији. Они се дешавају независно од воље човека а њихове последице су различите и непредвидљиве.

Искуства досадашњих земљотреса указују на следеће:

- непредвидив је њихов почетак, обим и време трајања,
- последице по људе и животну средину се разликују од врсте, јачине и локације која је захваћена,
- неопходно је праћење земљотреса, сређивање статистичких података и доношење закључака за будуће земљотресе,
- да би се умањили негативни ефекти по животну средину, људе и материјална средства, неопходна је добра организација превентивних снага пре настанка земљотреса, као и за време његовог дешавања.

Заштита од земљотреса треба да буде перманентна и пропорционална економском развоју земље у целини, чиме би се сеизмички ризик довео до прихватљивог нивоа.

Литература

- [1] Ђорђевић, М.: *Земљотреси у последњој декади XX века и њихове последице*, Зборник радова, Факултет Цивилне одбране, Београд, 2000.
- [2] Ђорђевић, М.: *Земљотреси и његови ефекти дејства на животну средину*, „Екологија“, бр. 43, Београд, 2004.
- [3] Ђорђевић, М.: *Увод у екологију*, Филолошки факултет, Београд, 2011.

¹¹ Ђорђевић, М.: *Увод у екологију*, Филолошки факултет, Београд, 2011. стр. 68.

СПЕЦИФИЧНОСТИ СТАТИЧКОГ ПРИВАТНОГ ОБЕЗБЕЂЕЊА ОБЈЕКТА У ЗОНАМА ВИСОКОГ РИЗИКА*

Срђан Срдановић
Janus Global Operations LLC, Basra, Iraq

Инфраструктурне инсталације, кампови, базе, аеродроми, амбасаде, пословни и други објекти у зонама високог ризика, имају потребу заштите од нападача који су најчешће опредељени за извршење самоубилачког или комплексног напада на објекат. Нападачи на објекте у зонама високог ризика су ређе мотивисани пљачком робе и киднаповањем лица смештених у објектима. Предмет овог рада су специфичности приватног статичког обезбеђења објеката у зони високог ризика. Резултати добијени истраживањем намећу радницима службе приватног статичког обезбеђења објеката у зонама високог ризика, да адекватним мерама одврате и спрече нападачи и заштите додељене објекте, сачувају животе и здравље особа смештених у објектима, сачувају имовину у објектима и заштите постојеће пословање које се врши унутар додељених објеката. Научна оправданост овог истраживања и рада је садржана у чињеници да је свеобухватно, објективно и интегративно сагледавање потенцијала које поседују субјекти приватне безбедности у статичкој заштити објеката у зони високог ризика, немогуће без увида у актуелно стање у овој области, сагледавајући чињенице и специфичности са терена. Друштвена оправданост овог истраживања и рада огледа се у указивању стручној јавности на значај правовременог и организованог планирања и спровођења активности које чине потенцијале субјеката приватне безбедности у току статичке заштите објеката у зони високог ризика, ефикаснијим. Закључак овог истраживања и рада је да је неопходан посебан систем мера безбедности, које су прилагођене ситуацији на терену и којима ће се ризик од напада свести на најмањи могући ниво или на најефикаснији начин одговорити на нападе на штићени објекат у зони високог ризика.

Кључне речи: *Самоубилачки напад, приватно обезбеђење у зони високог ризика, стражарска служба, патролна служба, тим на капији*

Увод

Једна од најактуелнијих и најзаступљенијих безбедносних претњи, уз ширење оружја за масовно уништење, сукобе (посебно унутар државне сукобе) и транснационални организовани криминал, је и тероризам, који је посебно присутан

* Стручни рад је проширење текста публикованог у http://www.odbrana.mod.gov.rs/odbrana-stari/vojni_casopisi/vojno_delo_2015_6.html.

у такозваним *зонама високог ризика*.¹ Зоном високог ризика, према западној теорији истраживања безбедности, формулише се простор захваћен ратним дејствима или сукобима ниског интензитета. Тренутно, територије на којима постоје ратна жаришта су Авганистан, Ирак, Сирија, Сомалија, итд. Такође, зоне високог ризика се налазе и у државама где је присутна снажна друштвено-политичка нестабилност (Пакистан, Либија, Израел–Либан, Јемен, Мали, Алжир, Египат, Судан–Јужни Судан, Конго итд). Осим терористичких напада у зонама високог ризика, нарочито на афричком континенту, присутни су тешки облици криминала, као што су тешка разбојништва, пљачке и отмице.

Поред основних субјеката система безбедности у већини држава, све заступљенији је и сегмент приватне безбедности. Убрзана комерцијализација безбедносних услуга није мимоишла ни зоне високог ризика, нарочито у последње две деценије. На тржишту безбедности су се појавили послови које државни субјекти безбедности, држава у којима постоје ратна дејства, или држава које су ангазоване на просторима ратних дејстава, нису могле самостално и ефикасно обављати, те су се у значајној мери ослониле на *субјекте приватне безбедности*. Приватну безбедност у зонама високог ризика спроводе претежно приватне војне и приватне безбедносне компаније као нови/модерни „провајдери“ безбедносних услуга.

Све већа актуелност субјеката приватне безбедности и њихово веће присуство у зонама високог ризика, као и невелика литература и материјали који се баве тематиком статичког приватног обезбеђења у зонама високог ризика, оправдавају израду оваког стручног рада.

Потреба истраживања улоге сектора приватне безбедности у зонама високог ризика, са освртом на статичку заштиту објеката од терористичких напада, произилази из чињенице да је основно деловање субјеката приватне безбедности окренуто супротстављању и борби против тероризма, који је постао глобална претња безбедности, те је неопходно континуирано, програмски и акционо деловати на ефикасном и правовременом сузбијању тероризма.

Увођење новина и промене у тактици нападача изискују од радника службе приватног статичког обезбеђења објеката у зонама високог ризика, да адекватним мерама одврате и спрече нападаче и заштите додељене објекте.

Поједине приватне војне и приватне безбедносне компаније снабдевају своје тимове за обезбеђење објеката, уређајима за ометање радио сигнала, који се превентивно користе као заштита од нападачких средстава.

Борбени контакт и реакцију службе приватног обезбеђења објекта у зони високог ризика карактеришу:

- недовољно јасна ситуација и њене нагле промене,
- краткотрајне припреме и брзо одлучивање,
- самосталност службе приватног обезбеђења објекта у одбрамбеној активности,
- мала могућност садејства и добијања испомоћи ван периметра штићеног објекта и
- отежано командовање и велики значај иницијативе потчињених елемената структуре службе приватног обезбеђења објекта.

¹ О тероризму и организованом криминалу као глобалним претњама безбедности опширније у: Мијалковић Саша, Младен Бајагић, *Организовани криминал и тероризам*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012; Townshend, C., *Terrorism: A Very Short Introduction*, New York, Oxford University Press., 2002; Carr, M., *Unknown Soldiers: How Terrorism Has Transformed the Modern World*, London: Profile Books., 2006.

Карактеристике самоубилачких терористичких напада на објекте у зонама високог ризика

Старогрчки филозоф Сенека је закључио да: „Човеку свакога дана прети опасност од човека“. Из историје су познати примери самоубилачког жртвовања у ратовским борбама у Првом светском рату, затим јапанских пилота „камиказа“, све до данашњих дана где доминирају самоубилачки терористички напади исламских фундаменталиста.

Према анализи самоубилачких акција америчког политиколога Роберта Папеа² (*Robert A. Pape*), уочава се стални раст броја самоубилачких терористичких напада у последњих тридесет година у свету. Са око три изведене самоубилачке акције годишње у осамдесетима, број таквих акција је нарастао на десетак колико их се догађало током деведесетих, да би у прошлој деценији нарастао на више од 50 годишње.

Личном анализом информација које продају приватне компаније које се баве прикупљањем и тржишном дистрибуцијом података³, увидео сам да је број самоубилачких терористичких напада само на простору Авганистана, на годишњем нивоу већи од броја 80 и да је у сталном порасту.

Подаци из истих извора показују и стални пораст броја напада са лаким пешадијским наоружањем (уз коришћење аутоматских пушака, пиштоља, ручних бомби, ручних ракетних бацача, минобацача и др.). Но, како је напад са лаким пешадијским наоружањем карактеристичан не само за зоне високог ризика, *Самоубилачки терористички напади су специфичност статичког приватног обезбеђења у зонама високог ризика.*

Штићене личности се у зонама високог ризика крећу на релацији објекат смештаја – објекти рада (разне приватне компаније, банке, амбасаде, канцеларије међународних организација, објекти владе и локалних институција, војно-полицијски објекти, аеродроми, градилишта, енергетске и индустријске инсталације итд.). Објекте смештаја као и објекте рада, по правилу, обезбеђује професионална војно-полицијска или приватна служба обезбеђења. Нападачима су подједнако интересантни и објекти смештаја и објекти рада, те најчешће користе самоубилачке нападе у оба случаја.

Напад самоубице на одабрани објекат је индивидуални чин али је нападач-самоубица последња карика у ланцу добро организоване групе људи који су у позadini ових напада. Након доношења одлуке о нападу, организатори акције се баве:

1. избором мете(објекта, личности, возила и др.),
2. прикупљањем података о мети,
3. регрутовањем нападача,
4. физичко-менталном припремом нападача,
5. припремом наоружања и експлозивних пуњења и
6. организацијом транспорта нападача до мете напада.

² Pape, Robert A., "The Strategic Logic of Suicide Terrorism", *American Political Science Review*, Vol. 97, No. 3 August 2003, pp. 20-32.

³ "Securo group", "Titan", компаније које послују у оквиру "ACAS" групе итд.

Сагледавајући нападачке активности које изводе војно-полицијске снаге, према самоубилачког напада се од истих разликује по томе што не садржи елемент спасилачке операције нападача након извршеног напада. Та чињеница умногоме олакшава посао организаторима самоубилачких напада и знатно отежава рад службама обезбеђења, било да су оне део војно-полицијских састава било да су део приватних компанија. *Специфичност статичког приватног обезбеђења у зонама високог ризика је непостојање плана за евакуацију нападача и небрига за њихову личну сигурност у завршној фази напада.*

У организовању и извођењу самоубилачких напада учествује више људи, некада и више десетина њих. Најмањи је број непосредних нападача- самоубица, док се остали чланови тима неће детонирати, али без њиховог присуства у организовању, извођењу напада би било немогуће.⁴ Такви људи бирају мету, прикупљају податке о мети, раде регрутацију нападача, раде обуку и психолошку припрему нападача, набављају наоружање и потребне делове експлозивног пуњења, обезбеђују смештај, снабдевање и безбедност нападача за време припреме напада. Они учествују како у овим набројаним елементима припреме напада тако и у непосредном извођењу напада на позицијама осматрача, возача, видео сниматеља, маркираната – репера, курира – извештача са места напада и другим позицијама са којих се пружа подршка нападачима.

За успех напада самоубице неопходна је тајност припрема и тајност почетне фазе извођења напада. Да би се постигао ефекат изненађења организатори самоубилачког напада морају да обезбеде тајност својих припрема уз истовремени рад на прикупљању информација о мети. Информације се добијају извиђањем мете и што су прецизније и свеобухватније, омогућавају корисницима да напад испланирају детаљно. Уколико је напад добро испланиран, самоубица ће остати непримећен све до извршења самоубилачког чина. Обзиром да је за извршење самоубилачких напада неопходна велика количина информација, организатори напада имају читаву мрежу агената који на терену прикупљају податке. Они извиђају објекат напада, приступне саобраћајнице, времена и руте кретања мета, времена смена стражарске службе и друге карактеристике службе обезбеђења мете(безбедносне мере, поступке, опрему, возила и др).

Међународне институције (UN, EUPOL, UNDP, итд) као и приватне војне и приватне безбедносне компаније упошљавају велики проценат домаћег становништва на терену где су ангазоване. Све из разлога ниске цене рада и жеље да их домаће становништво не доживљава као окупаторе и непријатеље. Управо међу тим домаћим радницима, унутар обезбеђиваних објеката, налазе се и сарадници организатора самоубилачких напада, који за потребе припреме и извођења напада прикупљају информације о мети напада. Наводим пример напада на базу(својевремено највећу војну базу на планети), где су се налазили кампови Бастион и Ледернек (*Camp Bastion and Camp Leatherneck*),⁵ у авганистанској провинцији Хелманд, 2012. године. Тада је група од 15 талибана у организацији, тада актуелне терористичке мреже Хакани, извршила упад у објекат и убила двојицу америчких marinaца, ранила још деветоро људи и уништила 8 авиона типа Харијер.

⁴ Sprinzak, E., *Razumni fanatici*, vid. <http://www.bhdani.com/arhiva/223/t22313.shtml>

⁵ Упореди: Camp Leatherneck, Интернет 18/08/2014, <http://www.bbc.com/news/world-asia-19608561>.

За припрему овог успешно изведеног напада, организатори су користили информације локалних радника који су обављали грађевинске послове унутар кампа и који су непосредно оставили пролазе (рупе у оградџи), које су користили нападачи-самоубице. *Специфичност статичког приватног обезбеђења у зонама високог ризика је присутност локалних радника унутар штићених објеката.*

Локални радници потичу из племенски уређених друштава. На челу ових етничко-територијалних група, најчешће се налази једна особа (поглавица – вођа племена). Вођа племена ауторитарно руководи и организује живот својих саплеменика. Вође племена су део званичних органа локалних и државних власти. У Авганистану вође племена чине специфичну институцију законодавне власти – „Шура“. Безбедносни менаџменти приватних војних и безбедносних компанија, не могу да врше запошљавања нових локалних радника, без консултација са вођама племена. На појединим територијама на којима се налазе обезбеђивани објекти а на којима живе припадници одређеног племена, запошљавају се искључиво локални радници који потичу из истог племена. Изузетак су радне позиције које изискују одређену школску спрему или радну вештину, коју већина ових кандидата за посао, не поседује (преводиоци, возачи, руковођи различите техничке опреме итд). Јак осећај припадности племену и окружење са саплеменицима, ствара тешкоће у раду безбедносног менаџмента, са овим људима. Врло су честа колективна одбијања наређења, колективна напуштања радног места, колективни прекид рада итд.

У оваквим случајевима, неопходна је сарадња безбедносног менаџмента са племенским старешинама, како би се настали проблеми превазишли и служба обезбеђења наставила несметано да функционише. *Специфичност статичког приватног обезбеђења у зонама високог ризика је сарадња безбедносног менаџмента са племенским старешинама са територије штићеног објекта.*

За успех самоубилачког напада важан је и квалитетан одабир (регрутовање) нападача. У време 90-их година прошлог века бирање кандидата за самоубице-нападача било је везано искључиво за исламску службу, и тада су религиозне терористичке организације „HAMAS“, „Исламски џихад“ и др. имале своје регрутере у џамијама. Данас се регрутовање модерних самоубица врши у школама, на месту запослења, у комшилуку па и у породицама. Нису само идеолошко-религијски мотиви присутни као пресудни у доношењу одлуке да неко себи одузме живот, при томе убијајући и друге људе око себе. У свом раду на придобијању нових нападача, регрутери примењују методе уцена, застрашивања, новчаних обештећења и обећања према породици нападача и др. Нападаци се бирају из различитих националних, полних, социјално-интелектуалних и старосних структура. Од млађих мушкараца, преко искусних бораца до жена са децом, од нешколованих сељана до интелектуалаца. Талибани примају у своје редове нападача и дечаке узроста од 12 до 15-ак година старости. Различитост у одабиру нападача доказује и из праксе познат пример самоубилачког напада из 2009. године у авганистанској провинцији Кхост, на камп „Charman“, где је лекар јорданског порекла убио себе и још 7 оперативаца CIA и ранио још шесторо људи. Овај интелектуалац је био двоструки агент. И америчка агенција CIA (*Central Intelligence Agency*)⁶ и Ал Каида користиле су његове

⁶ Опширније о овој обавештајној агенцији у: Бајагић, Младен, *Шпијунажа у XXI веку – савремени обавештајно-безбедносни системи*, MARSO, Београд, 2010.

услуге. На дан напада, он је истовремено заказао састанак са више оперативаца CIA, унутар базе Чепмен.⁷ Сваки од њих је желео да лично сазна коју то важну информацију арапин има да пренесе, те су сви заједно дошли на место састанка да га домаћински дочекају. У тренутку када су му прилазили ради поздрава, јорданац се детонирао.

Ауто-парк након активирања бомбаша-самоубице

Одабир нападача – самоубица из различитих психолошких и демографских структура истичем као специфичност статичког приватног обезбеђења, у зонама високог ризика.

Возила која самоубице непосредно користе приликом напада или их други возачи само довозе до места напада, често су украдена, или само користе украдене регистарске ознаке (користе се возила и регистарске таблице међународних организација – најчешће од “UN”-а, због најмасовнијег возног парка). Разлог овоме је лакша проходност приликом проласка контролних војно-полицијских пунктова, заваривање трагова и постизање ефекта изненађења.

⁷ (FOB Chapman/ Forward Operating Base Chapman- енгл. превод Истурена Оперативна База Чепмен).

Експлозивна пуњења бомбаша-самоубица активирају се личним активирањем нападача или активирањем са дистанце. Често нападу бомбаша – самоубица претходи продирање возила у објекат напада. Најчешће бирају време за напад које се поклапа са завршетком једне од пет дневних молитви, када су исламски фундаменталистички борци најмотивисанији за самоубилачки напад. Бомбаши – самоубице извршавају своје нападе:

1. пешачки/BBIED,⁸
2. мотоциклима/MBIED,⁹ и
3. возилима/VBIED.¹⁰

Осим оваквог случаја, где нападач лично врши активирање експлозивног пуњења¹¹ притискајући прекидач који му је учвршћен у длану руке, постоји могућност и где активирање експлозивног пуњења врши „оператор“ са даљине, процењујући прави тренутак за детонирање. У том случају активирање се врши електро-путем, најчешће мобилним телефоном или радио уређајем.

Цена оваквог самоубилачког појаса је око 100 америчких долара. Његова израда је технички једноставна. Као и разне врсте наоружања и муниције, и експлозив је доступан за куповину, на црном тржишту. Израдом експлозивних пуњења руководи обучени људи.¹²

Организација службе приватног обезбеђења објеката у зонама високог ризика

Објекти у зонама високог ризика су објекти за смештај људи, као и објекти рада (разне приватне компаније, банке, амбасаде, канцеларије међународних организација, објекти владе и локалних институција, војно-полицијски објекти, градили-

⁸ BBIED- Body Born Improvised Explosive Device – Прслук за тело са импровизованом експлозивном направом, Упореди: Improvised explosive device, Internet 18/09/2014, http://en.wikipedia.org/wiki/Improvised_explosive_device, Alexander, Naomi et al., „Body-borne IED detection: NATO DAT#10 BELCOAST 09 demonstration results“, SPIE, Vol.7670, 76700G (2010).

⁹ MBIED-Motocycles Born Improvised Explosive Device - Импровизована експлозивна направа на мотоциклу, Упореди: Briefing to the UN Convention on Certain Conventional Weapons: Diversion of Civilian Explosives and Commercial Products for use in IEDs, April 2014, Internet, 18/07/2014, [http://www.unog.ch/80256EDD006B8954/\(httpAssets\)/D4830D557AE1C3A0C1257CAE0045D4E0/\\$file/09+USA-JIEDDO+\(Maj+O'Connell\)_APII+GX+2014.pdf](http://www.unog.ch/80256EDD006B8954/(httpAssets)/D4830D557AE1C3A0C1257CAE0045D4E0/$file/09+USA-JIEDDO+(Maj+O'Connell)_APII+GX+2014.pdf).

¹⁰ VBIED – Vehicle Born Improvised Explosive Device- Импровизована експлозивна направа у возилу, Упореди: Vehicle Borne IEDs (VBIEDs), Internet 21/07/2014, <http://www.globalsecurity.org/military/intro/ied-vehicle.htm>.

¹¹ Експлозивно пуњење се састоји од метака бризантног експлозива, електродетонатора, каблова, електричне батерије, прекидача (тригера, мобилног телефона или радио уређаја), све заједно упакованих у прслук прилагођен телу нападача

¹² Јахиа Ајаш (Yahya Ayyash), звани „инжењер“ је био најпознатији израђивач бомби и један од лидера крила Хамас, „Одред Ал Касам“. Ајаш је рођен 06.03.1966. године, у месту Рафат, у близини Наблуса. Дипломирао је електротехничке студије на Беир Зеит универзитету (BeirZeitUniversity), 1988. године. „Одреду Ал Касам“ се прикључио 1992. године, након чега је специјализовао процес израде бомбе „домаће производње“, које су коришћене у серији самоубилачких напада у Израелу. Убрзо је постао најтраженији терориста у Израелу. Након потраге која је трајала три године, убијен је, од стране Израелских снага безбедности, 05. јануара 1996. године – бомбом која је била постављена у његов мобилни телефон, ICTwebsite<http://www.ict.org.il>.

шта, енергетске и индустријске инсталације итд.). Налазе се како у урбаним срединама, тако и на периферијама градова или у апсолутно руралним подручјима.

Основни елементи формације службе обезбеђења у објектима у зонама високог ризика су:

- стражарска служба(Static guards),¹³
- служба контроле приступа на улазно-излазним баријерама(ECP Enter Control Points, енгл. превод),
- патролна служба и
- служба видео и другог техничког надзора периметра објекта.

Свака од поменутих служби има своје стандардне процедуре рада.

Стражарски торањ у комбинацији са Хеско-баријером

Стражарску службу у највећем броју случајева сачињавају припадници локалне заједнице или бивши припадници војно-полицијских снага из „држава трећег света“ (Уганда, Филипини, Хаити, Непал и др). Изузетак су објекти посебног значаја, какви су амбасаде, објекти у којима су смештене командне структуре коалиционих снага или објекти у којима су смештене службе безбедности. На позицијама нижег менаџмента или нижим командирским дужностима, налазе се такође бивши официри и подофицири локалних војно-полицијских снага. На више дужности, попут супер визорских вођа смена (Shift Supervisor, енгл. превод) или дужности вођа тима (Team

¹³ Static Guards, Internet 29/06/2014, <http://www.consolidatedsecurity.com.au/static-guards/>

Leader, енгл. превод), најчешће се одређују бивши официри и подофицири припадници војно-полицијских снага из Европе, САД, Аустралије и Јужноафричке Републике. Често се у саставу стражарске службе у зонама високог ризика налазе и Гурке.¹⁴ Стражарска служба је најчешће организована двосменски (дневна и ноћна смена). Стражари бораве на торњевима који су на доминантној висини у односу на периметарски зид, који се израђује ређе од камена, армирано-бетонских елемената и од готових елемената комбинованих жичаном оградом и импрегнираног платна, између којих је песак, познатих као „хеско-баријера“ (Defensive Barriers – HESCO).¹⁵

Армирано-бетонски елементи и вреће са песком, као заштита од парчадног дејства минобацачких мина

¹⁴ Гурке су народ из државе Непал. Традиционално, обзиром на близину планинског венца Хималаји, део мушке популације ради послове пратње алпиниста који се пењу на Монт Еверест, али велики део Гурки ради војничке послове. Најпре у непалској армији, а касније они који се истичу квалитетом, добијају службу у Гурка бригади, у саставу енглеске армије. Због лојалности према претпостављенима и према послодавцима, гурке су бројне међу запосленима у стражарској служби приватног обезбеђења у зонама високог ризика. Такође, важан разлог њихове многобројности је и ниска цена рада и услови нижег животног стандарда под којим непалци раде.

¹⁵ *Defensive Barriers*, Internet 21/06/2014, <http://www.hesco.com/products/defensive-barriers>; *HESCO Bastion - Protective Barriers, Accommodation Bunkers and Hostile Vehicle Mitigation Fences*, Internet 21/06/2014, <http://www.army-technology.com/contractors/infrastructure/hesco/>.

Смену страже врши менаџер обезбеђења објекта. Вођа смене руководи стражом на дужности из контролне собе, и повремено обилази стражарска места. У сталном је контакту радио везом са менаџером обезбеђења објекта. Непосредно координира рад са вођом патроле на дужности, командирима излазно-улазних капија као и са вођом смене техничког надзора.

Стражарска смена која није на дужности, у случају напада на објекат, има задатак непосредног обезбеђења личности које су смештене у објекту. Након уверавања да су смештајни објекти напуштени и да суштићене личности упућене у најближе бункере, чланови ове стражарске смене, искључују електричну инсталацију у додељеним објектима, у случају пожара у додељеном објекту реагују користећи противпожарну опрему, помажу повређеним и болесним клијентима и у случају потребе пружају подршку у одбрани објекта, стражарској смени која је на дужности.

Служба контроле приступа на улазно-излазним баријерама је састављена од искуснијих стражара, који познају енглески језик и један од локалних језика. Њихова дужност је да врше контролу уласка лица и преглед возила која улазе, у просторштићеног објекта. Обавезно је присуство водича са псом обученим за откривање експлозива и барута. Важно правило је да увек може бити отворена само једна капија унутар баријере, како би ударни талас у случају експлозије био усмерен. Радом ове службе руководи командир капије, директно је потчињен вођи стражарске смене која је на дужности.

Пракса доказује, да је овај тим најизложенији могућем нападу. Ови радници треба на време да препознају сумњиву особу – потенцијалног нападача: посматрајући његов говор тела, да ли је нервозан, да ли се зноји, какав му је поглед, да ли не зна шта ће са својим рукама, да ли често мења позицију свог тела, где му је мобилни телефон, да ли нешто крије испод одеће итд.

Импровизовани лежајевии у станиции за збрињавање рањених и повређених:

У случају напада, командир капије организује закључавање капија на улазној и излазној баријери. Организује ватру у правцу нападача, распоређујући људство позади заклона. Извештава о нападу вођу стражарске смене. Удаљава људство које не припада служби обезбеђења. Нарочиту пажњу посвећује руковођењу ватром митраљеза са доминантне тачке. На време од вође стражарске смене захтева допуну муницијом и друге врсте подршке (санитетску, у борбеној опреми и др). Врши упућивање рањених и повређених ка станици за збрињавање рањених и повређених. Руководи ватром стражара у рејону капије. У случају пробијања баријера капија и инфилтрирања нападача у простор штићеног објекта, организује повлачење свог тима на наредни положај за одбрану.

Патролну службу чине радници са стражарским искуством. Патрола се спроводи искључиво унутар периметра штићеног објекта. Вођа патроле је директно потчињен менаџеру обезбеђења објекта, а координира рад са вођом стражарске смене на дужности, командирима капија као и вођом смене техничког надзора. У зависности од величине простора унутар штићеног периметра, патролу могу обављати и више тимова истовремено у додељеним секторима. Патрола на дужности може имати на располагању и возила. Патрола на дужности је и истовремено и група за интервенцију.

У случају напада на штићени објекат, менаџер обезбеђења или у његовом одсуству вођа стражарске смене на дужности, упућује патролу на место напада. Од патроле се очекује да најбрже реагује маневром и ватром и заштити нападнути сектор затварањем пролаза за евентуалну даљу пенетрацију нападача унутар штићеног објекта. У случају продирања нападача унутар штићеног објекта, чланови патроле ватром покривају угрожени простор користећи армирано-бетонске заклоне распоређене унутар периметра, по унапред одређеном систему ватре, за сваки заклон посебно, како се не би угрозила безбедност штићених лица у објекту. Чланови патроле морају бити обучени за блиску борбу у затвореном простору и за тимско „чишћење“ запоседнутих објеката (*Close Quarters Battle – CQB*).¹⁶ Обавезан део њихове опреме су и хемијска средства за привремено онеспособљавање (сузавац, шок, димне др. хемијске бомбе).

Дужност патроле је и да у време обедовања штити и контролише приступ у ресторани, из разлога што је у исто време велики број људи који могу бити мета, на истом месту. У случају да након напада нема даљег продирања нападача унутар објекта, чланови патроле обезбеђују место напада све до санације насталих оштећења и помажу групи за збрињавање повређених.

Службу видео и другог техничког надзора објекта чине вођа смене техничког надзора и потребан број руковалаца видео и другог техничког надзора обезбеђења периметра (геофонима, активним „IC“ детекторима покрета, осветљења, итд.). Њихово место рада је контролна соба. Најважнији задатак ове службе је да обезбеде правовремену детекцију неовлашћеног приступа периметру штићеног објекта као и контролу даљинског алармирања.

Вођа смене техничког надзора је директно потчињен вођи стражарске смене на дужности, и координира свој рад са вођом патроле на дужности као и са командирима капија. Минимум техничког надзора објекта у зони високог ризика је постојање система затвореног видео надзора (*Closed-circuit television – CCTV*).¹⁷

¹⁶ Close Quarter Battle (борба у затвореном простору).

¹⁷ CCTV – Closed Circuit Television (Систем затворене телевизије).

Потребни ниво заштите и најчешћи технички системи заштите објеката у зонама високог ризика

Могући нежељени догађаји у објектима који се обезбеђују у зонама високог ризика се тичу живота и здравља лица која се налазе унутар објеката, тј. личности које се обезбеђују. *Специфичност статичког приватног обезбеђења у зонама високог ризика је постојање велике вероватноће терористичких самоубилачких напада, често праћених са даљим продирањем нападача у објекат.* Обзиром да је суштина нежељеног догађаја „упад“ уљеза у простор штићеног објекта, најчешће се примењују:

- мере којима се спречава и открива нежељени улаз у простор објекта и
- мере којима се врши легитимисање и идентификација лица.

Према принципу „златног броја седам“, ¹⁸ највиши ниво безбедности у зонама високог ризика, постиже се максималном заштитом прве линије одбране, тј. линије периметра са физичким баријерама. Приликом пројектовања нивоа заштите објеката у зонама високог ризика узима се у обзир вредност људских живота личности која се обезбеђују као и економска оправданост техничког обезбеђења граничне линије. У циљу одвраћања и спречавања неовлашћеног приступа у простор штићеног објекта, најчешће се примењује **Ниво заштите 4 – Високи ниво заштите** ¹⁴. Овај ниво заштите предвиђа употребу алармног система чија је улога детекција неовлашћеног приступа на граничној линији (на спољном зиду периметра), укључење даљинског алармирања, систем затвореног видео надзора (ССТV, енгл.), систем за контролу приступа и постојање службе физичког обезбеђења – стражарске службе. Такав систем за техничку заштиту објекта у зони високог ризика има улогу да детектује напад на објекат и да нападаче одвраћа од напада. Из праксе су познати примери где је систем за техничко обезбеђење на време детектовао напад на објекат, али тиме није одмах заустављен напад. Бројни су снимци који приказују нападачку активност до тренутка експлозије. Међутим, због силнине ударног таласа јаким експлозивних пуњења којима је циљ рушење улазно-излазних баријера, опрема система затвореног видео-надзора која је близу месту експлозије је била уништена. Ипак, док траје одбрана штићених објеката видео-рекордери су и даље бележили снимке задатих рејона. *Специфичност статичког приватног обезбеђења у зонама високог ризика је коришћење слике и снимака са система затвореног видео надзора, у току одбране штићеног објекта и коришћење истих за анализу рада службе обезбеђења након почетка напада на штићени објекат, као и касније за потребе извођења обуке.*

У грађевинском смислу, периметри објеката у зонама високог ризика се ограђују већ поменутиим каменим зидовима, армирано-бетонским елементима или хеско-баријерама, висине не ниже од 4 m. и ширине од 50 cm. до 3 m. На местима где постоји опасност од осматрања унутрашњости штићеног објекта, израђују се против снајперски панели – високе ограде од алуминијумског лима. Са спољних страна периметра, дуж саобраћајница, налазе се армирано-бетонски елементи, најчешће у облику тетраедра. На прилазима улазним капијама у објекте, налазе се препреке за усмеравање и успоравање возила. Начелно се капије објеката удаљавају од прометних саобраћајница. Унутар простора објекта израђују се доминантне тачке (торњеви) за позиције митрагеза, као и потребан број армирано-бетонских заклона за стрелца. За потребе заштите личности

¹⁸ Радовановић, Радован В. и Милан Д. Благојевић, *Системи физичко-техничке заштите*, Београд, 2010.

које се обезбеђују у простору објекта се раде армирано- бетонски или у комбинацији са хеско-баријерама, бункери. Исти су лоцирани близу смештајних објеката штићених личности и у таквим бункерима је могућ дужи временски боравак. У њима се налазе залихе воде и хране за најмање један дан, многи од њих имају електричну расвету, климатизовани су, поседују санитарске комплете итд. *Специфичност статичког приватног обезбеђења у зонама високог ризика је постојање комфорних армирано-бетонских бункера унутар штићених објеката и обавеза извођења обуке са штићеним личностима у коришћењу бункера у случају напада на објекат.*

Већина објеката у зонама високог ризика је енергетски самостална, имају независан систем за снабдевање електричном енергијом и водом, сопствену канализациону мрежу, интерну телефонију, сопствени интернет сигнал и интранет мрежу. Многи објекти имају у својој структури угоститељске, трговачке, банкарске, спортске и елементе других намена. Таква самосталност, свакако, подиже ниво безбедности.

Када је у питању контрола приступа у објекте у зонама високог ризика, сви гости објеката, штићене личности, локални радници као и радници службе обезбеђења имају обавезу видно истакнуте идентификационе картице. Оне су различитих боја, са личном фотографијом, именом радне позиције, именом компаније за коју раде и датумом важења картице. Гости кампа-штићеног објекта, као и локални радници, дужни су да прођу кроз метал-детекторска врата приликом уласка у штићени објекат. Њихове личне ствари прегледају се проласком ствари кроз детектор са "X" зрацима. Многе службе обезбеђења објеката у зонама високог ризика организују приликом пријема у службу локалних радника и њихову биометријску контролу, препознавањем рожњаче ока и скенирањем отисака прстију. Ти подаци се налазе у бази података коју одржавају припадници коалиционих војно-полицијских снага на терену.

Балон за осматрање

За потребе осматрања и надзора територије у зонама високог ризика користе се балони. Овакав аеростатски систем пуњен је хелијумом и снабдевен је дневно-ноћним камерама, термовизијском опремом, ласерским даљиномером, ГПС, рачунаром и видео рекордером. Балон је металним ужетом причвршћен за земаљски део система. Лети на висинама до 500 метара. Даљина са које се може добити оштра и прецизна слика је више десетина километара. *Специфичност статичког приватног обезбеђења у зонама високог ризика је и коришћење услуга аеростатског балонског система за осматрање и надзор територије.*

Закључак

У савременим кризним жариштима и зонама високог ризика, општи је тренд ангажовања приватних војних и приватних безбедносних компанија на задацима статичке заштите објеката.

Служба приватног обезбеђења објеката у зони високог ризика је комплексна. Њена организација почива на основним принципима безбедносне заштите објеката, али је прилагођена безбедносним изазовима који постоје у зонама високог ризика. Веома је важно да се радници службе приватног обезбеђења објеката у зони високог ризика, придржавају наређених правила у радио-саобраћају, поступака приликом реакција на борбени контакт и реакција на друге ванредне ситуације.

Активности на приватној заштити објеката у зонама високог ризика карактеришу неконвенционална борбена средства и методе, флексибилни и прилагодљиви нападачи, непостојање линија фронта, тешко разликовање нападача као мета – од цивила као и једнако учестали борбени контакти код штићених објеката у насељеним местима али и код штићених објеката на руралном делу територије.

Нападачи на штићене објекте у зони високог ризика су маштовити и домишљати. Стални напредак и иновације у тактици(начину деловања) напада на објекте у зонама високог ризика захтевају од безбедносних стручњака и практичара у области приватне безбедности да адекватним организационим, обавештајно- безбедносним и физичко-техничким мерама заштите побољшају укупну безбедност додељеног објекта. Променљивој ситуацији на терену неопходно је константно прилагођавати систем безбедносних мера којима ће се ризик од напада свести на најмању могућу меру и на најефикаснији начин одговорити на напад на објекат у зони високог ризика.

Мере у заштити објекта у зони високог ризика се заснивају на искуствима из праксе, као и на достигнућима наука и научних дисциплина. Стално унапређење обуке и припрема за заштиту објекта у зони високог ризика, основа је извршења оваког задатка. Неопходно је у систему обуке и припреме за заштиту објекта, шаблонски предвиђене садржаје прилагодити стварности на терену зоне високог ризика. Важно је познавати и локалне обичаје, као и менталитет људи и племена на чијој територији се налази штићени објекат.

Литература

[1] Alexander, Naomi et al, „Body-borne IED detection: NATO DAT#10 BELCOAST 09 demonstration results“, *SPIE*, Vol.7670, 76700G (2010).

[2] Army Regulation 190–58, Military Police.

- [3] Бајагић, Младен, *Шпијунажа у XXI веку – савремени обавештајно-безбедносни системи*, MARSO, Београд, 2010
- [4] Carr, M. *Unknown Soldiers: How Terrorism Has Transformed the Modern World*, London: Profile Books., 2006.
- [5] Мијалковић Саша, Младен Бајагић, *Организовани криминал и тероризам*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012.
- [6] McCarthy, J., (2006), "Expanding private military sector faces structural change and scrutiny", *Jane's Intelligence Review*.
- [7] Pappe, Robert A., "The Strategic Logic of Suicide Terrorism", *American Political Science Review*, Vol. 97, No. 3, August 2003, pp. 20-32.
- [8] Singer, P. W. (2004), "The Private Military Industry and Iraq: What Have We Learned and Where To Next?", DCAF Policy Paper, November.
- [9] Singer, P. W. (2001–2002), *Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry and Its Ramifications for International Security*, *International Security*, 26 (3): 186–220.
- [10] Срдановић, С.: Специфичности приватног обезбеђења у зонама високог ризика, Специјалистички рад, Криминалистичко-полицијска академија, Земун, 2014.
- [11] Standard Operating Procedures Private Security Company "Al Salasel Al Fudhea Group", 2012, Basra, Iraq.
- [12] Standard Operating Procedures Private Security Company "Iron Hand Security", 2013, Basra, Iraq.
- [13] Радовановић, Радован В. и Милан Д. Благојевић, *Системи физичко-техничке заштите*, Београд 2010.
- [14] Townshend, C., *Terrorism: A Very Short Introduction*, New York, Oxford University Press., 2002.
- [15] *Војна енциклопедија*, редакција војне енциклопедије, Графички завод Хрватске Загреб, Београд, 1962.

Интернет извори

- [1] E. Sprinzak: Razumni fanatici, <http://www.bhdani.com/arhiva/223/t22313.shtml>
- [2] Improvised explosive device(IED), Internet 18/09/2014, http://en.wikipedia.org/wiki/Improvised_explosive_device, Alexander, Naomi et al., "IED detection: NATO DAT#10 BELCOAST 09 demonstration results", *SPIE*, Vol.7670, 76700G (2010).
- [3] Defensive Barriers, Internet 21/06/2014, <http://www.hesco.com/products/defensive-barriers>;
- [4] <http://www.terrorismanalysts.com/pt/index.php/pot/article/view/>
- [5] [offshore-gas-and-oil-attacks/342](http://www.terrorismanalysts.com/pt/index.php/pot/article/view/offshore-gas-and-oil-attacks/342)
- [6] HESCO Bastion – Protective Barriers, Accommodation Bunkers and Hostile Vehicle Mitigation Fences, Internet 21/06/2014, <http://www.army-technology.com/contractors/infrastructure/hesco/>.
- [7] news.bbc.co.uk/2/hi/7033332.stm и online.wsj.com
- [8] Motorcycle Borne IED(MBIED), Internet 21/07/2014 https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=0CDMQFjAD&url=http%3A%2F%2Fen.wikipedia.org%2Fwiki%2FImprovised_explosive_device&ei=_bjzVJTxlUP4ygP9IYAg&usq=AFQjCNFNg5LDywxz1bOtuc6Ww6aFxFwCoA
- [9] Static Guards, Internet 29/06/2014, <http://www.consolidatedsecurity.com.au/static-guards/>.
- [10] Terrorism Analysts, Internet 21/09/2014, <http://www.terrorismanalysts.com/pt/index.php/pot/article/view/>
- [11] Vehicle Borne IEDs (VBIEDs), Internet 21/07/2014, <http://www.globalsecurity.org/military/intro/ied-vehicle.htm>.
- [12] <http://www.ict.org.il>

ПРИЛОГ:

Утврђивање нивоа ризика и одређивање прихватљивости ризика на територијама „зона високог ризика“

Одређивање прихватљивости ризика

Екстремно опасни ризици	Степен критичности(угрожености) вредности			
	1. Највећа критичност	2. Веома велика критичност	3. Умерена критичност	4. Минимална критичност
Вероватноћа остварења претње				
А. Сигурно се остварује претња	1 А	2 А	3 А	4 А
Б. Велика вероватноћа остварења претње	1 Б	Самоубилачки терористички и напад	3 Б	4 Б
В. Умерена вероватноћа остварења претње	1 В	2 В	3 В	4 В
Г. Веома мала или нема вероватноће остварења претње	1 Г	2 Г	3 Г	4 Г

Одређивање прихватљивости ризика

Опасни ризици	Степен критичности(угрожености) вредности			
	1. Највећа критичност	2. Веома велика критичност	3. Умерена критичност	4. Минимална критичност
Вероватноћа остварења претње				
А. Сигурно се остварује претња	1 А	2 А	3 А	4 А
Б. Велика вероватноћа остварења претње	1 Б	2 Б	Демонстрације грађана	4 Б
В. Умерена вероватноћа остварења претње	1 В	Отмица	Епидемије и заразне болести	4 В
Г. Веома мала или нема вероватноће остварења претње	Диверзија	Саботажа	3 Г	4 Г

Одређивање прихватљивости ризика

Минимално опасни ризици	Степен критичности(угрожености) вредности			
	1. Највећа критичност	2. Веома велика критичност	3. Умерена критичност	4. Минимална критичност
Вероватноћа остварења претње				
А. Сигурно се остварује претња	1А	2А	3А	Метес непогода/пешчана олуја
Б. Велика вероватноћа остварења претње	1Б	2Б	3Б	Алкохолizam и паркоманија
В. Умерена вероватноћа претње	1В	2В	3В	Пожар
Г. Веома мала или нема вероватноће остварења претње	1Г	2Г	Рачунарска саботажа	Крађа

МАНЕВАР У НАПАДНОЈ ОПЕРАЦИЈИ СНАГА КОПНЕНЕ ВОЈСКЕ

Раде В. Славковић, Бранко Б. Шипка и Јадранко К. Јукић,
Универзитет одбране у Београду, Војна академија,
Школа националне одбране, Катедра оператике

По свом предмету проучавања овај рад је, пре свега, производ анализе и размишљања о маневру јединица Копнене војске у нападној операцији, акцентом на појашњени су облик маневра, коришћење земљишта за маневар, утицај маневра на заштиту јединица Копнене војске, као и сам успех у извођењу нападне операције.

Маневар представља умешно коришћење покрета и ватре ради довођења сопствених снага у повољнији положај у односу на непријатеља на стратегијском, оперативном и тактичком нивоу. У свим условима извођења нападне операције стратегијски маневар представља комбинацију различитих облика маневра на оперативном и тактичком нивоу. Поред физичке, значајна је и морална димензија маневра која се огледа у ефекту који на непријатеља има сазнање да су јединице у покрету и дејству. Адекватно и правилно одабран облик маневра у нападној операцији имаће кључну улогу и изузетан значај за постизање успеха у овој борбеној операцији. Применом целисходног маневра у највећој мери могуће је елиминисати одређене предности непријатеља.

Кључне речи: *маневар, маневарска способност јединице, облик маневра, нападна операција*

Увод

Савремени борбени услови истичу потребу да јединице Копнене војске (КоВ) задатке у нападној операцији извршавају за што краће време, како би се, поред добитка у времену, смањили губици и сачувала борбена способност ових јединица. Брзина напредовања у нападној операцији представља темпо напада.¹ Појам „темпо напада“ је прво што је потребно схватити, како би се маневарска теорија разумела. Темпо напада јединица КоВ у основи зависи од: снаге непријатељеве одбране, дубине задатка који ове јединице треба да остваре, снаге ватре (ударне моћи) и покретљивости ових јединица. Покретљивост јединица КоВ-а уско је пове-

¹ Темпо напада је просечна (средња) брзина кретања тактичких и оперативних јединица у нападу. Израчунава се тако што се одстојање од полазног положаја (линије развоја) до објекта напада (циља) којим се овлађује подели са укупним планираним или утрошеним временом за његово савлађивање. (Војни лексикон, Војноиздавачки завод, Београд, 1981, стр. 616).

зана са маневарским могућностима јединица,² односно обликом маневра који ће јединица применити у нападној операцији сходно својој мобилности, проходности земљишта и метеоролошким условима. Ватра је основно средство за наношење губитака непријатељу, а покретом се савлађује простор у зони (на правцу) напада. Јединице КоВ-а се покретом доводе у повољнији положај у односу на непријатеља, односно стварају се најповољнији услови за остваривање најефикасније ватре. Повезаном применом ова два елемента остварује се удар којим се упада у одбрамбену зону (рејон) непријатеља са фронта, бокова, из ваздушног простора и позадине, где се у блиској борби (боју) уништава жива сила и борбена средства непријатеља. Данашња савремена борбена средства Копнене војске, а пре свега савремено аутоматско пешадијско, артиљеријско наоружање, масовна употреба и карактеристике оклопних јединица омогућавају једновремено дејство по свим објектима у одбрамбеној зони (рејону) непријатеља, док мобилност, односно покретљивост ових јединица знатно утиче на повећање ватрене моћи. Комбинација ова два елемента (ватра и покрет) јединицама Копнене војске омогућава смелије ударе, као и брже и дубље продоре у зоне (рејоне) одбране непријатеља. Избором одговарајућег облика маневра, умешним коришћењем земљишта и начина ватреног дејства који у одређеним условима највише одговара јединици Копнене војске, као и избору времена и зоне (правца) напада, преотима се и задржава иницијатива од непријатеља. Познато је да је већина победника у биткама, где је почетни однос снага био у разумним оквирима, била она страна која је на неки начин преотимала иницијативу од непријатеља и успела да је задржи до краја битке. Најчешће се иницијатива успешно пружимала и задржавала помоћу маневра. Предност да се бира време, зона (правац) и објекат напада и примени адекватан облик маневра у нападној операцији омогућава ефикасно и рационално ангажовање снага и средстава родова Копнене војске. С тим у вези, потребно је познавати облике маневра и какав утицај маневар има на заштићеност јединица Копнене војске и темпо напада, односно, знати начин реализације појединих облика маневра у зависности од карактеристика земљишта, јачине и снаге одбране непријатеља, тј. формирање оперативног борбеног распореда јединицама КоВ-а за нападну операцију ради реализације планираног маневра.

Облици маневра снага КоВ-а у нападној операцији

Најраније капитално дело из теорије ратовања, написано највероватније још у четвртм веку пре наше ере, готово извесно је Сун Цу-ова „Ратна вештина“ (на кинеском „*Ping Fa*“) у којој се наводи да физиономија једне армије подсећа на воду.³

² Маневарска способност је могућност јединица, борбених и других средстава за организовано и брзо извршење покрета са једног места на друго, престројавање оперативног борбеног распореда и премештање тежишта дејства и ватре са једног на други правац. (Војни лексикон, Војноиздавачки завод, Београд, 1981, стр. 272).

³ Туд воде је да избегава висове и да хита према низинама. Када се нека брана провали, ослобођена вода јурне неодољивом снагом. Физиономија једне армије подсећа на воду... Избегавајте непријатеља тамо где је најјачи, а нападајте га на најслабијем месту и слично води нико вам се не може супротставити.

Доктрина Копнене војске је основни доктринарни документ који дефинише опште опредељење о организовању, припремању, употреби и обезбеђењу Копнене војске за извршавање додељених мисија у миру, ванредном и ратном стању. Овај наведени документ такође дефинише да: „Копнена војска на основу својих дефинисаних задатака изводи операције (борбене и неборбене активности) кроз следеће садржаје: командовање и руковођење, дејства и противдејства, обезбеђења у операцији, маневар, борбену подршку, заштиту снага и цивилно-војну сарадњу”. Уочавамо да је *маневар* садржај извођења операције. Због тога одмах треба одговорити на питање; „Шта је то маневар”?⁴ При извођењу нападне операције јединице родова Копнене војске могу да примењују следеће облике маневра: *обухват* (једноструки и двоструки), *вертикални маневар*, *обилазак*, *пробој* и *фронтални напад*. Наша борбена правила и уџбеници,⁵ како ранија (написана 1976. године) тако и новија (Правило бригада КоВ 2014. године), третирају следеће облике напада: *бочни*, *обилазни*, *обухватни напад*, *напад из позадине* и *фронтални напад*.

Пошто овај рад представља анализу маневра у нападној операцији читалац се може довести у дилему: „*Да ли су облик маневра и облик напада исто, или је то само игра речи, различит термин за исту појаву*”? Одговор на ово питање наћи ћемо у дефиницији маневра, односно удара. Облик маневра *опредељен је начином (правцем) ангажовања главних снага*, а облик напада *правцем где се остварује тежиште удара* у нападној операцији. По овом објашњењу облик маневра и напада у суштини представљају исто и опредељује их начин ангажовања снага, односно ангажовања снага за остварење главног тежишног удара. Међутим, овај закључак донекле треба изменити. Напад из позадине у одређеним ситуацијама може донети крупне резултате и онда када по броју и јачини ангажованих јединица Копнене војске не представља напад главних снага у операцији. Значи, суштину опредељења облика маневра и напада у нападној операцији јединица КоВ-а, поред *начина ангажовања главних снага треба да представља и резултат* који се постиже маневром, нарочито ако се он изведе изненадно, смело и одлучно, чиме се, поред материјалних резултата, постижу крупни морални ефекти и најбрже нарушава систем и стабилност непријатељеве одбране. Једном речју, обликом маневра у нападној операцији остварује се основна идеја борбе (боја), изражава и преноси тежиште борбених дејстава, постиже изненађење, спречавају изненадна дејства непријатеља, задржава иницијатива и обезбеђује заштита сопствених јединица од непотребних губитака. Ако разматрамо облике маневра у нападној операцији у односу на нивое оружане борбе (борбу, бој и битку) онда је сваки облик маневра у боју и битки истовремено и *комбинован* са више обележја разних облика маневра током извођења борби,⁶ при чему је један доминантан у току извођења и може се мењати.

⁴ *Маневар* организован и усклађен покрет снага и средстава у припреми и извођењу борбе на копну, мору и у ваздушном простору. (Војни лексикон, Београд: Војноиздавачки завод, 1981, стр. 271).

⁵ Група аутора, Тактика борбена дејства тактичких јединица КоВ ЈНА и територијалне одбране (Београд: Војноиздавачки завод, 1981, стр. 104).

⁶ *Борба* је основни ниво оружане борбе у којем се, начелно, ангажују снаге величине одељења, вода, чете – батерије и батаљона–дивизиона, ради извршења задатка ограниченог по циљу, простору и времену трајања. (Доктрина операција, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2012, стр. 14).

Обухватни облик маневра начелно изводе јединице (главним снагама) Копнене војске у нападној операцији, на један или оба бока непријатељевог оперативног борбеног распореда. Изводи се у комбинацији и непосредној ватреној и тактичкој вези са снагама које нападају са фронта и у садејству са снагама у позадини непријатеља. Снаге за извршење обухвата начелно се образују од брзо покретних борбених снага Копнене војске, које могу остварити висок темпо напада, начелно оклопне јединице (тенковски и механизовани батаљони) бригаде КоВ-а, док на помоћном правцу напада нападају помоћне снаге (пешадијски батаљони) које покретом и ватреним дејством вежу снаге непријатеља, наносећи му што веће губитке. Примењује се када су један или оба бока непријатеља откривени у почетку напада или онда када постоји слободан простор у непријатељевој зони одбране после фронталног пробоја који изводе главне снаге. Дубина обухвата зависи од: јачине и састава снага које дејствују у позадини (нападају из позадине), карактеристика земљишта и засићености непријатељеве одбране против оклопним средствима. Обухват се обично изводи на снаге непријатеља до дубине прве фазне линије (снаге првог оперативног борбеног ешелона непријатеља), при чему снаге које нападају из позадине треба да разбију снаге резерве непријатеља или брзопокретне јединице другог оперативног борбеног ешелона непријатеља и онемогуће им противнапад – противудар. Ако посматрамо обухватни напад као покрет јединица у односу на непријатеља, онда се јединице које врше обухватни маневар у односу на непријатеља крећу косо. Услови заштићености јединица у овом облику маневра су слабији у односу на друге, па се, на пример, површина тенка као циља повећава и износи 7 до 9 m², јер се непријатељу, поред чеоне стране тенка, излаже и део бока. То значи да у овом облику маневра јединице КоВ-а, поред фронта, непријатељевој ватри излажу и бокове, односно крила. Овај недостатак у овом облику маневра унеколико се компензује тиме што је непријатељу отежано гађање, јер се мења и правац и даљина гађања. Услови за ватрено дејство сопствених јединица у овом облику маневра су најнеповољнији, јер се у току гађања стално мења правац и даљина, чиме се повећава време за отварање ватре, као и могућност грешака у нишањењу. Кад год је то могуће, у нападној операцији, и поред наведених недостатака, треба примењивати обухват, јер се овим обликом маневра обезбеђује изненађење и непрекидно дејство на крилима и у позадини непријатеља, водећи рачуна да се непрестано врши обезбеђење сопствених бокова (крила). Оно се врши снагама за извиђање, артиљеријском ватром и запречавањем. Покрете јединица КоВ-а у овом облику маневра треба изводити максималном брзином, користећи заштитна својства земљишта и подршку артиљеријско-ракетних јединица.

Вертикални маневар је облик маневра у којем се јединице КоВ-а у нападној операцији превозе помоћу ваздухоплова (хеликоптерима, транспортним авионима) и убацују у дубину оперативног борбеног распореда непријатеља, а извршавају сличне или исте задатке као и када се убацују копненим путем. У овом облику маневра ангажује се велики број ваздухопловних средстава⁷ (првенствено хеликоптера). То захтева добру координацију активности команде јединице Копнене војске са

⁷ По начелима ОС САД, за десантирање батаљона потребно је 118 до 136 хеликоптера различите намене – дубина б/р 52–82 km, а само ТрХ 20 km.

командом Ратног ваздухопловства и противваздухопловне одбране, као и непрекидно прикупљање података о ситуацији у зони операције, зони утицаја и зони интересовања. Начелно се изводи у комбинацији са обухватним или обилазним обликом маневра. Снаге за извршење вертикалног маневра начелно се образују од тзв. „сталних борбених састава” (Специјална бригада КоВ – падобрански батаљон)⁸ или од „привремених борбених састава” осталих борбених снага КоВ-а (пешадијских или механизованих батаљона). Треба имати у виду да су, као по неком неписаном правилу, „привремени борбени састави” борбених снага КоВ-а за овај облик маневра неувежбане, па их је у току припреме за нападну операцију потребно дообучити – увежбати за извршење планираних задатака, при чему основно обележје њиховог начина дејства треба да буде *изненађење, брзина, дрскост, смелост и упорност*. У овом облику маневра снаге за вертикални маневар у садејству са снагама које дејствују са фронта, снажним ватреним дејствима врше раздвајање непријатељевих снага, прекидају му систем командовања, комуникација и снабдевања, чиме се слама воља непријатељевих снага за даљим отпором и услед великих губитака приморавају на предају.

Начелно, снаге које изводе вертикални маневар у нападној операцији се могу ангажовати за:

- заузимање и држање важних објеката у зони одбране непријатеља, ради обезбеђења бокова главних снага у нападу;
- брзо савлађивање – обилазак препрека и јаких упоришта одбране непријатеља;
- заузимање и држање објеката важних за даљи развој напада (прелази преко водених препрека, комуникацијска чворишта, превоји, теснаци);
- блокирање – окружење и изолација дела снага непријатеља, начелно резерве;
- напад на комадна места, центре везе, логистичке елементе непријатеља, ради дезорганизације руковођења и командовања и система логистичке подршке;
- уништење артиљеријско-ракетних средстава (на ватреним положајима, пољска складишта муниције);
- везивање снага непријатеља у одређеним рејонима и онемогућавање прегруписавања, извлачења снага и организације одбране по дубини;
- уништавање и неутралисање хелидрома, елемената ваздушног осматрања и јављања и других елемената инфраструктуре снага Ратног ваздухопловства и противваздухопловне одбране непријатеља.

При планирању и организовању вертикалног маневра у нападној операцији јединици која се десантира команда јединице одређује *десантни рејон (зону)* чију структуру начелно чине: *рејон базирања ваздухопловних снага, очекујући рејон јединице која се десантира,⁹ рејон укрцавања, маршрута лета и рејон искрцавања.*

Рејон базирања ваздухопловних снага начелно се налази на 20 до 50 km или 40 до 70 km у дубини властитих снага, временски гледано на 20 до 30 минута ле-

⁸ У оружаним снагама Руске Федерације предвиђено је да овај облик маневра изводе стални састави – ваздушно десантне бригаде које представљају посебан род Копнене војске.

⁹ У руском и нашем језику десант значи спуштање и користи се у тактичком језику да би се описало стизање на територију коју непријатељ држи или која није обезбеђена, било којих снага, појединаца или борбених средстава, било којим правцем помоћу сваког другог средства сем властитим погоном, на пример пешадија која се пребацује тенковима или врши насилни прелаз реке десантним чамцима.

та од рејона укрцавања. Очекујући рејон је земљишна просторија на којој јединице КоВ-а изводе припреме за десант, у начелу 15 до 20 km (15 до 40 km) од предњег краја у близини рејона укрцавања на 2 до 3 km (или 20 до 30 минута марша). Рејон укрцавања је земљишни простор где се јединица КоВ-а укрцава у хеликоптере (ван домета противничке артиљерије, ближе зони искрцавања, по могућности начелно се поклапа са очекујућим рејоном). У њему се одређују и обележавају укрцна места у хеликоптере димензија 350-500 x 350-500 m за средње и 400-700 x 400-700 m за тешке хеликоптере. Маршрута лета је ваздушни простор лета хеликоптера од рејона укрцавања до рејона искрцавања. У начелу, то је најкраћи и уједно најбезбеднији пут лета десанта у оквиру којег се дефинише: почетна тачка, тачка разлаза, прекретни оријентири, оса маршруте и коридор лета. Рејон искрцавања је земљишни простор где се људство искрцава из хеликоптера, начелно у близини објекта дејства 2 до 3 km, за десанте батаљонског састава на дубини 15 до 35 km, а изузетно до 60 km. Величина рејона искрцавања за батаљон је, начелно, 4 до 9 km².

Обилазак је облик маневра у нападној операцији при којем се удар снага јединица КоВ-а изражава у дубини непријатељеве одбране без посредног ослоњаца и ватрене везе са јединицама које врше напад са фронта, али се изводи у складу са њиховим дејством. Начелно, изводи се у садејству са јединицама КоВ-а које изводе напад из позадине или вертикални маневар. Овај облик маневра у нападној операцији могуће је примењивати само када постоје већи међупростори између јединица непријатеља у одбрани, непосреднути рејони или слабо поседнути рејони и када на правцу обилазка нема јачих јединица непријатеља или је њихово довођење са других праваца отежано. Изводе га брзопокретне јединице КоВ-а у почетку напада, што је за оклопне јединице (ОЈ) најповољније или после пробоја непријатељеве одбране. Јединице које изводе обилазак треба да буду довољно јаке, а што је још важније – оспособљене и опремљене за самостално дејство. Дубина обилазка у нападној операцији зависи од карактеристика земљишта, јачине и система непријатељеве одбране, места и јачине сопствених снага које врше напад из позадине или вертикални маневар (ваздушни десант) и јачине снага које врше обилазак. Снаге КоВ-а које врше обилазак у садејству са снагама које нападају из позадине или изводе ваздушни десант концентрично нападају снаге непријатеља у другом или трећем оперативном борбеном ешелону (или резерву непријатеља) и спречавају интервенцију непријатеља из дубине. Вешто и брзо изведен обилазак готово увек изазива изненађење код непријатеља, што изазива расуло његових јединица. Најбољи резултати постижу се ако се врши обилазак оба бока непријатеља. Када настане расуло непријатељевих јединица онда се у садејству са снагама које нападају са фронта врши одсецање, окружење и уништење непријатељевих јединица. Општа карактеристика обилазног облика маневра јесте да се припрема тајно, а изводи изненадно, енергично и смело. Да би се то постигло потребно је да снаге које нападају са фронта у почетку нападне операције изводе демонстративна дејства ради обмане непријатеља о правцу и дејству главних снага у нападној операцији. У односу на главне непријатељеве снаге у одбрани јединице које врше обилазак до ступања у дејство обично се крећу бочно, које је на бојишту, поготово на откривеном, веома ризично из више разлога. Јединице које излажу бок непријатељу за

50% су осетљивије на ватрена дејства, посебно за непријатељеву артиљеријску ватру, јер представљају већи циљ. При гађању јединица које се крећу бочно мења се само правац гађања, а не и даљина. Због тога треба добро проценити земљиште при планирању обилазног облика маневра, тј. да ли оно омогућава обилазни облик маневра, јер ако јединица буде откривена и гађана изостаје и изненађење, а тиме и успех у нападној операцији.

Пробој је облик маневра у нападној операцији којим јединице КоВ-а у фронталном удару разбијају (пробијају) одбрану непријатеља, раздвајају његове снаге и стварају услове за примену осталих облика маневра у наставку напада, обично обухват. Пробој се врши на уском делу фронта¹⁰, димензије фронта пробоја за јединице родова КоВ-а нису дате у нашим борбеним правилима. На основу изучавања дејстава јединица КоВ-а западних земаља и јединица КоВ-а Руске Федерације може се доћи до закључка да би механизована чета, на основу броја оклопних транспортера и ватрених могућности, била у стању да изврши пробој фронта ширине до 400 m, а пешадијска чета ширине 250 до 300 m. Пробој као облик маневра у нападној операцији јединице могу примењивати само као почетни облик маневра док се не створе услови за друге облике маневра. Пробој као облик маневра захтева надмоћније снаге у односу на непријатеља и јаку артиљеријску и ваздухопловну подршку, при чему пут до објекта напада треба да буде најкраћи могући, тј. циљ напада је на мањој дубини. У овом облику маневра резерва треба да буде јака и благовремено употребљена ради постизања успеха у борби (боју) по дубини. Иначе, овај облик маневра се изводи тако што одређене снаге за пробој уз снажну артиљеријску и ваздухопловну подршку пробијају фронт одбране непријатеља у првом појасу (предњем крају) одбране и брзо продиру ка објекту напада, а за њима одмах напада резерва (уводе се свеже снаге) ради проширења одсека пробоја и постизања успеха. Експлоатацију учинка дејства артиљерије и авијације треба обезбедити употребом тенковских и механизованих јединица КоВ-а и ангажовањем мањих пешадијских јединица за дејство из позадине, које би се убацивале у дубину оперативног борбеног распореда непријатеља. Иако то ни у једном нашем борбеном правилу није дефинисано, снаге за извршење пробоја би требало да формирају три оперативна борбена ешелона: у првом ешелону би се налазиле тенковске јединице, у другом механизоване, а у трећем пешадијске јединице. Први ешелон пробија предњи крај одбране непријатеља и наставља борбе по рокадним правцима, обезбеђујући бокове другог ешелона, који наставља брзи продор у дубину непријатељеве одбране, наставља пробој утрт тенковским јединицама са малом потребом да води борбе и маневрише, а трећи ешелон пешадијске јединице везују снаге непријатеља на рокадним правцима и савлађују преостале снаге непријатеља на фронту пробоја. У односу на остале облике маневра, пробој за извођење представља један од најнеизвеснијих и најопаснијих. Уважавајући ову чињеницу намеће се потреба да се појасни заштићеност јединица одређених за пробој. Реално је очекивати да ће командири (команданти) јединица одређених за пробој настојати да усмеравају своје јединице (тен-

¹⁰ Код западних земаља ширина фронта механизоване (гренадирске) чете на којем изводи удар износи 1,5 km, пробој врши на фронту ширине 700 m кад напада на борбеним возилима (оклопним транспортерима), а кад напада пешке 400 m.

кове фронтално) предњом страном према непријатељу. Али, и поред тога, треба имати у виду да ће ватри непријатеља, поред фронта јединице, бити изложена и крила јединица, истина под оштријим угловима. Иако је тенк, као борбено средство, велика мета на бојишту, ипак, када је изложена предња страна тенка, сила је мања, па самим тим и мања мета него када се излаже бочна страна. Површина тенка са предње стране, зависно од типа тенка, износи 4 до 6 м, а са бочне стране је бар два пута већа. Према томе, вероватноћа погађања тенкова који се крећу фронтално је мања у односу на тенкове који би се кретали бочно, односно обилазили непријатеља. Такође, предња страна тела тенка има дебљи или тзв. сендвич-оклоп, па се могућност пробијања тенка у случају погађања смањује, а и вероватноћа рикошета је већа. Услови за ватрено дејство из тенка при фронталном кретању ка непријатељу су релативно најбољи, јер се углавном мења само даљина до циља, а незнатно и правац. Међутим, у борби и боју тешко је издвојити „чист“ начин маневра у односу на непријатеља, изолован од одређене борбене ситуације. Ватрена средства јединица непријатеља која се налазе лево и десно од правца, фронта пробоја јединица, такође могу по њима да дејствују и остваривати дејство на крила јединица. Према томе, јединице КоВ-а одређене за пробој немогуће је усмеравати под правим углом фронтално, према свим ватреним средствима непријатеља у одбрани. То, наравно, не значи да је свеједно како ће наше јединице изводити овај облик маневра. Заштићеност јединица од непријатељеве ватре и услови за ватрено дејство у овом облику маневра нису најбољи. Зато треба настојати да јединице изводе овај облик маневара максималном могућом борбеном брзином, уз снажну подршку артиљеријских средстава КоВ-а и других ватрених средстава, пре свега ратног ваздухопловства. На основу свега изнетог може се закључити: **пробој** у нападној операцији као облик маневра јединице КоВ-а треба да изводе најкраћим правцем, груписањем довољно јаким разнородних јединица на одређеном делу фронта и продирањем у облику клина до објекта напада ради разбијања и уништења снага непријатеља. Овај облик маневра јединице родова КоВ-а најчешће ће изводити када непријатељеве снаге немају откривене бокове или када сопствене јединице КоВ-а немају довољно времена за извођење неког другог облика маневра, а ситуација намеће неодложно уништење непријатеља.

Фронтални напад је облик маневра у којем главне снаге врше брзе продоре у дубину оперативног борбеног распореда непријатеља у захвату фронта, односно у којем се одбрана непријатеља пробија ангажовањем главних снага јединица КоВ-а са фронта у захвату одређеног правца. Кад год је то могуће, јединице КоВ-а требало би да избегавају фронтални напад, јер може доћи до великих губитака јединица у људству и материјално-техничким средствима, док је резултат у нападној операцији мали, нарочито ако непријатељ добро организује одбрану. Изводи се када не постоје услови за примену других облика маневра (у непријатељевом оперативном борбеном распореду нема већих међупростора и откривених бокова и када су снаге КоВ-а бројно и технички надмоћније). Начелно, фронтални напад треба, по могућности, примењивати само као почетни облик маневра и то док се по укљивавању у оперативни борбени распоред непријатеља не створе услови за друге облике маневра (обухват или обилазак). Ако снаге КоВ-а, услед развоја борбене ситуације, ипак буду принуђене да изводе фронтални напад, најцелисходније је да се изводи

на непријатељеве снаге које су у одбрану прешле на брзу руку, односно онда када непријатељ није имао довољно времена да правовремено изврши потпуно уређење зоне (рејона) одбране.¹¹

Систем одбране непријатеља на предњем крају одбране¹² неутралише се применом јаких ватрених удара артиљеријских јединица КоВ-а и јуришних јединица Ратног ваздухопловства, до те мере да непријатељ није у стању да пружи озбиљнији отпор. Пошто јединице КоВ-а неће увек бити у прилици да избегну фронтални напад, треба да примењују такве поступке којима се може избећи, или бар смањити, успех непријатељеве ватре. Ради повећања заштите јединица које су принуђене да изводе фронтални напад биће појашњена два таква поступка: наступање јединица максималном брзином и промена правца кретања.

Брзина наступања јединица од полазног положаја (линије развоја за ОЈ) до предњег краја одбране непријатеља на бојишту (правцу напада) има изузетан значај. Кретање максималном могућом брзином отежава непријатељу праћење јединица као циљева, односно отежава му гађање. Као резултат свега тога вероватноћа погађања се смањује за око 30%. Може се очекивати да ће се краћи откривени простори током наступања савлађивати максималном брзином, са врло малим ризиком да ће припадници јединице током извођења фронталног напада бити погођени. Међутим, питање је: који и колики су то простори? Треба имати у виду да јединице КоВ-а могу наступати са максималном могућом брзином само у одређеним условима земљишта и борбене ситуације. На равничарском земљишту и благим низбрдицама може да се постигне већа брзина. На успонима ће брзина наступања јединица бити мања. Није свеједно ни то да ли се нека деоница откривеног простора савлађује када су припадници јединица већ у покрету или су пре тога били у заклону на месту, па правили „скок“ преко откривеног простора до следећег заклона или маске.

Други поступак који јединица КоВ-а може да примени ради избегавања непријатељеве ватре у нападној операцији јесте промена правца покрета. Овде се има у виду примена тзв. „цик-цак“ покрета појединца и јединице КоВ-а, што ће у извесној мери проузроковати промену правца покрета целокупне јединице. Овакав покрет припадника јединице присиљава непријатеља да непрестано тражи циљ, чиме се време нишањења повећава, а артиљеријским осматрачима отежава навођење ватре на циљ. Припадници јединице КоВ-а су у могућности да за то време савладају откривени простор или униште непријатељево ватрено средство. Међутим, промена правца покрета не сме да буде толика да се скрене са одређеног правца напада

¹¹Уређење рејона (зоне) одбране је скуп разноврсних радова, мера и поступака који се предузимају ради заштите живе силе и технике, лакшег командовања, снабдевања и успешног дејства. Обухвата извиђање земљишта, рашчишћавање предтерена, запречавање, утврђивање, маскирање, израду објеката за командовање и телекомуникације и, по потреби, израду привремених путева. (Војни лексикон, Војноиздавачки завод, Београд, 1981, стр. 651).

¹²Предњи крај одбране, п/к распореда водова прве линије на првом положају. Избор п/к одбране врши се првенствено иза природних препрека. На испресецаном земљишту п/к одбране се, у принципу, повлачи средином падине или косе окренуте према непријатељу. У одређеним борбеним и земљишним условима када је целисходно, део резервних ровова, положаја одељења у оквиру вода и чета прве линије може се налазити на задњем нагибу.

и не толика да се непријатељу изложи крило јединице. Угао скретања припадника јединице при покрету треба да буде мали и све мањи, како се приближавају објекту напада, односно положајима непријатеља. На испресецаном и делимично покривеном земљишту услови за овакав покрет јединица су најповољнији.

Утицај земљишта и времена на маневар снага КоВ-а у нападној операцији

Успех у борбеним операцијама умногоме ће зависити од умешне примене теорије наука одбране, односно од познавања тактике и оператике, од командовања, а пре свега од стваралачког размишљања припадника команде јединице која планира операцију. Маневар у нападној операцији треба да обезбеди остварење три основна задатка: *први*, стварање најповољнијих услова за ватрено дејство; *други*, искоришћавање земљишта као маске, за заклон и за развијање максималног могућег темпа ради избегавања ватреног дејства непријатеља или смањења резултата тог дејства; *треће*, праћење непријатеља са циљем да му се не дозволи сређивање и организација отпора.

Земљиште је одувек било човеков природни елемент, али је и врло сложено. Извођење борбених дејстава на копну разликује се од извођења борбених дејстава на мору (унутрашњим пловним путевима), у ваздушном и космичком простору. Борбена дејства у флуидној средини се, у суштини, и воде ради поседовања или стицања, односно контроле над земљиштем, чак и ако је то земљиште морско дно, што је данас тренд (проналазак нафте на морском дну). Човек на копну може да одабере свој степен зависности од машина, док у флуидној средини без њих не може ни да живи ни да се креће. У претходном наслову разматрали смо само облике маневра у нападној операцији само са становишта њихових предности или недостатака у погледу заштићености јединица КоВ-а и услова за ватрено дејство тих јединица. Значи ли то да се они облици маневра у нападној операцији, који не обезбеђују довољну заштићеност јединица и услова за ватрено дејство јединица неће примењивати? Не значи. Излагање крила јединица непријатељевој ватри, на пример, јавиће се увек када изводимо обухват, обилазак или прегруписавање снага са једног правца на други. Земљиште је, у ствари, толико комплексно, а последице његове неадекватне процене током планирања нападне операције могу бити толико погубне и по сам успех операције. Поједностављен модел анализе земљишта у приручнику „Анализа терена у операцијама ВС“¹³ обезбеђује потпуну методологију и многоструку помоћ при анализи земљишта са војног аспекта гледишта иако она не узима у обзир економску и политичку вредност самог земљишта.

У овоме раду следиће се прецизирана методологија, како би се боље сагледао утицај земљишта на маневар у нападној операцији. Параметри који се анализирају су: *могућност осматрања и ватреног дејства, покривеност и заштита од дејства, препреке, кључни терени и правци довођења снага*. Ове параметре нећемо разматрати посебно већ заједно – међузависно, односно утицај терена, земљишта у зони нападне операције на маневар у нападној операцији.

¹³ Приручник Обавештајно-извиђачке управе Ј-2 Генералштаба Војске Србије, 2013. године.

Анализа терена је саставни део визуализације борбеног простора и неодојиви део процеса планирања и одлучивања. Она треба да помогне команданту да сагледа све утицаје терена на операцију која се планира. Заснива се на анализи читавог низа квантитативно-статистичких података о терену у зони операције, ради вредновања војних аспеката земљишта и одређивања његовог ефекта на сам ток извођења борбених дејстава, односно, сагледавају се предности које терен пружа сопственим снагама, негативан утицај који има по сопствене снаге, предности које пружа непријатељевим снагама и негативан утицај који има на непријатељеве снаге. „Осматрање” је способност да се види (или буде виђен) непријатељ, односно претња. Врши се визуелно или уз помоћ коришћења оптоелектронских средстава за осматрање и надгледање. „Зона ватреног дејства” је простор који оружје или група оружја и оруђа могу успешно покривати ватром са одређене позиције. Фактори који онемогућавају осматрање, ограничавају зону ватреног дејства и стварају „мртве углове” су: висока и густа вегетација и поједини вештачки објекти, рељефни облици, као што су узвишења и удубљења и техничке могућности сензора за осматрање и време (доба дана, климатски услови, магла, облачност). Вегетацију чини скуп свих биљних заједница, односно биљних врста, које се појављују на одређеном простору или области. Пешадија на непокривеном земљишту, чак и у откривеним рововима дуго је била осетљива на дејство посредне артиљеријске ватре, док су оклопне јединице биле имуне на дејство овакве ватре. Достигнућа у развоју система за управљање ватром за непосредно гађање (противоклопне вођене ракете 4 генерације, на пример ракета *хелфајер* (Helifire) АГМ-114А на борбеном хеликоптеру *апач* (Apache))¹⁴ данас умногоме мења ову слику. Данас је ефикасан домет средстава за непосредно гађање оклопних циљева повећан и до изван граница видљивости које намеће земљиште, јер се борбени хеликоптери могу појавити изненадно иза заклона. Имајући у виду да технологија мења војну вредност многих елемената земљишта, па тако и могућност осматрања и ватреног дејства (термовизија и ласерски вођени пројектили) ипак се може констатовати да ће вегетација и убудуће испољавати велики утицај на извођење борбених дејстава, поготово на оперативном и тактичком нивоу. Због тога је потребно њено добро познавање, нарочито када је у питању шумска вегетација. Шуме утичу на борбена дејства на тај начин што смањују прегледност, отежавају могућност осматрања, смањују проходност ван комуникација, а и комуникације кроз шуму су ретке и лошег квалитета. Све то може негативно утицати на темпо напада, а исто тако нуди могућност прикривеног покрета, односно могућност пасивног маскирања јединица. Када се то спозна онда није тешко закључити да је обилазак и обухват, као облик маневра у нападној операцији, најбоље применити на покривеном земљишту, односно на земљишту које ће омогућити пасивну могућност маскирања покрета јединица све до јуришних положаја.

¹⁴ Ракета *хелфајер* наводи се на објекат дејства на земљи обележен ласерским зраком, па самим тим није ограничена на дејства по нишанској линији (као код вођења помоћу три или две тачке). Објекат дејства (тенк) треба да буде осветљен ласерским обележивачем. Ракета се лансира пре него што њен трагач захвати циљ – она се пење изнад препрека, трага за објектом дејства и затим га аутоматски захвата не губећи у крајњој тачности.

Урбанизовани рејони покривају велики и све већи део земљишне површине. Урбанизовано земљиште се са војног становништва може упоредити са великим шумама, шумљеним земљиштем и земљиштем покривеном шипражјем. Али, оно се фундаментално разликује по томе што је већина његове проходне површине припремљена према јединственим стандардима. Данас постоје три широке категорије насељеног земљишта, које са војне тачке гледишта има битно различите карактеристике. Прву категорију представљају готово сви стари градови, већа села и најсавременији градски центри, пословни квартави и индустријске зоне. Међусобна видљивост у овим насељима своди се на ширину улица и тргова, дужину правих деоница улица и већих откривених простора. Чак и поглед надоле са крова неког доминирајућег објекта не пружа веће могућности да се види оно што се дешава на земљи. Они који се налазе на улици потпуно су изложени најелементарнијим облицима напада, као што су ручне бомбе бачене са зграда. Чак и да жртве виде нападача, често не могу да му узврате ефикасном ватром или да му приђу без претходног прављења пролаза кроз зграду. Ова насеља изискују примену конвенционалне тактике уличних борби. Ова тактика је добра за неко село са једном улицом и неколико мањих кућа, али чак и у мањим градовима она упија јединице као сунђер – један батаљон на блок зграда или чак на једну зграду – одузима много времена и доноси у операцији врло велике губитке. Још је Сун Цу рекао: „Најгора ствар (политика) је нападати градове”. Приликом планирања нападне операције треба предвидети да се оваква насеља обилазе главним снагама, док помоћним могу да се блокирају. Нападна операција на овакво насеље („вештачки створену шуму”) планира се само ако насељено место представља центар власти непријатеља и тада би требало да је изведе територијалне снаге (односно територијалне јединице). Другу категорију насељених рејона представљају модерни градови и мања градска насеља која према урбанистичким стандардима имају мању густину становништва и који су претежно стамбеног карактера. У ову категорију спадају и предграђа. План ових насеља карактеришу савремени ауто-путеви са више трака на прилазима и око насеља и широки булевар који пролази кроз центар насеља. Зграде су релативно ниске и између њих постоје знатни међупростори, тако да постоје корисни тактички лукови међусобне видљивости на површини земљишта од 200 и више метара. Осим у неколико великих комплекса и зоне индустрије оваква насеља су погодна за све облике тактичких маневара у нападној операцији. У војном смислу оваква насеља су приближно слична врсти земљишта које се сматра делимично проходним. Да ли ће се планирати нападна операција на овакво насеље или ће се заобићи зависи од положаја магистралних путева, карактеристика околног земљишта и значаја самог насеља. Трећу категорију урбаног земљишта чине међусобно спојена насеља која се развијају и расту. Куће у овој категорији обично су ниске (не више од четири до шест спратова) и неправилног облика са густином мањом од 10 зграда по хектару (4 по јутру земље) са баштама и воћњацима. Локалне саобраћајнице су неретко макадамске, намењене за лаки саобраћај. На покривеном и испресецаном земљишту природни објекти доминирају над вештачки изграђеним. На непокривеном и равном земљишту као што је, на пример Војводина, насеља су знатно збијена без радикалног пружања улица. Овај тип земљишта у војном погледу може се сматрати теже проходнијим од пољопривредних рејона где преовладавају сезонске пољо-

привредне културе. Треба поменути да у вези с овим типом насеља планска предвиђања и катастарски подаци локалних самоуправа, па чак и наше застареле топографске карте, могу заварати официре јединица КоВ-а. У суштини, оваква насеља не представљају такву препреку како она изгледају према првој процени. Категорије оваквог урбаног земљишта могу у стварности послужити као добре осе за извођење обухватног и обилазног облика маневра и на тај начин изненадне продоре и постизање великог темпа у нападној операцији, нешто слично продору немачких јединица кроз Ардене у Другом светском рату. Способност јединица КоВ-а да се крећу тамо где непријатељ не може или, боље речено, где он мисли да ви не можете да се крећете представља у нападној операцији неизмерно велико преимућство.

Рељефне облике земљишта представљају сва узвишења, удубљења и заравни разних димензија и облика. За планирање нападне операције и облик маневра у њој он представља један од најзначајнијих чинилаца, јер представља значајан и основни елемент квалитативног обележја копненог простора. Његов утицај на извођење нападне операције увек се повезује са утицајем осталих физичко-географских и друштвених појава, чинилаца, стања и збивања. Рељеф непосредно или посредно, преко других чинилаца, делује на човека и привреду. Својим облицима и надморским висинама утиче на распростирање појединих климатских типова, а они на хидрографију, тло и вегетацију. Са повећањем надморских висина мења се клима, а са њом и остали услови живота, па и услови извођења борбених операција војске. Простирање рељефа по висини назива се вертикална рашчлањеност,¹⁵ а његово просторно простирање по површини копна хоризонтална рашчлањеност¹⁵.

Вертикална рашчлањеност има обележја свеобухватности и врло је значајна за КоВ, јер обухвата све облике рељефа копна изнад нивоа Светског мора. Ти бројни облици сврставају се у равничарски, брдски и планински рељеф. Равничарски рељеф чине пространи, заравњени или незнатно заталасани делови копна са малим релевантним висинама¹⁶. Суштински, требало би да представљају најпроходније делове земљишта. Међутим, проходност, а самим тим и маневарска способност јединица КоВ-а може бити условљена и другим војногеографским чиниоцима, као што су метеоролошки услови, хидролошке појаве, педолошка и геолошка грађа тла и вегетација. Може се рећи да војна вредност сваког земљишта у оквиру правца, рејона и зоне извођења борбених дејстава зависи од степена неравности, односно облика рељефа. Војна географија је рељеф поделила на: низије (надморска висина од 0 до 200 m), брда (надморска висина 200 до 500 m), ниске планине (надморска висина 500 до 1.000 m), средње планине (надморска висина 1.000 до 2.000 m), високе планине (надморска висина преко 2.000 m). Може се дискутовати о тврдњи да су низије најпроходнији делови рељефа и, као такве, погодне за прикупљање јединица КоВ-а, одмарање, попуну, кретање и борбена дејства. Чињеница је да све

¹⁵ На топографским картама разне размере рељеф се по вертикали и по хоризонтали, са свим његовим одликама апсолутним и релативним висинама, нагибима падина, правцем пружања брда и планина приказује разним методама: изохипсама, шрафирањем, сенчењем, хипсометријским скалама, односно бојама по висини.

¹⁶ Релативна висина је разлика надморских висина двеју тачака. Ако једна тачка има надморску висину, на пример 600 m, а друга 650 m, онда је друга тачка виша од прве за 50 m и то је њена релевантна висина.

низије нису добро проходне нити су сви делови одређене низије подједнако проходни. Јако и погодно земљиште за одбрану је уједно и тешко и неповољно за извођење нападне операције, као што је равно и делимично покривено земљиште погодно за тенкисту, али је истовремено погубно за пешадинца. То значи да облик рељефа нема тако релевантни значај за проходност и не можемо га у потпуности анализирати без сагледавања укупне војне ситуације (врсте јединице), метеоролошке и хидролошке ситуације, стања вегетације, педолошке и геолошке врсте тла. Без упуштања у детаљније анализе терена може се закључити да маневарско земљиште¹⁷ пружа повољне услове за олакшано кретање, а самим тим и за све облике маневра свих родова КоВ-а у повољним временским условима, при чему треба да воде рачуна да је због једноличног изгледа отежано оријентисање и проналажење циљева. Планински рељеф отежава покрете јединица, осматрање, ватрено дејство и телекомуникације, али зато олакшава прикривено кретање и могућности за извођење обилазног облика маневра. У суштини, на планинском земљишту нападна операција ће се изводити на комуникацији, па ради тога треба планирати обилазак беспутним теренима како би се повећао темпо напада.

Хоризонтална рашчлањеност рељефа такође има велики значај у анализи терена на којем ће се изводити нападна операција, односно примењивати поједини облици маневра. За постизање успеха у нападној операцији која има стратегијски значај није свеједно да ли се планинско земљиште налази на периферији зоне операције, а низијско у унутрашњости и обрнуто, односно да ли су планине груписане као целина у једном делу зоне, а низије у другом. У војном погледу, за извођење маневра врло је неповољно ако се тешко проходно планинско земљиште налази на периферији зоне операције, а низија у унутрашњости. Таква хоризонтална рашчлањеност рељефа пружа могућност браниоцу да на предњем крају одбране држи мање снаге (1/3 снага), а у дубини јаче (2/3 снага). Слабијим снагама на предњем крају (предњем појасу одбране) може да задржи јаче снаге нападача приближно до времена када нападач треба да испољи намере и открије правац на који упућује главне снаге, па може да парира свим облицима маневра нападача. Таква хоризонтална рашчлањеност рељефа омогућава нападачу једино примену вертикалног облика маневра јачим снагама. Узели смо овај очигледан пример да би нагласили термин проходност терена који је фундаменталан за маневар у нападној операцији. Други чинилац хоризонталне рашчлањености рељефа који утиче на облик маневра је постојање теснаца (војном терминологијом критичних тачака) на терену. Овде поново треба да се нагласи разлика између дугих теснаца, као што је планински превој и теснац левкастог облика који коридор проходности са батаљонског спушта на четни или, понекад, и на водни и бригадног на батаљонски. Често су овакви теснаци на земљишту повезани неком природном препреком, тако да постају физички уско грло. Уска грла и теснаци су вероватно, са војне тачке гледишта, најзначајнији топографски објекти који утичу на силу удара и облик маневра у нападној операцији. Они представљају критичне тачке, чијим се држањем, односно заузимањем, постиже успех у нападној операцији. Једини стварни начин за савлађивање (заузимање) оваквих теснаца у нападној операцији је примена вертикалног манев-

¹⁷ Маневарско земљиште чине низијски и брдски рељеф у компактним целинама.

вра или обиласка. Исти је случај и код савлађивања већих и мањих водених препрека у зони (на правцу) напада. Конвенционални савремени приступ савлађивања водених препрека данас је сигурно коришћење лаких оклопних борбених возила која могу да пливају, као што је, на пример, борбено возило пешадије М80 у нашој војсци којим су опремљени механизовани батаљони бригаде КоВ-а. Борбеним возилима пешадије М80 (БВП М80) може се краћим прилазима на широком фронту савлађивати водена препрека на више места у одређеном одсеку преласка. Оваквим маневром избегава се превелико концентрисање снага КоВ-а на једном месту и на тај начин повећава шанса за успех у нападу са насилним преласком реке, једним од најсложенијих и најкомпликованијих. Овакав тактички поступак може се повезати са познатом Наполеоновом максимом: „План, као и стабло дрвета мора имати много грана ако желимо да уроди плодом”. Били би непрецизни ако не би напоменули и могућност савлађивања водене препреке подводним прелажењем тенкова,¹⁸ који су превише тешки да реку пређу пловљењем. У бившој ЈНА дуго се сматрало да то има одређену тактичку вредност. Официри рода оклопних и механизованих јединица ЈНА замишљали су да ови „моћни монструми из плићака” попут ваљка изроњавају на обалу и јуришају на браниоца. Међутим, тактичку примену савлађивања водене препреке подводним прелажењем снага нападача треба сматрати допунским поступком, јер је условљена конфигурацијом дна водене препреке. Због тога је и опрема за подводну вожњу расходувана са тенкова и напуштено оспособљавање официра рода оклопних јединица (ОЈ) за овај поступак. Већу тактичку вредност сигурно има то да се још у миру, у оквиру могућих оперативних и тактичких праваца на стратегијском правцу, припреме многобројна места прелазака преко водених препрека.

Значај способности јединице КоВ-а да се креће, изводи покрет по тзв. неповољном земљишту историја обилно потврђује, почевши од древне Кине, преко античког доба и класичног доба до Другог светског рата, а сада и у локалним ратовима. У условима постојања савремених техничких средстава и помагала то исто важи и за способност преживљавања и извођења борбених дејстава у неповољним климатским условима. Још је Сун Цу рекао: „То што можете да маршујете а да се не уморите, зато је што се крећете тамо где нема непријатеља”. На основу ове реченице можемо закључити да су природне опасности мање опасне од опасности које доноси отворена борба са непријатељем. Тенденција да о маневру размишљамо само у оквиру постојања точка и гусенице и да се при томе крећемо по уређеним саобраћајницама, путевима, односно земљиштем које је проходно за возила – погрешно је. Тројство које поседују савремена оклопна борбена возила: ватрена моћ – покретљивост – заштита, може се применити и на остале родове КоВ-а, ако покретљивост схватимо тако да не обухвати само брзину већ и многостраност, а схватање заштите тако да не обухвати само оклоп већ и неухватљивост у смислу циља онда можемо да упоредимо вредност једног добро обученог вода пешадије са водом тенкова или оклопних транспортера. Једна од предности „природних опасности” неповољних климатских услова над борбеним опасностима јесте што се могу на

¹⁸ До 1997. године постојала је могућност да тенкови Т-72 и М-84 којима су опремљени тб бр КоВ-а савлађују водене препреке подводним прелажењем. Али, те године је опрема тенкова за подводну вожњу раздужена и расходувана.

лакши и једноставнији начин предвидети. Да се не би уздале у ратну срећу команди јединица КоВ-а приликом планирања нападне операције треба да анализирају време као метеоролошку појаву и као доба дана. Време као метеоролошку појаву, тј. физичке појаве у атмосфери, на Земљиној површини и у горњим слојевима Земље проучава метеорологија. Војна метеорологија Војске Србије наравно врши проучавање утицаја метеоролошких услова на рат у целини, а посебно на живот, рад и борбена дејства оружаних снага, њихових видова, родова и служби. У свом раду користи метеоролошке податке цивилне хидрометеоролошке службе Републике Србије, који су данас непрестано доступни свакоме ко је конектован на интернет везу. Метеоролошке појаве су: магла, облаци, киша, снег, град, слана, лед, поледица, грмљавина. За маневар у нападној операцији најзначајније је време њиховог почетка и завршетка, интензитет и, по могућности, правац кретања. У данашње време, у условима постојања потребне обуке, одевености, опремљености и логистичке подршке, оружане снаге могу, бар теоретски, дејствовати у свим климатским условима и у свим годишњим добима. Ова констатација примењена у нападној операцији захтева сигурно шире објашњење. Изузетно велике врућине и хладноће захтевају велике количине енергије, односно горива како би за човека и машине биле подношљиве. Поред тога, земљиште у којем владају екстремни услови је неразвијеније и непроходније од просечног, што поставља ограничење у употреби типова и броја оклопних борбених возила. И поред невероватно брзог развоја технологије, неке комбинације климе и земљишта још увек стварају и ствараће у будућности немогуће услове за извођење борбених дејстава. Међутим, команде јединица КоВ-а још током планирања, а ради постизања одлучујућег успеха у нападној операцији, треба да се суоче са крајње неповољним метеоролошким условима и изнађу решења за њихово савлађивање. Изрека да је неповољније земљиште и клима увек пожељнија него тешкоће и опасности борбе сада долази до пуног изражаја. Без обзира на то што је учињен извештан напредак у прогнозирању метеоролошких појава и већа тачност краткорочних прогноза времена, потребно је поставити питање: да ли се команде јединица КоВ-а могу ослонити на те прогнозе. Са сигурношћу се може закључити да ове краткорочне прогнозе не дају сигурну основу за планирање нападне операције командама јединица КоВ-а, док су дугорочне постале нешто чему се подсмевамо. Недостатак напретка у метеорологији жалостан је изузетак међу великим бројем научних успеха и достигнућа. Ајзенхауерова одлука да отпочне „Operation Overlord“ (операција „Оверлорд“ – искрцавање савезника у Нормандији 1944. године у Другом светском рату) била је врло ризична у погледу метеоролошке прогнозе, а верујемо да би тај ризик био исто тако велики и данас. Ипак, треба рећи да, док се не унапреди и побољша метеоролошка прогноза, при анализи времена треба поредити краткорочну прогнозу са статистичким подацима хидро метеоролошке службе Р. Србије за тај период. Метеоролошке појаве у извесном случају зависе од температуре ваздуха, а она се не мења тако брзо и зависи од годишњих доба.

Магла утиче на борбена дејства у операцијама тако што смањује видљивост. У густој магли вештачко осветљење нема ефекта. Погодна је за убацивање у непријатељев оперативни борбени распоред, односно за изненадне нападе применом обилазног и обухватног маневра, јер добро пасивно маскира покрет јединица КоВ-а и пригушује шуме, али исто тако отежава ватрено дејство без примене термови-

зије при нишањењу. Чак и најсавршеније опремљене оклопне јединице (борбена возила са термовизијским нишанским и осматрачким справама) морају се ослонити на вид, односно очи човека. Споро откривање циљева, смушена и нејасна оријентација током покрета јединица готово сигурно онемогућава смишљен и добро организован маневар у нападној операцији.

Најнегативнији утицај на маневар у нападној операцији има киша, отапање снега и поледица. Такви услови чине да могући правци напада који су иначе проходни, током неколико дана постају практично непроходни, осим малобројним и уским путевима. Киша, пролећно отапање снега и поледица могу се углавном предвидети, али не и њихов тачан почетак и трајање, што су Немци открили и осетили у Украјини у Другом светском рату. Ове метеоролошке појаве није могуће временски предвидети у временском распону трајања нападне операције. Комбинација кише и кретања ствара блато и глиб, успорава људе, моторна и борбена возила, а, што је још битније, и значајније са оперативне тачке гледишта на маневар, земљиште које је делимично проходно може постати потпуно непроходно. То је веома значајно и битно при планирању нападне операције са насилним преласком реке, јер прилази и излази на водену препреку могу постати недоступни за људе и возила. Поред свега наведеног дуготрајне и обилне падавине утичу непријатно на људство јединица КоВ-а, што је свакако сваки професионални војник осетио на својој кожи. Киша кваси обућу, одећу и опрему, што доводи до смањења радне и борбене способности јединица и умањења воље – морала за оружану борбу. Брзина кретања јединица по снегу зависи од његове висине и стања (што је снег виши и влажнији брзина кретања је мања, а напори већи). При висини снега 25 – 30 см брзина кретања пешадијских јединица се смањује за 1 km/h, а при висини снега 50 – 70 см износи свега 1 km/h. Поледица на путу отежава кретање и оклопним јединицама, повећава се број саобраћајних несрећа, а узвишења је готово немогуће савладати јер се гусенице понашају као скије. Може се закључити да је технолошки напредак увелико смањио зависност извођења маневра у нападној операцији од метеоролошких услова. Ефекти тих услова у скорој будућности имаће све мањи утицај на облике маневра у нападу, поготово што ће се ефекат смањене видљивости и тзв. пасивног маскирања смањивати у мери у којој се системи за осматрање и нишањење буду осавремењавали.

Маневар јединица КоВ-а у оперативном борбеном распореду

Ниже јединице КоВ-а (вод, чета, батаљон) веома ретко ће се наћи на бојишту саме. Ове тактичке јединице родова КоВ-а најчешће изводе нападну операцију у саставу виших јединица (чета у саставу батаљона, батаљон у саставу бригаде, бригада у саставу оперативне групе). Та околност намеће јединицама КоВ-а обавезу да у току извођења нападне операције не воде рачуна само о правцу кретања у односу на непријатеља и о земљишту на којем се крећу већ и о покрету и дејству суседних јединица. У оперативном борбеном распореду (на пример, у оперативном борбеном распореду бригаде КоВ-а растојање између батаљона је 500 до 1000 м) сваком батаљону се одређује фронт и правац напада и место у оперативном борбеном распореду (у средини или на једном од крила).

Правац напада јединица КоВ-а одређује претпостављени командир или командант или га они бирају сами. При томе, треба водити рачуна да је правац напада јединице у складу са постављеним задатком. Такође, правац напада треба да пружи повољне услове за ватрено дејство. Он би требало да води земљиштем које обезбеђује прикривено подилажење и максималну заклоњеност јединице и да омогући подршку суседа. Правац напада одређује се помоћу узастопних маркантних тачака (облика рељефа, насељених места), од полазног (јуришног) положаја до одређеног тактичког циља у дубини одбране непријатеља. Одстојање од једне маркантне тачке, која служи за правац до друге, не би требало да буде велико. Начелно, требало би да се са једне маркантне тачке за правац напада види наредна. Ако се наредна тачка са неког места на правцу напада ипак не може видети (долина између две косе и сл.) командири – команданти треба то унапред да предвиде и уоче неку трећу тачку која ће служити као помоћна тачка за правац. У току дејства у дубини непријатељевог распореда правац напада се допуњава. Такође, треба напоменути да правац напада јединица КоВ-а није права линија већ најчешће изломљена линија која води од објекта до објекта на земљишту. Тачније, правац напада није линија већ појас земљишта одређене ширине (за батаљон до 1,5 km, за бригаду 6–8 km на маневарском земљишту) на којем се налазе маркантне тачке које служе за правац напада и, у ствари, представљају осу правца.

Место нижих тактичких јединица КоВ-а у оперативном борбеном распореду се, начелно, одређује оперативним наређењем (планом) за нападну операцију. Поред отварања ватре и правилног коришћења земљишта, међу најважније задатке јединица КоВ-а у току извођења маневра у нападној операцији спада и одржавање правца кретања и места у оперативном борбеном распореду више тактичке јединице.

Тактичка јединица КоВ-а може мењати правац покрета и брзину кретања ради избегавања непријатељеве ватре, може и треба да настоји да се креће повољнијим прикривеним деоницама земљишта, али све то не сме да иде на рачун скретања са одређеног правца напада и нарушавања оперативног борбеног распореда више јединице Копнене војске. Јер, напуштање свог места у оперативном борбеном распореду доводи до укрштања правца напада, омета се ватрено дејство суседа и тиме онемогућава дејство по непријатељу на одређеном фронту или у одређеном рејону. Понекад то доводи и до непотребног и опасног нагомилавања јединица, па и до губитака од сопствене (пријатељске) ватре. Према томе, када се говори о примени различитих поступака у циљу ефикаснијег дејства и заштите и о коришћењу земљишта, треба схватити да је све то неопходно, али само на одређеном правцу кретања сваке јединице Копнене војске, само под условом да одржава место у оперативном борбеном распореду. Између наведених захтева нема ничега противречног, како то може да изгледа на први мах.

Покрет јединица у оперативном борбеном распореду не значи кретање јединица Копнене војске у правој линији. Поједине јединице у нападној операцији могу да заостану или да буду напред и до 100 – 200 m, некад и више. Растојање између јединица такође даје јединицама у нападу извесну „слободу” и по правцу. У тим границама јединице и треба да користе земљиште, да мењају брзину и правац покрета ради смањења резултата непријатељеве ватре. Друга обавеза јединица Копнене војске при покрету у оперативном борбеном распореду јесте подршка суседних тактичких

јединица и коришћење њихове подршке. Подршка се остварује ватром из покрета, са кратких застанака, са застанака и са места. Она се састоји у томе што једна јединица отвара ватру по непријатељевим јединицама, док друга, или друге две, савлађују неки откривен простор максималном брзином, врше у покрету припрему за гађање и усмеравају своје људство ка погодним заклонима ради извршења ватреног задатка. Јединица или јединице које су савлађивале откривен простор по завршетку пребацивања сад извршавају ватрене задатке, а јединица која их је подржавала сада савлађује земљиште, и тако наизменично. То, наравно, не значи да ће увек у оперативном борбеном распореду више јединице једна нижа тактичка јединица или две да врше покрет, а једна или две да их подржавају. У случајевима када се подршка врши другим ватреним средствима (артиљеријом, авијацијом) или када се непријатељ извлачи не пружајући јачи отпор, све јединице ће се кретати једновремено, отприлике истом брзином. И, на крају, ради извршења неког важног ватреног задатка, ради одбијања противнапада (противудара) непријатеља, ради сређивања и изравнавања оперативног борбеног распореда, као и ради обележавања достигнуте линије – све јединице могу се зауставити и дејствовати са места, а затим опет продужити покрет.

Следећа особеност о којој тактичке јединице Копнене војске морају да воде рачуна при покрету у оперативном борбеном распореду односи се на појављивање јединица у зони осматрања и гађања непријатеља после покрета. У нападној операцији поједине тактичке јединице Копнене војске могу савлађивати гребене коса, вршити прелазак преко насипа, вршити излазак из шуме на отворено, откривено земљиште и сл. У свим оваквим ситуацијама појављивање нижих тактичких јединица треба да буде једновремено. Цео оперативни борбени распоред, на пример батаљона, треба да се једновремено појави на гребену косе како би је једновремено савладао, треба да једновремено изађе из шуме или на откривен простор и сл. Значи, ниже тактичке јединице у оперативном борбеном распореду више јединице треба да воде рачуна да не „истрчавају” са својим оперативним борбеним распоредом. Појављивање само једне јединице на гребену косе, или при изласку из шуме, даје могућност непријатељу да сасреди ватру на ту јединицу и да јој са више вероватноће и брже нанесе веће губитке. Затим ће непријатељ пренети ватру на следећу јединицу која се појави, па на следећу итд. , односно даће му се могућност да појединачно уништава наше ниже тактичке јединице ватром из својих средстава. Насупрот томе, једновремена појава целог батаљона у зони ватреног дејства непријатељеве чете принудиће је да расподели своја ватрена средства на све јединице нашег батаљона. У току тог распоређивања (некад и извесног колебања како распоредити ватру) непријатељ губи нешто времена које наш батаљон може да искористи за савлађивање критичног земљишта неометан ватром непријатеља. Не треба занемарити ни психички утицај једновременог појављивања свих јединица оперативног борбеног распореда, који може код непријатеља да изазове извесну стрепњу, забуну и унеколико одложи доношење одлуке или издавање команде за гађање. Све то утиче на смањење резултата ватреног дејства непријатеља, а властитим јединицама омогућава успешније савлађивање појединих критичних деоница земљишта на правцу напада. У оваквим случајевима, ради једновременог појављивања у зони ватреног дејства непријатеља, потребно је да се јединице зауставе, отворе ватру по уоченим циљевима, сачекају пристизање осталих јединица и

изравнају оперативни борбени распоред и на сигнал команданта више јединице сви једновремено крену напред. Неке јединице неће морати да се заустављају већ ће продужити покрет са осталим јединицама или јединицама које су чекале.

Покрет јединица на бојишту није, како смо видели, ни праволинијски ни непрекидан, ни изолован од кретања и дејства других јединица. Непријатељева ватра, земљиште, потреба за гађањем и неопходност међусобне подршке захтевају да се јединице у оперативном борбеном распореду у нападној операцији крећу најчешће у скоковима. Скокови се праве од једног до другог застанка са којег се врши гађање, при чему скокови једне јединице треба да буду усаглашени са осталим јединицама и другим ватреним средствима за подршку. Дужина скока зависи од јачине непријатељеве ватре и врсте његових ватрених средстава, од земљишта, могуће брзине кретања и подршке других јединица. Начелно, што је јача ватра непријатеља скокови треба да буду краћи. Уз јачу ватрену подршку и могућност јединице да се креће већом брзином могу се правити и дужи скокови. Када се за покрет јединица користи покривено земљиште и прикривени правци нема ни потребе за прављење скокова.

Какве би, укратко, биле дужности командира и команданата јединица Копнене војске у нападној операцији? Пре сваког покрета – скока потребно је урадити следеће: добро осмотрили даљи правац покрета јединице, уочити објекте на земљишту где се јединица може задржати, изабрати пут до следећих објеката (заклона), одредити начин кретања и отварања ватре, изабрати моменат покрета зависно од дејства непријатеља и суседа (када је нека од суседних јединица већ заузела заклоне и отвара ватру, када је непријатељ заслепљен димом, прашином или маглом или када мења ватрени положај). У ствари, сваки покрет, сваки скок, треба да буде „испланиран“, да се узме у обзир и предвиди све што је у одређеној ситуацији могуће. Само узимајући у обзир све наведене елементе одређене ситуације могуће је успешно савладати простор и ватру непријатеља, и само на тај начин ће јединице Копнене војске моћи да изврше постављени задатак у нападној операцији. При томе, јединице Копнене војске, као целине, треба да раде брзо, а реакције командира (команданата) морају да буду благовремене и одлучне. Претерано задржавање, одуговлачење, колебаљивост и неодлучност омогућавају непријатељу да се среди и организује отпор, смањује темпо напада и може да доведе до неизвршења задатка.

Закључак

Циљ овог рада био је да се покаже како маневар у нападној операцији утиче на заштићеност и ватрено дејство јединица КоВ-а, али и то да је он само један од елемената који на то утиче. Ипак, за постизање успеха у нападној операцији маневар је врло важан. Ако нисте довољно јаки да остварите успех у нападној операцији, потребно је да постигнете циљ без борбе и битке, што би значило да у нападној операцији треба да се крећете брже него што би непријатељ могао да реагује. Први корак био би да се снаге непријатеља (његове главне снаге) заобиђу, изненадним продором на неком правцу (дуж неког споја или кроз неки празан међупростор), а затим постепено по изолованим деловима разбијају ради уништења или приморавања на предају. Да би јединице Копнене војске могле реализовати први

корак, команде јединица треба целисходно да изврше анализу земљишта и време на како би га током извођења нападне операције правилно користиле.

Приручник „Анализа терена у операцијама ВС” обезбеђује потпуну методологију и многоструку помоћ при анализи земљишта, а технолошки напредак наоружања, разноврсне муниције и пројектила, те друге војне опреме увелико је смањио зависност извођења дејстава у нападној операцији од метеоролошких услова. Размишљати о маневру само у оквиру постојања точка и гусенице је погрешно; земљиште треба користити за заштиту јединица у смислу неухватљивости јединица и остварења што ефикасније ватре, а покретљивост за постизање што већег темпа напада.

За преживљавање јединица КоВ-а на бојишту неопходна је међусобна подршка и подршка других видова. Међусобна подршка јединица Копнене војске у нападној операцији може бити ефикасна само ако се води рачуна о усклађивању ватре и покрета јединица. Ова два елемента у нападној операцији су нераздвојна. За благовремено отварање прецизне и интензивне ватре јединице треба зналачки да се воде на бојишту, односно маневар треба потчињавати успешном извршењу ватрених задатака. За правце напада треба бирати најравније деонице, избегавати покрет јединица на бочним нагибима и по неравном земљишту преко отворених површина. Ради маскирања покрета потребно је настојати да се јединице крећу између и преко жбуња, избегавати кретање гребенима коса и висова на којима се јединице оцртавају и непријатељ може јасно да их види. Треба настојати да се за маневар јединица користе деонице у сенци дрвећа и зграда. Он се изводи тако да за време ватреног дуела оклопне јединице буду окренуте предњом страном борбених возила. За ватрена дејства препоручљиво је да се јединице зауставе на равном делу земљишта и, по могућности, у заклону или иза маске, а тиме да видљивост буде добра и да ништа не смета отварању ватре. Тешко је ускладити ове често противречне захтеве у току извођења маневра. У будућности нападне операције треба изводити у што краћем времену ради смањења губитака и очувања борбених способности јединица Копнене војске. Зато њихова увежбаност и оспособљеност треба да буде што боља, како би што ефикасније решавале задатке у евентуалним нападним операцијама.

Литература

- [1] Радомир Марјановић: „Општа војна географија”, Војноиздавачки завод, Београд, 1983.
- [2] Ричард Е. Симпкин: „Надметање у брзини маневра”: Војна штампарија, Београд, 1991.
- [3] „Војни лексикон”: Војноиздавачки завод, Београд, 1981.
- [4] Група аутора: Уџбеник за Војне академије и факултете општенародне одбране „Тактика борбених дејстава тактичких јединица КоВ ЈНА и територијалне одбране” Војноиздавачки завод, Београд, 1981.
- [5] Бранко Шипка: „Тактика оклопних јединица – 1” Медија центар, Београд, 2016.
- [6] Генералштаб Војске Србије: „Доктрина операција Војске Србије”, Медија центар, Београд, 2012.
- [7] Управа за обавештајно–извиђачке послове (Ј-2) Генералштаба Војске Србије: „Упутство за обавештајну припрему бојишта”, Медија центар, Београд, 2015.
- [8] Управа за обавештајно–извиђачке послове (Ј -2) Генералштаба Војске Србије: „Анализа терена у операцијама ВС” – приручник, Медија центар, Београд, 2013.
- [9] Команда Копнене војске: „Правило бригада Копнене војске”, Ниш, 2014.
- [10] Савезни секретаријат за народну одбрану: „Правило оклопна и механизована бригада”, Војноиздавачки завод, Београд, 1976.

ФАЗИ – АХП ПРИСТУП У ВРЕДНОВАЊУ КРИТЕРИЈУМА ЗА ИЗБОР РАКЕТНОГ СИСТЕМА ЗА ПРОТИВВАЗДУХОПЛОВНА ДЕЈСТВА

Иван Б. Петровић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија
Миодраг Л. Гордић
Факултет за међународну политику и безбедност, Београд
Милан С. Канкараш
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

У саопштењу је приказана могућност приоритетизације критеријума и атрибута критеријума за избор ракетног система за противваздухопловна дејства. Анализом садржаја доступне литературе издвојени су критеријуми на основу којих је могуће вредновати алтернативе понуђених ракетних система средњег домета. Међусобни утицај критеријума и атрибута извршен је тестирањем групе експерата помоћу деветостепене скале судова. Обрада добијених података и приоритетизација критеријума и атрибута извршена је применом фази – АХП методе и односи се на опремање државе савременим ракетним системом за противваздухопловна дејства. Конзистентност резултата испитана је степеном конзистентности. На основу добијених резултата предложен је модел који омогућује избор оптималног ракетног система за противваздухопловна дејства средњег домета.

Кључне речи: *фази – АХП, вишекритеријумска анализа, ракетни систем за противваздухопловна дејства, модел*

Увод

Историјско – компаративном анализом конвенционалних оружаних сукоба који су се одиграли на крају XX и почетком XXI века може се уочити да Ратно ваздухопловство и противваздухопловна одбрана играју кључну улогу у остваривању стратегијских циљева. Док, са једне стране авијација, начелно моћније стране у сукобу, својим дејствима покушава да уништи центар гравитације и значајно утиче на исход сукоба, дотле противваздухопловна одбрана, обично слабије стране у сукобу, својим дејствима и осталим борбеним и неборбеним активностима покушава да онемогући авијацију у остваривању својих циљева. У противваздухопловној одбрани посебно место и улогу у савременим оружаним сукобима имају и ракетне јединице за противваздухопловна дејства, чија способност вођења оружане борбе са

непријатељевом авијацијом зависи највише од могућности система оружја којим је опремљена. Значај противваздухопловне одбране и ракетних јединица за противваздухопловна дејства може се лако уочити на примеру Заливских ратова и у току оружаног сукоба између НАТО и Савезне Републике Југославије 1999. године.

Неопходно је истаћи и значај ракетних јединица опремљених ракетним системима за противваздухопловна дејства средњег домета у миру, у току реализације задатка контроле и заштите ваздушног простора и подршке управљању ваздушним саобраћајем. Значај овог задатка у спречавању повреде ваздушног простора и отклањању безбедоносне претње из ваздушног простора у миру се посебно повећао након 11.09.2011. године и терористичког напада у Сједињеним Америчким Државама (Петровић, Канкараш и Цветковић, 2015).

Република Србија је мала држава и у квалитативном и у квантитативном смислу (испод 8 милиона становника, 88361 км², мали бруто домаћи производ, релативно слаба економска развијеност, сложен геостратегијски и геополитички положај) што значајно утиче на њено опремање савременим борбеним системима, укључујући ракетни систем за противваздухопловна дејства средњег домета. На избор ракетног система посебан утицај има и полуприкупљен облик територије државе, као и тренутна расположивост системима за противваздухопловна дејства средњег домета ракетних јединица (Гордић и Петровић, 2014).

Имајући у виду наведено спроведено је истраживање чији је општи циљ: Вредновање критеријума за избор савременог ракетног система за противваздухопловна дејства средњег домета за потребе опремања ракетних јединица за противваздухопловна дејства у складу са могућностима државе применом фази – АХП методе.

На основу циља изведена је општа хипотеза која гласи:

Применом фази – АХП методе могуће је извршити вредновање критеријума за избор савременог ракетног система за противваздухопловна дејства средњег домета за потребе опремања ракетних јединица за противваздухопловна дејства у складу са могућностима државе.

Примена фази – АХП методе омогућава реализацију процеса групног одлучивања узимањем у обзир неизвесности приликом оцене експерата што чини истраживање научно и методолошки оправданим. Ова процедура у својој суштини може бити примењена и у другима случајевима вредновања критеријума за избор различитих система оружја и војне опреме, као и приликом избора широког броја технолошких решења у другим сферама друштвеног живота, што ово истраживање чини и практично оправданим.

Анализа литературе

Постоји бројна литература која се бави вредновањем критеријума за избор система оружја. На пример, Mavris и DeLaurentis (1995) су истраживали концепт „свеукупних евалуацијских критеријума“ („overall evaluation criteria“) приликом селекције и вредновања критеријума за избор борбеног авиона. Вредновање критеријума за борбени авион применом АХП методе истраживао је Влацић (2013). Вишекритеријумска оптимизација карактеристика авиона истраживана је од стране Sokorilo et al (2010). На примеру избора противпожарне летелице, унапређење метода вишекритеријумског одлучивања приме-

ном „интервалних фазних тешких бројева“ (interval-valued fuzzy-rough numbers) у свом раду објаснили су Памучар, Петровић и Ћировић (2018). Применом модификоване АХП методе помоћу фази бројева у истраживању проблема система одбране бавили су се Божанић, Памучар и Бојанић (2015) и Божанић, Памучар и Ћоровић (2013) у својим радовима. Значајан допринос у примени конвенционалних метода у фази окружењу приликом избора система оружја дали су у свом раду Dagdeviren, Yavuz и Kilinc (2009).

Начине и циљеве унапређења система противваздухопловне одбране, укључујући и унапређење ракетних јединица, у свом раду истраживали су Петровић, Канкараш и Цветковић (2015). Избор ракетног система за противваздухопловна дејства применом АХП методе истраживао је Жупац (2013). Одређивање и вредновање критеријума за избор ракетног система применом ДЕМАТЕЛ методе истраживали су Петровић и Канкараш (2017).

Међутим, вредновање критеријума за избор ракетног система за противваздухопловна дејства средњег домета у фази окружењу није био до сада предмет једног научног рада.

Критеријуми за избор ракетног система за противваздухопловна дејства

На основу претходно извршене анализе садржаја постојеће научне литературе извршено је одређење критеријума и атрибута у оквиру сваког критеријума на основу којих је могуће извршити оптимални избор ракетног система за противваздухопловна дејства. Наведени критеријуми су прилагођени укупним евалуацијским критеријумима за избор борбеног система (Mavris & DeLaurentis, 1995).

Критеријуми за избор ракетног система за противваздухопловна дејства средњег домета су следећи: приступачност (А), просторне перформансе (В), ватрене перформансе (С) и сигурност (D).

Атрибути критеријума приступачност су: трошкови опремања (А1), оперативни трошкови (А2), трошкови одржавања (А3), трошкови обуке (А4) и логистичка подршка (А5).

Атрибути критеријума просторне перформансе су: зона осматрања (В1), зона гађања (В2), зона уништења (В3) и величина резолуционе ћелије (В4).

Атрибути критеријума ватрене перформансе су: вероватноћа уништења циља (С1), степен каналности по циљу (С2), степен каналности по ракети (С3) и маневар ватром (С4).

Атрибути критеријума сигурност су: заштита снага (D1), маневар покретом (D2), пасивност сензора (D3), осетљивост на електронске сметње (D4) и дефекти дизајна и одржавања (D5).

Методологија

За потребе вредновања критеријума и атрибута у оквиру критеријума за избор ракетног система применом методе фази – АХП (The Analytical Hierarchy Process) подаци су прикупљени помоћу технике скалирања, где је скала судова формирана на основу Сатијеве скале вредновања (Saaty, 1980). Применом стандардне Сатијеве

скала, тада сваки елемент поређења матрице A може да има једну од 17 вредности из дискретног интервала $[1/9, 9]$. Приоритизација, односно одређивање релативних тежина елемената на основу њихових вредности извршено је применом методе сопствених вредности – Eigenvector method – EV (Saaty, 1980). Пет експерата су извршили поређење критеријума и атрибута у оквиру сваког критеријума. Имајући у виду мали број експерата и распршеност добијених вредности извршено је фазирање крисп вредности (целобројна средња вредност добијених одговара експерата) помоћу троугластог фази броја (примењен један од приступа групног доношења одлука).

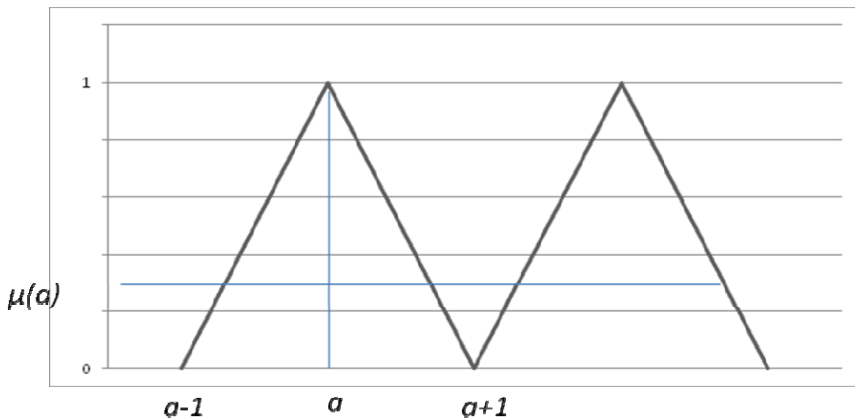
Процедура фазификације је спроведена на следећи начин:

Фази скуп A за сваки реалан број a , има вредност $\mu(a)$, где је $\mu(a)$ степен припадности a троугластом фази броју A' и креће се у интервалу $[0,1]$. У општем смислу фази скуп се представља на следећи начин $A = \{a, \mu(a)\}$.

Свакој крисп вредности a_{ij} додељене су две вредности, помоћу којих је формиран фази број, који се може приказати у следећем векторском облику:

$$a'_{ij} = \{a_{ij} - \alpha, a_{ij}, a_{ij} + \alpha\}, \text{ где је } \frac{1}{2} \leq \alpha \leq 1, \text{ у овом случају је једнако } 1.$$

Наведене особине фази броја приказане су на слици број 1.

Слика 1 – Конструкција фази бројева у матрици

Имајући у виду да је прорачун вршен помоћу методе сопствених вредности, правила коришћења у раду са фази бројевима су следећа:

$$\frac{1}{a_{ij}} = \left\{ \frac{1}{a_{ij} + \alpha}, \frac{1}{a_{ij}}, \frac{1}{a_{ij} - \alpha} \right\}, \quad (1)$$

$$a'_1 \oplus a'_2 = \{a'_{11} \oplus a'_{21}, a'_{12} \oplus a'_{22}, a'_{13} \oplus a'_{23}\}, \quad (2)$$

$$a'_1 \div a'_2 = \{a'_{11} \div a'_{23}, a'_{12} \div a'_{22}, a'_{13} \div a'_{21}\}, \quad (3)$$

где је:

$$a'_1 = \{a'_{11}, a'_{12}, a'_{13}\}$$

$$a'_2 = \{a'_{21}, a'_{22}, a'_{23}\}$$

Дефазификација фази бројева у крисп вредност W извршена је на следећи начин:

$$W = \frac{(w'_{11}, w'_{12}, w'_{13})}{3} \quad (4)$$

Конзистентност свих добијених резултата испитана је на почетној крисп вредности из матрице парне компарације на следећи начин (Памучар, 2017):

$$CR = \frac{CI}{RI} \quad (5)$$

CI – индекс конзистентности

где је $CI = \frac{\lambda_{\max} - n}{n - 1}$ (6)

λ_{\max} – максимална сопствена вредност матрице поређења (формула број 7):

$$\lambda_{\max} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \lambda_i \quad (7)$$

$$\lambda_i = \frac{b_i}{w_i} \quad (8)$$

Вредност b_i је израчуната на следећи начин (формула број 9):

$$\begin{bmatrix} b_1 \\ b_2 \\ b_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & a_{2n} \\ a_{n1} & a_{n2} & a_{nn} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} w_1 \\ w_2 \\ w_n \end{bmatrix} \quad (9)$$

RI – случајни индекс, који зависи од броја редова – колона матрице n (Памучар, 2017). Уколико је $CR \leq 0.10$ онда резултат задовољава потребе истраживања.

Прорачун вредновања критеријума за избор ракетног система за противваздухопловна дејства

На основу описане процедуре формирана је почетна матрица преференције за критеријуме: приступачност (А), просторне перформансе (В), ватрене перформансе (С) и сигурност (D).

Табела 1 – Матрица преференције за критеријуме

K	A	B	C	D
A	(1,1,1)	(2,3,4)	(2,3,4)	(4,5,6)
B	(0.25,0.33,0.5)	(1,1,1)	(2,3,4)	(4,5,6)
C	(0.25,0.33,0.5)	(0.25,0.33,0.5)	(1,1,1)	(1,1,1)
D	(0.17,0.2,0.25)	(0.17,0.2,0.25)	(0.25,0.33,0.5)	(1,1,1)

На основу вредности из матрице преференције према формули број 4 израчуната је матрица нормализованих вредности (Saaty, 1980):

$$a''_{ij} = \frac{a'_{ij}}{\sum_{j=1}^n a'_{ij}} \quad (10)$$

Где је:

$$a''_{ij} = \{a''_{ij1}, a''_{ij2}, a''_{ij3}\},$$

$$a''_{ij1} = \frac{a'_{ij1}}{\sum_{j=1}^n a'_{ij3}}, \quad a''_{ij2} = \frac{a'_{ij2}}{\sum_{j=1}^n a'_{ij2}}, \quad a''_{ij3} = \frac{a'_{ij3}}{\sum_{j=1}^n a'_{ij1}} \quad (11)$$

Табела 2 – Матрица нормализованих вредности за критеријуме

K	A	B	C	D
A	(0.44,0.54,0.6)	(0.35,0.66,1.17)	(0.21,0.41,0.76)	(0.24,0.36,0.55)
B	(0.11,0.18,0.3)	(0.17,0.22,0.29)	(0.21,0.41,0.76)	(0.24,0.36,0.55)
C	(0.11,0.18,0.3)	(0.04,0.07,0.15)	(0.11,0.14,0.19)	(0.12,0.21,0.36)
D	(0.07,0.11,0.15)	(0.03,0.04,0.07)	(0.03,0.05,0.1)	(0.06,0.07,0.09)

Помоћу формула 2, 4 и 12 из матрице нормализованих вредности добијене су вредности релативних тежинских коефицијената W , који су приказани у табели 3.

$$w_i = \frac{\sum_{j=1}^n a''_{ij}}{n} \quad (12)$$

Табела 3 – Тежински коефицијенти за критеријуме (метода сопствених вредности)

K	A	B	C	D	w_i	Ранг
A	(0.44,0.54,0.6)	(0.35,0.66,1.17)	(0.21,0.41,0.76)	(0.24,0.36,0.55)	0.49	1
B	(0.11,0.18,0.3)	(0.17,0.22,0.29)	(0.21,0.41,0.76)	(0.24,0.36,0.55)	0.29	2
C	(0.11,0.18,0.3)	(0.04,0.07,0.15)	(0.11,0.14,0.19)	(0.12,0.21,0.36)	0.15	3
D	(0.07,0.11,0.15)	(0.03,0.04,0.07)	(0.03,0.05,0.1)	(0.06,0.07,0.09)	0.07	4

Приоритетизацију критеријума могуће је извршити, уједно и проверити, применом геометријских средњих вредности прорачунатих на фази бројевима. Вредности релативних тежинских коефицијената w_i у фази броју су добијени на следећи начин (Gungor, Serdagioglu and Kesen, 2009):

$$w_i = \frac{\prod_{j=1}^n a'_{ij}}{\sum_{i=1}^n \prod_{j=1}^n a'_{ij}} \quad (13)$$

Вредности w_i су добијени применом правила број 2 и 3 на формули број 13, а крисп вредност је одређена помоћу формуле број 4, након чега је извршена коначна нормализације релативних тежина (табела број 4).

Табела 4 – Тежински коефицијенти за критеријуме (метода геометријских средњих вредности матрица)

K	A	B	C	D	w_i	w_i
A	(1,1,1)	(2,3,4)	(2,3,4)	(4,5,6)	(0.31,0.5,0.77)	0.49
B	(0,25,0.33,0.5)	(1,1,1)	(2,3,4)	(4,5,6)	(0.19,0.29,0.46)	0.29
C	(0.25,0.33,0.5)	(0.25,0.33,0.5)	(1,1,1)	(1,1,1)	(0.09,0.15,0.25)	0.15
D	(0.17,0.2,0.25)	(0.17,0.2,0.25)	(0.25,0.33,0.5)	(1,1,1)	(0.05,0.07,0.1)	0.07

Табела 5 – Сопствене вредности матрице поређења

K	A	B	C	D	b_i	$\lambda_i = \frac{b_i}{w_i}$
A	0.49	0.87	0.45	0.35	2.16	4.41
B	0.16	0.29	0.45	0.35	1.25	4.32
C	0.16	0.10	0.15	0.21	0.62	4.13
D	0.10	0.06	0.05	0.07	0.28	3.94

На основу формуле 7 добијамо да је $\lambda_{\max} = 4.2$, а $CI = 0.07$. За $n = 4 \Rightarrow RI = 0.89$ (Saaty, 1980). На основу формуле број 5, добијена је вредност $CR = 0.07$, што је мање 0.1. На основу наведеног закључено је да су резултати конзистентни.

Применом истих процедура израчунате су вредности релативних тежина атрибута, који су приказани у табели број 6, где је приказан предложен модел критеријума и атрибута са релативним тежинским вредностима.

Табела 6 – Модел вредновања критеријума и атрибута приликом избора понуђених алтернатива опремања ракетних јединица савременим системом за противваздухопловна дејства средњег домета

Релативне тежине атрибута критеријума						w_i
A	A1	A2	A3	A4	A5	0.49
a w_i	0.25	0.08	0.05	0.04	0.07	
B	B1	B2	B3	B4		0.29
b w_i	0.09	0.03	0.11	0.06		
C	C1	C2	C3	C4		0.15
c w_i	0.04	0.09	0.01	0.01		
D	D1	D2	D3	D4	D5	0.07
d w_i	0.02	0.01	0.03	0.005	0.005	

Степени конзистентности приликом приоритетизације атрибута свих критеријума имају вредност мању од 0.1 (иако су дозвољена одговарајућа одступања као последица степена неизвесности фази бројева), што за последицу има поузданост и конзистентност резултата истраживања (постоји континуирана конзистентност у одговорима експерата).

Дискусија

Приоритетизација критеријума и атрибута критеријума за избор ракетног система за противваздухопловна дејства је била предмет истраживања неколико научних радова до сада. У свом истраживању Жупац (2013) године је применом АХП методе извршио вредновање критеријума и атрибута (укупно 43 критеријума на три нивоа). Према његовим резултатима најзначајнији критеријум су борбене могућности ракетног система са релативном тежином од 0.374, док је најмање значајан критеријум компатибилност ракетног система са тренутно постојећим ракетним системима у Војсци (вредност релативне тежине износи 0.026). У свом раду Петровић и Канкараш (2017) су применом ДЕМАТЕЛ методе истраживали релативне тежине критеријума за избор ракетног система за противваздухопловна дејства. У овом истраживању приоритетизација је вршена за четири критеријума (економичност, ефективност, одржавање и борбене могућности ракетног система за противваздухопловна дејства). У овом случају најзначајнији критеријум су борбене могућности, док је најмање значајан критеријум одржавање ракетног система.

За разлику од наведених, у овом раду је приоритетизација извршена применом фази – АХП, која представља један од алата групног доношења одлука, где је број испитаника мали (мањи од 10, у овом случају пет), и где је узета у обзир неизвесност прикупљених података што није био случај у ранијим радовима (експоненцијалну зависност поузданости резултата од броја експерата истраживао је Марцинковский (2011)). Наиме, у овом раду је извршен одабир експерата од специјалиста, чиме је из процеса одлучивања делимично избачена сугестивност (утицај јачих фактора на слабије). Такође, неопходно је истаћи да се рад односи на потребу приоритетизације критеријума за потребе избора ракетног система са становишта употребе у миру (безбедност ваздушног саобраћаја) и оружаном сукобу. Критеријуми за избор ракетног система за противваздухопловна дејства су следећи: приступачност са релативном тежином од 0.49, затим просторне перформансе са релативном тежином 0.29, затим ватрене перформансе са 0.17 и сигурност са релативном тежином од 0.07. На основу резултата истраживања може се закључити следеће: експерти ипак сматрају да је економски аспект, а нарочито услови набавке, има велики утицај на избор и финансијску одрживост опремања и експлоатације ракетног система (имајући у виду релативно мали бруто домаћи производ државе). Такође, интересантно је да је дат већи значај просторним, од ватрених перформанси, док је значај сигурности, уједно и заштите снага веома мали. Очигледно је да експерти сматрају да је потребно тенденцију набавки ракетних система за противваздухопловна дејства усмерити на веће домете, чиме би се смањио број ватрених јединица, као и да је неопходно значајно повећати могућност једновременог гађања више летелица у ваздушном простору у случају масовних удара ваздухопловних снага. Могуће образложење за мали значај заштите снага и заштите од електронских дејстава непријатеља јесте да су експерти уверени да је ракетни систем неопходнији за мир и секундарну заштиту ваздушног простора и заштиту управљања ваздушним саобраћајем, него за рат. Друго образложење би било да су мишљења да сви савремени ракетни системи располажу већ адекватним електронским системима и средствима за одбрану од електронског напада непријатеља.

На основу наведеног резултата истраживања може се закучити да је циљ истраживања у потпуност испуњен и да је постављена хипотеза позитивно верификована. Предложени модел се може унапредити применом квалитативно потпунијих метода вишекритеријумског одлучивања са узимањем у обзир степена уверености експерата, а сам модел се може применити за избор ракетног система за противваздухопловна дејства применом одговарајућих метода операционих истраживања (на пример: ТОПСИС, ВИКОР и слично).

Закључак

Избор оптималне алтернативе приликом опремања система одбране новим ракетним системом за противваздухопловна дејства средњег домета представља један од најбитнијих задатака у наредном периоду Ратног ваздухопловства и противваздухопловне одбране. Ово је последица утицаја који имају дејства која изводе ваздухопловне и противваздухопловне снаге у савременим оружаним сукобима, као и значаја система противваздухопловне одбране у реализацији задатка контроле и заштите ваздушног простора у миру. Задатак контроле и заштите ваздушног простора представља незаменљив сегмент управљања ваздушним саобраћајем, што проблем опремања савременим вишенаменским борбеним авионима, ракетним системима за противваздухопловна дејства, радарско – рачунарским средствима и компонентама командно – информационог система ставља све више у фокус не само одбрамбених, него и државних питања.

У наредним истраживањима неопходно је даље се усресредити на унапређење модела за избор не само ракетног система, већ и других система оружја и опреме (посебно оних софистицираних) уз спровођење техно-економске анализе. Избор система оружја и опреме у Ратном ваздухопловству и противваздухопловној одбрани је сложен и дуготрајан процес, који дугорочно трасира организациону и функционалну структуру ваздухопловних и противваздухопловних снага. Због тога је неопходно овом питању посветити интердисциплинаран приступ уз уважавање, како стручне, тако и академске јавности. Примена метода вишекритеријумског одлучивања, која узимају у обзир неизвесност је само један од корака у решавању тог и сличних проблема.

Литература

[1] Božanić, D., Pamučar, D. & Bojanić, D. (2015). Modification of the analytic hierarchy process (ahp) method using fuzzy logic: fuzzy ahp approach as a support to the decision making process concerning engagement of the group for additional hindering. *Serbian Journal of Management* 10 (2), 151 – 171.

[2] Čokorilo, O., Gvozdеновић, S., Miroslavljević, P. & Vasov, L. (2010). Multi Attribute Decision Making: Assessing the Technological and Operational Parameters of an Aircraft. *Transport*, Vol. 25, No. 4, 352-356. doi.org/10.3846/transport.2010.

[3] Dagdeviren, M., Yavuz, S. & Kilinc, N. (2009). Weapon selection using the AHP and TOPSIS methods under fuzzy environment. *Expert Systems with Applications*, Vol. 2009, No. 36, 8143–8151. preuzeto sa: www.elsevier.com/locate/eswa

[4] Dagdeviren, M., Yavuz, S., & Kilinc, N. (2009). Weapon selection using the AHP and TOPSIS methods under fuzzy environment. *Expert Systems with Applications*, 2009 (36), 8143–8151. doi.elsevier.com/locate/eswa

[5] Gungor, Z., Serdagioglu, G. & Kesen, S.E. (2009). A fuzzy AHP approach to personnel selection problem. *Applied Soft Computing*, Vol. 2009, No. 9, 641–646.

[6] Mavris, D. & DeLaurentis, D. (1995). An Integrated Approach to Military Aircraft Selection and Concept Evaluation. The 1st AIAA Aircraft Engineering, Technology, and Operations Congress, Los Angeles (1-11). American Institute of Aeronautics and Astronautics

[7] Pamucar, D., Petrovic, I. & Cirovic, G. (2018). Modification of the Best-Worst and MABAC methods: A novel approach based on interval-valued fuzzy-rough numbers, *Expert Systems with Applications*, 91, 89-106.

[8] Petrović, I. & Kankaraš. M. (2017). Determination and Evaluation Criteria for Equipping the Small Country with Anti-aircraft Missile System. *ICMNEE 2017*. Beograd.

[9] Petrović, I., Kankaraš, M. & Cvetković, K. (2015). Significance and Prospects of the Development of Defence System. *Vojno delo*, Vol. 67, No. 6, 86-98. doi: 10.5937/vojdela1506086P

[10] Saaty, T.L. (1980). *The analytic hierarchy process*. New York. McGraw-Hill.

[11] Божанић, Д., Памучар, Д. & Ђоровић Б. (2013). Модификација методе аналитичког хијерархијског процеса и њена примена у доношењу одлука у систему одбране. *Техника – менаџмент* 63 (2), 327-334.

[12] Влачић, С. (2012). Дефинисање критеријума за избор вишенаменског борбеног авиона за потребе Ваздухопловства и противваздухопловне одбране Војске Србије. Београд: Универзитет одбране.

[13] Гордић, М. & Петровић, И. (2014). Ракетни системи у одбрани малих држава. Београд: МЦ Одбрана.

[14] Жупац, Г. (2013). Модел одређивања и евалуације критеријума за избор ракетног система противваздухопловне одбране средњег домета. Београд. Универзитет одбране

[15] Марцынковский, Д. (2011). Использование метода экспертных оценок при анализе и оценке рисков системы менеджмента, Часть 4, *Itech – интеллектуальные технологии: журнал интеллектуальных технологий*, Томск, 18.

ЈАВНА ДИПЛОМАТИЈА У ПАРАДИГМИ ХИБРИДНОГ КОНЦЕПТА СУКОБА*

Мирослав Митровић**

Министарство одбране Републике Србије,
Институт за стратегијска истраживања

Савремени сукоби имају снажно изражен карактер неконвенционалности и концептуалног отклона од ратова који су дефинисани теоријом рата као оружаног сукоба, која је преовлађавала током протеклог века. Анализом савремених конфликта закључује се да је њихова преовлађујућа форма усмерена на претежно неоружане активности, да се оружане снаге ангажују селективно, и да је њихова превасходна улога, одвраћање потенцијалног агресора. Услови владавине глобалног тржишта утичу на развој односа које се идентификују са доминацијом економке, енергетске, медијске и сајбер елите, која је све доминантније ван власништва државе, нације. Самим тим, долази до одвајања интереса и циљева одвојених центар моћи, који нису увек усклађени са националним интересима. Оваква парадигма развоја међународних односа, карактерисана је као хибридна, динамична и асиметрична. У наведеним условима, хибридно угрожавање националне безбедности има различите појавне форме, које се условно називају хибридно ратовање, али не представљају рат у класичним смислу. Наиме, под хибридним формама нарушавања безбедности, подразумевају се неоружане форме деловања које нарушавају одбрамбене и остале стратешке способности државе у отпору агресији. У раду је обрађена теоријска анализа могућег посматрања јавне дипломатије као форме хибридног нарушавања националне безбедности кроз инструменте меке моћи.

Кључне речи: *јавна дипломатија, хибридно ратовање, национална безбедност*

Хибридно ратовање – концепт нарушавања одбрамбених способности државе

Хибридно ратовање представља актуелни израз исконске тежње за постизањем стратегијске предности у односу на противника не оружаним средствима.¹ Анализом савремених сукоба, закључујемо да имају карактеристике израсле форме четвр-

* Рад је део научно-истраживачког пројекта Института за стратегијска истраживања, „Хибридно ратовање – искуства и перспективе“.

** Др Мирослав Митровић, miroslav.mitrovic@mod.gov.rs

¹ Tzu, S., (2000) *Art of War- Chapter 3: Attack by Stratagem*, Allandale, Leicester, pp. 9.

те,² односно, пете генерације ратова.³ Може се рећи да је хибридни концепт сукоба најављен 1989. године када Линд предвиђа повећање информативног ратовања и психолошких операција, при чему наводи да: „Психолошке операције могу постати доминантне операције и стратегијско оружје у формама медијско/информативних интервенција... (при чему) главна мета ће бити подршка непријатељског дела становништва према влади и њеном ставу према рату. Телевизијске вести могу постати веома моћно оперативно оружје, моћније од оклопних дивизија“.⁴ Надаље, поједини аутори,⁵ сматрају да последњом декадом двадесетог века почиње нова ера ратовања, при чему престају ограничење у погледу средства, (оружана или неоружана), форми ангажовања снага (националне, наднационалне, мултинационалне, невладине), као и у вези са простором испољавања напада (територија, акваторија, ресурси, трговина, финансије, информације, медији, убеђења, култура, технологија, оружане снаге, политички систем). Према одређеним теоријама⁶, активности које воде ка дестабилизацији државе или промену власти у њој, са циљем успостављања стања нарушавања баланса у међународним односима и остваривања сопствених интереса, претежно неборбеним средствима, могу се назвати хибридним. Хибридне безбедносне претње су сви феномени који у себи ангажују синергијску примену конвенционалног оружја, неконвенционалних и ирегуларних тактика, терористичких аката и криминалног деловања,⁷ истовремено делујући на једном бојишту, са циљем постизања политичких циљева. Овакв концепт остваривања националних интереса се назива неконвенционално, политичко (хибридно) ратовање.⁸ Хибридне безбедносне претње се генеришу ради успостављања стања нарушавања баланса моћи у међународним односима и остваривања сопствених интереса, претежно неборбеним средствима.⁹ Ипак, неоспорна је веза и условљеност оружаных и неоружаных дејстава. Потврду за наведено налазимо у доктринарним документима за основну обуку оружаных снага САД,¹⁰ где је препознато да се актуелни конфликти не решавају само војним средствима, већ да је ради постизања успеха неопходно ангажовање свих националних капацитета: дипломатских, информативних, војних и економских. Такође, према руској војној доктрини,¹¹ модерно ратовање се описује као интегрисано ангажовање војних снага и ресурса који немају војни карактер, при чему се истиче примена мера информативног ратовања са циљем постизања политич-

² Renz, B., Smith, H., (2016) *Russia And Hybrid Warfare –Going Beyond The Label*, Finnish Prime Minister's Office, Government's analysis, pp. 5.

³ Mitrović, M., (2017) „Hibridno ratovanje i asimetrične bezbednosne pretnje“, *Vojno delo*, Beograd, 5/2017.

⁴ Lind, W., Nightengale, K., Schmitt, J., Sutton, J., Wilson, G., (1989), „The Changing Face of War: Into the Fourth Generation“, *Marine Corps Gazette*, Oct. 1989., pp. 26.

⁵ Qiao, L., Xiangsui, W., (1999) *Unrestricted Warfare*, PLA Literature and Arts Publishing House, Beijing.

⁶ Kofman, M., Rojansky, M., (2015), *A Closer look at Russia's „Hybrid War“*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Kennan Cable No. 7, April 2015, pp. 5

⁷ Hofman., F.,G., (2007), *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies.

⁸ Hoffman., F., G., (2016), *On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs. Hybrid Threats*, Internet: <http://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybridthreats/>, 12/02/2017.

⁹ Kofman, M., Rojansky, M., (2015), pp. 3.

¹⁰ Department of the Army (2008) *Field Manual No. 3-0: Operations*, Washington, DC.

¹¹ *Военная доктрина Россијској Федерациј*, Москва, 2010.

ких циљева без непосредног ангажовања војних снага, са циљем уобличавања пожељног одговора светског јавног мњења. Надаље, предвиђају се посебне форме модерних конфликта у којима ће се примењивати интегрисано деловање војним и политичким, економским, информативним и другим не војним активностима.¹² Са основом на наведеним теоријама, можемо закључити да хибридни рат не представља рат *пер се*, већ облик концепта примењеног широког спектра оружаних и неконвенционалних активности, које имају за сврху остваривања стратегијске предности стране која их примењује.

Узимајући у обзир карактеристике и појавне форме хибридних облика угрожавања националне безбедности,¹³ сажето можемо сагледати области испољавања хибридних дејстава у следећим областима:¹⁴

– *Специјалне и психолошке операције*, које представљају оружани, конвенционално-неконвенционални облик ангажовања снага и средства државе.

– *Економско, енергетски и политички притисци*, су активности варијабилног времена, интензитета. При томе, економија је потенцирана као одраз државне моћи, а не експлицитно војна снага, па тиме постаје кључни субјект планирања војних операција, при чему се свеобухватна војна стратегија ослања и на ангажовање различитих економских инструмената, док се класична примена оружане силе, пројектује само када је то крајње неопходно.¹⁵

– *Информативне кампање, коришћење медија и Интернета* су активности променљивог интензитета, време примене је релативно дугорочно и зависи од постављеног циља и степена реализације активности у осталим областима. Суштина деловања у наведеној области је утицај на јавно мњење при чему се тежи ка задржавању, отклону, промени или усвајању нових ставова, као и уношењу сумње, несигурности и страха. У спровођењу кампања се користе сви инструменти пропаганде, пласирање полуистина, манипулација медијима, активности у сајбер простору, и др. Наведени снажни наступи креирања јавног мњења, значајно доприносе резултантама ефеката спољне политике, која има за циља остваривање стратегијске доминације у одређеном региону.¹⁶

– *Јавна дипломатија* је активност ниског интензитета, дугорочно оријентисана, коју чини више разнородних активности из сфере друштвеног живота, чијом се применом тежи ка креирању позитивног става према неком феномену или субјекту. Јавна дипломатија је активност која се бави утицајем на став јавности у односу на формулисање и остваривање спољне политике, обухвата међународне односе изван традиционалне дипломатије, односе јавног мњења у другим државама, инструмент је интеракције интереса појединачних интересних група и држава, прикупља, доставља и анализира мишљења у вези спољне политике и утицаја на њено спровођење, инструмент је комуникације између професионалних служби, као што су

¹² *Военная доктрина Россијској Федерациј*, Москва, 2014.

¹³ Mitrović, M., (2017) „Хибридно ратовање и асиметричне безбедносне претње“, *Војно дело*, Београд, 5/2017.

¹⁴ Mitrović, M., (2017) „Економски и енергетски аспекти хибридног угрожавања националне безбедности“, *Војно дело*, Београд, 6/2017.

¹⁵ Taillard, M., (2012) *Economics and modern warfare*, Palgrave Macmillan.

¹⁶ Mitrović, M., (2017) „Потенцијали утицаја интересних група на спољну политику САД – случај „Косово“, *Зборник Матиче српске за друштвене науке*, бр.162-163.

дипломате и инострани кореспонденти и представља процес интеркултурне комуникације.¹⁷ Такође, јавна дипломатија је у директној вези са појмом меке моћи, при чему је она заснована на неопипљивим и индиректним утицајима какви су култура, друштвене вредности и идеологија.¹⁸

Јавном дипломатијом се утиче на промену опште перцепције којом се постиже стање у јавном мњењу, да чак и лоше донесене одлуке, представљају опште прихваћену појаву од домаће јавности, али и да се негативни и критички ставови према спољном ентитету који спроводи офанзивно јавно дипломатско деловање, препознају од унутрашње јавности, као напад на сопствени идентитет и интересе.

Из свега наведеног, закључујемо да је јавна дипломатија област значајног деловања хибридног концепта нарушавања националне безбедности.

Јавна дипломатија – појам и развој

Може се рећи да је термин јавна дипломатија, који се интензивно користи у међународним односима, контрадикторан, да изазива осуде али и конотације ефикасног инструмента утицаја на позицију нације, односно државе. Такође, јавна дипломатија је као појам у савременим међународним односима релативно млад. Међутим, у историјској перспективи, не може се оспорити постојање активности које корелирају са јавном дипломатијом, али су у одређеним раздобљима носили другачије називе. Наиме, парадигма њеног постојања кроз историјски континуум међународних односа, њене релација са пропагандом, односима са јавношћу, филантропијом, социјалним маркетингом, изградњом и ширењем националног идентитета као пожељне и усвојене вредности (*national branding*), лобирањем и другим појавама, препознаје се у историјском контексту постојања најранијих међународних односа. Према одређеним ауторима, она има своје место у међународним односима још од библијских времена, односно да постоји од када и дипломатија. Међународни односи античке Грчке, Рима, Византије, Италијанске Ренесансе, преко активности кардинала Ришелјеа и Луја XIV, младе Америчке државе, па и пост Отоманске, Ататуркове искораче према новом имиџу Турске, доводе нас до примене јавне и класичне дипломатије у средиште прошлог века. Према ученој временској трансверзали постојања феномена, када се говори о јавној дипломатији, можемо је назвати и „старо вино у новој боци“.¹⁹

На коришћење израза „јавна дипломатија“ може се наићи у документима током деветнаестог века, у дипломатским препискама Велике Британије и САД,²⁰ САД и

¹⁷ Cull, N., *Public Diplomacy Before Gullion: The Evolution of a Phrase*; Internet: <http://uscpublicdiplomacy.org/blog/16/02/2017>.

¹⁸ Nye, J., (1990) „The misleading metaphor of decline“ *The Atlantic Monthly*, March 1990.

¹⁹ Melissen, J., (2005). *The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice*, in ed. Melissen, J., *The New Public Diplomacy Soft Power in International Relations*, Palgrave Macmillan.

²⁰ Сматра се да је најранији пример коришћења фразе „јавна дипломатија“, заправо је забележено у лондонском *Times*, јануара 1856.године и односи се превасходно на критику наступа председника САД Френклина Пиерце (*Franklin Pierce*). У коментару се у критичком контексту говори о томе да представник САД мора, да „ако жели да остави утисак на нас (Британце), мора такође да пружи пример сопственом народу, а за то постоји неколико примера, који се могу схватити као јавна дипломатија“. [“The American president with a laudable desire,” *Times* (London), January 15, 1856, pp 6].

Доминиканске Републике,²¹ и почетком двадесетог века, посебно током Првог светског рата,²² у вези са мировним преговорима,²³ током и у завршним фазама рата.²⁴

Ипак, сви наведени примери указују на не систематизовано и уопштено коришћење речи јавна дипломатија, за разнородне и већином традиционалне форме дипломатског наступа, при чему се у контексту коришћења израза алудира на потребу транспарентности наступа класичне, конвенционалне дипломатије.

Настанак савремене јавне дипломатије у вези је са нараслом потребом САД да у јеку Хладног рата, одговори концептуално и организационо, на све доминантније ширење утицаја снажног пропагандног наступа комунистичке идеологије широм света и заштите свог експанзионистичког националног идентитета. У организационом смислу, САД су 1953. г. формирале Информациону агенцију САД (United States Information Agency – USIA), са задатком да разуме, информише и утиче на страну јавности са циљем промоције националних интереса и ширег дијалога. Посебни циљеви билу су: да објасни и заступа политике САД са сврхом остваривања кредитбилне и управљиве спољне политике; Да учини доступним информације о званичним политикама САД, њеним грађанима, вредностима, и институцијама које утичу на креирање политика; Да промовишу доприносе грађана САД у међународним оквирима помажући им у успостављању дугорочних веза са сродним и сличним организацијама у иностранству; Да саветује Председника САД и остала тела која креирају спољну политику, у ком смеру усмерена спољна политика може највише допринети положају САД.²⁵ Активности које су произилазиле из наведених циљева су: постављање представника за јавне послове у свакој амбасади; објављивање књига и часописа; дистрибуција америчких филмова и програма; спонзорство турнеја америчких играчких и музичких група; уметничке изложбе; програми размене студената; спонзорства, предавања америчких аутора и интелектуалаца.²⁶

²¹ Прво помињање јавне дипломатије у форми међународних односа САД, бележи се у писању *New York Times*, јануара 1871 године, у извештају са критиком става Конгреса у вези споразума са Доминиканском Републиком, где се истиче потреба за "отвореном, јавном дипломатијом" ("open, public diplomacy"). ["Forty-First Congress, Third Session," *New York Times*, January 20, 1871, pp 2]

²² У листу *Boston Herald* се даје критички осврт на "Sussex Pledge" (Sussex Pledge), Немачке декларације из маја 1916. године поводом ограничавања подморничког ратовања, где се каже "једно од зала јавне дипломатије је неопходност наставка размене писама, у којој одговорне главе сваке нације морају да сачувају образ пред сопственом нацијом а истовремено да сврсисходно комуницирају са другом страном" ["An Understanding of the German note," *Boston Herald*, May 9, 1916, pp. 12].

²³ *Washington Post* спомиње "јавну дипломатију" први пут у децембру 1917. године у коментару на Руско-Немачке мировне преговоре, где се каже да "ништа не може потрести зидине од оружја као нова јавна дипломатија" ["Berlin Socialist organ calls program too vague," *Washington Post*, December 28, 1917, pp. 4]

²⁴ Фебруара 1918. председник САД, Вилсон у говору пред Конгресом, износи тзв. "Четири принципа", и констаује да канцелара Немачке, Георг вон Хертлинг, "прихвата принципе јавне дипломатије" ["President's address to Congress a reply to Hertling's and Czernin's peace terms," *Washington Post*, February 12, 1918, 5]

²⁵ Vivien S. Walker, "From the Bottom of Our Souls, We Hate You": the Challenge for American Public Diplomacy Today, *Diplomatic Academy Proceedings*, Vol. 9, No. 1, Diplomatic Academy, Zagreb 2012, pp. 17.

²⁶ На самом врхунцу Хладног рата, Агенција је имала буџет од око 900 милиона долара и 12 000 запослених, 275 канцеларија у више од 100 држава на свеу. Током 90-тих година прошлог века, процењено је да је САД победила у Хладном рату и да Агенција више не треба да постоји, па је Конгрес САД 1999. године укинуо, а њене надлежности у већини пренео на Стејт Департамент. Види: Денис Вилкокс, Глен Камерон, Филип Олт, Ворен Ејџи, *Односи с јавношћу – Стратегије и тактике*, Економски факултет, Београд, 2006, стр. 394.

Поред тога, да би се поимање јавне дипломатије енергично одвојило од негативне конотације пропаганде, као синонима за нацистичко „опијање душа“ и концепта снажне промоције комунистичке идеје, означене као комунистичка пропаганда, развијен је теоретско – појмови оквир тумачења новог концепта утицаја на инострано јавно мњење. Тако савремено тумачење јавне дипломатије, 1965. г. бива уоквирено „креативним изразом“ Едмонда Гулиона,²⁷ према коме се јавна дипломатија објашњава као активност која „... се бави са утицајем на став јавности у односу на формулисање и остваривање спољне политике. Обухвата међународне односе изван традиционалне дипломатије; обрађивањем односа јавног мњења у другим државама; интеракција интереса појединачних група и држава; достављање анализа и мишљења у вези спољне политике и утицаја на њено спровођење; комуникација међу професионалним комуникаторима, као што су дипломате и инострани коресподенти; (представља) процес интеркултуралне комуникације“.²⁸ И друге државе, у свету после Другог светског рата, креирају наступе своје јавне дипломатије, као на пример Немачке, (*politische Öffentlichkeitsarbeit*), Француске (*politique d'influence*), Холандије (*publieksdiplomatie*) и других.²⁹ Може се закључити, да су овакви напори утицали на креирање општег амбијента помирења и уравнотежења концензуса око основних Европских вредности, које су касније постале основ за формирање ЕУ. Анализом деловања држава у областима промоције и заштите сопственог имиџа у међународном окружењу, закључујемо да је читава ера Хладног рата обележена снажним примерима јавно дипломатског наступа. Такође, са становишта генерисања геополитичких процеса крајем 80-тих година прошлог века, може се рећи да је СССР и комунистичка идеја поклекнула пред снажним јавно дипломатским наступима запада, посебно САД. Надаље, у промени опште слике о националном идентитету, у посткомунистичкој ери остваривања новог идентитета нација и ојачавању позиција у фази преговора о чланству у ЕУ, уочавају се јавно дипломатски наступи Хрватске, Бугарске, Румуније и Турске.³⁰ Јавна дипломатија у савременом контексту не представља дипломатију у јавности, као што је раније приказано, већ дипломатију са јавношћу.

У основи, разлике између традиционалне и јавне дипломатије су веома јасне: класична дипломатија представља релације између представника држава или дугих међународних организација, док јавна дипломатија својим деловањем таргетира општу, најширу јавност, специфичне групе, организације на нивоу друштва и појединце. Односно, традиционална дипломатија посматра међународне односе кроз интеграције симетричних субјеката, институција, а јавна дипломатија је по карактеру веома асиметрична. Такође, јавна као и тајна дипломатија³¹ је усмерена на остваривање

²⁷ Едмунд Гулион је тада био декан Флечер школе за право и дипломатију (*Fletcher School of Law and Diplomacy*) са *Tufts University*, из Бостона. Гулион је имао каријеру дугогодишњег службеника Министарства спољних послова САД, и једна је од оснивача Центра за јавну дипломатију под називом *Edward R. Murrow Center of Public Diplomacy*.

²⁸ Nicholas J. Cull, *Public Diplomacy before Gullion - The Evolution of a Phrase*, Routledge Handbook of Public Diplomacy, Routledge, New York, 2009, pp 19-22.

²⁹ Jan Melissen, 2005, стр. 13.

³⁰ Jan Melissen, 2005, стр. 14.

³¹ Dragan Kolev, "Тајна дипломатија и интересне сфере: пример Балканског полуострва", *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije*, Banja Luka, Godina VI, broj II, str. 359-379, 362-363, 2016.

интереса у одређеном региону или према одређеној држави, са тежиштем на најширој сфери утицаја. При томе, може се рећи да је „интересна сфера простор (подручје) интереса појединих држава, односно подручје (територија) над којим се настоји успоставити (или је већ остварена) контролу и утицај. Дакле, интересне сфере могу да обухватају читаву или само део неке државе, али и неколико држава“.³²

Јавна дипломатија се заснива на деловању према страном публици, стратешким приступом који је организован на начин који није линеарна као класична, институционална дипломатија. Наступ је динамичан, флексибилан, проактиван, енергичан, често без крутих норми и форми комуникације, заснован на потенцијалним жељама, фрустрацијама или интересовањима јавног мњења или групе. Јавна дипломатија је директно условљена глобализацијом и технолошким развојем у области комуникација. Измештање интересног управљања из домена надлежности државе према мрежним концептима различитих центара моћи, уз задржане релације са националним интересима ради евентуалне потребе коришћења „тврде моћи“, представља парадигму савременог концепта јавне дипломатије. Савремена јавна дипломатија је заснована на двосмерној комуникацији и интеракцији, чиме је јасно одвојена од пропаганде у њеном најужем смислу. Ипак, пошто утиче на креирање позитивног мњења становништва једне државе према другој, не може се, посебно у анализи примењених инструмената, јасно одвојити јавна дипломатија од најширег тумачења пропаганде. Надаље, сложености савременог тумачења јавне дипломатије доприноси и актуелни приступ феномену, који савремену јавну дипломатију одваја од линијског разумевања тенденције утицаја на спољашње јавно мњење. Наиме, сматра се да јавна дипломатија, пре свега због сложености, међузависности, савремених медија и ефикасног утицаја, има веома важну улогу у креирању унутрашњег јавног мњења и да је (*public diplomacy*) у директној вези са потребом афирмације и позитивног одијума према јавним пословима администрације (*public affairs*).³³

Јавна дипломатија је често директно идентификована са „меком моћи“³⁴. Може се рећи да је идеја за утемељење оваквих ставова иницирана снажним утицајем који је остварио Нај са својим радовима. Наиме, он је идентификовао моћ са способношћу утицаја на понашање других људи са циљем постизања за нас пожељних ефеката, те да су три могућа начина да се наведено постигне: (1) принуда помоћу претњи; (2) промене у понашању и навикама заснованим на материјалним мотивима; (3) сарадња и изазивање атрактивности и привлачности.³⁵ Према њему, јавна дипломатија се идентификује са „меком моћи“ због капацитета снажног, неопипљивих и индирект спољнополитичког утицаја у домену културе, друштвених вредности и идеологије.³⁶

³² Исто, стр. 363.

³³ Ashvin Gonesh, Jan Melissen, *Public, Diplomacy: Improving Practice*, Netherlands Institute of international relations, 2005.

³⁴ Nancy Snow, *Rethinking Public Diplomacy*, *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, New York, 2009.

³⁵ Joseph S. Nye Jr., *The powers to lead*, Oxford University Press, New York, 2008.

³⁶ Joseph S. Nye, Jr., "The misleading metaphor of decline," *The Atlantic Monthly*, March 1990.

Ипак, постоје мишљења да јавна дипломатија нипошто није „мека моћ“, јер у себи, у савременом амбијенту примене, артикулише широку лепезу нимало „меких“ инструмената, као што су политички дијалози, трговина и инвестиције, успостављање веза са организацијама и групама цивилног друштва које нису под контролом унутрашњих инструмената креирања јавног мњења, али и управљање сукобима, превенције сукоба или војне интервенције.³⁷ Оваква тумачења веза и утицаја јавне дипломатије са наведеним појавним формама деловања који се протежу од политичке економије, преко геополитике и оружаних интервенција, доприноси хибридности јавне дипломатије. Општи је закључак да је јавна дипломатија усклађена са спољном политиком државе, и треба да буде профилисана средњорочним циљевима и дугорочним пројекцијама интереса. Јавна дипломатија се најбоље израђује на основама поверења, кредибилитета и на дугорочној бази заснованих односа. Неке од карактеристика савременог приступа јавној дипломатији:

- Одбијање од поједностављене идентификације са пропагандом, пре свега на основу различитости у обрасцима комуникације. Наиме, јавна дипломатија представља форму двосмерне комуникације и изражене „бриге“ за слушаоца, његова интересовања, жеље, потребе.

- Концептуалан приступ креирања позитивног имиџа, јавне слике, нације. Савремене комуниколошке дисциплине у овој области се значајно ослањају на концепте савремених маркетиншких дисциплина, усмерених на промену опште слике нације (*nation-branding*, *nation re-branding*).

- Културна размена, заснована на широком приступу помиња културе кроз уметност, све форме културног деловања, новинарства, научних и истраживачких пројеката, дебата. Наведени односи су у веома блиској вези са новонасталим друштвеним, економским и политичким релацијама и интересима.

Сажето, можемо рећи да је јавна дипломатија настојање међународних субјеката ка управљању међународним односима преко утицаја на страно јавно мњење.³⁸ Сагледавајући наведено, може се закључити да јавна дипломатија, поред информационих и психолошких операција и јавних послова, представља једну од основних ослонаца националне комуникацијске стратегије.³⁹ Такође, ширина захвата активности и субјеката, као и последице и резултати које се њоме постижу, оправдано сврставају јавну дипломатију у области деловања хибридног нарушавања националне безбедности, односно, идентификују је је са хибридном формом остваривања националних интереса.

Јавна дипломатија у функцији стратегијских интереса државе

Јавна дипломатија свакако има за сврху утицај једне државе или организације на одређену интересну територијалну зону, ојачавањем општег позитивног поимања, изградњом кредибилитета, остваривањем нових и ојачавањем постојећих веза

³⁷ Jan Melissen, 2005, pp.14.

³⁸ Nicholas J. Cull, *Public Diplomacy: Lessons from the Past*, Figueroa Press, Los Angeles, 2009.

³⁹ Philip M. Taylor, *Public Diplomacy and Strategic Communications*, Routledge Handbook of Public Diplomacy, Routledge, New York, 2009, pp 14.,

са најширим јавним мњењем у интересној зони. Према Хенриксону, јавна дипломатија представља сет координисаних приступа у остваривању политичких интереса државе, које се спроводе у оквиру стратегија консолидације, обуздавања, пенетрације, повећања и трансформације, у конкретном случају односа циљног јавног мњења према држави, нацији или неком другом ентитету који спроводи јавно дипломатску активност.⁴⁰

Према Манхајму, јавна дипломатија има за циљ и утицај на јавно мњење и стање свести нације а ради остваривања спољно политичких интереса (Manheim, 1994)⁴¹. Јавна дипломатија се доводи у везу са остваривањем предности у области одбране и безбедности у радовима Пари и Корнблуха⁴², Дао и Шмита⁴³ и Дизарда⁴⁴, чиме се додатно подржава аргументација њене функције у хибридном концепту остваривања националних интереса. При том, анализом примера из савремене праксе, могу се уочити два приступа организацији кампање јавне дипломатије. Проактивна кампања тежи да усмери, оријентише јавно мњење ка жељеном стању. Реактивна јавна дипломатија нема намеру да осваја, побеђује, већ да отклања последице и ублажава ефекте туђе, проактивне јавне дипломатије. Контрола штете и смањење или минимализација утицаја, односно стално, перманентно присуство кризе. Може се закључити да је јавна дипломатија значајно средство остваривања стратешких интереса државе у арена међународних односа. Поједини аутори су мишљења да, недовољно сагледавање или игнорисање рушилачких могућности савремених облика јавне дипломатије, при чему је обједињено називају „мека моћ“, директно може да угрози безбедност поједине земље па и региона у целини. При томе, утицај је заснован глобализацији медија, који води ка планетарном уједначавању мишљења и укуса путем избора и унифицирања информација. Концентрацијом и централизацијом медија, политички центри моћи непосредно утичу на пласирање жељених информација и тако дизајнирају свакодневицу према одређеном моделу, при чему су сателитске телевизијске станице и Интернет ограничили монопол држава на управљање информацијама на сопственој територији.⁴⁵

Конкретније, јавна дипломатија има за циљ да промовише националне интересе кроз разумевање, информисање и утицај на јавно мњење, са циљем остваривања интереса влада, компанија, организација или других интересних ентитета. Самим тим, јавна дипломатија заузима стратегијском место у планирању активности држава које имају за циљ дугорочно пројектовање националних интереса. Уз претпоставку да је национална безбедност од виталног значаја за сваку државу, логично се намеће закључак да јавна дипломатија има утицаја и на област одбране и

⁴⁰ Alan K. Henrikson, *What Can Public Diplomacy Achieve?* Netherlands Institute of International Relations, 2006.

⁴¹ Jarol B. Manheim, *Strategic Public Diplomacy and American Foreign Policy: The Evolution of Influence*, New York: Oxford University Press, 1994.

⁴² Robert Parry and Peter Kornbluh, "Iran-Contra's Untold Story," *Foreign Policy* 72 (Autumn 1988): 3–30.

⁴³ James Dao and Eric Schmitt, "Pentagon Readies Efforts to Sway Sentiment Abroad," *New York Times*, 19 February 2006.

⁴⁴ Wilson P. Dizard, Jr., *Inventing Public Diplomacy: The Story of the U.S. Information Agency* (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2004).

⁴⁵ Мирослав Б. Младеновић, Јелена Г. Пономарева, „Мека моћ“ Русије – услов њеног геополитичког успона, Београд: Српска политичка мисао, 1/2016год. 23. vol. 51, стр. 11-29.

безбедности нације. Тиме јавна дипломатија оправдава функцију области хибридног начина остваривања националних интереса у сфери одбране и безбедности.

Поља утицаја јавне дипломатије су широка и имају снажне корелације са најширим спектром друштвених активности: религија, култура, образовање, невладине организације, уметност, покрети грађана, политичке партије. Форме деловања су такође веома разнолике и крећу се од спонзорства, филантропије, организационе и техничке помоћи, донација, организације заједничких наступа, гостовања итд. Деловање није потпуно без адекватне промоције за шта се обилато користе медији и Интернет пространство. При томе, либералан приступ власништву омогућава да се медији у интересној зони формирају посредно или директно, тако да се постиже директан канал комуникације. Поред тога, приметан је феномен узајамног коришћења латералних области (економије, енергетике, религијских и културних веза) са сврхом креирања поруке која има за циљ јавно дипломатски ефекат.⁴⁶ Један од најснажнијих канала реализовања јавне дипломатије свакако су медији. Наиме, показало се да снажне војне машинерије не носе увек за собом и позитиван одијум код јавности, чак ни домаће. Наиме, Леонард наводи да „су сукоби у Авганистану и на Косову показали да се моћне војне коалиције могу наћи пред поразом, не на терену већ на пољу медијске борбе за јавно мњење“.⁴⁷ Према њему, јавна дипломатија има за превасходну сферу деловања у три сфере: политичко – војној, економској и друштвено – културној. Надаље, аутор условљава форму са временом деловања, при чему јавно дипломатске активности у напред наведеним областима идентификује као реактивне, са оквирном трајања од неколико сати или дана, про активне, које се спроводе данима или недељама и активности на развоју односа, које су дугорочне и могу се спроводити годинама.⁴⁸

Свакако се можемо сложити са закључком да се јавна дипломатија трансформисала од „борбе за свест и човекову вољу“ у „освајање срца и свести“.⁴⁹ Још је у периоду после Другог светског рата стасала спознаја значај морала цивилног становништва у форми фактора деловања војних оператива, односно, морал становништва се идентификује са војним циљем.⁵⁰ Овака став, међутим, снажно корелира са психолошким операцијама и са становишта савремене јавне дипломатије се може посматрати као ужи и начелни приступ који је условљен са ангажовањем оружаных снага, а у актуелном концепту, блиско повезана са специјалним операцијама у функцији хибридног деловања. Да је и у теорији али и планирању дошло до раздвајања појмова психолошких операција као дела акција оружаных снага од деловања софистицираним средствима у време мира, указује Кенанов план „организованог политичког ратовања“ из 1948. године. Према овом плану, нарастајућа моћ и утицај Совјетског Савеза захтева мобилизацију свих националних потенцијала

⁴⁶ Интернет портал Кремлин: "Срби и Руси браћа заувек: Братске односе Србије и Русије не може нико покварити а ево и зашто", <http://kremlin.rs/срби-и-руси-браћа-заувек-братске-односи/27/03/2017>.

⁴⁷ Mark Leonard, *Public Diplomacy*, The Foreign Policy Centre, London, 2002, pp. 3.

⁴⁸ Mark Leonard, pp. 11.

⁴⁹ Matthew C. Armstrong, *Operationalizing Public Diplomacy*, Routledge Handbook of Public Diplomacy, Routledge, New York, 2009, pp. 64.

⁵⁰ Edward H. Carr, *The Twenty Years' Crisis, 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations*. London: Macmillan & Co., 1946.

САД, укључујући политичке савезе, економске мере, „белу“ пропаганду, прикривена подршка страним елементима, „црно“ психолошко ратовање и охрабривање илегалних форми отпора у земљама које су у интересној зони Совјета, као и охрабривање субверзивних делатности и политичких револта.⁵¹

Средином осамдесетих година прошлог века, јавна дипломатија се позиционира као инструмент ефикасног стратешког утицаја на потенцијално слабе тачке националне моћи државе: морал нације и квалитет дипломатије.⁵² Јавна дипломатија је својим развојем, омогућила да се значајан утицај на остваривање сопствених интереса у свим сферама, па и области националне безбедности, помери са терена силе на терен идеја и међународног убеђивања.⁵³

У зачетку развоја идеје, јавна дипломатија је препозната само као функција подршке или припреме војних операција САД, и идентификује се са психолошким операцијама. Овакав приступ је заснована на тадашњим лимитираним средствима комуникације. Међутим, глобализација и технолошка револуција у сајбер простору, допринеле су да комуникације не зависе од географске удаљености или забрана и цензура. Постоје мишљења да је информација практично савремени центар гравитације, сумарна тачка у којој се сажимају централне силе које теже да постигну синергију утицаја на све ставове (пријатељске, противничке и неутралне).⁵⁴ Коришћење културних, уметничких садржаја и управљање информацијама средином прошлог века, интензивно је спровођено од стране ЦИА,⁵⁵ и коришћено је како за креирање јавног мњења, тако и за офанзивно деловање спољне политике у форми стратегијско вођених операција ради промене режима у појединим државама.⁵⁶

На нивоу коалиционих снага, и пројектованог ангажмана у одређеним операцијама, може се посматрати постојање Коалиционог информационог центра (*Coalition Information Centers – CIC*), у оквиру кампање у Авганистану 2001. године, који је формиран од стране САД и Велике Британије, да на основу позитивних искустава примењених током НАТО кампање на „Косову“, оснажи и у потпуности представи поруку „рат против терориста не ислама“ у међународном окружењу али и у домаћој јавности, ка-

⁵¹ Опширније у : Angel Rabasa et al., *Building Moderate Muslim Networks*, Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2007.

⁵² Hans J. Morgenthau, Kenneth W. Thompson, *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*, 6th ed., New York: Knopf- Random House, 1985.

⁵³ Kenneth Alan Osgood, *Total Cold War: Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad*, Lawrence: University of Kansas, 2006.

⁵⁴ Antulio J. Echevarria, "Clausewitz's Center of Gravity: It's Not What We Thought," *Naval War College Review* LVI, no. 1 2003.

⁵⁵ ЦИА је имала активности публиковању књига, магazine и часописа, финансирала програме Радио слободне Европе током 50-тих и 60-тих година прошлог века са циљем ширења дезинформација. Операција је трајала до њеног откривања 1977. године. Види: Wilson P. Dizard, Jr., *Inventing Public Diplomacy: The Story of the U.S. Information Agency*, Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2004.

⁵⁶ Канцеларија за Стратегиски утицај ја као део Сектора за националну одбрану, током 80-тих година прошлог века, својим медијско - информативним и другим неоружаним средствима вршила активну подршку антикомунистичким покретима у Латинској Америци, све до откривања, 2002. године, када је анводно престала сарадом. Види: Robert Parry, Peter Kornbluh, "Iran-Contra's Untold Story," *Foreign Policy* 72 (Autumn 1988): 3–30; и : James Dao, Eric Schmitt, "Pentagon Readies Efforts to Sway Sentiment Abroad," *New York Times*, 19 February 2006.

ко би се остварила што снажнија подршка унутрашњег јавног мњења.⁵⁷ Међутим, овакав приступ је са стратешког становишта нефункционалан, јер не одговара на потребу креирања капацитета који ће континуално моћи да: поставља тематске област, има стабилне ресурсе за краткорочне и дугорочне операције и даје легитимитет и институционални оквир практичарима јавне дипломатије за вођење операција.

Као пример институционалног приступа организовању функције јавне дипломатије у функцији националне безбедности може послужити и пример САД. Наиме, 1983. године, директивном председника САД која носи назив „Управљање јавном дипломатијом у вези са националном безбедношћу“, под помоћником председника за националну безбедност, формирана је Специјална група за планирање (Special Planning Group – SPG) у чији састав су ушли државни секретар, министар одбране, директор информационе агенције, директор агенције за међународни развој, и помоћник председника за комуникације. Група је била одговорна за планирање, усмеравање, координацију, и надгледање имплементације активности јавне дипломатије, са циљем најшире подршке националној безбедности. Група ј састављена од четири комитета, који су имали делегиране посебне надлежности у одређеним областима:

- Комитет за јавне послове (Public Affairs Committee), задужен за планирање и координацију јавних послова Владе САД у вези са националном безбедношћу, као што су говори државних званичника и организација специјалних догађаја који третирају политичке теме које имају спољно политички утицај и које се односе на националну безбедност.

- Међународни информациони комитет (International Information Committee) одговоран за међународне информативне кампање који се тичу националне безбедности. Комитет је развијао посебне комуникацијске стратегије усмерена на одређена питања или географске области.

- Међународни политички комитет, (International Political Committee) одговоран за међународно политичко деловање у функцији националне безбедности САД. У оквиру активности су међудржавна економска помоћ, тренинзи и организациона помоћ страним владама и приватним групама ради оснаживања демократије. Овај комитет је имао блиску сарадњу са осталим елементима спољне политике из области дипломатије, економије и оружаних снага, али и пословном заједницом, универзитетима, филантропским организацијама, политичким партијама, новинарским кућама, медијима и другим. Посебан циљ овог комитета је био промоција демократије, посебно у државама које су оцењене као тоталитарне и агресивне, односно као одговор на агресивне наступе Совјета, са усмереном пажњом на предвиђање будућих догађаја и планирању превентивног деловања.

- Међународни емиторски комитет (International Broadcasting Committee), одговоран за међународне емисионе послове спонзорисане од стране САД, планирање модернизације и техничког унапређивања емисионе технике и капацитета, планирање превентивног деловања у вези са ометањима и развој директне емисионе стратегије засноване на сателитским и директним ТВ емитовањима.⁵⁸

⁵⁷ John R. Kelley, *Between “Take-offs” and “Crash Landings”*, Routledge Handbook of Public Diplomacy, Routledge, New York, 2009, pp. 72-106.

⁵⁸ NSDD No. 77, *Management of public diplomacy relative to national security*, 1983. Interent: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/31/03/2017>.

Институционални приступ САД упућује да се јавно дипломатском наступу при- даје значајна и стратегијски усмерена пажња, у функцији спољно политичких инте- реса и деловању у области националне безбедности. Оправданост оваквог присту- па аргументује се резултатима које је САД остварила у током друге половине 80 – тих година прошлог века, дефинитивним рушењем Совјетског Савеза и почетка до- минације САД на глобалној сцени у форми једине супер силе током деведесетих година прошлог века.

Остваривање националних циљева путем примене јавне дипломатије, почетком двадесет првог века, спознато је и примењује се и од стране Русије. При томе, мо- же се закључити да Русија има веома савремен, динамичан и про активан однос у креирању и примени инструмената јавне дипломатије. Наиме, према званичном опредељењу за Русију је јавна дипломатија као инструмент „меке моћи“ допуна традиционалној дипломатији и постаје њен интегрални део у настајању да се остваре спољнополитички циљеви. При томе, подразумевају се инструменти који се односе на најшире цивилно друштво, као и различите варијације технолошких средстава и на њима заснованих стратегија од информационаих и комуникацијских кампања, до хуманитарних и других.⁵⁹

У јавно дипломатском наступу великих држава које имају аспирације да се остваре као велике силе, интонирани су следећи наступи: образовање,⁶⁰ хумани- тарна помоћи и коришћење посебних програма финансијске помоћи,⁶¹ изучавање језика,⁶² култура, организација клубова пријатељстава, подршка невладиним орга- низацијама, спонзорство политичким партијама и покретима итд.

У концептуалном смислу, можемо се сложити са ставом да је један од најефика- сних и најпрефињенијих начина „заузимања територије противника“ у савреме- ним условима, информацијски рат, где се посредством пласирања информација одређене усмерености, ствара нова политичка реалност, која се често испољава као негирање државног утицаја у информативној области и културној сфери. Нада- ље, „линија „фронта“ информатичког рата, пролази кроз сазнајну сферу индивидуе; његов основни циљ је човечји разум, његова когнитивна сфера. Конкретни утицај

⁵⁹ Ministry of Foreign Policy of the Russian Federation, Foreign Policy Concept of the Russian Federation, http://www.mid.ru/en/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptlCk6BZ29/content/id/2542248;21/02/2017.

⁶⁰ По подацима за 2014. годину (ISSARC), у Сједињеним Америчким Државама школовало се више од 800 000 страних студената, у Великој Британији – преко 300 000, у Аустрији – око 150 000 итд (према: International Student, Study Aboard Resource Center. URL: <http://www.internationalstudent.com/12/01/2016>). На другу страну, према резултатима истраживања из фебруара 2015. године, укупан број страних студената у Руским високообразовним установама достигао је цифру од 186 606, од чега највећи део припада ЗНД (Казахстан - 28,8%, Белорусија - 9,4%, Украјина - 8,5%, Туркменистан - 8,4%, Узбекистана - 8%, и око 5% грађани Азербејџана, НР Кине, Таџикистана, Молдавије и Индије. (према: Михаил Малыхин, Рос- сийские вузы увеличат прием иностранных студентов, *Ведомости*, Москва, 19. фебруар 2015.)

⁶¹ Широко дијапазон помоћи у својству јавно дипломатског наступа може се видети на приему Аустрли- је, која је само у периоду 2013 – 2014 на подршку билатералним програмима потрошила преко 5 милијар- ди долара. (Интерент: <https://www.worldvision.com.au/>).

⁶² Државни институт руског језика А.С. Пушкин, својим програмом „Образовање на руском“, који је за- почет 2014. године, је за мање од годину дана постојања овог интерент окуплио 92 516 слушалаца, у оквиру чега 4 321 професора (Интерент: Pushkin Online <https://pushkininstitute.ru/?locale=en>).

на грађане обезбеђује се различитим средствима и методама. Информативни програми, намењени за формирање и пласирање имиџа земље, којима се упознаје масовни аудиторijум са њеним пројектима и позицијом по одређеним питањима светске политике, представљају најразвијенији инструмент „меке моћи“, неопходан за остваривање одређених политичких циљева⁶³. При томе, значајно место у укупном управљају свешћу имају нове комуникацијске околности и посебно доминација Интернета, социјалних мрежа, блогова и њиховог утицаја на темељне промене у односу на политичке процесе и друштвене релације.⁶⁴

Закључак

Јавна дипломатија је актуелан феномен који се у међународној пракси користи са сврхом постизања спољнополитичких интереса државе.

Позитивни аспекти јавне дипломатија се односе на изградњу односа: разумевањем потреба друге земље културе и народа; комуникацијом свим постојећим каналима и инструментима; исправљање погрешних визура и перцепција; изналажењем области од заједничког вредносног опредељења. Потребно је установити однос према којем је јавна дипломатија преточена у јавну слику, опште поимање, краће имиџ, јавно добро које се може и треба креирати на свим нивоима комуникације, од индивидуалне, до организационо – системске.⁶⁵

Међутим, јавна дипломатија у функцији хибридног угрожавања националне безбедности, представља моћан инструмент којим је могуће значајно нарушити опште и одбрамбено – безбедносне капацитете државе. Наиме, интензивним деловањем, могуће је у општој јавности државе постићи пресликавање идентитета интереса. Надаље, овакво стање доприноси креирању амбијента у коме је нација спремна да препозна интерес друге нације као сопствени, чиме се директно нарушава општа спремност на евентуални одбрамбени став и деловање. Поре тога, оваквим приступом, постиже се подршка осталим агресивним наступима споља, који могу имати последице у области економије, енергетике, одбрамбене индустрије, политичке стабилности, спољне политике и дугорочног нарушавања сопственог идентитета. У складу са тим, као евентуални одговор на агресивни притисак инструмената јавне дипломатије, који могу имати за циљ било који од набројаних негативних ефеката, потребно је инсистирати на односима реципроцитета заснованог управо на декларисаном ставу да јавна дипломатија спаја народе и помаже узајамној сарадњи.

Наведени приступи практичног организовања јавно дипломатског наступа усмереног ка конкретним резултатима, указују на потребу операционализације јавне дипломатије, са сврхом њене институционалне улоге у вези са питањима националне безбедности. При томе, ради операционализације резултат у сврху хибридних фор-

⁶³ Мирослав Б. Младеновић, Јелена Г. Пономарева, „Мека моћ“ Русије – услов њеног геополитичког успона, Београд: Српска политичка мисао, 1/2016год. 23. vol. 51, стр. 11-29 (15).

⁶⁴ Manuel Castells, *The Rise of the Network Society, the Information Age: Economy, Society and Culture*, Vol. 1. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell, 1996.

⁶⁵ Mark Leonard, 2002, стр. 8-10.

ми остваривања интереса, посебно у области одбране и безбедности, неопходно је њено централно планирање и ангажовање на свим нивоима примене (стратешко планирање, оперативно спровођење, тактичка примена и евалуација) чиме се могу остварити максимални ефекти ангажовања ресурса и остваривање дугорочних националних циљева у сфери одбране и безбедности. Приступ планирању стратегије јавне дипломатије потребно је да има перцептивни и холистички однос из разлогом потребе остваривања конкретних ефеката у борби за свест и вољу изложене стране јавности.

Литература

- [1] Малыхин, М., (2015, фебруар 19). Российские вузы увеличат прием иностранных студентов. *Ведомости*, Москва.
- [2] Младеновић, М., Пономарева, Ј., (2016). „Мека моћ“ Русије – услов њеног геополитичког успона“. *Српска политичка мисао*, 1/2016. год.. 23. vol. 51.
- [3] Срби и Руси браћа заувек: Братске односе Србије и Русије не може нико покварити а ево и зашто (2017, March 27). *Kremlin*. <http://kremlin.rs/cрби-и-руси-браћа-заувек-братске-однос>.
- [4] An Understanding of the German note. (1916, May 9). *Boston Herald*.
- [5] Armstrong, M., (2009). *Operationalizing Public Diplomacy. Routledge Handbook of Public Diplomacy*. Routledge, New York.
- [6] Berlin Socialist organ calls program too vague, (1917, December 28). *Washington Post*.
- [7] Carr, E., (1946). *The Twenty Years' Crisis, 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations*. London: Macmillan & Co.
- [8] Castells, M., (1996). „The Rise of the Network Society, the Information Age“. *Economy, Society and Culture*, Vol. I. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.
- [9] Cull, N., (2009). *Public Diplomacy before Gullion - The Evolution of a Phrase*, Routledge Handbook of Public Diplomacy, Routledge, New York, 2009,
- [10] Cull, N., (2009). *Public Diplomacy: Lessons from the Past*. Los Angeles: Figueroa Press.
- [11] Cull, N., *Public Diplomacy Before Gullion: The Evolution of a Phrase*; Internet: <http://uscpublicdiplomacy.org/blog/16/02/2017>.
- [12] Dao, J., & Schmitt, E., (2006, February 19). Pentagon Readies Efforts to Sway Sentiment Abroad. *New York Times*.
- [13] Department of the Army (2008) *Field Manual No. 3-0: Operations*, Washington, DC.
- [14] Dizard, W., (2004). *Inventing Public Diplomacy: The Story of the U. S. Information Agency*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- [15] Echevarria, A., (2003). „Clausewitz's Center of Gravity: It's Not What We Thought“. *Naval War College Review* LVI, no. 1.
- [16] Forty-First Congress, Third Session. (1871. January 20). *New York Times*.
- [17] Gonesh, A., Melissen, J., (2005). *Public, Diplomacy: Improving Practice*. Netherlands Institute of international relations.
- [18] Henrikson, A., (2006). *What Can Public Diplomacy Achieve?*. Netherlands Institute of International Relations.
- [19] Hoffman, F., G., (2016), *On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs. Hybrid Threats*, Internet: <http://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybridthreats/>, 12/02/2017.

- [20] Hofman., F.,G., (2007), *Conflict in the 21st Century-The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies.
- [21] International Student, Study Abroad Resource Center. URL: <http://www.internationalstudent.com/:12/01/2016>
- [22] Kelley, J., (2009). *Between „Take-offs“ and „Crash Landings“, Routledge Handbook of Public Diplomacy*. Routledge, New York.
- [23] Kofman, M., Rojansky, M., (2015), *A Closer look at Russia's „Hybrid War“*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Kennan Cable No. 7, April 2015.
- [24] Kolev, D., (2016). „Tajna diplomatija i interesne sfere: primer Balkanskog poluostrva“. *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije*, Banja Luka, Godina VI, broj II.
- [25] Leonard, Mark., (2002). *Public Diplomacy*. London: The Foreign Policy Centre.
- [26] Lind, W., Nightengale, K., Schmitt, J., Sutton, J., Wilson, G., (1989), „The Changing Face of War: Into the Fourth Generation“, *Marine Corps Gazette*, Oct. 1989.
- [27] Manheim, J., (1994). *Strategic Public Diplomacy and American Foreign Policy: The Evolution of Influence*, NewYork: Oxford University Press.
- [28] Melissen, J., (2005). *The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice*, in ed. Melissen, J., *The New Public Diplomacy Soft Power in International Relations*, Palgrave Macmillan.
- [29] Ministry of Foreign Policy of the Russian Federation, (2016, December 01) *Foreign Policy Concept of the Russian Federation*, http://www.mid.ru/en/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptlCk6BZ29/content/id/2542248; 21/02/2017.
- [30] Mitrović, M., (2017) „Ekonomski i energetski aspekti hibridnog ugrožavanja nacionalne bezbednosti“, *Vojno delo*, Beograd, 6/2017.
- [31] Mitrović, M., (2017) „Hibridno ratovanje i asimetrične bezbednosne pretnje“, *Vojno delo*, Beograd, 5/2017.
- [32] Mitrović, M., (2017) „Potencijali uticaja interesnih grupa na spoljnu politiku SAD – slučaj „Kosovo“ “. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br.162 - 163.
- [33] Morgenthau, H., & Thompson, K., (1985). *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*, 6th ed., New York: Knopf- Random House.
- [34] NSDD No. 77, (1983). *Management of public diplomacy relative to national security*. Interent: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/;31/03/2017>.
- [35] Nye, J., (1990) „The misleading metaphor of decline“ *The Atlantic Monthly*, March 1990.
- [36] Nye, J., (1990, March)„The misleading metaphor of decline“. *The Atlantic Monthly*.
- [37] Nye, J., (2008). *The powers to lead*. New York: Oxford University Press.
- [38] Osgood, K., (2006). *Total Cold War: Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad*. Lawrence: University of Kansas.
- [39] Parry, R., & Kornbluh, P., (1988). „Iran-Contra's Untold Story“. *Foreign Policy* 72 (Autumn).
- [40] President's address to Congress a reply to Hertling's and Czernin's peace terms, (1918, February 12). *Washington Post*.
- [41] Pushkin Online <https://pushkininstitute.ru/?locale=en>
- [42] Qiao, L., Xiangsui, W., (1999). *Unrestricted Warfare*. PLA Literature and Arts Publishing House, Beijing.
- [43] Rabasa A., (2007). *Building Moderate Muslim Networks*. Santa Monica, CA: RAND.
- [44] Renz, B., Smith, H., (2016) *Russia And Hybrid Warfare –Going Beyond The Label*. Finnish Prime Minister's Office, Government's analysis

- [45] Snow, N., (2009). *Rethinking Public Diplomacy, Routledge Handbook of Public Diplomacy*. New York: Routledge.
- [46] Taillard, M., (2012) *Economics and modern warfare*. Palgrave Macmillan.
- [47] Taylor, P., (2009). *Public Diplomacy and Strategic Communications. Routledge Handbook of Public Diplomacy*. New York: Routledge.
- [48] The American president with a laudable desire. (1856, January 15). *Times*, London.
- [49] Tzu, S., (2000) *Art of War- Chapter 3: Attack by Stratagem*, Allandale, Leicester
- [50] Vilkoks, D., Kameron, G., Olt, F., & Ejdži V., (2006). *Odnosi s javnošću – Strategije i taktike*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- [51] *Военная доктрина Россијској Федерациј*, Moskva, 2010.
- [52] *Военная доктрина Россијској Федерациј*, Moskva, 2014.
- [53] Walker, V., (2012). „From the Bottom of Our Souls, We Hate You’: the Challenge for American Public Diplomacy Today“, *Diplomatic Academy Proceedings, Vol. 9, No. 1*, Zagreb, Croatia: Diplomatic Academy.

ПОЛИТИЧКЕ, ЕКОНОМСКЕ И ДРУШТВЕНЕ
ДЕТЕРМИНАНТЕ ФИСКАЛНОГ ДЕФИЦИТА

Драган Аврамовић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Последњих тридесет година на глобалном нивоу долази до знатног раста дефицита и јавног дуга, односно постала је пракса да државе троше више од онога што прикупе. Таква пракса довела је до кризе јавног дуга већине земаља и условила неминовност примене процеса фискалне консолидације ради смањења државних дефицита и акумулираног јавног дуга, што је у великој мери утицало на услове живота највећег дела становништва. Иако је реч о општем тренду, постоје значајне разлике у начину на који државе креирају дефиците, као и у приступу решавању проблема дефицита. Стратегије фискалног прилагођавања не варирају само у времену, трајању и интензитету, већ се суштински разликују у погледу структуре прилагођавања. Неке земље одлучују да фискално прилагођавање базирају на приходној страни буџета, док се друге опредељују за прекомпозицију државних издатака.

Светска финансијска криза показала је да расте улога државе у економији, па је од пресудног значаја да се спознају снаге које се крију из владиних одлука из области економске политике. Основни циљ рада је сте да се идентификују фактори који опредељују одлуке извршне власти о структури и карактеру буџета (величини фискалног дефицита и нивоу јавног дуга) који објашњавају зашто земље имају различиту структуру и ниво јавних прихода и јавних издатака и зашто током периода фискалног прилагођавања примењују различите стратегије.

Наставак тренда раста дефицита и нивоа јавног дуга захтева јасно дефинисање економских, политичких и друштвених фактора који су га условили.

Кључне речи: *фискални дефицит, фискално прилагођавање, јавни дуг, економски, политички, друштвени фактори дефицита*

JEL Classification: E62, E63, H61, H62, H63, H68

Увод

Фискална политика је најефективнији инструмент економске политике у рукама извршне власти. Одлуке из домена фискалне политике у веома кратком року рефлектују се директно на услове живота највећег дела популације. Кроз политику јавне потрошње и пореску политику мере фискалне политике директно ути-

чу на агрегатну тражњу, привредни раст, запосленост, ликвидност привреде, монетарну стабилност и стабилност цена, на прерасподелу дохотка и имовине, на социјалну политику и развој друштвених делатности (ниво и квалитет јавних услуга). Сваке године држава доноси једну од најзначајнијих одлука – одлуку о висини и структури државног буџета. Овом одлуком она шаље јасан сигнал становништву, привреди, постојећим и потенцијалним инвеститорима о карактеру политике којом ће одредити услове живота и пословања у наредном периоду.

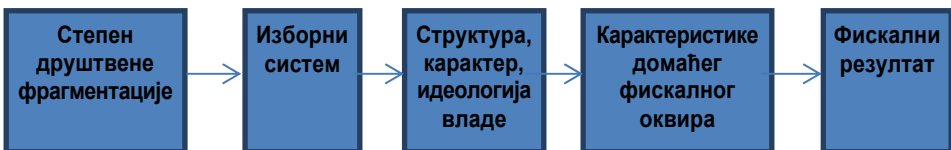
Глобална финансијска и економска криза открила је све слабости пореских система и потребу њиховог реформисања у многим случајевима, што је носиоце извршне власти суочило са изазовима фискалне политике – тежиште са пореских стимуланса почетком кризе требало је пренети на консолидацију јавних финансија. Изазов фискалне консолидације одређен лошим економским перформансама националних економија постаје још значајнији укључивањем социјалне димензије која у први план истиче проблем дистрибутивног ефекта консолидације и очувања или постизања социјалне једнакости и друштвене стабилности као предуслова стабилности националне економије. Детаљно сагледавање одлучивања у области фискалне политике треба посматрати и у контексту укупне политике владе и кроз чињеницу да, у крајњем, одлуке из области економске политике доносе политичари са својим амбицијама које се, по правилу, завршавају жељом за још једним мандатом.

Постаје јасно да питање фискалне политике и проблем фискалног дефицита мора бити сагледан укључивањем свих аспеката савременог друштва. Стога је и циљ овог рада дефинисање политичких, економских и друштвених фактора фискалног дефицита.

Политичке детерминанте фискалног дефицита

У анализи радова који се баве проблемом фискалног прилагођавања (De Haan, J., & Sturm, J. E., 1994; Perroti, R., & Kontopoulos, Y., 2002; Mulas-Granados, C., 2003; Hallerberg, M., & Marrier, P., 2004; Kumar, S., M., Leight, D., & Plekhanov, A., 2007; Agnello, L., & Sousa, R., M., 2009), као најзначајније политичке детерминанте фискалног дефицита, издвајају се: 1. изборни систем и близина избора; 2. структура, карактер и идеолошка оријентација владе; 3. степен децентрализације у процесу доношења фискалних одлука.

Иако није често истицан као политички фактор значајан за фискални дефицит, у овом делу рада посебно ће бити указано и на *значај односа извршне и монетарне власти* с обзиром на то да је овај однос обликован политичком вољом, а одређује пословни амбијент и тиме директно утиче на варијације производње и инфлације, чиме се утиче и на приходну и на расходну страну буџета.

Слика 1 – Ланац утицаја политичких фактора на фискални резултат
(Извор: Joksimović, Lj., 2012)

Изборни систем и близина избора

Процес дефинисања изборног система опредељен је постојећим нивоом друштвене фрагментације и обликован је вољом политичких елита и њиховом мотивацијом да остваре што бољи изборни резултат, те се суштина изборног система своди на одабир метода којим се гласови преводе у мандате. Међутим, у пракси изборни систем није само питање математичке формуле већ читавог низа других решења у изборном законодавству, која су директна последица постојећег нивоа друштвених конфликта. Изборни систем је прва институционална степеница у њиховом решавању, односно ублажавању.

Изборни систем треба да задовољи критеријуме репрезентативности, применљивости, решавања, односно ублажавања верских, класних, идеолошких и других конфликта и да омогући формирање стабилне извршне власти и постизање друштвене стабилности као предуслова да се економске активности одвијају на адекватан начин. Колико су постављени критеријуми захтевни показује и чињеница да принцип репрезентативности не подразумева само да проценат гласова који је политичка партија остварила на изборима буде приближно једнак проценту мандата у законодавном телу већ често подразумева и захтеве територијалне репрезентативности, као и захтеве репрезентативности мањина и мањинских групација.

Сходно ефектима које производи на фискалну позицију земље може се рећи да већински изборни систем, у начелу, доводи до лакшег формирања извршне власти кроз стварање већинских влада, што се рефлектује и на стабилност вођења фискалне политике и њених ефеката на фискални резултат. Међутим, по својој природи већински систем је такав да гуши политички плурализам, заступљеност мањина и мањинских групација и често доводи до знатног броја „бачених гласова”, односно до тога да велики број бирача може дати гласове кандидатима чије политичке опције на крају не уђу у парламент. Пракса је показала да удео бачених гласова некада достиже и половину од укупног броја гласача који су изашли на изборе. Карактеристике овог изборног система показују да је он потенцијални извор озбиљних друштвених тензија, посебно у државама које се одликују етничком и верском разноликошћу, јаком идеолошком подељеношћу, те може у знатној мери, стварањем услова друштвене нестабилности, угрозити економску сферу друштвеног живота и тиме определити фискални резултат.

Пропорционални изборни систем заснован је на идеји да проценат гласова који политичка партија освоји на изборим буде приближно једнак проценту мандата који ће јој припасти у парламенту. У пракси је ова идеја ограничена низом корективних елемената изборног законодавства (величина изборне јединице, начин гласања, постојање коригујућих елемената, попут цензуса, заступљености националних мањина и слично), али, и поред тога, овај систем препоручује се за примену у друштвима које одликује висок ниво идеолошких, верских и политичких подела. Једна од кључних предности јесте да мале странке, било да су настале по идеолошком, етничком или регионалном критеријуму, могу да учествују у законодавној власти, али се та предност често сматра и маном с обзиром на то да води фрагментацији политичког живота и, у начелу, доводи до проблема стварања и функционисања извршне власти. У таквим околностима мале странке имају значајан уцењивачки капацитет и знатно отежавају избор адекватне економске, пре свега фискалне политике. Тиме опредељују квалитет фискалног резултата, чиме се, практично, брише позитиван утицај који овај изборни систем има на ублажавање друштвене нестабилности.

Без обзира на то по ком изборном систему је формирана, свака влада по природи политичког живота настоји да што дуже остане на власти, те изворе за реизбор види, пре свега, у економском расту и обарању незапослености. То је разлог што се већина влада пред нови изборни циклус упушта у фискалну експанзију у нади да ће повећати вероватноћу реизбора. Фактор близине избора је толико присутан да се данас, поред економског циклуса, може говорити и о постојању изборног пословног циклуса, тзв. *electoral business cycles* (Alesina, A., Cohen, G. D., & Roubini, N., 1992). Близина избора обара вероватноћу фискалног прилагођавања. Односно, уколико је фискална позиција у некој од фаза консолидације, близина избора ће оборити вероватноћу њеног квалитетног (успешног) окончања.

Користећи одговарајући економетријски модел панела у намери да квантификује утицај политичких фактора на фискални резултат, Mulas-Granados (2003) је, анализирајући податке за чланице Европске монетарне уније за период 1970–2001. година (детаљније, стр. 7), показао да постоји статистички значајан утицај варијабле „близина избора“ (month-elections) на варијације фискалног резултата, али тако што близина избора остварује статистички значајан утицај искључиво на варијације државних издатака, али не и на варијације државних прихода.

У највећем броју економски развијених земаља примењује се пропорционални изборни систем, са знатним разликама између самих модалитета. Као резултат доминације овог система данас око 60% влада у модерним демократијама чине коалиције (Akash, P., 2010). Друштвени прогрес и јачање људских права свакако доприносе фрагментацији и уситњавању политичке сцене, те условљавају доминацију коалиционих влада. Ти процеси директно утичу и на одлуке о државним издацима и условљавају већ дуго присутан тренд раста државног дуга у светским оквирима. Ипак, анализа везе између нивоа људских права, структура влада и фискалног резултата (буџетског дефицита и нивоа јавног дуга) тема је која захтева посебан и озбиљан научноистраживачки рад.

Структура, карактер и идеолошка оријентација владе

Структура и карактер извршне власти последица су изборних резултата и математичких комбинација лидера политичких партија које су избориле мандате у парламенту. Од односа снага зависи да ли ће влада бити већинска или мањинска, као и величина извршне власти – број министара од којих ће сваки имати овлашћења у погледу располагања државним ресурсима, дакле и средствима буџета. Још једна битна особина владе јесте и њена идеологија која се рефлектује кроз однос владе према улози државе у економији, односно кроз скуп ставова о државном интервенционизму у економији, снази слободног тржишта, социјалној једнакости, социјалној држави, инфлацији и незапослености, приходима и издацима државе.

Уобичајена је подела влада на лево (left-wing governments) и десно оријентисане (right-wing governments). У најкраћем, лево оријентисане владе заговарају интервенционистичку економску политику која ће побољшати положај запослених, повећати социјалне трансфере и смањити сиромаштво. Јавна средства користе у настојању да обезбеде редистрибуцију дохотка и социјалну једнакост, преферирају инвестиције у физички и људски капитал и, по правилу, везују се за виши ниво државних издатака (јавна потрошња, социјални трансфери, јавне инвестиције, већи издаци за државну администрацију). Залажу се за прогресивно опорезивање и виши ниво јавних прихо-

да, што не значи нужно и већи фискални дефицит. Фискално прилагођавање, по дефиницији, спроводе на приходној страни буџета (revenue-based strategies).

Десно оријентисане владе преферирају избалансиране и мале буџете који подразумевају мање присуство државе у економији. Пореска оптерећења и трошкови су мањи него код социјалистичких влада, јавне инвестиције сматрају неефикасним и дисторзивним, залажу се за ефикасност тржишног механизма и приватне инвестиције које ће усмерити капитал на начин који ће максимизирати стопу повраћаја. Партије десне оријентације подржава углавном елита, они који располажу са више приватних средстава због чега их посебно интересује инфлација, а као потенцијални инвеститори имају интерес да држава не интервенише у економији, јер би то могло да утиче на степен оплодње приватног капитала. Фискално прилагођавање спроводе на расходној страни буџета (expenditure-based strategies).

Дакле, од структуре, величине и идеологије владе зависи друштвена стабилност, притисак на државну касу, број лица која ће доносити одлуке о трошењу државних ресурса, политика на страни расходне и приходне стране буџета, квалитет привредног амбијента, а као директна последица свега ове особине извршне власти директно утичу на фискални резултат и успех фискалних прилагођавања.

Истраживање које је спровео Tavares (2004) на подацима индустријски најразвијенијих земаља (табела 1) говори да се највећи део успешних прилагођавања које су спроводиле земље чланице ОЕCD-а у периоду од 1970. до 1995. године (три године за редом фискални дефицит обаран је за најмање 1%, односно за 3 године прилагођавања умањен је најмање за 5% бруто домаћег производа) базирао на смањењу јавних издатака и мањем притиску на приходну страну буџета, да су већинске владе биле успешније, као и то да су десно оријентисане владе имале више успеха у настојању да уравнотеже фискални резултат.

Резултати потврђују основну разлику између лево и десно оријентисаних влада. Лево оријентисане владе у процесу фискалног прилагођавања настоје да повећају приходе повећањем пореза, а да што је могуће мање коригују позиције на расходној страни буџета (изражена социјална димензија државе). Десно оријентисане владе реализују фискалну консолидацију првенствено на расходној страни буџета, настојећи да смањењем државних издатака умање утицај државе на економске токове (наглашена улога слободног тржишта).

Табела 1 – Карактеристике прилагођавања, успешна и неуспешна прилагођавања

	Фискално прилагођавање	Успешно	Неуспешно
Промена буџетског дефицита	-2,33	-2,56	-2,17
Промена јавних издатака	-1,05	-1,71	-0,58
Промена јавних прихода	1,29	0,87	1,59
Ниво јавног дуга	54,39	68,63	44,00
Ниво промене јавног дуга	7,57	11,18	4,92
Раст стопе незапослености	-0,11	-3,44	1,70
Раст БДП-а	3,42	3,42	3,41
Већинска влада	71,72	57,14	79,69
Коалициона влада	49,49	34,29	57,81
Лево оријентисана	38,38	37,14	39,06
Десно оријентисана	42,42	60,00	32,81

(Извор: Tavares, J., 2004)

Истраживајући утицај политичких фактора на фискални резултат 15 земаља чланица Европске уније у периоду 1970–2001. година, Mulas-Granados (2003) развио је следећи економетријски модел:

$$\Delta Y_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \text{BVAL}_{i,t-1} + \beta_2 \Delta U_{i,t} + \beta_3 \Delta P_{i,t} + \beta_k X_{i,t} + T_t + C_i + \epsilon_{i,t}$$

где је: $\Delta Y_{i,t}$ – покушај фискалног прилагођавања државе i у периоду t ; $\text{BVAL}_{i,t-1}$ – прилагођени примарни буџетски резултат претходне године; $\Delta U_{i,t}$ – промена стопе незапослености; $\Delta P_{i,t}$ – стопа инфлације изражена у потрошачким ценама; $X_{i,t}$ – вектор од четири независне политичке варијабле: проценат од укупног броја кабинета које чине социјал-демократске или друге лево оријентисане партије, број партија од којих је влада састављена, број кабинета у саставу владе (број министара који доносе одлуке о ангажовању државних ресурса) и број месеци до следећих избора; T_t – вектор временских ефеката; C_i – вештачка променљива која обухвата утицај варијабли специфичних за конкретне земље које модел није посебно приказао (country specific effects).

Резултати примењеног економетријског модела приказани су табели 2 и показују да постоји знатан утицај политичких фактора на фискални резултат, али и чињеницу да је последњих година посматраног периода тај утицај ослабио, односно да је у периоду 1996–2001. година статистички знатан утицај на фискални резултат имала идеологија владе и њена коалициона величина. Број министарстава (величина кабинета) и близина избора нису показали статистички валидан утицај, за разлику од целокупно посматраног периода. Занимљиво је и то што идеологија владе и коалициона величина остварују утицај преко приходне стране буџета, дакле нису од значаја за величину државних издатака, што може бити објашњено растућом улогом социјалне димензије државе, са једне стране, али може говорити и о промени идеологије лево оријентисаних политичких опција у смислу кориговања њихових захтева на расходној страни буџета у правцу њиховог редуковања.

Табела 2 – Утицај политичких фактора на буџетски резултат

	1970–2001.	1970–2001.	1970–2001.	1996–2001.	1996–2001.	1996–2001.
	вар. брез.	вар. јприх.	вар. јизд.	вар. брез.	вар. јприх.	вар. јизд.
Буџ. резултат _{t-1}	-0,182***	-2,805	1,907	-0,725***	-4,723**	-1,798
Годишња промена стопе незапослен.	-0,030	-4,114***	3,751**	0,019	-2,381	3,011
Годишња промена индекса потр. цена	0,008***	2,963***	0,207	0,058*	3,913**	-0,316
Влада – лево оријентисана	-0,002	0,197*	0,114*	0,017***	1,305***	-0,460
Влада – коалициона величина	-0,107	1,515	2,166	-0,354***	2,364**	-1,147
Влада – број министарстава	-0,168**	1,568**	2,712*	0,214	2,021	-2,626
Близина избора	0,014***	0,384	-0,433*	0,008	0,947	0,228
Константа	1,773	84,758	12,491	-0,216	13,766	37,593

(Извор: Mulas-Granados, C., (2003), *nivo značajnosti 10%, **nivo značajnosti 5%, ***nivo značajnosti 1%.)

Даља истраживања која је у том смеру спровео Mulas-Granados (2003) показала су да је у другој половини деведесетих година дошло до одређеног кориговања захтева лево оријентисаних влада у погледу финансирања државне потрошње, што је тренд присутан и данас, посебно након разорног утицаја који је светска економска криза оставила на националне економије широм света:

Табела 3 – Утицај политичких фактора на компоненте приходне и расходне стране буџета земаља Европске уније у периоду 1996–2001. година

	вар индпор	вар дирпор	вар зарада	вар фин-потдржаве	вар колпо-тр	вар соц-помоћ	вар соц-трансф	вар јавинв
Буџ. резултат _{t-1}	3,165	-4,443 [*]	-2,208	1,765	3,112	2,538 ^{***}	-0,082	2,981 ^{**}
Годишња промена стопе незапослен.	0,465	-1,412	2,483	1,587 [*]	1,767	3,057	1,970 [*]	-1,869
Годишња промена индекса потр. цена	1,520	1,068 ^{**}	0,383	2,316	1,070	-1,656	-1,300	-0,770 [*]
Влада – лево оријентисана	0,,202	1,045 ^{**}	0,143	-0,213	-0,037	-0,307	-0,547 [*]	0,523 ^{**}
Влада – коалициона величина	-1,761	2,490 [*]	-1,935 [*]	-1,933	-2,102	-3,531	-3,179	-3,732
Влада – број министарстава	4,054	1,751 [*]	-1,586	-2,023 ^{**}	-4,281	-1,809 ^{**}	-2,033	-1,653
Близина избора	-0,104	0,756	-0,166	0,005	-0,050	-0,027	0,137	-0,449
Константа	135,35	184,15	226,85 ^{**}	285,80 ^{**}	66,54	168,61 ^{**}	125,52	136,93

(Извор: Mulas-Granados, C., (2003), ^{*} nivo značajnosti 10%, ^{**} nivo značajnosti 5%, ^{***} nivo značajnosti 1%.)

Подаци из табеле 3 говоре да идеолошка оријентација владе утиче искључиво на ниво социјалних трансфера и ниво јавних инвестиција, док су владе ове оријентације често пристајале на редуковање издатака финалне потрошње, колективне потрошње, смањење зарада у јавном сектору (што је потврђено и фискалним прилагођавањима у периоду светске економске кризе), али и издатака за најугроженије слојеве становништва (социјалне помоћи). Карактер леве оријентације владе у посматраном периоду настао је услед задржавања утицаја идеологије на опорезивање, пре свега на опорезивање рада (директни порези) и преференцијом ка финансирању јавних инвестиција, чиме се потврђује опредељење ка државном интервенционизму у економији.

Децентрализација процеса доношења фискалних одлука

Организација државног уређења и децентрализација одлучивања у погледу фискалних надлежности између централног нивоа власти, региона и јединица локалне власти од посебног је значаја за ниво дефицита централне државе, ниво јавног дуга, а врло често и један од основних фактора конкурентности и услова пословања (пара-фискални намети могу бити значајна препрека потенцијалним инвеститорима, а њихов основни извор могу бити локалне таксе и накнаде које произлазе из законских решења којима се регулише надлежност и финансирање локалних самоуправа).

Степен децентрализације негативно утиче на контролу трошења новца из државне касе, као и на контролу прихода државе. Децентрализација процеса одлучивања резултат је владајућих односа у друштву, фрагментације политичких интереса који се рефлектују кроз изборни резултат и обликују структуру и карактер владе. У контексту структуре и карактера извршне власти потребно је посматрати и процес планирања, дефинисања и реализације фискалне политике кроз одлуке о буџету и контролу извршења буџета, па се децентрализација одлучивања у домену фискалне политике своди на карактер следећих процеса (Mulas-Granados, С., Onrubia, Ј., & Salinas-Jimenez, Ј., 2009): *планирање фискалне политике и буџета (Top-Down Budgeting)*, *одобрење буџета у парламенту (Parliamentary Approval)* и *извршење годишњег буџета (Budget Execution)*. Карактеристике доношења одлука у области фискалне политике чине фискални оквир који се реализује кроз нумеричка правила, фискалне институције и средњорочни буџетски оквир који креира услове припреме, одобрења и извршења буџетских планова.

Утицај децентрализације одлучивања у домену фискалне политике на стање буџетског дефицита емпиријски су, применом одговарајућег економетријског модела, приказали Mulas-Granados et al. (2009) на узорку од 10 земаља чланица Европске уније (земље источне и југоисточне Европе) коришћењем података за период 1994–2004. година. Ефекат је посматран кроз утицај на консолидовани буџетски резултат (General Government budget balance, GGBB) и примарни буџетски резултат (General Government Primary budget balance, GGPBB).

$$Y_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \text{GDP}_{i,t} + \beta_2 \text{UNEM}_{i,t} + \beta_3 I_{i,t}^{\text{DES}} + \beta_4 I_{i,t}^{\text{APPR}} + \beta_5 I_{i,t}^{\text{EXE}} + \beta_6 X_{i,t}^{\text{INST}} + \beta_7 \text{PAEP}_{i,t} + \beta_8 \text{DECENT}_{i,t} + \varepsilon_{i,t}$$

Зависна варијабла $Y_{i,t}$ представља резултат фискалне политике примењене у земљи i у години t . Као мера резултата коришћена су два показатеља: консолидовани буџетски биланс (GGBB) и примарни буџетски биланс (GGPBB), $I_{i,t}^{\text{DES}}$ представља институционални индекс карактера процеса *планирање фискалне политике и буџета* (укључивање свих нивоа власти у дефинисање вишегодишњег буџетског оквира и фискалних правила), $I_{i,t}^{\text{APPR}}$ је институционални индекс процеса *одобрење буџета у парламенту* (могућност да се кроз парламентарну расправу унапреди вишегодишњи буџетски оквир и годишњи буџет, унапреде фискална правила), а $I_{i,t}^{\text{EXE}}$ представља институционални индекс процеса *извршење годишњег буџета* (снага министра финансија, могућност измена одобреног буџета). Творци ових индекса су Mulas-Granados et al. (2009). Објашњавајућа променљива $X_{i,t}^{\text{INST}}$ укључена је са циљем да

обухвати преостале институционалне утицаје значајне за резултат примењене фискалне политике. У модел су укључене и две економске варијабле како би обухватиле ефекте економског циклуса на резултате фискалне политике – GDP (годишња стопа раста бруто домаћег производа) и UNEM (стопа незапослености). Објашњавајућа променљива PAEP представља меру фискалне дисциплине успостављене кроз процес придруживања Европској унији, пре учлањења у Унију (Yalloutinen, S., 2004), док променљива DECENT представља индекс координације различитих нивоа власти у процесу децентрализације фискалне политике (Mulas-Granados at al., 2009).

Анализа оцењеног модела у случају када се као резултат фискалне политике појављује консолидовани буџетски биланс – GGBB, показује да од варијабли које показују степен децентрализације процеса доношења фискалних одлука статистички значајан утицај има једино процес извршавања буџета, односно карактер овог процеса (дефинисан, пре свега, снагом положаја министра финансија и контролом начина трошења одобрених позиција у буџету), тако што позитивно утиче на фискални резултат. Поред ове варијабле, статистички значајан утицај на консолидовани буџетски резултат има и стопа раста БДП (позитиван утицај) и стопа незапослености (негативан допринос).

У случају када се фискални резултат мери примарним буџетским резултатом (буџетски резултат умањен за износ камата по основу задужења) статистички значајан и позитиван утицај на фискални резултат имају сва три показатеља.

Може се закључити да између резултата фискалне политике и степена децентрализације постоји негативна међузависност с обзиром на то да виши ниво фискалне децентрализације државе повећава притисак на државне издатке и фискалну политику знатно удаљава од оптималне, односно да централизација процеса одлучивања у домену планирања, одобравања и извршења буџета води бољем фискалном резултату. Централизација се реализује јаким средњорочним буџетским оквиром, фискалним правилима и снажном позицијом министра финансија.

Резултати оцењеног модела приказани су у табели 4.

Табела 4 – Утицај буџетских институција на фискални резултат земаља ЕУ које су примљене у чланство од 2004. године

	Зависна променљива GGBB	Ниво значајности	Зависна променљива GGPBB	Ниво значајности
C	-9,6539	1-5%	-9,7755	1-5%
GDP	0,2519	5-10%	-0,0484	-
UNEM	-0,2237	1-5%	-0,0950	-
I ^{DES}	0,5682	-	1,1432	5-10%
I ^{APPR}	-0,0008	-	0,4593	1-5%
I ^{EXE}	1,0640	1-5%	1,1320	< 1%
PAEP	-0,2169	-	-0,1220	-
DECENTR	0,0556	-	-1,1063	1-5%

(Извор: Mulas-Granados, C., Onrubia, J., Salinas-Jimenez, J, 2009)

Однос извршне и монетарне власти

Теорија политичких циклуса настоји да флукуације основних макро економских показатеља објасни чињеницом да су креатори најзначајнијих економских одлука заправо политичари или лица која су они делегирани за доношење одлука. Циљ политичара јесте да остану на власти и, уколико је могуће, реализују неке од циљева своје политичке опције. У тој намери обилато користе инструменте економске политике, пре свега фискалне и монетарне. Генерално гледано, тежећи да одлуке доносе у складу са интересима политичке партије којој припадају, њене идеологије, лево оријентисане владе настоје да остваре ниску стопу незапослености, а десно оријентисане владе имају за циљ ниску стопу инфлације.

У том сукобу идеологија, који се посебно испољава на релацији незапосленост–инфлација, долази до значајних флукуација у обиму производње, запослености, инфлације и услова пословања, како реалног, тако и финансијског сектора, те постојање професионалне, независне монетарне власти постаје изузетно значајно за националну економију, а тиме и за фискални резултат.

О значају независности централне банке говори модел који су дефинисали Alesina и Gatti (1995). Дата је функција производње, $y = \pi_t - \pi_t^e + \varepsilon_t$ где је π_t стопа инфлације, π_t^e очекивана стопа инфлације, а ε_t случајан шок некорелисан у времену. Очекивана вредност инфлације формира се пре избора извршне власти, а доношењем одлука у сфери економске политике реализује се стопа инфлације која се, по правилу, разликује од очекиване, па стога постоји и функција губитка:

$$L = 1/2\pi_t^2 + b/2(y_t - k)^2$$

где је b пондер стабилизације аутопута (зависи од идеологије носилаца извршне власти), а k циљани ниво аутопута.

Затим се у модел уводи политичка неизвесност кроз две политичке партије, прва лево оријентисана, а друга десно оријентисана, због чега сада постоје две функције губитка (пред бирачима је избор):

$$L^L = 1/2\pi_t^2 + b^L/2(y_t - k)^2,$$

$$L^D = 1/2\pi_t^2 + b^D/2(y_t - k)^2$$

Пондер стабилизације b^L виши је од пондера стабилизације b^D јер је лево оријентисаној политичкој опцији битнија стабилизација производње у односу на стабилизацију инфлације, тако да важи: $0 < b^D < b^L$.

Неизвесност узрокована тиме што није познато која политичка опција ће формирати владу (политичка неизвесност) обликује очекивану стопу инфлације, $\pi^e = P E(\pi^L) + (1-P) E(\pi^D)$, при чему је P вероватноћа да ће владу формирати лево оријентисана партија, а $1-P$ је вероватноћа да ће то учинити десно оријентисана партија.

Максимизирањем функција губитка L^L и L^D добијамо функције стопа инфлације:

$$\pi^L = (b^L(1+b^D)/(1+b^L) - P(b^L - b^D))k - (b^L/1+b^L)\varepsilon_t$$

$$\pi^D = (b^D(1+b^L)/(1+b^L) - P(b^L - b^D))k - (b^D/1+b^D)\varepsilon_t$$

Уколико левичарска партија победи, производ ће бити дефинисан на следећи начин:

$$yL = ((1-P)(b^L - b^D)/(1+b^L) - P(b^L - b^D))k - (1/1+b^L)\epsilon.$$

У случају победе десничарске партије производ ће бити:

$$yD = ((-P)(b^L - b^D)/(1+b^L) - P(b^L - b^D))k - (1/1+b^D)\epsilon.$$

Варијација производа може се исказати у функцији разлика у преференцијама политичких опција на следећи начин:

$$\text{var}(y) = (((P(1-P)(b^L - b^D)k^2 - ((1+b^L) - P(b^L - b^D))^2) + ((P/(1+b^L)^2 + (1-P)/(1+b^D)))\sigma_\epsilon^2$$

Што је већа разлика у економским политикама политичких опција ($b^L - b^D$) то ће политичка неизвесност више утицати на економску активност у земљи, уз претпоставку да влада има утицај на централну банку. Уколико би се кроз договор политичких опција осигурала самосталност и независност централне банке, без обзира на исход избора, то би значило много мању економску неизвесност и варијације у обиму производње и стопи инфлације:

$$\text{var}(\pi) = (b^N/(1+b^N))\sigma_\epsilon^2$$

$$\text{var}(y) = (1/(1+b^N))\sigma_\epsilon^2$$

Економске детерминанте фискалног дефицита

Постоји велики број економских фактора који по свом карактеру директно или индиректно утичу на фискални резултат. Ипак, најчешће истицани економски фактори фискалног резултата су (Lane, P., 2003; Woo, J., 2003; Mulas-Granados, C., 2003; Kaminsky, L., G., Reinhart, M., C., & Vegh, A., C., 2004; Lambertini, L., & Tavares, J., 2005; Castro, V., 2007; Agnello, L., & Sousa, R., M., 2009): 1. *економски циклус*, 2. *ниво цена и пратећи монетарни услови*, 3. *акумулирани ниво јавног дуга*. Поред најчешће истицаних економских фактора, у делу *ниво цена и пратећи монетарни услови*, по мишљењу аутора, треба указати и на значај односа фискалне и монетарне политике, као једног од кључних детерминанти фискалног резултата, који се по својој природи може третирати као економско-политички фактор, будући да је овај однос првенствено одређен вољом владајуће политичке елите, али и фактори-ма економске природе, пре свега факторима које носе економски циклуси.

Утицај економских циклуса

Економски циклуси део су укупних друштвених циклуса и, као такви, иманентни су савременом друштву. Начин функционисања савременог економског амбијента заснован на неолибералном концепту капиталистичког друштвеног уређења (у чијој суштини су интереси власника приватног капитала), и вера у снагу слободног тржишта, знатно повећава вероватноћу учесталости економских циклуса. Последњи у низу започет је крајем 2008. године у Сједињеним Америчким Државама, који се у пролеће 2009. године пренео у најразвијеније светске економије, траје и данас по-

казујући сву рањивост светске економије на појаву економских нестабилности. Утицај економских циклуса можда је најбоље објаснио бивши француски председник Николас Саркози у свом обраћању 4. новембра 2008. године поводом светске економске кризе: „Морамо морализовати капитализам... Ово је крај либералног капитализма. Више нико, ни банке, ни тржишта, ни држава не могу да избегну контролу”. То довољно говори о снажном утицају економских циклуса на економске перформансе, тиме и на фискални резултат, али и о неопходности државног интервенционизма у сфери економске стварности, будући да су економске мере државе неодвојиво везане за политичку и друштвену стварност сваке земље.

Фискални одговор на промене у економској активности највећег броја земаља подразумевао је промену карактера монетарне политике (постаје експанзивна) са циљем да се подстакне привредна активност и коришћење инструмената фискалне политике која је постала основни алат којим држава покушава да пронађе адекватне контрацикличне мере.

У том контексту укупан фискални резултат може се поделити на онај део фискалног биланса који се аутоматски прилагођава економском циклусу (пад/раст привредне активности, пораст/пад незапослености) и онај део биланса који ће бити прилагођен одлукама владе у оквиру њеног одговора на екстерно условљене економске промене кроз одлуке о променама пореске политике и политике јавних издатака (Bornhost, F., Dobrescu, G., Fedelino, A., Gottschalk, J., & Nakata, T., 2011; Girouard, N., & Andre, C., 2005):

$$OB = CB + CAB$$

где је: OB (overall balance) – укупни фискални резултат, CB (cyclical balance) – онај део укупног фискалног резултата који се аутоматски прилагођава на промене у пословном циклусу (нпр. нижи порески приходи по основу смањене економске активности, виши издаци социјалне заштите услед пораста незапослености) и CAB (cyclically adjusted balance) – део укупног фискалног резултата који својим одлукама, као одговор на промене у економском циклусу, обликује влада (одлуке о пореским приходима и издацима државе). Циклично прилагођени биланс, CAB, представљен је на следећи начин:

$$CAB = \left[\left(\sum_{i=1}^N R_i^{CA} \right) - G_{cur}^{CA} + R^{NCA} - G^{NCA} \right]$$

где R_i^{CA} представља циклично прилагођену компоненту i -тог пореског прихода, G_{cur}^{CA} представља циклично прилагођене примарне буџетске трошкове (без издатака за камате) које аутори, ради лакшег посматрања, поистовећују са трансферима за незапослене, а R^{NCA} и G^{NCA} обухвата приходе и расходе који нису предмет прилагођавања условљеног економским циклусом.

Циклично прилагођена компонента i -тог пореског прихода представљена је на следећи начин:

$$R_i^{CA} = R_i \left(\left(Y^* / Y \right) \right)^{\varepsilon_{R_i, Y}}$$

где $\varepsilon_{R_i, Y}$ представља еластичност i -те категорије пореских прихода посматране у контексту производног јаза насталог утицајем економског циклуса, где је Y^* потенцијални аутпут, а Y остварени ниво аутпута. $\varepsilon_{R_i, Y}$ је показатељ могућности повећа-

ња конкретног пореског прихода (подизања пореске стопе) и могућности проширења пореске основе дате категорије пореских прихода као потенцијалног одговора владе на фискалне изазове условљене економским циклусом. У земљама OECD коефицијент еластичности пореских прихода по основу опорезивања зарада креће се од 1,0 до 1,7, пореских прихода по основу опорезивања добити компанија од 1,2 до 1,8, по основу социјалних доприноса од 0,5 до 0,9, а по основу индиректних пореза има вредност 1. Пример земаља OECD говори о томе да се промена у производном јазу од 1%, условљена економским циклусом, рефлектовала на одлуке фискалних власти да, пре свега, повећају индиректне порезе (изнад нивоа промене производног јазу) и на тај начин покушају да уравнотеже фискални резултат.

Када је реч о циклично прилагођеним примарним буџетским издацима, варијација издатака приказана је на следећи начин:

$$G_{cur}^{CA} = G_{cur} \left(\left(Y^* / Y \right) \right)^{\varepsilon_{cur,y}}$$

где $\varepsilon_{cur,y}$ представља еластичност примарне буџетске потрошње у функцији производног јазу насталог утицајем економског циклуса (у контексту начина на који је дефинисана примарна потрошња у анализи аутора показује еластичност државних издатака условљених разликом садашње и структурне незапослености). У случају да је једнака нули, тада економски циклус не би имао утицаја на ниво државних издатака, односно $G_{cur}^{CA} = G_{cur}$. За земље OECD просечни коефицијент – еластичност примарне буџетске потрошње износи -5 , што значи да у случају раста производног јазу условљеног економским циклусом за 1%, просечна стопа незапослености у земљама чланицама OECD порасте за 5%, чиме се директно утиче и на ниво државних издатака, а тиме и на фискални резултат.

График 1 – Економски циклус и компоненте фискалног биланса
 (Извор: Girouard, N. and Andre, C., 2005)

Дакле, економски циклуси директно утичу на приходну и расходну страну буџета, како по принципу аутоматског стабилизатора (мимо воље владе), тако и тиме што чине нужним владину реакцију на измењене околности економског окружења, чиме такође утичу на одлуке о висини прихода и расхода државе. Истраживање које су Girouard и Andre спровели на земљама чланицама OECD у периоду 1980–2003. године показало је да промена производног јаза, условљена економским циклусом, захтева реакцију владе с обзиром на то да једнопроцентна промена јаза (смањење производње) доводи до пада прихода од опорезивања зарада за 1,26%, опорезивања добити привреде за 1,50%, од социјалних доприноса за 0,71%, индиректних пореза за 1%, док укупни издаци државе у просеку расту за 0,10%.

Ниво цена и монетарни услови

Ниво цена и њихова флукуација повезани су са нивоом неизвесности који пресудно обликује карактер привредног амбијента, повећава ризик пословања и ограничава привредни раст. Ниво цена примарно је одређен пратећим монетарним условима које диктира однос фискалне и монетарне власти. Као резултат тог односа јавља се режим и политика девизног курса који остварују знатан утицај на фискални резултат. Стога, када говоримо о нивоу цена и монетарним условима, као сегменту који опредељује укупан фискални резултат, базираћемо се на инфлацији, девизном курсу и односу фискалне и монетарне политике.

Инфлација и фискални резултат

Феномен инфлације мора се посматрати као производ фискалних и монетарних кретања у земљи. Несумњиво, на ниво инфлације утичу одлуке носилаца фискалне и монетарне власти, па чак и када се ради о „увезеној“ инфлацији њен ниво умногоме зависи од реакција носилаца економске политике у земљи. У овом делу неће бити речи о утицају економске политике на инфлацију већ ће, у најкраћем, бити приказан утицај инфлације на стање буџета.

Крајњи циљ сваке економске политике јесте стабилан и одржив раст бруто домаћег производа који ће, у крајњем, резултирати растом запослености и животног стандарда грађана. За постизање тог циља потребно је испунити више услова, али један који је присутан у сваком режиму економске политике, као основни предуслов дугорочног раста, јесте стабилност цена. Осцилације у општем нивоу цена крајње негативно утичу на услове привређивања и резултирају смањењем привредне активности и порастом стопе незапослености.

Инфлација, као пораст општег ниво цена, утиче и на приходну и на расходну страну буџета. Виши ниво цена значи притисак запослених у јавном сектору на расходну страну буџета, више издатке државе за набавку добара и услуга, скупље изворе финансирања, али и нижи ниво јавних прихода на дуги рок (инфлација уноси

знатну неизвесност у привредни амбијент, чиме утиче на обим привредне активности, повећава сиву зону економије), без обзира на то што у кратком року може номинално повећати висину прихода буџета (инфлациони порез или *seigniorage*). Крајњи ефекат инфлације на фискални резултат треба сагледати кроз утицај на реалну вредност прихода и издатака буџета:

$$i_{t-1}V_{t-1} + G_t = T_t + (V_t - V_{t-1}) + (H_t - H_{t-1})$$

Овом једначином приказано је буџетско ограничење (Keith, S., 2005) тако што лева страна једначине представља укупне државне издатке ($i_{t-1}V_{t-1}$ представља издатке за камате по основу дуга државе, а G_t је текућа државна потрошња), док се десна страна односи на укупне приходе буџета (T_t су порески приходи, укључујући и доприносе, $V_t - V_{t-1}$ износ нових задужења државе на тржишту, $H_t - H_{t-1}$ износ нових задужења државе код централне банке, тзв. *high-powered money*).

Уколико у једначину уврстимо утицај нивоа цена, P_t , добијамо праву вредност фактора од интереса:

$$(1 + r_t) = (1 + i_t) / (P_t/P_{t-1}).$$

и ново буџетско ограничење:

$$(1 + r)b_{t-1} + g_t = t_t + b_t + s_t$$

Лева страна једначине представља укупне издатке државе прилагођене промени нивоа цена, а десна страна прилагођене укупне приходе буџета. Виши ниво инфлације захтева снажније прилагођавање и знатније напоре на затварању линије буџетског ограничења (виши трошкови задуживања, виши буџетски дефицит).

Истраживање које је почетком 2013. године спровела група аутора (Khan, Z., M., Yabu, F., Nauman, M., & Farooq, A., 2013) на 40 земаља у развоју показала је значајан негативан утицај стопе раста инфлације на стопу раста бруто домаћег производа. Квантификовањем тог утицаја кроз одговарајући економетријски модел, аутори су закључили да раст стопе инфлације од 1% смањује стопу раста бруто домаћег производа за 0,11%. Како је највећи део проблема фискалног резултата националних економија условљен, пре свега, недовољном привредном активношћу, може се закључити да постоји изразито негативан утицај растуће инфлације на фискални резултат.

Ипак, пракса је показала и једну добру ствар високе стопе инфлације. Наиме, истраживање које је на примеру 14 земаља чланица OECD спровела група аутора (Kumar, S., M., Leight, D., & Plekhanov, A., 2007) показало је да постојање знатног нивоа инфлације повећава вероватноћу фискалног прилагођавања и креаторима економске политике умногоме увећава легитимитет у настојању да спроведу успешно фискално прилагођавање.

Девизни курс и фискални резултат

Избор режима и политике девизног курса од посебног је значаја за привредни раст и стабилност националне економије, јер директно утиче на осцилације производње, потрошње, инфлаторна очекивања, стабилност цена, каматне стопе и друге макроекономске агрегате, чиме опредељујуће утиче на услове привређивања. За избор режима девизног курса не постоје дефинисана правила, али се правим режимом може сматрати онај који минимизира осцилације производње. Пракса показује да данас највећи број земаља примењује режим флукутирајућег девизног курса, као одговор на процес глобализације и либерализације међународне трговине, док економска теорија избор режима девизног курса везује за узроке осцилација у националној привреди. Уколико су чиниоци нестабилности претежно монетарне природе (претежно се завршавају порастом цена) препоручује се примена фиксног режима девизног курса, а уколико су узрок осцилација структурни недостаци националне економије потребно је усвојити режим флукутирајућег девизног курса (Russell, G., Gold, M., Hozić, A., Makuskin, A., & Žigić, K., 2003). Неадекватан режим девизног курса негативно ће се одразити, пре свега на економски раст и запосленост, чиме се остварује директан утицај и на фискални резултат националне економије.

О значају утицаја девизног курса на фискални резултат говори студија коју су на примеру 20 земаља чланица ОЕЦД за период 1970–1999. година израдили Luisa Lambertini и Jose Tavares (2005). Анализа се односи на утицај монетарне политике (*monetary supply*) и политике девизног курса на успех процеса фискалног прилагођавања. У анализи је коришћен и ефективни и номинални девизни курс, а примењен је следећи панел модел:

$$\text{Success}_t = \Phi (\beta_1 \text{Level of Public Debt}_{t-1} + \beta_2 \text{Real GDP Growth}_{t-1} + \beta_3 \text{Change in Public Deficit}_t + \beta_4 \text{Change in Government Consumption}_t + \beta_5 \text{Change in M1 Money Supply}_{t-1, t-2} + \beta_6 \text{Change in the Exchange Rate}_{t-1, t-2})$$

Висина јавног дуга, раст бруто домаћег производа, дефицит буџета и државна потрошња узете су као мере успеха фискалног прилагођавања, а монетарна политика (промена у новчаној маси, М1) и девизни курс као независне променљиве које опредељују успех прилагођавања.

Добијени резултати показали су статистички значајан утицај девизног курса на фискални резултат националних економија, тако што су промене девизног курса две, односно три године пре успешног прилагођавања показале статистички значајан утицај на исход прилагођавања. При томе, статистичку значајност показале су промене и номиналног и реалног девизног курса. Депресијација, односно девалуација девизног курса (у случају фиксног режима), две односно три године пре отпочињања периода прилагођавања, условила је смањење буџетског дефицита и смањење државних издатака и знатно допринела успеху фискалних прилагођавања. Забележено је да је у том период значајније депресирао, односно девалуирао, ефективни девизни курс.

Табела 5 – Утицај девизног курса на параметар фискалног резултата

	Номинални девизни курс		Ефективни девизни курс	
	трогодишње успешно прилагођавање	двогодишње успешно прилагођавање	трогодишње успешно прилагођавање	двогодишње успешно прилагођавање
Промена нивоа јавног дуга	0,0046 (0,31)	-0,0074 (-0,54)	0,0050 (0,33)	-0,0143 (-0,90)
Промена стопе раста БДП-а	-0,0041 (-1,31)	-0,0027 (-0,97)	-0,0044 (-1,08)	-0,0028 (-0,77)
Промена буџетског дефицита	-0,0190** (-3,32)	-0,0206** (-3,53)	-0,0261** (-4,93)	-0,0317** (-5,91)
Промена државне потрошње	-6,5992** (-4,64)	-7,0915** (-5,03)	-4,0497** (-2,41)	-3,7794** (-2,43)
Промене у девизном курсу	-0,0034** (-2,72)	-0,0022** (-1,82)	-0,0022** (-2,36)	-0,0016* (-1,92)
Промене у новчаној маси, М1	-0,0008 (-1,17)	-0,0009 (-1,45)	-0,0005 (-0,76)	-0,0008 (-1,41)

(Извор: podaci preuzet od Lambertini, L., Tavares, J., (2005). У заградама испод коефицијената представљена је вредност t – статистике, са * означен је ниво значајности 10%, а са ** ниво значајности 5%.)

У истом периоду промене новчане масе мерене готовим новцем и депозитима по виђењу (М1), као показатељ понашања централне банке, нису показале статистички значајан утицај на основне показатеље фискалног резултата.

Истраживање је обухватило и утицај режима девизног курса на одабране показатеље и показало да фиксни режим девизног курса статистички знатно утиче на ниво буџетског дефицита и ниво државне потрошње преко номиналног девизног курса, у периоду од две и три године пре успешног прилагођавања. Када је реч о флукутирајућем режиму девизног курса, резултати говоре да он остварује статистички значајан утицај на ниво буџетског дефицита и ниво државне потрошње, али у периоду од три године пре успешног прилагођавања, с тим да утиче и кроз номинални и кроз ефективни девизни курс.

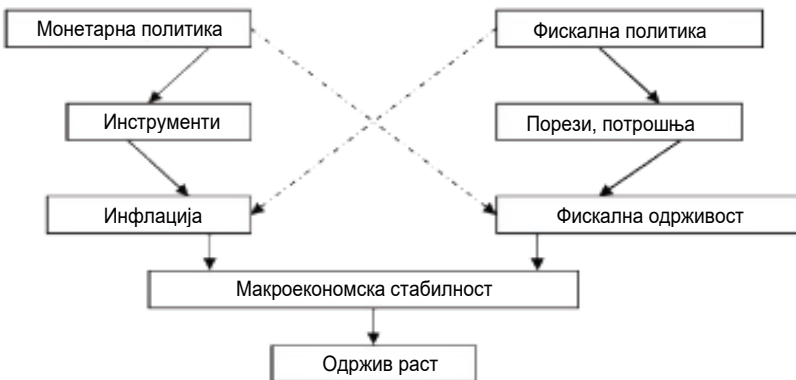
Однос монетарне и фискалне политике

Координација монетарне и фискалне политике представља основни услов за успешно функционисање националне привреде. Коначни ефекти мера које предузима влада у погледу фискалне политике зависе од мера које предузима централна банка, и, супротно, успех монетарне политике у највећој мери опредељен је карактером вођене фискалне политике. Стога је у савременој економији пракса да се однос монетарне и фискалне политике институционално уређује одговарајућим законским оквиром који регулише начин задуживања државе (финансирање фискалног дефицита), заједничко дефинисање економске политике и њених циљева, успостављање координационог тела, размену информација о кретању средстава на државним рачунима, координацију стратегије развоја финансијског тржишта, дефинисање режима и политике девизног курса, начина финансирања централне

банке и третирања њеног добитка/губитка, као и многа друга питања значајна за националну економију. Квалитет односа монетарне и фискалне политике, тиме и квалитет основних макроекономских показатеља једне националне економије, опредељен је степеном самосталности централне банке.

Монетарна политика утиче на фискалну, пре свега политиком каматних стопа која утиче на трошкове задуживања државе на домаћем тржишту. Ипак, рестриктивна монетарна политика, праћена адекватном фискалном политиком, повећава кредибилитет укупне економске политике, води снижењу каматних стопа и развоју финансијског тржишта, што има повољан утицај на коначни фискални резултат. Одсуство координације у условима рестриктивне монетарне политике повећава трошкове задужења, подиже ниво каматних стопа, смањује ниво привредне активности и повећава притисак на државну касу. Експанзивно оријентисана монетарна политика омогућава јефтиније задуживање државе, али уколико држава одлучи да повећава фискални дефицит услед јефтинијих извора финансирања (одсуство координације), то ће довести до раста каматних стопа и смањења привредне активности, што ће у крајњем такође оптеретити фискални резултат. Монетарна релаксација има и последице по ниво инфлације која остварује и те како значајан утицај на приходну и расходну страну буџета.

Фискална политика утиче на монетарну, пре свега начином финансирања буџетског дефицита (политиком јавног дуга) и висином државних издатака. Уколико држава финансира мањак у буџету путем тржишних инструмената, постоји опасност од истискивања привреде са домаћег финансијског тржишта и обарања инвестиционе активности (раст каматних стопа), што резултира падом производње и додатним притиском на буџет. Уколико се државни дуг финансира из иностранства повећава се девизни ризик, ризик платно-билансног погоршања, креира притисак на девизни курс и подгрева инфлаторно очекивање. Све то подрива ценовну стабилност и мере монетарне политике. Токови новца повезани са државним финансирањем имају одлучујући утицај на ликвидност тржишта новца, девизни курс и стабилност финансијског тржишта, а све се рефлектује на квалитет привредног амбијента, обим производње и фискалну позицију земље.

Слика 2 – Утицај монетарне и фискалне политике на привредни раст
(Извор: Квргић, Г., Чолић, З., Вујовић, Т., 2011)

Акумулирани ниво јавног дуга

У вођењу економске политике питање јавног дуга заузима посебно место с обзиром на то да, као инструмент економске политике, јавни дуг има своју фискалну и монетарну функцију којима утиче на укупан резултат националне економије. Ефекат на националну привреду зависиће од висине дуга, његове структуре (односа домаће и иностране компоненте) и рочности.

Фискална компонента политике јавног дуга рефлектује се у финансирању буџетског дефицита, а монетарна компонента одређена је начином задуживања. У зависности од тога да ли се држава задужује у домаћој или иностраној валути, на финансијском тржишту или ван њега, јавни дуг директно утиче на монетарне агрегате, количину новца у оптицају и вредност националне валуте, а преко ових канала и на квалитет привредног амбијента и укупан фискални резултат земље.

Уколико се држава задужује у иностраној валути, повећава изложеност земље девизном ризику, повећава притисак на девизни курс, подгрева инфлаторна очекивања и тиме уноси знатну дозу неизвесности у привреду, чиме директно опредељује ниво аутопута, а тиме и ниво прихода и издатака буџета. Са друге стране, уколико се држава финансира на домаћем финансијском тржишту и знатно повећава домаћу компоненту јавног дуга, доћи ће до пораста општег нивоа каматних стопа, смањиће се износ средстава које пословне банке могу ставити на располагање привреди, инвестициона активност ће такође бити мања, а тиме и ниво производње, чиме се индиректно утиче на стање буџетског дефицита у наредном периоду (*crowding out effect*). Задуживање у иностранству, осим повећања изложености земље девизном ризику и последица које собом носе растуће девизне обавезе, приморава централну банку да предузима рестриктивне мере (попут стерилизације девизних прилива), чиме се на крају опет утиче на расположив ниво средстава за финансирање привреде, ниво привредне активности и стање буџета.

Слика 3 – Јавни дуг, монетарна и фискална политика, интеракција
(Извор: Квргић, Г., Чолић, З., Вујовић, Т., (2011).)

Сама висина јавног дуга директно утиче и на стање буџета (расте притисак на расходну страну) и на привреду, будући да држава мора да обезбеди додатне приходе како би сервисирала јавни дуг, али и кроз ликвидност, јер приликом сервисирања долази до знатног одлива девизних средстава у иностранство, и то кроз механизам конвертовања националне валуте преко централне банке у девизна средства, чиме се утиче на ликвидност домаће привреде.

Поред негативних ефеката растућег јавног дуга потребно је истаћи да начин употребе јавног дуга може знатно допринети развоју националне економије, што подразумева да се држава циљно и плански задужује ради инвестирања у инфраструктурне пројекте који ће подићи ниво националне економије и доносити приходе у државни буџет којим би се без угрожавања ликвидности сервисирао јавни дуг. У том контексту јако је битно правилно одредити рочну структуру дуга која мора да буде у функцији стабилизације националне економије (пожељно је да буде што дужа). Уколико се задуживање реализује ради покривања текуће буџетске потрошње, ни рочна структура није од посебне важности, јер држава која кредитира текућу потрошњу у релативно кратком року долази у ситуацију да не може да финансира своје обавезе, те јој повољна рочна структура јавног дуга не може бити од велике помоћи. И поред тога што економска теорија, па и пракса појединих развијених земаља, дозвољава постојање могућности позитивног утицаја јавног дуга на привредни раст, много је вероватнија опција да растући ниво јавног дуга погубно делује на националну економију. И у највећем броју развијених земаља растући ниво јавног дуга повезан је са растућом буџетском потрошњом и трансферима.

Може се закључити да ниво јавног дуга испољава свој утицај, у крајњем, преко нивоа националне производње и на тај начин индиректно утиче на фискални резултат. Истраживање које је 2010. године спроведено под окриљем Европске централне банке са циљем да се квантификује утицај нивоа јавног дуга на раст бруто домаћег производа (Cherita, C., & Rother, R., 2010) кроз идентификовање приватне штедње, јавних инвестиција, укупне факторске продуктивности и номиналне и реалне дугорочне каматне стопе, као канала кроз који ниво јавног дуга утиче на стопу раста бруто домаћег производа, показало је да јавни дуг првенствено утиче на дугорочну стопу раста бруто домаћег производа. Тај утицај је статистички значајан и негативно корелисан, што говори да растући ниво јавног дуга коригује будућу стопу раста бруто домаћег производа надоле (испод реално могуће). Тај ефекат се испољава већ на нивоу јавног дуга од око 70% бруто домаћег производа, а најизраженији је у зони између 90% и 100%. Негативан утицај на дугорочне каматне стопе присутан је и испод дефинисаних нивоа јавног дуга.

Слично истраживање спровели су Carmen Reinhart и Kenneth Rogoff (2010), посматрајући стопе раста бруто домаћег производа и кретање нивоа јавног дуга групе од 20 развијених земаља у периоду од 1790. до 2009. године. Истраживање је показало да када је ниво јавног дуга испод 30% државе бележе највишу стопу раста бруто домаћег производа. Са порастом нивоа јавног дуга опада стопа раста бруто домаћег производа, а изразит пад бележи када јавни дуг пређе границу од 90%. При том нивоу стопа раста производње нижа је за два процентна поена у односу на ниво када је висина дуга испод 30% (код земаља у развоју тај однос је још неповољнији и разлика је преко три процентна поена), те се може закључити да растући

ниво јавног дуга на дуги рок знатно обара стопу раста националне економије (држи је нижом у односу на потенцијалну), чиме знатно утиче на стање фискалног резултата у дугом периоду.

У истом истраживању, на примеру 24 развијене земље у периоду од 1946. до 2009. године, установљена је снажна веза између нивоа јавног дуга и стопе инфлације. На нивоу јавног дуга испод 30% у односу на бруто домаћи производ просечна стопа инфлације износила је око 6%, на нивоу дуга између 30% и 60% била је око 7,5%, на нивоу између 60% и 90% око 11,5%, а за ниво дуга преко 90% просечна инфлација за посматране земље у овом периоду износила је преко 16%. На тај начин ниво јавног дуга додатно утиче на квалитет привредног амбијента, уносећи велику дозу неизвесности, чиме такође опредељује ниво националне производње испод реално могућег и негативно доприноси фискалном резултату.

Друштвене детерминанте фискалног дефицита

Друштвена компонента фискалног дефицита проистиче из социјалне функције државе која се реализује, пре свега, кроз интервенцију државе у сфери економске стварности ради остварења социјалне сигурности као основне претпоставке друштвене стабилности. Својом социјалном улогом држава треба да обезбеди основну социјалну сигурност члановима заједнице интервенишући, пре свега, у следећим областима: рад и запошљавање, образовање, здравствена заштита, социјално осигурање и заштита сиромашних и немоћних. Институционални оквир државне интервенције у сфери социо-економске стварности подразумева: креирање различитих облика социјалног осигурања (од незапослености, сиромаштва, старости, болести и слично) који се обезбеђују, углавном, трансферима из буџета; оснивање социјалних сервиса и установа у области образовања, здравства и социјалне заштите, јавне безбедности и одбране, комуналних делатности и услуга, бесплатно или по субвенционисаним ценама, за шта се средства обезбеђују из државног буџета или буџета локалних нивоа власти; регулисање области рада, радних односа и запошљавања која подразумева комбиновање пасивних мера заштите незапослених и активних мера креирања подстицајног амбијента за нова запошљавања. Такође, овај сегмент социјалне државе подразумева и регулисање области безбедности и заштите на раду, еколошких стандарда и стандарда становања, а за све то потребно је обезбедити средства из буџета (Pavlović, V., & Stojiljković, Z., 2010). Међутим, дефинисање стандарда јавних услуга и нивоа социјалне заштите које држава треба да обезбеди разликује се од друштва до друштва. Може се закључити да социјални фактори дефицита леже првенствено у вредносним ставовима једног друштва, најопштије речено у култури друштва. Наиме, традицијом створени карактер друштвених односа и доминантни пратећи цивилизацијски, вредносни и политичко-културни образац њиховог разумевања и прихватања креира захтеве друштва према држави који се рефлектују кроз одлуке о буџету. Примера ради, сиромаштво и маргинализованост појединаца или друштвених група у једном друштву биће третирани као ствар неправде, одсуства шанси и као велики друштвени проблем, док ће у другом друштву, различитог културног обрасца, бити третирани као последица нечије ле-

ности, неодговорности или мање вредности (Pavlović, V., & Stojiljković, Z., 2010). Један од претеча ендогене теорије економског раста Theodore W. Schultz (1981) управо је у културном обрасцу Немаца и Јапанаца пронашао разлог много бржег опоравка привреда Немачке и Јапана у годинама након Другог светског рата.

Имајући све то у виду, друштвене факторе фискалног дефицита можемо поделити у две групе. То су: 1. *фактори друштвене културе и социјалне свести* који садрже традицијом створене ставове о социјалној сигурности појединца који ће директно одредити карактер и обим расходне и приходне стране буџета и државу одредити као социјалну (државу благостања) или као државу са минималним опсегом функција (у ову групу фактора треба уврстити и квалитет и снагу државних институција); 2. *фактори материјалног друштвеног наслеђа* који се односе на наслеђени физички капитал у виду квалитета расположиве производне технологије и инфраструктуре, као и квалитет људског капитала (као чиниоца производње) створен кроз образовни систем.

Социјални фактори сврстани у прву групу најчешће директно утичу на обим и структуру државних прихода и издатака и опредељују стање фискалног резултата, док фактори сврстани у другу групу, потпомогнути квалитетом државних институција, индиректно утичу на стање буџета с обзиром на то да директно опредељују обим и карактер друштвене производње, чиме посредно утичу на величину, пре свега, прихода буџета.

Када се говори о социјалним изворима фискалног дефицита неопходно је нагласити значај квалитета правног система друштва, поштовање владавине права, изграђеност институција (правних, политичких, економских), достигнути ниво демократије, ефикасност и стабилност извршне власти, социјалне и економске услове развијене у друштву као мере сатисфакције појединца, интерне и екстерне конфликте, етничке и верске сукобе (Alesina, A., F., Michalopoulos, S., & Papaloannou, E., 2012). Постоје истраживања која потврђују да раст популације смањује осцилације у нивоу дефицита и позитивно доприноси смањењу негативног фискалног резултата (Woo, J., 2003). Такође, отвореност националне економије, као један од показатеља друштвене свести и културног обрасца, знатно утиче на ниво и варијације фискалног дефицита (Agnello, L., & Sousa, R., M., 2009). Сви ови фактори опредељујуће утичу на ниво економске активности и варијабилност фискалног дефицита.

Цена социјалног избора, као последица карактера друштва, мери се величином пореског оптерећења привреде и грађана, величином и структуром јавне потрошње, величином фискалног дефицита и нивоом јавног дуга. Подаци Европске уније (Commission Service and Eurostat (ESA95)) показују да крајем 2016. године индиректни порези достижу висину од 10,3% бруто домаћег производа, директни порези готово 16,4% , док социјални доприноси које државе прикупе достижу 13,3% бруто домаћег производа. Укупни приходи од пореза и доприноса на нивоу Европске уније достижу 40% бруто домаћег производа односно износ од 5.963 милијарди евра. Приходи од социјалних доприноса износили су крајем 2016. године 1.983 милијарде евра, а расходи по основу социјалних давања – 2.391 милијарду евра. Пореска оптерећења знатно се разликују по земљама у оквиру саме Уније и крећу се од 23,8% бруто домаћег производа у Ирској до 47,3% у Данској. Разлике су последица изабране социјалне политике (обим финансирања пензија, здравственог осигурања, образовања, незапослености, величина јавног сектора и слично). Када је реч о висини социјалних доприноса по земљама и ту постоје значајне разлике – Француска има највећи удео висине прикупљених социјалних

доприноса у односу на бруто домаћи производ (18,8%), док најнижи ниво учешћа прихода од социјалних доприноса у односу на бруто домаћи производ има Данска (само 1%). Међутим, иако Француска по основу социјалних доприноса у буџет прикупи 418 милијарди евра, издаци по основу права из социјалног осигурања износе 443 милијарде, док Данска по овом основу прикупи 2,7 милијарди евра, а права из социјалног осигурања финансира са чак 73 милијарде евра. Потребно је указати и на чињеницу да Француска има 66,1 милион становника (просечан износ социјалних давања по становнику је око 6.700 евра), док Данска за свега 5,6 милиона становника издваја 73 милијарде евра, односно око 13.000 евра по становнику. Управо Француска и Данска имају највеће издатке по основу социјалне заштите на нивоу Уније. Висина тих издатака у Француској износи 25,9% бруто домаћег производа, а у Данској 18,3%.

Укупан фискални дефицит на нивоу Европске уније на крају 2016. године износио је 269 милијарди евра или око 1,8% бруто домаћег производа, а јавни дуг бележи константан раст и крајем 2016. године достигао је износ од 12.404 милијарде евра, односно 83,2% бруто домаћег производа. У периоду од 1997. до 2016. године бележи се константан раст издатака за социјалну заштиту, тако да су издаци 2016. у односу на 1997. годину већи за око 1.200 милијарди евра (Eurostat/Statistical Books/Government finance statistics). Такође, бележи се и константан раст укупног фонда зарада који држава исплаћује, тако да је у односу на 1997. годину увећан за преко 620 милијарди евра. У истом периоду акумулирани дуг је увећан за преко 7.000 милијарди евра.

Без обзира на опречне ставове о улози коју држава треба да има у сфери економских односа, фискална кретања развијених економија и економија у развоју говоре у прилог растуће социјалне улоге државе, односно чињеници да ће социјални фактори фискалног дефицита имати све већи значај. И у периоду светске економске кризе на нивоу Европске уније настављен је тренд раста издатака за запослене и издатака за социјалну заштиту. У контексту даљег развоја људског друштва расте свест о правима појединца и потреби обезбеђења једнаких шанси због чега у будућности треба очекивати растући притисак социјалних фактора на државни буџет. Такође, раст животног стандарда и продужетак трајања живота условио је процене о све већем уделу популације старије од 65 година у укупном броју становника у развијеним економијама (Eurostat/Pocketbooks/European social statistics, edition 2013), што ће у будућности представљати фактор сталног притиска на буџет, како кроз финансирање права стечених радом, тако и по основу заштите најугроженијих слојева друштва од ризика од сиромаштва и социјалне ексклузије. Пракса на нивоу Уније показала је да социјални трансфери смањују број лица изложених ризику од сиромаштва за око 40% (ibid).

Закључак

Фискални дефицит као једна од основних макроекономских варијабли није опредељен искључиво економским варијаблама. Да економски фактор опредељујуће утиче на фискалну позицију земље све националне економије примењивале би исти програм фискалног прилагођавања, програм који је у пракси дао најбоље резултате. Постојање изражене неекономске компоненте садржане у дејству политичких и социјалних фактора чини управљање фискалним дефицитом изузетно сложеним. Политичка и социјална стварност, као особеност сваког друштва, проблем де-

фицита чини специфичним на нивоу сваког конкретног друштва и условљава различите политике управљања фискалним дефицитом.

Док је економска стварност на националном нивоу превасходно условљена постојањем економских циклуса и испољава се као фактор дефицита, пре свега кроз обим производње, дотле политички и друштвени фактори дефицита представљају основни разлог примене различитих инструмената у вођењу политике фискалног дефицита. Пакети прилагођавања, структурне мере и захтеви Међународног монетарног фонда који произлазе из тзв. „Вашингтонског консензуса” засновани на неолибералном концепту који је постао доминантан у последњих двадесет пет година, знатно су умањили утицај политичких фактора на фискални резултат. И док политички фактори показују тенденцију универзалности која брише значај идеолошке оријентације владе у погледу расходне стране буџета, пре свега кроз кориговање захтева лево оријентисаних влада, социјални фактори показују све већи значај. Раствућа улога државе у погледу пружања социјалне заштите својим грађанима постаје основни фактор креирања значајних дефицита на светском нивоу. Имајући у виду стање друштвене свести која се у већини земаља развија на поштовању права појединца и пружању једнаких шанси, може се очекивати да социјални фактори у будућности одиграју кључну улогу у управљању фискалним дефицитом.

Питање фискалног дефицита сувише је сложено да би се могло посматрати само кроз призму основних економских сазнања и увек треба имати у виду да одлуке по питању државног буџета најчешће нису мотивисане економским већ, пре свега, политичким интересима и карактером културног обрасца и друштвене свести нације.

Литература

- [1] Agnello, L., Sousa, R., M., (2009), The Determinants of Public Deficit Volatility, *European Central Bank, Working Paper Series*, No 1042.
- [2] Akash, P., (2010), United we stand? Coalition Government in the UK, *Institute for Government*.
- [3] Alesina, A., Cohen, G.D., Roubini, N., (1992), Macroeconomic Policy and Elections in OECD Democracies, *NBER Working Paper Series* No 3830.
- [4] Alesina, A., Gatti, R., (1995), Independent Central Banks: Low Inflation at No Cost?, *American Economic Review*, Vol. 85, No. 2.
- [5] Alesina, A., F., Michalopoulos, S., Papaloannou, E., (2012), Ethnic Inequality, *NBER Working Paper Series*, No 18512.
- [6] Bornhost, F., Dobrescu, G., Fedelino, A., Gottschalk, J., Nakata, T. (2011), When and How To Adjust Beyond the Business Cycle? A Guide to Structural Fiscal Balances, *IMF, Technical Notes and Manuals* 11/02.
- [7] Castro, Y., (2007), The Causes of Excessive Deficits in The European Union, *The Warwick Economics Research Paper Series (TWERPS)*, 805, University of Warwick, Department of Economics.
- [8] Checherita, C. and Rother, R., (2010), The Impact of High and Growing Government Debt on Economic Growth: An Empirical Investigation for the Euro Area, *Working Paper Series*, No 1237.
- [9] De Haan, J. and Sturm, J., E., (1994), Political and Institutional Determinants of Fiscal Policy in the European Community, *Public Choice*, Vol 80, No 1-2.
- [10] Girouard, N. and Andre, C., (2005), Measuring Cyclically-adjusted Budget Balance for OECD Countries, *OECD Economics Department Working Papers*, No. 434, OECD Publishing.
- [11] Hallerberg, M. and Marier, P., (2004), Executive authority, the personal vote and budget discipline in Latin American and Caribbean countries, *American Journal of Political Science* 48.

[12] Hallerberg, M., Strauch, R. and Von Hagen, J., (2007), The design of fiscal rules and forms of governance in European Union countries, *European Journal of Political Economy* 23.

[13] Joksimović, Lj., (2012), Institucionalni i politički faktori fiskalne konsolidacije, *Ekonomski horizonti* 14(2).

[14] Kaminsky, L., G., Reinhart, M., C. and Veigh, A., C., (2004), When it Rains, it Pours: Procyclical Capital Flows and Macroeconomic Policies, *NBER Macroeconomics Annual*, Vol 19.

[15] Keith, S., (2005), Do Budget Deficit Cause Inflation, *Business Review* Q3.

[16] Khan, Z., M., Yahya, F., Nauman, M., Farooq, A., (2013), The Association and Impact of Inflation and Population Growth on GDP: A Study of Developing World, *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, Vol 4, No 9.

[17] Kumar, S.M., Leight, D., Plekhanov, A., (2007), Fiscal Adjustments: Determinants and Macroeconomic Consequences, *IMF Working Paper* 07/178.

[18] Kvrgić, G., Čolić, Z., Vujović, T., (2011), Značaj koordinacija mera monetarne i fiskalne politike, *Bankarstvo* br. 3-4.

[19] Lane, P., (2003), The cyclical behavior of fiscal policy: evidence from the OECD, *Journal of Public Economics*, Vol 87(12).

[20] Lambertini, L., Tavares, J., (2005), Exchange Rates and Fiscal Adjustments: Evidence from the OECD and Implications for the EMU, *Contributions to Macroeconomics*, Vol 5, Issue 1.

[21] Lavigne, R., (2011), The Political and Institutional Determinants of Fiscal Adjustments: Entering and Exiting Fiscal Distress, *European Journal of Political Economy*, 27.

[22] Mulas-Granados, C., (2003), The Political and Economic Determinants of Budgetary Consolidation in Europe, *European Political Economy Review*, Vol. 1, No 1.

[23] Mulas-Granados, C., (2004), Economics or Politics? A Theoretical Review of the Determinants of Fiscal Policy, *Hacienda Publica Espanola, Monografia*.

[24] Mulas-Granados, C., Onrubia, J., Salinas-Jimenez, J., (2009), Do Budget Institutions Matter? Fiscal Consolidation in the New EU Member States, *Eastern European economics – Armonk NY*, Vol 47.

[25] Pavlović, V., Stojiljković, Z., (2010), Savremena država: struktura i socijalne funkcije, *Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu*.

[26] Perroti, R. and Kontopoulos, Y., (2002), Fragmented fiscal policy, *Journal of Public Economics* 86(2).

[27] Reinhart, C. and Rogoff, K., (2010), Growth in a Time of Debt, *NBER Working Paper* No 15639.

[28] Roubini, N. and Sachs, J. D., (1989a), Government spending and budget deficits in the industrialized countries, *Economic policy*, 8.

[29] Roubini, N. and Sachs, J. D., (1989b), Political and economic determinants of budget deficits in the industrial democracies, *European Economic Review*, 33.

[30] Russell, G., Gold, M., Hozić, A., Makuskin, A., Žigić, K., (2003), Konkurentnost privrede Srbije, *Jefferson Institute*.

[31] Schultz, W., T., (1981), The Economics of Population Quality, *University of California Press*.

[32] Tavares, J., (2004), Does Right or Left Matter? Cabinets, Credibility and Fiscal Adjustments, *Journal of Public Economics*, Vol 88, Issue 12.

[33] Woo, J., (2003), Economic, political and institutional determinants of public deficits, *Journal of public economics*, vol. 87.

[34] Yalloutinen, S., (2004), Fiscal Institutions in CEECs, *doctoral dissertation*, University of Jyväskylä, Finland.

Интернет извори

https://eurostat/esa95/gov_a_tax_ag.

<https://eurostat/eurostat/statistical-books/government-finance-statistics/summary-tables>.

<https://eurostat/eurostat/pocketbooks/european-social-statistics/ed2013>.

НАБАВКА КАО ПРЕДМЕТ РЕВИЗИЈЕ

Иван М. Милојевића
 Универзитет одбране у Београду, Војна академија
 Бранислав В. Обрадовић
 Висока школа за менаџмент и економију у Крагујевцу
 Бранко Нешић
 Универзитет за пословне студије, Бања Лука

Ревизија набавки је веома значајна економска категорија. Суштина целокупног процеса ревизије набавки је да се власници упознају са постојећим одливом капитала и са његовом оправданошћу. Све је ово потребно да би се расходи смањили на најмању могућу меру. Такође, овим поступком се може утврдити и законитост пословања привредних субјеката. Ако се жели постићи прави ефекат при реализацији ревизије набавки неопходно је придржавати се прописаних законских норми уз примену стандардизованих метода и техника.

Кључне речи: *расходи, ревизија, предузеће, капитал*

Увод

Расходи се дефинишу као одлив или нека друга употреба имовине или наставак обавеза за производњу робе, пружање услуга или обављање других активности које чине главно пословање предузећа. Политика признавања расхода предузећа и врсте расхода утичу на евидентирање и обрачунавање пословних догађаја у финансијским извештајима. Расходи обухватају трошкове материјала, енергије, амортизације, трошкове финансирања, зарада, ванредне и остале расходе. Расходи са аспекта ревизије се могу сврстати у три категорије [1]:

- трошкови производње (трошкови продатих учинака) који су непосредно повезани са производњом истих,
- трошкови одређеног периода који чине плате запослених, трошкови закупа и др., такви расходи се не могу односити на посебне пословне догађаје, а претпоставља се да неће давати неку будућу корист,
- трошкови амортизације постројења и опреме који се распоређују на периоде у којима се њиховом употребом очекује економска корист.

Обавезе које настају у циклусу набавке представљају обавезе према добављачима. Неки расходи се обрачунавају као обавеза на крају сваког периода за који се подноси извештај. Приликом ревизије расхода и повезаних рачуна ревизор разматра факторе инхерентног ризика који утичу на обраду пословних догађаја, као и на финансијске извештаје у целини.

Инхерентни ризик у ревизији пословања

У оквиру предузећа набавка представља први и веома значајан процес, који је предуслов настајању расхода. Организација набавке може бити централизована и децентрализована. Предност прве је у већој могућности преговарања са купцима у циљу реализације веће количине роба, контроле политика и поступака у предузећу. Предност децентрализоване набавке састоји се у томе да је потребно краће време реализације набавке и да између купаца и добављача постоје непосредније везе. У систему организације набавке мора бити јасно ко је одговоран за набавку робе и услуга.

За процену инхерентног ризика у ревизији циклуса набавке значајно је да ли је понуда сировина одговарајућа и како се мења цена сировина. Уколико предузеће послује са великим бројем добављача, а цене су релативно стабилне, мањи је ризик да ће мањак сировина утицати на пословање или да ће бити тешко контролисати трошкове производње. Ревизор треба у оквиру ревизијских циљева просудити учинке таквих фактора инхерентног ризика који се односе на делатност. Ревизија циклуса набавке и његових рачуна није тешка и не прате је стални рачуноводствени проблеми, ревизијско испитивање је показало да су у циклусу набавке и повезаних рачуна значајније грешке него на осталим рачунима. Ревизор најпре треба да узме у обзир своје пређашње искуство с набавком истог предузећа.

Познавања рачуноводственог процеса набавке је фундамент за процес ревизије. Пословни догађај у вези с набавком обично почиње од набавне службе. Она попуњава наруџбеницу за набавку робе или услуга. Кад је роба примљена или кад су услуге извршене, евидентира се обавеза према добављачу. На крају предузеће плаћа добављачу. У циклусу набавке постоје три главне врсте пословних догађаја [2]:

- набавка робе и услуга за новац или за одложено плаћање,
- плаћање обавезе,
- повратак робе добављачу за готовину или уз одложено плаћање.

Циклус набавке утиче на многе рачуне финансијских извештаја, а то су [2]:

– Набавка: према добављачима, залихе, трошкови робе, различити рачуни имовине и сл.;

– Пословни догађај у вези с плаћањем обавеза: новац, обавезе према добављачима, готовински попусти и

– Пословни догађаји у вези са повратком робе добављачима: повратак робе добављачима, исправка за повратак робе.

Налогом за набавку овлашћени појединац или служба наручује робу или услуге. Наружбеница садржи опис, квалитет и количину и остале информације о роби или услугама које се требају купити. Она се добављачу шаљу путем писма, факса или се може јавити телефоном. Извештај о пријему је документ за евидентирање пријема робе помоћу којег пријемна служба одговорно и независно утврђује количине примљене робе, тиме се уједно признаје и обавеза. Улазна фактура је документ који шаље добављач. Она садржи опис и количину отпремљене робе или извршених услуга и услове плаћања. Одобрење за плаћање се користи ради контроле плаћања набављене робе или услуга. Ово је темељни документ за евидентирање улазне фактуре у дневник набавке. Дневник набавке садржи евидентираних улазних рачуне, евиденци-

ју одобрења за плаћање, рачуне за дуговна и потражна књижења. Салда конта добављача садрже пословне догађаје у вези са добављачима. Укупан износ салда конта добављача треба да буде једнак салду обавеза према добављачима главне књиге.

Главне функције циклуса набавке [3]:

- Издавање налога – иницирање и одобравање налога за набавку робе и услуга у складу са критеријумима управе предузећа,
- Набавка – одобравање наруџби и правилно извршење, с обзиром на цену, количину, квалитет и добављача,
- Пријем – примање на одговарајући начин одобрене робе или услуга,
- Обрада улазних фактура – обрада улазне фактуре за примљену робу и услуге, такође обрада усклађивања исправки, попушта и поврата,
- Плаћање – обрада плаћања добављачима,
- Обавезе према добављачима – евиденција свих улазних фактура, плаћања и усклађивања на појединачним рачунима добављача,
- Главна књига – исправно кумулирање и класификација плаћања и обавеза у главној књизи.

Сагледавање организационе структуре у оквиру поделе дужности један је од најважнијих ревизијских поступака сваког рачуноводственог система. Подела дужности треба бити таква да нико не може контролисати целокупну обраду пословног догађаја, јер ће то онемогућити откривање грешака.

Процена контролног ризика

За процену контролног ризика циклуса набавке ревизор мора да инкорпорира пет компоненти интерне контроле.

Главне фазе процене контролног ризика циклуса набавке [4]:

- разумевање и документовање система интерне контроле набавке на основу планираног степена контролног ризика,
- планирање и спровођење тестова контроле на рачунима циклуса набавке и
- процена и документовање контролног ризика циклуса набавке.

Ревизор мора разумети како управа процењује ризике битне за циклус набавке, како процењује њихово значење, како процењује вероватност њиховог настанка и како одлучује које активности применити да би се смањили ризици. Ревизор треба за сваки главни скуп пословних догађаја циклуса набавке прикупити следеће информације [5]:

- начин набавке,
- плаћања и повраћаја купљене робе,
- рачуноводствене евиденције,
- докумената на основу којих се врше књижења,
- кретање сваке врсте пословног догађаја од иницирања до укључивања у финансијске извештаје,
- функционисање рачунарско-оперативног рачуноводственог информационог система за обраду података и
- поступак који се користи за процену обрачунатих обавеза.

Ревизор праћењем пословног догађаја од почетка циклуса до његовог краја стиче већи степен разумевања рачуноводственог система сваког појединачног циклуса. Ревизор треба разумети начин на који комитент обавља надзор циклуса набавке, како управа процењује план и деловање контроле, како контролори унутар циклуса провере радника које контролишу и процењују рад система за обраду података.

У овом делу ревизије ревизор систематично анализира циклус набавке да би идентификовао оне контроле које осигуравају спречавање, откривање или исправљање значајних грешака. Да би смањио контролни ризик, ревизор се може ослонити на контролу, такође се може спровести тестирање контроле како би се проверила њена делотворност. Након спровођења тестова контроле ревизор доноси одлуку о степену процене контролног ризика. Ако су резултати ових тестова потврдили планирани степен контролног ризика, нису потребне никакве промене планираног степена ризика неоткривања тако да ревизор спроводи планиране доказне тестове. Ако тестови контроле не потврђују планирани степен контролног ризика ревизор процењује већи степен контролног ризика. Ревизор треба или у количинским износима или квантитативним показатељима да утврди и документује процењени степен контролног ризика. Документација о контролном ризику може се састојати од графикона, табела, резултата тестова контроле и белешки с општим ревизорским мишљењем о контролном ризику.

Сажети приказ циљева интерне ревизије, могућих грешака, ревизијских поступака и тестова ревизије за пословне догађаје у вези са набавком:

ЦИЉ ИНТЕРНЕ РЕВИЗИЈЕ	МОГУЋА ГРЕШКА	РЕВИЗИЈА	РЕВИЗИЈСКИ ТЕСТ
Ваљаност	Евидентирана роба или услуге чија набавка није одобрена или примљена	Подела дужности	Посматрање и процена одговарајуће поделе дужности
		Набавка се не може прокњижити без одобрене наруџбенице извештаја о добитку	Тестирање узорака одобрења за плаћање с обзиром на настанак одобрене наруџбенице и извештаја о добитку
Потпуност	Набавка је спроведена али није евидентирана	Обрачунавање нумеричког дела извештаја о добитку и одобрења за плаћање	Тестирање и увид у начин на који комитент обрачунава нумерички део наруџбенице извештаја о добитку и одобрења за плаћање
		Извештаји о добитку спајају се с улазним фактурама и уносе у дневник набавке плаћање	Праћење узорка извештаја о добитку до његове одговарајуће улазне фактуре и одобрења за плаћање
			Плаћање узорка одобрења за плаћање до дневника набавке

ЦИЉ ИНТЕРНЕ РЕВИЗИЈЕ	МОГУЋА ГРЕШКА	РЕВИЗИЈА	РЕВИЗИЈСКИ ТЕСТ
		Усклађење одобрење за плаћање с дневном аналитичком евиденцијом добављача	Тестирање узорка дневних одобрење
Правовременост	Пословни догађаји у вези с набавком књижени су у погрешном периоду	Свакодневно слање извештаја о добитку у салдо конту добављача	Упоредивање датума на извештајима о добитку с датумима одобрења за плаћање
		Поступци којима се, након пријема робе или извршавања услуга захтева промтно књижење набавке	Упоредивање датума на одобрењима за плаћање с датумима уноса података у дневник набавке
Одобравање	Не одобрена набавка робе или услуга начином којим комитент одобрава лимите набавке	Одобравање набавке у складу с начином којим комитент одобрава лимите набавке	Увид у одобравање лимита набавке
		Одобрен налог за набавку и наруџбенице	Испитивање налога за набавку или наруџбенице с обзиром на одговарајуће одобравање. Ако се спроводи аутоматско наручивање у систему електронске обраде података, испитују се програмиране контроле
	Набавка робе или услуга по не одобреним ценама или условима	Праћење одговарајуће понуде на тендеру	Увид у начине на који комитент прати понуду на тендеру
Процена	Цена на улазној фактури није исправна или није тачно обрачуната	Провера математичке тачности улазних фактура	Поновна провера математичке тачности улазних фактура
		Усклађивање наруџбеница с извештајем о добитку и улазном фактуром с обзиром на врсту производа, количину и цену	Усклађивање података из узорка пакета докумената који су у вези с одобрењем за плаћање с обзиром на врсту производа, количину и цену
Класификација	Класификација пословних догађаја у вези с набавком	Контни план	Увид у дневник набавке и главну књигу како би се утврдила веродостојност класификације

Ревизија запослених и плата

Ревизија трошкова зарада је сложен посао, пре свега због законске регулативе коју прописује начин обрачуна зарада као и комплексност те регулативе и њено одступање од Међународног рачуноводственог стандарда „Накнаде запосленима„. Овај стандард прописује рачуноводствено обухватање и објављивање накнада запосленима од стране послодавца. Стандард познаје пет категорија накнада запосленим и то [5]:

- краткорочне накнаде запосленим као што су наднице, плате и доприноси за социјално осигурање, регрес за годишњи одмор, плаћено боловање, учешће у добити као и неке нематеријалне накнаде,
- накнаде по престанку запослења као што су пензије,
- друге дугорочне накнаде по основу вишегодишњег запослења, накнаде за патенте и техничка унапређења и сл.,
- накнаде за раскид радног односа,
- накнаде на име капиталне надокнаде.

Испитивање плата, односно платних спискова је важно из неколико разлога [6]:

- уношење у платни списак оних радника који нису уопште запослени у предузећу нити евидентирани код персоналне службе или престанка обрачунавања плата за особље које више није запослено,
- платне листе имају већи број информација које треба проверити као што су број сати проведених на раду, висина коефицијента, сатнице и др,
- држави и различитим фондovima на основу зарада обрачунавају се и плаћају порези и доприноси и др.

Ревизија обрачунатих расхода и обавеза према добављачима

Обрачунати расходи су расходи периода, али који нису фактурисани или плаћени пре краја периода, а састоје се од обрачунатих обавеза за плате, порезе, доприносе за социјално осигурање, камате, лиценце и друга права, накнада за професионалне услуге и др. Обавезе према добављачима су обавезе које су настале из редовног пословања.

Ревизијски циљеви доказног теста обрачунатих расхода и обавеза према добављачима [7]:

- тврдити тачност евидентираних обавеза према добављачима и обрачунатих расхода,
- утврдити јесу ли све обавезе према добављачима и обрачунати расходи укључени у обавезе,
- утврдити јесу ли евидентиране обавезе према добављачима и обрачунати расходи евидентирани за прави период,
- утврдити јесу ли евидентиране обавезе према добављачима и обрачунати расходи обавезе тј. власништво предузећа,

- утврдити јесу ли обавезе и обрачунати расходи процењени у складу са рачуноводственим начелима,
- утврдити јесу ли у финансијским извештајима извршена правилна класификација обавеза према добављачима и обрачунатих расхода,
- утврдити да ли финансијски извештаји садрже сва објављивања у односу на обавезе према добављачима и обрачунате расходе.

Доказни тестови пословних догађаја, аналитички поступци и тестови салда примењују се као доказни тестови обавеза према добављачима и обрачунатих расхода. [8] Циљ таквих тестова је откривање монетарних грешки. Механичка тачност обавеза према добављачима утврђује се сабирањем обавеза према добављачима из радне табеле и усклађивање збира са контролним рачуном главне књиге. Ревизор прибавља и аналитички попис рачуна обрачунатих расхода и спроводи њихову контролу. [9] За утврђивање настанка не евидентираних законских обавеза ревизори често пута спроводе врло велики број тестова да буду сигурни да су све обавезе евидентиране.

Примењују се следећи поступци [10]:

- усмено испитивање управе о оним контролним поступцима који се примењују за откривање,
- неевидентираних обавеза и обрачунатих расхода на крају извештајног периода,
- конфирмација салда добављача укључујући све рачуне,
- потврђивање одговарајућом документацијом великих салда из дневника набавке и дневника плаћања,
- тражење не евидентираних обавеза.

Иако је управа одговорна за финансијске извештаје [11], ревизор мора утврдити је ли у финансијским извештајима објављено све што је потребно у односу на обавезе према добављачима и обрачунате а неплаћене расходе.

Закључак

Ревизија пословних књига обезбеђује кредибилитет и верификује одговорност коју одбор директора и управа имају према корисницима финансијских извештаја. Она мора да буде поштена, објективна и независна, како би мишљење ревизора имало праву вредност. Последњих година, ревизор има могућност коришћења општеприхваћених међународних ревизијских стандарда издатих од стране Комисије за праксу ревизије при међународној федерацији рачуновођа. Непрекидно се врши праћење, надгледање и ажурирање усвојених ревизијских стандарда, како би се осигурало да они одговарају стварним потребама, али и да обухвате нове трендове пословања.

Рачуноводствене фирме их све више користе и све више се усвајају као стандарди који се користе у оквиру националних законодавстава. Темпо развоја Међународних стандарда ревизије је све бржи, а како се они буду усвајали, понекад уз мање модификације или допуне као национални стандарди, тренд њиховог усвајања на глобалном нивоу ће се убрзавати.

У ревизији биланса успеха ревизор проверава јесу ли сви приходи и расходи исказани без значајних грешака и у складу са општеприхваћеним рачуноводственим начелима. Ревизија прихода и расхода зависи од опсега ревизорског рада везаног уз систем интерне контроле и билансних рачуна комитента. Нпр. вероватност значајне грешке на различитим рачунима прихода и расхода зависи од комитентовог система интерне контроле.

Ревизија биланса успеха обично се спроводи за време ревизије билансних позиција које су с њима повезане. Приходи и расходи [12] се у знатној мери могу тестирати аналитичким поступцима. Сваки рачун прихода и расхода се може упоређивати са његовим салдом у претходној години, појединачни рачуни прихода и расхода за које ревизор сматра да је неуобичајен детаљно се испитује и анализира. При томе ревизор испитује, прикупљајући доказе и пратећу документацију за сваку процену и промену три елемента и адекватности интерних контрола прихода и расхода са становишта завршне ревизије укључује место контроле које произилази из ставова и рада руководства. Ревизор у овом елементу пажњу усмерава на организациону структуру предузећа, функцију интерне контроле, екстерне утицаје и стил руковођења. Затим, испитује рачуноводствене методе које се користе у обради трансакција. Следеће што испитује су контролне процедуре које се односе на давање овлашћења за извршење и евидентирање трансакција.

Основна функција независне ревизије, као значајне тржишне институције је провера сагласности рачуноводствених извештаја са одговарајућим рачуноводственим стандардима. Независна рачуноводствена ревизија је специјализована професионална организација чији је задатак да све рачуноводствене исправе којима се документују стања и промене стања имовине предузећа, констатује да ли су имовина, обавезе, капитал, приходи, расходи и нето финансијски резултат истинито и фер приказани и да ли су у складу са одговарајућим стандардима.

Независност ревизора је засигурно најзначајнији атрибут који носе. Овим атрибутом се изражава статус ревизора који су непристрасни у просуђивању и који су лојални искључиво правилима своје професије. Резултат ангажовања независног ревизора рачуноводственог извештаја је мишљење које ревизор даје о објективности и истинитости приказа стања имовине, капитала, обавеза и резултата пословања.

Мишљење ревизора је финални производ рада независног ревизора. Пошто обави сва испитивања, ревизор формира своје уверење и излаже га у писаној форми. Мишљење се адресира на предузеће. У уводу извештаја износе се основне карактеристике предузећа, чији се извештај ревидира, затим о извештајима који су били предмет ревизије, као и то да за квалитет презентираних рачуноводствених извештаја одговорност сноси менаџмент. Затим се констатује предмет ревизије, поступак који се водио да би се обезбедило разумно уверење да ли презентирани извештаји садрже или не садрже погрешне значајне информације. Уз ово иде констатација о доказима који су прикупљени и њиховој довољности да се подупре изражено мишљење. У закључном делу изражава се мишљење и ово је део који је најважнији. Реч је о мишљењу, а не о тврдњи апсолутне тачности.

Литература

- [1] Lambers V. and Delgaudio R. - Auditing and Attestation, 3rd Edition, Lambers Pubs. 2004.
- [2] Puttick G. etc. - The Principles and Practice of Auditing, 8th Edition, Juta & Co Ltd. 2004.
- [3] Виторовић Б. и Андрић М. - Основи ревизије, ДСТ, Београд, 1996.
- [4] White G, Sondhi A. and Fried H. - The Analysis and Use of Financial Statements, 3rd Edition, Grace and White, Inc. 2003.
- [5] Симијоновић С., Интерна контрола и компоненте интерне контроле, *ОДИТОР*, Центар за економска и финансијска истраживања, Београд, 2(1), 2016, стр. 30-35.
- [6] Woolf E. - Auditing Today, Prentice Hall, London. 1997.
- [7] Пековић Ј., Значај државне ревизорске институције, *ОДИТОР*, Центар за економска и финансијска истраживања, Београд, 2(1), 2016, стр. 18-24.
- [8] Whittington R. and Pany K. - Principles of Auditing and Other Assurance Services, McGraw-Hill College. 2000.
- [9] Picket S. - Audit Planning: A Risk-Based Approach, John Wiley & Sons. 2005.
- [10] Милојевић, И., Вукоје, А., Михајловић, М.,(2013) Accounting consolidation of the balance by the acquisition method, *Економика пољопривреде*, Vol. 60, №2, str. 237-252
- [11] Михајловић М., Крстић С., Шегрт С., Павловић Д., Јовановић Д., Симеуновић Т., (2016) Economic analysis of the influence of milk market concentration on procurement efficiency in the defense system, *Економика пољопривреде*, Vol. 63, №3, str. 973-986
- [12] Станојевић Љ, Триван Д., Бакрески О., Квантитативна анализа оцене ризика ревидирања, *ОДИТОР*, Центар за економска и финансијска истраживања, Београд, 2(3), 2016, стр. 21-38.

УТИЦАЈ *BLOCKCHAIN* ТЕХНОЛОГИЈЕ НА ОСИГУРАЊЕ

Татјана Пиљан*, Иван Пиљан** и Душан Цогољевић***
Висока школа за пословну економију и предузетништво, Београд

Интернет и информационе технологије су трансформисале начин на који компаније спроводе пословне процесе. Нове технологије омогућиле су компанијама да аутоматизују мануелне операције и да процесирају информације на далеко бржи начин. Интернет је довео до стварања нових комуникационих форми и пословних метода и процеса за управљање финансијским, пословним информацијама и другим пословним елементима.

Свет се налази на прагу друге ере Интернета. Прва ера трајала је од појаве Интернета и покренула је конвергенција компјутерских и комуникационих технологија. Другу еру Интернета покрећу математика, криптографија и софтверски инжењеринг. Као што је прва ера Интернета донела револуцију светске економије, електронске трговине и маркетинга, тако и друга ера Интернета на бази *blockchain* технологија прети да револуционаризује пословне моделе читавих сектора или индустрија. Значајан је број гласова који *blockchain* називају највећом револуцијом од појаве Интернета.

И у домену осигурања Интернет је довео до револуционаризовања пословног циклуса – од креирања нових канала комуникација и канала продаје до потпуне промене концепта свих сегмената осигурања као таквог применом технологија попут *blockchain-a*.

Сектор осигурања је еволуирао и преживео више трансформација ове индустрије. *Blockchain* је најновији катализатор трансформација и то са потенцијалом да постане најзначајнији дигитални тренд у овој и наредним деценијама. Ова технологија поседује потенцијал да утиче на комплетан ланац процеса осигурања од прикупљања података, анализе ризика, формирања цена односно висина премија, издавања полиса, обрада захтева за исплату итд.

Кључне речи: *Интернет и информационе технологије, blockchain технологија, осигурање, нови канали продаје осигурања*

JEL Classification: G21, G22, G23

* Татјана Пиљан, tanja.piljan@vspep.edu.rs

** Др Иван Пиљан, ivan.piljan@vspep.edu.rs

*** Др Душан Цогољевић, dusan.cogoljevic@vspep.edu.rs

Увод

Интернет је иницирао креирање читавих пословних функција које се све скупа називају електронско пословање или *e-commerce*. Електронско пословање у модерном смислу подразумева коришћење Интернета и нових пословних технологија у пословним операцијама.

Једна од најважнијих особина Интернета је пружање могућности комуницирања и трансфера информација. Највећи број компанија је употребу Интернета имплементирао управо у сегменту комуникација коришћењем *email* сервера како за интерне тако и за екстерне комуникације. Компаније су такође развиле пословне веб сајтове за пријем поруџбина, пријем порука од стране купаца и пословних партнера, компаније користе Интернет у циљу смањења оперативних трошкова, у циљу праћења и оптимизације пословних операција и пружања повратних информација менаџменту. Интернет је отварањем нових комуникационих канала довео и до поремећаја деценијама устаљених пословних односа односно до могућности искључивања посредника у комуникацији од произвођача до крајњег корисника односно купца.

У Србији, више од 1,63 милиона људи је користило Интернет у сврхе обављања куповина односно поручивања роба или услуга док чак 100% предузећа користи рачунар у свом пословању, а 98,6% фирми користи електронске сервисе јавне управе. Такође, 80,4% одсто предузећа поседује веб сајт док је њих 41,4% наручивало производе или услуге преко Интернета. Услуге *cloud* сервиса користи свега 9,3 предузећа у Србији.¹

У Србији у 2016. години пословало 23 осигуравајућа друштва,² од чега се њих 19 бави искључиво пословима осигурања а реосигуравањем четири друштва. Седамнаест друштава је већински у страном власништву. Када је реч о врстама осигурања, искључиво животним осигурањем бави се 5 друштава, искључиво неживотним 8, док 6 друштава обавља послове обе врсте. При том, друштва у страном власништву имају примат у укупној премији, како у животном, тако и у неживотном осигурању. Удео животног осигурања у укупној премији представља један од главних индикатора развијености тржишта. Тренутно, тај удео износи нешто више од 20%.

Нешто више од половине становника (52,7%) користи бар неко од три врсте осигурања (путничко здравствено, животно и приватно здравствено осигурање). Такође, три четвртине корисника користи само једну од поменутих врста осигурања, сваки пети користи две врсте, а само 6,8% њих користи све три врсте осигурања.³

И у домену осигурања Интернет је довео до револуционаризовања пословног циклуса – од креирања нових канала комуникација и канала продаје до потпуне промене концепта свих сегмената осигурања као таквог применом технологија попут *blockchain-a*.

Е-осигурање у ужем смислу би се могло дефинисати као прибављање осигуравајућег покрића на начин да је полиса осигурања затражена, понуђена, о њој преговарано и на крају да је закључена путем Интернета, или како се то данас најчешће назива „онлајн“.⁴

¹ Republički zavod za statistiku: Upotreba IKT u RS, Beograd, 2017.

² NBS: Sektor osiguranja u Srbiji, Izveštaj za 2016 godinu, Beograd, 2017.

³ MASMI: "Razumevanje osigurava uspešno poslovanje – Od čega se osiguravamo, koliko i zašto?" <http://www.masmi.rs/od-cega-se-osiguravamo-koliko-i-zasto/> (11.11.2017.)

⁴ Piljan, T., Piljan, I., Cogoljević, D.: „Primena informaciono-komunikacionih tehnologija i interneta u distribuciji usluga osiguranja“, Vojno delo, 6/2017, Beograd, 2017.

Blockchain технологија

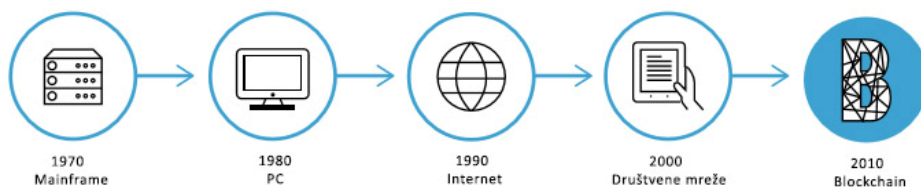
Свет се налази на прагу друге ере Интернета. Прва ера трајала је од појаве Интернета и покренула је конвергенција компјутерских и комуникационих технологија. Другу еру Интернета покрећу математика, криптографија и софтверски инжењеринг. Као што је прва ера Интернета донела револуцију светске економије, електронске трговине и маркетинга, тако и друга ера Интернета на бази *blockchain* технологија прети да револуционаризује пословне моделе читавих сектора или индустрија. Значајан је број гласова који *blockchain* називају највећом револуцијом од појаве Интернета.⁵

Тренд „дељене економије“ настоји да децентрализује сваки тип услуге у „peer-to-peer“ модел. Ово је већ виђено као примењено са огромним успехом на пољу такси услуга и хотелских аранжмана са сервисима као што су *Uber* и *Airbnb*. Технологије паметних телефона способних за покретање апликација које повезују возаче са путницима и закупце са власницима станова створиле су моћне платформе које су сада приступачније, флексибилније, једноставније за коришћење и ценовно повољније од њихових традиционалних конкурената, при том омогућивши нове прилике и зараду људима који раније нису имали прилике да је остварују.

Данас се комуникације између институција и странака обављају путем затворених база података и протокола и подразумевају учешће, у једној или другој форми, људи односно бирократије. *Blockchain* ће омогућити дељење јединствене базе између више странака, без неопходности постојања централног ауторитета и где се контрола приступа одређује на софтверском нивоу. *Blockchain* је отпоран на покушаје измена једном унетих података и пружа високу ефикасност, ниже маргиналне трошкове операција и практично неограничену скалабилност.

Техничка дефиниција *blockchain*-а могла би гласити: у питању је технологија дељења база податка између више корисника међу којима не постоји поверење, а која омогућава модификацију и аутентификацију без треће стране од поверења.⁶

Blockchain технологија у сарадњи са *IoT* доноси могућност аутоматизације пословних процеса без премца у досадашњој историји модерне економије.

Слика 1 – Технолошке парадигме по декадама⁷

⁵ McKinsey & Company - "Blockchain in Insurance – Opportunity or Threat", 2016.

⁶ Gideon Greenspan: "Avoiding the pointless blockchain project", <https://www.multichain.com/blog/2015/11/avoiding-pointless-blockchain-project/> (11.11.2017.)

⁷ EVRY financial services: "Blockchain-Powering the internet of value", 2015.

Настанак и техничке основе *Blockchaina*

Blockchain је поникао у јеку светске економске кризе, 2008. године, када је особа под псеудонимом Сатосхи Накамото објавила научно-технички рад под називом „*A Peer-to-Peer Electronic Cash System*“ којим је описан концепт функционисања крипто-валуте под називом *Bitcoin*. Сатосхијев протокол је установио низ правила неопходних за функционисање система – у форми дистрибуираних компутација које осигуравају очување интегритета података размењених између милиона или чак милијарди уређаја и похрањених у *blockchain*. Шест је основних квалитета који скупа дају функционалан систем:

1. Децентрализованост: *blockchain* је дистрибуирана база података која се налази на свим рачунарима корисника широм планете тј. интернета. Дакле не постоји централна база податка која се може напасти, хаковати или кривотворити. Такође, не постоји ни потреба за посредником, можемо слати информације, новац, хартије од вредности или нешто треће, без потребе за брокером или трећом страном попут *Paypal* или *Western Union*.

2. Енкрипција: *blockchain* је криптован, користи се напредна техника енкрипције коришћењем приватних и јавних кључева која пружа практично потпуну сигурност у веродостојност пренетих података.

3. Транспарентност: *blockchain* је јаван. Сви корисници имају увид у базу података и нико не може сакрити неку појединачну трансакцију.

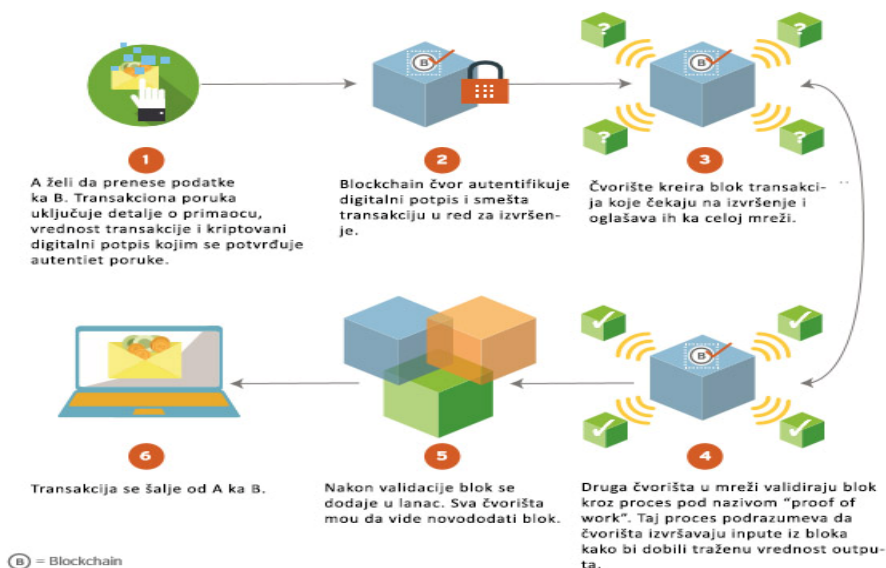
4. Инклузивност: *blockchain* не захтева посебне техничке предуслове за учествовање, протокол је замишљен на начин да се може спроводити практично на било ком рачунару или мобилном уређају чиме пружа могућност коришћења практично целокупној интернет популацији.

5. Неизмењивост: након што је трансакција извршена, верификована и похрањена у блок, повезана је са претходном трансакцијом односно блоком (отуд и назив *blockchain* тј. ланац блокова). Оваква структура је обележена јединственим кодом и временском ознаком што спречава могућност накнадне измене.

6. Историчност: не постоји начин крађе трансакције односно података о неком блоку јер би то подразумевало поновно исписивање читавог *blockchaina* односно свих трансакција икад извршених у њему. То значи да *blockchain* у сваком тренутку садржи све трансакције које су извршене од тренутка настанка ланца.

Уопштено, када странка иницира трансакцију у *blockchainu*, чворишта је верификују и по консензусу је додају у „ланац“ у форми „блока“. У *Bitcoin*-у као најпознатијој апликацији *blockchain* технологије чворишта која врше верификацију блокова односно трансакција називају се „рудари“ и они се „такмиче“ у верификацији трансакција – први рудар који изврши верификацију одређене трансакције за то од система добија „награду“ (одређену вредност *blockchaina* у овом конкретном случају). Валидирани блок се означава временским печатом („*timestamp*“) и додаје се у ланац односно *blockchain* у линеарном, хронолошком редоследу. Тако ланац приказује све трансакције икад извршене. Верификација трансакција се може обављати кроз три типа консензуса – први је већ споменути „*proof of work*“ где се рудари такмиче у решавању криптографских „загонетки“ улажући ресурсе својих рачунара и електричну енергију а заузврат добијају одређену форму награде од стране мреже односно *blockchain* система. Други тип консензуса је „*proof of stake*“ где се она чворишта која су власници највећег дела блокова ефективни „чуvari“ целог система тј. имају предност у верификацији трансакција. Трећи тип консензуса је „затворени

консензус“ који постаје све популарнији у одређених банкарским апликацијама *blockchain*. У систему затвореног консензуса одређена чворишта – верификатори дају „сигурносни“ депозит и имају ексклузивно право за верификацију трансакција, поред њих у систему постоје и „арбитри“ који врше контролу верификованих трансакција и уколико чворни верификатор одобри трансакцију за коју арбитра процене да је нелегитимна – верификатор губи свој депозит и бива искључен из система.

Слика 2 – Дијаграм тока информација кроз blockchain⁸

Трансакције, односно подаци који се смештају у *blockchain*, могу бити разноврсни – од вредносних трансакција које су основ крипто-валута где блокови фактички представљају вредност „новца“, трансакције могу представљати и било које друге податке од значаја, па чак то могу бити и програмабилне инструкције – такав блок података представља програм који се извршава уколико се одређени услови испуне, он се још може назвати и „*smart contract*“ односно „паметни уговор“.

Утицај *blockchain* технологије на осигурање

Сектор осигурања има значајан утицај на економски и привредни развој државе. Тржиште осигурања у Србији спада у групу тржишта у развоју са значајним потенцијалима пре свега у сегменту животног осигурања и у наредним годинама се очекује веома динамичан раст овог сектора.⁹

⁸ Cognizant: "Blockchain: A Potential Game-Changer for Life Insurance", 2017.

⁹ Piljan, I., Cogoljević, D., Piljan, T., *Osiguranje*, Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd, 2017, str. 49.

Сектор осигурања је еволуирао и преживео више трансформација ове индустрије. *Blockchain* је најновији катализатор трансформација и то са потенцијалом да постане најзначајнији дигитални тренд у овој и наредним деценијама. Ова технологија поседује потенцијал да утиче на комплетан ланац процеса осигурања од прикупљања података, анализе ризика, формирања цена односно висина премија, издавања полиса, обрада захтева за исплату итд.

Сваки од наведених подпроцеса сусрео се са својим скупом проблема. Међу њима су аутентификација података потенцијалног клијента, негативна селекција и морални хазард, лоше формиране полисе услед мањка статистичких података, преваре у захтевима за обештећење, односи са клијентима и задржавање клијената итд.

Утицај на процес прикупљања података и издавања полиса

Први од процеса у ланцу осигурања је прикупљање информација. Два основна утицаја *blockchaina* на овај процес је у редефинисању улоге скупих трећих лица у протоколу размене података и повећаној аутентичности/транспарентности информација.

Подаци о потенцијалним клијентима (попут извештаја кредитног бироа, медицинских података итд) похрањени у *blockchain* могу бити повезани са осигуравајућим, финансијским и другим институцијама кроз одговарајуће *blockchain* мреже. Такав приступ повећава ниво транспарентности и елиминише потребу за трећим лицима која би била задужена за достављање аутентичних извештаја. *Blockchain* паметни уговори, са улазним информацијама добијеним кроз *IoT*, могу значајно да повећају прецизност анализе ризика и дефинисања нивоа премија, тиме и смањујући трошкове и губитке.

Процес издавања полисе, кроз основну функционалност *blockchaina* – дељену базу података, укључиваће и издавање полисе на бази консензуса како би се смањили трошкови тог процеса. Идеја иза консензуса је слична оној код „*crowd sourcinga*“ – феномена интернета у ери друштвених мрежа. Тај процес укључиваће мреже самозапослених осигуравача/агената и проценитеља штете селектованих кроз механизме гласања и оцене репутације.

У процес процене ризика настанка штете може се укључити *blockchain* апликација попут „предикционог“ тржишта. Та апликација нуди могућност децентрализованим корисницима да купе „акције“, односно учешће у одређеном догађају или његовом исходу. Тиме је та апликација донекле налик тржишту акција где у овом случају вредност акције у ствари представља процењену вероватноћу њеног дешавања. Уколико се догађај заиста и реализује, власници „акција“ добијају одређену награду. Као и на тржишту акција корисници могу куповати и продавати своја учешћа у одређеним исходима. Уколико је вредност акције 51 цент то у ствари значи да је процењена вероватноћа реализовања тог догађаја 51%.

Blockchain такође може утрти пут алтернативним видовима финансирања осигурања попут *peer-to-peer* позајмица.

Утицај на процес процене и исплате одштетних захтева

End-to-end blockchain решење ће обухватати пријаву штете („*first notice of loss*“), аутоматску исплату одштетних захтева, верификацију захтева на бази консензуса, превенцију превара и арбитражу. Тачније, одређивање степена штете, прибављање доказа (фотографије и сл.) у реалном времену и бржа исплата ће драматично изменити корисничко искуство у процесу наплате штете.

Трошкови везани за процес процене захтева за исплату одштете могу бити смањени имплементацијом само-извршујућих паметних уговора. Ти уговори нпр. могу вршити аутоматске исплате пољопривредницима на бази метеоролошких и хидролошких извештаја похрањених у *blockchain*.

Такође, *blockchain* ће позитивно утицати и на превенцију покушаја превара, посебно у сегменту ауто осигурања и осигурања домаћинстава. Само у 2014. години у Великој Британији, осигуравајуће куће су откриле чак 130.000 случајева покушаја превара, укупне вредности 1,3 милијарде фунти.

Пример могуће имплементације *blockchain* у процесу пријаве осигураног случаја и исплате у животном осигурању

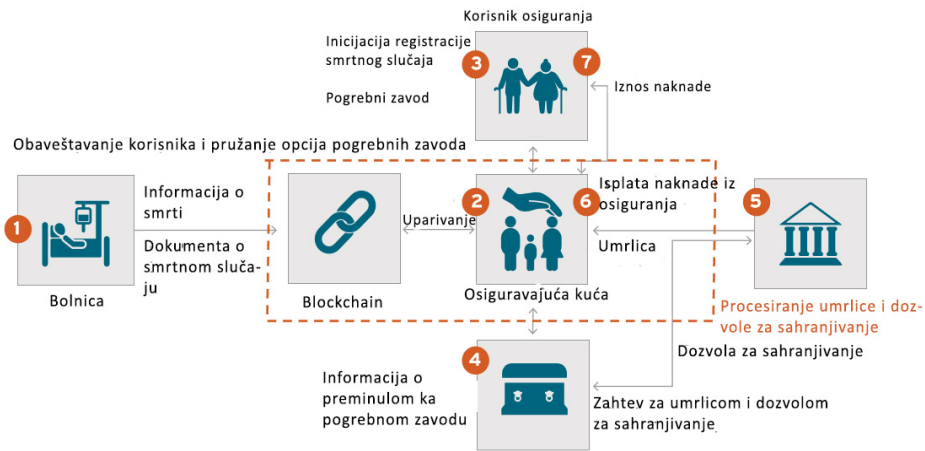
Пријава смртног случаја као осигураног случаја није се битно променила претходних деценија упркос бројним технолошким променама и аутоматизацијама. За многе осигуравајуће куће ово и даље представља мануелно интензиван, неефикасан процес, подложен покушајима преваре и великој количини документације. Како притисак тржишта за стављањем клијента у фокус постаје све јачи и очигледнији тако су и очигледније потребе за еволуцијом и овог процеса.

Тренутно, процес пријаве наплате осигураног случаја креће од прибављања Потврде о смрти, коју издаје мртвозорник односно здравствена установа. Та потврда се уз изјаву доставља надлежном матичном органу како би био издат Извод из матичне књиге умрлих. Овај процес се може разликовати од земље до земље па тако нпр. у САД процес регистрације смртног случаја тече упоредно са прибављањем дозволе за сахрањивање коју издаје сертифицивани погребни завод који даље прослеђује умрлицу и захтев за дозволу за сахрањивање надлежном здравственом центру. У Великој Британији изјаву издаје лекар који је био надлежан за негу или старање о лицу, тај сертификат се предаје локалном регистру заједно са формом захтева за издаване сертификата о смрти и дозволи за сахрањивање/кремацију. Главни регистар обрађује захтев и издаје сертификат о смрти. У Јапану сертификат о смрти припрема и издаје последњи лекар који се старао о лицу. Испуњена форма се похрањује у општинском регистру, заједно са личним идентификационим документима и потврдом из погребне службе. По пријему сертификата о смрти или извода из матичне књиге умрлих, корисник осигурања га може поднети осигуравајућој кући како би покренуо процес наплате накнаде из осигурања. Осигуравајућа ку-

ћа тада верификује детаље захтева како би процесуирала захтев. Овај процес може трајати од неколико недеље до више месеци, у зависности од доступних информација, узрока смрти итд. Алтернативно, у САД осигуравајуће куће добијају информације о преминулима из базе података бројева социјалног осигурања умрлих лица (*SSN – Social Security Number*). Ова база садржи бројеве милиона преминулих и осигуравајуће куће периодично проверавају ту базу како би утврдиле да ли су се у њој појавили и бројеви неког од њихових клијената.

Разматрањем постојећег процеса долази се до неколико функционалности или особина које би нови, унапређени процес требало да поседује:

- безбедност: заштита података личности је од највишег значаја, посебно имајући у виду неопходност поштовања регулаторних одредби;
- омогућавање функционисања вишекорисничке мреже: могућност обављања трансакција са различитим привилегијама, приступ подацима у било ком тренутку;
- смањење броја или елиминисање посредника;
- унифицирање и поједностављивање процеса.

Слика 3 – Процес исплате накнаде из осигурања за смртни случај у моделу blockchaina¹⁰

Један од приступа модернизовању овог процес био би путем приватног *blockchain* решења који би комбиновао регистрацију смртних случајева и процесирање захтева за исплату накнаде из осигурања. Чворишта у оваквом систему би била осигуравајуће куће, здравствене установе, погребни заводи као и корисници осигурања.

Дакле, кораци у оваквом редизајнираном процесу би били следећи:

- Уколико је смртни случај наступио у болници, одговорно лице уноси податке о преминулом (узрок смрти, време итд), као и личне податке (матични број) у болничку базу података. Информациони систем болнице је интегрисан са *blockchain* мрежом у коју се аутоматски уноси трансакција са свим потребним подацима на безбедан и криптован начин.

¹⁰ Cognizant: "Blockchain: A Potential Game-Changer for Life Insurance", 2017.

– Тако унета трансакција се преузима од стране чворишта осигураваача који податке упарују са својим базама податка. Уколико се пронађе одговарајућа полиса, осигуравајућа кућа обавештава корисника и нуди избор погребног завода.

Корисник врши избор погребног завода кроз кориснички портал и иницира процес регистрације смртног случаја. *Blockchain* мрежа осигурава да су ови подаци синхронизовано на располагању како осигуравајућој кући тако и погребном заводу.

– Погребни завод прима захтев корисника полисе и иницира процес регистрације смртног случаја. Лице из погребног завода логује се на портал који је интегрисан са *blockchain* мрежом, где су паметна правила програмирана у *blockchain* већ попунила податке о преминулом лицу у форму коју треба да испуни лице из погребног завода.

– Регистрација смртног случаја се прослеђује преко мреже до чворишта завода који врши уматичење смртних случајева. Документи су кроз *blockchain* доступни погребном заводу, осигуравајућој кући и кориснику осигурања. На тај начин подаци и документа су доступни свим заинтересованим странама на ефикасан и безбедан начин и избегава се непотребна мултипликација токова докумената.

– Осигуравајућа кућа прима генерисане трансакције и процесира захтев за исплатом накнаде. Сума накнаде се калкулише путем „паметног уговора“ („*smart contract*“) на *blockchain*-у. Након калкулације се новац преноси кориснику (нпр. путем *bitcoin*-а).

Овакав процес може се дизајнирати као самостално („*standalone*“) решење у *blockchain*-у и постојећим системима интегрисаних одговарајућим *API* интерфејсима.

Потенцијали за имплементацију *blockchain* технологија

Један од примера потпуно иновативних решења је пилот пројекат под називом *InsurETH*. Овај пројекат је представио могућност аутоматских исплата накнада из осигурања за путно осигурање. Наиме, за потребе овог пројекта формиран је *blockchain* са паметним уговорима који су као инпуте узимали податке цивилне авијације Велике Британије и путницима аутоматски исплаћивали накнаде за случајеве кашњења или отказивања летова.

Blockchain у реосигурању показује изузетан потенцијал практичних примена. Реосигурање је комплексан процес где обично велике количине података бивају размењене између цедента, реосигураваача, брокера и често регулаторне установе. Један једноставан пример реосигурања, факултативно реосигурање, се обично спроводи путем тзв. слипова које цеденти достављају реосигураваачу и који они могу прихватити односно оверити. Овај слип се може слати већем броју реосигураваача електронски. Расподела премије се уговара од случаја до случаја и договор обично подразумева више комуникација између страна.

Предлог једног од решења за овај процес представља *blockchain* са додељеним правима приступа и учесницима – цедентима, брокерима, реосигураваачима и регулатором. Овакав приступ би искључио непотребно умножавање информација и комуникација јер би све информације биле истовремено доступне свим учесницима. Такође, сам процес од калкулације прерасподеле премија до исплате накнаде може бити аутоматизован путем паметних уговора. Осигураваачи могу додатну корист наћи у анализи историјских података реосигураваача, а све у сврху квалитетнијег предвиђања будућих догађаја. Регулаторна тела могу вршити надзор у реалном времену.

Суброгација је такође једна од комплекснијих процедура која укључује више страна. У случају ауто осигурања, када је осигураник учествовао у незгоди са другим возачем, осигуравајућа кућа исплаћује накнаду за учињену штету. Суброгација подразумева процес у коме осигуравајућа кућа захтева поврат исплаћене накнаде од осигуравајуће куће возача који је скривио незгоду. С обзиром на чињеницу да укључује више страна, овај процес је често временски захтеван и подразумева припрему, валидацију и дељење података између више извора.

Дељена „главна књига“ („*ledger*“) у форми *blockchain*-а би повезивала осигураваоче, осигуранике и независне проценитеље штете. Кључни подаци попут историје понашања возача, као и података о незгоди и учињеној штети били би доступни корисницима на *blockchainu*. Суброгација би могла бити извршена такође и у једном тренутку, кроз правила унета у одговарајуће „паметне уговоре“ на *blockchainu*.

Имплементирано *blockchain* решење у поморском осигурању

EY (раније познати као *Ernst & Young*) је у сарадњи са *Guardtime*-ом (компанијом која се бави софтверским развојем *blockchain* технологија) и низом значајних мултинационалних компанија попут *Maersk*-а (највећи поморски превозник комерцијалног терета), *Microsoft*, *MS Amlin*-а и других, развио комерцијалну платформу са фокусом на поморско осигурање.¹¹ Поморско осигурање је комплексно поље на ком учествују бројне стране у више правних јурисдикција, са високом фреквенцијом и волуменом трансакција и као такво је изузетно примамљиво за имплементацију *blockchain* решења. Као и многа друга осигурања, поморско осигурање је оптерећено комплексним ланцима токова папирне документације која је сметња транспарентности, безбедности и ефикасности у смислу менаџмента ризика. Постоји значајно и непотребно умножавање токова информација између странака на основу којих се процењују ризици, премије и захтеви за накнаду штете.

Често су потребне недеље како би се прикупили сви потребни подаци за формирање једне полисе осигурања у поморском саобраћају, подаци се налазе у различитим форматима, налазе се код различитих странака или лица, тако да осигуравачи морају да раде у условима неструктурираних, ретроспективних информација. Често се процене врше на основу историјских података и уопштених просека а не на основу конкретних, специфичних бродова односно терета. Због свега тога теже је осигурати да полиса покрива потребе клијента и процењује ризик на исправан начин, посебно када се у виду има слика у којој је потребно пратити на хиљаде бродова, стотине хиљада индивидуалних товара, повезаних са мноштвом компанија и осигуравајућих кућа, а често без ажурних података о свим полисама, вредности капитала односно имовине и терета. Због свега тога премије су углавном одређене на бази опште процене и историјских података а не на основу конкретног профила ризика одређеног брода, што све скупа доводи до раста комплексности ових операција и у крајњој линији раста трошкова за све укључене стране.

¹¹ <http://www.ey.com/gl/en/industries/financial-services/insurance/ey-blockchain-marine> (11.11.2017)

Имплементација *blockchaina* имала је у виду визију континуалних уговора, ажурираних у реалном времену са подацима о статусу и кретању бродова и товара, прихватање и пружање на увид свим странкама информација од значаја: сертификата о осигурању, отпремница, коносмана итд.

Почетна тачка су декларације. Измене у уговорима о осигурању су неизбежне и очекиване. Брод може променити заставу, посаду, капетана, име итд. Ове промене не морају нужно довести до промене премија али све укључене стране морају бити обавештене и недеklarисане промене могу утицати на валидност таквог уговора. Сви повезани са том полисом сада морају ажурирати податке у својим системима и документацији – у ситуацијама у којима постоје дељена власништва, где је укључено више осигуравача и брокера, то се претвара у спор, неефикасан процес подложен грешкама. Велике осигуравајуће куће и поморске компаније принуђене су да праве и по неколико измена у стотинама или хиљадама уговора сваког дана које све морају валидирати и о којима се морају обавестити остали учесници. У *blockchain* имплементацији власник брода може ажурирати главну књигу на *blockchain*-у и таква, валидирана, информација је аутоматски доступна свим осталим корисницима повезаним на *blockchain*. Овакво решење штеди време и новац, смањује потребу за мануелним интервенцијама чиме смањује и могућност пропуста или грешака и накнадни процес ревизије је једноставнији.

Екосистем поморског осигурања је комплексан и једно од питања које је неизбежно је кретање бродова кроз ратне зоне или зоне високог ризика. Премије би се требало повећати у тим ситуацијама, међутим кретање информација кроз читав ланац је споро и осигуравач је често прекасно информисан о променама, тешко је усагласити питања око тога колико дуго ће брод бити под повећаним ризиком, која је вредност товара, да ли постоје други трговински фактори попут међународних или билатералних санкција и слично. Кроз *blockchain* који прима информације у реалном времену, генерисане кроз *IoT*, све странке су информисане у реалном времену о локацији брода, његовом статусу, премије се аутоматски рекалкулишу на основу „паметних уговора“ и договорених категорија ризика. Бродови и товари који нису имали унапред уговорено покриће за ратне зоне, могу ангажовати додатно покриће по оваквом аутоматизованом моделу.

Blockchain је поједноставио и убрзао процес реализације исплата накнаде из осигурања. Олуја може оштетити брод и његов товар, поморска компанија обавештава свог брокера односно осигуравајућу кућу, проценитељи штете, истражитељи и правници покушавају да утврде колика је штета, шта је од товара изгубљено и да ли је био осигуран. Информације о имовини су често некомплетне или застареле и није изненађујуће да је некад потребно и по годину или више дана како би се усагласио захтев за накнаду штете у компликованијим случајевима – за то време поморска компанија мора да надокнади штету власнику товара а осигуравајућа кућа мора да издвоји одговарајуће резерве за покриће накнаде. У систему *blockchain*-а поморска компанија у облику трансакције прослеђује свој захтев за исплатом накнаде на *blockchain* где је доступна свим странкама а информације из тог захтева могу се аутоматски валидирати – укрштањем са информацијама прикупљеним и снимљеним на *blockchain*-у о кретању брода и статусу појединачних контејнера и палета. Осигуравачи могу брзо реализовати очигледне и једноставније случајеве тако да своју експертизу и време могу посветити оним комплекснијим.

Имплементирано *blockchain* решење у путном осигурању

Француски и европски гигант у осигурању AXA је лансирао услугу којом клијентима нуди путно осигурање односно осигурање авионских летова засновано на јавном *ethereum blockchain* решењу. Услуга је названа *fizzy* и представља “паметно осигурање” које корисници могу купити како би обезбедили осигурање од отказаних летова или кашњења летова два или више сати. Решење користи особине *blockchain*-а у виду само-извршујућих паметних уговора. Платформа је представљена као 100% аутоматизована и практично 100% безбедна за корисника.

Када корисник купи осигурање лета трансакција се снима на неизмењивом *ethereum blockchain*-у. Паметни уговор је повезан са глобалним базама летова и чим је регистровано кашњење дуже од два сата уговор се аутоматски извршава и компензација се исплаћује кориснику. На тај начин AXA је делегирала извршење полисе на независну мрежу појачавајући ниво поверења између осигураваача и клијента.

Fizzy се назива и параметарско осигурање јер се извршава на основу квантификованих параметара. *Fizzy* је такође и потпуно транспарентан и корисник унапред зна коју висину компензације ће добити у случају појаве осигураног случаја.

Децентрализоване аутономне организације

Једна од најинтересантнијих иновација коју *blockchain* као технологија омогућава је појава Децентрализованих Аутономних Организација (*Decentralized Autonomous Organization* – „*DAO*“). Ове организације послују на принципу узајамног осигурања где су носиоци полиса истовремено и акционари организације. Оне послују без потребе практично и за једним запосленим лицем, извршујући све пословне операције користећи *blockchain* аутоматизацију и „*crowd sourcing*“.

DAO имају велики потенцијал да децентрализују индустрију осигурања и повећају могућност избора крајњих корисника. Свака одлука такве организације, као што би била одлука о коришћењу односно употреби капитала, била би донешена одлуком већине акционара, директно на *blockchain*-у. Полисе осигурања се такође издају на *peer-to-peer* основи одлуком по консензусу мреже, као и одлуке о исплати накнада.

Овакав модел са собом доноси ниже трошкове верификација и потенцијално ниже стопе превара. Такође, сав остварени вишак односно профит на крају године исплаћује се односно враћа назад акционарима, на пример у форми рабата на њихове будуће премије.

Дакле основни принципи *DAO*-а су:

– **Власништво над организацијом ствара заједницу око полисе.** Сума капитала прикупљеног уплатом премија није под контролом ниједне појединачне особе или акционара већ је увек под контролом већине. Сав вишак враћа се акционарима. Овакав концепт омогућава да *DAO* буде третирана као непрофитна организација слично постојећем концепту клубова за зајмове („*lending clubs*“).

– **Девелопери *DAO* платформе не издају нити спречавају издавање полиса.** Сваки нови корисник који испуни услове из „паметног уговора“ може постати власник полисе. Поставља се питање провера идентитета корисника, међутим провера идентитета ни у случају традиционалних бизниса никад се не може похвалити са 100% си-

гурношћу, ризик је увек присутан. Оно што је битно је да као што постоји „трошак“ провере идентитета, тако постоји и „трошак“ лажирања идентитета. Већа сигурност у идентитет подразумева и веће трошкове верификације. Дакле питање које се поставља је у ствари „колико ће ме коштати да проверим идентитет у односу на висину капитала односно имовине коју је потребно да заштитим“. Креирање полисе за осигурање стакла не може се поредити са креирањем полисе за осигурање сваког типа и модела возила до његове пуне вредности. У САД, просечна висина исплаћене накнаде у ауто осигурању је износила око 3.000 УСД. Просечан трошак замене ауто стакла износио је свега 350 УСД. Дакле *DAO* које пружају једноставније облике осигурања могу провере идентитета аутоматизовати вршењем упита и провером идентитета подносиоца на друштвеним мрежама, аутоматским телефонским позивом ка новом клијенту који се снима на *blockchain*-и и захтева верификацију неког од постојећих корисника односно акционара и сличним техникама које имају ниске трошкове са организационе тачке гледишта а спречавају највећи број потенцијалних покушаја превара.

– **Девелопери не прикупљају нити троше прикупљене премије.** Девелопери пишу код који управља кретањем прикупљеног новца кроз организацију али немају приступ том новцу. Он се увек креће и употребљава по предефинисаним правилима све до тренутка док консензус акционара евентуално не усвоји измену кода односно правила.

– **Девелопери не одобравају нити спречавају исплату накнада.** Накнаде се исплаћују на бази правила дефинисаних у паметном уговору. Питања која се овде постављају су

- да ли је захтев у складу са опсегом који полиса покрива и
- да ли су чињенице наведене у захтеву истините.

Оба питања су у директној вези са комплексношћу полисе тј. њених услова. На примеру осигурања одређеног пољопривредног рода комплексност може бити и прилично једноставно односно ограничена – нпр. на временске услове. Временски услови се пак могу поједноставити у два фактора – количину падавина и температуру. Уколико је услов полисе да се накнада исплаћује у условима суше, паметни уговор може аутоматски прикупити потребне податке и извршити евалуацију захтева и исплату накнаде без учешћа односно верификације или одлуке неког трећег корисника на *DAO blockchain*-у. Други комплекснији услови попут узимања у обзир најезда инсеката и сличних појава изискују додатне процене и укључивање корисника у процену валидности захтева за исплату накнаде.

– ***DAO* паметни уговор је аутономни објекат над којим девелопери немају контролу.** Једном активиран, паметни уговор је еквивалент компаније без запослених. Девелопери више немају контролу над уговором па чак нису ни законски одговорни за његове активности. Девелопери не могу чак ни искључити уговор нити имају приступ неком хардверу на ком се он налази јер је уговор као и цео *blockchain* децентрализован на рачунарима свих његових корисника.

Закључак

Нове дигиталне технологије укључујући *IoT* и *blockchain* ће трансформисати свет у ком живимо и пословне екосистеме. Како буду помагали индивидуалним компанијама да побољшају ефикасност, безбедност и профитабилност тако ће и на глобалном плану донети пораст продуктивности и економског развоја.

Дакле, ова трансформација појавиће се у два основна облика – трансформација интерних процеса и операција у компанијама и трансформација читавих индустрија.

Јасно је да ће улога нових технологија у осигурању наставити да расте како и осигураници постају све више технолошки напреднији и како и даље настави да расте број уређаја повезаних на интернет. Ти фактори ће повећати и количине података доступних за анализу осигуравајућим кућама што ће исте користити за даље побољшавање производа и услуга, изналажење нових и оптимизацију пословања, укључујући и тачнију процену ризика. Нема сумње да ће технологије попут *IoT* пружити увид у понашања корисника без преседана у модерној економији, што ће омогућити и гранулирани приступ у формирању полиса и модела ризика и персонализовану комуникацију. Такође осигуравачи ће тим приступом лимитирати изложеност ризику кроз проактивни мониторинг и процену појединачних случајева.

Са друге стране, увек је потребно имати у виду да дисруптивне технологије као што је *IoT* осим тога што пружају нове могућности осигуравачима, пружају и прилике за улазак на тржиште новим играчима, пре свега великим технолошким компанијама.

Осигурање на бази коришћења – УБИ апликације и *pay-as-you-go* модели су сазрели упоредно са технолошким развојем и представљају један од важних вектора кретања осигурања. Телематске услуге поред ауто индустрије налазе примене и у осигурању домаћинства, здравственом осигурању...

Развој нових производа за осигурање дигиталних ризика директан је резултат технолошког напретка. Осигуравајуће куће на овом пољу улазе у стратешка партнерства са експертима и компанијама које су специјализоване за дигиталну безбедност. Осигуравачи пре свега врше процене и унапређења интерних безбедносних стандарда али се ангажују и на процени дигиталних ризика клијената, попут ризика губитка података.

Пионири у *blockchain* имплементацијама вероватно ће наићи на бројне и неочекиване препреке у првим имплементацијама ове технологије. *Blockchain* конзорцијуми и иницијативе у одређеном тренутку довешће до формирања индустријских стандарда. *MetLife* се недавно придружио *P3*, водећем *blockchain* конзорцијуму кога сачињава преко 50 највећих финансијских корпорација које сарађују на развоју *blockchain* технологија. Европски осигуравачи су такође недавно лансирали *B3i – blockchain* иницијативу.

Литература

- [1] Cognizant: "Blockchain: A Potential Game-Changer for Life Insurance", 2017.
- [2] EVERY financial services: "Blockchain – Powering the internet of value", 2015.
- [3] Gideon Greenspan: "Avoiding the pointless blockchain project", <https://www.multichain.com/blog/2015/11/avoiding-pointless-blockchain-project/> (11.11.2017)
- [4] NBS : Sektor osiguranja u Srbiji, Izveštaj za 2016 godinu, Beograd, 2017.
- [5] McKinsey & Company - "Blockchain in Insurance – Opportunity or Threat", 2016.
- [6] MASMI: "Razumevanje osigurava uspešno poslovanje – Od čega se osiguravamo, koliko i zašto?" <http://www.masmi.rs/od-cega-se-osiguravamo-koliko-i-zasto/> (11.11.2017).
- [7] Piljan, T., Piljan, I., Cogoljević, D.: „Primena informaciono-komunikacionih tehnologija i interneta u distribuciji usluga osiguranja“, *Vojno delo*, br.6, Beograd, 2017.
- [8] Piljan, I., Cogoljević, D., Piljan, T., „Osiguranje“, *Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo*, Beograd, 2017.
- [9] Republički zavod za statistiku: *Upotreba IKT u RS*, 2017, Beograd.
- [10] <http://www.ey.com/gl/en/industries/financial-services/insurance/ey-blockchain-marine> (11.11.2017).

ПРОАКТИВАН ОДНОС ОБАВЕЗНОГ И ДОБРОВОЉНОГ ЗДРАВСТВЕНОГ ОСИГУРАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – ФАКТОР ВЕЋЕ ЕФИКАСНОСТИ ЦЕЛОКУПНОГ СИСТЕМА ЗДРАВСТВЕНОГ ОСИГУРАЊА

Дамир И. Марковић*

Републички фонд за здравствено осигурање Србије,
Филијала за западно-бачки округ, Сомбор

Циљ овог рада је да се укаже на веома тешку одрживост постојећег начина финансирања система здравствене заштите као и на изналажење начина за покриће све већих трошкова у овој области. Аналитичким методом су разматрани сви битни аспекти који утичу на ефикасност и доступност здравствене заштите што већем броју становника, а у складу са принципима универзалности, доступности и солидарности. Анализирани су системи финансирања у државама Европске уније као и развој и систем финансирања здравственог осигурања у Републици Србији. Утврђено је да је систем обавезног здравственог осигурања у Републици Србији у великој мери неефикасан и да постоје велика издвајања „из џепа“ појединаца како би се остварило право на здравствену заштиту у пуном обиму. Добровољно здравствено осигурање није развијено, његово учешће је симболично те нема значајнијег утицаја на цео систем. Потребно је изнаћи правце за повећање ефикасности, а пре свега кроз проактиван однос обавезног и добровољног здравственог осигурања, а и кроз даље реформе у здравственом систему, а што би га учинило доступнијим што већем броју становника и смањило издвајања „из џепа“.

Кључне речи: *здравствена заштита, ефикасност, доступност, финансирање, обавезно здравствено осигурање, добровољно здравствено осигурање*

Увод

Здравствена заштита и њена доступност, а из тога следствено и њено финансирање, постаје све више област од примарног значаја за свако друштво, државе и њихове националне буџете, али и питање светске економије и финансијских

* damir.markovic@rfzo.rs

кретања. У свим тим преплитањима друштвених, политичких, економских и других интереса веома је комплексно постићи равнотежни систем који на најефикаснији начин омогућује што већу доступност здравствене заштите за што већи обухват људи.

Опште познати трендови задњих деценија су да становништво све више стари, да је продужен век живљења што утиче директно на пораст броја људи који користе здравствену заштиту. Са друге стране здравствене процедуре и лекови су све скупли и поред сталног увођења нових технологија. Такав однос импликује све већу финансијску оптерећеност здравственог система и угрожавање основног принципа универзалности и доступности здравствене заштите што ширем слоју становништва чему тежи већина држава. У таквим условима и више је него неопходно истрајати на процесу изналажења најефикаснијег система здравственог осигурања који ће морати да одговори на савремене изазове финансирања. Тај процес је константно у току у великом броју држава које покушавају да избалансирају притисак које трпе национални буџети и да остваре циљеве који дефинишу здравствене системе.

У Републици Србији је здравствени систем, као и уосталом највећи део осталих система, пролазио кроз процес транзиције и делимичне трансформације, оптерећен пре свега слабијом националном економијом из које није било могуће финансирати здравствени систем у пуном обиму и на најквалитетнији начин. Не треба занемарити пре свега чињеницу да су приходи обавезног здравственог осигурања у 2016. години по становнику били на нивоу од око 250 евра и да из тога следи основна парадигма – како обезбедити доступност што шире и квалитетније здравствене заштите што већем броју људи. То је веома сложен процес, узимајући у обзир да се у државама Европске уније издвајају хиљаде евра по становнику за ову намену, као и друге изазове које стоје наспрам ефикасног здравственог система. Један од правца којем треба тежити, како би остварили задате циљеве, свакако ће бити однос обавезног и добровољног осигурања.

Здравствено осигурање у Европи

Систем здравственог осигурања у Европи је еволуирао током времена водећи се настојањима да се обезбеди минимално задовољење потреба из здравствене заштите што ширем слоју становништва, а посебно се то односило на маргиналне и социјално угрожене групе становништва. Требало је успоставити систем који је морао бити одржив, посебно са финансијске стране, а који би пружио заштиту што већем броју становништва. Први закон о здравственом осигурању усвојен је у Немачкој крајем XIX века настојањем немачког канцелара Ото фон Бизмарка да обезбеди заштиту одређених слојева становништва социјалним осигурањем увођењем организација „болничка каса“. Социјална заштита становништва се током времена ширила се на све делове Европе попримајући одређене специфичности регија и држава старог континента.

Основни принцип којим се тренутно води развој система здравственог осигурања у Европској унији јесте принцип универзалности за све грађане. Постизање овог циља је пре свега једна дугорочна мисија која ће се спроводити сталним унапређењем постојећих система и њиховом хармонизацијом.

Иако државе чланице међусобно граде заједничку политику у овој веома значајној области постоје велике разлике на националним нивоима. Разлике се огледају у разним аспектима: од финансијских могућности држава чланица и њиховог економског развоја до начина на који су организовале систем финансирања здравствене заштите или систем прикупљања средства од осигураника.

Што се тиче универзалне или близу универзалне покривености становништва здравственим осигурањем, она у већини земаља – чланица Европске уније достиже фантастичних 98–99% укупне популације. Немачка по том питању представља изузетак, јер је у њој законска покривеност становништва око 88%. Најчешћи основ за стицање права на здравствено осигурање и здравствену заштиту је боравак у поменутим земљама [1].

Државе чланице Европске уније и њихови системи здравственог осигурања изложени су изазовима са три нивоа деловања који могу да имају утицаја на развој и функционисање овог система. Сваки од тих нивоа представља посебну област за коју се требају уложити додатни напори и хармонизација како би негативни утицаји смањили.

Изазови за економску одрживост система долазе од [2]:

1. Национални ниво

- довољни финансијски ресурси
- довољна оперативна ефикасност
- утицај конкуренције

2. Наднационални (ЕУ) ниво

- конкуренција између различитих погодности које пружају системи здравственог осигурања унутар ЕУ
- притисак јединственог ЕУ тржишта (подривање мешовитог јавно-приватног карактера система, утицај на регулацију фармацеутског система, агресиван наступ ка комерцијалном осигурању)

3. Глобални ниво

- притисак глобализованих компанија и тржишта на ниво плата и бенефиција

Јасно се из наведеног може приметити да и у систему здравствене заштите и здравственог осигурања постоји паралелизам националног и наднационалног интереса и да треба тежити да тај однос не прераста у конкурентски већ пре свега у један комплементаран однос.

Доминантан начин финансирања здравствене заштите у ЕУ јесу доприноси за здравствено осигурање, добровољно (приватно) здравствено осигурање и плаћање из сопственог џепа (*out of pocket*). Тренд који је доминантан јесте да расту издвајања појединаца („из сопственог џепа“) за финансирање здравствене заштите што свеукупно повећава издвајања за здравствени систем. Међутим и даље је систем централизованог јавног финансирања здравственог система у значајној мери испред приватног финансирања. Такође од овог односа се тек очекује да буде у што већој мери повезан и допуњујући. Обавезно и приватно осигурање требају да заједнички обезбеде појединцу потпуну здравствену заштиту или у највећој мери здравствену заштиту која је могућа. Наравно у таквом односу се мора бити јако опрезан и ограничити ризик од тога да се нагло и значајно повећавају обавезе појединаца како би се обезбедила пуна здравствена заштита.¹

¹ Посебно сталним повећањем издвајања за приватно здравствено осигурање (ако је оно у комплементарности са обавезним/државним) као и „издвајања из џепа“ осигураника.

Тежња је да се постигне најбољи могућ однос система здравственог осигурања и система финансирања здравствене заштите на нивоу држава чланица ЕУ као и самих држава чланица. У данашњим условима у којима се налази целокупни систем здравства то није ни мало лак циљ. То је пре свега процес који траје и у којем се фактори који на тај процес утичу стално мењају.

Старење становништва, тј. све дужи животни век утиче да се повећава број људи који користе здравствену негу, а са друге стране здравствене процедуре су све комплексније и самим тим и скупље. Све то заједно утиче да су трошкови одржавања здравственог система који се спроводи на нивоу држава чланица Европске уније све виши. То повратно утиче на проблеме у одрживости система и проналажењу начина да се се трошкови што рационалније распореде и да се ресурси користе што оптималније.

Управо то је област у којој у највећој мери долази до комплементарности између обавезног (државног) и добровољног (приватног) осигурања²те из овог односа треба да дође до потпуног финансирања здравственог система. Наравно треба тежити да се терет што мање пребацује на становнике који додатним осигурањем покривају целокупни „пакет здравствених услуга“ поред обавезног осигурања којим су сви обухваћени, али за дати одређени ниво услуга.

Различити су начини како се овај дисбаланс решава у државама чланицама, као и на нивоу саме Европске уније која улаже знатна средства како би унапредила целокупни систем. Модел здравственог осигурања и финансирања здравствене заштите у Француској се узима као један од најбољих примера не само у унији већ и на свету мада и он показује знакове све веће оптерећености укупних трошкова здравственог система према друштвеном бруто прозиводу. Суштина јесте да не постоји најефикаснији систем, већ се свака држава чланица али и све државе чланице заједно треба да прилагођавају све елементе који су битни за постизање што веће универзалности и покривености у односу на трошкове. То је процес прилагођавања и унапређења.

У државама Европске уније просечно учешће трошкова здравствене заштите у БДП је око 9%. Учешће трошкова добровољног здравственог осигурања у укупним трошковима здравствене заштите на нивоу ЕУ је нешто испод 10%. Нешто виши проценат учешћа од просечног је у Француској (12,2%), због високих партиципација наметнутих обавезним осигурањем, а које су довеле до значајног повећања допунског добровољног здравственог осигурања (чак 85% становништва има допунско осигурање) и Холандији (17,7%), јер је по основу прихода око 25% становништва искључено из дела обавезног здравственог осигурања и закључује супститутивно добровољно здравствено осигурање. Знатно ниже учешће, чак испод 5%, забележено је у Грчкој, Италији, Португалији, а мање од 2,5% у Аустрији, Белгији, Данској, Финској, Луксембургу, Шпанији и В. Британији [3].

² Ова подела на државно и приватно се не мора посматрати строго у оваком односу, јер се и обавезно осигурање може спроводити кроз комбинацију државног и приватног осигурања или чак и само кроз приватно осигурање (нпр. у Немачкој где осигураници који имају веће годишње приходе закључују приватно здравствено осигурање).

Систем здравственог осигурања у Републици Србији

Осврт на развој здравственог осигурања у Србији

Здравствена заштита је основ сваког друштва и полазна тачка универзалности и узајамне солидарности свих становника. Принципи на којима се данас заснива здравствени систем и систем здравственог осигурања грађен је дуг низ година пролазећи кроз разне фазе свог развоја.

Финансирање социјалног осигурања у тесној је зависности од развоја друштва и од могућности заједнице за обезбеђење средстава за социјално осигурање. Кроз разне форме државне интервенције вођена је одређена политика усклађивања односа између економских могућности привреде, с једне стране, и потреба осигураника и социјалног осигурања као целине, с друге стране [4].

Како се наводи у Монографији социјалног осигурања развој овог система вођен је углавном великом интервенцијом државе и њеним пресудим утицајем који се задржао до данас.

Будући развој треба да се базира на већем упливу других субјеката и утицаја као и већој децентрализацији целокупног система.

Здравственом осигурању и здравственој заштити се давала велика пажња кроз прописе који су усвајани од почетка XX века, тачније 1922. године (Закон о осигурању радника), а онда после Другог светског рата и Законом о социјалном осигурању из 1946. године којим је настављено дефинисање права радника и њихових породица на коришћење здравствене заштите тог доба. То су били јасни правци даљег развоја који је био усмерен пре свега на радно становништво и чланове њихових породица.

Новим прописима здравствено осигурање добија нову садржину; здравље није само квалитет у животу човека и услов за развитак производних снага, већ и субјективно право сваког грађанина и основни елемент хуманизма [4].

Усвајањем уставних промена, али и Устава из 1974. године долази до промена у целокупном друштвеном систему које је захватило и област здравственог осигурања. Успостављају се самосталне самоуправне интересне заједнице ткз. СИЗ-ови и то на нивоу локала, регија и република. Сва средства која се остварују по основу обавеза за здравствено осигурање се обухватају у СИЗ здравства који онда та средства алоцира на своје локалне самоуправне заједнице.

Како се наводи у Монографији социјалног осигурања [4] овај период, за разлику од ранијих периода у којима су деловали фискални инструменти финансирања, карактерише се по томе што се императивно намеће потреба да се изнађу нови начини обезбеђивања финансијских средстава према стварним потребама и могућностима, уз највећу рационалност у потрошњи – за све заједничке друштвене потребе, па и за здравствено осигурање. Системом друштвеног планирања и договарања о висини средстава у овим областима, отклоњена је могућност да се неконтролисано извлаче средства из личних доходака и дохотка радника.

У пројекту „Изградња капацитета Републичког завода за здравствено осигурање у Србији“, финансираном од стране ВГГ/ЕПОС-а наведено је да је развој здравственог осигурања пролазио кроз следеће фазе[5]:

– Фаза трипартитног финансирања од 1945. до 1948. године (држава је финансирала одређене здравствене установе, део установа је финансиран из фондова социјалног осигурања и приватна здравствена пракса)

– Фаза буџетског финансирања од 1948. до 1960. године (служба социјалног осигурања је припојена државним здравственим установама, а приватна пракса је престала да постоји. Дошло је до значајнијег повећања права на здравствену заштиту)

– Фаза фондовског финансирања од 1961. до 1971. године (циљ је био да се повећа економска ефикасност здравствене делатности. Здравствене установе су средстава добијале од фондова осигурања и имале су слободу у трошењу тих средстава).

– Фаза финансирања на принципу слободне размене рада започела усвајањем Устава из 1974. године (негирање тржишног система пословања установа и увођење „договорене економије“. Формирање самоуправних интересних заједница или СИЗ-ова које су у пракси ипак деловале као продужена „рука“ државе.

– Фаза социјалног здравственог осигурања од 1990. године усвајањем Закона о друштвеним делатностима и Закона о здравственој заштити.

Фазе које су наведене указују да се пре свега развијала свест и потреба да је се задовољене потреба које пружа здравствена заштита друштвени приоритет и једна од највећих вредности сваког друштва. Обезбеђење тих принципа захтева велика финансијска издвајања како државе тако и њених грађана те је свака нова фаза у развоју требала да обезбеди што већу интеракцију и већу ефикасност самог система.

Систем здравственог осигурања данас

У Србији као и у већини држава које су имале социјалистичко уређење и које су свој систем здравственог осигурања базирале пре свега на потпуном или пресудном улогом државе дошло је до промена у транзиционом периоду. Није добар начин системе тог типа одмах и директно мењати на тржишне јер једноставно нису постојали услови за тако нешто. Практика је показала да такви нагли транзициони процеси за резултат имају мању ефикасност него функционисање система на претходним принципима. Пре свега мора се пажљиво и са пуним уважавањем односити према специфичностима сваке државе, па тако и Србије како би се развио најрационалнији систем појединачно, јер идеални модел не постоји.

Финансирање здравственог система може се спроводити на више начина и то кроз:

1. Опште приходе државе – одлуком законодавних и извршних органа једне државе доноси се одлука колико се средстава издваја за ове намене. Тешко је за очекивати да ће то бити значајнији део општих прихода имајући у виду све потребе једне државе од војске, полиције, образовања, издвајања за пензијска и социјална давања

2. Социјално обавезно финансирање – издвајање дела прихода насталих по основу остваривања права на зараду и здравственог осигурања радника и послодавца као и остваривање других видова прихода на које се може применити обавезно социјално осигурање

3. Прихода локалне заједнице – без обзира на спремност локалног окружења да унапређује овај систем његов захват не може бити толико велик и значајан као претходна два начина финансирања. Односи се пре свега на унапређење финансирања примарне здравствене заштите

4. Добровољно финансирање – начин финансирања на добровољној одлуци појединаца да се одлуче за одређени део осигурања који желе да плате. Као додатно осигурање или као преовлађујући начин финансирања свог здравственог осигурања

5. Директно финансирање – подразумева плаћање услуге директно даваоцу за обављену медицинску негу или надзор без даљег рефундирања из обавезног или добровољног осигурања.

Здравствено осигурање у Србији се данас заснива највећим делом на Бизмарковом моделу социјалног осигурања, док се још увек може навести и даље велик утицај државе као одлика ранијих модела заснованих на другачијем (социјалистичком) друштвеном уређењу.

У складу са чланом 2 Закона о здравственом осигурању [6] у Републици Србији се здравствено осигурање спроводи на два начина и то као:

- обавезно здравствено осигурање
- добровољно здравствено осигурање

Као што је дефинисано у закону систем осигурања у Србији се заснива на наведена два стуба: обавезном и добровољном који нико не би смели бити у конфронтацији, чак шта више њихов међусобни однос треба да за резултат има ефикаснији систем здравствене заштите. Ова подела која је велики искорак у даљем развоју здравственог осигурања не сме бити само правна дефиниција и могућност сама по себи, онда треба да буде подстицај и тачка целокупног даљег дефинисања и функционисања система који треба да пружи што квалитетнију и доступнију здравствену заштиту највећем могућем броју становника.

Начела на која се ослања данашњи, доминантни, систем обавезног здравственог осигурања су [6]:

– начело обавезности: остварује се организацијом наплате доприноса од различитих категорија становништва чиме се обезбеђује могућност финансирања и коришћења здравствене заштите становништва обухваћеног осигурањем

– начело солидарности и узајамности: заснива се на принципу да терет здравствене заштите односно плаћања доприноса осигураници плаћају у складу са својим могућностима у односу на приходе које остварују, а коришћење здравствене заштите за све осигуранике код којих је настала болест или други случај предвиђен законом

– начело јавности: право на доступност свих информација које су битне за остваривање здравствене заштите

– начело заштите права осигураних лица и заштите јавног интереса

– начело сталног унапређивања квалитета обавезног здравственог осигурања

– начело економичности и ефикасности здравственог осигурања: спроводи се на начин да се остваривање права осигураника реализује са што мање трошкова и што ефикасније

Реализација свих ових начела као и остварење здравствене заштите на највећем могућем нивоу ипак зависи пре свега од могућности финансирања. Почетни и општи услов јесу финансијске могућности друштва и саме државе да обезбеди здравствену заштиту на дефинисаном нивоу. Ако узмемо податак да су приходи које је остварио систем обавезног здравственог осигурања у 2016. години по становнику на нивоу од око 250 евра³ можемо одмах да поставимо најважније могуће питање: на који начин обезбедити пун обим здравствене заштите. Када анализирамо проблеме ефикасности у развијенијим државама које имају десет или двадесет пута веће приходе по становнику за здравствену заштиту, а које такође имају проблем раста трошкова и финансирања истих, онда је ово питање још значајније, а одговор стратешки важан.

Као што у табели можемо видети највећи део остварених прихода здравственог осигурања потиче од доприноса запосленог становништва као и трансфера од Фонда пензијског и инвалидског осигурања. Ова два извора чине чак 88% свих остварених прихода здравственог осигурања. Следе затим приходи од трансфера из националног буџета као и остали приходи и примања.

Табела 1 – структура остварених прихода и примања РФЗО у 2015. и 2016. години

Приходи и примања	2015.	Структура (%)	2016.	Структура (%)	Индекс
	1	2	3	4	3/1 x 100
Приходи од доприноса	132.676.568	63,58	137.282.901	63,89	103,47
Трансфери од ООСО	51.000.184	24,44	50.890.058	23,68	99,78
Трансфери од буџета	20.833.028	9,98	20.340.744	9,47	97,64
Остали приходи и примања	4.169.385	2,00	6.357.328	2,96	152,48
Укупно	208.679.165	100	214.871.031	100	102,97

(Извор: Извештај о финансијском пословању Републичког фонда за здравствено осигурање за 2016. годину, Републички фонд за здравствено осигурање, Београд, 2017, стр. 12)

Како је раст прихода здравственог осигурања следствен даљем развоју националне економије и расту општег стандарда, а то је дуг и неизванстан процес истовремено се морају уложити напори за изналагање нових начина за испуњење задатих циљева. То је пре свега већа рационалност и ефикасност, а која ће бити последица односа између обавезног и добровољног осигурања.

Тај се однос мора мењати тј. не сме да буде само правна одредница у закону. Раст добровољног осигурања који неће много више оптерећивати становнике него што сада

³ Остварени приходи и примања просечно по становнику у 2016. години износе 29.898 динара и већи су за 862 динара у односу на 2015. годину. (Извештај о финансијском пословању Републичког фонда за здравствено осигурање за 2016. годину, Републички фонд за здравствено осигурање, Београд, 2017).

издвајају „из џепа“ (требало би шта више да смањи директна издвајања) за здравствене услуге јесте смер за остварење квалитетније и доступније здравствене заштите.

У табели која следи можемо да видимо који је то ниво потрошње за здравство у земљама чланицама Европске уније, али и државама које нису чланице међу њима и у Србији. Можемо да закључимо да је потрошња за здравство у Србији у 2015. години per capita била на нивоу од 1.049 евра што је на нивоу од 38% од просека потрошње на нивоу потрошње 28 чланица уније или три до четири пута мање од појединих држава чланица. Једино су Румунија и Латвија имале мању потрошњу за здравство од Србије.

Табела 2 – потрошња за здравство у Европи

	Потрошња за здравство per capita (у еврима)	Годишња стопа раста потрошње per capita								
		2015	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15 ²
Austrija	3.789	2,9	1,0	1,4	0,4	2,6	-0,2	0,9	1,4	
Belgija	3.481	4,1	4,7	0,0	2,2	0,5	1,4	0,9	0,5	
Bugarska	1.108	9,0	2,0	9,5	2,3	6,9	4,9	10,5	1,1	
Hrvatska	1.109	5,7	-1,6	-0,6	..	-1,8	-4,8	-8,0	1,0	
Kipar	1.576	14,6	2,5	..	0,8	-3,5	-2,3	-2,5	1,7	
Češka	1.850	7,7	8,5	-3,1	2,5	-0,1	..	0,5	2,5	
Danska	3.773	0,9	6,2	-1,4	-1,4	0,0	-0,3	..	1,1	
Estonija	1.348	7,6	..	-0,6	-0,8	5,3	5,0	5,8	4,1	
Finska	2.988	3,5	0,2	2,4	3,0	1,8	1,0	-1,0	1,7	
Francuska	3.342	0,9	3,3	0,6	1,5	0,6	1,2	1,2	-0,2	
Nemačka	4.003	3,3	3,8	3,0	0,9	2,7	1,6	2,1	1,9	
Grčka	1.663	-4,7	-12,6	-11,9	-4,7	-4,0	-0,9	
Mađarska	1.371	-0,6	-4,4	4,8	2,3	-2,3	-0,6	2,0	1,2	
Irska	3.922	11,9	7,9	0,6	-4,7	2,2	..	1,4	-0,3	
Italija	2.476	3,1	-1,4	1,1	-0,9	-3,0	-3,4	..	0,7	
Latvija	1.030	-5,0	-4,8	-1,8	-1,8	2,5	3,5	5,1	4,8	
Litvanija	1.364	13,2	0,8	-3,8	3,4	1,9	2,1	5,2	6,5	
Luksemburg	6.023	0,6	4,5	-1,6	..	3,3	
Malta	2.449	0,2	-1,1	2,6	..	5,9	2,4	1,5	3,8	
Holandija	3.983	3,7	3,0	2,7	1,7	2,1	0,0	0,5	0,2	
Pojska	1.259	13,5	6,1	..	1,9	1,0	..	3,0	1,9	
Portugal	1.967	3,2	2,4	1,2	-4,6	-5,5	-3,3	0,3	0,3	
Rumunija	816	11,5	-0,5	3,8	-3,3	0,1	-0,5	3,2	1,3	
Slovačka	1.539	..	7,9	2,9	-2,4	4,4	0,0	..	4,0	
Slovenija	1.983	8,0	-0,3	0,8	0,2	-0,8	-0,9	0,5	0,5	
Španija	2.366	5,3	3,5	-0,1	-0,5	-2,7	-2,4	2,7	2,4	
Svedska	3.937	1,6	1,2	-0,3	..	1,4	1,9	2,0	2,5	
Velika Britanija	3.084	1,8	4,7	-1,6	0,9	1,2	..	1,6	0,7	
EU28	2.781	4,3	2,9	0,9	0,1	0,1	-0,4	1,8	1,2	
Albanija	492	5,9	..	
Makedonija	654	4,6	-2,2	4,6	-1,2	1,7	-8,1	10,8	..	
Island	3.126	0,2	-1,6	-6,2	-0,3	1,3	3,5	1,9	2,3	
Crna Gora	698	3,2	1,6	-8,3	-0,4	..	
Norveška	4.681	3,7	2,0	-0,3	2,8	2,1	1,1	3,1	3,4	
Srbija	1.049	6,2	-4,1	2,9	-1,5	1,2	5,4	0,3	..	
Švajcarska	5.354	2,5	2,7	..	2,1	3,7	2,3	2,6	1,5	
Turska	791	-0,8	-1,0	-1,2	1,2	-0,7	5,4	1,6	6,2	

(Извор: Health at a Glance: Europe 2016 – State of Health in the EU Cycle, OECD Publishing, Paris, (2016), <http://dx.doi.org/10.1787/9789264265592-en>)

Републички фонд за здравствено осигурање као носиоц здравственог осигурања у Републици Србији

Систем обавезног здравственог осигурања у Републици Србији спроводи се преко јединствене државне организације – Републичког фонда за здравствено осигурање (даље: Фонд).

Чланом 3. Закона о здравственом осигурању [6] дефинисано је да је обавезно здравствено осигурање оно којим се запосленима и другим грађанима обухваћеним обавезним здравственим осигурањем обезбеђује право на здравствену заштиту и право на новчане накнаде за случајеве утврђене овим законом. Обавезно здравствено осигурање обухвата:

- Осигурање за случај болести и повреде ван рада
- Осигурање за случај повреде на раду или професионалне болести

Чланом 208 Закона о здравственом осигурању дефинисано је да обезбеђивање и спровођење здравственог осигурања спроводи Републички фонд за здравствено осигурање.

Послови које обавља Републички фонд за здравствено осигурање су дефинисани у члану 212 Закона о здравственом осигурању[6]:

- доноси опште акте, на основу овлашћења из овог закона, којима се ближе уређује спровођење обавезног здравственог осигурања;
- планира и обезбеђује финансијска средства за спровођење обавезног здравственог осигурања;
- у оквиру расположивих финансијских средстава планира и обезбеђује услове за равномерно спровођење обавезног здравственог осигурања на територији Републике и обезбеђује средства солидарности за уједначавање услова за обезбеђивање права из обавезног здравственог осигурања на подручју филијала;
- обезбеђује финансијске и друге услове за остваривање права на коришћење здравствене заштите у иностранству, односно за упућивање осигураних лица на лечење у иностранство;
- доноси план рада за обезбеђивање права из обавезног здравственог осигурања у складу са плановима рада филијала;
- доноси финансијски план, у складу са законом;
- закључује уговоре са даваоцима здравствених услуга у складу са овим законом, обезбеђује средства за спровођење здравствене заштите на основу тих уговора;
- преноси средства за спровођење обавезног здравственог осигурања филијалама
- обезбеђује законито, наменско и економично коришћење средстава и стара се о увећању средстава на економским основама;
- обезбеђује непосредно, ефикасно, рационално и законито остваривање права из здравственог осигурања и организује обављање послова за спровођење осигурања;
- организује обављање послова за спровођење здравственог осигурања које се непосредно спроводи у Републичком фонду
- врши контролу спровођења закључених уговора између филијала и давалаца здравствених услуга, односно врши контролу остваривања права из обавезног здравственог осигурања;

- обезбеђује спровођење међународних уговора о обавезном здравственом осигурању;

- води евиденцију и прати наплату доприноса, са надлежним органима, размењује податке са надлежним органима о обвезницима доприноса за здравствено осигурање, као и друге податке везане за доприносе

- обавља послове централизованих јавних набавки у складу са законом

Законом из 2005. године омогућено је да Фонд спроводи и добровољно осигурање што је корак ка ефикаснијем систему осигурања. Фонд у реализацији циљева дефинисаних законом и својим актима треба да испуњава мисију развоја здравственог осигурања као централна институција на нивоу државе. Фонд треба да буде активан субјект који ће иницирати проактиван однос са другим субјектима који ће се укључивати у остварење циљева здравственог осигурања. Такође проактивна улога посебно треба да се примени кроз добровољно здравствено осигурање које спроводи Фонд.

Добровољно здравствено осигурање у Републици Србији

Добровољно здравствено осигурање у Републици Србији није имало динамичан развој као што је имало обавезно. Пре свега то проистиче из друштвеног система који је преовлађивао на овим просторима и који је у први план стављао централну улогу државе као носиоца свих активности које су везане за ову област.

Закон о социјалном осигурању из 1946. године предвиђао је могућност добровољног осигурања. Крајем четрдесетих година XX века ова могућност је била поверена само надлежном државном органу социјалног осигурања и била је ограничена на одређени временски период након губитка посла, а после истека заштитног рока. Заинтересовани су ову могућност, уз плаћање пуних доприноса за здравство остварили су потпуно иста права као и запослени осигураници.

Члан 4 Закона о здравственом осигурању^[6] из 2005. године дефинише да се добровољним здравственим осигурањем осигурава од настанка ризика плаћања учешћа у трошковима здравствене заштите, осигурања грађана који нису обавезно осигурани по овом закону односно који се нису укључили у обавезно здравствено осигурање, као и осигурање на већи обим и стандард и друге врсте права из здравственог осигурања.

Добровољно здравствено осигурање могу спроводити Републички фонд за здравствено осигурање као и правна лица која обављају делатност осигурања. Законским регулативама су дефинисани услови, начин и спровођење добровољног здравственог осигурања. Важно је истаћи чињеницу да је државном Фонду такође поверена ова улога те је његов утицај на развој добровољног осигурања веома велик. Утицај се пре свега мора репрезентовати у намери Фонда да се више и активније укључи у промоцију и реализацију добровољног осигурања. Други носиоци који могу да обављају послове осигурања ће тај посао обављати ради стицања добити, док је циљ Фонда далекосежнији и огледа се у изналажењу односа између обавезног и добровољног осигурања који ће пружити најефикаснији здравствени систем са трошковима који се реално могу исплатити.

У Србији, Фонд је једина јавна и једина непрофитна организација која се бави добровољним здравственим осигурањем. Могућност за ову своју другу, споредну делатност, Фонд је добио одредбама Уредбе о добровољном здравственом осигу-

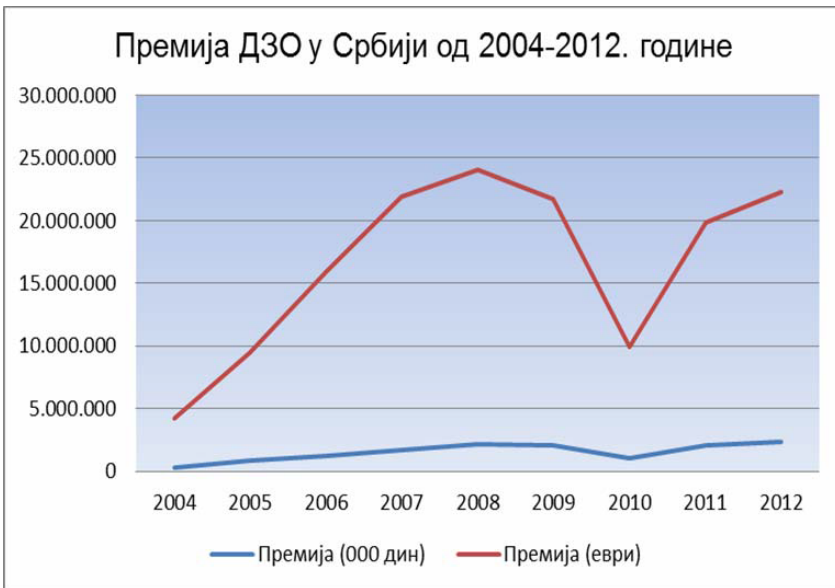
рању. Од 2010. године добровољно осигурање у Фонду је у сталном али и даље недовољном расту. Што се тиче конкурентског односа осигуравајућих друштава и Фонда, очекује се да циљне групе како осигураника, као и понуде осигурања, буду прилагођене избору осигуравача. Тако, нпр, Фонд нема право да понуди осигурање грађанима који нису обавезно осигурани. Приватни осигуравачи природно за циљну групу имају запослене у приватним предузећима страних оснивача, који су спремнији да у додатна осигурања запослених улажу веће месечне износе [9].

Према улози коју остварује добровољно здравствено осигурање у односу на обавезно здравствено осигурање, а у контексту финансирања здравствене заштите, могу се издвојити три његове функције [10]:

а) *Алтернативна функција добровољног здравственог осигурања*: О овој улози добровољног здравственог осигурања говоримо када оно у потпуности мења обавезно здравствено осигурање.

б) *Суплементарна функција добровољног здравственог осигурања*: Када добровољно здравствено осигурање служи као допуна обавезном здравственом осигурању, тада оно има суплементарну функцију.

ц) *Комплементарна функција добровољног здравственог осигурања*: Ова улога добровољног здравственог осигурања је веома слична његовој суплементарној, с тим што комплементарно добровољно осигурање купују лица која су и иначе осигурана у оквиру система обавезног здравственог осигурања, али желе да се заштите од финансијских ризика везаних за обавезу да доплате део цене за примљене здравствене услуге које би било обавезни да плате из свог џепа.

Графикон 1 – Премија добровољног здравственог осигурања у Србији од 2004. до 2012. (Извор: Стратегија развоја здравственог осигурања у Србији, Републички фонд за здравствено осигурање, Београд, 2013, с. 48)

У графику 1 може се уочити да премија осигурања има сталан раст (са тренутним падом у 2010. години које је био проузрокован усвајањем одређених законских аката везаних за премије осигурања). Иако можемо да говоримо о сталном расту премија добровољног осигурања оне су и даље на ниском укупном нивоу. Садашњи ниво не обезбеђује већи утицај на целокупни систем који би требало да има, а који би се огледао пре свега у употпуњењу целокупног здравственог осигурања и здравствене заштите, како са становишта услуга тако и са становишта веће финансијске ефикасности.

У члану 7 Уредбе о добровољном здравственом осигурању [11] дефинисано је ограничење да давалац осигурања не може организовати и спроводити за идентичну врсту, садржај, обим, стандард, начин и поступак остваривања права који су обухваћени обавезним здравственим осигурањем које је прописано законом којим се уређује здравствено осигурање и прописима донетим за спровођење тог закона. Добровољно здравствено осигурање не може се организовати и спроводити за превентивне програме вакцинација, имунопрофилактике и хемопрофилактике који су обавезни према републичком програму имунизација становништва против одређених врста заразних болести. Отуд можемо говорити пре свега о допунском карактеру добровољног осигурања за пакет и врсту услуга које нису обухваћене обавезним осигурањем, а које би се у случају настанка потребе за истим плаћале из „сопственог џепа“.

Врсте добровољног здравственог осигурања су [4]:

1) паралелно здравствено осигурање је осигурање којим се покривају трошкови здравствене заштите који настају када осигураник остварује здравствену заштиту која је обухваћена обавезним здравственим осигурањем на начин и по поступку који су друкчији од начина и поступка остваривања права из обавезног здравственог осигурања који је прописан законом којим се уређује здравствено осигурање и прописима донетим за спровођење тог закона;

2) додатно здравствено осигурање је осигурање којим се покривају трошкови здравствених услуга, лекова, медицинско-техничких помагала и имплантата, односно новчаних накнада који нису обухваћени правима из обавезног здравственог осигурања, односно осигурање на већи садржај, обим и стандард права, као и износ новчаних накнада обухваћених обавезним здравственим осигурањем;

3) приватно здравствено осигурање је осигурање лица која нису обухваћена обавезним здравственим осигурањем или која се нису укључила у обавезно здравствено осигурање, за покривање трошкова за врсту, садржај, обим и стандард права која се уговарају са даваоцем осигурања.

Како наводи Јанковић Д. [3], препреке у даљем развоју добровољног осигурања у Србији поред осталог су:

- регулисање рада лекара,
- решавање питања приватне праксе и вечерњих болница у државном сектору,
- порески третман премија осигурања,
- навике становништва,
- економски стандард,
- време потребно друштвима за осигурање за развој нових производа.

Свакако да је као и код обавезног осигурања и проблема финансирања и развој добровољног у примарној вези са даљим развојем економског стандарда. Просто је веома тешко развијати и свест о додатном осигурању и додатном плаћању кад су лични приходи појединаца недовољни за реализацију основних животних потреба. То није амбијент који је повољан за развој овог облика осигурања. Са тим у директној вези јесте и непостојање навика и културе опредељивања за неку од форми добровољног здравственог осигурања, док се у развијеним државама та традиција градила десетинама година. Важан аспект јесте и порески третман премија осигурања који није у потпуној мери стимулативан за појединце што би даље водило ка већој приступачности ширем слоју становништва. Сасвим друга димензија проблема јесте она која је везана за тренутни систем функционисања здравствене заштите и свих њених елемената које су реалне препреке даљем развоју добровољног здравственог осигурања.

Према подацима Народне банке Србије, у трећем кварталу 2014. године удео премија ДЗО у укупним премијама осигурања је био свега 2%. (8,64 милиона ЕУР, тј. свега 0,63% прихода РФЗО-а од доприноса за здравствено осигурање у 2013. години), док је у трећем кварталу 2013. године тај удео износио 1,8%. Премије здравственог осигурања достигле су номинални раст од 16,4%, али две трећине ових премија у трећем кварталу 2014. године представљају премије две највеће осигуравајуће куће) [11].

Потреба проактивног односа обавезног и добровољног осигурања као услов веће ефикасности

Анализа односа трошкова обавезног и добровољног осигурања

Анализом функционисања система здравственог осигурања и здравствене заштите у Републици Србији, али и у далеко развијенијим државама (Француска) може се закључити да не постоји најбоље решење које је одговор за све изазове који се налазе у овом тренутку пред здравственим системом. Већина држава има све више проблема са растом укупних трошкова за здравствену заштиту који притискају националне буџете. Трошкови за здравствену заштиту у појединим државама су већ сад изнад 10% БДП што је представља велика издвајања и проблем од велике важности за целокупно друштво. Раст трошкова проузрокован старењем становништва, све већим бројем корисника здравствене заштите и поскупљењем медицинских процедура јесте стални тренд који ће се морати континуелно превазилазити прилагођавањем система здравственог осигурања.

Аспект финансирања и плаћања трошкова здравствене заштите добија посебну димензију ако га посматрамо на примеру Републике Србије где универзалност и доступност треба обезбедити са свега 250 евра прихода за здравствено осигурање по становнику који се прикупе по основу обавезног здравственог осигурања. Расположиве финансије су чињеница, која се у релативним односима у неком будућем периоду, неће битније мењати. Поред такве констатације важних елемената за функционисање система здравствене заштите јасно је да се већа ефикасност и доступност здравствене заштите треба тражити у додатном осигурању, али и много већој ефикасности постојећег обавезног здравственог осигурања. Такође велики потенцијал лежи не само у финансирању

већ и у бројним другим елементима који су битни за здравствену заштиту. Према прим. др Љиљани Томашић[11] предуслов за спровођење мера и активности за унапређење система здравствене заштите јесте укидање монопола државног здравства, тј. изједначавање положаја државног и приватног здравства, те њихово равноправно укључивање у здравствени систем. На тај начин би се несумњиво допринело конкурентности у овој области, бољем коришћењу здравствених капацитета, већој и бољој доступности здравствених услуга, као и запошљавању већег броја стручних кадрова. У основи предложених мера и активности за унапређење и развој здравственог система у Републици Србији јесте промена свести о здравству као социјалној категорији и признавање економске димензије у здравственом сектору као доминантне, што се намеће у условима тржишне привреде као императив за одрживост здравственог система.

Обавезно здравствено осигурање, које спроводи Републички фонд за здравствено осигурање, треба да да одговори на промене које се дешавају на тржишту. Своје активности треба да извршава на један проактиван начин који је у супротности са класичним шаблонским задовољењем своје функције која му је законски поверена. Треба да подстиче промене у здравственом систему, да буде један од кључних носиоца истих. Наравно да то подразумева да ова институција својом стручношћу и капацитетима за обављање послова здравственог осигурања треба приоритетно да мења своју улогу.

Расходи здравствене заштите у Србији у 2014. години били су 401,44 милијарде динара (4.54 млрд УСД). Израчунали смо да су државни издаци за здравство у 2014. години порасли за 5,60% посматрано у локалној валути на 244,99 млрд РСД (2,77 млрд УСД). Ово одговара проценту БДП-а од 5,74 одсто. Приватни расходи за здравствену заштиту у 2014. годину порасли су за 3,3 одсто посматрано у локалној валути на 156,45 млрд РСД (1,77 млрд УСД). Државни издаци за здравствену заштиту чине већину здравствених трошкова у земљи и представљају 61,03% укупних расхода здравствене заштите.

Већину приватних издатака за здравство представљају трошкови „из џепа“ грађана, за разлику од приватних исплата за здравствено осигурање, што указује на учесталост неформалних плаћања у систему здравствене заштите у Србији и хронично недовољно финансирање трошкова здравствене заштите од стране државе [11].

Табела – Издаци за здравство у периоду од 2010. до 2013.

Индикатор	2010.	2011.	2012.	2013.
Укупни издаци за здравство (у милионима УСД)	4.091	4.832	4.271	4.825
Укупни издаци за здравство по глави становника (у УСД)	546	622	561	632
Укупни издаци за здравство као % БДП	10,4	10,4	10,5	10,6
Јавни издаци за здравство као % БДП	6,4	6,5	6,4	6,4
Издаци РФЗО за здравство као % БДП	6,0	6,0	6,0	6,0
Приватни издаци за здравство као % БДП	4,0	3,9	4,1	4,2

(Извор: Студија „Могући правци повећања ефикасности здравственог система у Републици Србији“, Ernest & Young, доо Београд, 2016, стр.27)

Подаци приказани у табели указују да велики део средстава који се троши за здравствену заштиту становници плаћају „из џепа“, скоро 40% свих трошкова чине издаци који су нису плаћени из обавезног здравственог осигурања. То је показатељ да је систем обавезног осигурања неефикасан у довољној мери чим је потреба за тим нивоом учешћа становништва.

Процењује се да више од 90% приватне потрошње представљају трошкови „из џепа“ грађана. У 2013. години 95,6% приватних трошкова за здравство су били трошкови „из џепа“ грађана, док су преосталих 4,4% били трошкови приватног осигурања и трошкови малог броја предузећа која имају своју здравствену заштиту (нпр. Хемофарм - Стада), што значи да је учешће трошкова „из џепа“ грађана у БДП-у Србије око 3,8%. Приватне здравствене установе апсорбују око 34% укупних трошења на здравство у 2013. години, док јавне институције доприносе у укупним трошковима са око 66% [11]. Када подацима из табеле придодемо структуру приватне потрошње онда је слика о неефикасности у још неповољнијој конотацији за цео здравствени систем у Републици Србији. Скоро сва потрошња се везује за плаћања „из џепа“ док се свега 4% трошкова односи на добровољно или додатно здравствено осигурање. Промена овог односа у корист добровољног осигурања треба да омогући позитиван баланс трошкова и мање појединачне трошкове за кориснике здравственог осигурања.

Правци развоја односа обавезног и добровољног здравственог осигурања и утицај на ефикасност здравственог система

Из досадашње анализе може се закључити да су трошкови који се издвајају за здравство веома значајни и да имају тренд сталног раста. Зато је питање финансирања и одрживости здравственог система веома важно друштвено – политичко питање за сваку државу, па тако и за Републику Србију. У наредној табели можемо да видимо да се на нивоу, Европске уније од 28 европских држава, за трошкове здравства издваја око 10 % бруто домаћег производа. Занимљив податак је свакако да се сличан проценат потрошње исказује и за потрошњу у Србији (у 2014. години износио је 10,3%). Иако је потрошња у Србији у односу на БДП доста велика, она је у реалним оквирима мала и недовољна. Оваква ситуација је настала пре свега због ниског нивоа БДП и његовог малог раста.

У ситуацији када су очигледно средства за здравствену потрошњу недовољна и присутна је све већа потрошња из „џепа грађана“ потребно је тражити нове правце да се превазиђе тренутна ситуација.

Проблем финансирања здравственог осигурања је веома комплексан и не може се посматрати само са становишта пораста трошкова и настојања да се исти смање. Потребно је анализирати бројне параметре, факторе и субјекте који су битни за функционисање овог система како би се могли дефинисати правци развоја који ће имати позитиван ефекат на цео систем.

Табела – Потрошња за здравство приказана кроз % од БДП

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Austrija	9,2	9,8	10,1	9,9	10,1	10,1	10,3	10,4
Belgija	7,9	9,0	9,9	10,1	10,2	10,4	10,4	10,4
Bugarska	..	6,9	7,2	7,2	7,6	7,9	8,5	8,3
Hrvatska	..	6,9	8,2	7,6	7,6	7,3	6,7	6,6
Kipar	..	5,4	6,4	6,6	6,6	6,9	6,8	6,8
Češka	5,7	6,4	6,9	7,0	7,1	7,8	7,7	7,5
Danska	8,1	9,1	10,4	10,2	10,3	10,3	10,6	10,6
Estonija	5,2	5,0	6,3	5,8	5,8	6,0	6,1	6,3
Finska	6,9	8,0	8,9	9,0	9,3	9,5	9,5	9,6
Francuska	9,5	10,2	10,7	10,7	10,8	10,9	11,1	11,0
Nemačka	9,8	10,2	11,0	10,7	10,8	10,9	11,0	11,1
Grčka	7,2	9,0	9,9	9,5	8,9	8,7	8,3	8,2
Mađarska	6,8	8,0	7,6	7,6	7,5	7,3	7,2	7,0
Irska	5,9	7,7	10,6	9,9	10,1	10,5	10,1	9,4
Italija	7,6	8,4	9,0	8,8	8,8	8,8	9,1	9,1
Latvija	5,9	5,9	6,2	5,6	5,4	5,4	5,5	5,6
Litvanija	6,4	5,6	6,8	6,5	6,3	6,1	6,2	6,5
Luksemburg	5,9	7,3	7,1	6,2	6,7	6,5	6,3	7,2
Malta	..	8,8	8,3	9,6	10,0	9,9	9,8	9,6
Holandija	7,1	9,4	10,4	10,5	10,9	10,9	10,9	10,8
Poljska	5,3	5,8	6,4	6,2	6,2	6,5	6,4	6,3
Portugal	8,4	9,4	9,8	9,5	9,3	9,1	9,0	8,9
Rumunija	..	5,5	5,7	5,4	5,4	5,2	5,1	5,0
Slovačka	5,3	6,6	7,8	7,4	7,7	7,6	7,0	7,0
Slovenija	8,1	8,0	8,6	8,5	8,7	8,8	8,5	8,4
Španija	6,8	7,7	9,0	9,1	9,1	9,0	9,1	9,0
Švedska	7,4	8,3	8,5	10,7	10,9	11,1	11,2	11,1
Velika Britanija	6,3	7,4	8,5	8,4	8,5	9,9	9,9	9,8
EU-28	..	8,7	9,6	9,5	9,6	9,9	10,0	9,9
Albanija	..	6,3	5,3	5,7	5,6	5,7	5,9	..
Makedonija	..	8,0	6,8	6,6	6,8	6,0	6,5	..
Island	9,0	9,2	8,8	8,6	8,7	8,8	8,9	8,8
Crna Gora	..	8,5	6,9	6,9	7,2	6,4	6,2	..
Norveška	7,7	8,3	8,9	8,8	8,8	8,9	9,3	9,9
Srbija	..	8,7	10,1	9,7	9,9	10,1	10,3	..
Švajcarska	9,3	10,3	10,5	10,6	11,0	11,2	11,4	11,5
Turska	4,7	5,1	5,3	5,0	5,0	5,1	5,1	5,2

(Извор: Health at a Glance: Europe 2016 – State of Health in the EU Cycle, OECD Publishing, Paris, (2016), [http://dx. doi. org/10.1787/9789264265592-en](http://dx.doi.org/10.1787/9789264265592-en))

Правци развоја и тежња ка већој ефикасности целокупног здравственог система требало би да се базирају на две основе и њиховом међусобном односу:

Прва, која је односи на развој добровољног (приватног) осигурања

– даља реформа здравственог система и законске регулативе како би се омогућио већи обухват добровољног осигурања. Ту се пре свега треба обратити пажњу на чињеницу да су мали изгледи за веће учешће добровољног осигурања, када је законским одредбама регулисано да скоро целокупно становништво мора бити обухваћено обавезним здравственим осигурањем. У таквој ситуацији тешко је очекивати да ће појединци или компаније који већ морају да издвајају средства за обавезно здравствено осигурање бити мотивисани да плаћају и додатно осигурање. Треба мењати законску регулативу у правцу да се омогући одређеном делу становништва који искаже жељу и потребу за другом врстом осигурања, а не за обавезно здравствено осигурање.

– фискална подршка развоју добровољног осигурања кроз даље пореске олакшице за премије добровољног осигурања

– иновације и далеко веће учешће Фонда на тржишту који такође спроводи добровољно здравствено осигурање и има велику одговорност за развој добровољног осигурања

Друга, која се односи на развој обавезног осигурања:

– системске промене које се односе на здравствене установе које су у плану мреже које обухвата обавезно здравствено осигурање. Већа рационалност и трошење ресурса, учинковитије плаћање медицинског кадра које треба да се више базира на стварном раду, а не унапред дефинисаним плановима и буџетима (чија је тачност упитна). Цео систем требао би да се дефинише по стварним потребама, а не по плановима који нису у потпуности усаглашени са стањем код пружаоца здравствених услуга. Акцент на већој контроли и праћењу опште потрошње како би се створио амбијент у којем нема простора за несавесно трошење ресурса

– менаџмент који ће водити здравствене установе на принципима рационалности и ефикасности (тешко је очекивати од лекара који су топ менаџмент у већини установа да поред своје специфичне професије имају потребна менаџерска и управљачка знања)

– веће укључивање приватног сектора у план мреже обавезног осигурања, како би се повећала општа ефикасност кроз здраву конкуренцију између државних и приватних установа

– нова проактивна улога Фонда као носиоца обавезног здравственог осигурања у Републици Србији. Фонд треба да мења начин пословања са позиције пасивног бирократског апарата усмереног на извршење унапред дефинисаних планова ка активном носиоцу промена у здравственом осигурању који ће бити ослонац комплексног процеса изналагања решења за одрживост здравственог система

– обавезна наплата доприноса у целини без могућности да поједине велике компаније или системи не извршавају доприносе што урушава читав целокупну здравствену заштиту

Ове две основе (добровољно и обавезно здравствено осигурање) на којима би требало да се развијају потенцијали за одрживост и већу ефикасност здравственог система су у суштини међусобно повезане и зависне. Управо у тој међусобној зависности треба тражити простор за даља унапређења.

Не може бити већег развоја и доступности здравственог система без већег учешћа добровољног осигурања као и веће укључености приватног сектора у систем обавезног осигурања.

Проактиван однос наспрот искључивости јесте правац који треба да се прати уколико се жели пронаћи најбоље могуће и пре свега одрживо решење за све веће трошкове здравственог система и бројне проблеме неефикасности. Такође јачање улоге обавезног осигурања и државе као активног носиоца промена јесте нужан услов веће и боље здравствене заштите.

Закључак

Цивилизацијска вредност сваког друштва јесте брига о здравственом стању нације као нужан услов опстанка и развоја. Одлика данашњице јесте велики технолошки напредак, али и све већи трошкови за здравствену заштиту. Такви услови намећу потребу за додатним решењима која ће омогућити одрживост система здравствене заштите. Настојање да се одржи што већи степен универзалности, солидарности и доступности здравствене заштите узрокује да ова област буде једна од важнијих у сваком в које тежи таквим принципима.

Сматра се да на око 5–10% укупне популације одлази више од 70% укупних трошкова у здравственој заштити[5]. Управо овај податак указује потребу о солидарности, али и очекивањима да свако кад се нађе у ситуацији за здравственом заштитом исту и оствари у пуном обиму. Целокупно друштво треба да стави своје ресурсе на располагање како би се ови циљеви реализовали.

Специфичности реализације ових циљева разликују се између држава које на различите начине спроводе финансирање здравственог система. Република Србија суочена је са финансијско тешко одрживим системом здравствене заштите и недовољним средствима која се троше на здравство. Узимајући такве околности у обзир треба уложити још веће напоре како би испунила своје стратегијске циљеве у овој области. Доминантни систем обавезног здравственог осигурања вођен од стране државног Фонда мора да мења своју улогу и позицију. Пре свега својом активнијом улогом, спремношћу на промене и другачију улогу на тржишту. Из бирократске сфере мора се прећи на ефикаснији систем рада и реализације своје мисије, а која је битна и пресудна за цео систем у целини.

Обавезно и добровољно осигурање системи преко којих се финансира здравствена заштита у Србији треба да мењају своју улогу и граде међусобно одржив однос који ће бити основ за одрживост целокупног здравственог система.

Литература

[1] Totić, I., *Neka pitanja u vezi sa finansiranjem zdravstvene zaštite u zemljama – članicama Evropske unije*, *Medicinski glasnik*, vol. 17, broj 43, s. 54–68, 2012.

[2] Saltman, R., Busse, R., Figueras, J., *Social health insurance systems in western Europe*, *Open University press*, 2004.

[3] Janković, D., *Zdravstveno osiguranje kao faktor troškova zdravstvene zaštite*, *Škola biznisa*, broj 4/2011, str. 69–82

[4] *Monografija socijalnog osiguranja SFRJ (knjiga prva)*, Savez zajednica zdravstvenog osiguranja i zdravstva Jugoslavije, urednik dr Bojan Špicar

[5] Projekat „Izgradnja kapaciteta Republičkog zavoda za zdravstveno osiguranje u Srbiji“, GVG/EPOS, www.cbhif.net, datum pristupa 05.07.2017.

[6] Zakon o zdravstvenom osiguranju, „Službeni glasnik RS“, br. 107/2005, 109/2005 - ispravka, 30/2010 - dr. zakon, 57/2011, 110/2012 - US, 119/2012,99/2014, 123/2014, 126/2014 - US, 106/2015., 10/2016. – dr. zakon

[7] Izveštaj o finansijskom poslovanju Republikog fonda za zdravstveno osiguranje za 2016. godinu, Republički fond za zdravstveno osiguranje, Beograd, 2017.

[8] Health at a Glance: Europe 2016 – State of Health in the EU Cycle, OECD Publishing, Paris, (2016), <http://dx.doi.org/10.1787/9789264265592-en>, datum pristupa 10.07.2017.

[9] Strategija razvoja zdravstvenog osiguranja u Srbiji, Republički fond za zdravstveno osiguranje, Beograd, 2013.

[10] Jovičić, K., *Sistemi zdravstvene zaštite i zdravstvenog osiguranja – uporedna analiza u evropskim zemljama*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2014.

[11] Uredba o dobrovoljnom zdravstvenom osiguranju, „Službeni glasnik RS“, 108/08, 49/09

[12] Studija „Mogući pravci povećanja efikasnosti zdravstvenog sistema u Republici Srbiji“, Ernest & Young doo Beograd, 2016.

[13] Andrejić, M., Prdić, N., Obučinski, D., *Uticaj privatnog zdravstvenog osiguranja na socioekonomski razvoj Srbije*, Vojno delo 4/2015, s. 293–300, Beograd, 2015.

ИНОВАЦИЈА МЕНАЏМЕНТА
У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА

Слободан Панић
Народна банка Србије
Марко Андрејић, Марјан Миленков*
Универзитет одбране у Београду, Војна академија
Симона Андрејић
Факултет за пословну економију и право, Београд
Маријан Мирчевски
Универзитет одбране у Београду, ВМА

Развој организације (фирме) услов је опстанка, а подразумева и њено прилагођавање променама окружења и унапређење положаја у окружењу. Срж развоја јесу иновације које су у области менаџмента кључне за развој.

Превелика власт сконцентрисана у рукама малог броја људи у врху организацијске хијерархије чини да капацитет организације за промене постане талац њихове воље и спремности да унапређују своја знања, а таква организација је мање флексибилна и мање отпорна. Строга контрола и надзор могу, у извесној мери, да натерају запослене на послушност, али сигурно гуше иницијативу, креативност и страст, без којих нема напретка.

Планирање, као иницијална управљачка функција, дуго је било добар начин да организација смањи неизвесност коју доноси будућност. Међутим, модерно време не карактеришу само промене, већ и брзина којом се оне одвијају, дубина и свеобухватност, што актерима не оставља времена за предах, обимне анализе и дугорочно планирање. С тим у вези, Руперт Мардок, председник и генерални директор „News Corporation”, изјавио је: „Свет се веома брзо мења. Велики више неће побеђивати мале. Сада ће брзи побеђивати споре.”

Дугорочне прогнозе и планови који су на њима засновани показали су се као недовољно поуздани. Прогнозирање будућности у синергији са проактивним, иновативним деловањем у области пословања, политике, стратегије и менаџмента представља одговор на изазове које доноси турбулентно окружење. За такве изазове потребно је направити адекватне припреме (кадровске, организационе, финансијске, материјалне, психолошке), мобилисати све људе у организацији и ослободити сав креативан потенцијал организације. Стварање услова за укључивање свих запослених у организацији јесте главни задатак иновације менаџмента.

Кључне речи: *иновација, стратегија, иновативни менаџмент, турбулентно окружење, планирање, демократичност, хијерархија, субординација, комуникација, тимски рад*

* marjan.milenkov@va.mod.gov.rs

¹ „Сва открића и иновације дела су мушкараца и жена који су се усудили да пробају нешто непознато. Остати у свету у ком си вазда живео равно је одлучи да водиш ситан и малодушан живот”.

Увод

Свака организација (предузеће, систем) тежи да функционише и опстане у променљивом окружењу, да остварује што боље ефекте и да се развија. Ефекти система директно зависе од конституције (функционалне и структурне) и функционалних обележја система.²

Резултат (ефекти) функционисања система је излаз из система, односно елементи помоћу којих се достижу циљеви због којих је систем основан. Из теорије и праксе је познато да ефекти система директно зависе од конституције и функционалних обележја система.³

У проучавању сваког система и трагању за начинима унапређења његовог развоја, неопходно је открити његове основне (саставне) делове, њихову међусобну повезаност, принципе на основу којих се они конституишу (композиција) и функцио-нишу, као и инструменте којима се регулишу односи између делова и окружења.

Кроз досадашња теоријска и практична разматрања познато је да они организациони системи који су развили адекватне механизме за мерење перформанси система на излазу постижу вишеструко боље резултате у спровођењу пословних процеса, јер своје свеукупно деловање усклађују са постављеним циљевима стратегијски фокусиране организације.

Уколико су битно нарушени односи у систему и односи између система и окружења, предузима се реформа под којом се подразумева „процес мењања владајућих односа мирним путем, на основу аката надлежних државних и друштвених органа или на основу споразума одређених друштвених снага и организације”.⁴ Њоме се обично сређују настали већи поремећаји или уводе напреднији односи који ће осигурати боље функционисање, бржи развитак и афирмацију одређених подсистема. Реформа се, дакле, посматра као еволутивни процес усмерен на корективно деловање на односе међу елементима система и окружења.

Промене у окружењу утичу и на систем. Као одговор система⁵ јавља се реакција помоћу које се амортизује ризик и неизвесност и повећава ефикасност система. Најчешће реакције система су: промене у величини, структури и природи циљева система и односа унутар организације и организације са окружењем.

Ради отклањања раскорака између очекиваног и стварног у реализацији циљева, систем превентивно прибегава *организационим променама* које „представљају процес промене политике и стратегије управљања, технологије, организационе структуре, управљања или људи у систему, с циљем: 1) решавања унутрашњих структурних или функционалних проблема; 2) давања одговора на захтеве окружења и опстанак у њему и 3) антиципирања промена у будућности”.⁶

² Којић, Здравко: Операциона истраживања – модели и методе управљања процесима (ауторизована предавања), Београд, 2002.

³ Исто.

⁴ *Економски лексикон*, Савремена администрација, Београд, 1975.

⁵ Свака перспективна организација, која настоји да се успешно прилагођава променама окружења, мора имати елементе који реагују и на најслабије сигнале индикатора промена окружења.

⁶ Дулановић, др Живко: *Процес организовања*, Менаџмент, ФОН, Београд, 1995, стр. 353.

Тајна успешних организационих промена лежи у фокусирању све своје енергије, не у борби против старог, већ у изградњи новог (Сократ).

Од организационих система захтева се да буду ефикасни,⁷ ефективни,⁸ реактивни и контролабилни.⁹ Такође, треба да буду флексибилни¹⁰ и еластични.¹¹

Организације којима се добро управља су ефективне и ефикасне, како краткорочно, тако и дугорочно (Адиджес).

Научнотехничко-технолошки развој

Због великог значаја за друштвену заједницу, развој (прогрес), а посебно технолошки развој,¹² постао је предмет интересовања науке, али и читаве друштвене заједнице. Развој подразумева унапређење перформанси система или начина обављања

⁷ Ефикасност представља начин на који се извршава неки процес. Да бисте постали ефикасни морате бити организовани, систематични, програмирани и не испробавати нова решења. Бити ефикасан значи следити процес који користи најмању количину енергије и на најмању меру своди расипање енергије. Ефикасност је последица поштовања праве форме, не дозвољава простор за грешке, искључује процес учења, размишљање, иновирање и бирање. У ствари, што се више тежи ефикасности, мање ће те грешити, учити, иновирати и бићете мање ефективни на дуге стазе.

⁸ Бити ефикасан значи обезбеђивати жељену функцију у високој мери и задовољавати интересе својих клијената (корисника производа и услуга). Да бисте постали ефективни треба да експериментишете са изборима (правите грешке, расипате енергију), испробавате нова решења, нове производе и нове услуге и сл.

Да би организација била ефективна треба да задовољава, у великој мери, потребе својих клијената, које се учестало мењају, много брже од времена које је потребно да се организација реорганизује како би ефикасно задовољила те потребе. Што је већа брзина промене, мање су шансе да се ефективност и ефикасност ускладе.

У окружењу које се мења потребе ће се или задовољити али неефикасно, или ће организација настојати да сачува своју ефикасност одбијајући да промени своје производе или услуге, што ће је сигурно учинити ефикасном, али не и ефективном.

Што је већа брзина промене, организација мора у већој мери да жртвује ефикасност како би била ефективна. Ако организације нису вољне да жртвују ефикасност, мораће да жртвују ефективност, а то је већа штета односно мања добит.

⁹ Реактивност и контролабилност предузећа су његова комплементарна својства. Реактивност се односи на осетљивост организационог система (предузећа) на промене окружења (подразумева проток времена од момента када је могућа промена сигнализирана до момента када се стварно промена догодила), док је контролабилност атрибут способности предузећа да контролише ситуацију креирањем организационих услова (ресурса), као што су флексибилност технологије, флексибилност људског ресурса, флексибилност организације, флексибилност организационе културе, флексибилност информационог система.

¹⁰ Флексибилност је врло пожељно својство – способност организације (Волберд). Флексибилна стратегијска опција организације је резултат интеракције контролабилности и реактивности (организационог система, предузећа и.т.сл.), на једној и динамичких способности система, на другој страни.

Флексибилност организационог система (предузећа) може се посматрати као унутрашња и спољашња.

Унутрашња флексибилност подразумева управљачку способност прилагођавања (адаптације) захтевима окружења. Спољашња (екстерна) флексибилност је управљачка способност утицаја на окружење, тако да предузеће постане мање осетљиво на екстерне промене.

¹¹ Еластичност подразумева избор варијанти решења, организационих и технолошких структура које омогућавају брзи прелазак са постојећег на друго организацијско решење ако се промене околности и не испуне претпоставке, на којима је неко решење засновано, што се може остварити ако се рачуна с већим ресурсима, с већим резервама и с краткорочном оријентацијом, односно интервалом предвиђања или континуираним планирањем и ажурирањем планских решења.

¹² Људски развој се у последњих стотинак година није много променио, али технолошки јесте. Захваљујући технолошком развоју „велике рибе више не једу мале – већ брзе рибе једу споре“.

неког посла. Развој подразумева и прилагођавање променама у окружењу и унапређење положаја организације у окружењу и главни је услов опстанка. Научнотехничко-технолошки прогрес у највећој мери је детерминисан резултатима научноистраживачког рада. Научни развој подразумева развој научних дисциплина и наука у оквиру општеприхваћених научних поља: природно-математичко, техничко-технолошко, друштвено-хуманистичко и медицинско-биолошко поље, али и удружено – синергијско дејство наука и научних дисциплина. Наука, техника и технологија су међусобно повезане и међусобно зависне. Такође, развој и напредак у једној области нужно је условљен развојем у остале две. Научнотехничко-технолошки прогрес подразумева (на знању засновано) побољшање постојећих и проналазак нових метода производње и услуга, ради целисходније организације процеса репродукције, као и побољшање постојећих и проналазак нових производа. Он обухвата:

- процес усавршавања елемената производње и услуга,
- усавршавање и унапређивање метода, организације и управљања производњом и услугама
- стварање нових производа и услуга.

Научни и техничко-технолошки прогрес обухвата сталан, на науци заснован процес:

- усавршавања елемената производње (средстава за рад, предмета рада, извора енергије) и услуга, обучености и оспособљености за рад, производних метода, организације и управљања производњом у чијем се резултату постиже повећање друштвене продуктивности рада;

– стварања нових производа и услуга или нових врста већ познатих производа, што резултира ширењем круга друштвених потреба и обезбеђивањем њиховог пуног задовољења.

Нова достигнућа у науци, техници и технологији представљају најважније елементе друштвеног и привредног развоја једне земље.¹³

Значај научног и техничко-технолошког прогреса за развој друштва испољава се у следећем:

- вишеструко утиче на динамизирање општег напретка, јер шири границе коришћења појединих елемената у процесу производње;
- мења значај појединих фактора производње;¹⁴
- повећава ефикасност у процесу производње;
- делује на промене у привредној структури.¹⁵

У земљи као што је Србија, научни и техничко-технолошки прогрес је изузетно важан чинилац општедруштвеног и привредног развоја који смањује технолошко заостајање за развијеним земљама и доприноси достизању бољег животног стандарда становништва.

У технолошком развоју разликују се четири фазе развојног циклуса: иновација, имитација, технолошка конкуренција и стандардизација. Иновација представља проналазак и увођење новог технолошког процеса у производњи (услугама) или новог производа за тржиште. Ако се уведена иновација покаже успешном друга пред-

¹³ Деветаковић С., Економика Југославије, Економски факултет, Београд, 1995, стр. 4-61.

¹⁴ Као динамичан фактор привредног развоја.

¹⁵ На тај начин што неједнако захвата разне производе, гране или делатности, а различити су му правци, интензитет и ефекти.

узећа је имитирају или настоје да што више унапреде властиту технологију, како би поправили пословне перформансе (већа продуктивност, мањи трошкови по јединици производа, смањење цене коштања производа, подизање квалитета и др.). Тако се интензивира конкурентска борба на тржишту.

Оваква међусобна технолошка конкуренција води стандардизацији технологије, чиме конкуренција између предузећа *прелази са технолошког на чисто економско поље* (нпр. конкуренција привредном пропагандом, снижење цена, боља понуда купцима и др.).

Посматрајући технолошки прогрес са економског аспекта, могуће је идентификовати следеће фазе у његовом временском циклусу:

- проналазак (*инвенција*),
- примена проналаска (*иновација*) и
- ширење примене проналаска (*дифузија*).

Временом долази до скраћења интервала од научног проналаска до његове примене.

Корист од сталног технолошког напретка има онај произвођач који први примени иновацију, смањи трошкове производње испод друштвеног просека, а производе продаје по просечној цени, остварујући екстра доходак.

Научна и техничко-технолошка открића у свету везана су за различите фазе развоја људског друштва и јављала су се у појединим деловима света у различитим временима.¹⁶ Технолошки прогрес делује позитивно и на промене у привредној структури, што се види у непрекидном увођењу нових производа, настајању нових делатности, па чак и нових нових привредних грана.

Технолошки развој може се квалификовати као најдинамичнији фактор привредног развоја. У том смислу он мења значај појединих чинилаца производње. Делује на квалитет развоја свих елемената економског потенцијала, шири границе коришћења, те подиже ефикасност рада. Повећањем ефикасности употребе свих фактора привредног развоја, технолошки прогрес утиче на то да се у развоју мање драстично испољава ограниченост појединих елемената и омогућава супституцију дефицитарних. Такође, утиче на промене у комбинацији фактора који се користе за развој, са основном тенденцијом да буду све квалитетнији. Технолошки напредак делује на промене у привредној структури. Он не погађа равномерно све производе, групе, гране или делатности, тј. различити су му правци, интензитет и ефекти. Посматран у међународним оквирима, он изазива значајне промене – најбрже се примењује у најразвијенијим земљама, водећим у једној или неколико области, а дифузијом на остале земље подстиче и њихов напредак. Глобално, то води развоју и трансформацији светског економског система. Гледано са тог становишта, он делује и на сталан раст обима производа и услуга, који постају доступни све ширем кругу потрошача у свету.

Имајући у виду све наведене правце деловања, може се закључити да је технолошки прогрес најдинамичнији фактор раста и развоја привреде.

¹⁶ Нека општа открића која су покренула свет јесу: откриће ватре, проналазак метала, проналазак точака, откриће барута и експлозива, проналазак парне машине, откриће електрицитета, откриће магнетизма, откриће електричне енергије, контролисани распад атомског језгра, проналазак издвајања ретких елемената и сл.

Развојем технике и технологије на научним сазнањима и препорукама јача се техничко-технолошки потенцијал¹⁷ једне земље. Технички потенцијал можемо дефинисати као свеукупност створених материјалних система који могу бити употребљени за остварење одређених циљева. Основна сврха техничких достигнућа је сте раст конкурентности, али и стварање бољих услова за живот. Наиме, техничка супериорност директно јача материјалну базу друштва, а само богата друштва су у могућности да воде социјалну политику.

Међутим, још од првих техничких открића кренуло се и са њиховом применом у војне сврхе. Дакле, достигнути ниво развоја технике је (у великом броју случајева) примарно коришћен за деструкцију, разарања, изазивања страдања и патњи народа, па тек онда за позитивне циљеве.

Значај техничког развоја за свакодневни живот¹⁸ људи и за остварење економских и друштвених циљева је огроман. У великој мери овим циљевима доприносе и нове технологије. На данашњем степену развоја, без техничког развоја државе не могу достићи прокламоване циљеве. Научни и техничко-технолошки развој отварају широке могућности за развој друштва у целини (од човека као појединца па до државе у целини и одбране земље, као њеног интегралног дела).

Међутим, треба нагласити да развој сам по себи не води крајњем циљу, уколико не дође до формирања јединствене развојне политике у којој треба да учествују сви фактори друштва: политика, привреда, наука, одбрана, безбедност, невладин сектор, грађани и њихова удружења. Не треба изгубити из вида да развој науке и технологије носи и озбиљне ризике, уколико се отме контроли и усмери ка неодговорној примени, за уништавање људи, материјалних добара и животне средине. Историја стално опомиње на бројне примере злоупотребе знања против човека, уместо за добробит људи и друштва. Једно је сигурно – развој науке и технологије ће и убудуће мењати начин на који живимо и радимо, а ми треба да утичемо да те промене буду у корист, а не на нашу штету и штету будућих генерација.

Иновације

У основи, иновација¹⁹ је примена нове или побољшане, поступка, производа, услуге или процеса која доноси нове користи или квалитет у примени. Иновације, у ширем смислу, доносе побољшања у следећим сегментима: конструкција производа (технолошке иновације), иновација процеса, организације рада или пословања, иновација услуга и др. У условима жестоке конкуренције и великих турбуленција предузећа која се не иновирају осуђена су на стагнацију, а „стајање у месту” данас је исто што и пропадање.

¹⁷ Потенцијал означава могућу моћ или скривену, латентну моћ; оно што се може догодити а проистиче из потенцијалних или поседујућих способности.

¹⁸ Покушајмо замислити наше животе без савремених техничких достигнућа (струја, лифт, кућни апарати, интернет, превозна средства, мобилна телефонија, медицински скенери, ласерски уређаји, софистицирани уређаји – машине у свим привредним гранама и областима итд.).

¹⁹ Википедија (09.08.2014).

Генерално, иновација је сваки захват којим се смањују инпути, тј. трошкови производње и администрације, повећава или искоришћење опреме или времена, побољшава квалитет производа или услуга, повећава сигурност, смањује шкарт, унапређује пласман роба и услуга и др., односно свака мера која води ка јачању конкурентности.

Посебна врста иновација су технолошке иновације. Оне крећу од категорије корисног предлога, преко техничких унапређења до изума и свом власнику могу осигурати битну конкурентску предност, тј. монопол. У било ком сегменту економије не постоји ниједна акција предузећа која му може обезбедити предност на тржишту, као што је то иновација. Посебно је важна улога иновација у предузетништву, па се и дефинише као трајно настојање да се тражењем иновација и њиховом комерцијализацијом оствари профит.

У складу са претходним тврдњама, иновације се, у ширем смислу, односе на: организацију, пословање, администрацију и друге сегменте пословања, на увођење нових поступака, производа и процеса, а у ужем смислу на интелектуално власништво, које садржи следеће категорије: изум, патент, лиценцу, *know-how* (знати како), индустријски дизајн и друге облике интелектуалног власништва. На пример: топографија полупроводничких производа; дизајн; ауторство; жиг; вербални жиг који садржи карактеристичне речи или слоган и фигуративни жиг који садржи графички обликован знак (логотип, графички обрађен текст – служи за означавање производа и услуга); ознака географског порекла која се обично користи када је локација где је произведен или узгојен производ у тесној вези са реномираним квалитетом производа.

Иновација²⁰ представља главни императив за сваку компанију која жели да опстане и траје у временима када је све убрзано до граница да се једва може пратити, а конкуренција заоштрена до невероватних размера. Око тога се, углавном, сви слажу. Спорење настаје око тога који вид иновације²¹ има највећи потенцијал да створи вредност за компанију и обезбеди јој конкурентску предност. У зависности од тога да ли у фирми преовладава традиционалан или модеран концепт управљања, тежиште је на једном од следећих сегмената: иновацији пословања, иновацији производа, иновацији политике и стратегије пословања²² или иновацији менаџмента.

²⁰ Нема иновације ако понављаш оно што је имало ефеката у прошлости.

²¹ Душа економије знања је непрекидна тежња према иновацијама, а извор њене снаге је образовање. У данашњем свету конкуренција моћи држава суштински представља конкуренцију нивоа знања (Ли Теин).

²² Политика пословања представља скуп правила и принципа у оквиру којих се врши одлучивање и планирање акција.

Политика пословања, по свом облику, представља скуп свих начелних одлука, смерница, критеријума, ставова, правила понашања, принципа и поступака (јединствених и стандардних) којих се у току пословања и функционисања (планирање, одлучивање, реализација одлука) морају придржавати сви органи у систему и сви појединци, како би се осигурало њихово јединствено поступање (хомогена акција) и усклађено деловање (координирано садејство) усмерено на постизање одређених циљева.

Стратегија пословања представља скуп правила у алгоритамском облику која се користе при решавању управљачких задатака и доношењу управљачких одлука.

Алгоритам је одређени поступак (програма) који прописује какве операције и у ком поретку треба извршити над датим величинама како би се добио резултат. Особине су му дискретност, одређеност и мањковност. Описује се помоћу блок-дијаграма и логичких шема алгоритма.

Иновација пословања фокусира се на пословне процесе у организацији (продаја, набавка, производња, дистрибуција, додатне услуге које се пружају клијентима и сл.). Веома је значајна за компанију, али не обезбеђује предност на дужи рок. Компаније тешко могу пронаћи модел пословања који је потпуно нов и револуционаран, а конкуренција може лако имитирати модификације. Стога, чак и веома креативне идеје обезбеђују предност за компанију само извесно време, након чега постоје уобичајен начин пословања у грани.

Иновација производа може веома брзо да изведе фирму из анонимности и обезбеди јој пионирски профит. Због неефикасне правне заштите патената (посебно на глобалном нивоу) сви добри производи се „преко ноћи“ копирају. Осим тога, све бржи технолошки напредак омогућава да нове компаније престигну дојучерашње пионире (пример „Самсунга“ и „Нокије“ у производњи мобилних телефона). Због тога иновације производа ретко обезбеђују иноватору положај гранског лидера на дужи рок.

Иновација стратегије представља виши ниво иновативности и има потенцијал да компанији обезбеди знатну предност у нешто дужем периоду. Међутим, гледано дугорочно, иновативна стратегија је, такође, подложна копирању од стране конкуренције. На пример, након што је јединствена стратегија *Southwest Airlinesa* донела велику популарност овој компанији, читава група америчких јефтиних авио-превозника, као што су: *Frontier, Jet Grue, Air Tran, America West* и друге, копирала је цело поглавље њене нове стратегије, покушавајући да достигне њен успех. Не треба занемарити велике трошкове, као и потенцијалне ризике које носи имплементација нове стратегије.

Иновација менаџмента омогућује подизање ефикасности и стварање предности које је тешко имитирати. У поређењу са другим видовима иновације, она има моћ да доведе до великих и трајних заокрета у подизању свих параметара пословања. Иновација менаџмента је свака активност која у знатној мери мења начин на који се обавља посао у организацији или се знатно мењају организациони облици. Иновација менаџмента мења начин на који менаџери раде²³, послове чини не само ефикаснијим већ и хуманијим и подстиче друштвено одговорно понашање.

Иновације менаџмента

Изванредан пример иновације менаџмента представља компанија *Innocentive*. Она се, након што се издвојила из фармацеутске компаније *Eli Lilly*, посветила решавању проблема који задају тешкоће развојно-истраживачким тимовима у многим компанијама. По принципу аукцијског форума омогућила је заинтересованим фирмама са одређеним проблемима да потраже помоћ од мреже коју чини више од 70.000 научника из целог света. У прве три године постојања, *Innocentive* је потрошио преко милион долара као фонд за награде, намењене онима који решавају проблеме. Након што је пронашао ефикасан механизам за рационално распоређивање капитала,

²³ У будућности ће менаџери све мање бити управљачи, а све више Coach-1 (тренери стручњака различитог профла).

у ситуацији када се компанија суочава са више потенцијално привлачних пројеката, *Du Pont* је постао амерички индустријски гигант. *Procter & Gamble* је још почетком 30-их година прошлог века започео концепт стварања и управљања брендovima. У то време, замисао да се од нематеријалних улагања створе вредности била је сасвим нова. У току 2007. године ова компанија је у свом пословном портфолију имала 16 сјајних брендова, који су остварили годишњи промет од преко милијарду долара. *Visa*, прва „виртуелна“ компанија у свету, свој успех дугује организационој инвентивности. Кључни изазов менаџмента био је изградња организације која банкама омогућава да се надмећу за наклоност клијената, док истовремено сарађују око питања као што су: инфраструктура, стандарди и изградња бренда. Тако је створен конзорцијум светских размера, који повезује више од 21.000 финансијских институција и 1,3 милијарди власника картица. Визина мрежа сваке године одради преко 2 трилиона долара који се потроше у куповини, што је 60% свих трансакција кредитним картицама.²⁴

Тојота је најпрофитабилнији произвођач аутомобила на свету. Такав успех компанија је постигла захваљујући јединственој способности да укључи запослене у решавање сложених проблема, са циљем да се повећа ефикасност и квалитет. Тојотин производни систем је „систем људи који размишљају“, за разлику од конкурената где постоји подела на организационе делове који производе и делове који се баве развојем и унапређењем пословања. Само у 2005. години јапански радници осмислили су преко 45.000 идеја за унапређење производа или процеса. Захваљујући томе ова компанија је постала светски лидер, са најмање шкарта по возилу и са најмањим утрошком радних сати по јединици производа. Конкуренцији је требало много година да схвати да стратешка предност Тојоте није технологија, већ организациона култура²⁵ и клима²⁶ који афирмишу заједништво, поверење,²⁷ уважавање и отвореност између запослених и менаџмента.²⁸ Зато њихов модел пословања тешко копирају западни произвођачи, код којих постоји стриктна подела рада и надлежности и где се за унапређење квалитета и подизање ефикасности ангажују стручњаци.

²⁴ Гари Хамел „Будућност менаџмента“ Аsee, Нови Сад, 2007, стр. 35-36.

²⁵ Подразумева вредности организације, веровања, норме, неписана правила, понашања и разне праксе које колективно дефинишу начин на који се посао обавља. То је скуп заједничких ставова, вредности и убеђења и пракси у раду људи који се свакодневно манифестују у понашању људи. Препознаје се у једној организацији на основу ставова, одлучивања и понашања кључних људи у организацији и индикатора организационе климе.

²⁶ Организациона клима односи се на опажање и осећање које запослени имају према атмосфери у колективу (да ли су добродошли, потребни и корисни, осећај припадности организацији и поистовећивање са њом), односно расположењу које у колективу продукује доминантна организациона култура која је створена и која се негује у њиховој организацији. Клима се обликује путем конкретних понашања: персонална политика, политика расподеле, метод и стил руковођења и др.

Организациона култура је реална „ситуација“, а клима представља перцепцију запослених те ситуације. Култура је заједничка за целу организацију, а клима се разликује у појединим организационим целинама, односно код појединаца.

²⁷ Стјуарт Дајмонд: Трошкови неповерења међу људима у Србији износе 2,1 милијарду долара, што је довољно за отварање 400.000 радних места.

²⁸ То подразумева одсуство пасивних и одбрамбених стилова понашања и агресивног наступа менаџмента. Запослене треба посматрати као вредност, а не као трошак. Дакле, пожељно је подстицати конструктивну организациону културу и вршити већу дистрибуцију утицаја и укључење запослених у иновације и одлуке, подстицајно окружење и демократску атмосферу. Више емпатије према запосленима. Старим методама се не могу постићи нова решења и бољи резултати.

Концепт управљања сличан оном који је примењен у Тојоти, почео је од 1999. године да развија фирма *Whirpool*. Идеја председника компаније Дејва Витвема била је да иновација постане кључна компетенција и да се свим запосленима пруже одговарајући алати и обука, како би постали иноватори и носиоци промена. За овај системски преокрет стварања мреже појединачних иновација и повезивање процеса више-струког управљања одређен је рок од пет година. Обезбеђени су и респективни фондови за финансирање пројеката који су истински иновативни. *Whirpool* је 2005. године инкасирао 760 милиона долара од нових производа, што је изузетно повећање у поређењу са 10 милиона долара у 2001. години. Осим тога, у току је било 568 пројеката иновације, од којих је 195 било спремно да се пласира на тржиште. Компанија планира да приход од нових производа достигне три милијарде долара.²⁹

Оно што представља основну карактеристику нашег времена јесте све већа брзина којом се дешавају промене, због чега је прилагодљивост појединца и организације на великом испиту. Најважније питање које се поставља пред сваку компанију у 21. веку гласи: *„Да ли се мењамо брзином којом се мења свет око нас?”* Већина компанија даје одричан одговор. Организације полазе од погрешне претпоставке да су стратегије, пословни модели, компетенције и кључне вредности трајни и непроменљиви. Ако су за компаније с почетка 20. века императив били: економија обима, ефикасност и контрола, за данашње компаније изазов представљају брзина промена, прилагођавање стратегија и изградња организационе културе у којој је иновација свачији посао, тј. стварање таквог радног окружења које подстиче запослене да дају свој максимум. Упркос томе, већина лидера и даље верује да се креативност уско дистрибуира у популацији запослених. Према овом становишту постоји незнатна мањина појединаца који су веома инвентивни и велика већина која то није. Примери успешних компанија говоре управо супротно. Ако неко није креативан на свом послу, то није зато што нема машту, већ зато што му није пружена прилика. Тојота је постала светски произвођач аутомобила број један у свету, у грани са изузетно јаком конкуренцијом, иновирајући управљање тако што је укључила запослене у решавање проблема. Организациони делови који се баве развојем и истраживањем имају своје место, али не могу бити замена за све запослене у компанији,³⁰ под условом да руководство жели и има начин да их мотивише.

Супротно општеприхваћеном мишљењу, оно што у компанијама спречава иновацију најчешће није страх од ризика већ су то менталне баријере. Руководиоци који већ дуго раде у организацији везани су за стратегије и пословне моделе, које су сами креирали и који су некада доносили добре резултате. Та веза понекад је веома јака, па чак и ирационална, а покушаји да се уведу иновације доживљавају се као атак на личност. У таквим околностима, иновативни појединци са доњег дела хијерархијске лествице могу или да одустану од своје идеје или да је прилагоде конвенционалном начину размишљања, како би обезбедили подршку оних који се налазе на врху. Таква деградација основне идеје представља немерљив губитак за компанију.

²⁹ Michael Arndt „Creativity Overflowing”, Bussiness Week, May 8, 2006.

³⁰ Добрим вођењем могуће је остварити синергијски ефекат деловања запослених.

Још један проблем за запослене представља недостатак времена за креативно бављење послом у оквиру редовног радног времена. Већина појединаца једино на послу има све неопходне ресурсе, али не и потребно време,³¹ пошто им је радни дан испуњен рутинским активностима. Уколико жели да активира креативни потенцијал својих запослених, компанија мора да им омогући да један део времена раде нешто што нема везе са мисијом или да креативно размишљају. Без обзира на то што на први поглед пружају добре услове за рад, већина модерних фирми су само делимично хумане. Оне апсолутно преферирају дисциплину, тачност, ред и рационалност, занемарујући креативну страну личности, која се изражава кроз оригиналност, смелост, полет и умешност. Последица таквог односа према запосленима јесте да организације систематично не достижу свој потенцијал, а људи се осећају неоствареним.

Консултантска фирма *Тауерс Перин* је 2005. године спровела истраживање међу 86.000 запослених који раде у великим и средњим компанијама, у 16 земаља, на свим континентима. Резултати су били алармантни. Преко 85% људи сматрало је да нису довољно ангажовани на свом послу.³² Компаније широм света само делимично користе потенцијал својих запослених, чиме се може објаснити зашто је толики број организација неспособнији од људи који у њима раде, као и контраст између суштинске природе људских бића и суштинске природе фирми у којима раде (људи су, бар у почетку, креативни, не мире се с погрешним стварима, жељни су доказивања, желе да мењају ствари набоље, док су организације, нарочито оне у јавном сектору, круте, инертне, резистентне према променама и много чешће прогањају креативце него што их награђују).

Људске способности које доприносе постизању пословног успеха могу се сврстати у хијерархијске нивое. На дну се налази *послушност* – способност да се следи правац и поштују правила, следи *марљивост*, која указује на савесност и организованост. Трећи ниво су *знање* и *интелект* – за које фирме троше доста напора и новца, како би довеле паметне људе који су спремни да унапређују своје вештине и да препознају добру праксу. Виши ниво је *иницијатива* – то су људи који трагају за новим изазовима и увек траже нове начине да додају вредност. *Креативност* је следећи ниво и он се односи на људе који су радознали и желе да разумеју и мењају суштину ствари. На врху пирамиде је *страст*³³ – ретка особина, која намеру претвара у остварење.

Људи који поседују страст прелазе све препреке и никада не одустају, а неки од њих имају и моћ да своју идеју претворе у масован покрет. Већина руководица високо цени иницијативу, креативност и страст, али се не одриче своје улоге да надгледа, контролише и администрира, занемарујући при том чињеницу да су *највредније људске способности управо оне којима се не може управљати*. Запослене је могуће присилити да буду послушни и марљиви, али их принуда не може учинити креативним и посвећеним. Уколико је управљачка контрола већа, а процедуре

³¹ У оквиру радног времена запосленима треба обезбедити и време за размишљање. „Имај времена за рад – то је цена успеха; имај времена за размишљање – то је извор моћи”.

³² Towers Perrin „Winning Strategies For a Global Workplace”, Executive Report, 2006.

³³ Страст, наду и генијалност треба непрекидно развијати код запослених.

строже, запослени ће се са мање страсти односити према свом послу. На сличан начин делују хијерархија и субординација. Хијерархијски нивои су добри у обједињавању напора и координирању активности већег броја људи који имају различите улоге, али су веома лоши за особине са врха пирамиде способности, због чега бирократски конципиране фирме, по правилу, имају слабије резултате. Како би запослени испољили најбоље црте своје личности и своју способност, уместо присиле потребна је мотивација и радно окружење које ствара морални императив.

Иновација управљања треба да започне са три основна питања:³⁴

1. На који начин можете да проширите степен слободе³⁵ ваших запослених, тако што ћете мање управљати, не жртвујући при том усредсређеност, ред и дисциплину?

2. На који начин можете да створите компанију у којој ће дух заједнице, а не машинерија бирократије повезивати људе?

3. На који начин можете да увећате осећај мисије који људи имају у целој организацији, како би их стимулисали на изузетан допринос?

Присталице „интелектуалног апартхејда“ сматрају да су креативност и таленат строга привилегија малог броја људи. Успешне организације су, међутим, доказале да је много важније од самог талента радити на томе да се он развије кроз учење и праксу. Компанија *Whirpool* је одличан пример правилног односа према овом проблему. Она је армији од 35.000 својих радника приближила принципе пословне иновације. Ова инвестиција им се убрзо вратила кроз милионски вредне иновације и место у врху листе часописа *Фортуне*: „100 фирми у којима је најбоље радити“.

Компанија *Whole Foods Market* је пример иновативног пословног модела, који је овој фирми донео невероватан успех.³⁶ *Whole Foods* је савршен пример контраста: слободе и одговорности, заједнице и унутрашње конкуренције, генерисања огромног профита и друштвене мисије. Данас је ова компанија гигант који у свом саставу има 194 продавнице, остварује 6 милијарди долара годишње од продаје и најпрофитабилнији је продавац хране на мало (мерено оствареним профитом по квадратној стопи). У 15 година након иницијалне јавне понуде акција 1992. године, цена акција компаније је скочила за 3.000%, што је неупоредиво више од њених главних конкурената. У периоду између 2000. и 2007. године приходи од продаје су расли у просеку 11% годишње, што је троструко више од просека гране. За овако добре резултате заслужан је посебан модел управљања компанијом. Он представља синтезу демократије и дисциплине, поверења и одговорности, заједнице и оштре унутрашње конкуренције. Основна организациона јединица није продајни објект, као што је то случај у другим сличним системима, већ тим. Тимови су мале радне групе са великим овлашћењима, а свака продавница има 8 тимова који покривају све сегменте. Најважније одлуке, као што су: запошљавање, поруџбине, цене, уређење простора, унапређење продаје и слично не доноси топ менаџмент већ тимови. Због тога свака продавница има јединствену понуду производа. Овај изузетан степен аутономије преноси једноставну, али снажну поруку – „*Ви, а не неко изнад вас или*

³⁴ Гари Хамел „Будућност менаџмента...“, стр. 80.

³⁵ Без слободе и креативности нема стваралаштва.

³⁶ Julia Boorstin „No Perservatives, No Unions, Lots of Dough“, *Fortune*, September 15, 2003.

у *ваше име, контролишете свој успех!*" Ову слободу прати и висок степен одговорности. Хијерархија у доношењу важних одлука, такорећи, не постоји, јер неопходни извршиоци који су на извору информација имају и овлашћења да адекватно реагују. *Whole Foods* троши неупоредиво мање времена за реаговање на промене³⁷ на тржишту у поређењу са конкуренцијом, чиме стиче одлучујућу предност. Притисак колега из тима на сваког појединца представља замену за класичан надзор и контролу од стране менаџмента. Давање тако великих овлашћења запосленима демонстрира поверење које руководство има у њих.

Транспарентност *Whole Foods*-а не односи се само на податке о платама и бонусима, већ и на све остале релевантне финансијске и оперативне показатеље (дневни ниво продаје по продавницама, продаја коју оствари тим, трошкови производа, профит сваке продавнице и сл.). Менаџмент верује да не можете имати висок степен поверења у организацији у којој постоји мноштво тајни. Заједништво у компанији демонстрира се и кроз дистрибуцију акција и лимитирање распона плата. Појединац може да добије највише 19 просечних плата, а 93% акција је у власништву оних који нису на руководећим местима. У већини других компанија распони плата су много већи, док је највећи број акција у рукама неколико челних људи. Осећај заједништва се јача и кроз систем награђивања који прати резултате тима. Унутар компаније влада оштра конкуренција. Тимови пореде своје резултате са властитим реперима из прошлости, са другим тимовима из истог продајног објекта и сличним тимовима на нивоу компаније. Успех се директно претвара у признања, унапређења и бонусе. Оцењивање продавница врши и руководство из седишта компаније, десет пута годишње, увидом у 300 различитих показатеља, а посебно се уважава оцена коју свако продајно место добија од својих купаца.

Друштвена одговорност *Whole Foods*-а демонстрира се залагањем да се промени индустријализација у производњи хране и да се људима понуди квалитетније јело. Све то прати висока свест о потреби заштите животне средине. Друштвено прихватљив модел понашања компанија преноси на фирме сараднике којих има више од 30.000. Мисија компаније је тако формулисана да је прихвата свако од запослених, јер може да сагледа своје место и улогу у њој.

Јединствени систем управљања *Whole Foods*-а заснива се на споју карактеристичних принципа менаџмента: љубав–заједница–аутономија–равноправност–транспарентност–мисија.

Конкуренција је годинама безуспешно покушавала да понови успех ове компаније, копирајући асортиман производа, цене, погодности, изглед објеката, унутрашње уређење и сл. Коначно су схватили да је „тешко пратити мету која се тако брзо креће“. Када се све то узме у обзир, не изненађује што се *Whole Foods* налази на *Фортунине* листи „100 компанија“ још од 1998. године, када је листа први пут објављена. Компанија је 2007. године била на 5. месту ове листе. Данас се на пословним школама широм света *Whole Foods* изучава као пример изузетног домета иновативног менаџмента у стварању тимског духа.

³⁷ Свет се веома брзо мења. Велики више неће побеђивати мале. Брзи ће побеђивати споре (Rupert Murdoch, председник и генерални директор компаније News Corporations).

Када је 1958. године, након 17 година рада у *Du Pont*-у, Вилбер (Бил) Л. Гор одлучио да напусти ову компанију, имао је само један циљ – да изгради фирму која је посвећена иновацији.³⁸ У следећих неколико деценија Горова визија је остварена у виду *W. L. Gore & Associates* компаније, која је изграђена на принципима менаџмента који су непознати великој већини других фирми. Његова компанија данас остварује 2,1 милијарди долара годишње и запошљава преко 8.000 радника у 45 фирми широм света. Најпознатији производ фирме је „*Ламинат Гортех*“, материјал који је довео до револуције у производњи гардеробе која пропушта ваздух, али је непромочива. Остали асортиман укључује огромну гаму различитих производа. Горови пионирски производи налазе се у обући, одећи и опреми експедиција које путују на Северни и Јужни пол и које освајају Монт Еверест. Његови медицински производи (хируршке мрежице и синтетички васкуларни драфтови) уграђени су у више од 13 милиона пацијената. Његова влакна уткана су у одела Насиних астронаута. Компанија непрестано улази на нова и неистражена тржишта и стиче предност. То је слушај и са жицама за гитару *Еликсир* и концем за хигијену зуба *Гладе*.

У сваком тренутку у компанији *Гор* развија се на стотине нових пројеката, што је просто невероватно ако се зна да је део који се бави развојем релативно мали. Одговор се крије у револуционарно измењеном начину управљања компанијом. Организациона структура је потпуно равна, не постоје слојеви менаџмента, као ни организациона шема. Мали број људи има титуле и нико нема шефа. Као и у *Whole Foods Market*-у и у *Гор*-у су основне радне јединице мали тимови који управљају сами собом, а сви деле два заједничка циља – зарађивати и забављати се. „Решеткаста“ организациона структура омогућава повезивање сваког појединца у организацији са свима осталима. Линије комуникације су директне – особа са особом, тим са тимом. За разлику од хијерархијски постављене организације, равна структура подразумева густу мрежу међусобних веза (решетку), у којој информације могу да теку у свим правцима, без филтера и посредника. У мрежи сваки појединац служи својим колегама а не шефовима и не мора да ради преко посредника да би сарађивао са другим запосленима. Запослени се охрабрују да се сусрећу у директним контактима и да разговарају уместо да користе електронску пошту. *Гор* је на најбољи начин искористио склоност људи да заобилазе формалне процедуре и потребу да послове извршавају директно и лако. У овој компанији су схватили да је ауторитарна структура највећа сметња слободном понашању појединца, а да је слобода први услов за креативност.

Већина компанија успоставља хијерархијску структуру из бар три разлога: прво – да би се са виших на ниже нивое преносили задаци усклађени са основном стратегијом, друго – да би се обезбедила дисциплина и треће – да би се избегла оперативна анархија. Горов одговор на потенцијалне ризике је: „Ми немамо шефове, али имамо мноштво лидера“. У овој компанији виши руководиоци не постављају ниже руководиоце. Члан тима постаје лидер када то процене његове колеге. Његов утицај у тиму не зависи од позиције на лествици, већ од способности да прави резултате и да гради тим. За такав ауторитет *Гор* користи израз „природно лидерство“. Моћ коју лидер има је веома релативна, јер тим може да отпусти шефа чим процени да не ради добро.

³⁸ Гари Хамел „Будућност менаџмента...“, стр. 99-116.

Због тога се шефови труде да изнова задобију поверење својих колега и да на тај начин задрже своју позицију. Они не могу да злоупотребе своју моћ коју им даје позиција, пошто је и немају. Један од кључних Горових принципа гласи – у организацији у којој влада велико поверење и у којој постоји мала доза страха запосленима није потребна велика контрола, њима су потребни ментори и подршка.

Систем награђивања у овој компанији је веома једноставан. Већи допринос значи већу награду, због чега запослени настоје да на себе преузму што више обавеза. Избегавање обавеза се апсолутно не исплати. Притисак за веће ангажовање не потиче од руководиоца већ од колега из тима. Минули рад не доноси никакве бенефите.³⁹ У компанији постоји програм учешћа запослених у подели добити на крају године, чиме се ствара интерес за успех компаније у целини. Брига за дугорочни успех фирме обезбеђује се кроз учешће радника у власништву. Сваки запослени у компанији је акционар. На крају сваке године проведене у компанији запослени добијају награду у висини 12% од своје годишње плате у виду акција. Они могу да их уновче када напуштају фирму, али се већина одлучује да задржи акције као сигуран финансијски капитал. То говори о великом поверењу које запослени имају у компанију.

Уз неколико изузетака, ниједан погон не може да има више од 200 запослених. У *Гор*-у сматрају да, како број људи расте, смањује се њихова међусобна повезаност, као и веза са крајњим производом. Људи све мање могу да утичу на доношење важних одлука, због чега су мање мотивисани да их спроводе. Већина запослених сматра да је њихова организација (подједнако) успешна, хумана и одговорна, због чега се ова компанија налази на свакој листи часописа *Фортуна*. У историји дугој скоро 50 година компанија је бележила само раст, зараде су скоро константно расле, а компанија никада није имала губитак. Такав тренд је настављен и годинама након смрти Била Гора, који је умро 1986. године. То је најбоља потврда да је његова пословна филозофија остала дубоко укореењена у свест и понашање његових следбеника.

Свако ко је бар једном укључио компјутер зна за *Google*, компанију која је постала неформална добродошлица у свет интернета. Од самог почетка оснивачи *Google-a Sergey Brin* и *Larry Page* желели су да створе фирму у којој ће сви волети да се окупљају и друже и да заједно решавају најзанимљивије проблеме са којима се свет суочава.⁴⁰ Десетак година касније *Google* је постао ослонац интернет претраживања и један од највећих светских брендова. Подаци из маја 2007. године показују да је 65,2% од укупног броја претраживања у САД обављено преко *Google-a*, а на глобалном нивоу више од 2/3. Три године након што је дозволио јавну куповину акција, профит фирме се повећао више од три пута (са 3,2 на 10,6 млрд. долара), а његова тржишна вредност премашила је 140 милијарди долара.

Оно што *Google* чини јединственим јесте његов иновативни модел управљања. Као и у претходна два случаја, у овој компанији скоро да не постоји хијерархија, а уместо ње развијена је густа мрежа комуникације. Позиција и хијерархија у *Google-u* ретко побеђују, а његови оснивачи брину да тако и остане. Нови производи су резултат тимског рада,⁴¹ а тимови, као и појединци унутар њих, за изванредне идеје доби-

³⁹ Овај приступ може деловати дестимулативно код старијих људи.

⁴⁰ Гари Хамел „Будућност менаџмента...”, стр. 117-137.

⁴¹ Андрејић, Марко., Чабаркапа Обрад. Тимски рад у војним организационим системима /М. Андрејић, О. Чабаркапа// у: Војно дело, Београд, год. 53, број 3, 2001, стр. 83-108

јају адекватне награде. Врховни принцип компаније јесте да је корисник интернета најважнија особа у бизнису. *Brin* и *Page* су се одрекли ексклузивног власничког права да трасирају пут компаније и да развијају дугорочне стратегије, и уместо тога створили су погодно тло за иновативност запослених. Као лидери са визијом схватили су да је од тога како се компанија пореди са другима, у датом тренутку много важније каква је њена способност да се мења и прилагођава у дужем периоду. Отуда императив да се *Google* развија раме уз раме са развојем интернета. Способност компаније да брзо развија основну компоненту бизниса објашњава чињеницу зашто главни конкуренти (пре свих *Microsoft*), упркос огромним улагањима, нису успели да угрозе лидерску позицију *Google-a* у области претраживања. За разлику од *Microsofta* који на једном пројекту ангажује хиљаде стручњака (на развоју оперативног система *Vista* радило је око 4.000 инжењера), *Google* је, следећи логику лабаве хоризонталне међуповезаности, активирао мноштво флексибилних независних тимова, повећавајући вероватноћу да се дође до револуционарних открића.

Врхунска награда за врхунске резултате и инспиративно радно окружење нису једини разлози због којих најбољи стручњаци желе да раде у *Google-u*. Оријентација компаније да помера границе и да се никада не одриче иновација, као и максимална слобода у експериментисању, јесу неодолјиви разлози за најкреативније појединце који имају страст да решавају проблеме од највеће важности и тежине⁴². *Google* је синоним за удруживање иновативног менаџмента и најкреативнијих стручњака, а резултат је планетарни успех компаније. У *Google-u* знају да најбољи воле да раде са најбољима, јер се међусобно инспиришу, такмиче, уче једни од других и заједно напредују. Проблем са осредњим стручњацима јесте што се они осећају инфериорно и, када једном уђу у организацију, теже да запошљавају себи сличне или оне са још мање способности и самопоуздања.⁴³ Тако се слој некавалитетног кадра шири, а фирма све теже успева да привуче и задржи квалитетне стручњаке. Стварање некавалитетне кадровске структуре у комбинацији са хијерархијом представља проверен рецепт за лоше резултате компаније.

Google је умногоме организован као и интернет – врло је демократичан, блиско повезан и раван. Запослени изнад свега желе интелектуалну независност и право на мишљење о свему и сваком и да при томе буду озбиљно схваћени. Чак и по питању стратешког планирања,⁴⁴ које је у скоро свим компанијама монопол најужег руководства, *Google* је отворио демократски процес. Одговор на питање куда треба стратешки усмерити компанију тражило је чак 14 тимова, што је имало за резултат одличну дискусију, много аргумената и низ занимљивих идеја. У *Google* су врло брзо схватили да је претеран микро менаџмент погубан за тимски рад и да гуши иновацију. Остало је отворено питање контроле. Уместо да се ослања на бирократе који надгледају креативце, компанија се ослања на отворену, добронамерну и, пре свега, стручну критику сарадника унутар аутономних радних група (тимова), који постоје на нивоу читаве компаније. Тако

⁴² Они својим радом дају највећи допринос достизању прокламованих циљева и морају бити предмет посебне бриге менаџмента.

⁴³ Ова појава је јако изражена у јавном, односно државном сектору.

⁴⁴ Андрејић, М., Новаковић, С., Мајсторовић, А. Планирање у војним организационим системима, Војнотехнички гласник, број 1, 2008, страна 13-31.

контролу спроводи сарадник према сараднику, уместо менаџер према потчињеном. Половина од укупно 10.000 запослених, дакле сви који су задужени за развој производа раде у малим тимовима у којима се, у просеку, налазе три инжењера. У *Google-u* верују да мали тимови имају много предности, а најважнија је да постоји јача међузависност између чланова, што доприноси да се до иновације долази знатно брже. У оквиру великог тима изванредни допринос појединца често узурпира руководилац или се разводњава у корист већине која је мање инвентивна. Мала група чини лични успех појединца очигледним. Рад у малим групама ствара интимну атмосферу, развија поверење и ствара пријатељства која се неретко преносе и на приватан живот.

За своје софтверске инжењере *Google* је увео правило 70-20-10. То значи да се они 70% радног времена баве основним послом, 20% времена могу да се посвете стварима које их занимају, а које не морају да имају везе са главним задужењем, а 10% времена је намењено усавршавању. Право које имају креативни појединци да скоро трећину радног времена експериментишу са новим идејама и да се усавршавају, користећи за то ресурсе компаније, представља инвестицију која се вишеструко враћа, јер је више од половине нових производа започето управо у том времену. Циљ компаније јесте да има „више достигнућа по јединици времена од било кога на свету” у потпуности се остварује, јер њени стручњаци експериментишу брже и јефтиније. Велики број тимова обезбеђује велики број идеја, а из тог мноштва лакше је изабрати будуће генераторе профита.

У *Google-u* су свесни чињенице да не можете очекивати од неког да се понаша и размишља као бизнисмен, ако му не обезбедите адекватну награду за изузетан допринос. Такође, верују да њихова главна компаративна предност јесте способност да привуку врхунске стручњаке који желе да се обогате. Годишњи бонуси су од 30 до 60% већи од годишње зараде, а од 2004. године *Google* додељује тзв. награде оснивача. Оне доносе милионе долара у акцијама оним тимовима који су на посебан начин допринели успеху фирме.

Оно што, међутим, привлачи најбоље стручњаке више од новца јесте јединствена атмосфера у *Google-u* у којој се сви осећају слободно и прихваћено. Иновације у менаџменту чине људски рад хуманијим, људи се охрабрују да размењују ставове и мишљења, да раде оно што заиста воле и на начин који максимизира резултат. *Google* је фирма која својски подржава и охрабрује експериментисање, а њен највећи експеримент је нови начин управљања компанијом. Архитектура менаџмента је развијена по угледу на друштвену архитектуру интернета, која је отворена, демократска, флексибилна и не трпи хијерархију. Стога не чуди што је 2007. године *Google* био на првом месту *Фортунине* листе „100 компанија за које је најбоље радити”.

Иновативни модели управљања су неспорно потврђени у пракси и главни су разлог за настајање и развој неких од највећих компанија у свету. Њихова универзалност је потврђена у свим типовима организација, независно од типа власништва. Поставља се, онда, питање – зашто се модели управљања фирми *Toyota*, *Wholefoods*, *Gor*, *Google* и осталих мега брендова и данас више проучавају него што их имитирају друге организације? Разлог вероватно лежи у неспремности менаџмента да се одрекне моћи и бенефиција које обезбеђује хијерархија.⁴⁵ Иновативно управљање ну-

⁴⁵ Статус појединаца у том случају не зависи од њихове способности да решавају проблеме и реализују задатке, остварују резултате и достижу циљеве у интересу опстанка и развоја фирме.

жно значи и промену система вредности у компанији. Већина руководећих људи страхује да у новој организацији не би могли да заслуже посебне погодности, будући да оне искључиво зависе од личних резултата и доприноса успеху тима. Утицај појединца не зависи од позиције у хијерархији, јер ње такорећи и нема, већ од признања које добија од најужег круга сарадника. Прављење каријере на грађењу ограничења, баријера, бесмислених правила, процедура и на „производњи апсурда“⁴⁶ није могуће, јер је модерно управљање неспојиво са бирократијом. Иновација менаџмента, скоро увек, делегира моћ „ка доле и ка споља“. Прерасподела моћи је оно што највише брине конзервативни менаџмент, а управо је то примарни начин да организација постане иновативнија, ангажованија и, коначно, успешнија.

Закључак

Развој организације (фирме) услов је опстанка у времену брзих промена и велике конкуренције, а подразумева прилагођавање организације променама окружења и унапређење њеног положаја у окружењу. Основа развоја јесте у стварању и примени иновација, а иновације у области менаџмента су кључне, јер подижу ефикасност у веома кратком року; тешко их је копирати, иницирају ланчано позитивне промене у свим деловима организације, хумане су тако да не провоцирају негативне реакције ни код запослених ни у друштву.⁴⁷

Императив времена у којем живимо јесте да се скрати време од проналаска иновације до њене примене.

Запослени представљају кључ за опстанак и развој сваке организације и њено успешно позиционирање у окружењу у будућности. Зато им треба поклонити посебну пажњу. Треба их стварати, развијати, чувати, правити позитивну селекцију, како бисмо се могли ослонити на њих у реализацији мисије, визије и развоја организације. Посебан значај заслужује стварање и развој менаџерског кадра. То подразумева: идентификовање, школовање (стицање знања⁴⁸ и вештина), стварање навика, изградњу позитивних ставова (победнички менталитет, самомотивација), развијање способности, перманентно усавршавање и вођење. Свака организација која у свој систем рада не угради ове активности не само да неће бити успешна, већ неће ни опстати у временима када је једина константа – константност промена.

У организацијама треба стварати повољну организациону климу и јачати организационо поверење⁴⁹ и подстицати здраву комуникацију, ослањајући се на принципе: праведности, једнаких шанси, лојалности, емпатичности и отворености. За развој тимског духа код младих људи посебно је важно вредновање тимског резулт-

⁴⁶ Производња апсурда (нарочито у јавном и државном сектору) омогућава појединцима да задржавају високе статусне позиције и уживају низ привилегија, без обзира на мали допринос прокламованим циљевима.

⁴⁷ Све је део целине и целина делова, све је део игре и игра делова, све је организација – остало су само појединци, све се мења – само су сталне промене.

⁴⁸ Техничка, концептуална и хуманистичка знања.

⁴⁹ Уколико нема поверења људи неће делити своје најбоље идеје и услед тога опада креативност и смањује се број иновација.

тата, али уз наглашавање доприноса сваког појединца, уважавање, поверење и спремност да са њима поделимо последице због могућих грешака. Код њих треба подстицати креативност и охрабривати их да преузимају ризик, као и стварати атмосферу у којој је прављење грешака безбедно, ако има за циљ иновацију. Људе треба учити аналитичком и синтетичком начину размишљања, како би могли да разумеју садашњост и предвиђају будућност и изазове које она доноси.

Припремајући организације за сусрет са турбулентном и непредвидивом сутрашњицом, код људи у организацијама потребно је развијати тзв. горњи слој знања. То је флексибилно знање и користи се за решавање проблема, што је кључно за успех у овом веку. Доњи слој знања назива се искристализовано знање које је искључиво и мање је важно у свету који се брзо мења.

Визију будућности није лако ни препознати ни осмислити (лакше је враћати се уназад, што ми као друштво често и чинимо). Ипак, једна ствар је извесна – будућност неће бити пуко понављање онога што се десило у прошлости, чак неће ни личити на прошлост. Клице (замеци) развоја будућности нису у прошлости, већ у садашњости, јер „садашњост је будућност која је почела”. Те клице треба препознати и њима прилагођавати организационо понашање. Будућност није тренутак заустављања већ активна тежња ка бољем. Она личи на хоризонт. Што јој се више приближавамо – све је даље.

Главни задатак прогнозирања будућности није да предвидимо нешто већ да припремимо оне који доносе одлуке – лидере и менаџере. Ако је човек ментално био у будућности, он ће знати које ће проблеме морати да решава при одређеном сценарију и за то се може припремити. Руководиоце треба припремати да константно размишљају унапред, праве планове и разматрају алтернативе.

У зависности од тога да ли у фирми преовладава традиционалан или модеран концепт управљања, иновација се усмерава на један од следећа четири сегмента: иновацију пословања, иновацију производа, иновацију стратегије или иновацију менаџмента. Иновација менаџмента завређује посебну пажњу, јер може допринети достизању јединствене способности да се створе вредности које је тешко имитирати. Примери компанија које су глобални лидери и које су то постале управо захваљујући иновативном вођењу, показују у којем смеру треба ићи. Иновације у функцији развоја, а нарочито иновације менаџмента, постају кључна лидерска компетенција у времену које је обележила глобализација.

Литература

[1] Marko D. Andrejić, Ivana M. Andrejić, Slaviša N. Arsić, Srđan D. Ljubojević, „Prilog unapređenju rada i upravljanja u Vojnoj akademiji i na Univerzitetu odbrane“, Vojnotehnički glasnik, Beograd, Vol. 61, broj 2, 2014.

[2] Andrejić, M., Panić, S., Milenkov, M., Andrejić Simona, Mirčevski, M. Interna komunikacija u funkciji motivisanja zaposlenih (Internal Communicationsin function motivation employees), Zbornik radova, 18. DQM Međunarodna konferencija UPRAVLJANJE KVALITETOM I POUZDANOŠĆU ICDQM – 2015, strana 159-165. Beograd, Srbija, 25-26 jun 2015.

[3] Trandafilović, S., Dragović, N., Andrejić, M. Reforma u funkciji održivog razvoja sistema odbrane Republike Srbije i Vojske Srbije, 16. DQM Međunarodna konferencija UPRAVLJANJE KVALITETOM I POUZDANOŠĆU ICDQM-2013, Zbornik radova, Beograd, Srbija, 7-8 jun 2014.

[4] Projekat Vojne akademije pod nazivom *Model baze podataka za podršku odlučivanja organa logistike*, oznake VA-TT/6/13/-15.

[5] Ljubojević, S., Andrejić, M., Dragović, N., „Prilog unapređenju menadžmenta u logistici odbrane”, *Vojnotehnički glasnik*, Beograd, Vol. 61, broj 4, 2013.

[6] Danko Jovanović, Marjan Mirčevski, Slobodan Panić, Marko Andrejić, Vasilije Mišković. *Business excellence – effects of trust in leaders*, *Metalurgia International* Vol XVIII, No. 7-2013.

[7] Andrejić, M., Čabarkapa, O., *Timski rad u vojnim organizacionim sistemima*, komercijalni udžbenik, Medija centar Odbrana, Beograd, 2012.

[8] Jovanović, D., Panić, S., Andrejić, M., Jovanović, V. UTICAJI POVERENJA U LIDERE NA POSLOVNU IZVRSNOST ICDQM-2012, 15. Međunarodna konferencija „Upravljanje kvalitetom i pouzdanošću”.

[9] Međunarodna konferencija „Life Cycle Engineering and Management”, Zbornik radova sa međunarodne konferencije, strana 311-320, Istraživački centar za upravljanje kvalitetom i pouzdanošću – DQM, Prijedor, 2012.

[10] Predgovor knjige *Brzina poverenja – jedna stvar koja sve menja*, Stiven M.R.Kavi, Asee, Novi Sad, 2009.

[11] Gari Hamel, *Budućnost menadžmenta*, Asee, Novi Sad, 2007, str. 35-36.

[12] Michael Arndt „Creativity Overflowing”, *Business Week*, May 8, 2006.

[13] Towers Perrin „Winning Strategies For a Global Workplace”, Executive Report, 2006.

[14] Jack Welch, *Veština pobeđivanja*, Asee Books, 2004.

[15] Julia Boorstin „No Perservatives, No Unions, Lots of Dough”, *Fortune*, September 15, 2003.

[16] Andrejić, Marko., Čabarkapa Obrad. „Timski rad u vojnim organizacionim sistemima”, *Vojno delo*, Beograd, vol. 53, broj 3, 2001, str. 83-108.

[17] Stephen P. Robbins, *Bitni elementi organizacijskog ponašanja*, 3. izdanje, Mate d.o.o, Zagreb, 1996.

[18] Stjuart Dajmond. DOBITI VIŠE – Kako da pregovaranjem postignete svoje ciljeve u stvarnom svetu, prevod s engleskog, izdavač „Samizdata B92”.

[19] Andrejić, M., Novaković, S., Majstorović, A., „Planiranje u vojnim organizacionim sistemima”, *Vojnotehnički glasnik*, broj 1, 2008, strana 13-31.

УПРАВЉАЊЕ ПРОЈЕКТИМА – КАНЦЕЛАРИЈА ЗА УПРАВЉАЊЕ ПРОЈЕКТИМА У ФУНКЦИЈИ КОРПОРАТИВНОГ УПРАВЉАЊА У ЦЕНТРАЛНИМ БАНКАМА

Ивана Г. Кнежевић¹

Народна банка Србије

Марија Тодоровић и Владимир Обрадовић

Универзитет у Београду, Факултет организационих наука

Данашње организације препознале су значај који пројектни менаџмент има за развој пословања, уважавајући чињеницу да се знање о управљању пројектима донекле акумулирало. Канцеларија за управљање пројектима је организациони феномен првобитно установљен у пројектно оријентисаним организацијама са циљем успостављања напредних пракси за управљање пројектима. Иако се управљање пројектима као дисциплина развило из традиционално инжењерских оквира и било такоређи наметнуто услед потребе за стандардизацијом пословних процеса, са ширењем концепта пројектног управљања ширио се и обухват корисника ових методологија ка оним нетипичним, традиционално организованим индустријама и институцијама.

Истраживање је вођено истраживачким питањем да ли се концепт управљања пројектима инкорпорирао и институционализовао у традиционалним јавним системима попут централних банака? Чланак покушава да пронађе организационе јединице унутар структуре централних банака које у функционалном смислу имају значајну сличност са карактеристикама канцеларија за управљање пројектима као новог организационог феномена. Експлоративном анализом организационе структуре 164 централне банке, као врховне монетарне власти једне земље, добијени су квантитативни подаци који поткрепљују премису да је управљање пројектима један од агената примене концепта корпоративног управљања у централним банкама као одговора на све неизвесније услове тржишног окружења на глобалном нивоу.

Кључне речи: *управљање пројектима, канцеларија за управљање пројектима, нови јавни менаџмент, корпоративно управљање, централна банка*

¹ ivana.g.knezevic@nbs.rs

Увод

Од оснивања професионалних удружења за управљање пројектима крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века, поглед на дисциплину пројектног менаџмента се мењао, ширио и заокруживао. Оно што је данас сигурно јесте да је управљање пројектима динамичан процес чије се методе у пракси свакодневно мењају са појавом нових идеја: данашње организације се знатно разликују од оних пре само десет година захваљујући факторима као што су интернет, информационе технологије, промена културолошких веровања, просвећене друштвене идеје, па чак и експерименталне технике управљања [1]. С тим у вези, на поменути разлику у пословању организација може се гледати и кроз призму промене организационих структура као одговора на нове тржишне услове. Наиме, новија литература сугерише да данас не постоји могућност одржања фиксне организационе структуре и да се може говорити о стварању, реорганизацији и одржавању организационих облика који ће омогућити процес стратешког одговора на неизвесно пословно окружење. Као један од агената организационих промена идентификовани су организациони ентитету у облику канцеларија за управљање пројектима, као институционализованог медијума за координацију и управљање активностима повезаним са управљањем пројектима.

Организација пословних активности кроз пројекте данас је постало уобичајена пракса пословања организација широког спектра индустрија. Организације које су некада управљање пројектима сматрале за „нешто што није лоше имати“ сада га сматрају за обавезним и неопходним за дугорочни опстанак на тржишту, с обзиром на чињеницу да шири научна јавност на концепт управљања пројектима гледа као на један од фактора који омогућавају стратешку предност организације, а који може и знатно побољшати конкурентност организације у будућности. На тај начин, тежиште примене овог концепта померило се са традиционалних индустрија заснованих на пројектима ка оним нетипичним, традиционално организованим индустријама и организацијама попут услужних, финансијских и јавних предузећа. Такве организације су, логично, данас у потрази за структуром и инструментима који ће им омогућити успешно управљање пројектима [2].

Ово истраживање покушава да открије да ли се и у којој мери управљање пројектима у функцији корпоративног управљања инкорпорирало у пословање централних банака као организација јавног сектора које су познате по традиционалном организовању пословних функција. Након приказа теоријског оквира, представљена је методологија истраживања, док завршни део овог чланка приказује добијене резултате и разматра смернице за будућа истраживања.

Преглед литературе

Управљање пројектима

Реч пројекат има широко значење, користи се како у различитим околностима, тако и у различитим контекстима, при чему се на нашем подручју на самом почетку сусрећемо са двојаким коришћењем термина пројекат: пројекат као техничка документација и пројекат као сложен подухват.

Посматрајући пројекат као сложени подухват, већина аутора издваја неколико заједничких карактеристика пројеката као што су постојање задатка кога дефинишу циљеви пројекта, одређен датум почетка и завршетка пројекта, унапред утврђене ресурсе, као и привремену, али стабилну, структуру унутар пројекта, са дефинисаним правилима и прописима. Свакако најсвеобухватнију и најчешће коришћену дефиницију пројекта представља она коју предлаже Институт за управљање пројектима: "Пројекат је временски ограничен подухват предузет са циљем да се произведе јединствен производ или изврши одређена услуга" [3]. Удружење за управљање пројектима дефинише пројекат као јединствен, пролазни подухват предузет са циљем постизања жељених резултата [4]. У пројектно-оријентисаним организацијама, пројекат представља организациони алат који се користи за оптималну алокацију улазних ресурса како би се достигли постављени циљеви по питању времена, трошкова и квалитета производа пројекта [5]. С тим у вези, пројекти су препознати као подухвати који, комбинујући активности које воде ка новим производима или услугама, побољшавају процедуре, администрирају и развијају пословање, те постају од суштинског значаја за успех било које организације [6]. Уколико се пројекат посматра као скуп активности и задатака који троше ресурсе ради постизања одређених циљева у дефинисаном временском року, на управљање пројектом може се гледати као на процес контроле успостављен кроз сет алата и техника ради постизања циљева пројекта.

Управљање пројектом, као процес, суштински постоји од кад је света и века – на неформалан и недоследан начин. Једина разлика између управљања пројектом у доба пре нове ере и сада јесте да се разумевање активности које је потребно предузети уколико се жели увести континуитет у праксу управљања пројектима и тиме повећати могућност успеха – искристалисало и последично формализовало у облику пројектног менаџмента. За пројектни менаџмент се може рећи да представља најстарију специјализовану менаџмент дисциплину, која је свој појавни облик најпре имала у форми одређених метода планирања, контроле и организовања које су биле погодне за примену у пракси, док је потпомогнута развојем информационо-комуникационих технологија прерасла у комплексни управљачки концепт веома погодан за реализацију најразноврснијих пројеката [7].

У циљу ефикасне примене пројектног менаџмента, развијене су различите методологије за управљање пројектима које омогућавају стандардан, поновљив процес који реализацију пројекта води од зачетка до завршетка [8]. Институт за управљање пројектима дефинише методологије за управљање пројектима као систем пракси, техника, процедура и правила [9]. Џослин и Милер описују методологије као процесе, алате, технике, подручја знања и свеобухватне профиле способности [10]. Суштина свих дефиниција јесте да методологије имају задатак да организују пројекат у структуриран, рационализован процес, чији се планови и очекивања могу пратити, све ради остваривања постављених циљева пројекта. Додатно, истраживања су потврдила да примена јасно утврђених методологија за управљање пројектима повећава шансе за успех пројекта [11].

Литература на тему методологија за управљање пројектима врло је подељена у погледу да ли до веће шансе за успех пројекта доводи стандардизована или прилагодљива методологија, или комбинација обе наведене. Аутори који пројекте до-

живљавају као организациони процес или средство за постизање циљева организације сматрају да и сам пројекат стога треба да прати путању корпоративне контроле и стандардизације. Насупрот томе, аутори који заговарају прилагодљиву методологију истичу да код управљања пројектима „једна величина не може да одговара свима“, с обзиром на чињеницу да пројекти, као и пословно окружење, постају све комплекснији, са све већим бројем задатака и сложенијим интеракцијама, те да стандардизована методологија није оптимална, односно нема могућност прилагођавања специфичним изазовима са којима се пројекти суочавају. Као резултат комбинације стандардизоване и прилагодљиве методологије за управљање пројектима, неки аутори су предложили комбиновани приступ који стандардизује само делове методологије управљања пројектом унутар организације [12].

Како и стандардизована и прилагодљива методологија имају своје предности и мане, није могуће једнообразно тврдити надмоћност једне методологије над другом. Истраживања су показала да је примена стандардизоване методологије прикладнија код пројеката са тачно утврђеним циљевима [13], код којих захтев за постојање формалне документације постоји у свим фазама пројекта [14], као што су грађевински или инжењерски пројекти. Такође се препоручује коришћење традиционалног приступа у већим организацијама, код којих већи број организационих јединица учествује у пројекту [15] и када последице од неуспеха пројекта могу бити озбиљне [16]. Насупрот томе, истраживања показују да је коришћење прилагодљиве методологије подесније код пројеката који су креативни и иновативни [17], које карактеришу нејасни циљеви [13], али јасна пословна потреба и визија [18], који се спроводе кроз понављања, нелинеарно, са честим променама и ажурирањем пројектног плана и честом и блиском сарадњом са крајњим корисницима [13]. Типични пример оваквих пројеката су мањи самостални пројекти развоја софтвера. Комбиноване методологије управљања пројектима у обзир узимају како карактеристике самог пројекта, тако и карактеристике организационог окружења, при чему је битно нагласити да се методологија прилагођава пројекту, а не обрнуто [19]. Ове комбиноване методологије често развијају саме организације и то у циљу њихових усклађивања са осталим пословним процесима организације, као и новим пословним изазовима из окружења.

Концепт канцеларије за управљање пројектима као организационе иновације

Како било, предуслов за имплементацију одабране методологије за управљање пројектом представља постојање одређеног формалног или неформалног ентитета – пројектне канцеларије [20], као сталног стручног језгра у организацији са функцијом обезбеђења ресурса и експертског знања из области управљања пројектима [21]. Ове канцеларије могу бити организоване у облику мање формалних аранжмана, као што су особље, групе, менаџмент за управљање иновационим процесима, софтверски системи и сл. [22], или у облику формалне организационе јединице. Наиме, као одговор на све сложеније пословне изазове и притиске са којима се суочавају, организације развијају нове, флексибилније организационе форме [23],

што усклађено са трендом новог начина пословања у којем се број пројеката унутар организације повећава а њихов значај на хијерархијској лествици узлазно расте до стратешког нивоа, доводи до појаве канцеларија за управљање пројектима (енг. *project management office*, ПМО) као новог организационог феномена [24]. Керзнер [25] их чак назива и најважнијом активношћу повезаном са управљањем пројектима у овој деценији! Ове „канцеларије“ представљају динамичан ентитет формиран за решавање одређених проблема унутар динамичних организација [26], односно представљају организациони ентитет коме су додељене бројне улоге и функције у спровођењу координисаног управљања пројектима у оквиру свог домена [27]. ПМО се може посматрати као јединица или одељење у организацији задужена за развој методологија и институционализацију пракси управљања пројектима [25]. У том смислу, Институт за управљање пројектима данас ПМО дефинише као управљачку структуру која стандардизује управљање процесима повезаних са пројектима и олакшава дељење ресурса, методологија, алата и технологија [9].

Концепт канцеларије за управљање пројектима генерално није нов. Пројектне канцеларије као средство за администрирање великих пројеката засноване на потреби за свеобухватним, кохерентним приступом постоје дуги низ година [28]. Почетком 19. века у Великој Британији појам пројектна канцеларија односио се на владине стратегијске смернице, посебно у пољопривредном сектору [29]. Са повећањем обима и сложености пројеката током педесетих година прошлог века, пројектне канцеларије повезане са инжењерским, космичким и одбрамбеним пројектима добијају обриси модерних ПМО [30]. Ове канцеларије бивају обликоване као организација кадрова унутар организације са функцијом успостављања ближих односа са клијентима и као такве представљају ентитет фокусиран на кориснике [31]. Концепт канцеларије за управљање пројектима у садашњој форми организационог ентитета појавио се деведесетих година прошлог века [32], из потребе организација за побољшањем способности реализације пројеката [33]. Наиме, развој пројектних канцеларија повезује се са појавом ПМО успостављених за потребе управљања ИТ пројектима концентрисаних на превазилажење „миленијумске бубе“² које су се показале успешним, те су многе организације наставиле са коришћењем овог концепта, проширујући им опсег активности на подршку при анализи, комуникацији и одлучивању [34]. Сходно томе, Институт за управљање пројектима у свом другом издању ПМБОК водича 2000. године уводи концепт пројектне канцеларије, помињући га у две реченице, у каснијим издањима га дефинише као организационо тело задужено за бројне активности у вези са централизованим и координисаним управљањем пројектима у својој надлежности [3] [35], а тек у петом издању 2013. године дефинише три типа, односно улоге ПМО у организацији. Из наведеног се може закључити да је историјски развој ПМО запо-

² Миленијумска буба, или проблем двехиљадите године јесте софтверски проблем, настао као последица лошег програмског кода за формирања и чувања календарских података. Наиме, ради уштеде складног простора тадашњих компјутера, многи програми су користили код који је датуме похрањивао у облику шест цифара – ДДММГГ, где ДД представља цифре дана, ММ цифре месеца а ГГ последње две цифре године, те је настао проблем са датумима који почињу 2000. године. Наведено је проузроковало различите грешке, за чије је отклањање, према различитим проценама, потрошено најмање 200 милијарди долара у свету, од чега половина само у Сједињеним америчким државама.

чела као скуп различитих функција за управљање владиним стратегијама што је касније еволуирало у функцију контроле трошкова и демонстрирање транспарентности, а што се развило у прагматичан начин за управљање не-оперативним пословањем, па потом ескалирало у бенчмаркинг и најбољу праксу, да би се данас на ПМО могло посматрати као на производ [29]. Управо је континуитет у еволуцији канцеларије за управљање пројектима један од фактора који су омогућили данашњој организацији да се прилагоди променљивом окружењу [36]. Међутим, како је управљање пројектима као дисциплина постала уобичајена пракса оперативног пословања широког спектра индустрија, функције и улоге ПМО у организацијама варирају до те мере да не постоји јединствена шема која описује идеалан сет њених функција и улога [37]. Такође, релативно сиромашан опус научне литературе која се бави концептом канцеларије за управљање пројектима узроковао је ситуацију да се врсте ПМО пронађене у литератури и пракси значајно разликују [38]. Све напред наведено, уважавајући појаву ПМО као новијег феномена, допринело је непостојању једнообразне типологије врста и улога канцеларије за управљање пројектима, те се на ПМО не може посматрати као на стабилан систем већ као на концепт који и даље еволуира како унутар индивидуалне организације тако и унутар популације организација као целине [39].

Врсте, улоге и функције канцеларија за управљање пројектима

Најранија типологија ПМО представља четири појавна облика ових канцеларија формулисаних од стране Динсмора као самосталан пројектни тим, канцеларија за подршку пројектима, центар изврности управљања пројектима и канцеларија за управљање програмом [40]. У првом случају сасвим је јасно да самостални пројектни тим као појединачни пројектни ентитет управља једним пројектом, док су остала три описана типа више-пројектни ентитети. Канцеларија за подршку пројектима требало би да обезбеђује услуге административне и техничке подршке за неколико пројеката истовремено, центар изврности управљања пројектима представља место прикупљања експертског знања али нема одговорност за резултате пројеката, док канцеларија за управљање програмом управља свим пројектима унутар организације и преузима крајњу одговорност за резултате пројеката.

Институт за управљање пројектима [9] врши дистинкцију три типа ПМО према степену контроле и утицаја на пројекте унутар организације на следећи начин:

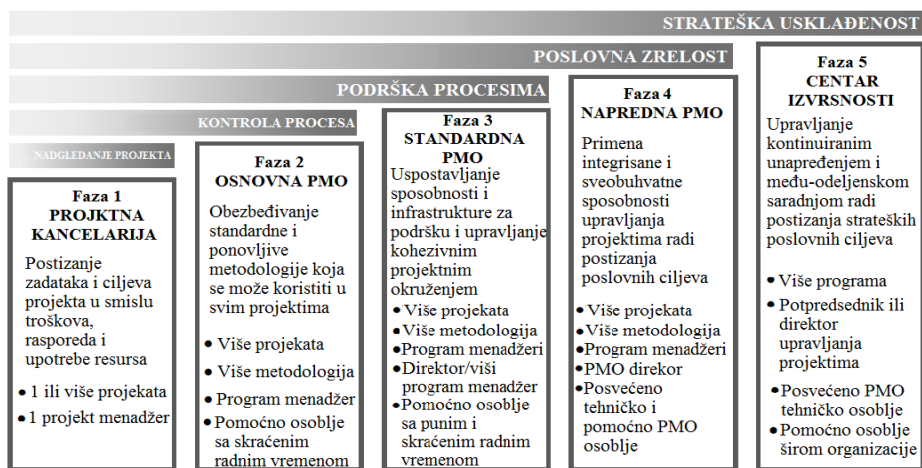
– ПМО који врши функцију подршке – обезбеђује консултативну улогу пројектима прибављајући обрасце, најбоље праксе, тренинг, приступ информацијама и лекцијама из других пројеката; служи као складиште пројекта; има низак степен контроле над пројектом,

– ПМО који врши контролну функцију – обезбеђује подршку и захтева усаглашеност на различите начине: кроз усвајање оквира или методологија за управљање пројектима, користећи различите обрасце, форме и алате, или усаглашавање са пословањем; ниво контроле коју ПМО успоставља над пројектом је умерен,

– ПМО који издаје директиве – врши контролу над пројектима директно управљајући истима; ниво контроле коју ПМО успоставља над пројектом је висок.

Узимајући у обзир напред наведену типологију канцеларија за управљање пројекти-ма која разликује природу односа и организационе исходе, предложене су три улоге ПМО према односу са стејхолдерима: услужна, контролна и партнерска [5]. Наиме, одређене канцеларије су чисто услужне јединице, друге су управљачке јединице које врше директну контролу над пројектом, док трећи тип сарађује са својим стејхолдерима по питању непрекидног усавршавања пројектног знања. Истраживања су показала да се услужни и контролни типови канцеларија чешће повезују са мање пословних иновација, потом да се већина високо иновативних ПМО појављује у облику партнерских канцеларија, док се највећи број ПМО генерално налази у контролној улози [41].

Десоуза и Еваристо [30] су у свом емпиријском истраживању 2006. године идентификовали активности, односно нивое улога које ПМО врши унутар организације као стратешке, тактичке и оперативне. У вези са овом поделом, улога ПМО на стратешком нивоу јесте да се постара да су пројекти усклађени са стратешким циљевима организације, пројектованим стратешким растом организације и ефикасним и ефективним управљањем знањем, док ПМО на тактичком нивоу треба да омогући блиску сарадњу између пројектних иницијатива, конзистентан квалитет производа и услуга које пројекти генеришу, као и дељење знања. На оперативном нивоу, ПМО су одговорни за спровођење евалуације пројекта, интеграцију знања насталих из реализације пројеката, експертско знање о управљању пројектима и сталан надзор над задовољством корисника.

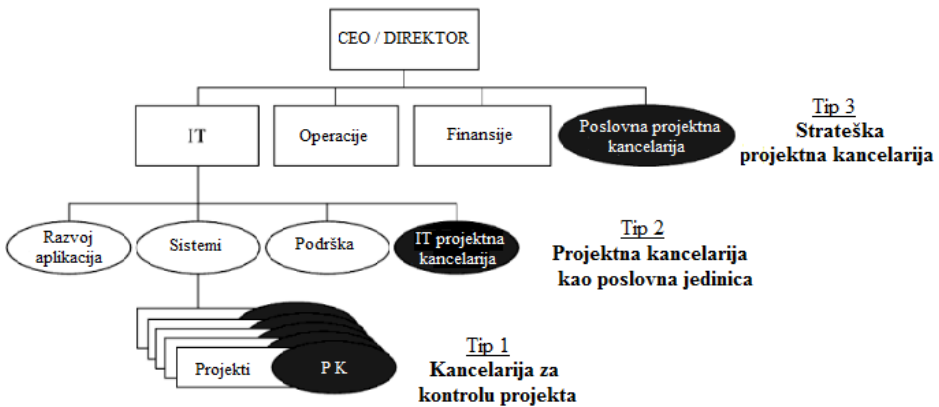
Слика 1 – Модел развоја компетенција ПМО у организацији (Hill, 2004, p. 46)

Hill [42] је предложио модел развоја компетенција ПМО у организацији. Овај модел дефинише низ фаза кроз које канцеларија за управљање пројектима може проћи у свом развоју, при чему се свака фаза може појединачно имплементирати у већини индустрија, у складу са природом одговорности и пословним окружењем у којем ПМО егзистира, уз претпоставку да је канцеларија већ постигла надлежности ПМО из нижих фаза.

Емпиријска истраживања су, све до недавно, на ПМО гледала као на индивидуални ентитет из разлога имплементирања једне јединствене канцеларије за задовољење потреба управљања пројектима унутар организације. Скорија истраживања показују да су велике организације почеле са имплементацијом више конкурентних канцеларија, сваке са различитим мандатом, функцијама и карактеристикама [5].

Керзнер предлаже три модела ПМО: функционални, модел окренут корисницима и стратешки модел [25]. Функционални модел Керзнер описује као јединствену функционалну област или сектор унутар организације, попут ИТ канцеларије. Модел окренут корисницима служи за боље управљање и комуникацију са корисницима, при чему више оваквих канцеларија може постојати у исто време и у привременом смислу. Стратешки модел успоставља се на нивоу организације и више је фокусиран на организациона и стратешка питања.

Crowford [43] такође представља три модела ПМО: канцеларију за контролу пројекта, пројектну канцеларију као пословну јединицу и стратешку пројектну канцеларију. Он наводи да канцеларија за контролу пројекта обично управља једним великим и комплексним пројектом који се састоји од више подпројеката. Пројектна канцеларија као пословна јединица требало би да управља великим бројем пројеката различите величине, трајања, вредности инвестиција и комплексности примењених технологија, постижући више нивое ефикасности управљања ресурсима и идентификације приоритета пројеката. Под стратешком пројектном канцеларијом, Crawford сматра организациони ентитет са више пословних јединица, одељења за подршку и текућих пројеката у оквиру сваке јединице који једино може да обезбеди координацију и ширу перспективу потребну за избор и постављање приоритета међу пројектима у циљу што боље стратешке подршке, а кроз праћење пројеката који доприносе стратешким и организационим циљевима.

Слика 2 – Три типа ПМО према хијерархијској припадности [43]

Како се из предложених типологија уочава, канцеларија за управљање пројектима може бити основана са функцијом обезбеђења подршке једном већем пројекту или зарад координације више неповезаних или слабо повезаних пројеката. Истовремено управљање већим бројем пројеката данас представља доминантан модел пословања многих организација са циљем имплементације стратегије, трансформације пословања, сталним напредовањем и развојем нових производа [44]. У том смислу, у широј научној заједници дошло је до померања фокуса изучавања концепта ПМО са ранијег управљања једним пројектом ка истовременом управљању већим бројем пројеката.

У том смислу, канцеларија за управљање већим бројем пројеката истовремено у литератури се често среће под називом канцеларија за управљање портфолиом пројеката (енг. *Project Portfolio Management Office, PPMO*) или стратешка канцеларија за управљање пројектима (енг. *Strategic Project Management Office*). *PPMO* се може дефинисати као организациони ентитет који је по правилу лоциран на вишим хијерархијским нивоима, ако не и на највишем, извршном нивоу у организацији или пословној јединици, у зависности од функционалне припадности [45], а која управља већим бројем пројеката или чак већим бројем канцеларија за управљање пројектима.

Све у свему, као закључно разматрање на тему канцеларије за управљање пројектима потребно је поменути глобално истраживање спроведено током 2015. године од стране *ESI International*, једне од водећих светских организација која се бави обукама и саветовањем у области пројектног менаџмента, у којем је учествовало 900 компанија из свих крајева света. Ово истраживање показало је да је скоро три четвртине испитаника изјавило да организација у свом организационом контексту има успостављену канцеларију за управљање пројектима, при чему и даље предњаче организације повезане са информационо-комуникационим технологијама, телекомуникацијама и инжењерством, док их у томе солидно прате организације јавног сектора [46].

Управљање пројектима у јавном сектору кроз призму новог јавног менаџмента

Како се данас са организовањем пословних активности кроз пројекте сусрећемо у готово свакој организацији, може се закључити да су и приватни и јавни сектор већ увелико искусили „пројектизацију“ [47]. Међутим, разлози за инкорпорирање пројектног управљања у оперативно пословање организација значајно се разликују у зависности од структуре њеног власништва и капитала. Док је приватни сектор разлоге за имплементацију методологија за управљање пројектима свакако видео у функцији остваривања профита као стратешког циља у крајњој инстанци, јавном сектору по самој својој дефиницији то никако не може да се припише. Аутори наглашавају да организације које припадају јавном сектору нису успостављене са циљем стварања профита, већ да се разлог њиховог оснивања може пронаћи у стварању јавне вредности [48], те самим тим поседују социјалну димензију пословања [49] и нису окренуте стварању компетенција и тржишне вредности. Одакле онда пројектни менаџмент у јавним организацијама?

Примена пројектног менаџмента у јавним организацијама не треба да чуди, с обзиром на чињеницу да је управо јавни сектор поставио темеље примене овог концепта, а као што је већ речено, у циљу ефикаснијег развоја великих пројеката са којима су владе земаља биле суочене по завршетку другог светског рата. Међутим, организовање пословних процеса кроз пројекте и увођење методологија за управљање пројектима јесте сасвим нова димензија јавног менаџмента чији се корени могу пронаћи у оквиру саме претпоставке успеха пројектног менаџмента. Док се успех пројекта може посматрати кроз реализацију очекиваних исхода истог, на успех пројектног менаџмента може се гледати као на реализацију пројекта на време, у оквиру буџета и очекиваног квалитета [25], што се може поистоветити са стратегијом решавања проблема ниске ефикасности и ефективности са којим се, можда више него остале, суочавају организације јавног сектора. Стратегија, односно стратешки циљеви дуго су сматрани бригом руководства, данас су постали део терминологије и праксе управљања пројектима, док се на управљање портфолиом пројеката гледа као на потенцијални мост између руководства и управљање пројектима [50].

Уколико се све наведено стави у релацију са растућом тенденцијом комплексности пројеката окренутих социјалном контексту, стварању вредности уместо производа и широј концептуализацији приступа пројектног менаџмента [44], постаје јасно да би управљање пројектима за организације у јавном сектору могло да представља једну од компоненти за спровођење политика и промена у циљу одржања поверења јавности као одговор на захтев за већом транспарентности, одговорности, ефективности и ефикасности у сваком погледу. Овај концепт у широј научној јавности познат је под називом нови јавни менаџмент (енг. *New Public Management, NPM*) и његова актуелност присутна је у литератури више од 30 година. Наиме, термин нови јавни менаџмент односи се на широк спектар веровања, доктрина и кодификованих искустава која заједно представљају референтни оквир за евалуацију и редизајнирање јавног сектора [51] у циљу приближавања његовог пословања пракси приватног сектора, кроз побољшање ефикасности, квалитета услуга и одговорности према грађанима као његовим корисницима [52]. Реформа управљања у јавном сектору претпоставља успостављање и примену савремених стратешких принципа управљања и њихових алата, који су прилагођени специфичним потребама јавног сектора [53]. С тим у вези, један од медијума примене новог јавног менаџмента свакако јесте преношење пракси корпоративног управљања у јавни сектор, који је препознат као кључни елемент за побољшање економске ефикасности, раста и развоја, ако и повећање поверења јавности, све кроз инкорпорацију правила, прописа и институционализацију контроле јавних организација [54].

Корпоративно управљање у централним банкама

Када се говори о централној банци, обично је прва помисао читаоца на врховну монетарну власт, односно регулаторно тело банкарског система сваке земље. Настанак институције централне банке везује се за појаву јавних банака и жељу за стварањем тражње за новцем тамо где она није постојала, као и стварање поузданијег средства плаћања и стабилизације вредности кованица тамо где јесте [55].

Препознавањем јавних банака као средство за генерисање прихода владе, централне банке добиле су свој облик као и функцију „фискалног агента“ државе уз, за узврат, одређена монополска права на издавање новца. Током деветнаестог и двадесетог века, са појавом кризе финансијског система, као последицом неравнотеже на новчаном тржишту, стуб централног банкарства померио се ка одржању финансијске стабилности државе кроз надзорну функцију над новчаном масом у оптицају.

Почетком деветнаестог века, број централних банака био је свега 18, да би на почетку двадесетог века тај број износио 173 [56]. Како је више од 90% свих постојећих држава успоставило централну банку [57] може се рећи да је данас централна банка једна од најшире распрострањених институција на свету. Функције, циљеви и пословање централних банака значајно се разликује од земље до земље, у зависности од порекла банке, политичког система земље и степена развоја њеног финансијског сектора [58].

Иако су централне банке основане од стране влада земаља и, из тог разлога, биле под њиховом мање или више формалном јурисдикцијом, улога централних банака се крајем прошлог века значајно променила. Наиме, до промене је дошло из два разлога – прво услед све већих захтева јавности за законском независношћу институције током осамдесетих, а потом и услед захтева за њеном транспарентношћу, односно мањом контролом централних банака од стране влада, током деведесетих година прошлог века. Била је то трансформација која је, барем формално, утицала на цео свет: од 1990. до 2010. године централне банке 34 земље усвојиле су нове статуте [57] и упоредо са тим нове системе управљања.

Литература на тему правних принципа и институционалне праксе повезане са независношћу централних банака, њиховом одговорности и транспарентности, све у циљу усвајања и ширења најбољих пракси корпоративног управљања – заиста је бројна. Међутим, научна јавност готово да није заинтересована за тему трансформационих пракси централних банака које се односе на промену организационе структуре и културе која излази ван делокруга њихових основних одговорности. Већина ове литературе свој примарни фокус ставља на структуру и састав комитета или одбора за монетарну политику (енг. *Monetary policy committee, MPC*).

У свом извештају 2009. године, група за управљање централним банкама (енг. *Central Bank Governance Group*) при Банци за међународна поравнања (енг. *Bank of International Settlements, BIS*), нагласила је значај управљачких пракси и организационих структура за постизање веће професионализације кадрова, ефикасности и независности централних банака, наводећи да ће тренд увођења ригорозније и професионалније праксе довести до појаве специјализованих кадрова, ефективнијих институција и информационо-комуникационих технологија за даље унапређење организационих капацитета и знања [59]. Момани и Аманд описали су идеалну организацију централне банке као адоптивну организациону структуру са формалним и неформалним механизмима комуникације и планирања, више нивоа доношења одлука и највишим менаџментом који би се више бавио стратегијама на високом нивоу него на усмеравање свакодневних операција [58].

Овај захтев за корпоративним управљањем централним банкама, случајно или намерно, дошао је у тренутку можда највеће неизвесности пословног окружења у свим димензијама. Потреба за разумевањем тржишног пословања, давање прио-

ритета пословним одговорностима и учење о начинима уклапања у данашње захтевно тржиште свакако је један од чинилаца адаптације организационе структуре централних банака и развоја флексибилности зарад уклапања у ново пословно окружење које карактерише тржишна глобализација, технолошка модернизација и комуникацијски напредак.

Да ли се институционализовано управљање пројектима, идентификовано као један од фактора који су омогућили данашњој организацији да се прилагоди променљивом окружењу, инкорпорирало у пословање централних банака познатих по стриктно традиционалном организовању пословних функција?

Методологија истраживања и прикупљање података

Овај чланак покушава да пронађе организационе јединице унутар организације централних банака које у функционалном смислу имају одређену сличност са карактеристикама канцеларија за управљање пројектима, при чему је коришћена дефиниција канцеларије за управљање пројектима дата од стране Института за управљање пројектима као организационог тела или ентитета задуженог за бројне активности у вези са централизованим и координисаним управљањем пројектима у својој надлежности [3] [35]. У вези са наведеним, извршена је детаљна анализа организационих структура централних банака како би се извршила идентификација ових ентитета.

Сprovedено је примарно истраживање у циљу свеобухватног прикупљања података о формираним институцијама које врше функцију централне банка, односно врховне монетарне власти у земљама широм света. Подаци о овим институцијама прикупљени су агрегирањем података о централним банкама објављених на званичним веб сајтовима различитих финансијских институција, од којих су најзначајније Банка за међународна поравнања и Финансијски надзорни орган надлежан за надзор осигурања и финансијског сектора у Финској.

Секундарно истраживање односило се на испитивање организационе структуре пронађених институција централних банака или врховне монетарне власти претрагом њихових званичних веб сајтова. Извршена је анализа организационе структуре сваке институције која је на свом веб сајту објавила приказ организационе структуре понаособ, претрагом исте у циљу идентификације организационих јединица које у називу или наведеном делокругу послова садрже кључне речи „пројекат“, „управљање пројектима“, „центар изврности“, „канцеларија за управљање пројектима“, „пројектна канцеларија“ и сличних назива који одговарају напред представљеним типологијама. Пронађени подаци агрегирани су у виду *excel* табеле за даљу квантитативну обраду.

Истраживање је спроведено у периоду јануар – јул 2017. године.

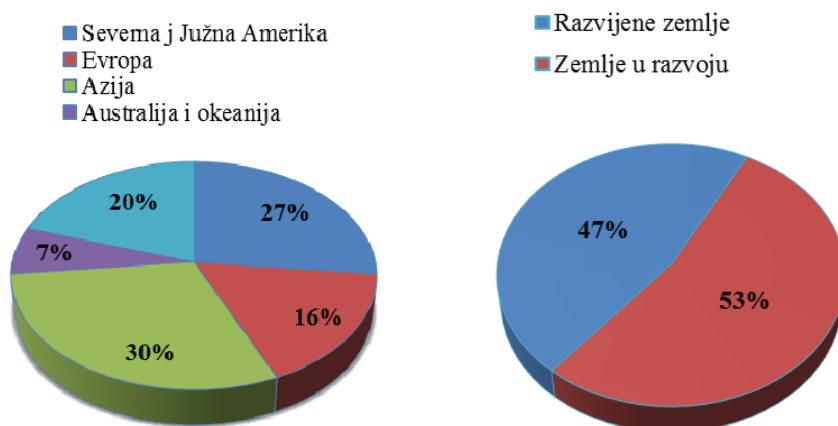
Анализа података и дискусија

У вези са напред наведеним, укупан број идентификованих земаља које имају формирану централну банку, односно врховну монетарну власт утврђен је на броју 190, при чему у два случаја ове институције врше улогу централне банке/монетарне

власти за више земаља. Тиме је листинг централних банака/монетарних власти сведен на 178. У четири случаја није било могуће приступити веб сајту институције, док у 10 случајева на званичним веб сајтовима ових институција није приказана чак ни основна организациона структура нити делокруг послова основних функционалних јединица. Узимајући у обзир наведене информације, може се закључити да је укупан посматрани узорак институција централних банака за који је извршена анализа организационе структуре и евентуална идентификација канцеларија за управљање пројектима 164, односно 92,14% од укупног броја идентификованих централних банака.

Укупан број централних банака у чијој је организационој структури идентификована организациона јединица са карактеристикама канцеларије за управљање пројектима јесте изненађујућих 30, што представља 18,29% од укупног узорка централних банака чија је организациона структура истражена.

Идентификација већег броја канцеларија за управљање пројектима на нивоу једне организације утврђена је само у једном случају – у случају Система федералних резерви Сједињених Америчких Држава, за коју се може рећи да готово на нивоу свих организационих јединица има организовану и институционализовану канцеларију за управљање пројектима.

Слика 3 – Приказ идентификованих ПМО у централним банкама земаља према њиховој регионалној припадности и степену развоја

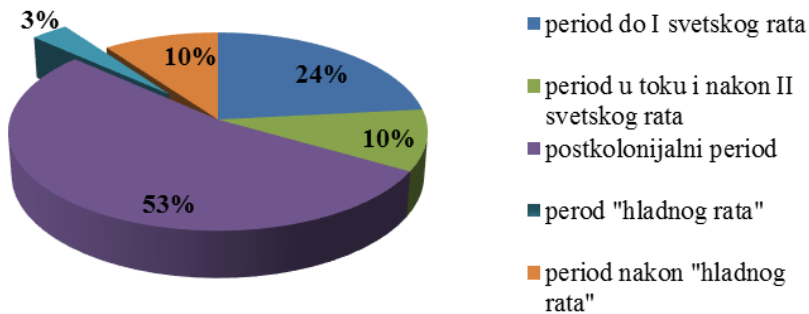
Даљом анализом прикупљених података, покушано је да се изврши дистинкција пронађених организационих ентитета према географској припадности земаља и централних банака као њихових врховних монетарних власти. У складу са наведеним, нија пронађена значајнија корелација између постојања канцеларије за управљање пројектима и континенталне припадности.

Даље, покушано је да се организационе јединице централних банака које су окарактерисане као канцеларије за управљање пројектима ставе у контекст промена кроз које пролазе земље у развоју па тиме и саме централне банке ових зема-

ља. С тим у вези, упоређени су подаци о економијама објављени од стране Светске банке у јуну 2017. године, односно нивои доходака земаља света, са подацима о централним банкама у чијим организационим структурама су пронађени одговарајући ентити. Анализа је показала да ниво развоја земље значајно не утиче на образовање канцеларија за управљање пројектима у њихим централним банкама, већ, чак шта више, показује поприлично једнак распоред.

Тек је постављање централне банке у контекст њихове зрелости, односно година постојања довео до утврђивања фактора који прави значајнију разлику. Наиме, анализом података утврђено је да новије централне банке имају већу тенденцију за формирањем организационог ентитета у форми канцеларије за управљање пројектима. Тако је чак 77% идентификованих канцеларија за управљање пројектима успостављено у централним банкама формираним након 1943. године.

Делећи историјски контекст настанка централних банака према понуђеној формулацији Маркунсена (2003) на: стари талас развоја централних банака који је трајао до првог светског рата, талас настанка банака у периоду између два светска рата, послератни талас од 1945. до 1958. године, постколонијациони талас од 1959. до 1979., период хладног рата од 1980. до 1989. и талас успостављања централних банака након хладног рата, утврђено је да највећи број канцеларија, њих чак 54%, припада централним банкама насталим у постколонијационом периоду.

Слика 4 – ПМО у централним банкама према њиховом историјском контексту настанка

Закључна разматрања и препоруке

Добијени резултати истраживања показују да је примена концепта управљања пројектима започета чак и у оквиру пословања централних банака, као организација за које би се очекивало да имају прилично фиксну, традиционалну структуру поделе функција међу организационим јединицама. Појава више канцеларија за управљање пројектима на нивоу организације утврђена у једном случају свакако јесте резултат на нивоу статистичке грешке, али се сама припадност ових канцеларија управо Систему федералних резерви Сједињених Америчких Држава може приписати општој популарности које концепт успостављања методологија за управљање пројектима има у САД, као једном од агента популаризације самог приступа.

Даље, склоност инкорпорирања институционалног начина управљања пројектима у млађим централним банкама не треба да чуди с обзиром на чињеницу да су истраживања доказала да су млађе организације прилагодљивије на нове изазове које се пред њих постављају, лакше усвајају нове праксе пословања и брже реагују на промене нестабилног окружења. Успостављање највећег броја канцеларија за управљање пројектима у централним банкама формираним у постколонијационом периоду од 1959. до 1979. године још је једна потврда горе наведене тврдње, а која се може објаснити формирањем потпуно нових институција на подручјима на којима није постојала и који су били под јурисдикцијом матичних удаљених земаља посредством одређених тела или комитета.

Међутим, ради свеобухватнијег сагледавања праксе управљања пројектима у централним банкама, потребно је извршити детаљну анализу организационих структура централних банака, с обзиром на чињеницу да је утврђено да су појединачним организацијама централних банака приказани различити хијерархијски нивои, од оних највиших на коме се могу видети само основне, највише функције без разгранате структуре нижих хијерархија основних организационих јединица, па до детаљних организационих шема и представљеним делокругом послова сваке од функција понаособ. Како је у одређеним случајевима могуће постојање ових канцеларија на нижим нивоима хијерархије организације, као и додељивање функција канцеларије организационим јединицама које у свом називу не садрже кључне речи које су одабране као критеријум претраге, у даљем истраживању предлаже се сачињавање структурираног упитника са објашњеним функцијама канцеларије за управљање пројектима и његово упућивање свим идентификованим централним банкама, како би се добили потпунији подаци о начинима управљања пројектима у централним банкама широм света. Такође, истраживање није испитало тренутак формирања сваке од идентификованих канцеларија за управљање пројектима понаособ како би ову организациону промену сврстало у историјски контекст развоја управљања централним банкама, већ је исто чланак обрадио само у теоретском смислу полазећи од премисе да је основа захтева за променом у управљању централним банкама поистовећена са прихваћеним дефинисањем корпоративног начина управљања од стране шире научне заједнице. Како било, постављање тренутка формирања канцеларија за управљање пројектима у однос са историјским развојем управљања централним банкама свакако јесте тема која би требало детаљније да буде обрађена у догледној будућности.

С обзиром на све напред изнете чињенице, може се сматрати да су резултати предоченог истраживања, уважавајући наведена ограничења, показали да је институционализација концепта управљања пројектима кроз канцеларије за управљање пројектима – присутна у централним банкама, као организацијама са стриктно формалним обухватом пословања за које се могло закључити, макар у првом маху, да је и само пословање каналисано кроз традиционалне менаџмент функције. Међутим, са променом начина пословања на светском нивоу као последице тржишне глобализације и присутности све веће неизвесности у свим сферама друштвеног живота, жеља за постизањем што бољих резултата у контексту веће ефикасности и ефикасности, започела је корпоративизацију чак и оних организација које су вековно сматране традиционалним.

Библиографија

- [1] M. C. Tomsett, *The Little Black Book of Project Management*, AMACOM, 2010.
- [2] R. Muller, *Project Governance*, Gower Publishing, 2012.
- [3] Project Management Institute, *A Guide to the Project Management Body of Knowledge, Third Edition (PMBOK Guide)*, Newton Square, PE: Project Management Institute, 2004.
- [4] Association for Project Management, *APM Body of Knowledge*, Rirborough: Association for Project Management, 2012.
- [5] R. Muller, J. Gluckler and M. Aubry, "A Rational Typology of Project Management Offices," *Project Management Journal*, vol. 44, no. 1, pp. 59-76, February 2013.
- [6] G. Marković, M. Mihić and V. Obradović, "Implementation of Project Management Concept into Industrial Energetics: Case Study in Paper Factory," *Management: Journal for Theory and Practice Management*, vol. 20, no. 75, pp. 27-37, 2015.
- [7] P. Jovanović and F. Jovanović, "Primena projektnog menadžmenta u Vojski Srbije," *Vojno delo*, vol. zima, pp. 9-20, 2012.
- [8] M. L. Springer, *Project and Program Management: A Competency-based Approach*, third edition, Purdue University Press, 2016.
- [9] Project Management Institute, *A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK® Guide)*, 5th edition, Project Management Institute, 2013.
- [10] R. Joslin and R. Muller, "Relationships between a project management methodology and project success in different project governance contexts," *International Journal of Project Management*, vol. 33, pp. 1377-1392, 2015.
- [11] M. Lappe and K. Spang, "Investments in project are profitable: A case study-based analysis of the relationship between the costs and benefits of project management," *International Journal of Project Management*, vol. 32, pp. 603-612, 2014.
- [12] D. Milošević and P. Patanakul, "Standardized project management may increase development projects success," *International Journal of Project Management*, vol. 23, no. 1, pp. 181-192, April 2005.
- [13] R. K. Wysocki, *Effective project management*, fourth edition, John Wiley & Sons, 2007.
- [14] B. Boehm, "Get ready for agile methods, with care," *Computer*, vol. 35, no. 1, pp. 61-72, 2002.
- [15] G. Chin, *Agile project management: how to succeed in the face of changing project requirements*, AMACOM, 2004.
- [16] B. Boehm and R. Turner, *Balancing agility and discipline: A guide for the perplexed*, Addison Wesley, Addison Wesley, 2003.
- [17] M. Mihić and Z. Dodevska, "Inovation project management between the newtonian paradigm and the complexity paradigm," *Serbian Project Management Journal*, vol. 5, no. 1, pp. 10-17, 2015.
- [18] K. B. Haas, "The blending of traditional and agile project management," *PM World Today*, vol. 9, no. 5, may 2007.
- [19] M. Špundak, "Mixed agile/traditional project management methodology - reality or illusion?," *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, no. 119, pp. 919-948, 2014.
- [20] G. M. Hill, *The Complete Project Management Office Handbook, Third Edition*, CRC Press, 2013.
- [21] S. B. Malbašić, V. P. Petrović and B. R. Luković, "Primena projektnog menadžmenta u projektima podržanim od međunarodnih institucija - realnost i nužnost," *Vojno delo*, vol. 1, pp. 408-432, 2017.
- [22] K. Arto, I. Kulvik, J. Poskela and V. Turkulainen, "The integrative role of the project management office in the front end of innovation," *International Journal of Project Management*, vol. 29, pp. 408-421, 2011.

- [23] A. M. Petigrew, "Innovative forms of organizing: progress, performance and process," in *Innovative Forms of Organizing*, London, Sage, 2003, pp. 331-351.
- [24] B. Hobbs, M. Aubry and D. Thuillier, "The project management office as an organisational innovation," *International Journal of Project Management*, no. 26, pp. 547-555, 2008.
- [25] H. Kerzner, *Project Management – A Systems Approach to Planning, Scheduling and Controlling*, 10th edition, John Wiley Sons Inc, 2009.
- [26] M. Aubrie, B. Hobbs, R. Muller and T. Blomquist, "Identifying forces driving PMO changes," *Project Management Journal*, vol. 41, pp. 30-45, 2010.
- [27] M. Aubry, "Project Management Office Transformations: Direct and Moderating Effects That Enhance Performance and Maturity," *Project Management Journal*, pp. 19-45, October/November 2015.
- [28] B. Andersen, B. Henriksen and W. Aarseth, "Benchmarking of Project Management Office Establishment: Extracting Best Practices," *Journal of management in engineering*, pp. 97-107, April 2007.
- [29] E. J. Darling and S. J. Whitty, "The Project Management Office: it's just not what it used to be," *International Journal of Managing Projects in Business*, vol. 9, no. 2, pp. 282-308, 2016.
- [30] K. C. Desouza and J. R. Evaristo, "The Project management office as an organizational innovation," *International Journal of Information Management*, vol. 26, pp. 414-423, 2006.
- [31] H. Kerzner, *Project Management: A Systems Approach to Planning, Scheduling and Controlling*, 7th Edition, NJ: John Wiley & Sons, 2000.
- [32] C. X. Dai and W. G. Wells, "An exploration of project management office features and their relationship to project performance," *International Journal of Project Management*, vol. 22, no. 7, pp. 523-532, 2004.
- [33] M. Aubry, B. Hobbs and D. Thuillier, "A new framework for understanding organizational project management through the PMO," *International Journal of Project Management*, vol. 25, pp. 328-336, 2007.
- [34] K. C. Desouza and J. E. Evaristo, "project management offices: A case of knowledge-based archetypes," *International Journal of Information Management*, vol. 26, pp. 414-423, 2006.
- [35] Project Management Institute, *A Guide to the Project Management Body of Knowledge*, Fourth Edition, PA: Project Management Institute, 2008.
- [36] M. Hurt and J. L. Thomas, "Building Value Through Sustainable Project Management Offices," *Project Management Journal*, vol. 40, no. 1, pp. 55-72, 2009.
- [37] J. van der Linde and H. Steyn, "The effect of a project management office on project and organizational performance: a case study," *South African Journal of industrial Engineering*, vol. 27, no. 1, pp. 151-161, May 2016.
- [38] B. Hobbs and M. Aubry, "A Multy-Phase Research Program Investigating Project Management Offices (PMOs): The Results of Phase 1," *Project Management Journal*, vol. 38, no. 1, pp. 74-86, 2007.
- [39] M. Aubry, B. Hobbs and D. Thuillier, "Thesis research report note: The contribution of the project management office to the organizational performance," *International Journal of Managing Projects in Business*, vol. 2, no. 1, pp. 141-148, 2009.
- [40] P. C. Dinsmore, *Winning in Business with Enterprise Project Management*, AMACOM Div American Mgmt Assn, 1999.
- [41] M. Aubry and M. Brunet, "Organizational Design in Public Administration: Categorising of Project Management Offices," *Project Management Journal*, vol. 47, no. 5, pp. 107-129, 2016.
- [42] G. M. Hill, "Evolving the project management office: a competency continuum," *Information systems management*, pp. 45-51, 2004.

- [43] K. J. Crawford, *The Strategic Project Office: A Guide to Improving Organizational Performance*, Second Edition, Boca Raton, FL: CRC Press, 2010.
- [44] M. Winter, C. Smith, P. Morris and S. Cicmil, "Directions for future research in project management: the main findings of a UK government-funded research network," *International Journal of Project Management*, vol. 24, pp. 638-649, 2006.
- [45] B. N. Unger, H. G. Gemunden and M. Aubry, "The three roles of a project portfolio management office: Their impact on portfolio management execution and success," *International Journal of Project Management*, vol. 30, pp. 608-620, 2012.
- [46] ESI International, "The Global State of the PMO: An analysis for 2015," 2015. [Online]. Available: http://www.esi-intl.co.uk/resource_centre/white_papers/progman/pmo-2015-report.pdf. [Accessed 19 August 2017].
- [47] V. Obradović, S. Cicvarić Kostić and Z. Mitrović, "Rethinking project management - Did we miss marketing management?," Proceedings of the 29th IPMA World Congress WC2015 (28 September - 1 October, Panama), *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, vol. 226, pp. 390-397, 14 July 2015.
- [48] M. H. Moore, *Creating public value: Strategic management in government*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1995.
- [49] M. H. Moore, "Managing for value: Organizational strategy in for-profit, nonprofit, and governmental organizations," *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 29, pp. 183-204, 2000.
- [50] K. Artto, J. Kujala, P. Dietrich and M. Martinsuo, "What is project strategy?," *International Journal of Project Management*, vol. 26, pp. 4-12, 2008.
- [51] F. H. M. Verbeeten and R. F. Spekle, "Management Control, Results - Oriented Culture and Public Sector Performance: Empirical Evidence on New Public Management," *Organization Studies*, vol. 36, no. 7, pp. 953-978, 2015.
- [52] J. Debeljak Maljković, "New public management and selection of public sector projects," *Serbian Project Management Journal*, vol. 6, no. 2, pp. 25-32, December 2016.
- [53] S. Radović and S. Pejić, "Capacity development for strategic public management," *Serbian Project Management Journal*, vol. 4, no. 1, pp. 72-81, 2014.
- [54] V. Njegomir and R. Tepavac, "Corporate Governance in Insurance Companies," *Management: Journal for Theory and Practice Management*, vol. 19, no. 71, pp. 81-95, 2014.
- [55] M. D. Bordo, *Central Banks at Crossroads: What Can We Learn From History?*, Cambridge University Press, 2016.
- [56] J. P. Touffut, "Introduction," in *Central Banks as Economic Institutions*, J. Touffut, Ed., Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2008.
- [57] M. Marcussen, "Central Banks on the Move," in *8th Biennial International Conference*, Nashville, Tennessee, 2003.
- [58] B. Momani and S. S. Amand, "Best Practices in Central Bank Organizational Culture, Learning and Structure: The Case of the Moroccan Central Bank," *Economic Notes*, vol. 44, no. 3, pp. 449-481, 2015.
- [59] Bank for International Settlements, "Issues in the Governance of Central Banks," Bank for International Settlements, Basel, 2009.

УПРАВЉАЊЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНИМ КАПИТАЛОМ У ОРГАНИЗАЦИЈАМА ПОСЕБНЕ НАМЈЕНЕ

Бранимир Вулевић
Универзитет у Београду, Факултет организационих наука

Експлоатација интелектуалног капитала, стварање знања и експлоатација већ постојећег знања једни су од главних задатака пословања разних типова организација савременог доба. Међу главним изазовима у економији знања је управљање знањем и управљање интелектуалним капиталом, те је потребно развити свијест о значају и врстама знања, о значају интелектуалног капитала и управљању интелектуалним капиталом.

Кључне речи: *Интелектуални капитал, знање, организација*

Увод

Успјешност пословања организација раније је најчешће зависила од материјалне имовине, од некретнина и производних погона. Но, у савременим условима пословања, нематеријална имовина постала је окосница успјешног пословања. А знање је постало вриједније него икада прије. Транзиција из индустријске ере у еру знања, која се углавном заснива на темељима интелектуалног капитала више него на физичком капиталу, је све видљивија. Показатељи те транзиције свакако су и водеће свјетске компаније, као што су „Гугл“, „Мајкрософт“, „Епл“, „Амазон“, „Алибаба“ и сл.

Оно што су за индустријско раздобље били финансијски капитал и мануелни рад, за нову економију је интелектуални капитал. Државе које највише улажу у знање и најбоље управљају интелектуалним капиталом, имају најконкурентнију привреду (економију).¹ Те се да закључити да развијеност и напредак поједине државе зависи од тога колико јој је економија темељена на знању јер оно пружа најбоље могућности за суочавање с новим глобалним окружењем. Из претходно наведеног може се закључити да је знање основа – база интелектуалног капитала, а интелектуални капитал покретачка снага развоја сваког друштва и сваке организације. Са основном улогом – остваривањем вриједности за стејкхолдере. Доступност капитала није више толико битна колико доступност информација. Јер се вриједност ствара на основу стварања и експлоатације новог знања, односно на основу експлоатације усавршеног постојећег знања. Нематеријална имовина постаје најбитнија имовина организације. Јер, није више толико битно шта је то што организација има – на папиру, већ оно што она стварно може учинити.

¹ Сундаћ, Д., Пулић, А. Интелектуални капитал – кључни ресурс 21. стољећа. Ријека: И.Б.Ц.Ц. 2001.

Табела 1 – разлике између материјалне и нематеријалне имовине ²

Материјална имовина	Нематеријална имовина
лако видљива	невидљива
ригорозно се квантификује	није лако квантификовати
интегрални дио биланса	не прати се кроз билансе
лако се дуплира	треба да се развија временом, не добија се тренутно
временом се „хаба“	сврсисходном употребом постаје вреднија

Из претходне табеле јасно се виде разлике између материјалне и нематеријалне имовине. И наглашава се да је сврсисходна употреба нематеријалне имовине потребан фактор за њено развијање и унапређивање, ради стицања додатних вредности за организацију и стејхолдере. А однос материјалне и нематеријалне имовине је у последњих четрдесетак година значајно измијењен, што је и приказано на примеру из САД, на следећој слици.

Слика 1 – Однос материјалне и нематеријалне имовине у укупној тржишној вриједности 500 компанија САД у периоду 1975–2015³

² Прилагођено према Mageza., P.Z., Intellectual capital as a creator of wealth and shareholder value for an organization, Rand Afrikaans University, 2004., citirano prema Kannan, R., Intellectual capital, The engine to corporate excellence. <http://kannanpersonal.com/learning/knowledge/intellectual.html>

³ <http://www.abfjournal.com/articles/ip-asset-value-as-collateral-the-increasing-use-of-patents-as-collateral-in-asset-based-lending/>

Повећање удјела знања у новоствареној вриједности главно је обиљежје нове економије, која се још назива и “економија знања”.⁴ Оно што је заједничко ауторима који се баве овом тематиком је да је интелектуални капитал један од основних елемената економије знања.

На врхунцу индустријске ере фактори који су гарантовали успјешност организацијама нису више били довољни. Глобализација је учинила да свијет постане „мањи“, или да се бар чини да је мањи јер је услед експанзије информационих технологија постало лако ступити у контакт и са онима на другој страни земљине кугле. И не само ступити у контакт, него и успјешно реализовати састанак, те извршити различите облике трансакција. Трошкови пословања су се услед тога значајно смањили. Уз то, скраћен је и период потребан за имплементацију и практичну примјену било ког научног открића. Самим тим су се наметнули и нови изазови у пословању, а и захтјеви у промјенама стратегија пословања. Материјална имовина остаје потребан али не и довољан услов за успјешност. Знање постаје један од предуслова за успјех.

Опстанак и успјех на свјетском тржишту осигураће само оне организације које буду способне да производе, управљају и континуирано повећавају властиту интелектуални капитал.⁵

Знање и значај знања

Потребно је направити дистинкцију између знања и интелектуалног капитала. Знање представља интелектуални капитал, тек онда када је оно примијењено и трансформисано у нешто вриједно за организацију и клијенте. Тада знање постаје изузетно важна имовина односно интелектуални капитал организације. А ако није примијењено остаје само неискоришћени интелектуални потенцијал. Уколико организацију упоредимо са човјеком, знање у организацији би се могло упоредити са интелигенцијом код човјека. Наиме, интелигенција код човјека представља базу за постизање изузетних резултата, односно за стицање знања и вјештина. А знање у организацији представља базу за стицање интелектуалног капитала. И једно и друго, уколико се не искористе на прави начин остају само у форми потенцијала.

Табела 2 – Карактеристике индустријског доба и економије знања⁶

Индустријска ера	Економија знања
производња-тржиште	купац-конкурент
финансијски капитал	интелектуални капитал
извјесност, предвидивост	неизвјесност, турбуленције
дугорочно планирање	краткорочно, стратешко планирање
национална привреда	свјетско тржиште
споре промјене	брзе, свакодневне промјене

⁴ Сундаћ, Д., Шваст, Н., *Интелектуални капитал темељни чимбеник конкурентности подuzeћа*, Министарство gospodarства, рада и подuzетништва, Загреб, 2009.

⁵ Ибид. стр. 6.

⁶ Јовановић, Ж., Нешковић, С., Костић, З., *Економија знања и интелектуална својина у контексту друштвеног развоја Србије – студија случаја*, Војно дело 3/2016, Београд.

Индустријска ера	Економија знања
круте, нефлексибилне организације	прилагодљиве организације
тржиште регулисано законима	либерална/отворена тржишта
предузетништво по избору	друштвена одговорност, етика
претежно извршни-рутински рад	креативни рад, истраживање, иновативност
концентрација капитала	стратешке пословне јединице
масовна производња	производња прилагођена купцу
квантитет	квантитет+квалитет
национални менаџмент	интернационални менаџмент
велики производни капацитети	мали-флексибилни производни капацитети

Иако и данас најбоље пролазе „велики“, није лако имати монопол, а још теже постаје имати монопол над знањем и задржати га дуго, како је то било могуће у индустријској ери, када су организације дуго задржавале специфична знања, која су им пружала јединственост. Знања су се споро ширила те су и конкуренти касније долазили до информација. Али сада то више није могуће остварити.

Када говоримо о знању, свакако је потребно и објаснити разлику између два основна облика знања – експлицитног и тацитног, те између материјалног и нематеријалног облика знања.

Експлицитно знање је оно које се лако може пренијети на све чланове организације. Оно је кодификовано, приступачно и објашњено. И већина овог знања може бити сачувана у неком од одговарајућих облика, како би обезбиједило вриједност за организацију. Кроз организацију се шири на формалан начин кроз податке, формуле или поступке. Енциклопедије су добар пример експлицитног знања.

Тацитно (имплицитно) знање, које неки аутори још зову и тихим, односно нијемим знањем, представља апстрактно, персонално, искуствено, неформално знање, настало кроз искуство, праксу и учење. Ова врста знања припада индивидуи. Није кодификовано. Између осталог обухвата компетенције и вјештине појединаца. Тацитно знање представља основу за постизање конкурентске предности.

Претпоставка је да у економији знања свака врста посла захтијева имплицитно знање које је уткано кроз организацијске токове. Те да је основа за стварање организацијске вриједности.

Тацитно знање је у суштини људски капитал, а експлицитно знање је структурни капитал.

Материјални облик знања представљају планови, патенти, пројекти, базе података, лиценце, софтвери. А нематеријални облик знања представљају вјештине, искуство, пракса.

Интелектуални капитал

Интелектуални капитал није нешто ново са чиме се срећемо. Он постоји још од онда када је први пут успостављена успјешна веза између понуђача добара и конзумента добара. Експлозијом иновација у пољу информационих технологија, медија и комуникације добија се нови начини да се такве везе и побољшају, а и да се успоставе неке нове. А испоставља се да организације у датом тренутку не могу функционисати у одсуству оваквих „помагала“.

Посматрано строго са рачуноводствене стране интелектуални капитал није ништа друго до проста разлика између тржишне вриједности организације и вриједности изражене кроз књиговодство.

Интелектуални капитал сликовито можемо приказати ако га упоредимо са воћком.⁷ Па све оно што видимо оком (стабло, гране, плодови) највише плијени пажњу, те се и пажљиво његује, унапређује и о томе се извјештава (финансијски извјештаји). На основу тих извјештаја воћка се продаје. Но да би потенцијални купац стекао бољи увид у реално стање биљке, у њено дугорочно стање, потребне су му информације и о оним дјеловима који нису видљиви оком. А оне нису лако доступне, јер су скривене и налазе се у коријењу и виталним жилама унутар стабла и грана. Укус плодова и боја лишћа и коре показују само тренутно стање воћке. Коријен се не види, а подаци о њему су јако битни. Уколико је коријен слаб, оштећен или почео да труне, неће омогућити правилан проток виталних сокова кроз стабло и оно ће почети да вене, иако у том тренутку може изгледати као сасвим здраво. А коријен црпи снагу из земље. Коријен треба посматрати као интелектуални капитал, а земљу као знање. Трули коријен, који пропада под земљом, није лако учити, али врло лако може уништити прво листове и плодове, а дугорочно гледано и цијелу воћку. Из овога слиједи да је брига и о оним невидљивим, нематеријалним дјеловима организације јако битна ради стварања вриједности за организацију. Нема здравог стабла и доброг рода без здравог и јаког коријена. Нема здраве организације и добрих резултата без здравог и јаког интелектуалног капитала.

Револуцију на пољу истраживања интелектуалног капитала покренуо је Томас Стјуарт уредник часописа Фортуне, када је 1991. године објавио чланак са насловом „Интелигенција – како интелектуални капитал постаје највреднија америчка имовина“. У ком наводи да је интелектуални капитал нешто што није лако објаснити, али је сигурно да организацију полако чини богатом, те да је „Интелектуални капитал сума знања свих људи у компанији, али знања која доприносе конкурентској предности на тржишту.“⁸ Но, да знање које постоји у организацији није увијек интелектуални капитал. Интелектуални капитал је интелектуални материјал – знање, информације, интелектуална својина, искуство – који се може употребити ради стварања богатства. То је снага колективног ума.⁹

Интелектуални капитал ради као мелодија, као континуирани ток тонова. Да би осјетили мелодију потребно је мислити унапријед, али и уназад, те преплитати садашњост, прошлост и будућност са екстерним и интерним релацијама.¹⁰

Интеракција између три конституента интелектуалног капитала је прилично јединствена. Разликује се од уобичајених материјалних добара, код којих је 1+1 једнако 2. Природа интелектуалног капитала је да 1+1 може бити 5.¹¹ Односно да је

⁷ Пулић, А., *Приручник за управљање интелектуалним капиталом*, Загреб, 2004.

⁸ Stewart, T., *Brainpower: How Intellectual Capital is Becoming American's Most Valuable Asset*, Fortune, No. 3, June, 1991. pp. 44-60.

⁹ Stewart, T., *Intellectual Capital: The New Wealth of Organization*, Doubleday, Currency, New York, 1997, p. 98.

¹⁰ Grafstrom, G. Edvinsson, L., *Accounting for Minds. An Inspirational Guide to Intellectual Capital*, Skandia publication. 1999.

¹¹ Razali, B., *Investigating the Impact of Measures of Intellectual Capital on Company Performance Indicators*, докторска дисертација, University of Newcastle, Australia, 2010. цитирано према International Business Efficiency Consulting (IBEC) *Intellectual Capital: Efficiency in Croatian Economy*, Croatian Chamber of Economy – Intellectual Capital Association, Zagreb, Croatia. 2002.

синергија елемената интелектуалног капитала веома карактеристична. Те различите комбинације елемената могу дати резултате који су далеко вреднији него прост збир елемената.

Шта је Стив Џобс урадио у „Епл“-у? Он је управљао интелектуалним капиталом. За њега је управљање интелектуалним подразумејавало правилно управљање асимилираним знањем у намјери да се генеришу и развијају иновативне идеје.¹²

Брзина размјене знања и иновација је у сталном развоју и из дана у дан се повећава. Социјалне мреже су свакако један од алата који то и омогућава. Нови шаблон знања и социјалних мрежа је у експанзији. Године 2010, око 10 милијарди апликација је скинуто, да би се тај број у 2012. увећао на 30 милијарди. А у 2015. на преко 100 милијарди. Комерцијални аспект ове активности је такође у експанзији, те је само у 2011. пријављен годишњи приход од 11 милијарди еура.¹³

Из перспективе интелектуалног капитала постоје тврдње да се унапређењем еколошких и друштвених потенцијала организације такође унапређује и интелектуални капитал.¹⁴

Организације морају управљати и финансијским и нефинансијским ресурсима, укључујући интелектуални капитал, уколико имају намјеру да остану у корпоративној трци и да одговоре изазовима са којима се сусрећу.

Слика 2 – Корпоративна одговорност и три стуба одрживог развоја¹⁵

¹² Prasad, B., *Steve Jobs: Seven things to be learnt about leadership*, International Business Times, 2011. <http://www.ibtimes.com/steve-jobs-seven-things-be-learnt-about-leadership-305594>

¹³ Edvinsson, L., *IC21: reflections from 21 years of IC practice and theory*, Journal of Intellectual Capital, Vol.14 No.1, 2013, стр 163-172.

¹⁴ Wasiluk, K. Horne, R., *The business case for sustainable commercial building*, in Newton, P., Hampson, K. and Drogemuller, R. (Eds), *Technology, Process and Innovation in Construction*, SPON Publishing, London, 2009. стр. 493-513.

Са слике изнад види се однос између економског доприноса организације, друштвене одговорности и утицаја на животну средину, који представљају три стуба одрживог развоја. Ове сфере међусобно се пресијецају и преклапају. А у заједничком пољу – пољу гдје се све три сфере преклапају, налази се корпоративна одговорност организације.

Структура интелектуалног капитала

Иако постоји много дефиниција интелектуалног капитала, а самим тим и много класификација, већина аутора ипак предлаже следећу структуру интелектуалног капитала:

- Људски капитал
- Структурални капитал (организацијски)
- Релациони капитал

Људски капитал не представљају чланови организације сами по себи. Људски капитал настаје онда када чланови организације своје знање трансформишу у дјела која стварају вриједност за организацију, те представља изврност чланова организације са њиховим специфичним квалитетима. Односи се на акумулирану вриједност свих инвестиција у образовање, стручност и будућност свих чланова организације и на њихову способност да своје знање трансформишу у додатну вриједност организације. Те, карактерише се индивидуалношћу. А из разлога што је сваки члан организације другачији на неки свој начин.

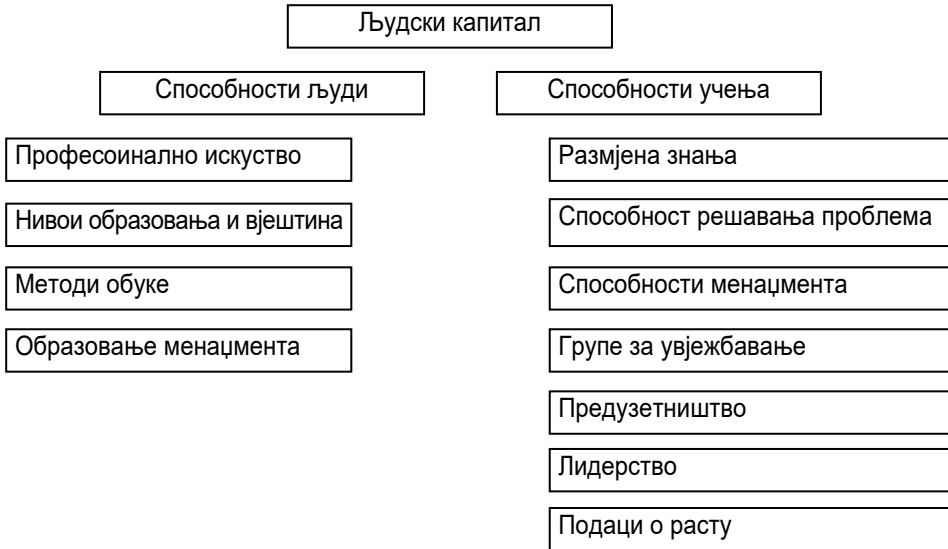
Оног момента кад изађу из компаније, чланови организације са собом такође носе и интелектуални капитал, ако не у потпуности а оно добар дио. Организација располаже компетенцијама својих чланова све док су они у организацији, пошто они раде за организацију, а тако и резултати њиховог рада припадају организацији. Те, ако организација има у виду да задржи компетенције својих чланова или бар дио њих и онда када чланови напусте организацију, потребно је да те компетенције сачува у виду информација, у за то одређеним базама података.

Брига о члановима организације је једна од најбитнијих особина и вјештина које лидер треба да посједује.¹⁵ Брига о члановима организације је један од покретача људског капитала, а људски капитал је покретач интелектуалног капитала.

Компоненте људског капитала су: способности људи (професионално искуство, ниво образовања и вјештина, методи обуке и образовање менаџмента) и способности учења (размјена знања, способност решавања проблема, способност менаџмента, групе за увјежбавање, предузетништво, лидерство, подаци о расту).

¹⁵ Прилагођено према: Azapagic, A., *A systems approach to corporate sustainability: a general management framework*, Trans IchemE, Vol. 81 No. B5.

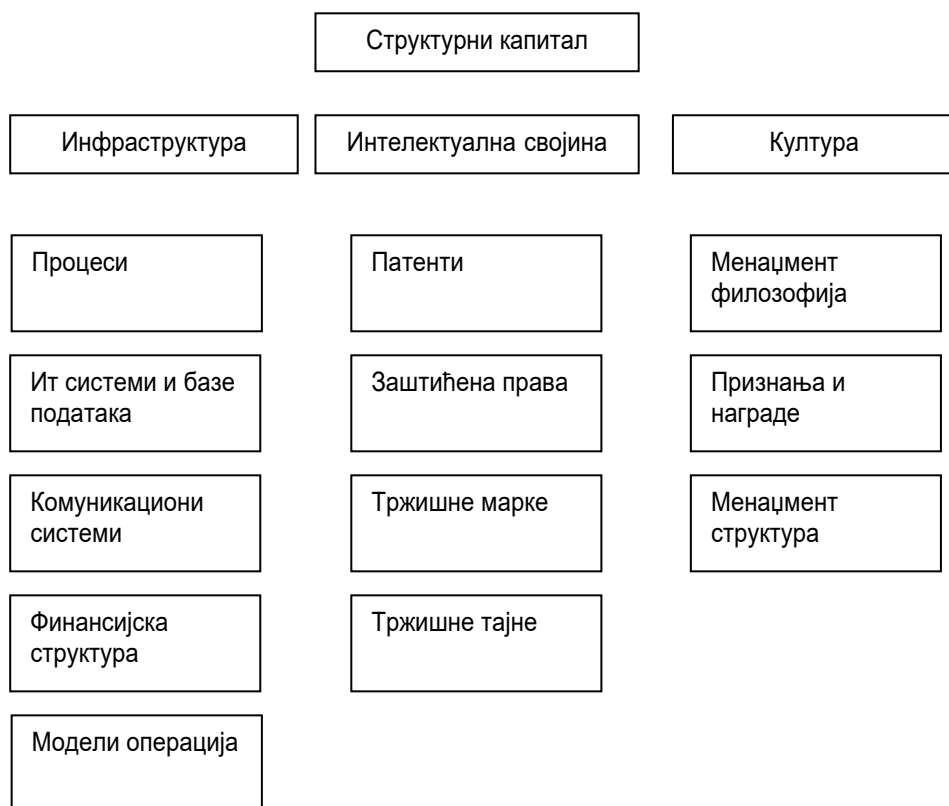
¹⁶ Вулевић, Б., *Особине и вештине лидера у кризним ситуацијама – примери из војне средине*, Војно дело 5/2016. Београд, стр. 278-287.

Слика 3 – Структура људског капитала¹⁷

Док је људски капитал оно знање које напушта организацију када и запослени – са завршетком радног времена, структурни капитал је знање које остаје у организацији и после завршетка радног времена. Њега чине системи, базе података, стандардне оперативне процедуре, радне рутине, односно организованост у смислу што ефикаснијег стварања вриједности за организацију. Када се дјелови структурног капитала заштите, постају интелектуална својина организације и тада постају власништво организације.

Елементи структурног капитала су приказани на следећој слици:

¹⁷ Petty, R; Guthrie, J.: "The Case for Reporting an Intellectual Capital: Evidence, Analysis and Future Trends", Dahiya, S.B. (Ed.), The Current State of the Business Discipline, Spellbound Publications, Rohtak, 2000. стр. 19.

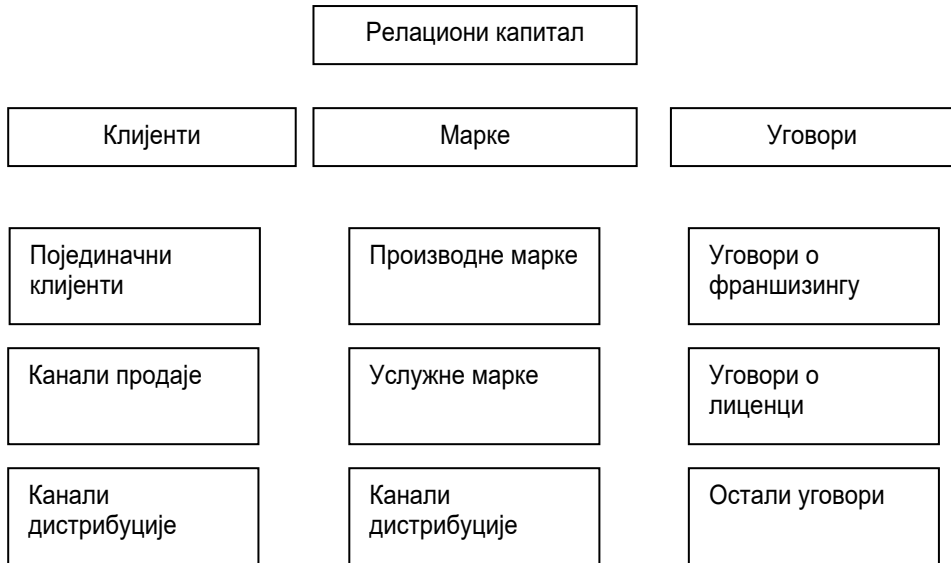

Слика 4 – Елементи структурног капитала¹⁸

Структурни капитал је могуће квантификовати. У власништву је организације и везује се за организацију а не за запослене. Структурни капитал у организацији убрзава проток знања. Али му функцију не треба ограничавати само на то, већ га користити и за стицање новог знања, односно проширивање и надограђивање постојећег, те правилну експлоатацију знања.

Релациони капитал представља односе организације са екстерним окружењем. Често за њега стоји да је клијентски капитал. Има енорман значај јер обухвата вриједност релација, све везе и односе са клијентима, стејхолдерима и партнерима.

¹⁸ Ибид. стр. 22.

Слика 5 – Структура релационог (клијентског) капитала¹⁹

Вриједност која проистиче из односа с купцима, добављачима, дистрибутерима и пословним партнерима је релациони капитал као сегмент интелектуалног капитала односно изградња дугорочног односа с екстерним стејхолдерима. Организација не може да опстане самостално, јер њен пословни успјех зависи од квалитетно изграђених односа. Базне димензије те међузависности су.²⁰

- Обавезивање (везано је за коректно понашање тј. дјеловање које не угрожава интересе партнера),
- Емпатија (обухвата сагледавање питања од важности из угла друге стране),
- Реципроцитет (подразумијева узајамно пружање користи),
- Приврженост (развија се временом, а до стварања привржености доводи здрав пословни однос и дугорочна сарадња), и
- Повјерење (Производ успјешне пословне сарадње и поузданост и сигурност партнера).

Остварење што веће тржишне вриједности организације зависи од квалитета и квантитета финансијског капитала, а последњих двадесетак година нарочито од висине интелектуалног капитала и синергије између његових структурних сегмената, тј. људског, структурног и клијентског капитала.²¹ Веза између структурних еле-

¹⁹ Ибид. стр. 25.

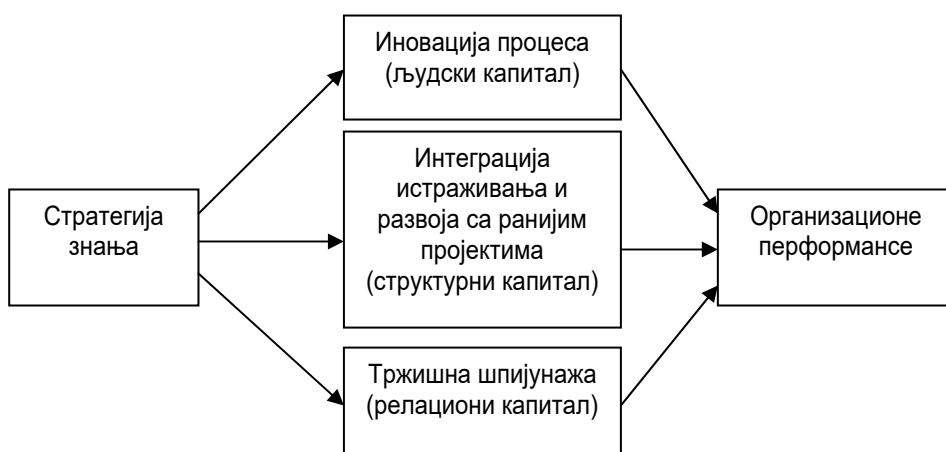
²⁰ Крстић, Б., „*Интелектуални капитал и конкурентност предузећа*“, Економски факултет Ниш, 2009. стр. 48.

²¹ Дмитровић, В., *Интелектуални капитал као стратешка перформанса организације*, докторска дисертација, Факултет организационих наука, Универзитет у Београду 2015. стр. 201.

мената је нужна. Људски капитал би био бескористан без структурног, а структурни не би ни постојао без људског. Успјешно успостављена веза између свих елемената ствара синергију и у крајњем резултату увећава вриједност за организацију.

Управљање интелектуалним капиталом

Да би се успјешно управљало интелектуалним капиталом, што представља један од главних изазова у економији знања, потребно је развити свијест о значају интелектуалног капитала, о шансама и могућностима које он доноси организацији.

Слика 6 – Модел управљања интелектуалним капиталом²²

Лидери организација константно треба да имају у виду организацијске нематеријалне ресурсе, који су неопходни за стварање вриједности за организацију, а самим тим и за остваривање компетитивне предности. Те да константно сварају нова и унапређују постојећа знања а да уједно уче и од других организација кроз њихова искуства. Знање је од круцијалног значаја за оперативне послове у организацијама. Стога, организације приликом стварања стратегије управљања интелектуалним капиталом треба да почну од креирања стратегије знања. Претходно је наравно потребно да у организацији, а нарочито у менаџменту организације, постоји развијена свијест о значају интелектуалног капитала.

Као што је приказано на слици у моделу, следећи корак је визуализација и категоризација интелектуалног капитала организације. Свеобухватна анализа стања из разних перспектива омогућује категоризацију нематеријалних ресурса према подјели интелектуалног капитала на људски капитал, структурни капитал и релацијски

²² Bhatti, W., Zaheer, A., *The role of Intellectual Capital in creating and adding value to organizational performance: A conceptual analysis*, The Electronic Journal of Knowledge Management Volume 12 Issue 3 (pp187-194) доступно на интернету на www.ejkm.com

капитал. Анализом је такође потребно сагледати и стање интелектуалног капитала у организацији – снаге, слабости, ограничавајуће факторе. А затим одређивање кључних циљева и након тога одређивање кључних ресурса.

Одређивање кључних ресурса у циљу остваривања зацртаног циља потребно је из разлога што не постоји универзални модел најквалитетнијег управљања интелектуалним капиталом. Јер је циљ различит од организације до организације.

Модел приказан на слици приказује холистички приступ управљања интелектуалним капиталом, те је лако примењив и на организације посебне намјене (којима припада и војна организација) чији основни циљ није стварање нити увећавање профита. Па је из тог разлога и приказан у овом раду.

Када је постављена стратегија знања, која ће се прожимати и кроз следеће кораке управљања интелектуалним капиталом, намеће се потреба иновације процеса која је у спрези са људским капиталом. У организацијама посебне намјене неки постојећи процеси свакако гарантују успјех, јер се на њима и темељи стратегија организације, но и поред тога потребно је ићи у корак са временом и стварати неке нове процесе, који ће бити модернији и флексибилнији. По могућности што већег броја чланова, а ако не постоји таква могућност онда барем чланова организације који су на лидерским позицијама, како би касније они могли спровести обуку унутар организације.

Оно што се у организацији непрестано одиграва, свакако је истраживање и развој. А поред њега и свакодневне активности. У организацијама посебне намјене потребно је користити идентификоване лекције из текућих процеса, које ће послужити као основа за креирање научених лекција те касније и за обуку чланова организације. Ово се другачије може назвати и учење из праксе. На овај начин се успоставља интеграција истраживања и развоја са текућим односно протеклим процесима. Успјешна интеграција ових процеса гарантује успјех организацијама. А ову интеграцију потребно је кодификовати кроз структурни капитал организације. Односно кроз формирање база података са идентификованим и наученим лекцијама. Те, стандардним оперативним процедурама за спровођење обуке.

Како је потребно посветити се интерним релацијама, тако је потребно посветити се и екстерним релацијама и то кроз релацијски капитал. Односно кроз тржишну, економску шпијунажу. Потребно је остати у корак с временом. „Економска шпијунажа у савременом међународном амбијенту представља инструмент за постизање компетитивне предности компанија, унапређење националне економије и реализацију националних интереса сваке земље. Крајњи циљ економске шпијунаже јесте доћи у посјед знања и информација других земаља који се користе у науци, технологији и производњи.“²³

Правилном интеграцијом претходно наведених поступака, унапређују се организационе перформансе организације посебне намјене.

„Процена и управљање интелектуалним капиталом је камен темељац развоја нових модела који кроз валоризацију нематеријалних средстава и ресурса знања

²³ Neškovic, S., *Ekonomska špijunaža u savremenoj međunarodnoj konstelaciji*, *Ekonomija teorija i praksa*, 4 (1), Novi Sad: Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, 2011. str. 111-127.

могу да подстакну креативност, маштовитости и енергију у оквиру организације²⁴. Адекватно управљање интелектуалним капиталом омогућује организацији да створи још већу вриједност коју ће моћи да експлоатише у будућности.

Под интелигентним организацијама се сматрају све оне организације које²⁵:

– Знају које знање требају, те посједују запослене који имају жељено знање (или га знају прибавити) и мотивисани су да знање дијеле и даље развијају. Имају запослене који уче, али и који подучавају;

– Користе технологију на начин да проширују способности својих запослених;

– Посједују мреже за прикупљање знања и способне су своје потрошаче/клијенте послужити производима и услугама које они желе и требају, на начин и у вријеме када они то желе;

– У крајњој инстанци успјешно управљају интелектуалним капиталом.

Из претходног се види да је квалитетно управљање интелектуалним капиталом и један од кључних фактора приликом стварања „интелигентне организације“. А војна организација, као једна од организација посебне намјене свакако посједује или у потпуности или у добром дијелу особине „интелигентне организације“, те би уз холистички облик управљања интелектуалним капиталом употпунила тај ефекат.

Закључак

Организације посебне намјене, а међу њима војна организација, углавном припадају непрофитним организацијама па немају основни циљ у стварању профита. Но и даље им је основни циљ унапређење перформанси. У турбулентном времену у ком се налазимо интелектуални капитал је један од основних структурних елемената организације, а знање је стожер.

„Ако ми одузмете све моје челичане, и сав мој новац, али ми оставите моје људе, поново ћу постати милионер у року од годину - две дана.“²⁶ А у организацијама посебне намјене људски фактор је још битнији него у осталим организацијама. Најважнији извор интелектуалног капитала је човек са својим идејама, знањем и искуством.

Не треба заборавити да треба гајити специфична знања, јер специфично знање често може бити велика предност коју мали имају у односу на велике.²⁷ Користи од знања и интелектуалног капитала не морају увијек бити директне, може се десити да буду индиректне, али ће свакако оправдати средства уложена у развијање интелектуалног капитала.

²⁴ Schiuma, G; Lerro, A. „*Intellectual Capital and Company's Performance Improvement*“, Measuring Business Excellence, Emerald Group Publishing Limited, Vol. 12, No. 2, 2008. стр. 6.

²⁵ Сундаћ, Д., Шваст, Н., *Интелектуални капитал темељни чимбеник конкурентности подuzeћа*, Министарство gospodarства, рада и подuzетништва, Загреб, 2009. стр27.

²⁶ Портер, Е., М., *О Конкуренцији*, Факултет за Економију, Финансије и Администрацију (ФЕФА), Београд, 2008., стр. 51

²⁷ Јовановић, Ж., Нешковић, С., Костић, З., *Економија знања и интелектуална својина у контексту друштвеног развоја Србије – студија случаја*, Војно дело 3/2016, Београд

Литература

- [1] Bhatti, W., Zaheer, A., *The role of Intellectual Capital in creating and adding value to organizational performance: A conceptual analysis*, The Electronic Journal of Knowledge Management Volume 12 Issue 3, доступно на интернету на www.ejkm.com
- [2] Вулевић, Б., *Особине и вештине лидера у кризним ситуацијама – примери из војне средине*, Војно дело 5/2016. Београд
- [3] Дмитровић, В., *Интелектуални капитал као стратешка перформанса организације*, докторска дисертација, Факултет организационих наука, Универзитет у Београду 2015.
- [4] Edvinsson, L., *IC21: reflections from 21 years of IC practice and theory*, Journal of Intellectual Capital, Vol.14 No.1, 2013.
- [5] Grafstrom, G. Edvinsson, L., *Accounting for Minds. An Inspirational Guide to Intellectual Capital*, Skandia publication. 1999.
- [6] International Business Efficiency Consulting (IBEC) *Intellectual Capital: Efficiency in Croatian Economy*, Croatian Chamber of Economy – Intellectual Capital Association, Zagreb, Croatia. 2002.
- [7] Јовановић, Ж., Нешковић, С., Костић, З., *Економија знања и интелектуална својина у контексту друштвеног развоја Србије – студија случаја*, Војно дело 3/2016, Београд.
- [8] Крстић, Б., *„Интелектуални капитал и конкурентност предузећа“*, Економски факултет Ниш, 2009.
- [9] Mageza., P.Z., *Intellectual capital as a creator of wealth and shareholder value for an organization*, Rand Afrikaans University, 2004.
- [10] Nešković, S., *Економска шпјунажа у савременој међународној констелацији*, Економска теорија и пракса, 4 (1), Novi Sad: Факултет за економију и инжењерски menadžment, 2011
- [11] Petty, R; Guthrie, J.: *“The Case for Reporting an Intellectual Capital: Evidence, Analysis and Future Trends”*, Dahiya, S.B. (Ed.), The Current State of the Business Discipline, Spellbound Publications, Rohtak, 2000.
- [12] Портер, Е., М., *О Конкуренцији*, Факултет за Економију, Финансије и Администрацију (ФЕФА), Београд, 2008.
- [13] Prasad, B., *Steve Jobs: Seven things to be learnt about leadership*, International Business Times, 2011.
- [14] Пулић, А., *Приручник за управљање интелектуалним капиталом*, Загреб, 2004.
- [15] Razali, B., *Investigating the Impact of Measures of Intellectual Capital on Company Performance Indicators*, докторска дисертација, University of Newcastle, Australia, 2010.
- [16] Schiuma, G; Lerro, A. *„Intellectual Capital and Company's Performance Improvement“*, Measuring Business Excellence, Emerald Group Publishing Limited, Vol. 12, No. 2, 2008.
- [17] Stewart, T., *„Brainpower: How Intellectual Capital is Becoming American's Most Valuable Asset“*, Fortune, No. 3, June, 1991.
- [18] Stewart, T., *Intellectual Capital: The New Wealth of Organization*, Doubleday, Currency, New York, 1997.
- [19] Сундаћ, Д., Пулић, А. *Интелектуални капитал – кључни ресурс 21. стољећа*, Ријека, И.Б.Ц.Ц, 2001.
- [20] Сундаћ, Д., Шваст, Н., *Интелектуални капитал темељни чимбеник конкурентности подuzeћа*, Министарство gospodarства, рада и подuzетништва, Загреб, 2009.
- [21] <http://www.ibtimes.com/steve-jobs-seven-things-be-learnt-about-leadership-305594>
- [22] Kannan, R., *Intellectual capital – the engine to corporate excellence*. <http://kannanpersonal.com/learning/knowledge/intellectual.html>

МЕНАѢЕРСКА ФУНКЦИЈА И ЛИЧНОСТ КАО ФАКТОР ПОНАШАЊА У ОРГАНИЗАЦИЈИ

Др *Миленко Чуровић*
Висока школа социјалног рада, Београд

У раду се систематизују типови личности и разматра њихов однос са организационим амбијентом савремене радне заједнице.

Кључне речи: *менаѢерска функција, личност, понашање, организација*

Увод

МенаѢерска функција у данашње време све више долази до изражаја, а има за циљ да усклади захтеве запослених у предузећу са културом, стратегијом и циљевима тог предузећа јер су људи основна покретачка снага производње. Човек као индивидуа понаша се у складу са изграђеном личношћу која као појам спада у индивидуални ниво модела организационог понашања. Оно што је веома битно за функционисање једне организације је реалистичко уклапање личности једне особе са послом који обавља. Организационо понашање, као темељни концепт функционисања једне организације потребно је детаљно изучавати јер генерално гледајући сваки урађени задатак зависи од појединца, од чијег односа према послу, расположења и још многих других фактора ће зависити исход ситуације.

У првом делу овог рада дефинише се појам личности поимање личности са аспекта многих научних дисциплина као што су: етика, менаѢмент, право и психологија за које се овај појам најчешће везује.

У другом делу рада су фактори који утичу на формирање личности преко социјалних до културних и породичних фактора. Овде је веома значајно знати који све фактори утичу на формирање личности како би појединац могао на прави начин на њих да реагује и да се на њих адаптира.

У трећем делу биће приказани типови личности са својим карактеристикама чије познавање је неопходно за организацију.

Четврти део је резервисан за слагање личности појединца са послом који треба да обави кроз одређене димензије личности.

Појам личности

Појам личности има дугу историју, од пре 2000. година појам личности истражен од стране многих научника као што су Цицерон и Хипократ.

Током историје овај појам је добио велику улогу у литератури и у различитим емпиријским и теоријским студијама.

О томе шта је личност, шта је покреће, те како се она формира постоји велики број различитих схватања и тумачења. Из тога следе различите дефиниције личности. Међу првим психолозима који су изучавали ову област био је Г. Олпорт, који је покушао да прикупи, среди многобројне дефиниције личности из чега је добио педесет група различитих одређења личности. Старо значење израза личност је : изглед некога, како се неко показује и чини другима. Настаје од латинске речи Персон – говорити кроз нешто, што је означавало позоришну маску коју су стављали на лице глумци у Старом Риму да би нагласили одређене особине личности које су приказивали.

Постоје спољашњи и унутрашњи симболи којима се може мерити личност. Спољашњи симболи су: висина, тежина, црте лица, боја коже, као и остали физички фактори.

Под унутрашњим симболима подразумевају се: елементи понашања (љубазно, пријатељско, вулгарно, итд.).¹

Утврђено је да се личност формира до пете године, међутим постојећа истраживања указују на то да се наши ставови, (адаптирају) током живота иако их је тешко променити.²

Свака наука која изучава човека пажњу усмерава у складу са предметним одређењима, на различите услове и аспекте индивидуалне аутономије и активности.

У медицини се под личношћу подразумева она индивидуа која у нормалним околностима своје поступке контролише, која је способна да се оријентише у простору и времену, која се придржава елементарних норми хигијене.

У правним наукама личност је носилац правног поретка, грађанских права и обавеза и као таква је свесна степена своје одговорности.

У културолошким наукама личност је носилац и потрошач материјалних и духовних вредности.

У социолошкој науци личности је производ друштвених односа у одређеној заједници односно субјект друштвеног живота који је усвојио је норме и вредности, што омогућава учешће у колективној интеракцији.

Менаџмент интересује личност која ће успешно водити менаџмент процес и која ће утицати на обликовање ставова вредности, мишљења и опажања у циљу правног одлучивања и добрих међуљудских односа.³

Човекова личност нераздвојиво је повезана са његовом активношћу а пре свега са његовом производном активношћу. Људска личност афирмише се кроз активности, и она се кроз активности мења па зато свако изучавање људске личности неминовно захтева и изучавање њене активности као и свих фактора који на ту активност делују.⁴

Генетско наслеђе је један од важнијих фактори који утичу на обликовање личности. Томе су посебно допринела истраживања близанаца који су живели у одвојеним породицама, и увек се испостављало да су близанци, и поред сасвим различитог социјалног окружења у ком су живели имали многе заједничке особине и црте личности. Интересантан је такође случај, близанаца који су живели преко 30 година одвојено на удаљености од 60 км и никада се за то време нису срели. Међутим они су имали исти модел и

¹ Др. Никола Рот; Психологија личности; 15. Допуњено издање; Београд, 1994.

² Проф. Др. Мића Јовановић Божинов; Проф. Др. Момчило Живковић; Др. Татјана Цветковски, доцент; Организационо понашање; 2. Измењено и допуњено издање; Београд, 2007.

³ Олпорт, Г.; Склоп и развој личности, Београд, 1969.

⁴ Др. Младен Звонаревић; Психологија за трећи разред гимназије; Загреб, 1967.

боју аутомобили, пушили су исту марку цигарета, имали су исту врсту пса којег су звали истим именом и летовали су у истим летовалиштима удаљени један од другог само три блока. Васпитање подразумева социјализацију особе, животно искуство и друге облике интеракције са окружењем. Истраживања су показала да стабилност личности расте од 30. па све до 50. Год. Генерално гледајући факторе који утичу на развој личности можемо поделити на: биолошке, социјалне, културне, утицај породице и ситуационе факторе.

Биолошки фактори у развоју личности

Изучавање биолошких фактора у развоју личности може бити подељено на неколико приступа: наслеђе, менаџерско размишљање и физичке карактеристике.

Наслеђе обухвата све утицаје на личност коју човек добије рађањем. Ту спадају различите физичке предиспозиције као што су: физичка конституција, пол, темперамент, ниво енергије, сексуална оријентација.

Оно што се најчешће истиче у реченицама као што су: „То има је породично“ или „Исти је као његов отац“ и сл.; постоји полемика око тога колико генетски фактори утичу на формирање личности; тзв полемика природе васпитања. Екстремно оријентисани ка природи кажу да се личност наслеђује, док они оријентисани ка васпитању кажу да лично искуство утиче на формирање личности.

Најважнији биолошки фактор јесте наслеђе па зато о односу наслеђа са једне стране и околине (свих социјалних фактора) са друге стране постоји низ схватања која се могу сврстати у три главне скупине:

– Нативистичко схватање – приписује одлучујуће значење биолошким факторима у првом реду наслеђу. Према томе, све особине физичке и психичке које неко поседује зависе искључиво да ли је неко биолошко биће наследио од својих предака, тј о мање или више срећној констелацији гена и других наслеђених структура.

– Емпиристичка схватања – придају искључиво значење околини у развоју личности. По мишљењу емпириста човек се рађа као „неисписана плоча“ коју разни утицаји, „исписују“ или који су једини одлучни за судбину човека. Овај начин размишљања битно умањује улогу васпитања, а емпиризам ту улогу диже на највећи ниво.

– Динамичка схватања – узимају у обзир и улогу наслеђа и околине, али наводи и значење властите активности личности.

Човек наслеђује различите диспозиције под којим подразумева физиолошке структуре и механизме који чине општу биофизичку базу људске личности. Међутим, како ће се и у којој мери те диспозиције развити зависи од околине у којој појединац живи као и од његових властитих активности.

Менаџерско мишљење

Након многобројних истраживања, неки научници из области понашања у организацији, дошли су до закључка да менаџери размишљају различито од остале популације. Тако нпр. Енглец Eliot Jaques, закључио је да за разлику од већине људи менаџери имају могућности виђења „слике“ из будућности, препознавање потребних корака у пословању, предвиђања последица сваког корака, те на крају предузети потребне мере како би све ишло по плану.

Физичке карактеристике

Биолошки приступ темељи се на изучавању личности кроз анализирање ефеката физичких карактеристика и стопе сазревања. Физичке појаве појединца саставни су делови личности. Чињеница да је неко висок или низак, гојазан или мршав, згодан или ружан, утицаће на ефекте личности на друге и утицаће на лични концепт.

Социјални фактори у развоју личности

Људи током свог живота припадају различитим групама почев од дружења у детињству преко различитих група у школи и спортских тимова, до радних и социјалних група. Као члан наведених група човек има различите улоге и искуства. Што се тиче утицаја разних околних у првом реду социјалних фактора на развој личности он је сложен и многостран. Обично говоримо о садржају, формама, методама и средствима и ефекту социјалних утицаја.

Садржај друштвених утицаја чине на једној страни сва она знања – производна, културна, техничка и остала – које друштво преноси на своје чланове. Садржај друштвених утицаја битно зависи од друштвено историјских услова у којима једна заједница живи и мења се заједно са тим условима.

Форме друштвеног утицаја јесу све оне друштвене институције у којима се појединац сусреће са организованим или стихијским утицајем средине. Од породице и школе разних политичких, спортских и сличних организација, свуда сусрећемо позитивне и негативне утицаје које више или мање утичу на формирање личности.

Методe друштвеног утицаја веома су многобројне али се у суштини могу сврстати у две велике групе. На једној страни су методе засноване на уверавању – доказивању аргумената, истицање примера, наговарање итд. Када ће, где и како бити примењиване једне или друге зависти о великом броју околности али се најчешће примењују комбиновано.

Средства ширења утицаја, јесу, пре свега разни облици говора. Као жива реч а још више као писана реч говор је основно средство комуникације међу људима па према томе главно средство међусобног утицаја.

Као техничка средства најчешће служе штампа, радио, телевизија и филм која омогућавају масовни утицај.

Ефекти утицаја

Ефекти утицаја што га друштво реализује зависи – без обзира на садржај, форме, методе и средства – од неколико главних момената. Положај појединца у друштву и производњи од одлучујуће је важности, јер је његова властита активност – економска, политичка, културна итд – добрим делом условљена тим моментима.

Културолошки фактори у развоју личности

Ови фактори односе се на начине на које различите популације људи и друштва организују своје животе. Људи рођени на одређеној територији, у одређеној култури, под утицајем су породичних и друштвених вредности и норми прихватљивог понашања ове културе. Култура подстиче одређене вредности код људи. Између људи унутар исте културе обично постоји и разлике у понашању које временом могу бити екстремне. Већина култура није хомогено стога иако култура утиче на развој личности не одговарају сви појединци на утицај културе једнако.

Једна од најозбиљнијих грешака коју менаџери могу да направе јесте да претпоставе да су њихови подређени исти као они.

Утицај породице на развитак личности

На личност утичу фактори који долазе из околине из које особа одраста и развија се. То је пре свега породица. Она је појединачно најзначајнији фактор који обликује личност. Деца по природи ствари уче по моделу понашања својих родитеља хтели то родитељи или не. Поред примарне породице на личност утиче и проширена породица (деда, тетка, ујак, стриц).

Родитељи утичу на развој деце на неколико начина:

– Кроз своје понашање они презентују ситуације које ће деци бити уобичајене и у будућности ће изазивати слична или иста понашања код деце

– Служе као модели улога са којима се деца често снажно идентификују

– Селективно награђују и кажњавају одређена понашања и тиме утичу на будуће понашање деце

– Породична ситуација, која обухвата величину породице, друштвено-економски статус, религију, географску локацију, ниво образовања родитеља, значајно утичу на формирање личности; нпр. Особа која је одрасла у сиромашној породици имаће другачија искуства од оне која је одрасла у богатој. Постоји разлика ако је особа једно дете у породици или ако је васпитавана са више браће и сестара.

Према многобројним истраживањима личност детета много зависи од кућног окружења и односа родитеља који гради са својом децом.

Ситуациони фактори у развоју личности

Ситуација није фактор подједнако значај као наслеђе и околина али ситуације у којој се човек налази може значајно да утиче на његову личност. Утицај ситуације је више корективан. Она ретко може да створи одређене особине личности ако је особа нека али зато може да потенцира неку скривену особину за коју особа није ни знала да је поседује. Зато се понекад изненадимо кад видимо да се нека особа у одређеној ситуацији понаша на начин који никада не би очекивали од ње.

То не значи да ми ту особу нисмо добро познавали већ да она до тада није била у ситуацији која би изазвала такво понашање.

Типови, особине и карактеристике личности

У психологији личности постоје два приступа истраживања и приказивања личности. Један од њих је утврђивање појединих за појединце карактеристичних особина – темперамента, способности, мотива, ставова, интереса, начина прилагођавања, итд. За појединца утврђене истакнута особине чине профил његове личности. Други приступ је приказивање личности у целини а не њених појединих особина.⁵

Типови личности

Јединке које поседују неки скуп заједничких особина разликују се од других јединки. Одувек је било покушаја да се људи међусобно класификују у различите типове. Тако су настале различите типологије, више или мање системски покушај разврставања људи у посебне типове личности. Такви покушаји класификовања људи у неколико карактеристичних типова најчешће у подручју личности или неких њених карактеристика користе се у психологији. Најпознатија и најпроширенија јесте класификација Хипократа (око 400 год п.н.е.), грчког филозофа и мислиоца који је разликовао 4 типа личности по темпераменту:

Колерик је човек чија су чула снажна, али се брзо измењују. Опште му је расположење песимистичко, а своје емоције испољава на буран и експлозиван начин.

Сангвиник има чула слабијег интензитета, који се такође брзо измењују. Опште расположење му је више оптимистичко.

Флегматик има чула слабог интензитета која се брзо не измењују. Не испољава их у свом понашању и претежно је оптимистичан по општем расположењу.

Меланхолик је човек снажних чула која се споро измењују. Не испољава их знатно у спољашњем изгледу и понашању, а опште расположење му је изразито песимистичко.

Постоје и друге типологије које проучавају личност као што је Јунгова, Шпангерова и модерна типологија личности.

Интересантна је Шпангерова типологија која полази од схватања да свака јединка поседује неку врсту јединствене филозофије живота која уобличава његову целокупну личност. Ова типологија сврстава људе у 6 идеалних типова вредности:

– **Теоријски** тип тежи за откривањем истине а животни циљ је систематизација властитог знања; у трагању за тим циљем он заузима став који тражи идентичност и разлике, ослобађа се судова који се односе на лепота или корисност објекта и тражи само да посматра и размишља.

– **Економски** тип подразумева да економски човек буде заинтересован за оно што је корисно. Првобитно задовољава телесне потребе, а интересује се за корисне ствари; Обухвата практичне ствари пословног света – производњу, тржиште, потрошњу добара, разраду нагомилавања опипљивог богатства. Овај тип је потпуно практичан и одговара уобичајеном појму просечног пословног човека. Економски став често долази у сукоб са другим вредностима.

⁵ Др Никола Рот; Психологија личности; 15. Допуњено издање; Београд, 1994.

– *Естетски* тип највећу вредност види у облику и складу у економској области у процесу производње, рекламе и трговине. Естетика види потпуно разарање за њега најважнијих вредности.⁶

– *Социјални*, друштвени тип највећу вредност види у љубави према људима. Социјални човек цени друге људе и зато је сам љубазан, несебичан и саосећајан.

– *Политички* тип тражи интерес за влашћу.

– *Религијски* тип највећу вредност види у јединству. Он је мистичан и тражи да разуме космос у целини.

Модерна типологија личности

Личност је посебно занимљива и важна за економску науку. Знање и постојање различитих врста темперамената помажу нам да при правилном одабирању и распореду запослених за одређену пословну активност.

Фромова типологија личности

Фром разликује за економију два различита типа карактера:

– Карактер продуктивне оријентације

– Карактер непродуктивне оријентације (тржишне оријентације)

Продуктивна оријентација показује на тип карактера коме су раст и развој свих његових могућности циљ којем су одређене све друге активности. Он обухвата менталне, емоционалне и свесна реакције према другима, себи и према стварима. Продуктивност је човека способност да употреби своје снаге и да оствари могућности које су му својствене.

Тржишна оријентација настаје и развија се са развојем тржишта што је карактеристика модерног доба. Та традиционалном тржишту произвођачи и потрошачи су се узајамно познавали јер су сачињавали мале групе, тј понуда је познавала потражњу. Модерно тржиште није више место састанка него огроман механизам карактеристичан апстрактном и безличном потражњом. Човек производи за то тржиште а не за круг познатих потрошача. Тржиште се заснива на закону понуде и тражње.

У данашњем времену тржишна оријентација вртоглаво расте, паралелно са развојем тржишта личности које је феномен последњих година. На истом тржишту се појављују лекари, економисти, правници, информатичари, трговачки путници и сл.

Друштвена типологија личности

Друштвени (социјални) стилови разврставају особе у 4 опште категорије, а то су: пријатељи, аналитичари, управљачи и експресионисти.

Очекивања су да ће сваки од наведених стилова личности најбоље функционисати под посебном групом околности које могу бити директно повезане са организационом културом. Свака личност има сопствени начин размишљања и понашања, свој специфичан стил или личност.

⁶ Олпорт, Г.; Склоп и развој личности; Београд, 1969.

Личност се дефинише као комбинација стабилних физичких и менталних карактеристика које дају појединцу његов идентитет. Црта личности нестала је као појам постојећу које су настојале превладати слабости типологијске концепције. Уместо да се по принципу или сви људи покушају сврстати у ограничен број строго подељених типова овде се полази од претпоставке да сваки човек има низ међусобних релативно независних особина која су изражена код сваког појединца у већој или мањој мери.

Особине личности се дефинишу као трајне карактеристике које описују понашање личности. Ако их познајемо онда можемо да са сигурношћу предвиђамо и контролишемо њено понашање.

Дуготрајним истраживањем преко 17.000 особина или црта личности издвојено је пет основних димензија по којима се све личности разликују (*Big five model*):

Друштвеност или отвореност – је степен у коме је особа друштвена, односно задовољна у односима са другима. Друштвене особе су комуникативне, отворене, за разлику од особа које су повучене и избегавају интеракцију са другим људима. У организацији треба очекивати да су екстровертни људи много задовољнији послом и самом организацијом и да много лакше склапају контакте са колегама него интровертни.

Пријатност или сагласност – ова димензија личности је у екстремима, с једне стране су кооперативност, топлина, поверење, а струге стране антагонизам, хладноћа, неповерење. Показује тежњу да буде пријатна, сагласна и у добрим односима са људима у окружењу. Обично су ти људи који показују висок степен бриге за друге, поверљиви, колегијални и пристојни.

Савесност или осетљивост – показује степен у којем је особа истрајна у реализацији својих задатака. На једној страни бисмо имали поуздане, док би на другој страни имали непоуздане и импулсивне особе.

Емоционална стабилност и прилагођеност – ова димензија има на једном крају емоционалну стабилност, сигурност и смиреност, док су на другом нервоза, несигурност и депресија. Прилагођени или стабилно емоционални људи су смирени, стабилни и осећају се безбедно. На послу су често ефикасни. Њихова критичност тера их ка перфекционизму, па су обично добар избор за послове контроле квалитета, које захтева критичко мишљење и оцењивање.

Отвореност – показује спремност особе да прихвати нова искуства истражи нове начине размишљања и буде креативна. То би биле особе које су радознале, неконвенционалне, спремне за ризик, оригиналне, насупрот особама које су затворене, конзервативне и немаштовите. То су сматра добро карактеристиком за послове који су подложни сталним променама, иновацијама а њихово обављање захтева велики ниво ризика.

Усклађивање личности појединца са послом

За разумевање стања и жељеног будућег стања запосленог у некој организацији, веома је битно осврнути се и погледати у прошлост, како би знали на темељу чега је настало постојеће стање. Такав преглед је важан у садашњости јер даје више доказа да је личност веома повезана са индивидуалним учинком, задовољством на послу, као што је са друге стране повезана са стањем у организацији тј

организационом културом, структуром и стратегијом организације. Све су то карактеристике које директно утичу на формирање једне личности и уклапање у посао који личност треба да обавља. За будућност запосленог веома битно је познавати организацију, да ли је организација скуп појединаца који теже истом циљу, те да ли се њена личност формира на основу тога. Осим наведених димензија личности постоје и друге које су од посебне важности за понашање људи у организацији. Познавање сваке од њих може помоћи да схватимо разлике између људи у организацијама и њиховог понашања, али и да утичемо на њих.

Из досадашње анализе особина и димензија личности може се приметити да се људи веома разликују и да не можемо рећи да је један тип личности бољи или лошији. Постоји 6 главних типова личности које су карактеристичне и погодне за одређено занимање: Реалистичан, истраживач, социјални, конвенционални, предузетнички и уметнички тип.

– *Реалистичан* тип личности даје предност физичким активностима које траже снагу, вештину и координацију;

– *Истраживач* предност даје активностима које траже размишљање, разумевање и истраживање;

– *Социјални* тип више воли да помаже другима при усавршавању;

– *Конвенционални* тип воли ред, правила и јасне активности;

– *Предузетнички* тип склон је вербалним активностима у којима може да убеђује друге и стиче моћ;

– *Уметнички* тип је склонији нејасним, несистематичним активностима и креативностима;

Постоје три основна начина за усклађивање појединца и његових способности са захтевима датог посла: *Прва* стратегија је избор особа чије се постојеће способности најбоље усклађују са захтевима посла; овај приступ подразумева поређење способности сваког појединца са захтевима посла или радне јединице. *Други* приступ јесте спровођење обуке (тренинга) тако да запослени стекну вештину у знању у складу са захтевима посла; научна истраживања сугеришу да обука у вези са послом повећа ефикасност организације. *Трећа* стратегија јесте редизајнирање посла тако да се запосленима дају само они задаци који одговарају њиховим тренутним способностима.

Закључак

Свака организација би требала пре свега приликом примања људи у радни однос извршити детаљну анализу његове личности, кроз интервјуе, као и кроз разне тестове личности који ће менаџеру дати смернице шта је то што треба променити у понашању запослених; да ли је могуће извршити промену те личности и исту адаптирати ситуацији у којој се налази организација. Понашање у организацији одређују њени запослени, па је веома битно извршити правилно усклађивање личности са послом који ће обављати. Немогуће је да тип личности који је веома амбициозан те жели у будућности да напредује са новим идејама, поставите на радно место рачуновође нпр, које најчешће заузимају особе повучене у себе које ће до пензиониса-

ња радити исти посао. Организација треба да осигура својим запосленим могућност напредовања јер ће у супротном доћи до гушења креативности и нових идеја који би могли бити примењени за побољшање пословања. Личност појединца и те како зависи од културе организације, њене структуре, стратегије којом се та организација води до остварења основног циља због којег постоји. На пример, ако је запослени до сада навикао да ради у организацији која је децентрализована, са минималном формализацијом, врло тешко ће се навићи на посао са висом формализацијом и централизацијом јер то је оно што гуши његову личност и потискује особине које та особа поседује. Менаџери требају у организацији да делују подржавајуће те у сваком тренутку буду доступни за своје запослене како би они адаптирали своју личност на тренутно стање у организацији.

Веома је битно знати вештину убеђивања особе да су њихове особине и схватања донекле погрешне те уверити их да су уз едуковање промене оно што није добро за организацију и што не одговара природи посла који обавља. Идеално стање би било када би свака личност одговарала карактеру посла. Међутим, то су веома ретке ствари у нашој држави. Многи након завршених студија раде послове који су потпуна супротност од онога што су до тада учили и на чему су градили властиту личност. То је првенствено због мањка одређених кадрова који попуњавају различите личности, које се уз помоћ адекватног менаџера адаптирају захтевима посла који ће обављати. Многи аналитичари су изучавали овај аспект важан за понашање, те се на основу анализа доказало да је личност најважнија перформанса индивидуалног нивоа модела организационог понашања. Ова тврдња је доказива јер свака друга перформанса зависи од личности и примењива је и односи се на личност.

Литература

[1] Никола Рот, *Психологија личности*, 15. допуњено издање, Београд, 1994.

[2] Мића Јовановић Божинов, Момчило Живковић; Татјана Цетковски, *Организационо понашање*; 2. измењено и допуњено издање; Београд, 2007.

[3] Олпорт, Г., *Склоп и развој личности*, Београд, 1969.

РЕЛИГИЈА И ЕТНИЦИЗАМ У СПОРТСКОЈ ИНДУСТРИЈИ

Игор Радошевић*

Универзитет Метрополитан, Факултет за менаџмент, Београд

Бојана Остојић

Висока школа академских студија „Доситеј“

Спорт је као делатност постао прихваћен од стране свих религија. Историјски гледано, античке Олимпијске игре су биле посвећене богу Зевсу и представљале су разлог за примирја између зараћених народа у којима су учествовали искључиво мушкарци док је религија улогу жена усмерила ка породици и домаћинству. Александар Македонски је олимпијским победницима који би били заробљени у рату као део противничке војске за време ратних похода, у знак поштовања према постигнутим спортским резултатима, имао обичај да поштеди живот. Религија данас највећи утицај има код нижих друштвених слојева. Обични људи који имају пристојан друштвени стандард све мање верују у натприродне моћи. Спорт, забава, интернет и друштвене мреже су такође утицале на смањивање утицаја религије јер су донекле обезбедиле одговоре на питања на које религија нема одговор.

Кључне речи: *спорт, религија, друштвене мреже*

Увод

Када се говори о утицају религије на спортску индустрију, неопходно је напоменути да је у таквим ситуацијама улога државе од пресудног значаја. Са економског аспекта гледано, спортска индустрија представља једну од најпрофитабилнијих грана индустрија. Управо због своје вредности и убрзаног развоја, спортска индустрија постаје област у којој се преплићу интереси различитих група, које не воде рачуна о основним начелима религије већ им је крајњи циљ остваривање профита а такође имају и политичку позадину. Спорт је постао профитабилна делатност која пружа могућност зараде великог новца и због тога представља средство за остваривање политичких циљева без обзира на последице које ће оставити за собом.

Колико су највећа спортска такмичења (Олимпијске игре, Светско и Европско првенство у фудбалу, Супербол) пројекти који имају задатак да промовишу пре свега сам спорт и допринесу остваривању профита као и промоције земље домаћина, његову организациону улогу уз занемаривање националних и етничких последица које спортска индустрија при том прави? Каква је повезаност између рели-

* Доц. др Игор Радошевић, igor.radosevic@metropolitan.ac.rs

гије, тероризма и спорта? Какав утицај држава има у заштити промовисања мржње и етничке нетрпељивости? Које су консеквенце које држава спроводи над лицима које раде у супротности са Законом о црквама и верским заједницама? Колики је утицај религије на такмичење и исхрану спортиста? Колико религија утиче на развој спортске индустрије а колико спортска индустрија утиче на религију?

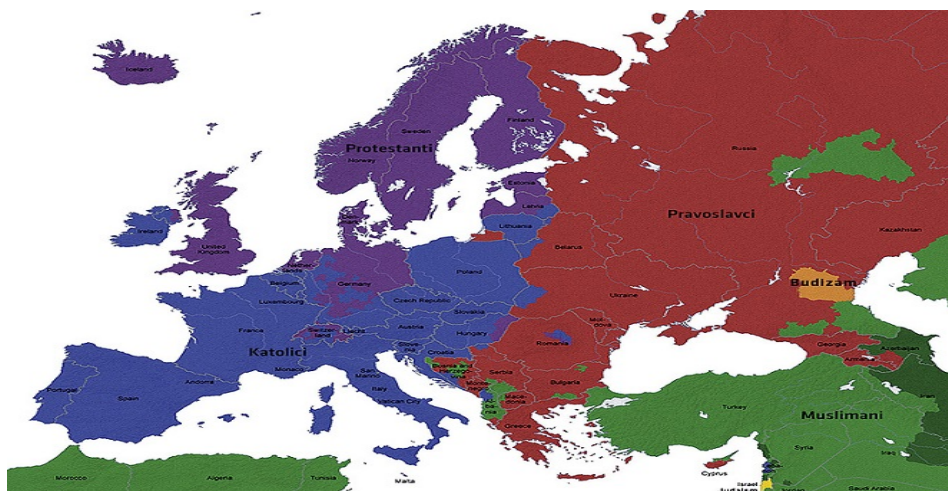
На примеру организације спортских догађаја анализирали смо колике последице религија и етничка нетрпељивост остављају по свест навијача и које мере је неопходно спровести како би се избегли сукоби и верска дискриминација. Истражили смо и да ли политика утиче на етничку и расну дискриминацију као и који су узроци етничке и верске нетрпељивости? Анализирали смо истраживања о навијачима који верују да Бог има улогу у одлучивању крајњег исхода спортског такмичења. Анализирали смо какав однос економски развијене земље имају према сиромашним? Да ли је религија узрок и за појаву расизма у спорту? Колика је повезаност религије са хомосексуализмом у спорту? Колики је утицај религије на такмичења за време поста? Колико религија утиче на спортисткиње које се такмиче? Колика је повезаност религије са спортском опремом са верским симболима?

Расизам и етничка подела у спорту

Крајем XX века очекивало се да расизам већ увелико нестане са спортских терена, међутим, сведоци смо да је то далеко од истине. Свакодневно добијамо информације да су навијачи, а неретко и сами играчи вређали спортисте на расној основи што због различите боје коже што због различите верске или етничке припадности. Расна мржња се односи на припаднике друге расе (европљани, африканци, азијати, индуси, блиски исток – арапи) који се због своје различитости у виду боје коже сматрају мање вредним и према којима се односи са одбојношћу и ниподаштавањем. Проблем расизма и етничких подела које су присутне у спортској индустрији уско је повезан са религијом. Мржња која је настала између држава углавном се свела на верску нетрпељивост. На примеру Балкана утакмице између Србије и Албаније, као и Србије и Хрватске, због ратова који су вођени 90-их година између Срба (православаца) и Албанаца (муслимана) као и Срба (православаца) и Хрвата (католика), се сматрају утакмицама високог ризика где навијачи на трибинама исказују своју мржњу према противничким играчима скандирајући вулгарне пароле и позивајући на убиство и смрт противника.

Инциденти на спортским објектима су постали све чешћи. Постали смо сведоци промовисања фашистичких парола од стране публике али и од самих спортиста. Двоструки аршини кажњавања разних комисија неће допринети смиривању страсти на спортским теренима већ ће их само распламсати. Законе и правилнике који служе да санкционишу клубове организаторе као и навијаче за непримерена понашања на спортским објектима не треба двосмислено тумачити јер правила морају бити иста за све. Сведоци смо да се навијачи на спортским догађајима неретко користе и у политичке сврхе, као средство притиска, узвикивајући погрдне пароле против одређених руководилаца, како спортских тако и државних. Инциденти које хулигани неретко направе на спортским објектима и градским улицама пре, за време

или после саме утакмице, често остају без консеквенца и реакција државних органа, чиме се тим истим хулиганима ствара психолошки ореол непобедивости и при том им се даје на значају. По професору Михајловићу, „озбиљан спорт нема никакве везе са фер-плејом. Он је везан са мржњом, љубомором, хвалисањем, непоштовањем свих правила и садистичким уживањем у насиљу: другим речима, то је рат без пуцања“.¹ Светска и Европска фудбалска организација (ФИФА и УЕФА) су најавиле обрачун са расизмом и хулиганизмом, користећи фудбалере и такмичења као што су Светска и Европска првенства као и Лигу шампиона за промоцију у борби против расизма, етничке и верске нетрпељивости.

Слика 1 – Верска припадност по државама
(Извор: <https://churchpop.com/2014/10/09/10-maps-religion-europe/>)

Повезаност спорта и религије

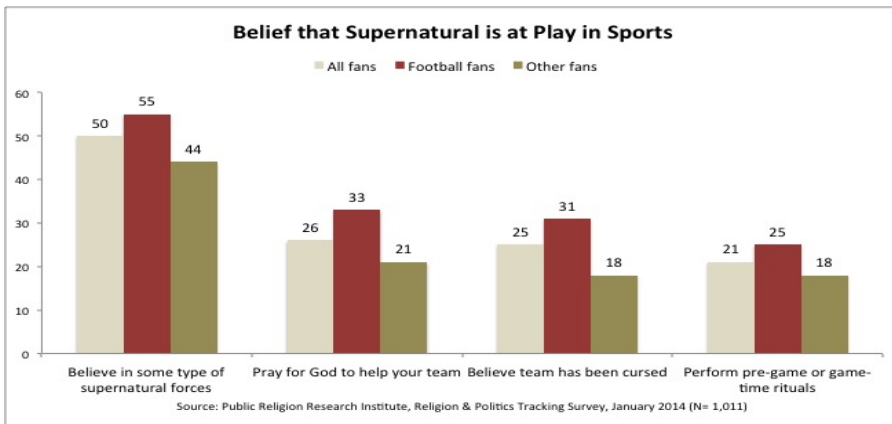
Са историјског аспекта гледано, повезаност религије и спорта је свакодневно присутна. Верски објекти (цркве, храмови, синагоге и џамије) имају улогу да окупе велики број људи као што данас то раде спортски објекти (стадиони, хале, базени). У верским објектима се певају верске песме док се на спортским објектима певају навијачке песме. Навијачи носе обележја и заставе својих клубова, репрезентација као и национална обележја државе којој припадају као што се у верским објектима носе верска обележја. Када је неизвесан резултат или се шутирају пенали који треба да одлуче победника навијачи се прекрсте и моле Богу за победу као што то раде верници у верским објектима. Сукоб између религије и спорта је настао када се нагло повећао број људи који су викендом радије ишли на стадионе или код куће

¹ Михајловић, М., Спортске организације и спортски догађаји, Спортски савез Србије, Београд, 2013, стр. 143.

гледали утакмице уместо да су ишли у цркву.² Закон о црквама и верским заједницама³ је донет како би омогућио слободу вероисповести и забрани верску дискриминацију.

Повезаност религије и спорта се може посматрати на различите начине. Свака нација поистовећује свој идентитет са религијом којој припада и националним спортом који се игра у земљи. Када неко помене Бразил, Италију, Аргентину или Шпанија прво што нас асоцира су католичка црква и фудбал, јер су грађани ових земаља велики верници и фудбалски фанатици. У XXI веку, сукоби између држава су најчешће изазвани верским и политичким разлозима. Светска и Европска фудбалска организација (ФИФА и УЕФА) управо из тих разлога избегавају да организују сусрете у квалификацијама између земаља које су у верским и етничким сукобима као што су Турска-Јерменија, Гибралтар-Шпанија, Русија-Грузија, Јерменија-Азербејџан. Слична је ситуација када је у питању клупски фудбал где се навијачи грчких и турских, српских и хрватских, руских и пољских клубова не подносе и једва чекају прилику за изазивањем нових инцидената.

Велики број спортиста као и спортских навијача изјашњавају се као верници који верују у више силе и натприродне моћи. Према истраживању из 2014. године које је спровео Public Religion Research Institute, 50% америчких навијача види натприродне силе у спорту, између 21-33% навијача се моли Богу да њихов тим победи, од 18-31% верује да је њихов тим уклет, док 18-25% изводи ритуал пре или за време утакмице. Процентуално гледано, један од пет спортских навијача верује да Бог има улогу у одлучивању крајњег исхода спортског такмичења.⁴

Слика 2 – Процент спортских навијача који верују у натприродне појаве у спорту

² Barber, N., The Human Beast, Is Sport a Religion? Psychology Today, Nov, 2009 <https://www.psychologytoday.com/blog/the-human-beast/200911/is-sport-religion>

³ Закон о црквама и верским заједницама, Забрана верске дискриминације, Службени гласник РС, бр. 36/2006, чл. 2, http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_crkvama_i_verskim_zajednicama.html

⁴ Cox, D., Rivera, J. N., Jones, R, Half of American Fans See Supernatural Forces at Play in Sports, Public Religion Research Institute, Jan, 2014 <http://publicreligion.org/research/2014/01/jan-2014-sports-poll/#.Vt20IporKt8>

Широм света можемо да приметимо да већина спортиста свој успех приписује религији. Све је више спортиста који се после постигнутог поготка прекрсте или дижу руке ка небу као гест захваљивања Богу који им је помогао. Спортисти имају обичај да се прекрсте или поклоне у знак поштовања и захвалности према Богу, сматрајући га главним узроком својих успеха. Многи спортисти верују да су непобедиви јер имају свог Бога уз себе. Амерички боксер Мухамед Али је пред меч са Џорџом Форманом 1974. године изјавио: Како могу да изгубим када имам Алаха уз себе.⁵ Спортисти са Новог Зеланда пред сваку утакмицу изводе ритуални плес „Ха-ка“ који је повезан са религијом Абориџана. Један од најбољих фудбалера свих времена, Дијео Армандо Марадона је у чувеној утакмици са Енглеском постигао одлучујући гол руком, коју су медији касније назвали Hand of God (Божја рука). Играч америчког фудбала (НФЛ), Хусеин Абдулах (муслиман) из клуба Kansas City Chiefs, кажњен је од стране судија јер је на утакмици после постигнутог поготка (тачдауна) клекнуо на колена и помолио се. Проблем двоструких аршина се појавио јер други играч америчког фудбала Тим Тебоу (хришћанин) није био кажњен што је клекнуо на једно колена и помолио се Богу.⁶

У Србији смо пре неколико година имали инциденте који су засновани на расној и верској основи, где је публика фудбалере афричког порекла гађала бананама док је фудбалере муслиманске вероисповести гађала свињским главама. Нажалост, казне су у оваквим ситуацијама ретке и благе, и сведе се углавном на новчане казне уз евентуално одигравање идућег меча без присуства публике. Такође, морамо поменути и пример инцидента на верској основи у коме је фудбалер Адем Љајић, репрезентативац Србије исламске вероисповести, одбио да пева националну химну у којој се помиње текст „Боже спаси, Боже храни, српске земље, српски род“ јер га то вређа као муслимана и припадника бошњачког народа, због чега је био одстрањен из националног тима.

Са друге стране, спортске федерације не дозвољавају да се религија превише меша у спорт. Примера ради, Светска кошаркашка федерација (ФИБА) забранила је ношење верских симбола попут турбана, хиџаба и јармулке које носе сики, муслимански и јеврејски кошаркаши за време такмичења. Светска фудбалска федерација (ФИФА) је у потпуности преокренула забрану ношења верских обележја на главама, на основу прелиминарног суђења у циљу праћења питања безбедности. Међународни олимпијски комитет и Светска џудо федерација постигли су договор да дозволе џудисткињи из Саудијске Арабије да носи хиџаб за време Олимпијских игара у Лондону 2012. године, док је у Сједињеним Америчким Државама, НЦАА (Америчка универзитетска кошаркашка лига) дозволила својим кошаркашицама да носе хиџабе и турбане на такмичењима.⁷

⁵ Religion and sport: Do prayers help players? BBC News Magazine, May, 2011. <http://www.bbc.com/news/magazine-13575702>

⁶ Skretta, D., NFL says Chiefs safety should not have been penalized for dropping to his knees in prayer, Crux, Associated Press, 30. Septembar, 2014. http://www.cruxnow.com/faith/2014/09/30/husain-abdullah-slide-prayer-by-kansas-city-chiefs-player-brings-big-buzz/?s_campaign=crux:email:ja

⁷ Waldron, T., Muslim Basketball Player Speaks out Against International Federation's Ban on Religious Headwear, Think progress – Sports, Aug, 2014. <http://thinkprogress.org/sports/2014/08/29/3477436/international-basketball-federation-delays-review-of-ban-on-religious-head-wear/>

У аматерском спорту, многе школе које су финансиране од стране непрофитних организација уз помоћ владиних средстава учествују у спортским такмичењима Хришћанске лиге које организује црква. На оваквим примерима можемо да видимо повезаност религије са спортом у циљу промовисања здравог начина живота.

Светска фудбала организација (ФИФА) покушава преко пројекта "For the Game. For the World"⁸ да помири сукобљене стране.

Утицај религије на безбедност у спорту

Спортска такмичења (Олимпијске игре, светска и европска првенства) привлаче пажњу милијарде људи широм света и постала су занимљива терористичким групама које у име своје религије желе да изазову инциденте и скрену пажњу јавности на себе. Као први пример где се религија умешала у спорт можемо навести Олимпијске игре у Минхену 1972. године, где се верски сукоб између Израелаца и Палестинаца пренео ван граница Израела, када су припадници Палестинске терористичке организације „Црни Септембар“ киднаповали и погубили такмичаре Олимпијског тима из Израела. Главни разлог овог терористичког напада је скретање пажње јавности на конфликт између Израела и Палестине који траје деценијама. Овај инцидент је из корена променио систем организације Олимпијских игара као и самог Међународног олимпијског комитета где је будућност Олимпијских игара убудуће зависила од високог нивоа безбедности.

Што се тиче безбедности спортских такмичења у Србији, можемо рећи да се инциденти често дешавају. Иако је Влада Републике Србије донела Закон о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама⁹ још 2003. године, консеквенце за починиоце су благе и ретке. Расизам, национална и етничка нетрпељивост се још увек могу приметити за време спортских утакмица. Неретке су ситуације где навијачи противничким спортистима различите расне, верске, националне или етничке припадности погрдно скандирају, покушавајући да их на све могуће начине увреде, омаловаже и деконцентришу. Водеће спортске институције (ФИФА, УЕФА, ФИБА, НБА) својим правилницима прописали су посебне услове које клубови или савези морају да испуњавају како би могли да се такмиче под њиховим окриљем у којима безбедносни аспекти представљају најбитнији део. Клубови и савези морају да модернизују спортске објекте (стадионе, хале, базене) видео камерама за надзор, новим системима против-пожарне заштите, детаљним претресом на улазима у објекат и детекторима за метал.¹⁰

⁸ Ruggie, J.G., For the game. For the world, FIFA and Human Rights, Harvard Kennedy School, 2016 <https://www.hks.harvard.edu/centers/mrcbg/programs/crri/research/reports/report68>

⁹ Закон о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама, Службени гласник РС, бр. 67/2003 www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_sprecavanju_nasilja_i_nedolichnog_ponasanja_na_sportskim_priredbama.html

¹⁰ Радошевић, И., Марковић, Ј., Јеленковић, М., Безбедност у спортској индустрији, Међународна конференција Менаџмент безбедности спортских такмичења, Факултет за спорт, Универзитет Унион-Никола Тесла, Београд, 2015.

Етничка подела на грађане I и II реда

Развој компанија за производњу спортске опреме, као и њихов утицај на друштво преко најпознатијих спортиста са којима имају потписане спонзорске уговоре, сваки даном је све већи. Свесни смо да се млади поистовећују са најбољим спортистима, носећи спортску опрему са логом компанија „Nike“, „Adidas“, Reebok и „Puma“ који су лидери на спортском тржишту, али се поставља питање колико смо свесни чињенице да те исте компаније ангажују јефтину радну снагу у Азији. Одрасли, а неретко и малолетна деца, често раде у нељудским условима у фабрикама широм Азије, по 10-12 сати дневно за недељну плату од 2 долара, правећи те исте спортске производе који се на другим континентима продају за стотине долара/евра. Овде долазимо до ситуације суровог етничког уплитања капитализма и злоупотребе деце у спортској индустрији, кршећи основне повелје Уједињених нација о правима радника и деце. Поставља се питање да ли је могуће да се овакви примери, где малолетна деца раде за ситан новац, дешавају у економски развијеним земљама? Јавна је тајна да економски богате земље, као што су Сједињене Америчке Државе и државе чланице Европске уније, посматрају грађане Азије, Африке, Централне и Јужне Америке као и Источне Европе као грађане ИИ реда. То се најбоље може видети из примера где је квалитет производа који се пласира на ова тржишта доста лошији од производа који се пласира на тржишта ЕУ и Северне Америке. На Азију се гледа као на извор јефтине радне снаге, што можемо видети на примеру да су водеће глобалне компаније спортске опреме (Nike, Adidas, Puma, Reebok) затвориле 90% својих фабрика у Северној Америци и Европи и преселиле своју производњу у Азију (Кина, Индија, Бангладеш, Тајланд, Вијетнам). То је апсурд који траје већ деценијама, где се ниједна институција још није озбиљно позабавила решавањем овог проблема.

Утицај религије на сексуалну дискриминацију у спорту

Религија се умешала и у сексуалну дискриминацију – пример за то је Мајкл Сем, први спортиста који се декларисао као хомосексуалац, драфтован од НФЛ (америчка рагби лига) тима Ст. Луис Рамс, а избачен је из тима пре почетка сезоне јер су многи играчи, тренери као и навијачи оштро реаговали, наводећи њихову хришћанску веру као свој одговор.¹¹

Такмичење за време верских празника

Комерцијализација спорта има свој примарни циљ у виду остваривања профита. То представља један од главних разлога зашто се организатори такмичења превише не базирају на поклапање такмичарских термина са верским празницима, јер би у супротном били принуђени да се свакој религији прилагоде што би довело до знатно мање организованих такмичења, а самим тим и умањеног остваривања профита.

¹¹ God and the game: Religion and sports, Religion Link, Mach, 2015
<http://www.religionlink.com/source-guides/god-and-the-game-religion-and-sports/>

Исхрана представља веома битан део у животу сваког спортисте. Код припадника исламске вероисповести, Куран забрањује конзумирање свињског меса док, за време месеца Рамазана, верницима није дозвољено да конзумирају храну и пиће од изласка до заласка сунца. Многи спортисти исламске вероисповести су имали проблем за време такмичења јер им Куран не дозвољава конзумирање воде за време поста без обзира да ли се пост поклапа са такмичењем, што доводи до дехидратације и угрожавања здравственог стања спортиста. Олимпијске игре у Лондону 2012. године, на којима је наступило 3.500 спортиста исламске вероисповести, су се преклопиле са Рамазанским постом. Како би решили проблем, многи од спортиста су одлучили да посте после Олимпијских игара. Са друге стране, Високи исламски савет Египта је донео верски едикт којим је одлучио да се од египатских олимпијца не захтева пост током тренинга и такмичења.¹² Код хришћана је ситуација другачија – такмичење за време поста захтева измене у исхрани, јер за време поста није дозвољено конзумирање намирница животињског порекла.

Утицај религије на учешће жена на спортским такмичењима (Иран, Саудијска Арабија, Катар)

Религија у спорту заузима посебно место. У појединим земљама религија је забрањивала женској популацији да се баве спортом јер су њихови верски представници сматрали да то није у складу са њиховом религијом. Земље као што су Саудијска Арабија, Катар и Брунеји су последње које су дозволиле женама да се такмиче на Олимпијским играма у Лондону 2012. године. Услов за дозволу учешћа спортисткиња на такмичењима су да спортисткиње морају, у складу са исламом, бити покривене преко целог тела. То значи да им није дозвољено ношење шорцева и кратких мајица, док спортисткиње морају да прекрију косу и руке.¹³ Што се тиче учешћа женске популације интересантно је чињеница да различите земље које су исламске вероисповести различито тумаче Куран.

Слика 3 – Такмичарке из Исламских земаља

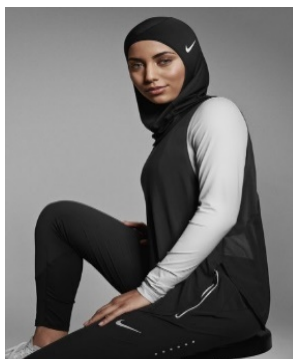
(Извор: <https://promosaik.blogspot.rs/2015/09/muslim-veil-expression-of-diversified.html>)

¹² Исламски спортисти посте после Олимпијских игара у Лондону 2012, Дневне новине Курир, 20.07.2012. <http://www.naslovi.net/2012-07-20/kurir/islamski-sportisti-poste-posle-igara/3677132>

¹³ Steve Patterson, Islam in the Olympics: All Muslim countries send women, Muslim women news, <http://www.muslimwomennews.com/n.php?nid=6945>

Спортска опрема са верским симболима

Компанија Нике је искористила религију за маркетиншку промоцију свог производа намењеног женској популацији исламске вероисповести – Nike Pro Hijab.¹⁴ Такође, произвођачи спортске опреме као што су компаније „Nike“, „Adidas“, „Puma“ и „Reebok“, своју спортску опрему праве у складу са бојама и симболима застава земаља или клубова које ће их носити на такмичењима. Примера ради, дресови фудбалских репрезентација Шведске, Енглеске и Србије су имале крст преко целе предње стране. Иако су ове земље са већинским хришћанским становништвом постојао је ризик да спортисти исламске вероисповести одбију да обуку државни дрес због наметања друге вере.

Слика 4 – Nike Pro Hijab

Закључак

У овом раду указали смо на утицај који религија има на спортску индустрију. Са историјског аспекта гледано, религија није дозвољавала женама учествовање у спортским такмичењима. Потреба за развојем родне равноправности је довела до ситуације у којој је религија ублажила своје ставове где су земље са најтврђим ставовима (Саудијска Арабија, Катар, Брунеји) последње дозволиле својим спортисткињама да се такмиче уз услов њихов изглед буде у складу са Кураном.

Анализирајући утицај религије на спортску индустрију у Србији и земљама бивше Југославије, данашњи спортисти, као и остали учесници у спортској индустрији (навијачи, тренери, менаџери, медији као и сами гледаоци) већином се изјашњавају као верници. Стога нас изненађују двоструки аршини да се навијачи пред такмичења као и за време важних такмичења обраћају Богу за помоћ, док при пропуштеним приликама за постизање погодака ти исти учесници псују истог Бога којем су се малопре молили за успех.

¹⁴ Nike Pro Hijab, <https://www.linkedin.com/pulse/nikes-pro-hijab-swooshs-latest-stroke-marketing-genius-jim-weber>

Литература

- [1] Mihajlović, M., *Sportske organizacije i sportski događaji*, Sportski savez Srbije, Beograd, 2013, str. 143.
- [2] Barber, N., "The Human Beast, Is Sport a Religion?", *Psychology Today*, Nov, 2009, <https://www.psychologytoday.com/blog/the-human-beast/200911/is-sport-religion>
- [3] Zakon o crkvama i verskim zajednicama, Zabrana verske diskriminacije, *Službeni glasnik RS*, br. 36/2006, čl. 2, http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_crkvama_i_verskim_zajednicama.html
- [4] Cox, D., Rivera, J. N., Jones, R, *Half of American Fans See Supernatural Forces at Play in Sports*, Public Religion Research Institute, Jan, 2014, <http://publicreligion.org/research/2014/01/jan-2014-sports-poll/#.Vt20IporKt8>
- [5] "Religion and sport: Do prayers help players?" *BBC News Magazine*, May, 2011, <http://www.bbc.com/news/magazine-13575702>
- [6] Skretta, D., "NFL says Chiefs safety should not have been penalized for dropping to his knees in prayer", *Associated Press*, 30. Septembar, 2014. http://www.cruznw.com/faith/2014/09/30/husain-abdullah-slide-prayer-by-kansas-city-chiefs-player-brings-big-buzz/?s_campaign=cruz:email:ja
- [7] Waldron, T., *Muslim Basketball Player Speaks out Against International Federation's Ban on Religious Headwear*, Think progress – Sports, Aug, 2014. <http://thinkprogress.org/sports/2014/08/29/3477436/international-basketball-federation-delays-review-of-ban-on-religious-head-wear/>
- [8] Ruggie, J. G., *For the game. For the world, FIFA and Human Rights*, Harvard Kennedy School, 2016, <https://www.hks.harvard.edu/centers/mrcbg/programs/crri/research/reports/report68>
- [9] Zakon o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama, *Službeni glasnik RS*, br. 67/2003, www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_sprecavanju_nasilja_i_nedolicnog_ponasanja_na_sportskim_priredbama.html
- [10] Radošević, I., Marković, J., Jelenković, M., "Bezbednost u sportskoj industriji", Međunarodna konferencija *Menadžment bezbednosti sportskih takmičenja*, Fakultet za sport, Univerzitet Union-Nikola Tesla, Beograd, 2015.
- [11] "God and the game: Religion and sports", *Religion Link*, Mach, 2015, <http://www.religionlink.com/source-guides/god-and-the-game-religion-and-sports/>
- [12] „Islamski sportisti poste posle Olimpijskih igara u Londonu 2012”, *Kurir*, 20.07.2012. <http://www.naslovi.net/2012-07-20/kurir/islamski-sportisti-poste-posle-igara/3677132>
- [13] Steve Patterson, "Islam in the Olympics: All Muslim countries send women", *Muslim women news*, <http://www.muslimwomennews.com/n.php?nid=6945>
- [14] Nike Pro Hijab, <https://www.linkedin.com/pulse/nikes-pro-hijab-swooshs-latest-stroke-marketing-genius-jim-weber>

БОРБА ПРОТИВ ТЕРОРИЗМА ИЗ УГЛА РЕДЕФИНИСАНЕ БЕЗБЕДНОСНЕ ПАРАДИГМЕ И ТЕОРИЈЕ ПОЛИТИКЕ*

Милован Р. Суботић** и Милош Р. Миленковић
Универзитет одбране у Београду,
Институт за стратегијска истраживања

У актуелном, и умногоме реконфигурисаном, поимању савремене безбедности, држава више није препозната као главни, или боље речено једини, предмет интересовања и изучавања безбедности. Проширивање и продубљивање концепта безбедности, у безбедносну је агенду укључило читав низ недржавних актера и референтних објеката. На овај начин измењен, контекст безбедности који у средште интересовања, изнад свега, ставља човека-појединца и његову потребу за безбедношћу и сигурношћу као есенцијалну потребу, представља предуслов за стварање мирних и стабилних друштава. Одређивање појединца за референтног објекта безбедности установило је облик људске безбедности и отворило научни проблем теоријског разматрања односа појединачне и националне безбедности, односно безбедности државе, при чему се безбедност појединачна и друштвених група, које, у коначном, творе појединци, посматра изван традиционално схваћене националне безбедности, посматрајући безбедност појединца.

У напорима за разумевање феномена који се нашао на пиједесталу битности научних делатника који проучавају област политичког насиља, те правног и репресивног одговора на исти, а реч је свакако о тероризму, може се закључити да, у највећем броју случајева, одговор на тероризам који не уважава његов рушилачки потенцијал по људска права и, последично, људску безбедност носи битне мањкавости. С тим у вези, овај рад ће покушати да укаже на међузависност феномена: екстремизам – тероризам – терор, као свеобухватну нит која успева да на један сублимишући начин одговори на алгоритам опасности према међународној, националној и, у ширем дискурсу безбедносне културе, до сада најмање апострофираној, људској безбедности.

Кључне речи: *екстремизам, тероризам, терор, људска права и слободе, људска безбедност*

* Рад је настао као део пројекта: „Идентификовање савремених асиметричних претњи угрожавања безбедности“, који реализује Институт за стратегијска истраживања.

** Аутор је научни сарадник Института за стратегијска истраживања, milovan.subotic@mod.gov.rs

Увод

Пристап људској безбедности релативно је нов и специфичан је по томе што је примарно усмерен на индивидуални ниво, односно на лични осећај безбедности појединаца, који може бити условљен различитим чиниоцима. За разлику од традиционалног приступа, који је безбедност људи посматрао као безбедност у односу на спољно окружење, концепт људске безбедности има за циљ да несигурност и ративост појединаца постави у први план и омогући нам да разумемо неке од главних процеса који на први поглед нису јасно видљиви, а који угрожавају животе људи из дана у дан. Три „стуба“ на којима концепт људске безбедности почива јесу слобода од страха, слобода од депривације и слобода да се живи достојанствено. Иначе, депривација као можда и најзанемариванија слобода из корпуса људске безбедности, одређује се као стање потпуно или недовољно испуњених психичких, социјалних или емотивних потреба људи.¹ Такође, депривација се испољава и као незадовољство које људи осећају онда када упореде свој друштвени положај са другима и схвате да су у неповољнијој ситуацији од њих. Када говоримо о депривацији као осећању ускраћености у погледу онога на шта неко „верује да има право“, реч је о тзв. релативној депривацији.² Сматра се да је безбедност људи обезбеђена уколико су све три поменуте врсте слободе достигнуте, односно ако људски животи нису ни на који начин угрожени, уколико су обезбеђени пристојни услови за живот, те уколико се појединци осећају безбедно и уважавано у свом ужем, али и ширем окружењу.³

Може се рећи да је безбедносна агенда савременог света постала богатија за појам људске безбедности од саопштења Извештаја о људском развоју⁴ од стране Развојног програма Уједињених нација (УНДП) из 1994. године. Суштина овог Извештаја је заснована на ревитализацији оних великих идеја из историје људске мисли, које говоре о слободи од страха и слободи од ускраћености. У том контексту се на људску безбедност гледа као на знатно ширу глобалну стратегију која се не би задовољавала само превенцијом насилних сукоба, већ се инсистира на доброј владавини, приступу образовању и здравственој заштити, осећању човека да може остварити своје личне планове, те смањивању сиромаштва, увећању економског раста, елиминисању ризика од сукоба, као међусобно повезаних категорија који акценат безбедности померају са националног нивоа ка човеку и његовој заједници: „Људска безбедност је дете које није умрло, болест која се није проширила, радно место које није угашено, етничка напетост која није букнула у насиље, дисидент који није осуђен. Људска безбедност се не бави оружјем, она се бави људским животом и достојанством.“⁵

¹ Више у: Видановић, Иван, *Речник социјалног рада*, Београд, 2006.

² Према: Walker, Iain; Smith, Heather J., *Relative Deprivation: Specification, Development, and Integration*, Cambridge University Press, 2002.

³ Диференцијација људских слобода преузета је из: SECONS – група за развојну иницијативу, <http://secons.net/topics.php?t=34>, приступљено 17.5.2017.

⁴ Пре УНДП извештаја који је коначно уобличио Махбуб ул Хак вођене су значајне расправе које су омогућиле и то да Канада усвоји концепт људске безбедности као приоритет у спољној политици, као и да са радом почне Комисија за људску безбедност УН.

⁵ United Nations Development Program, *Human Development Report*, New York, Oxford University Press, 1994, p. 23.

Такође, савремена политичка теорија, тачније њен партикуларитет који проучава политичко насиље, на друштвене појаве попут екстремизма, тероризма и терора, гледа као на однос силе, насиља и владавине. Тако се тероризам често посматра као „насиље одоздо“, терор као „насиље одозго“, док се екстремизам сматра њиховим кохезивним фактором и заједничким садржиоцем, тј. основом и тероризма и терора. Интеракције из овог својеврсног троугла, као и (не)намеран погрешан одговор на тероризам, у значајној мери могу бити кључна опасност по људска права и људску безбедност, што је и главна тема овог рада.

О односу људске безбедности и људских права

Чињеница је да је људска безбедност у најтешњој корелацији са људским правима. Међузависност ових појмова отворила је бројна питања, па ипак се чини да су на нивоу теоријске и емпиријске расправе утврђена барем два. Прво је да је безбедност, сама по себи, људско право и други као неминовност, да се концепт људске безбедности умногоме ослања на теоријски дискурс, праксу и оквир концепта људских права. Још је Универзална декларација о људским правима из 1948. године недвосмислено указала на то да је безбедност, уз право на живот и слободу, основно људско право. Декларација суштински говори о томе да свако има право да буде признат као правни субјект (чл. 6), да сви имају право на подједнаку заштиту закона (чл. 7), да свако има право да га надлежни национални судови ефикасно штите од дела кршења основних права која су му призната уставом или законима (чл. 8), да свако има право на правично суђење (чл. 10), да свако има право на држављанство (чл. 15), да свако има право на школовање (чл. 26) итд., док, с друге стране, помиње да свако има право на слободу кретања и избора места становања (чл. 13), мисли, савести и вере (чл. 18), мишљења (чл. 19), мирног збора и удруживања (чл. 20), учествовања у културном животу заједнице, уживања у уметности и учешћа у научном напретку и у добробити која отуда проистиче (чл. 27) итд.⁶

Међутим, мада у први мах привлачна, ова подела никада не може бити доследно спроведена, пошто се већина права налази „негде између“. Тако нпр. најважније људско право – право на живот, било би према овој класификацији и слобода (зато што се своди на захтев да држава незаконито не посеже за њим) али и право (зато што је држава дужна да штити свачији живот од незаконитих насртаја других). Слично би се могло приметити и за већину осталих права, односно слобода. Из тих разлога, сем ако другачије није назначено, изрази „људска права“ и „људска права и слободе“ обично се схватају и користе као синоними, с тим да се подразумева да и када се помињу само „права“, заправо се мисли на права у ширем смислу, обухватајући ту и она права које се ближе дефинишу као слободе.⁷ Према Кривокапићу, термин „људска права и слободе“ представља други, прецизнији назив за људ-

⁶ Krivokapić, Boris, „Pojam ljudskih prava“, *Strani pravni život*, 1/2017, Institut za uporedno pravo, Beograd, (9-20), str. 12.

⁷ Исто.

ска права. Он истиче како „његово коришћење, самим тим и разликовање између људских права и слобода, има за циљ да укаже на то да су појединци, односно групе овлашћени да од власти (државе) захтевају активно понашање ради обезбеђења зајамчених им права, док је у другим случајевима у питању њихова слобода од уплитања власти (државе) од које се, сходно томе, тражи само да се не меша (да не омета уживање односних слобода)”.⁸ И код других мултилатералних докумената,⁹ појам безбедности се односи на појединца као субјекта права и недвосмислено је да институционална веза између концепта људских права и концепта људске безбедности апсолутно постоји.

Поред тога људска безбедност, као изведен појам и нов друштвени и безбедносни концепт, нема ту преко потребну друштвену подршку нити располаже са институционалним и теоријским капацитетом са којим располаже, у међународном праву признат и у пракси прихваћен, концепт људских права. Стога се људска безбедност ослања, како на ову инфраструктуру, тако и на део академске и стручне аргументације већ развијене у доктрини људских права. Међутим, упркос томе што још увек тражи своје место у међународном систему вредности уочљиво је да је концепт људске безбедности повратно деловао на људска права у смислу њиховог друштвеног оснаживања. Елен Зајденстикер (*Ellen Seidensticker*), с правом примећује да људска безбедност може да ублажи утицај државе на остваривање права, посебно ако се у уставно-правној аргументацији овај концепт доведе у равноправни нормативни положај са статусом који има концепт националне безбедности, те примећује да ако би се овај баланс успоставио, безбедност људи не би била занемарена у корист безбедности државе.¹⁰ Иста ауторка фокусирајући се на напетости између појединих врста људских права, као и на дилему о приоритетима прве и друге корпе људских права, предочава на капацитете концепта људске безбедности у погледу превазилажења тих унутрашњих конфликта. По њој људска безбедност може да пружи нов приступ уравнотежењу грађанско-политичких и социјално-економских права.¹¹ Најзад, најчешћи и нај-уочљивији индикатор људске безбедности свакако јесу угрожавања људских права, а инсистирање на поштовању људских права је најсигурнији пут ка постизању пуне људске безбедности.

За разлику од људских права која располажу са институционалним механизмима, људска безбедност се ослања на вредносни систем појединца, односно на субјективно осећање о томе да ли се осећају угроженим или не. У том смислу људска безбедност је шири основ од људских права и претендује да постане парадигма вредности у глобалном свету. Она обухвата многе категорије које концепт људских права својим теоријским апаратом и институционалним механизмима не покрива.

⁸ Исто, стр. 11.

⁹ Пакт о грађанским и политичким правима, Европска конвенција о људским правима и основним слободама, Америчка декларације о правима и дужностима човека, Афричка повеља о правима људи и народа. и сл.

¹⁰ Према: Ellen Seidensticker, *Human Security, Human Rights and Human Development*, paper presented at the Kennedy School, Harvard University, 2002.

¹¹ Исто.

Савремени тероризам – претња држави и(ли) претња човеку

После напада на Пентагон и Светски трговински центар готово да нема државе која није осудила тероризам и прикључила се борби против овог негативног феномена данашњице. Без процена о реалној угрожености, државе су понесене страхом, а можда и из страхопоштовања према САД, кренуле сличним путем и уврстиле тероризам међу највеће и најопасније претње националној безбедности. Када су САД прогласиле рат против тероризма 7. октобра 2001, означиле су тероризам као универзалног непријатеља против кога све цивилизоване нације треба да се боре.¹²

Тероризам је претња која, с обзиром на учесталост појављивања у неким земљама, представља незнатну претњу у односу на многе друге, упорније, интензивније, чешће. Међутим, његова снага лежи у спектакуларности, неочекиваности и великој дози страха и неизвесности коју је у стању да произведе на било ком крају планете. Ипак, оно што изазива код држава највећу забринутост јесте непостојање познатог непријатеља кога је могуће санкционисати, и то што тај непознати непријатељ бира најрањивије мете – грађане. То могу бити, и најчешће јесу, цивили, али и припадници безбедносних снага. Невини цивили као мете терориста називају се и „меке мете“ (*soft target*), јер су готово увек потпуно немоћни да се одупру злочиначком акту који је усмерен против њих.¹³ Управо нападом на најрањивије мете, терористи шаљу поруку држави о немоћи да их заштити.

Према истраживању америчке непрофитне истраживачке организације RAND¹⁴, исламистички терористи, бирајући модел „меких мета“, настоје да казне америчку владу за војно присуство на њиховим територијама много ефикасније него нападом на очекиване мете, које су напад припремљене, а тиме и заштићеније. Тешкоће извођења напада на истакнутим јавним местима подстакле су процес измештања напада према „мекшим метама“ као што су спортски стадиони, шопинг центри, болнице, ресторани, ноћни клубови, биоскопски комплекси, пословне зграде, аеродроми и железничке станице. Због велике концентрације људи који се обично окупљају на оваквим локацијама, шанса за постизање што већих губитака значајно расте.¹⁵ Чак и када се терористички напади очекују, избор мете, времена, места и начина напада изненађују државу, домаћу и међународну јавност, чиме се стварају неизвесност, несигурност, паника и страх да је свако потенцијална жртва.¹⁶

¹² Taddeo, V., „U. S. Response to Terrorism: A Strategic Analysis of the Afghanistan Campaign“, *Journal of Strategic Security*, 3(2), 2010, стр. 27–38.

¹³ Мијалковић, С., Бајагић, М., *Организовани криминал и тероризам*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012, стр. 342.

¹⁴ RAND Corporation (Research And Development, срп. Истраживање и развој), америчка је глобална политичка *think tank* организација. Основана је 1946. године као научна организација на пројектима америчког ратног ваздухопловства и *Douglas Aircraft Company*. Бави се изразом дугорочних прогноза и сценарија, углавном за Оружане снаге САД. Седиште организације је у Санта Моника, Калифорнија.

¹⁵ Libicki, M., Chalk, P., Sisson, M., *Exploring Terrorist Targeting Preferences*, Santa Monica, Arlington, RAND Corporation, Pittsburgh, 2007. стр. 75 и 76.

¹⁶ Мијалковић, С., *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2011. стр. 222.

Традиционалне државне вредности, попут територијалног интегритета, нису циљеви ни мете терористичких напада. Управо је ово становиште главна потпора мишљењу да је тероризам, пошавши од лествице приоритета, пре свега проблем људске безбедности, а тек онда и политичке и економске стабилности и других вредности савремене државе. Најновији терористички напади све више потврђују претпоставку да ће се напади одигравати тамо где је концентрисан велики број људи и на местима која до тада нису била уобичајене тачке напада.

Један од највећих проблема по саму државу и њену политичку стабилност, јесте државно-спонзорисани тероризам који је, упркос ризику, за многе државе постао нарочито примамљив инструмент спољнополитичког утицаја.¹⁷ Иако истраживања показују да мотиви тероризма могу бити идеолошки или верски засновани, савремени, добро организовани тероризам постао је моћно политичко оружје које не опстаје само захваљујући идеолошкој индоктринацији. У њега поједине државе чак улажу велике износе новца, који је постао највећи мотиватор за регрутацију будућих терориста, и постао велика опасност за она подручја која имају низак животни стандард и лоше услове живота, рада, образовања и слично. Дугорочно, победа у рату против тероризма значи победу у борби идејама, због тога што су то идеје које безвољне претварају у убице вољне да убијају невинне жртве. Док је рат против тероризма борба идеја, то није борба између религија.¹⁸

Најзад, колико је човек угрожен терористичким нападима сведоче и последице терористичких аката. Већина њих, било директно или индиректно, представљају егзистенцијалну претњу по човека. Оне се манифестују као угрожавање живота људи, затим здравствене и социјалне безбедности људи, те повећање националног и верског екстремизма и тензија, стварање неповерења грађана у државу и државне органе и слично.¹⁹

Тероризам свакако представља претњу држави и њеној безбедности, али није класичан проблем националне безбедности. Њиме се не угрожавају традиционалне вредности попут државних граница, нити се угрожава опстанак нације, ни државе. Терористички акти највеће последице остављају по човека и његове вредности. Однос тероризма и људске безбедности је вишеструк. Супротстављање тероризму представља начин заштите основних људских вредности, с обзиром на то да су мете и циљеви терористичких напада све чешће људи. Мере које се предузимају против тероризма не смеју ни на који начин угрозити људску безбедност, а тиме ни људска права, која су у основи људске безбедности. Борба против тероризма мора бити оштра и неумољива, али и сама оставља врло често негативне последице по невинне грађане. Наиме, постојећа права грађана могу се ограничити законским ограничењима права и слобода које су терористи злоупотребили или њиховим рестриктивним тумачењем.²⁰

¹⁷ Више у: Laquer, W., „Terrorism“, Hughes, W. C., Meng, L. (eds), *Security Studies – A Reader*, Routledge, London – New York, 2011, стр. 417–421.

¹⁸ Ј. Шарановић, М. Суботић, „Исламистички екстремизам на Балкану и војни аспект проблема“, *Политика националне безбедности*, Београд, 2/2014. (109-135), стр. 130.

¹⁹ Мијалковић, С., *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2011. стр. 232.

²⁰ Dimitrijević, V., „Terorizam i ljudska prava posle 11. septembra 2001. godine“, *Reč – časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 69/15, Београд, 2003, стр. 85–103 (97).

С друге стране, занемаривање неких од најважнијих проблема људске безбедности, попут сиромаштва, незапослености, дискриминације, кршења основних људских права и сл., ствара погодне услове за процват тероризма и ширење мреже терористичких активности. Незапослени или, најчешће последично, криминализовани млади људи плодно су тле за прихватање терористичке идеологије, а друштво треба да да приоритет легитимним начинима зарађивања за живот овим младим људима.²¹

Поједини аутори истичу још и да непоштовање грађанских и политичких права, које се манифестује систематским искључивањем одређених група из политичких процеса, може код њих да створи осећај да немају другог избора сем да посегну за неконвенционалним средствима партиципације, укључујући и најекстремнији – тероризам.²² Аутори исто закључују и када су у питању егзистенцијална права, тј. основне људске потребе. Неуспех владе да се стара о основним потребама својих грађана чешће је показатељ занемаривања него проактивне злоупотребе права, и вероватно је да ће тероризам „процветати“ онда када појединци осећају да су друге опције ограничене због релативно затвореног политичког система у држави.²³ Све изнето недвосмислено указује да борба против тероризма свој корен има у борби за бољи људски положај, поштовање основних права и сигурну егзистенцију.

Да би се са успехом водила борба против тероризма, а истовремено штитила људска безбедност, неопходно је постићи компромис између ова два, како је пракса досад показала, тешко спојива циља. Идеално решење било би тежити процесу еманципације, како теоретичари људске безбедности предвиђају, тј. крајњем ослобађању од терористичке претње. Међутим, стварност је тренутно превише комплексна за овако идеалистичко решење, па је у таквим условима пожељно концентрисати се на унапређивање постојећих и изналагање потенцијалних начина што боље превенције и заштите. Осим побољшања материјалних услова живота, значајно је континуирано радити на изградњи безбедносне културе друштва, која мора да се заснива на дијаметрално супротним поставкама у односу на културу насиља. „Иако је немали број оних који сматра да је насиље урођено човеку, културни образац насиља је све, само не урођен. Он је научен, и стога посебну пажњу треба посветити томе како је конструисан и презентован субјект тероризма и каква је његова идеолошка употреба“.²⁴

Нормативни аспект борбе против свих оних услова који стварају плодно тле за тероризам јесте битан, али је још битније поштовање тих норми у пракси. Уставом и законима морају бити гарантована, али и у пракси уживана социјална и политичка права, као и права мањина, јер тероризам најчешће добија форму бунта против репресије и неједнакости. Један од истакнутијих критичара америчког одговора на терористичке претње, Мајкл Чосудовски (Chossudovsky) је указао на неадекватност постојећих начина реаговања на тероризам. То подразумева и критику фабриковања теро-

²¹ Kaldor, M., „Strengthening Civil Society“, Weinberg, L. (ed.), *Democratic Responses to Terrorism*, Routledge, London – New York, 2008, стр. 27–39 (37).

²² Callaway, R., Harrelson-Stephens, J., „Toward a Theory of Terrorism: Human Security as a Determinant of Terrorism“, *Studies in Conflict & Terrorism*, 29, Routledge, London – New York, 2006, стр. 773–796 (776).

²³ Исто, стр. 779-780.

²⁴ Nef, J., „Terrorism and the Pedagogy of Violence: A Critical Analysis“, Nelles, W. (ed.), *Comparative Education, Terrorism and Human Security*, Palgrave Macmillan, New York, 2003, стр. 47–62 (55-56).

ристичке претње и унилатералистичког одређења претње креирањем Пентагонове „црне листе“ држава-спонзора по нејасним и селективним критеријумима.²⁵ Поред тога што и сам терористички акт представља кршење бројних људских права и угрожава људску безбедност, борба против тероризма често се користи као изговор за кршење људских права. Закључује се, стога, да се не посвећује довољно пажње озбиљној превенцији тероризма кроз сасецање његових корена и елиминисање његових узрока, већ се реагује селективно, најчешће на темељу тренутних интереса и политичких калкулација. Стога се најчешће реагује тек када се догоди терористички акт који је нанео велику штету, те борба против тероризма поприма ретрибутивни карактер. Дакле, уместо да борба против тероризма буде синоним за кршење људских права, механизме државе треба усмерити ка томе да борба против тероризма буде увек у функцији заштите и унапређења људске безбедности.

Људска права и слободе као таоци борбе против тероризма

Опште је познато да тероризам крши права како својих директних, тако и својих секундарних жртава. Тешко да постоји и једно међународно признато људско право на које дело окарактерисано као терористичко не утиче: право на живот, право на физички интегритет (забрана мучења, нељудског опхођења и понижавања), слобода и безбедност личности, право на приватност, слобода мишљења, савести и вероисповести, слобода изражавања, слобода окупљања и удруживања, право на мирно уживање имовине. Стога тероризам и јесте морално неприхватљив, баш због тога је правно гоњење и кажњавање починилаца терористичких дела оправдано. Тероризам сведочи о моралној отупелости људи који му прибегавају, о њиховом циничном уверењу да невиност није важна кад је у питању остварење терористичких циљева, или да терористи заправо воде рат против смртних непријатеља, рат у ком су сва средства дозвољена.²⁶

Терористи никад заправо нису постигли оне грандиозне циљеве које стално наводе као сврху својих активности. Анархисти нису уништили ниједну државу. Италија није постала оно што су Црвене бригаде (*Brigate Rosse*) желеле. Немачка никад није доживела социјалистичку револуцију о којој је маштала Фракција црвене армије (*Rote Armee Fraktion*). Урбана герила из Латинске Америке није успела да утемељи комунистичка друштва на том континенту. ИРА није успела да одвоји Алстер од остатка Уједињеног Краљевства, и тако даље, и тако даље. Међутим, један циљ терористи су увек успевали да остваре, па макар и делимично: многи од њих су, наиме, тврдили да желе да раскринкају државу коју нападају, да је натерају да покаже своје ружно лице, нарочито ако та држава тврди да је демократска. Откако су се шездесетих појавили велики, интернационализовани таласи тероризма, живот је у многим земљама постао далеко мање угодан и мање слободан.²⁷

²⁵ Према: Chossudovsky, M., *America's 'War on Terrorism'*, Pincourt, Global Research, 2005.

²⁶ Dimitrijević, V., „Terorizam i ljudska prava posle 11. septembra 2001. godine“, *Reč – časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 69/15, Beograd, 2003, стр. 85–103, 96.

²⁷ Исто, стр. 97.

Драматичне терористичке нападе или континуиране терористичке кампање увек је пратило осећање страха, па је јавност по правилу вршила притисак на своје политичаре и очекивала од њих да реагују одлучно, да предузму ефикасне мере контроле како би спречили сличне терористичке нападе, да суде људима за које се претпоставља да су повезани с терористичким круговима и да их казне како би одвратили потенцијалне терористе, или просто да се освете.²⁸

Елиминисање тероризма било би довољно тешко чак и да смо у коначном успели да објаснимо узроке његовог настанка. Тада би међународна заједница могла да се суочи с том врстом криминала не само путем репресивних мера него и уз помоћ ширих, систематичнијих мера које се не ослањају само на репресивни апарат и његов рад. Међутим, узроци тероризма не могу се недвосмислено утврдити, а поготову не узроци међународног тероризма. До сад се они нису могли убедљиво повезати са степеном развијености неке земље, политичким или економским тешкоћама, постојањем или непостојањем демократије и сл. Терористички узорак превише је мали да бисмо на основу њега могли да изводимо ваљане закључке. Зато до сада, ни на нивоу једне државе ни на међународном нивоу, и није било много озбиљних предлога за дугорочан, координисан приступ овом проблему и за уклањање корена и узрока тероризма. Реакције које чујемо одмах по неком мало драматичнијем терористичком нападу најчешће се не могу узети за озбиљно. Обично је реч о површним моралистичким осудама, а понекад се чак могу чути и речи симпатије за терористе и њихове декларисане циљеве. Такви су се коментари најчешће сводили на препоруке владама да удовоље захтевима терориста, а после тога, наводно, тероризма више неће бити.

Ако се узроци тероризма већ не могу одстранити, ако су захтеви терориста неприхватљиви или се никако не могу испунити, једино средство које држави или групи држава преостаје налази се у домену (полицијске) превенције или репресије путем законских санкција. И овде долазимо на терен угрожавања људских права, и то на три начина.²⁹ Пре свега, постојећа права могу се ограничити формалним законским активностима: рецимо, допуњују се постојећи закони, уводе се нови који ограничавају права и слободе које су терористи злоупотребили, а све с циљем да се терористима ограничи простор за делање и да се олакша њихово привођење и кажњавање. Друго, постојећи закони могу се протумачити и у нешто рестриктивнијем духу, понекад и у дискриминаторном, што ће утицати како на људе склоне терористичком насиљу тако и на ширу јавност. И треће, општа атмосфера страха, панике и подозривости утиче и на институције које спроводе законе, утиче на њихову моћ расуђивања и понашање у ситуацијама у којима користе своја дискрециона права. Било је случајева у којима су разјарени грађани узимали правду у своје руке и сами се старали о својој безбедности. У примерима после 11. септембра могли смо да видимо бројне иницијативе које су подсећале на то.³⁰

²⁸ Као битан чинилац екстремизма често се јавља страх, и то најчешће страх од непознатог. У савременој психолошкој литератури често се екстремизам означава као претерана (непримерена) реакција на страх од другог – непознатог. Више у: Суботић, М, *Екстремизам под окриљем религије*, Медија центар Одбрана, Београд 2015, стр. 51.

²⁹ Исто.

³⁰ Након напада од 11. септембра 2001. FBI је лишио слободе и без ваљаног правног основа држао више од 1.100 страних држављана. Више у: Sean D. Murphy, *Contemporary Practice of the United States Relating to International Law*, у: *American Journal of International Law*, vol. 96 (2002), str. 470, као и у: For whom the Liberty Bell tolls, *The Economist*, 31 August 2002, str. 18.

Најпроблематичније ограничење права која би иначе имале особе осумњичене или оптужене за кривична дела тероризма налази се у Војној наредби председника САД о лишавању слободе, третману и суђењу одређеним страним држављанима у рату против тероризма од 13. новембра 2001. Наиме, одељак 2 (а) примениће се на свако лице које није држављанин САД, а за које председник с времена на време и писменим путем процени да се основано може претпоставити да је такво лице у датом тренутку било или још увек јесте члан организације познате под именом Ал-Каида; учествовало, потпомагало или одобравало, или се удруживало како би починило дела међународног тероризма, или дела за његову припрему, а која су нанела штету или претила да ће нанети штету или су имала за циљ да нанесу штету или друге непожељне последице по САД, њене држављане, националну безбедност, инострану политику или економију.³¹ Према одељку 3, Секретар за одбрану је добио овлашћење да може ухапсити сваку особу на коју се ова наредба може применити, и да је може држати на одговарајућем месту изван или унутар САД, док је одељак 4. предвидео да ће лицима на која се ова наредба примењује судити војне комисије, и то за било које и за свако кривично дело за које су војне комисије надлежне, а за које се претпоставља да су их та лица починила. Чланове тих војних комисија именује сам Секретар који и одређује правила за вођење поступака пред војним комисијама. Оне као доказ могу да прихвате оно што би, према мишљењу председавајућег те војне комисије, „свака разумна особа прихватила као уверљиво“.³² Комисије могу да изрекну казне предвиђене важећим законом, укључујући ту и доживотни затвор и смртну казну.³³ Озбиљне замерке овој наредби могле су се упутити и са становишта међународних норми, нарочито оних у Међународном пакту о грађанским и политичким правима, који су САД ратификовале, док је наредба спорна и са становишта националног законодавства самих Сједињених Америчких Држава.³⁴

Сличне тенденције могле су се опазити и приликом ранијих таласа тероризма и ранијих терористичких злочина великих размера. Нека ограничења људских права којима је законодавац прибегавао у таквим ситуацијама остала су на снази. Колико су предрасуде битан део оваког размишљања, најбоље примењује Димитријевић када истиче како је „крајем XIX века сваки Рус је важио као потенцијални терориста“.³⁵ Током следећих неколико деценија полиција и групе које су се саме старале за своју безбедност прогањале су све анархисте, па чак и оне сасвим мирољубиве. Шездесетих и седамдесетих година XX века у Европи су сви радикални левичари и Палестинци одмах потпадали под сумњу да су терористи,

³¹ Dimitrijević, V., „Terorizam i ljudska prava posle 11. septembra 2001. godine“, *Reč – časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 69/15, Beograd, 2003, (85–103), стр. 100.

³² Исто, стр. 101.

³³ Више о тексту Наредбе, као и о анализи овог, до тада, преседана у законодавству САД, у: Jennifer Elsea, *Terrorism and the Law of War: Trying Terrorists as War Criminals before Military Commissions*, Congressional Research Service, Washington 2001.

³⁴ V. Letter from Law Professors and Lawyers to the Honorable Patrick J. Leahy, 5. децембар 2001, на: <http://www.yale.edu/lawweb/liman/letterleahy.pdf>.

³⁵ Dimitrijević, V., „Terorizam i ljudska prava posle 11. septembra 2001. godine“, *Reč – časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 69/15, Beograd, 2003, (85–103), стр. 102.

док је у Латинској Америци то важило за све комунисте. Сада су предмет општег подозрења муслимани или Арапи.³⁶

У прилог свему изреченом иду и потези најновије америчке администрације, нарочито залагање председника Трампа (*Donald Trump*) који је убрзо по ступању на дужност потписао извршну уредбу којом се на четири месеца суспендује улазак из-беглица у САД, као и привремено забрањује улазак у земљу држављанима Сирије и још шест муслиманских земаља. Трамп је овај чин образложио са „САД желе да приме само оне људе који воле Американце“³⁷ Такође, како се борба против тероризма може лоше одразити на питање људских права, слобода и безбедности, сведочи и пример Француске, која се након терористичких напада³⁸, суочила са, скоро већ двоогодишњим, ванредним стањем чије је продужење већ шести пут ратификовао француски парламент. Иначе, институција ванредног стања, која је у историјском контексту веома често била сјајно тле за кршење основних људских права, неколико је пута проглашавана у Француској за време Алжирског рата који је почео 1955. године, али је од тада само једном уведена, и то 2005. године, током нереда у предграђима највећих градова.³⁹

Та мера омогућава Министарству унутрашњих послова да уведе кућни приговор особама чије активности могу да буду потенцијално опасне за безбедност земље, и за јавни ред и мир. Власти могу да наложе привремено затварање позоришта, биоскопа, ресторана и сала за састанке било које врсте. Дванаест група

³⁶ Током 2002. Године, Арапи су били предмет појачаног надзора у САД. Иако су власти порицале да се руководе расистичким назорима, остала је чињеница да су муслимани и Американци арапског порекла, па и муслимани уопште, саслушавани. Ово се нарочито односи на активирање програма FBI програма за систематско саслушавање, чијом применом је саслушано око 5.000 људи арапског порекла: *The Economist*, 31 August 2002, напомена 14, стр. 19, у: Dimitrijević, V., „Terorizam i ljudska prava posle 11. septembra 2001. godine“, *Reč – časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 69/15, Beograd, 2003, (85–103), стр. 103.

³⁷ „What it's like in the 6 countries on Trump's travel ban list“ <http://edition.cnn.com/2017/01/29/politics/trump-travel-ban-countries/index.html> приступ 14.4.2017.

³⁸ Ванредно стање уведено је у Француској 13. новембра 2015. године, после терористичког напада у којем је погинуло 130 људи и рањено више од 350.

³⁹ Такозвана приградска побуна у Француској одређена је физичким насиљем које је усмерено према ономе што називамо симболима западне културе. Ти су симболи полиција, аутомобили, продавнице и тржни центри. Полиција у том смислу представља државу, односно државни апарат, а аутомобили и продајна мјеста потрошачку културу. Но, ближа анализа показује унутрашњу логичност напада на те симболе која је везана за културалне циљеве западне културе: аутомобили и продавнице предмет су жеља одређених материјализмом, хедонизмом и конзумеризмом, а полиција има друштвену функцију да спречава остварење тих жеља ванинституционалним средствима. Дуготрајно неостваривање жеља узроковало је колективно и снажно доживљене фрустрације социјално депримираних усељеника друге генерације, а такве фрустрације су снажан покретач насиља. Палећи аутомобиле, разбијајући продавнице и друге објекте, те бацајући Молотовљеве коктеле на полицијске снаге, демонстранти су истовремено изразили прихватање културалних циљева и бес што те циљеве не могу остварити како, и колико, би желели. Појмовним апаратом Зугмунта Баумана, они су напали како средства „завођења“, тако и средства „репресије“ која системски сублимира савремени потрошачки капитализам Запада у настојању да обезбеди неопходан минимум друштвене интеграције. (Види више у: Bauman, Zygmunt, *Intimations of Postmodernity*, Routledge, London, NewYork, 1992.) Неједнака права и могућности за све француске грађане, која су иницирала ове немире, као и више забележених прекорачења овлашћења које је државни апарат користио за време, и након, ових немира, недвосмислено су указале на рањивост француског друштва, која ће се десетак година касније оголити кроз учестале терористичке нападе и ванредно стање које „потреса“ француско друштво од јесени 2015. године, до данас.

за људска права, укључујући *Amnesty International* и Опсерваторију за људска права, пре последње ратификације су позвале посланике да одбаце ванредно стање и нови закон.⁴⁰

У Француској живи између 5,5 и 6,2 милиона становника који упражњавају начела најмлађег монотеизма, односно 7,6 посто од укупног становништва, што је чини највећом муслиманском мањином у Европи. Од увођења ванредног стања које прогласио тадашњи председник Олан (*Francois Hollande*) уочено је низ активности које су за последицу имале кршење њихових људских права. Према HRW-у, док је између 350 и 400 људи стављено у кућни притвор, противтерористички одсек у париском тужилаштву отворио је само пет истрага повезаних с тероризмом.⁴¹ До 1. новембра, очекује се да ће Парламент усвојити нови закон о борби против тероризма, што је једно од обећања председника Макрона (*Emmanuel Macron*) из предизборне кампање. Тим прописом би се ојачале мере у борби против тероризма и општа унутрашња безбедност земље, како би у догледно време било укинута ванредно стање.⁴²

Закључна разматрања

Тероризам је, без сумње, највећа актуелна опасност за савремени свет откако је срушен биполарни систем. Занимљиво је да крај хладног рата није довео до унапређењег система безбедности и до веће владавине међународног права. Напротив, каже Пол Вилкинсон, „дошло је до ширења светског нереда у којем су огорчени етнички и етничко-религијски сукоби постали карактеристичан вид ратовања од Кавказа и Балкана до јужне Азије и средишње Африке“.⁴³ Ако је то тако онда је природно да се светска заједница озбиљније и организованије, нарочито у смислу јаче међународне сарадње, мора позабавити феноменом тероризма. Зато је неопходно, прво, испитати узроке, економске, политичке и друге, који рађају ту појаву и, друго, коначно дати јасну и недвосмислену дефиницију тероризма (шта је тероризам и које све његове радње подлежу санкцијама). Сазнање о његовим коренима претпоставка је успешне борбе против тог светског зла. Ово друго изузетно је важно да се под изговором борбе против тероризма не би угрожавала грађанска права и слободе, нити се доводила у питање легитимна борба етничких заједница за националну еманципацију. Свет се, без сумње, налази пред двоструким изазовом: да пронађе најадекватнији одговор на ескалацију тероризма, али да тај одговор нема повратно негативно дејство по демократију и по светски мир, два кључна стуба савременог света.

⁴⁰ Beta-AFP | 06. 07. 2017 <http://www.blic.rs/vesti/svet/sesto-odobrenje-u-francuskoj-vanredno-stanje-produzenu-do-1-novembra/qkdgeh8> приступ 18.6.2017.

⁴¹ <http://www.info-ks.net/vijesti/svijet/62377/grupe-za-љudska-prava-upozorile-francuska-policija-zlostavljala-muslimane>

⁴² Beta-AFP | 06. 07. 2017 <http://www.blic.rs/vesti/svet/sesto-odobrenje-u-francuskoj-vanredno-stanje-produzenu-do-1-novembra/qkdgeh8> приступ 18.6.2017.

⁴³ Wilkinson, Paul, *Terorizam protiv demokratije: odgovor liberalne државе*, Golden marketing, Zagreb 2002, str. 63.

Предрасуде нису никаква реткост, а утицај широко распрострањених предрасуда је све осим занемарљив. Апсолутни фокус у борби и превенцији тероризма према оном који је своје уточиште нашао у тумачењима најмлађе монотеистичке религије није оправдан. Према подацима Института за економију и мир (*Institute for Economics & Peace*) „исламски фундаментализам није био главни узрок тероризма на западу током последњих девет година. Осамдесет процената смртности од стране наоружаних терориста у западним земљама потицало је од стране терориста који су били вођени десничарским екстремизмом,⁴⁴ национализмом и другим облицима политичког екстремизма“.⁴⁵ Иначе, када је реч о верски инспирисаном екстремизму, неопходно је знати да се фундаментализми савременог света преплићу, тако да се као тежак задатак намеће одгонетање шта је заиста верски мотивисано, а шта долази из других извора.⁴⁶ Такође, "право на предрасуде" не смеју да имају сви. Ако лаици сматрају да држава има право да ограничи законска права људима за које претпоставља да су терористи, можда им треба опростити. Међутим, ако професионални правници и правници из академских кругова не схватају да управо исправно и поштено суђење, претпоставка да је човек невин све док се не докаже супротно, контрола правосуђа и друга релевантна људска права постају нарочито значајни ако је одређена особа осумњичена или оптужена за тежак злочин па јој прети најстрожа казна, онда је ситуација алармантна: Човек се сада може наћи у озбиљној опасности само зато што га је неки представник извршне власти прогласио терористом.⁴⁷

Познато је да је основни принцип демократских правних система да се „кажњава дело, а не мишљење“. Нови приступи антитерористичком законодавству, међутим, релативизују тај принцип, јер отварају просторе широког тумачењу терористичких деликата у које се, ако је то у интересу власти, могу убрајати и различити видови опозиционе активности. Грађанска побуна, синдикалне акције, радикални захтеви за промене политичких система, чак и ако ненасилни, могу бити оглашени као терористичко деловање. Учесници ових и сличних акција могу бити прогањани и санкционисани као терористи, не због дела, већ због политичких намера. У одсуству колико-толико објективних критеријума могући су арбитрарност и „двоструки стандарди“ приликом оцењивања шта је стварно ослободилачка борба, шта је освајачки рат, шта је пуки тероризам који се продаје за ослободилачку борбу. У арбитрарним процењивањима сасвим је могуће да се поједини покрети за националну равноправност и независност огласе за терористичке организације, чиме се обесхрабрују у борби за ослободилачке циљеве.

⁴⁴ Потенцијал варијетета десног екстремизма још увек је веома значајан, и он показује тенденцију, не само да се обнавља у истим срединама, већ и да ниче на новом тлу (Суботић, М, „Одређење екстремизма“, *Војно дело*, Београд, Вол 62, бр. 3, 2010, (297-313), стр. 301, у: Суботић, М, *Екстремизам под окриљем религије*, Медија центар Одбрана, Београд, 2015.

⁴⁵ Global Terrorism Index 2015: Measuring and understanding the impact of terrorism, Institute for Economics & Peace, str. 5.

⁴⁶ Суботић, Милован, „Исламистички екстремизам као парадигма верски фундираног насиља“, *Поља геополитике, Култура полиса – посебно издање*, Нови Сад 2017. (215-230), стр. 228.

⁴⁷ Dimitrijević, V., „Terorizam i ljudska prava posle 11. septembra 2001. godine“, *Reč – časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 69/15, Beograd, 2003, (85–103), стр. 103.

Стога, одговор демократске државе на претње међународног тероризма треба да буде „чврст и храбар“, али увек у оквирима владавине закона, упозорава Вилкинсон,⁴⁸ док би претерана реакција и општа репресија могли уништити демократију“.⁴⁹ Другим речима, борба против тероризма не сме да доводи до суспендовања демократије у име њене одбране. По Вилкинсону, три су могућа елемента тог одговора: политика и дипломатија, међународно казнено законодавство и, тек на крају и под одређеним условима, употреба и војних акција. Најкраће, у одговор демократске државе треба да је уткана брига за очување демократије и за очување светског мира, а то се може постићи искључиво водећи се следећим принципима.⁵⁰ Прво, неопходни су јасни критеријуми разликовања шта је то тероризам а шта није, чиме се смањује простор за политику „двоструких стандарда“. Друго, војна сила и полицијске методе, на дужи рок, не могу бити успешна средства и методе борбе против тероризма. И коначно, треће, борба против тероризма не сме ићи на уштрб демократије. У ту борбу треба улазити не сужавањем демократије и ограничавањем људских права, већ одбраном досадашњих достигнућа и даљим развијањем демократије. Погрешно је на основу чињенице да су земље западних демократија на удару исламистичких терориста извлачити закључке о сукобу између демократских и недемократских вредности или пак о сукобу цивилизација (ислама и хришћанства).

Литература

- [1] Bauman, Zygmunt, *Intimations of Postmodernity*, Routledge, London, NewYork, 1992.
- [2] Beta-AFP, 06.07.2017. <http://www.blic.rs/vesti/svet/sesto-odobrenje-u-francuskoj-vanrednostanje-produzeno-do-1-novembra/qkdgeh8> приступ 18.6.2017.
- [3] Callaway, R., Harrelson-Stephens, J., „Toward a Theory of Terrorism: Human Security as a Determinant of Terrorism“, *Studies in Conflict & Terrorism*, 29, Routledge, London – New York, 2006, стр. 773–796.
- [4] Chossudovsky, M., *America's 'War on Terrorism'*, Pincourt, Global Research, 2005.
- [5] Dimitrijević, V. *Strahovlada: ogleđ o ljudskim pravima i državnom teroru*, Beograd, Pešćanik – Fabrika knjiga, 2016.
- [6] Dimitrijević, V., „Terorizam i ljudska prava posle 11. septembra 2001. godine“, *Reč – časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 69/15, Beograd, 2003, стр. 85–103.
- [7] Elsea, Jennifer, *Terrorism and the Law of War: Trying Terrorists as War Criminals before Military Commissions*, Congressional Research Service, Washington 2001
- [8] For whom the Liberty Bell tolls, *The Economist*, 31 August 2012.
- [9] Global Terrorism Index 2015: *Measuring and understanding the impact of terrorism*, Institute for Economics & Peace.
- [10] <http://www.info-ks.net/vijesti/svijet/62377/grupe-za-ljudska-prava-upozorile-francuska-policija-zlostavljala-muslimane>
- [11] Human Development Report, *The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World*, UNDP, 2013.

⁴⁸ Wilkinson, Paul, *Terorizam protiv demokratije: odgovor liberalne države*, Golden marketing, Zagreb 2002, стр. 212.

⁴⁹ Исто, стр. 110.

⁵⁰ Marković, Milenko, *Terorizam i teror*, Republika, Beograd, Godina XV, 2003 (306-307).

- [12] J. Шарановић, М. Суботић, „Исламистички екстремизам на Балкану и војни аспект проблема“, *Политика националне безбедности*, Београд, 2/2014. (109-135).
- [13] Kaldor, M., „Strengthening Civil Society“, Weinberg, L. (ed.), *Democratic Responses to Terrorism*, Routledge, London – New York, 2008, стр. 27–39.
- [14] Krivokapić, Boris, „Pojam ljudskih prava“, *Strani pravni život*, 1/2017, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2017, (9-20).
- [15] Laquer, W., „Terrorism“, Hughes, W. C., Meng, L. (eds), *Security Studies – A Reader*, Routledge, London – New York, 2011, (417–421).
- [16] Libicki, M., Chalk, P., Sisson, M., *Exploring Terrorist Targeting Preferences*, Santa Monica, Arlington, RAND Corporation, Pittsburgh, 2007.
- [17] Marković, M, *Terorizam i teror*, Republika, Beograd, Godina XV, 2003 (306-307).
- [18] Мијалковић, С., Бајагић, М., *Организовани криминал и тероризам*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012.
- [19] Мијалковић, С., *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2011.
- [20] Murphy, D. Sean., *Contemporary Practice of the United States Relating to International Law*, у: *American Journal of International Law*, vol. 96 (2002).
- [21] Nef, J., „Terrorism and the Pedagogy of Violence: A Critical Analysis“, Nelles, W. (ed.), *Comparative Education, Terrorism and Human Security*, Palgrave Macmillan, New York, 2003, (47–62).
- [22] SECONS – група за razvoju inicijativu, <http://secons.net/topics.php?t=34>, приступљено 17.5.2017.
- [23] Seidensticker, Ellen, *Human Security*, Human Rights and Human Development, paper presented at the Kennedy School, Harvard University, 2002.
- [24] Svensen, L, *Filozofija slobode*, Geopoetika izdavaštvo, Beograd, 2013.
- [25] Суботић, М, *Екстремизам под окриљем религије*, Медија центар Одбрана, Београд, 2015.
- [26] Суботић, М, „Исламистички екстремизам као парадигма верски финансираног насиља“, *Поља геополитике, Култура полиса – посебно издање*, Нови Сад 2017. (215-230).
- [27] Суботић, М, „Одређење екстремизма“, *Војно дело*, Београд, Вол 62, бр. 3, 2010, (297-313).
- [28] Taddeo, V., „U. S. Response to Terrorism: A Strategic Analysis of the Afghanistan Campaign“, *Journal of Strategic Security*, 3(2), 2010, (27–38).
- [29] United Nations Development Program, *Human Development Report*, New York, Oxford University Press, 1994.
- [30] V. Letter from Law Professors and Lawyers to the Honorable Patrick J. Leahy, 5. децембар 2001, на:<http://www.yale.edu/lawweb/liman/letterleahy.pdf>.
- [31] Видановић, Иван, *Речник социјалног рада*, Београд, 2006.
- [32] Walker, Iain; Smith, Heather J.: *Relative Deprivation: Specification, Development, and Integration*, Cambridge University Press, 2002.
- [33] „What it's like in the 6 countries on Trump's travel ban list“ <http://edition.cnn.com/2017/01/29/politics/trump-travel-ban-countries/index.html>
- [34] Wilkinson, P, *Terorizam protiv demokratije: odgovor liberalne države*, Golden marketing, Zagreb 2002.

МОДЕЛИ ТЕРОРИСТИЧКЕ АГРЕСИЈЕ

Горан Зековић* Хатица Бериша**

Универзитет одбране у Београду, Воја академија

Тероризам као светско зло непобитан је доказ насиља из политичких разлога ради застрашивања и сламања отпора онога према коме је уперен, али под њим се подразумева и страховлада, насиље и влада насиља. Дакле, тероризам постаје амбивалентна појава, батина у рукама власти против поданика, али и бумеранг у рукама „сужњих”. У контексту аката тероризма тежиште рада представљају могући модели терористичке агресије као облик угрожавања глобалне безбедности. Тероризам је један од светских изазова, ризика и претњи који постаје проблем не само политичара и влада широм света, него и обичних људи, институција система и установа државног апарата.

У овом раду настојано је да се поближе расветли појава тероризма на светској сцени у контексту асиметричног ратовања на нелинеарном бојишту који карактерише: минимум снага, максимални застрашујући ефекти, катастрофалне последице у окружењу, које карактерише одсуство законитости понашања.

Кључне речи: *агресија, глобална безбедност, насиље, модели, тероризам, терор, угрожавање*

Увод

Безбедност света је у жижи светских збивања. Бројни разлози утичу на токове људске цивилизације, па самим тим и на државне и друштвене институције. Људи су забринути за своју безбедност са првим годинама 21. века, па се с правом поставља питање: да ли је угрожена безбедност света, појединих држава, народа или људи.

Иако је тероризам прошао све своје појавне облике у историјском развоју, почев од зелота, преко асасина, до модерних облика са почетком Француске буржоаске револуције, тероризам 21. века има специфичности у односу на прапочетке.

Од периода 90-тих година прошлог века, када је егзистирао идеолошки, партијски, револуционарни тероризам у време биполарног света, са појавама аутентичних „Црвених бригада”, фракција „Црвене армије” и других, па све до данашње „Ал Каиде”, „Хамаса”, ЕТЕ или АНА догодио се велики еволутивни преокрет.

* Горан Зековић је бригадни генерал у пензији.

** Др Хатица Бериша, hatidza.berisa@mod.gov.rs

Историју људског друштва, поред осталог, карактерише и систематска примена насиља, где је тероризам само један од облика насиља, како унутар државе, тако и у оквирима међународне заједнице. Према подацима Француског института за технологију тероризам је 1968. године учествовао са 18% у свеукупном политичком насиљу у свету, а 1973. године чак са 46%. У периоду од 1977. до 1979. године у Европи је извршено 225 терористичких акција, од чега 91% успешно по терористе. Тренд повећања¹ терористичких активности је очигледан.

Многобројна литература везана за тероризам као плански акт насиља, било да говори о унутрашњем или тероризму међународног значаја, везује га за одређену друштвену групу која има за циљ очување или освајање власти.

Анализом појма и карактеристика агресије као појаве коју је Лига народа и Организација уједињених нација (ОУН) ставила у законске основе кроз Повељу ОУН, у овом раду је настојано да се пронађе нит која спаја овај појам у међународним односима и тероризам у међународним оквирима.

У данашњем свету моћне државе морају поштовати правила и све полажу на техничку и војну супериорност, док терористичке групације остварују предност држећи се макијавелистичке аксиоме: „Циљ оправдава средство”.²

Тумачења познатих и признатих аутора иду у прилог тези да су терористи, уз помоћ незнатних средстава, у могућности да постигну несразмерне резултате, терористички на тај начин и највећу светску силу, о чему сведочи напад 11. септембра 2001. године.

Појам и карактеристике тероризма и терора

Историју људског друштва, поред осталог, карактерише и систематска примена насиља. Пораст насиља и насилничког понашања постао је основни друштвени, али и светски проблем. Тероризам је само један од облика насиља, како унутар држава, тако и у оквирима међународне заједнице. Та флоскула која произилази из дефиниције тероризма и терора, а означава интензивни страх, саставни је део сваког друштвеног поретка и биће све док постоје државе. Наиме, „терор свуда потенцијално постоји и нема правног поретка који не може испољити терорске црте, те су погрешна она мишљења која терор објашњавају националном културом или традицијом, или степеном економске развијености.”³ Било да се ради о мирнодопском или ратном периоду, револуцији или контрареволуцији, младој полетној социјалистичкој или фашистичкој држави, револуционарној јакобинској власти, терор је инструмент који је најлакши, а коме субјекти власти или појединци и групе прибегавају не би ли што пре остварили прокламовани циљ. Страдалници овог процеса су обични људи, о чему говори податак да су жртве терора у Француској буржоаској револуцији углавном били обични грађани и сељаци, а припадници вишег слоја чинили су једва 15% (племића 8,5% и свештеника 6,5%).

¹ Милан Милошевић, Тероризам као кривичноправна категорија, Безбедност, 4/88, стр. 337-347.

² Николо Макијавели (1469–1527) најзначајнији италијански војни теоретичар, идеолог италијанског националног јединства у свом војном делу Ратна вештина расправља о питању рата, Војни лексикон, ВИЗ Београд 1981. стр. 952.

³ Др Војин Димитријевић, Страховлада, друго неизмењено и допуњено издање, „Досије”, Београд, 1997.

Ни данашња слика света није много оптимистичнија, будући да се тренутно у свету води око 15 ратних сукоба једновремено у којима су дневне жртве 3.000 људи или сваког минута по две особе. При томе, треба рећи да је већина сукоба инспирирана насиљем, терором најгорег типа, било да је у питању сепаратизам, иредентизам, национално уједињење, етнички конфликт, идеолошка предрасуда или било који мање или више важан политички циљ.

Појам

Појам тероризма код ауторитета који се баве овом облашћу није једнозначан, односно колико има аутора толико има и дефиниција. Под термином тероризам користе се различита значења, а неки му дају и различита објашњења, што говори у прилог чињеници да се при његовом дефинисању не полази од суштине проблема настанка већ од различитих ауторских ретроспектива, што је карактеристика данашњег гледања на тероризам.

Под појмом терор (од француске речи *terreur* – сејање страха или латинске речи *terror*⁴ – ужас, страх, страх и трепет) у политичком смислу подразумева се акција насиља, која се предузима у политичке сврхе, ради застрашивања и сламања отпора онога према коме се врши. Терор значи страх, ужас, владавину застрашивањем, страховладу и политичко насиље. У пракси није неуобичајено да долази до мешања појмова тероризма и терора, пре свега због тога што је страх њихова заједничка карактеристика и основно оружје.

Терор, у ствари, представља чврсту организовану власт која страх претвара у нераздвојни део свакодневног битисања обичног човека или, како то каже проф. Војин Димитријевић: „Кад год за примену насиља није унапред одређена казна за унапред описано непожељно понашање, а насиље у виду кажњавања није више само одвраћање потенцијалних преступника, које се односи ни на кога другог, почиње терор.”

Тероризам као појава или акт има много скромније могућности од институционалног терора и мањи обухват, јер је усмерен према циљној групи или појединцу са тенденцијом да постигне крупне политичке ефекте.

Из мноштва дефиниција тероризма издвајају се дефиниције проф. др В. Димитријевића и др Милана Милошевића. По виђењу др Војина Димитријевића тероризам је *акт физичког насиља, чији је предмет изабран тако да изазива јаке психичке реакције, у првом реду страх, код ширег круга људи, у нади да ће оне помоћи да се одржи или промени понашање које је важно за постизање политичког циља, ако такав акт није оправдан општим интересима који су одређени независно од њега и ако није извршен по правилима која се уобичајено примењују на друштвене видове вршења власти.*

По виђењу др Милана Милошевића тероризам је *плански акт насиља који предузимају одређене друштвене групе са циљем очувања или освајања власти и да се тероризмом с правом назива само онај терор који у свом бићу садржи социјално-психолошку, односно политичку компоненту.*

⁴ Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд 1996/1997, стр. 883.

Изазов⁵ тероризма је и у томе што нема могућности прихватања општеусвојене дефиниције, али и у томе што се супротставља принципима ратног права, што не прихвата ограничења места оружаних акција, а избор непосредних циљева напада не поштује општеприхваћена обичајна и уговорна правила ратовања.

Из свих ових дефиниција провејавају следеће премисе без којих нема терористичког акта:

- употреба физичког насиља,
- политички карактер осмишљеног акта,
- изазивање страха, психичких реакција и државне нестабилности,
- очекивани ефекти и реакције на акт и
- циљно, планирано и организовано деловање.⁶

Тероризам у његовом појмовном дефинисању је попут једне кованице коју је у свом поимању војних реформи изнео Даглас Мекгрегор: „Трансформација је војна концепција умногоме слична хришћанској идеји трансупстанцијације (преображаја хлеба и вина, у тело и крв Христову) – нико није сасвим сигуран шта то значи, али већина верника има неко мишљење о томе.”

Избор непосредног објекта напада не поштује начела хуманитарног права према одређеним заштићеним категоријама (жене, деца, старци, болесни и др.), па ни ограничења простора. Често се дешава да терористи објект напада бирају у далеком срединама, где је постојање сукоба и политичких проблема мисаона именица, *због тога што се зна да ће реакција држава или државе бити неминовна.*

Публицитет који прати сваки терористички акт омогућава јавно изношење мотива и циљева; савремени медији су извор комуникације са јавношћу, при чему је видљив страх од бруталности, а при томе се рачуна и на притисак упућен Влади да попусти ради остварења политичких циљева.

Као политички и насилнички акт тероризам има неке своје карактеристике. У зависности од аутора и ове карактеристике су мање-више различите. По виђењу проф. Милана Мијалковског тероризам има следеће карактеристике: трагичну отвореност, противзаконитост, неморалност, колективност, окрутност, фанатизованост, ултимативност, ирационалност, непредвидљивост и тајновитост. Поред тога, његове су одлике да је то *акт преношења одређених порука*. Наиме, сам терористички акт не може имати ефекте ако нема одређени циљ деловања и намеру починиоца. Порукама јавности упућује се претња да ће се са таквим актима наставити ако се не поступи по захтевима, што изазива страх.

Страх је следећа врло важна карактеристика, јер психолошки ефекти терористичког акта превазилазе његове рушилачке способности. Страх је ефекат ка којем се тежи, што је циљ терориста.

Аморалност тероризма огледа се у његовој ирационалности као средства политичке борбе, који се не држи конвенционалних норми међународне заједнице. Своје деловање правда „природним правом”⁷ да се оствари циљ.

⁵ Катарина Томашевски, *Изазов тероризма, проблеми сузбијања тероризма у међународној заједници*, НИРО „Младост”, Београд, 1983, стр. 32-37.

⁶ М. Милошевић, *Тероризам као кривичноправна категорија*, Безбедност, број 4/88, стр. 341.

⁷ Попут образложења Томаса Хобса : „Bellum omnium contra omnes est vita hominis” – Рат свију против свих је живот човеков.

Тероризам је с правом *зобрањен акт*, нелегитиман, односно његово вршење представља кривично дело. Деловањем против правног система државе терористи очекују њену реакцију, чиме показују да су њени опоненти.

Политички мотивисана намера подразумева свест о политичким циљевима и средствима којима се тај циљ може остварити.

Организованост подразумева одређени степен унутрашњег устројства заснован на окупљању идеолошких, верских, политичких истомишљеника у једну терористичку организацију.

Насилност и бруталност подразумева несразмерну употребу силе како би се постигли одређени планирани или очекивани резултати. Бруталност обезбеђује употребу силе која превазилази потребе, а насиље може бити директно или индиректно.⁸

Разноликост објеката напада потврђује чињеницу да нема објекта који не може бити мета напада, са проценом да његово уништење мора довести до реакције државе, јер то симболизује њен легитимитет.

Економичност је врло битна карактеристика тероризма којом он показује да се минималним утрошком средстава и људи постижу максимални ефекти и остварују политички циљеви, по чему је у предности у односу на конвенционални рат.

На релативно једноставно питање: како и зашто настаје тероризам тешко је дати одређен одговор. С обзиром на то да нема сагласности око питања шта је тероризам, нема сагласности ни око тога зашто тероризам. Наиме, приликом дефинисања друштвено-економских услова који су узрок тероризму, не може се одговорити на питање: како то да га у срединама где постоји погодна тло за његов настанак негде има, а негде нема. Из тога таутолошки произилази питање: како то да неки људи посежу за насиљем, а други не третирају насиље при остварењу циљева.

Тероризам као облик агресије

Сваки од садржаја дефиниције агресије као главни атрибут углавном помињу оружане снаге, али оне најчешће у данашње време нису једини реализатори угрожавања безбедности оружаним путем. Једна од декларација Уједињених нација говори и о томе да се под агресијом подразумевају и оружане банде, групе које једна држава упућује на територију друге државе ради подстрека терористичке или оружане активности⁹ која је усмерена против територијалне целине или независности друге државе.

⁸ Бруталност је усмерена посебно на објекте који повређују људску психу, као што су деца, болесни и стари. Директно насиље усмерено је на институције државе чије се понашање жели променити, док индиректно насиље подразумева напад на недржавне институције (туристе, децу), да би посредно утицало на власт да промени став и испуни захтеве терориста.

⁹ Декларација број 2.131 Генералне скупштине УН од 21.12.1965. године: „... ни једна држава неће организовати, помагати, подстицати, финансирати, подстрекавати или толерисати субверзивне, *терористичке* или оружане активности усмерене на насилно свргавање режима друге државе или мешање у грађански сукоб у другој држави...”

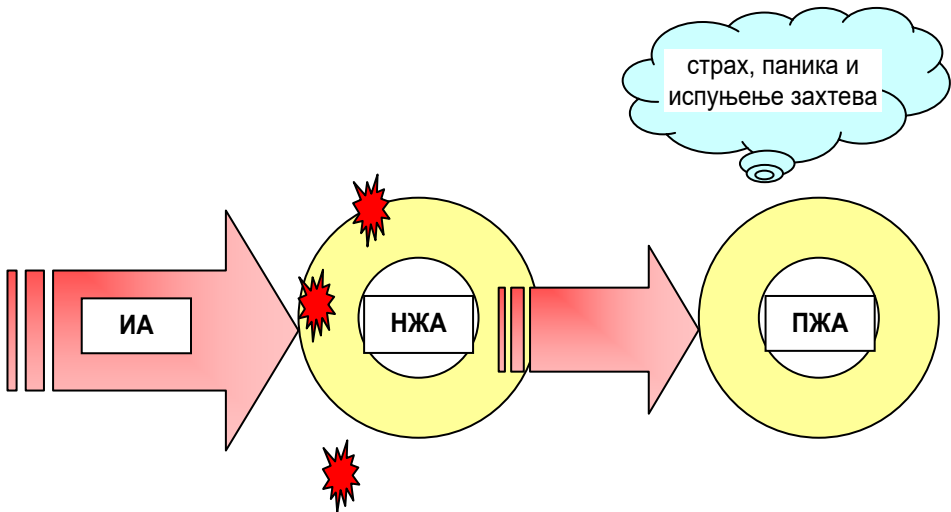
Овакав облик угрожавања безбедности у којем се тероризмом сваког облика (унутрашњи или међународни) напада територијални интегритет, независност и суверенитет земље може се означити појмом терористичка агресија. Са сигурношћу се може утврдити да појмови агресија и тероризам имају заједничких одредница и карактеристика, одакле и могућност да се овакав акт дефинише као терористичка агресија (слика 1).

Редни број сличности	Агресија	Тероризам
	карактеристика изражена у сличности појмова	
I	Насилан облик угрожавања безбедности државе и грађана	
II	Нелегитиман облик насиља и у националном и у међународном законодавству	
III	Носиоци облика насиља су савези држава, државе, недржавни субјекти	
IV	Због немогућности остварења политичких циљева ненасилним путем, прибегава се средствима насиља и принуде	
V	Почиње упадом на територију државе споља потпомогнута снагама „унутрашње побуне”	Почиње изнутра терористичким актима насиља, прераста у оружану побуну, потпомогнута снагама „споља”
VI	Обим захваћености територије државе која је угрожена зависи од ангажованих снага и средстава	
VII	Време трајања угрожавања зависи од снага агресора и одговора жртве (примарне).	
VIII	Крајњи резултати обе агресије (класичне и терористичке) су делимична или потпуна реализација политичких циљева или одустајање од истих	

Слика 1 – Заједничке карактеристике појмова агресија и тероризам

Са становишта изнетих сличности постоји оправдање да се насиље које обухвата планско и сурово сејање страха, а уперено је против матичне или друге државе, над унапред изабраним или случајним грађанима (примарним или секундарним жртвама) назове *терористичком агресијом*.

Занимљиво је да се у зачараном кругу терористичке агресије преплићу, без обзира на то да ли се ради о унутрашњој или међународној (спољној) агресији, три субјекта: извршилац агресије (виновник) – ИА, непосредна жртва агресије – НЖА (секундарна) и посредна жртва агресије – ПЖА (примарна), (слика 2).

Слика 2 – Стратегија терористичке агресије¹⁰

Садржаји терористичке агресије условно се могу разврстати на оружане и неоружане, посебно када се ради о агресији коју једна држава предузима против друге ангажовањем разноврсних снага. У оваквим околностима остварује се и подударност интереса државе налогодавца терористичке агресије и терористичких организација (не државних субјеката) у смислу пројектованих циљева агресије: дестабилизовање уставног поретка, остваривање делимичног или потпуног утицаја на унутрашњу и спољну политику, свргавање актуелног режима и довођење на власт интересних режима и партија, отцепљење делова територија, ради стављања под интервенцију међународне заједнице, нарушавање територијалног интегритета друге државе итд.¹¹

У извођењу терористичке агресије ради остварења политичких циљева примењују се различите врсте стратегија, за које се процени, по одлуци агресора, државе интервента да ће имати највише изгледа на успех. Без обзира на велики број циљева и интереса државе интервента према држави жртви кристалишу се посредна и непосредна агресија, тајна и јавна, или њихове могуће комбинације. За разлику од класичне агресије која може бити са радикалним и ограниченим циљем у локалном, регионалном или светском рату, терористичка агресија (која сама по себи радикализује циљеве стратегијом и тзв „modus operandi“) готово по правилу је у локалним или регионалним оквирима, а у данашње време проблем постаје глобали-

¹⁰ Обрада аутора.

¹¹ О томе довољно говори и умешаност Републике Албаније у класичну терористичку агресију коју је спровела против СРЈ на територији КиМ. Парламент РА усвојио је 17. априла 1998. резолуцију о Косову у којој се, поред осталог, каже: „Упућивањем трупа НАТО избегло би се проширивање конфликта и оно би представљало гаранцију против репресије српског режима над албанским становништвом на Косову“, скрипта „Тероризам“ М. Мијалковски, стр. 31, фуснота 48 и 49, година 2004, Факултет ЦО.

зован, а терористичке организације, каква је рецимо „Ал Каида“ воде рат који има оквире глобалног, о чему сведоче терористичке активности у Америци, на острву Балију, Саудијској Арабији, Судану, Кенији, Египту, Шпанији, итд.¹²

У типологији терористичке агресије превагу узима посредна терористичка агресија са следећим специфичностима:

– долази до систематског изненађења државе жртве и непристрасних држава посматрача,

– у почетној фази одвијају се тајне делатности, које прелазе у оружано деловање, а затим у политичке, економске и друге притиске,

– одлука о оваквој врсти агресије доноси се на основу информација о постојању недржавних терористичких субјеката у држави жртви, па се након тога, уз помоћ специјалних служби, приступа изучавању земље жртве и проналази најпогоднији сценарио агресије.

Политичка ситуација у земљи жртви бременита проблемима уз присуство недржавних и невладиних субјеката и личности од утицаја незадовољних статусом, и стварањем агентуре од утицаја код незадовољних грађана, ствара предуслове за остварење циљева терористичке агресије. Држава спонзор оваквих активности, као агресор и интервент има могућност да евентуалне сумње одагна од себе уз помоћ недржавних субјеката државе жртве, чиме је, уз радикализацију и ултимативност према влади државе жртве, пут агресији отворен.

Агресија отпочиње оног тренутка када је извршен спектакуларни акт физичког насиља над непосредном жртвом која може бити унапред или насумице изабрана, било да се ради о личности из јавног живота, представнику владе, администрације или обичном грађанину. У том смислу ради се о тзв. „animus terrorandi“ (духу тероризма) који лебди у ваздуху као „нож под грлом“ тражећи своју жртву.

Физичко насиље над непосредном жртвом, као главном метом, само је привид којим држава агресор и интервент, преко недржавног терористичког субјекта, у ствари изазива ефекте свог амбициозног циља код посредне мете, а у свему томе, уз једну добро осмишљену информатичку и психолошку операцију, врши притисак на међународну заједницу да се позабави проблемом стања људских права, демократских принципа и начела хуманости у држави жртви.

Честа је ситуација да у случају да терористичка агресија не изазове реакције посредне жртве (владе), сам акт агресије тежи да се прошири у оружану побуну, ако је фронт паравојних формација (недржавних субјеката) формиран. Циљ и даље остаје чврсто постављен и од њега се не одступа ни за милиметар и, што је невероватно, траје годинама и вековима уз мале промене „modus operandi“.

На пример, још у априлу 1898. године, др Владан Ђорђевић, министар иностраног дела и опуномоћеник српске Краљевске владе, и Стојан Новаковић, посланик Краљевине Србије у Цариграду, обраћали су се министру иностраног дела Турске Тефик-паши, упозоравајући на терор и насиље које Арнаути спроводе над хришћанским српским становништвом: „*Господине министре, у току последње чети-*

¹² Према извештају Међународног института за стратешке студије (IISS)у Лондону „... Ал Каида има више од 18. 000 припадника и наставиће да припрема планове за нападе на Северну Америку и Европу уз тражење начина да се ти напади изврше оружјем за масовно уништење, уз међувремени наставак напада ниског интензитета на Американце, Европљане и Израелце...“, лист „Блиц“ 27. 5.2004.

*ри године Краљевска влада била је више пута приморана скренути пажњу Царској влади на неред и невероватна и безбројна насиља, која непрестано чине непокорно и недисциплиновано арбанашко становништво, како на српско-турској граници, тако и у пограничним санџацима. Ови злочини и напади управљени су искључиво против хришћанског становништва српске народности, и изгледа да им је сврха да тај народ истребе из тих крајева.*¹³

Без обзира на то о којем се историјском тренутку или друштвено-политичком уређењу ради, албански екстремизам који је годинама егзистирао на Балканском полуострву неминовно се и традиционално враћа Призренској лиги из 1878. године, као завету о остварењу сна о албанској уједињеној држави на Балкану.

Томе су у мањој или већој мери доприносиле велике силе и интересне сфере регионалних сила какве су биле Турска, Аустроугарска, Русија, Немачка, Италија, САД и друге. О наставку терористичке агресије, у којој су саучесници, као неми посматрачи и представници међународне заједнице оличене у УНМИК-у и КФОР-у, говори и податак везан за догађаје на простору Косова и Метохије 17. марта 2004. године, у којем се на несвакидашњи начин терором уништава и последња нада у српско историјско наслеђе, уништавањем светиња и протеривањем Срба и неалбанаца са вековних огњишта.

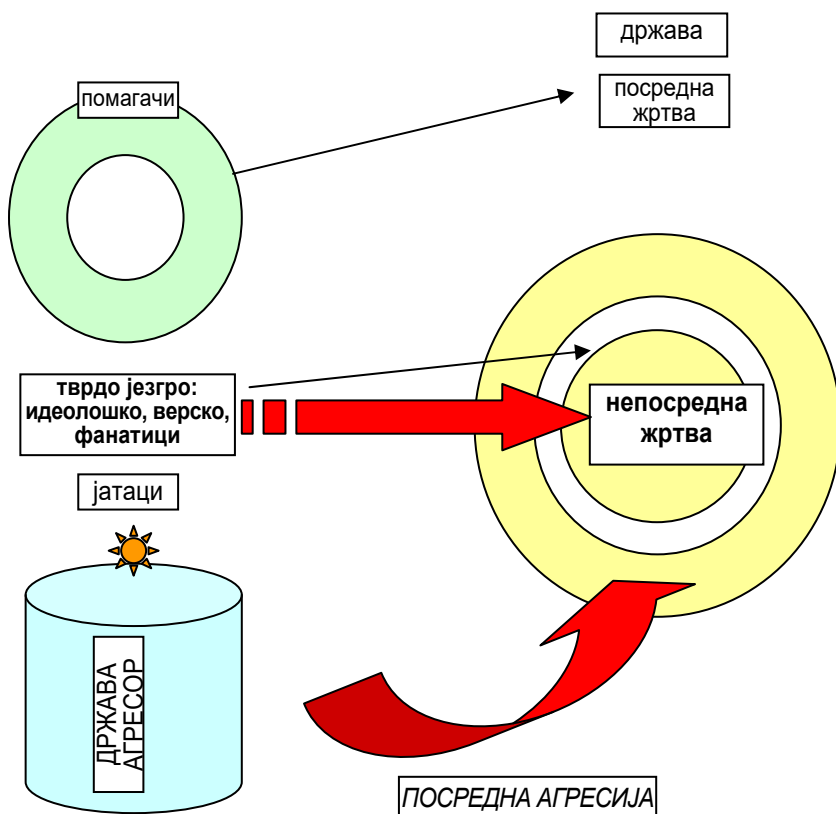
Као што се види, процес агресије је дуготрајан, корени му сежу у прошлост, а крај му се назире у остварењу прокламованог циља без обзира на време. При томе, фанатизованост и ирационалност су аргументи који дају легитимитет.¹⁴

По готово истом моделу и чеченски терористи су користили агресију која траје још од доба царске Русије, Октобарске револуције, преко Стаљинове диктатуре до данашњих дана, са својим наводно сувереним правом да тероризмом реше право на сопствену државу у Закавказју. При томе, да апсурд буде већи, они су хероји одбране Москве на Волоколамском друму 1942. године на страни црвеноармејаца, али су, као војник Чечен који побада заставу немачке Прве брдске дивизије на врх Елбрус (на Кавказу), били и на страни Вермахта.

Међутим, иза свих ових терористичких претензија са сепаратистичким назнакама је и видљиви економски интерес, где конце вуче „велики брат“, оличен у рудиментираној империјалној жељи сила какве су Сједињене Америчке Државе. Богата нафтна поља и залихе Каспијског мора преко Ингушетије, Дагестана и Чеченије избијају на Црно море, а одатле им је далек и широк пут. Може се закључити да се термином терористичка агресија интерпретира и разоткрива циљ државе интервента-агресора, који путем насиља остварује удар у мету која садржи свето тројство: непосредну жртву, посредну жртву и државу или субјект међународне заједнице (слика 3).

¹³ Преписка о арбанаским насиљима у старој Србији 1898–1899, прва „бела књига“ о албанском терору над Србима, Министарство иностраних дела Краљевине Србије, Београд, државна штампарија 1899, стр. 15.

¹⁴ Кадри Веселји звани Љуљи, тзв. шеф тајне полиције Демократске партије Косова није жалио смрт своја два сина Авнија и Фљорента у набујалом Ибру да би инсценирао напад Срба и дао повод за терор Албанаца 17. марта 2004. године. При томе, агресија је требало да уследи 11. марта у с. Зитиња код Клокот Бање активирањем бензина и експлозивне направе у шиптарској школи, али су терористички акти који су се догодили у Шпанији тог истог дана овај акт пролонгирани.

Слика 3 – Начин дејства при терористичкој агресији

Тероризам – специфични облик оружаног сукоба

Реч глобализам и глобализација има корене у лат. речи *globus* или француској *global*, што значи целокупан, укупан. То је реч која доминира светском политичком сценом, а треба да представља, по принципима запада, тренд свеукупног демократског развоја земаља и региона које стреме уједињењу, развоју економије, овоземаљском и оовасељенском развоју цивилизација, због чега се често користи и синоним мондијализам. Неки аутори овај процес поистовећују са падом Берлинског зида 1990. године, престанком хладног рата између Истока и Запада и јачањем Америке као једине светске силе, због чега овај светски поредак виде као „нови светски поредак”.¹⁵

¹⁵ Амерички професор Мид овако коментарише збуњеност западноевропских земаља новим светским поретком: "Нису начисто да ли да нам се диве или да жале земљу тако опседнуту овом визијом: не могу да дођу к себи, да ли да нас виде као Парсифала или Дон Кихота, Светог Ђорђа или Сизифа."

После догађаја од 11. септембра 2001. године и терористичких напада на Њу-јорк и Вашингтон, многи аутори сматрају да су процеси последица америчке политике глобализације широм света, која све више добија велики број присталица,¹⁶ али и опонената.

Једна таква брутална терористичка агресија није уздрмала америчко тло од 1812. године, не рачунајући груби акт агресије Јапана на део територије Америке – Хаваје, нападом на Перл Харбур, 7. децембра 1941. године.

У 21. веку последице национализма измешане су са религијским фанатизмом, подгрејаним националсецесионистичким тежњама, иредентизмом и отвореном борбом да се супремат једине светске суперсиле сруши, производе и непрестано генеришу нова насиља широм Земље оличене у тероризму.

Збигњев Бжежински у свом делу „Велика шаховска табла”, говорећи о значају евроазијског копна за владавину светом кроз историју даје пример да је познавање географије земље, још за време Наполеона значило познавање спољне политике једне земље. Историја бележи повезаност национализма и територијалног поседовања кроз хиљадугодишњи Рајх и царски Јапан, територијално поседовање Манџурије, руско инсистирање на одржавању контроле над Чеченима у близини виталног нафтовода, итд.

На геополитичком плану долази до великих промена за које је министар спољних послова Русије Андреј Козирјев својевремено рекао: „Ми нагло почињемо да схватамо да геополитика замењује идеологију.”

Тероризам и глобализација

Имајући у виду да најављени процес глобализације неминовно носи собом и одлучне отпоре овом процесу, САД су се определиле за подривање и дестабилизацију „непослушних земаља” изнутра. У том општем процесу дестабилизације своје место налази, као трансмисија насиља према легалним органима власти, ради својих циљева и интереса.¹⁷ Поглавари америчке глобалне политике за виталне интересе прогласили су:

– спречавање појављивања непријатељевих регионалних коалиција и хегемонија и

– осигурање несметаног приступа кључним тржиштима, изворима енергије и стратегијским ресурсима.

Супротност између развијених и неразвијених земаља постаје све већа и израженија, а то се посебно испољава у домену енергетских потреба. У данашње вре-

¹⁶ Наом Чомски у својим коментарима обједињеним у дело „11. септембар”, наводи да је флоскула рат против тероризма пропаганда и да америчка политика доминације и интервенција (читај агресија) представља, по речима политиколога Мајкла Стола, кршење конвенција, јер се сила и принуда третирају као дипломатија принуде, а не облик тероризма.

¹⁷ У свом делу „Година 501 – конквиста се наставља”, Ноам Чомски, лингвиста, публициста, политиколог и филозоф са универзитета у Масачусетсу, тврди да је америчко ослобађање Панаме 1989. године донело пораст сиромаштва са 40% на 54%, а употреба наркотика порасла је за 400%, „Светови”, Београд, 1998, глава VI.

ме САД троше 25% производње нафте. При томе, Америка је схватила енергетски значај евроазијског копна¹⁸ и природних ресурса, па своју целокупну спољну политику промовише у том правцу, при чему су јој процеси глобализације и мондијализације изузетно значајни. Велики стратегијски кораци усмерени ка изазивању и управљању кризама у регионима широм света имају и своју неминовну економску рачуницу. Шестонедељни рат у Персијском заливу 1991. године је, поред осталог, била и светска битка за нафту, тржиште са којег је Западна Европа покривала половину својих потреба, а Јапан чак 90%. Где је место тероризма у свему томе, ако се гледа економски концепт глобализације?

По извештајима са светских берзи цена нафте је својевремено била у порасту, због терористичких напада у земљи црног злата – Саудијској Арабији. Последњи напади на нафтна постројења у пустињској краљевини створили су панику код земаља чланица ОПЕК-а, које су морале да се договоре о повећању производње нафте. Дакле, терористички напади користе се као уцене за политику Саудијске Арабије која држи 25% светских резерви нафте. Овим се нападима на посредан начин утиче на глобалну економску политику повећањем цене нафте која ствара велике поремећаје на светским берзама.

Поред тога, политика глобализације, која после догађаја од 11. септембра покушава да организује глобални рат против тероризма, укључивањем у процесе очувања мира у Авганистану и Ираку, наилази на контрамере терористичких организација које политиком уцена и атентата на бизнисмене и представнике цивилне администрације (убиство и одсецање главе америчком инжењеру Полу Џонсону у Сауд. Арабији и јужнокорејском индустријалцу Ким Сун Илу у Ираку у јулу 2004. год. од стране Ал Каиде) покушавају да утичу на политику САД у региону Блиског и Средњег истока, а посебно на политику земаља које су се укључиле у борбу против тероризма.

Слика 4 – Резерве нафте у свету по регионима

¹⁸ У свом делу „Велика шаховска табла”, Збигњев Бжежински даје рецепт за владавину светом: „Ко влада источном Европом, тај командује средишњом земљом, ко влада средишњом земљом, тај командује светским острвом, а ко влада светским острвом тај командује светом”, издање ЦИД, Подгорица, 2001.

По мишљењима стручњака са престижног међународног института за стратешке студије из Лондона, борба против тероризма, која је започета противтерористичком операцијом у Авганистану, инвазијом и окупацијом Ирака, тек је отворила „пандорину кутију”, јер је омогућила регрутовање нових терориста за терористичке подухвате који попримају карактер оружаних агресија, не по ангажованим снагама, колико по последицама које проузрокују по националне безбедносне системе и њихове владе. Очито пример за то је и терористички напад у Мадриду који сведочи о сталној реорганизацији Ал Каиде.

Ова терористичка организација је после интервенције у Авганистану изгубила своје базе свргавањем талибанског режима, али се зато адаптирала, децентрализовала и постала виртуелна организација.¹⁹ Упркос упорним настојањима америчких служби да Осаму Бин Ладена, првоосумњиченог за напад на САД 11. септембра 2001. године, ухвате живог или мртвог, његове аудио и видео-касете појављују се са новим порукама, што му даје епитет харизматичне личности, а Ал Каиди повећава могућност преживљавања.

Званичници средњег нивоа ове терористичке организације и даље су наставили са планирањем напада, давањем логистичке подршке и савета и пружањем финансијске помоћи екстремним групама чије је присуство примећено у Саудијској Арабији, Мароку, Индонезији и Кенији. О коликој се дрскости, безобзирности и дози ароганције ради уз пуну фанатизованост, говоре и поруке на видео-касета Бин Ладена, којима је обећавао награду од десет килограма злата за оног који убије Пола Бремера, америчког администратора у Ираку и Кофија Анана, бившег генералног секретара ОУН-а.

Управо овај податак говори о томе да је тероризам давно превазишао националне и регионалне границе, па се и оним позитивним ефектима глобализације враћа као бумеранг. Да ли су узроци овој појави у невероватној диспропорцији економског развитка Севера и Југа, Истока и Запада или некој виртуелној будућности која наслућује сукоб цивилизација остаје да се одреди, при чему сваки од теоретичара геополитике има своје виђење. Самјуел Хантингтон узроке види у сукобу цивилизација, посебно у рубним регионима где се додирују две или три цивилизације, Мајкл Дибдин²⁰ сматра да је узрок сукоб културних идентитета, који обликује кохезију или дезинтеграцију, а Френсис Фукујама види крај историје са крајем идеолошких борби и хладног рата, а будући сукоби могући су само у трећем свету који не прихвата универзализацију Запада и либералне демократије, већ сукобом решава економске проблеме.

Тероризам и асиметрија

Након догађаја 11. септембра 2001. године, тероризам је попримио ново лице, прекорачио нови праг. Оно што остаје у велу тајне, а покушава да се докучи јесте постојање граница између рата и тероризма. Тероризам постаје можда начин вође-

¹⁹ Ал Каида своје огранке има у више од 60 земаља света. Од интервенције у Авганистану више од 2.000 њених чланова и преко 30 званичника на високим функцијама је убијено или заробљено. Процесује се да у Ираку тренутно има око 1.000 припадника Ал Каиде. З. Петровић Пироћанац, „Ал Каида”, „Евро” Београд, 2002, стр. 62.

²⁰ У својој књизи „Плава лагуна” говори: „Нема правих пријатеља, без правих непријатеља. Ако не мрзимо оно што нисмо, не можемо да волимо оно што јесмо. Они који их поричу, поричу своју породицу, наслеђе, културу, право рођења, себе?”, парафразира Бжежински у својој књизи као у фусноти 25.

ња рата, тихог и дискретног, изван поља конвенционалног, јер у противном изгубио би своју ефикасност, циљеве и могао би нестати.

По много чему може се сматрати да је тероризам у истој мери као и рат наставак политике другим средствима, како рече Клаузевиц. Он представља вид нелегалног рата коме је свако правило страни. Полазећи од закључка да терористи исказују самоубилачке намере за воланом аутобуса у Јерусалиму или командама „боинга“ над Њујорком и Вашингтоном, долазимо до тезе која ставља у жижу асиметрију као фактор борбе, отпора, али и агресије. Шта тај појам са савремене тачке гледишта значи ?

Симетрију карактерише „права пропорција“, нарочито у архитектури која претпоставља најмање два упоредива елемента. Асиметрија је свесно одсуство симетрије, док је дисиметрија недостатак симетрије (обично због грешке, али у неким случајевима може бити и промишљено). Ипак, асиметрија је одређенија јер је „права пропорција“ одсутна и није могућа никаква исправка.

Историјски и митолошки гледано, порекло асиметрије може се приписати младом Давиду који је победио Голијата надомак Јерусалима.²¹

Симетрија је борба равноправних противника, дисиметрија²² је настојање једног да стекне предност на квалитативном или квантитативном плану, док је асиметрија поступак да се искористе слабости супарника и нанесе му се што већа штета.

Асиметрија подразумева одбијање правила борбе које намеће противник, чинећи тако да све операције буду непредвидиве. То подразумева коришћење снага изван намене, снага на које се мање сумња (цивили), средстава и оружја за која су средства заштите минимална (оружје за масовно уништење), неконвенционалне методе ратовања (герила и тероризам), места сукобљавања која се не могу предвидети (ужи делови градова, јавна места) и фактори изненађења. При томе треба истаћи да и тероризам, као метода асиметрије, користи средства и начине примене терористичких аката из напоменутог асортимана, па по томе и добија свој назив: сајбер тероризам, информатички тероризам, хемијски тероризам, биолошки тероризам и урбани тероризам.

Мада користи једноставна техничка средства, израз „оружје сиромашних“ је дискутабилан, мада евидентно учесницима са ограниченим средствима отвара могућност наношења несразмерне штете. Асиметрија као ратна стратегија и концепт ратне вештине обећава успех изнад очекивања са знатно нижим нивоом ангажовања снага и код моћних сила. Поред ових карактеристика асиметрије постоји и једна флуидност између дисиметрије и асиметрије. Наиме, колико се поље дисиметрије (несразмере) између противника повећава, толико се пропорционално и шири могућност примене различитих варијанти асиметрије. Техничка надмоћ коалиционих снага у рату у Заливу и техничка инфериорност снага Садама Хусеина је пример диспропорције идеалан за примену асиметрије. Ирачке снаге су се, ипак, определиле за конвенционалан концепт фронталног сукоба који није могао да успе.²³

²¹ У Библији је записано: „...тако, помоћу праћке и камена, Давид би јачи од Филитејца, и обори га и одузе му живот, без мача у руци.“ Супротстављен моћно наоружаном диву, млади пастир је својим генијем и обичном праћком усрртио моћнијег непријатеља.

²² Један од јединствених примера дисиметрије је употреба атомске бомбе на Хирошиму и Нагасаки 6. 8. 1945. год., јер противници нису располагали истим средствима.

²³ По Алвин и Хајди Тофлер у књизи „Рат и антират“ ради се о сукобу снага информатичког доба и снага индустријског доба као два различита нивоа.

Инспирације за асиметрични сукоб налазе се у филозофији Сун Цу Вуа, који победу над непријатељем види у стратегији којом је сопствена штета минимална, а непријатељу намеће што веће губитке. У историји настанка асиметричног сукоба значајно место заузима и герила чији се први записани настанак везује за Јужну Америку и XIX век. Бежећи од фронталних сукоба са стајаћим војскама, герила²⁴ је примењивала брзе ударе уз ношење великих губитака и маневрисање широким подручјима. Овакав начин гериле примењиван је у Америци у XVIII веку у рату између Француске и Енглеске, по угледу на тактику индијанских племена, а затим овакав концепт сукоба користи Лоренс од Арабије, Мао Цедунг, Че Гевара и други.

Због својих бројних успеха теорија асиметрије постала је истинско оруђе рата, а начин сукоба државних интереса у таквом рату сагледавао се преко концентричних кругова којима је представљена анатомија сукобљених страна. На који начин све то може употребити тероризам као своју методу деловања? У данашњем свету, који карактерише процес глобализације зачињен диспропорцијом између олигархије богатих и демократије сиромашних, појављује се такозвани хипертероризам који се супротставља америчкој сили и западу, способношћу да убије на хиљаде људи, уз нуђење слике у којој се на симболичан начин руше стубови западне демократије и економије – светски трговински центар и Пентагон. *Хипертероризам* представља аугментатив само у броју жртава, док се у домену употребе средстава може сматрати деминутивом.²⁵

Тероризам и његови циљеви могу се сажети у следећих пар речи: *ударити жестоко са мало средстава*. Иако се по својим убилачким способностима не могу мерити са владама којима стоји на располагању војни потенцијал, дозу асиметричности појачава оданост, организованост и хијерархијска везаност која им омогућава резултате и поред њихових мршавих војничких ресурса.

Појава страха и панике, која је приоритетна манифестација терористичког акта, попут баченог камена у воду ефектом интерференције, шири се захватајући све већи круг људи, док на крају не достигне примарну мету оличену у влади, председнику, државном апарату или међународној заједници, дајући јој до знања да се о испуњењу захтева мора размишљати. Погрешна је тенденција поистовећења исламског тероризма са исламом и талибанима.

Бројни аналитичари су покушавали да нађу везу између профила самоубилачких терориста ове две организације и асасина. Асасини су верска секта настала крајем 11. века у планинском региону северног Ирана. То су исмаелитски шиити, припадници маргиналног исламског учења, противници власти у Багдаду, који су уништени у 13. веку инвазијом и најездом Монгола. Њен творац и оснивач је Хасан ибн Сабах, који је пребегаво из Египта и уточиште нашао у северном Ирану, као дисидент који је окупљао присталице спремне да поделе иста злочиначка дела. Припадници овог покрета дисциплиновано и слепо су извршавали сва наређења вође, без зазирања од

²⁴ Хозе Сантос Варгас (1796–1853) у свом делу *Дневник* писао је о борби за независност у провинцији Сикасика, данашњој Боливији са почетка 19. века: "Просечан број герилаца из низија кретао се током последње две године рата између неколико десетина и две до три стотине.", Б. Курмон, Д. Рибникар, *Асиметрични ратови*, НИЦ „Војска”, 2003, стр. 22.

²⁵ Леонард Г. Хоровиц сматра „да од тренутка када терористима на располагању стоје ограничена средства, они своје нападе морају припремати тако да уз минимум трошкова постигну максималан резултат”.

смрти, радо су се жртвовали, како би уз највећи ризик погубили неког кога је њихов вођа осудио на смрт.²⁶ У много чему овакве идеје и циљеве терористичких организација налазимо и данас у милитантном крилу Хамаса или Ал Каиди.

У својој књизи „Чудеса света“ Марко Поло даје опис једног од последњих вођа асасина Алеадина Мухамеда: *„Кад жели да усмрти неког велможу, Старац међу асасинима одабира оног који му се чини најбољим, те му каже: Иди и уби ту особу, а моји ће те анђели по повратку одвести у рај; уколико се деси да при томе страдаш, наредићу анђелима да те у рај врате. Преплашени и да би са старцем живели у миру и пријатељству, великаши су плаћали данак.“*

Асасини су се временом претварали у елитне терористе – плаћене убице, како би обезбедили извор прихода и финансирања. Моћ асасина заснивала се на терорисању цивилног становништва или њихових противника, уз пуну одлучност и презир према смрти. Зар то није идеја водилца модерног терористичког концепта који промовишу многе терористичке организације?

Хипертероризам какав је данас на сцени и који је кулминирао 11. септембра не даје могућност његовог дефинисања. Наиме, присутно је потпуно одсуство хиперсредстава, како високотехнолошких, тако и конвенционалних, али оно што америчка администрација није очекивала је напад ниског интензитета, уз комбинацију једноставног оружја и високософистициране опреме (обични ножеви и путнички авиони). Управо то је специфичност асиметричног сукоба, јер по броју жртава је представљен као хипер, а по ангажованим средствима која су скромна и на основу тајних активности даје решеност да се заплаши велика сила.

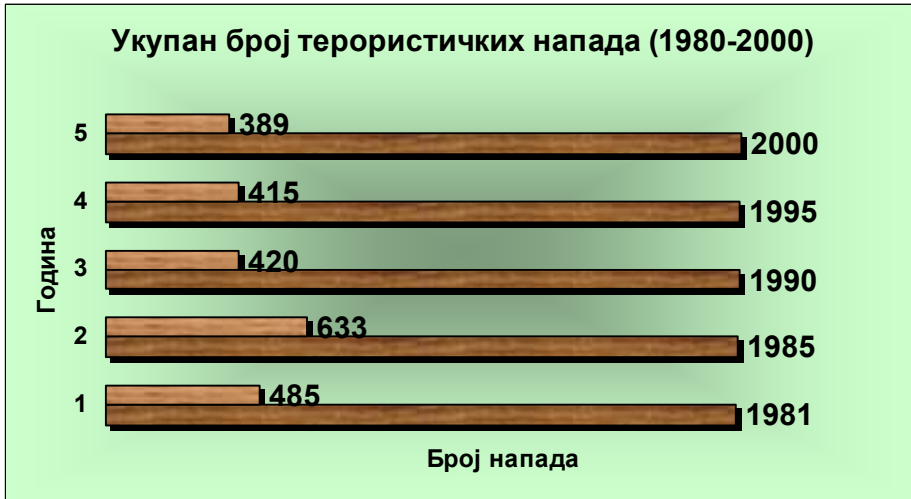
Асиметричност у смислу ангажовања појединих терористичких субјеката нуди могућност да анонимне личности са ограниченим средствима употребе постижу већи резултат – хипер и да су управо због тога акти терористичке агресије недоступни националним обавештајно-безбедносним системима и поред њихове високотехнолошке опремљености.

Асиметричност није само на страни терористичких колективитета, већ је и пример добре стратегије антитерористичке акције и операције какве изводе припадници израелске армије на окупираним територијама. Наиме, њихов одговор на терористичке нападе Хамаса, углавном самоубилачке широм Израела, резултира минималним жртвама; то су обично челне вође терористичке организације. Ова „прецизност“ произилази управо из чињенице да израелски обавештајно-безбедносни систем има изузетно прецизне информације о носиоцима и местима боравка вођа који му омогућује циљане ударе и пуне ефекте без колатералне штете. Овакви ефекти сигурно имају веће резултате него широки удари по систему одмазде над насумичним жртвама.²⁷ Укупан број терористичких напада, причињен последњих двадесет година, у тренду је опадања, али то не значи и да је број жртава и причињена

²⁶ Карактеристика асасина била је употреба дроге пре борбе која је имала за циљ да их ослободи страха у часу жртвовања. И сам настанак речи *“асасин* везана је за реч *“хашишин*, што на арапском значи трава. Поједини хроничари бележе и да су вође покрета регрутовали у своје редове малолетнике, дрогирали их без њиховог знања, пружајући им непозната задовољства.

²⁷ И поред тога, Израел и САД остају немоћни да осујете камиказе пре извршења самоубилачких напада, јер за обавештајне службе анонимни млади Палестинци остају енигма.

штета у опадању.²⁸ Управо то је и аргумент за тезу о хипертероризму и асиметрији, као и изузетна способност Осама Бин Ладена, „мајстора примене асиметричних техника”, како у својој књизи *Асиметрични ратови* кажу Дарко Рибникар и Бартелими Курмон. Бин Ладен је максимално избегавао средства комуникације, често мењао места пребивалишта, остављао поруке на аудио или видео-запису, схватајући да му техника може доћи главе.

Слика 5 – Тренд развоја терористичких активности

Иако асиметрични ратови имају своју прошлост и историјске трагове, јасно је да нису нова појава и очекују се и у будућности. Очигледно ће будућност наметнути неумитну трку у примени технологије која ће подједнако бити доступна носиоцима оружаних дејстава националних контингената, колико и терористичким колективитетима који ће све више добити епитет глобалних. Антитерористичке мере које је преузела Америка и догађаји у Ираку и Авганистану демантују тврдњу да ће оружани начин супротстављања терористичким колективитетима без вишедимензионог напада у свим областима²⁹ (економија, финансије, информатика, телекомуникације, технологија итд) моћи да егзистира у будућности.

Све док у свету буде неравнотеже коју је неминовно донео процес глобализације и новог светског поретка, осећај искључивости остаће као жариште које ће подгревати срца бунтовничких покрета, а због недостатка адекватних и ефективних средстава преостаје једино борба једноставним средствима уз минималне снаге (бојиште минималиста) која ће бити довољно опасна и асиметрична.

²⁸ Према последњим истраживањима америчких института, у 2007. години било је 14.506 терористичких напада у свету, а 2008. године 11.170, што говори о паду терористичких активности.

²⁹ По тврдњама Чалмерса Џонсона, председника Јапанског института за политичка истраживања: „постоје ефикаснија и свакако мање деструктивна средства за борбу против терористичке претње од моменталног војног одговора”.

Глобални рат или џихад у име Алаха

Савремени међународни тероризам је у сталној експанзији,³⁰ која се првенствено испољава у квалитативном домену. Чињенице говоре у прилог тези да се међународни тероризам, а данас се слободно може рећи и у глобалним размерама, покреће у цикличном процесу и попут „феникса” појављује обновљен и усавршенији са додатним елементима изненађења.

Носиоци тероризма покушавају офанзивном стратегијом (која има све премисе терористичке агресије верификоване као глобалне) да од жртве, односно објекта напада, изнуде политичке уступке. Иако је тероризам друштвена појава настала давно (с краја XVIII века), према неким савременим разматрањима дели се на два периода: *либерални – неподржављени тероризам седамдесетих година и тероризам на почетку 21. века.*³¹

Идеја која је окупила младе екстремисте у фази либералног тероризма јесте теза да не постоји ниједан политички систем који није мање или више отворена владавина насиља, из чега се изводи закључак да на насиље треба одговорити насиљем. Оживљене су идеје Маркуzea да је „природно право” потлачених да употребе ванзаконска средства, чим законска средства постану недовољна. Искрени револуционарни занос нове левице појачан је незадовољством политике земаља западне Европе, Јапана и Блиског и Средњег истока.

Тероризам са краја XX и почетка XXI века карактерише присуство опасних терористичких група које је својевремено припремала ЦИА за дејство против совјетских снага у Авганистану. Инвестиција хладног рата данас се као бумеранг враћа управо земаљама спонзорима њиховог настанка. Све мање се примењују традиционални облици организације терористичких колективитета, а све више се тежи децентрализацији. У читавом систему терористичких активности прибегава се технолошки савршенијим активностима: етнички и верски инспирисаним недржавним субјектима којима је основни циљ медијска аргументација и информативно присуство, све се мање види граница и немогуће је повући правилну црту између градске гериле, организованог криминала и тероризма. Интернет сајтови пуни су објашњења о начину примене експлозивних направа, начину производње мини нуклеарних бомби у кућној верзији, прављења програма са компјутерским вирусом итд. Код појединих земаља у зависности од националних, међународних или транснационалних циљева учачава се индиректна или директна помоћ или организовање терористичких активности.

У читав концепт уље на ватру додаје и поимање ислама као џихада, позива на свети рат ради вере и Алаха. Ова теза потиче од историјски погрешног тумачења Мухамедових речи које је упутио 624. године својим ратницима у бици код Бадре са снагама из Меке: *„Заклињем се пред оним у чијим је рукама мој живот да све док се храбро и с љубављу буде борио за Алаха, ниједан човек данас неће бити убијен, а да му овај не отвори врата раја.”*

³⁰ Према америчком теоретичару Р. Куперману, тероризам се годишње повећава за 12-15%.

³¹ Милан В. Петковић, Тероризам – *Рат у континуитету*, Војно дело бр. 2/97.

Ова потпуна потчињеност Богу и човечанству је основ муслиманске религије и Куран заиста помиње *џихад* као борбу, „напор да се досегне постављени циљ”, а *шахидом* означава мученика вере који је као муџахедин изгубио живот служећи богу.³²

Борба у име Алаха у свести бораца брзо се поистоветила са жртвовањем. У моралном смислу џихад почива на чињењу добра и свесрдној борби против зла, грешака и неправде, при чему је оружана борба део само једног ширег става.

У арапском свету постоји аспект малог и великог џихада. Мали џихад је, у ствари, виђење по којем се ислам шири убеђивањем, преношењем божанских истина путем Курана, а на оружани џихад се позива у случају агресије на муслиманске земље (*Дар ел Ислам*), када је офанзивни џихад прихватљив, а породица и имовина угрожени од непријатеља. Џихад је, такође, колективна обавеза, док ислам почива на индивидуалним обавезама: *ширење вере, молитва, пост, ходочашће и законито милосрђе*.

Велики џихад или *Џихад ал Кабир* је онај који припада „душама”. То је унутрашњи човеков преображај, његово духовно остварење, у којем је одрицање индивидуалности и препуштање божанском трансформација којом борба против непријатеља прелази у борбу са самим собом.

Поред постојећих тумачења џихад је нудио и решења на бази асиметричних сукоба са задатком да изнађе алтернативе борбе и начин да се противник избегне и затим удари по slabим тачкама. На то указује и низ списа из историје исламске цивилизације, као што је Ал Бокари, који објашњава да ислам не тежи конфронтацији с непријатељем, али ако је сусрет неминован – „рај ће се наћи у сабљи”. У историји арапских експанзија концепт асиметричних сукоба је доминирао, јер су војсковође избегавале сложене борбене поретке, а напади и покретљивост били су главно оружје.

Веза између џихада и тероризма коју спроводи Ал Каида или нека друга екстремистичка група, полази од констатације да је верска логика записана у Курану (реинкарнирана у самоубилачкој акцији и непосредно спроведена као одлука и Алахова непосредна заповест). Да догађаји у Америци од 11. септембра 2001. године нису случајност говори и декларација Светског исламског фронта од 23. фебруара 1998. године, у којој се каже: „*Ову фатву упућујемо свим муслиманима: наређење да се убијају Американци и њихови савезници – цивили и војници – за сваког је муслимана обавеза коју може испунити у било којој земљи и где год је то могуће. С божјом помоћи, тражимо од свих муслимана који имају веру у Њега и желе бити награђени, да се повинују овој наредби од Бога и Американце убијају, а њихов новац пљачкају у сваком тренутку и на сваком месту.*”

То довољно говори о великом степену индоктринације³³ и степену злоупотребе вере у циљеве и намере терориста, што може кобно продубљивати међуцивилизацијски јаз.

На глобалном плану, поред своје асиметричности, тероризам добија и компоненту невидљивости у смислу немогућности да се на сваки терористички акт да правовремени, адекватан и правичан одговор. Пример за то су и агресије на америчке амбасаде у Најробију и Дар-ес-Саламу 1998. године за које Американци нису имали адекватан одговор. Тешкоће да се противник географски лоцира произилазе

³² Мухамед је проповедао: „Учините напор на путу Божјем против оних који ће са вама заратити. Али не чините неправду тиме што ћете напасти први, јер Бог не воли неправедне.”

³³ На видео-запису Осаме Бин Ладена, који је објавила Ал Џазира у октобру 2001. године каже се: „Бог је благословио групу муслиманских извиђача, ту ударну песницу ислама, у њиховој намери да Америку униште”.

из војног концепта формулисаног за одговоре државама, а не мултинационалним терористичким организацијама. Снагу глобалној терористичкој агресији даје и негативан ефекат процеса глобализације³⁴ који је својевремено признао и сам државни секретар САД.

О општој офанзиви исламског тероризма сведочи и податак да је државни секретар САД, 5. октобра 2001. године, у складу са одељком 219. Закона о имиграцији и држављанству, допуњеним законом о антитерористичкој борби и смртној казни из 1996. године, означио 28 терористичких организација од којих 15 или 54% носи предзнак *исламског фундаментализма*.

Невидљивост и одсуство географског центра у служби терористичке агресије и асиметричног сукоба

Оно што терористичкој агресији даје специфичност у савременим условима просперитета глобалистичких процеса јесте невидљивост. За разлику од конвенционалних ратова са јасним противницима, тактиком и оружјем, транснационални тероризам оличен у Ал Каиди или Осаму Бин Ладену (или било ком појединцу), јер га има свугде и нигде, за поприште сукоба има свет.

Терористичка агресија нема за циљ рушење оружане силе једне државе (жртве терористичке агресије), али даје одрешене руке тој сили да узврати, најалост често неконтролисано и поред високе прецизности, по чему секундарне жртве постају многобројне, па је назив хипер тероризам потпуно разумљив. Али, и у овом тренутку неадекватан је одговор „примарне жртве” (пример: одговор САД нападом на Авганистан 2001. год.).

У антитерористичкој кампањи у Ираку 2003. године САД је ангажовала Централну команду у Катару, која се размештала 3-4 месеца пре почетка операција. За разлику од устаљених милитарних клишеа за припрему великих операција, Ал Каида ради баш супротно – децентрализује организацију, менаџмент и управљање, па постаје потпуно неухватљива. Бин Ладенова способност да мобилише муслиманско-арапски свет превазилази сва слична настојања и великих државника, попут Гама-ла А. Насера или Садама Хусеина последњих педесет година. То је и одговор на питање како је Бин Ладен успео да постане везивно ткиво за до тада непомирљиве Кашмирце и припаднике египатског исламског цихада.³⁵

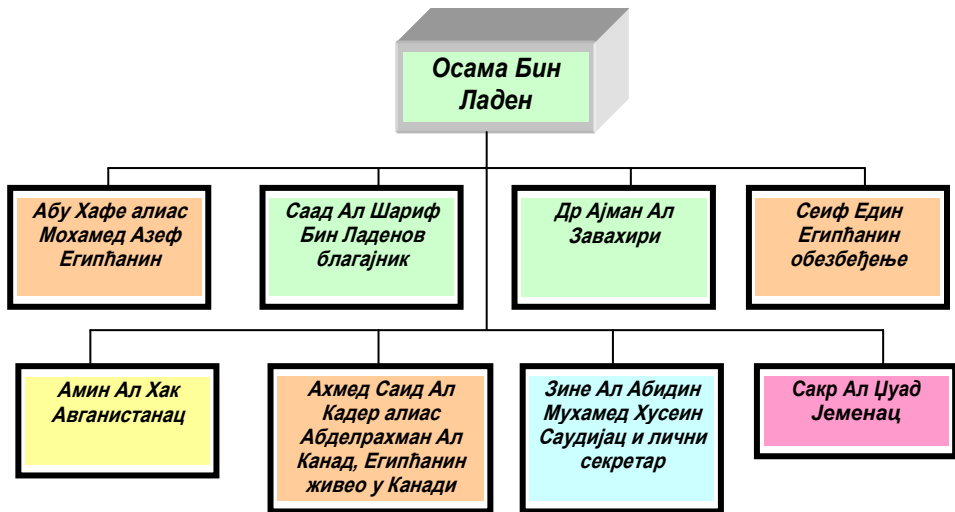
Скуп добро искоришћеног процеса глобализације, налажење додатних извора финансирања, религијски концепт као епитет милитантности и спасења људске душе, омогућио је да талибански режим опстане као база терористичких активности

³⁴ Колин Пауел је у априлу 2001. године изјавио: „... тероризам је попут злоћудне болести. Многи од вас су ме чули како хвалим позитивне аспекте глобализације, али тероризам представља ону другу страну медаље, тиме што користи ублажавање рестрикција у погледу слободе кретања, побољшања у домену комуникација и интернационализацију банкарског пословања, дакле сва она достигнућа која деловање терориста у извесној мери чини лакшим.”

³⁵ Тврдње Бартелеми Курмона и Дарка Рибникара у књизи „Асиметрични ратови”, Београд, 2003, НИЦ „Војска” стр. 140.

све до 2001. године. Оно што тероризму даје епитет глобалног јесте и учешће „бораца“ за праведну ствар (терориста) из свих крајева света, привучених верским радикализмом.

Пад Кундуза, града у Авганистану, у новембру 2001. године након вишенедељних огорчених борби, открио је да су више од половине талибанских бранилаца били страни најамници, привучени верским радикализмом „студената“ Ислама.³⁶ Талибански интегрizam био је повод прикупљања и регрутације милитантних екстремиста муслиманско-арапског света. Такође, и организација Бин Ладеновог штаба³⁷ Ал Каиде довољно говори о интернационалном карактеру организације, па сходно томе и могућих циљева (пред напад на Авганистан).

Слика 8 – Састав штаба Ал Каиде 2001. године

Сви покушаји да се открије веза између Ал Каиде и државних организација (државника) пропали су. Очигледно је да је апатрид, као епитет за личност духовног вође Ал Каиде, карактеристика и саме организације. Управо та карактеристика омогућује јој да постане невидљива и неухватљива. „Невидљиви трагови“ Ал Каиде ипак су откривени и у нашим крајевима. Наиме, по тврдњама азијског издања „Волстрит журнала“, Бин Ладен је поставио шеика Ајмана Ал Завахирија, другокомандујућег у Ал Каиди да води операције на Балкану. Иако нема тачних података, верује се да је између 1.500 и 3.500 арапских добровољаца учествовало у грађанском рату у Босни. Њихов главни регион деловања била је Зеница, али је од новембра 2003. године, по тврдњама Грегорија Коплија, америчког антитерористичког струч-

³⁶ Б. Курмон и Д. Рибникар, „Асиметрични ратови“, Београд, 2003, ВИНЦ „Војска“, стр 142.

³⁷ У књизи „Ал Каида“, Зоран Петровић Пироћанац.

њака премештена у Коњиц. Већина њих налазила се у бригади коју је предводио генерал Сакиб Махмуљин.³⁸

По тврдњама светских стручњака за антитероризам у Босни дуже од деценију постоје три радикалне муџахединске групе:

– *ирански муџахедини* који обухватају корпус иранске револуционарне гарде (Пасдарани), који није директно учествовао у борбеним операцијама у Босни, али је био издашан у финансирању и логистичкој подршци;

– *азијски муџахедини* које чине углавном арапски добровољци – држављани Саудијске Арабије, Палестине, Јордана, Јемена, а учествовали су у обуци босанских муслимана и у војним операцијама за рушење објеката и у диверзантским операцијама;

– *североафрички муџахедини* – Египћани, Алжирци и Мароканци, који су имали војно искуство и учествовали у терористичким операцијама.

Занимљиво је да ове групе међусобно сарађују, као и са муслиманским братством (Ikhwan), али имају и одвојене центре за обуку у БиХ.

Врзино коло у вези ових муџахединских група, босанских муслимана, Албанаца на Косову и Метохији, муслимана вехабиста у Рашкој области, преко наркотичких канала представља Ал Каида.³⁹ Децентрализиција Ал Каиде из региона Блиског истока и финансијски токови и логистичка подршка терористичким организацијама преко Балкана довољно говори о самој организацији.

Све то указује на то да савремену организациону структуру терористичких организација транснационалног карактера воде људи који нимало не личе на вође терористичких колективитета из друге половине XX века.

Наиме, колико је визија асиметричног сукоба, као порука постала „кредо“ терориста у данашње време говоре и цитати из Сун Цу Вуове књиге „Умеће ратовања“:

*„Заваравање противника је саставни део ратовања. Када сте способни, претварајте се да сте неспособни. Када сте јаки, претварајте се да сте слаби. Када сте близу, трудите се да оставите утисак како сте далеко. Глумите наред у својим редовима, а потом ударите на непријатеља и искористите његову збуњеност.”*⁴⁰

Очито је да вође моћне Ал Каиде нису дошле случајно до методе невидљивости. Победити противника без битке и за терористе је питање престижа и дубоке конфучијанске истине Сун Цу Вуа, која је у историји више пута потврђена.

Закључак

Глобална терористичка агресија која је неминовно постала највеће светско зло на почетку 21. века, морала је да произведе и одговарајућу реакцију кроз нове концепте стратегија националне безбедности и одбране држава и нација које се базирају на борби против тероризма. У том погледу, пошто је прва суочена са тим иза-

³⁸ Познати су по црвеним и зеленим тракама око главе са нацртаним полумесецем и исписаним текстом: „*наш пут је џихад*” и по бруталности; www.vechernje-novosti.co.yu Фељтон тероризам – рат без објаве – 5. део, аутор Роман Петровски.

³⁹ Грегори Копли, текст: „Тероризам, олимпијске игре и Балкан”, објављен у Информативном билтену превода CVNDI број 2/2004. год.

⁴⁰ Сун Цу Ву, „Умеће ратовања”, Београд 2002, издање Алнари, Mono & Manana Press, стр. 17.

зовом, Америка иде најдаље и доноси Националну стратегију борбе против тероризма. Она представља платформу која обезбеђује нове облике организовања свих делова федералне извршне власти задужених за унутрашњу безбедност.

Тероризам је Резолуцијом бр. 3314 Генералне скупштине ОУН, 14. децембра 1974. године, одређен као врста агресије, јер је постао распрострањена пракса држава хегемона да помоћу њега, супротно Повељи ОУН, покушавају да остваре своје циљеве. *Примера терористичке агресије крајем 20. и почетком 21. века је све више*, почев од „традиционално историјске“ умешаности Албаније у питање јужне српске покрајине, па преко случаја умешаности САД и неких исламских земаља у рат у Чеченији.

Глобални тероризам одговор је на традиционалне америчке стратегије ниског интензитета 80-тих и 90-тих година, које су стварале жаришта криза широм света кроз промовисање терористичких недржавних субјеката ради властитих интереса.

„Пандорина кутија“ је отворена, а бивши сарадници ЦИА сада су постали аргументи њеног ниподаштавања. Џорџ Тенет и његов заменик директора за операције Џорџ Павит пред комисијом Конгреса признали су своје грешке и поднели оставку. Пропусти као што су мали број оперативаца на терену, лош одговор на прикупљени обавештајни материјал резултирали су догађајима од 11. септембра 2001. године.

Тренутно се у свету води 15 ратова у којима улогу бораца за сопствена права покушава да стекне најмање седам терористичких колективитета, што представља **око 47% укупних светских сукоба**. Таква ситуација поприма размеру „глобалне куге“, а извештаји са жаришта у Колумбији, Судану, Ираку, Авганистану, Изараелу, Чеченији и Филипинима постају ударне вести у свим светским часописима.

Асиметрија којом тероризам покушава да реализује идеју Сун Цу Вуа о томе да непријатеља треба победити без борбе досеже границе невероватног. Попут неухватљиве хидре која шири своје пипке и мења облик, а „мимикријом“ постаје невидљива, гута нове жртве из дана у дан, мењајући тактику и стратегију. Терористички акти у Ираку по броју жртава постају значајнији него коалициона кампања на Ирак 2003. године. У само једном терористичком нападу погине 85 и буде рањено више од 320 људи, а укупне америчке жртве у рату биле су око 500 војника.

Представник исламистичког покрета повезаног са Ал Каидом, Јорданац Абу Мусаба Ал Заркави постаје најтраженија личност, имајући у виду бруталност којом покушава да утиче на владе појединих земаља да повуку своје војнике из Ирака. Показатељи за то су и одрубљене главе америчког инжењера Пола Џонсона и јужно-корејског индустријалца Ким Сун Ила.

Терористичка агресија постаје бестијална и девијантно религиозно фундаменталистичка, какав је пример напад чеченских терориста на зграду полиције у северној Ингушетији од које гине 57 особа, углавном цивила, а чији је циљ ослобађање 50 затвореника који су осумњичени за тероризам.

Асиметричност постаје стратегија која једнако карактерише терористичке колективитете и бојиште минималиста, али и даје могућност коалицијама, националним владама и међународној заједници да ангажовањем широког спектра стручњака из различитих области (војне, финансијске, економске, политичке, правне, верске, дипломатске, еколошке, медицинске, итд.) улазе у траг тероризму и настоје да се методом чишћења зараженог места одстране могућности његове инфилтрације у све поре друштва.

Литература

- [1] Арванитес Николаос, (2003) Геоизборна димензија, АНДА Инфо, Београд.
- [2] Вајденфелд Вернер и Веселс Волганг, (2003) Европа од А до Ш, приручник за Европску интеграцију, Београд, Савезна централа за политичко образовање, Фондација Конрад Аденауер.
- [3] Бжежински Збигњев, (2001) Велика шаховска табла, ЦИД, Подгорица.
- [4] Вујаклија Милан, (1996/97) Лексикон страних речи и израза, Просвета, Београд.
- [5] Димитријевић Војин, (1997) Страховлада, друго неизмењено и допуњено издање, Досије, Београд.
- [6] Игњатијеф Мајкл, (1999) Виртуални рат, Библиотека Самиздат Б92, Београд.
- [7] Копли Р. Грегори, (2003) Управљање знањем у кризним временима, Информативни билтен превода бр. 1/2003.
- [8] Копли Р. Грегори, Нови талас исламског тероризма у Европи се захуктава, Информативни билтен превода бр. 1/2004.
- [9] Кордсмен Х. Ентони, (2003) Искуства САД и Британије у току рата у Ирану, Информативни билтен превода бр. 1/2003.
- [10] Курмон Бартелеми, Дарко Рибникар, (2003), Асиметрични ратови, сукоби јуче и данас тероризам и нове претње, НИЦ „Војска“, Београд.
- [11] Мијалковски Милан, Петар Дамјанов (2002), Тероризам албанских екстремиста, НИЦ „Војска“, Београд.
- [12] Мијалковски Милан, (1998) Терористичка агресија, Нови гласник, октобар. ВИЗ, Београд.
- [13] Милошевић Милан, (2001) Систем државне безбедности, Полицијска академија, Београд.
- [14] Николс Дејвид и Тагарев Тодор, Шта теорија хаоса значи за рат, текст Информативни билтен превода бр. 1/2004.
- [15] Остојић Никола, (2002) „Асиметрични поглед на тероризам“, Војни информатор, ВИЗ бр. 4-5.
- [16] Пашански Милан, (1987) Савремене камиказе, транснационални тероризам и дипломатија, Београд НИРО „Књижевне новине“.
- [17] Петровић Зоран Пироћанац: Ал Каида, Евро, Београд, 2002.
- [18] Петковић В. Милан: „Тероризам – рат у континуитету“, Војно дело бр. 2/97, Војноиздавачки завод, Београд, 1992.
- [19] Пилар Пол: Оруђа за борбу против тероризма, Информативни билтен превода, ЦВНДИ бр. 1/2003.
- [20] Политичка енциклопедија, Савремена администрација, Београд, 1975.
- [21] Правни лексикон, Савремена администрација, Београд, 1964.
- [22] Преписка о Арбанским насиљима у старој Србији 1898-1899, Министарство иностраних дела Краљевине Србије, државна штампарија, Београд, 1899.
- [23] Савић Обрад: Европски дискурс рата, библиотека Циркулус, Београд, 1995.
- [24] Социолошки лексикон, Савремена администрација, Београд, 1982.
- [25] Сун Цу Ву: Умеће ратовања, Алнари, Моно & Манана Пресс, Београд, 2002.
- [26] Томашевски Катарина: Изазов тероризма – проблеми сузбијања тероризма у међународној заједници, НИРО „Младост“, 1983.
- [27] Чомски Ноам: „11. септембар“, превод са енглеског Весна Одановић Капуран, Драганић, 2002.
- [28] Чомски Ноам „Година 501 – Конквиста се наставља“, Светови, Београд 1998.
- [29] www.apisgroup.org

ИСЛАМИСТИЧКЕ ТЕРОРИСТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НА БАЛКАНУ И ЊИХОВО ФИНАНСИРАЊЕ

Давор М. Милошевић
Војска Србије, КоВ

Сви релевантни чиниоци светске међународне заједнице се слажу да је тероризам велика опасност савременог доба и настоје да изнађу најефикаснији начин да се предупреди опстанак и развој ове појаве и њено преливање у будућност. Разлози за претпоставку нарастања сукоба су нађени у чињеници да свака претња има свој настанак и корене, као и време, простор, предуслове и циљ којем тежи као коначним задовољењем и уравнотежењем. По Хантингтону сви будући сукоби ће се водити на територијама где постоји нестабилност и разлика у културама и религији, односно начину живљења и размишљања, вредносним оријентирима и симболима. Најбољи пример за то јесте Балкан: распад СФРЈ, транзиција са јединствене комунистичке идеологије на различите и супротстављене три велике светске религије. Експлоатисањем примарних енергетских ресурса (нафта, гас, угаљ, и др.), који су неопходни за одржавање наших животних потреба и умањење водених потенцијала, који су елементарни за живот, а затим и исцрпљивање обрадивог земљишта, чини незаобилазним будуће сукобе у којима ће се ићи до крајњих граница. Измештање државе из оквира јединог међународног субјекта безбедности и отварање простора за формирање приватних армија ради заштите интереса појединаца, корпорација па и држава и савеза, довело је до формирања „лика у огледалу“, односно противтеже у виду терористичких организација, које се финансирају из државних трезора чије интересе заступају, а никоме, попут приватних армија, пред законом не одговарају. Када се има у виду да су финансијери терористичких организација богати, а њихови интереси глобални, може се закључити да борба против њих неће бити ни кратка, ни лака јер модерни тероризам се користи најсавременијим достигнућима технике и технологије и поседује развијен цео логистички систем и све друго неопходно за дуготрајну и исцрпну борбу и опстанак. Осим тога, није више у питању усамљени и изоловани терористички покрет; тероризам, као један вид насиља, данас је веома распрострањен, јаког интензитета, лако прилагодљив и његови носиоци су и појединци и организације па се као такав проширио на готово читав свет.

Кључне речи: *тероризам, џихад, Балкан, организације, финансирање*

Тероризам је тема која је све заступљенија од краја 20. века и почетком 21. века зато што са собом носи велики број жртава, велика материјална разарања и ширење страха по целом свету. Заступљеност и дијалог о тероризму је све интензивнији после напада Ал Каиде на Њујорк и Вашингтон и због тога постаје главна политичка тема, а након стварања тзв. „Исламске државе“ постаје и главни међународни безбедносни проблем, а тиме и актуелан феномен за истраживање.

Циљ терориста у извршавању њиховог терористичког акта јесте ширења страха, да се изгуби осећај сигурности где год се налазимо, јер са својом спектакуларношћу, која је карактерише у нападима, одају особине да су спремни на све и да у било ком тренутку дају свој живот зарад вишег циља, који може бити политички, религиозни или финансијски. А данас је то највише присутно међу исламским фундаменталистима који су распрострањени по целом свету, који шире претње, своју спектакуларност показују у својим самоубилачким нападима, и наводе да су спремни „све да ураде за своју веру“.

Добро развијену мрежу постижу уз велику финансијску подршку богатих појединаца муслимана, организованог криминала и великог броја „хуманитарних“ организација, које се налазе у многим деловима САД, Европе, Азије и у многим владама исламских земаља.

Ал Каида и њена „наследница“ ИСИС, која је данас у свету најпознатија, није прва међународна терористичка организација. Поред њих постоји и велики број других које потичу из имућних слојева и породица и финансирање долази из таквих породица из света ислама. Пре свих од породице Бин Сауд, који су владари Саудијске Арабије. Али све учесталија је појава и да сиромашније становништво, које је бројније, представља најбољу подлогу за стварање фундаментализма и екстремизма.¹

Данас велику популаризацију тероризма доносе и медији, јер савремени тероризма данас без њих не би ни постојао, односно не би имао никакав резултат ван граница регије у којој се одвијају терористички напади.

Утицаји исламистичких организација нису заобишли ни простор Југоисточне Европе, односно Западног Балкана. Бивша СФРЈ је била организована вишедеценијски као атеистичка комунистичка земља, која је имала шест република, са различитим религијама, обичајима и културама, али истог етничког порекла. Када је дошло до распада те разлике су биле екстремно изражене, и за многе не прихватљиве. Највеће не прихватање је долазило од стране исламских фундаменталиста који су све, који нису били муслимани, називали – „неверницима“, и на тај начин су ширили мржњу због различитих религија, што се највише осетило у Босни и Херцеговини, почетком деведесетих година 20. века и избијања грађанског рата. За утицај ислама на Балкану подршка је долазила од стране финансијера првенствено из Саудијске Арабије и Ирана, који су помагали у финансирању тероризма, и ширењу ислама не само у Босни, него и у свим местима где живе муслимани, чак иако су мањина. Циљ је био да се заузме што већи део територија где живе и хришћани, које они сматрају за велике невернике.

¹ Симеуновић, Д.: *Тероризам – општи део*, Правни факултет у Београду, Београд, 2009, стр. 80.

Циљ терориста је да се изврши дестабилизација држава, како на Западном Балкану тако и на глобалном нивоу. Однос према становништву је двострук. Благих су према оном делу који је уз њих, помажу им, школују, пружају новчану помоћ породицама, а ако су против њих имају за циљ да ремете извесност свакодневног живота, муче и убијају.

Утицај радикалног ислама на Западном Балкану је све већи, уз присуство високог степена корупције и организованог криминала, неразвијене економије и продужене транзиције која за собом оставља све већи број сиромашног становништва. Уз помоћ „хуманитарних“ организација исламских терориста, успоставља се све већи број терористичких ћелија и широм простора Западног Балкана изградња џамија, кампова за обуку „муџахедина“,² где борави велики број инструктора из арапских, али и Западних,³ земаља који врше обуку првенствено верске природе, али и обуку везану за руковање оружјем и извођење тактичких војних борбених операција. Многи кампови се опремају великом количином оружја и друге војне опреме, уз финансијску помоћ земаља које су у блиској вези, некада са Ал Каидом, а данас са ИСИС.

Појам ислама као идеологије

Ислам као идеологија подразумева да није само вера без политичког система. Има тенденцију да буде што јачи и бројнији и да има што већи глобални утицај. Велика је веза данас између државе и религије и вере и политике на различитим нивоима. Кроз историју можемо видети да је Мухамед био први стваралац исламске државе, која је функционисала од самог почетка само за муслимане и била је састављена само од муслимана.

Постоји велика културно политичка разлика између муслимана и, на пример хришћана, јер код муслимана поред религије која је систем веровања она на тај начин успоставља и политички систем, и да се уз помоћ ислама регулишу сви аспекти живота једног муслимана. Живот и рад муслимана не може се замислити у земљи где се не поштује изворни ислам, и из тог разлога постоји тешко прилагођавање модерним токовима који се намећу, зато што се то сматра као одступање од изворног ислама и отпадништво.

„Ислам је данас у фокусу истраживања насиља зато што је једина „велика“ религија која је савремено активна у подстицању на насиље, и у оквиру тога и на тероризам“.⁴ Данас се за ислам везује да је он као религија и основа савременог исламистичког тероризма, али он као религија само помаже да се лакше дође до остваривања задатих циљева. Интерпретација ислама као религије за подржавање насиља лако мобилише нове, младе и недовољно образоване вернике и самим тим велики број становништва чини њихове следбенике. Ислам по многим значајним свечани улазак у људску свест и сам однос према Богу. Религија уједињује народ који је све више незадовољан и који тежи да се обнови изворни ислам. Намена њихових организација јесте окренута Алаху и он је њихов наводни циљ. Све шта раде окренуто је ка смрти и самим тим је на путу ка Алаху и он представља за њих, у овом случају, лажну наду.

² Светих Алахових ратника.

³ Пре свега из САД.

⁴ Симеуновић Д.: *Тероризам – општи део*, Правни факултет у Београду, Београд, 2009, стр. 196.

Шездесетих година 20. века, након пораза од Израела, у арапском свету и муслиманском се јавило буђење изворног ислама и јачање религије. Ту су остале „активне различите секте и политизирани исламске групације које увек имају своју, бар донекле, „аутентичну“ визију Курана“.⁵

Ислам на Балкану

Вишевековна владавина Турака на Балкану оставила је дубоке и широко распрострањене своје корене. Отоманско царство је за собом оставило историју која је трајала пет векова и многи хришћани су преобращени у ислам. Турци су још у прошлости веровали и борили се са једним циљем а то је да свет постане муслимански, и тада су постојале две области „Кућа ислама (*дар ал-Ислам*) у којој је истинита вера пустила корене, и остатак света, Кућа рата (*дар ал-Харб*)“⁶ Противници су били хришћани и Јевреји и за тадашње Отоманско царство они су били грађани другог реда, што се и данас може уочити као врло приметно. Највећи корени ислама пуштени су у Босни и Херцеговини, где је после 1389. године и Косовског боја, ослабљена српска војска губила своје територије и пружала све мањи отпор, док су турски напади и освајања били све учесталији и јачи.

Турцима је најважнији циљ поред ширења своје империје био да што већи број становника преобрати у ислам, што је на подручју Херцеговине и успела, где је у 19. веку, у том делу Балкану, било више од трећине становништва преобращено у ислам, многи су били приморани због опстанка а многи су прелазили добровољно јер су на тај начин стицали бољи положај у друштву и економске олакшице. Кроз историју можемо видети да ко није хтео да прихвати нову веру, губио је сва своја права и имао велика ограничења која су по многим питањима била и увредљива.

Припадници другог реда су имали назив који их је пратио кроз историју а то је „зиммије“⁷ тај статус, који је био присутан вековима, изазивао је мржњу и велико незадовољство међу немуслиманима. То је било разлог зашто је велики до становништва у Босни и Херцеговини прихватио ислам јер на тај начин би се ослободили свих ограничења и понижења које су биле наметнуте за „зиммије“. Разлика се правила у народу на основу вероисповести, што ће оставити велике последице на Балкану у новијој историји.

Двадесети век је обележен великим ратовима на Балкану, али и у свету. У њему су се одиграла два Балканска рата и два Светска рата. Ослобођење од Турака довело је до писања нових историјских страница, у којима можемо видети да су турски корени на Балкану остали дубоки. Ислам је сада имао своје дубоке и разгранате корене, муслимани који су вековима имали повлашћени статус, почели су да га губе. Мржња која је постојала вековима међу хришћанима и „новим“ муслиманима постајала је све већа.

⁵ Исто, стр. 197.

⁶ Шиндлер, Р. Џ.: *Несвети терор – Босна, Ал Каида и успон глобалног џихада*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 18.

⁷ Неверник који се покурава муслиманској власти, прихвата муслиманску заштиту и плаћа главарину муслиманској власти. Видети: Исто, стр. 18.

У Босни и Херцеговини, Аустро-Угарска власт је и даље давала повластице муслиманском становништву, све је било подређено њиховим жељама и обичајима, нису постојали покушаји да се преобрате у хришћанство. Подизали су велики број школа које су биле намењене образовању муслиманског становништва. Подигнут је и велики број џамија и верских школа за оне који су били окренути свештенству. Образовање је почело да се шири, што је довело и до тога да национализам јача.

После Првог светског рата, у Босни су муслимани изгубили сваки утицај јер више нису имали никога као своју залеђину, и у овом делу Балкана приметно је међуетничко насиље и мржња која ће касније постајати све очигледнија и присутнија. Дошло је до велике освете Срба над муслиманским становништвом којој после рата кроз историју није придаван велики значај, али чије ће се последице касније осетити.

У периоду између два Светска рата постојала су многа прилагођавања и модернизација, тзв. „секуларизација“⁸ међу муслиманима. Све присутније је било да мушкарци не носе фес, а жене фереџу. Али се могло и тада запазити постојање радикалних муслимана, који се нису слагали са новинама које су наступиле. Многи млади босански студенти, муслимани, одлазили су и своје образовање стицали на теолошким факултетима, и то најчешће у „Каиро на Ал Азхару, водећи исламски универзитет“.⁹

Други светски рат је донео и нови грађански рат и продубљивање мржње која је постојала на Западном Балкану. Муслиманско становништво је желело своју аутономију, тако да је увек прибегавало оној страни која у томе може да их подржи, а то су најчешће били окупатори, Усташе на почетку а касније и немачки фашисти, односно нацисти. Ипак, на крају рата велики број муслимана нашао се на стани победника, али „са собом су носили милитантну идеологију непријатељску према свакој религији.“¹⁰

Кроз историју можемо уочити да је преобраћање у ислам било присутно и међу албанским становништвом, који се исто покуравао Турској власти ради повлашћења које су имали. Главни непријатељи тада су им били Срби и Црногорци и вршили су велико насиље над њима удружени са Турцима.

Након пораза Турака и завршетка Балканских ратова, међу албанским становништвом постојала је и даље велика мржња према не албанском становништву, а највише према Србима.

Исламистичке организације

Блиски Исток данас је место где је дошло до обнове исламистичких организација. Једна од главних претеча организација јесу Муслиманска браћа која је настала у Египту још 1928. године. У свом програму имају велики број исламских реформи, одржавају мреже добровољних и социјалних организација и најјачи

⁸ Одвајање религијског од државног елемента ислама.

⁹ Шиндлер, Р. Џ.: *Несвети терор – Босна, Ал Каида и успон глобалног џихада*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 27.

¹⁰ Исто, стр. 32.

утицај имају међу сиромашним становништвом. Оснивач Муслиманске браће је био Хасан ал Бана, који је после завршених студија почео да шири своје идеје како би се супротставио Западу и свим „неверницима“, Његове идеје су биле радикалне али су имале широки утицај, све већи број египатског становништва је пружао подршку; од војске, преко система образовања и многих других институција. „Муслиманска браћа су 1946. године тврдила да имају пет стотина хиљада активних чланова и још пет стотина хиљада симпатизера у пет хиљада огранака широм Египта.“¹¹

После њих јавио се велики број организација, неке су постале и светски познате, „попут Џихада, који је дуго одолевао репресији и стекао светску репутацију. А ту су и Такфир ва Хиџра (анатема и сеоба), Партија исламског ослобођења, Џунуд Аллах (божји војници), Дава.“¹² Многе наведене организације су отишле у историју, али Џихад је данас „постао синоним за свети рат, иако он у исламу има далеко сложеније значење.“¹³

Велики је број муслимана који је насељен у Европи, у великим градовима, а где чине мањину, што се многим муслиманским екстремистима не допада, јер никада неће бити већина и на тај начин испољити шири друштвени утицај. Тако да се данас може видети да су почели да насељавају и мање европске градове, јер ту могу „својом бројношћу и агресивношћу да стављају мале мирне средине буквално под своју контролу.“¹⁴ У Европи и САД данас имамо заступљен домаћи тероризам („*homegrown terrorism*“)¹⁵ који има формиране групе са малим бројем чланова радикалних исламиста, који шире своју мржњу према неверницима, хришћанима и јеврејима, а најчешће је то у градовима где су се доселили у Европи и САД. Припадници ове групе терориста се у градовима где живе окупљају на мањим местима где неће привући велику пажњу, као што су станови или организовани излети у мањим групама, комуницирају преко интернета и снимака. У својој борби они теже да исправе неправду која је задесила све муслимане.

Алкаидизам велики утицај добија после 11. Септембра 2001. године, и шири се према Азији, Европи и Африци. Као исламистичка идеологија, исказује се у различитим облицима који су екстремни, и на тај начин инспиришу своје припаднике да се више повезују. Припадници терористичких организација обуке су имали у логорима у различитим крајевима, где су касније обучени припадници група ширили и стварали нове покрете. Познанства која су склопљена на почетку обука највише су помогла у даљем и јединственом ширењу.

„Формула алкаидизма је – борба свим средствима до коначног истребљења свих непријатеља ислама, ту спадају Јевреји, хришћани и лоши муслимани – издајници.“¹⁶

¹¹ Исто, стр. 27.

¹² Симеуновић, Д.: *Тероризам – општи део*, Правни факултет у Београду, Београд, 2009, стр. 197.

¹³ Исто, стр. 198.

¹⁴ Исто, стр. 219.

¹⁵ Самоникли исламистички тероризам, видети: Симеуновић, Д.: *Тероризам – општи део*, Правни факултет у Београду, Београд, 2009, стр. 220.

¹⁶ Симеуновић, Д.: *Тероризам - општи део*, Правни факултет у Београду, Београд, 2009, стр. 209.

Спонзори исламистичког тероризма

Рат је једна од сложенијих, друштвених, историјских појава. Самим тим, рат подлеже општим карактеристикама и законитостима које одликују друштвене појаве. Друштвена појава је, као општа категорија, присутна од настанка људског рода, јер је везана за понашање и деловање људи, као телесних али и свесних бића. Упоредо са променама у природи, развојем науке и технологије и, свеукупно, развојем људске свести, развијала су се и богатила схватања и тумачења друштвених појава, као специфичног односа и деловања људи који узрокују одређена стања. Тиме, посматрано из угла различитих периода друштвеног развоја, показало се да су разматрања, тумачења и схватања о рату била врло различита и често супротна.

Што се тиче разматрања рата у оквирима односа друштвених и природних појава, и даље су присутна оспоравања научних резултата који се тичу друштвених појава и њихових особености у односу на природне појаве. Поготово у оном делу који се тиче постојања и деловања научних законитости у друштвеним појавама, могућности њихових откривања, дефинисања, начина испољавања и, поготово, поузданости њихових предвиђања. Друштвене појаве имају одређене сличности са природним појавама, што се пре свега односи на чињеницу да и једне и друге подлежу деловању, додуше, специфичних законитости. Међутим, оне се умногоме и разликују, јер се односе на појаве које имају другачију структуру, чиниоце, односе и њихове носиоце.¹⁷

За разлику од природних појава, за које важи временска и просторна непроменљивост законитости које их суштински одређују, друштвене појаве су подложне променљивим утицајима друштвене средине у којима се јављају и егзистирају. Историјски посматрано, утицај појединих фактора се временом мења, неки фактори нестају док се други нови појављују. На пример, одређене друштвене појаве, као и сам рат, нису више исте након утицаја процеса глобализације, посебно услед утицаја техничко-технолошког развоја који је превасходно допринео развоју средстава за вођење рата. Последице томе, дошло је и до промена у начину вођења рата, односно до појаве нових концепата ратовања.

Такође, опет за разлику од природних појава, перцепција истих друштвених појава, у истом друштвено-историјском тренутку, чак и у истом друштвеном миљеу, није увек идентична. Чињеница је да о разумевању истих друштвених појава готово никада не постоји општа друштвена сагласност. Различита перцепција је условљена субјективизмом посматрача, односно њиховим вредностима, интересима, мотивима, образовањем, искуством, статусом, професионалном и стручном припадношћу. Тако, перцепција рата од стране политиколога није иста као и перцепција од стране војних теоретичара или психолога, социолога, историчара, новинара итд. Са позиција професионалне и стручне оријентације теоретичари из различитих друштвених области су фокусирани и на различите аспекте рата.

На пример, Спонзорство тероризма је данас најпопуларнији вид финансирања тероризма. Један од главних финансијера јесу Саудијска Арабија и Иран, и највише је заступљен са две терористичке организације а то су Хезболах и Хамас. „Иран троши

¹⁷ Слободан Б. Микић, *О рату*, Друго издање, Прометеј, Нови Сад, 2006, стр. 16

неколико стотина милиона УС долара за подршку екстремним исламистичким снагама у свету, у првом реду оним које су спремне да се боре и оружјем за своје циљеве. Има година када је на Хезболах Иран трошио око 100 милиона долара.¹⁸ Али се не може рећи и да је једина јер финансијски извори долазе и са других страна.¹⁹

Држава је један од водећих спонзора данашњице, али ту су и спонзори појединци. Један од најпознатијих финансијера је био Осама бин Ладен који потиче из богате саудијске породице, факултетски образован, који је у почетку радио у породичном предузећу и ту је имао добре контакте који су касније били од великог значаја за саму организацију. „Врло је вероватно да су веџабијски учења утицала на верске и политичке идеје самог лидера Осаму бин Ладена.“²⁰ У почетку из својих приватних извора Осама бин Ладен је финансирао арапске муџахедине – свете ратнике, који су се спремали за рат у Авганистану. Плаћао је њихове обуке, пут и помагао њихове породице. Заједно је са обученим ратницима ишао у рат против Совјета, јер је био огорчен на њихово опхођење према Авганистанцима, кроз тај рат увидео је прави пут ка Алаху. Био је један од водећих хероја у рату. Након победе Авганистана над Совјетским Савезом, број обучених ратника је био све већи, број база за њихове обуке се ширио јер су победу гледали као пут на коме је све могуће уз помоћ јаким верских убеђења, јер је ислам био изнад свих интереса који су постојали.

Поред почетних личних донација Осама бин Ладена, после тога су се прикључиле имућне породице из Саудијске Арабије са својим донацијама. Ту је била и подршка која је пристизала из САД, због својих политичких интереса и циљева, али ипак после непуне две деценије за ту помоћ САД је платила велику цену.

Настала је најмоћнија и најпознатија терористичка организација Ал-Каида – „База (Кућа)“ чији је ментор био Осама бин Ладен. Њена претеча био је МАК чија је основна функција била „ширење пропаганде, скупљање средстава, регрутовање добровољаца преко центара који су створени широм света (у 32 земље) њихов тренинг, финансирање џихада у Авганистану“.²¹

Њен оснивач био је Абдулах Азам, који је уз помоћ Осаме бин Ладена видео остварење свог циља, а то је да се супростави страним силама које су до тада колонијално владале и које је сматрао неверницима. Бин Ладен је касније, када је преузео вођство у организацији, тежио да џихад великом брзином прошири на цео свет, уз велику дисциплину, централизацију и уз велику тајност.

После рата Осама бин Ладен се вратио у Саудијску Арабију где је наставио са својим приватним послом и у својој грађевинској фирми запослио одређени број муџахедина, који су се са њим вратили из Авганистана. Пословање је било успешно тако да је бин Ладен повећавао своје богатство, и почео је самостално да делује над терористичком мрежом у којој је имао велику подршку од стране својих ратника. Са финанси-

¹⁸ Исто, стр. 205.

¹⁹ Јасно је да је од оснивања прве организације Муслиманска браћа, па до отелотворења главне идеје муслиманске државе по шеријату у виду творевине – ИСИЛ (Даесх) за финансирање тероризма у свету утрошено преко стотину милијарди долара, али је занимљив и застрашујући податак да је до сада једна особа осуђена пред судом за ратне злочине по оптужби финансирања тероризма Салим Хамдан, војач Осаме Бин Ладена, који га је возио по Авганистану за 200 долара месечно.

²⁰ Потезица, О.: *Веџабије, између истине и предрасуда*, Легенда, Београд, 2007, стр. 144.

²¹ Симеуновић Д.: *Тероризам - општи део*, Правни факултет у Београду, Београд, 2009, стр. 213.

јама са којима је он располагао могао је самостално да делује што је и чинио, није му била потребна подршка државе. Број кампова за обуку које је финансирао бин Ладен је био све већи, уз многе хуманитарне организације које су временом биле савршени паравани за праве изворе и намере. Нека од места су Јемен, Чеченија, Сомалија, Филипини, базе на Балкану: у Босни и Херцеговини, на Косову и Метохији и у Албанији.

Војска је јачала и у опреми и обучености, а била је и бројнија, јер је мрежа била разграната. Његове идеје су почеле да се чују у различитим деловима света. Средином деведесетих година Осама бин Ладен је донео одлуку да крене у рат против САД. Донео је две битне верске одлуке: „Прво, чврсто је опредељен да треба да прошири исламско царство уз помоћ транснационалне групе. Друго, он користи ислам позивајући на верско насиље.“²² Терористички напад који се десио 11.09.2001. године биће упамћен и по прекиду пријатељских односа Запада и Саудијске Арабије, јер је откривено да је Саудијска Арабија учествовала у нападу дајући финансијску подршку терористима.

Многи критичари саудијског режима истичу да је управо политика коју је ова држава водила створила повољну климу за неке од терористичких напада које су извели радикални исламисти. Саудијске власти финансирале су исламистичке групе путем различитих добровољних прилога, новац је углавном завршавао у фондацијама које су повезане са Осамом бин Ладеном и мрежама Ал Каиде.

У државама где не функционишу добро политички системи честа је појава да водећу улогу преузимају новац и оружје који припадају криминалном „подземљу“. Велике количине новца се стичу трговином дроге, најчешће кокаина, и оружја. Велике количине новчаних средстава су пронађене код припадника Ал Каиде, која има мреже по целом свету, а центар производње дроге јесте Авганистан. Може се видети да су често повезани држава и криминал, и заједно доносе одлуке у кратком временском периоду, али сарадња се одвија у тајности, а у јавности наступају тако да се придржавају свих процедура и закона и са гласачима и са страним партнерима како не би привукли сумњу у своје послове.

Сумњива сарадња између државних званичника и криминалаца смањује поверење јавности у политички систем, али она ипак није главни проблем у вези са државним организованим криминалом. Често имамо примере да држава спонзорише криминал, најчешће је то случај са земљама у транзицији, почиње пријатељством и преговорима са криминалцима, али онда иде много даље и у њему се на крају држава појављује као главни починилац кривичних дела финансирања тероризма. Да би држава могла бити главни починилац оваквих дела, она мора имати обухватну контролу над већим делом друштва, стабилну већину у парламенту, добре међународне односе и подршку, и лојалан репресивни апарат. Проблеми који настају криминализацијом државе углавном се појављују у срединама које одликује слабост институција и криза морала која најчешће и прати слабе институције. Саудијска Арабија је у последњих 25 година потрошила близу стотину милијарди долара на пропагирање веџаизма у свету. Од тог новца изграђено је више од 1700 џамија, 230 исламских центара, 220 исламских универзитета и више од 2.000 школа у неисламским земљама“²³

²² Вајт, Р. Џ.: *Тероризам*, Алехандрија Прес, Београд, 2004, стр. 200.

²³ Исто, стр. 152

Код Саудијаца главна религија, али и идеологија, јесте вехабизам. Вехабизам или селефизам је конзервативни покрет у исламу који се утемељио крајем 17. и почетком 18. века. Његов духовни изворник је Мухамед 'Абдулвахаб, тзв. реформатор ислама, пореклом из Саудијске Арабије. Веровања у вехабизму су врло строга, што опет није много страно исламу, јер он се и заснива на изворним идејама ислама које се опет разликују од других огранака као што су шиизам, суфизам и сунизам. „Вехабистички утицај у свету се шири и јача, и снажно је продро у многе исламске земље. Посебно су активни међу муслиманским мањинама и у оним земљама које нису исламске.“²⁴

Вехабизам нема своју литературу, али велику пажњу придаје позиву, тако да утиче на човека као појединца и муслимана као заједницу и шири истинску веру свуда по свету. Многи следбеници вехабизма имају насилан или џихадски позив. Представници вехабизма су незадовољни пре свега према муслиманима који прихватају „погрешну верзију ислама“. Тако да њене присталице помажу са својим великим богатством које највише долази од нафте, да се вехабизам позиционира као велика снага у исламу која ће се ширити по свету. Сматра се да су поједини поклоњеници вехабизма, са својим вехабијским идеолошким уверењима, подупрели терористичке нападе у САД и Европи. Опомена је долазила и од брзог ширења информација о вехабизму, изградње џамија и верских школа у државама у којима живе муслимани, и у којима иако су мањина утицај је постајао велики.

Вехабизам се ширио и јачао уз помоћ велике количине новца која је пристизала из Саудијске Арабије. Принцип је да ко крене за тим новим учењем добија новчану награду, која у нашој земљи износи од 100 до 500 евра и обично упориште лако проналази међу сиромашнијим слојем становништва, које прихвата правила која преписују вехабити, од тога да жене носе фереџе, мушкарци да пуштају браде, брију главе носе краће панталоне које су широке. Последњих година њихов утицај може се осетити и у Србији, поред Рашке области („Санџака“) и Новог Пазара као центра активности, њихове центре имамо сада и по Београду, Земуну, Батајници и многим другим приградским насељима у околини главног града Србије.

Неки од ставова вехабија према неверницима могли су се чути у многим џамијама. „По нашој доктрини, ако прихватате било какву веру која није ислам, као што је јудаизам или хришћанство, које нису прихватљиве, постајете неверник. Ако се не покајете постајете отпадник, и треба вас убити“.²⁵

Терористичке организације на Балкану

На Балкану постоји велика подршка терористичких група које долазе из Босне и Херцеговине, Косова и Метохије, Албаније, Македоније, Црне Горе, Бугарске. Свуда постоје њихове базе које представљају огранке Ал Каиде. „Балкански Муслимани су подељени на 4 етничко-језичке групације словенску, албанску, турску и ромску.“²⁶

²⁴ Исто, стр. 150.

²⁵ Трифуновић, Д., Стојаковић Г., Врачар М.: *Тероризам и вехабизам*, Филипа Вишњића, Београд, 2011, стр. 132.

²⁶ Потезица, О.: *Вехабије, између истине и предрасуда*, Београд, 2007, стр. 162.

Током Другог светског рата постојале су многе организације које су биле везане за Усташе и муслиманске организације, а које су имале подршку од стране терористичке организације Муслиманска браћа, која је основана пред Други светски рат, на територији Босне. Организација која је предњачила била је Млади муслимани. „Млади муслимани, организација која је заговарала очување исламског идентитета и ислам као начин живота“.²⁷

Велики број екстремних исламистичких терориста је све већи у југоисточном делу Европе, понајвише на просторима бивше СФРЈ. Један од главних разлога може се навести „експанзивно присуство придошлица из такозваних „критичних“ исламских земаља“.²⁸ Највише насељени градови са новим придошлицама су Сарајево, Санџак и Косовска Митровица. Почетак њиховог насељавање био је почетком 90-их година 20. века на подручју Босне и Херцеговине, где је велики број муџахедина долазило из исламских држава како би помагали муслиманском становништву у рату против Срба. То је био њихов почетни циљ, али крајњи циљ је био много другачији. Највећу помоћ исламски терористи на Балкану су имали од Бошњака и Албанаца.

Данас, тероризам је највише заступљен на Косову и Метохији, или такозваној самопрокламованој „Републици Косово“, као и у Рашкој области. Многе организације се поред политике баве и организованим криминалним радњама, јер су приходи који долазе из ових извора велики и још у томе помаже и тероризам, који са криминалом и политиком чини врло уносан бизнис. Свака терористичка активност захтева добро организоване мреже које имају добро разрађен план, и као таква све више функционише као добро организована криминална група. Многе организације зависе и од добротворних организација, јер уз помоћ њих прикривају своје токове новца али и обезбеђују средства која су им неопходна за остваривање планова: обуке, опремања терориста, наоружања, итд.

Терористичке организације у Босни и Херцеговини

После завршетка Балканских ратова и повлачења Турака са Балкана, муслимански свет је ослабио али то је било само на кратко. Двадесети век доноси велике промене за ислам и за цео муслимански свет. Сва дешавања која су пратила свет нису заобишла ни Балкан. Промене су оставиле највећи утицај на Босну и Херцеговину и Косово и Метохију, а све је долазило од стране Саудијске Арабије, Ирана али и Турске, која је у 20. веку постала једна од најмоћнијих држава на свету. И по броју становника и у војном погледу.

Турска је оставила дубоко своје корене на Балкану, на који и данас сматра да има прво, односно да свој утицај и даље шири где је некада било Османско царство, а у земљама у којима живе муслимани. У једном од говора које је одржао тадашњи министар иностраних послова Турске Ахмет Довутоглу може се приметити који је крајњи циљ: „Османски векови Балкана су успешна прича. Сада је треба обновити. Анадолија припада вама, наша браћо и сестре. И ми смо сигурни да је Са-

²⁷ Потезица, О.: *Вехабије, између истине и предрасуда*, Београд, 2007, стр. 164.

²⁸ Симеуновић, Д.: *Тероризам – општи део*, Правни факултет у Београду, Београд, 2009. стр. 24.

рајево наше. Ми ћемо реинтегрисати Балкански регион. За нас територијални интегритет Босне и Херцеговине једнако је важан као и територијални интегритет Турске. За Турску је безбедност Сарајева једнако важна као и безбедност и просперитет Истамбула.²⁹

Босна на почетку 20. века

Тридесетих година 20. века, у периоду између два светска рата, у Босни се јавља група радикалних исламиста пуних ентузијазма и енергије и без великог искуства који су почели да прихватају идеје које су заступала Муслиманска браћа из Египта. Још тада је почела да јача идеја о стварању независне земље Босне у којој би живели чисти муслимани. Постављало се питање како и на који начин је најбоље да се земља очисти од „неверника“ и одговори су убрзо почели да пристижу. Група је званично основана 1941. године, пред почетак Другог светског рата, и названа је Млади муслимани и „прихватили су изјаву отоманског великог везира Саид-паше Халима из 1917. године о томе да је отаџбина муслимана свуда где влада шеријат“.³⁰

То је био сам зачетак Младих муслимана, чији ће се утицај осетити пола века касније. Током Другог светског рата муслимани у Босни су били у сарадњи са нацистима, јер су желели да створе своју аутономију у централном делу Босне. Прва незадовољства која Младим муслиманима нису одговарала појавила су се је још током рата. Један од примера јесте у току приказивања филма у којем су били Италијани и Турци, и где се замерило да није добро приказано клањање, и сам чин молитве. Међу побуњеницима је био и Алија Изетбеговић, младомуслиман, са још неколико својих пријатеља. Изазвали су велике немуре тако да је убрзо прекинуто даље приказивање филма. Када се рат ближио крају и пораз фашиста био близу, комунисти су вршили принудну мобилизацију многих муслимана, а међу њима је био и Алија Изетбеговић, који од својих начела и даље није одступао иако је био међу комунистима.

Јачање Муслимана на простору бивше Југославије је било само веће. Духовни живот и култура муслимана у Босни и Херцеговини је била на доста већем нивоу него у другим деловима Балкана. После Другог светског рата биле су наметнуте многе забране везане за ислам и њихове обичаје. Многи муслимани су прихватили новине, жене су биле ослобођене ношења фереџа, укинуте су биле муслиманске школе, али је постојала група муслимана која се није слагала са новинама које су дошле са комунистима. То су били припадници Младих муслимана, који су били хапшени или који су побегли из земље.

Један од уступака који је дат муслиманима у том периоду јесте часопис „*Муџахид*“³¹ чији је уредник био Алија Изетбеговић. Тајно је сарађивао са Муслиманском браћом, снабдевао своје присталице са књигама у којима се проповедао џихад и

²⁹ Танасковић, Д.: *Неоосманизам*, Службени Гласник, Београд, 2010, стр. 45.

³⁰ Колман, Е.: *Џихад Ал Каиде у Европи – Авганско-босанска мрежа*, Алтера, Београд, 2006, стр. 28.

³¹ „Свети ратник“ – први број часописа који је исказивао још у то време панисламистичке ставове и позивао на џихад, износио дуге цитате из Курана. Видети: Шиндлер, Р. Џ.: *Несвети терор – Босна, Ал Каида и успон глобалног џихада*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 33.

позивање у свети рат против неверника. 1969. године муслимани су званично проглашени једним од народа Југославије и добили су своју етничку припадност. Није постојала забрана за путовања и њихово дошколовавање.

Потпуна слобода учења, усавршавања, ширења конаката, итд. Ширење покрета највеће је било на подручју Средње Босне. Најпознатија, и међу првима, је била организација Активна исламска омладина, чије је седиште било у Зеници. Седишта су отварали и по другим градовима широм Босне. Временом, су у Босни муслимани постајали најбројнији у том делу Југославије. Све јаче су почели да се јављају заговорници који су истицали јачање муслимана и стварање независне републике Босне и Херцеговине, а највећи замах је покрет узео осамдесетих година 20. века. Стварањем организације са собом су носили циљ који су започели да остварују током грађанског рата, а који су наставили и после њега, а то је исламско буђење и стварање исламске државе на територији Босне и Херцеговине, а све по узору и великом утицају Саудијске Арабије.

Ова организација је све више јачала, свој утицај је преносила преко разних медија и пропагандних материјала, књига, свештенства. Са одређеним новчаним сумама у посператном периоду поткупљивали су народ да носе браде, а жене исламске мараме.

Веза између босанских исламиста и исламиста у Египту и другим арапским земљама је постајала све јача, а сарадња са Муслиманском браћом је била на све већем нивоу. Пријатељство између Алије Изетбеговића и Фатиха ал Хасанеина³² ће бити велика прекретница за даља политичка дешавања током деведесетих година. Репутација Алије Изетбеговића међу исламским земљама, и муслиманима уопште, је расла уз његово проглашење *Исламске декларације*.³³

Џихад у Босни

Крајем осамдесетих година 20. века Алија Изетбеговић оснива своју политичку партију, под називом Странка демократске акције – СДА. Своју кампању је започињао по мањим местима у Босни, а место одржавања скупова било је најчешће по џамијама и где је становништво било више религиозно а ислам остао дубоко у коренима. Мешовити бракови су били ретки у тим пределима у односу на веће градове. Ширење исламског радикализма узело је маха почетком грађанског рата у Босни и Херцеговини, велики допринос је био у званичним донацијама из других исламских земаља. Прихватање нових идеја и исламског учења се све више ширило, где су неслагања између традиционалног исламског учења и, са друге стране, радикалног исламског учења била је све мања.

³² Пореклом из Судана, као студент је боравио у Сарајеву од 1964. године и у Југославији је боравио још двадесетак година, ширио исламистичке идеје и јачао везу са Муслиманском браћом из Египта. Видети: Шиндлер, Р. Џ.: *Несвети терор – Босна, Ал Каида и успон глобалног џихада*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 37.

³³ Необјављени манифест Алије Изетбеговића, који је кружио као самиздат међу муслиманима у Босни и другим исламским земљама са истим ставовима и интересима; Званично објављен 1990. године са циљем „стварање јединствене исламске заједнице од Марока до Индонезије“ и да „Муслимани могу гинути само са именом Аллаха и у славу ислама,“ Видети: Исто, стр. 38-41.

Помоћ и подршка Босни и Херцеговини је пристизала са више страна. Велике донације су биле присутне од стране Саудијске Арабије и многих других исламских земаља, које су после избијања грађанског рата помагали муслиманима, а наметали свој циљ који ће избити у први план крајем деведесетих година 20. века. Помоћ је била присутна и од стране Западних земаља, за које се сматра да је „толеранција, чак и подстицање, које су Западне земље показале према присуству и деловању радикалних исламиста на Балкану, пре свега у Босни и Херцеговини, представља-ле једну од највећих грешака савременог доба“.³⁴

Почетак грађанског рата у СФРЈ донео је и нова верска учења, а то је вехаби-зам, који се све више ширио почетком распада земље и давао подршку муслимани-ма који су живели ван арапских земаља да се боре за бољи статус у земљи где су мањина, позивајући на сукобе и насиље. Идеје су ширили студенти који су се после завршетка свог школовања у Саудијској Арабији враћали у Босну. Повећавао се број џамија, верских школа, исламских центара и спортских клубова у којима су се развијале борилачке вештине. „Основане су и банке под исламистичким утицајем, једна од њих је и ББИ банка чији оснивач је Исламска банка за обнову и развој из Саудијске Арабије, и БИО Банка.“³⁵ Број хуманитарних организација се све више повећавао, а мреже су биле добро повезане преко многих европских земаља.

Током грађанског рата на просторима бивше Југославије (1992-1995) у Босну и Херцеговини је дошло неколико хиљада „добровољаца“ из исламских земаља, познатијих као „муџахедини“ који су после велике победе у Авганистану против Со-вјетског Савеза, били обучени и спремни за одбрану муслиманског народа. Босну су видели као своју следећу станицу, односно прилику коју је сам Алах отворио, али и као погодно тло за оне који нису могли да се врате у Пакистан.

Многи су боравили легално, склапали бракове са држављанкама из БиХ али многи су били и по нелегалним основама. Утицај исламских екстремиста је био све јачи на просторима Босне и Херцеговине, многи су их гледали као велике хероје. Помоћ је стизала у новцу, помагали су женама и сирочићима, збрињавали избеглице али су помагали и у борбама, у џихаду. Али главни циљ је био да на подручју Босне и Херцеговине буде што већи број кампова за обуку будућих муџахедина.

Њихово финансирање било је путем хуманитарних организација, а циљ је био и да се успоставе добри послови како би се прикрио прави траг у пословању истих, и на тај начин се помагала Ал Каида и развој њене мреже, како би лакше спроводила акције против својих непријатеља, а то су пре свих биле САД. Њеним члановима је омогућено и да се „облаче и понашају као Западњаци како би прикрили своје присуство и помешали се“.³⁶ Један од познатих бораца из авганистанског џихада је био „шеик анвар Анвар Шабан“³⁷ који је постао и познати имам у Милану. Број искусних и водећих личности је пристизао у Босну који су обучавали све већи број муџахедина.

³⁴ Потезица, О.: *Вехабије, између истине и предрасуда*, Београд, 2007, стр. 163.

³⁵ Потезица, О.: *Вехабије, између истине и предрасуда*, Београд, 2007, стр. 177.

³⁶ Колман, Е.: *Џихад Ал Каиде у Европи – Авганско-босанска мрежа*, Алтерс, Београд, 2006, стр. 25.

³⁷ Своје следбенике је убеђивао да иду у смрт за одбрану ислама, и отворио је главни исламски центар у Милану и одатле успешно ширио своје идеје. Развио је главну арапско-авганистанску мрежу и цела јужна Европа, где је укључен и Балкан. Предводио је прву квази званичну делегацију која је дошла у Босну. Он је подучавао, борио се и инспирисао борце. Видети: Исто, стр. 27-28.

Мрежа муџахедина је била врло разграната, као и њихова подршка. Још једна личност која је била присутна у Босни почетком рата, и који је био десна рука бин Ладена, био је Ајманом ал Завахириј, који је често боравио у Босни и у камповима где се вршила обука муџахедина, сарађивао са високим функционерима у Босни и своје задатке обављао преко „хуманитарних“ организација. Од водећих бораца за џихад је био и Фатиха ал Хасанеина, који је пружао велику помоћ у Босни и Херцеговини. Као оснивач ТWPA обезбеђивао је помоћ у наоружању, новцу и борцима за џихад. Главни центри за обуку су били у Зеници и у мањем месту у околини Травника. Друго питање је долазило на ред, а то је набавка наоружања и другог војног материјала која је била неопходна у оружаног борби за џихад.

Новчана подршка која је била потребна долазила је највише из Египта, Саудијске Арабије, Ирана и великог броја финансијера који су лично помагали својим породичним богатством. Поред држава које су помагале финансирање терориста на Балкану, важно место заузима и организовани криминал, који је у пракси често повезан са финансирањем тероризма и терориста. До новчаних средстава долази се најбрже шверцом оружја и наркотика. Припадници Ал Каиде су велике количине новца стицали путем продаје дроге, пре свега кокаина,³⁸ широм света, и тај новац тако нелегално стечен слали су у, најчешће своје, банке.

Новац у овом делу долази у фазу „прања“ новца односно убацивања у легалне токове, и потом се шаље на рачуне „хуманитарних“ организација које су имале своје мреже у скоро свим деловима света. Тај новац који се налази на рачунима троши се у хуманитарне сврхе, прилоге и шаље као помоћ другим организацијама.

Већ смо навели које су све организације биле спонзори исламских терористичких организација које су деловале највише у Босни и Херцеговини, а које су служиле као параван за пренос наоружања који је био потребан током рата, као и пренос лекова и друге хуманитарне помоћи. Борба коју су водили заједно са босанским муслиманима била је инспирисана и независношћу те земље, као прве слободне муслиманске земље у хришћанској „неверничкој“ Европи.

TWPA под вођством Ал Хасанеина је била у блиској вези са Сарајевом, али седиште су имали у Загребу. Бројни функционери из Босне су се налазили на високим функцијама у овој организацији, као што је и Ал Хасанеин имао високу позицију у СДА. Веће суме новца су још пристизале пред сам почетак рата и из Беча, из Ерсте банке у којој је био отворен рачун. „Главни рачун у Ерсте банци (бр. 51364470) надгледао је комитет од пет чланова који су имали приступ рачуну: Ал Хасанеин и четворица чврстих присталица СДА“.³⁹ Тако да је организација ТWPA имала више новца него оног којим је у Босни располагала сама њихова Влада. Тек након рата

³⁸ Интересантно је да су Совјети заправо напали Авганистан како би уништили поља коке која су обезбеђивали Талибани и са којом су САД покривале тржиште огромног СССР-а. Рат који су неколико деценија касније водиле САД против Талибана у Авганистану под изговором „светског сукоба против тероризма“, након напада 11.09.2001. године на Њујорк и Вашингтон, био је заправо рат за највећа поља коке у Авганистану која су потпуно преузела локална племена у гудурама централне Азије. Након интервенције оружаних и плаћеничких снага из САД, та поља и дистрибуцију наркотика са њих обезбеђивали су лично маринци ОС САД.

³⁹ Шиндлер, Р. Џ.: *Несвети терор – Босна, Ал Каида и успон глобалног џихада*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 125

дошло се до извештаја који говоре да је ТWPA у уској вези са бин Ладеном служила као организација која је са својим главним центрима у Бечу и Загребу координирала са финансијама које су се користиле за финансирање исламских ратника, циља и тероризма.

Оснивач ТWPA Ал Хасанеин се држао своје идеологије и јачања радикалног ислама у Босни. У својим широким мрежама са Ал Каидом заједно су остваривали циљ, Саудијци су донације користили за све што је било потребно за ширење циља, прикупљање личних исправа за оне који су пристизали у помоћ и њихову обуку, док се ТWPA највише бавила набавком оружја. Ал Хасанеин је током рата јасно изнео свој став: „Босна мора на крају бити муслиманска јер, ако се то не догоди, свети рат неће имати никаквог смисла и биће вођен узалуд“.⁴⁰

Ратници који су пристизали у Босну, регрутовани су из Беча и Италије, на њих је босанско становништво гледало као помоћ на којој су они били веома захвални. Док су многи муџахедини на локално становништво гледали као на грешне муслимане, који су били приклоњени Западним обичајима, али су им давали прилику, ширили учења и исправности које носи ислам. Стваране су елитне јединице светих ратника које су водиле при војсци на страни Босне, односно Бошњака. Једна од најелитнијих је била Ел Муџахид.⁴¹ и Ханџар дивизија.⁴² Босна је била место које је послужило за добар почетак успостављања циљадске мреже на Балкану и стварање чисте муслиманске Босне са које ће се и после рата ширити генерације исламиста, фанатичних ратника, из које ће се планирати даље акције у будућности по Европи и целом свету.

САД су пружале подршку муџахединима, јер су били корисни у борби против Срба, али праву опасност нису увидели, због чега касније неће моћи лако ни да успоставе контролу над њима. Мудрост исламских екстремиста је била у томе да су вешто користили пропагандне кампање које су водили о Сарајеву у САД. Регистроване добротворне организације које су постојале у САД представљале су добар параван, где су на водећим позицијама имали истакнуте муслимане из Палестине и других исламских земаља, који су играли двоструку игру, сарађивали са америчком политичком сценом, кокетирали са Западним медијима и помагали босанским муслиманима.

Једна од најпознатијих организација, чије је седиште било у САД, је Организација за помоћ Ал Кифах⁴³. Међународна исламска организација за помоћ (ИИРО) и

⁴⁰ Шиндлер, Р. Џ.: *Несвети терор – Босна, Ал Каида и успон глобалног циља*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 128.

⁴¹ Створена од стране ТWPA, у свом саставу је већином имала стране борце, и њен циљ је био војни, политички и идеолошки као и ширење радикалног ислама борбом али и пропагандом. Видео снимцима које су снимали, најчешће су то била клања са којима су се највише поносили. Били су најбруталнији ратници од свих јединица. Видети: Шиндлер, Р. Џ.: *Несвети терор – Босна, Ал Каида и успон глобалног циља*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 137-139.

⁴² Била је под вођством сарајевског Генералштаба И у свом саставу је имала авганистанске циљадисте и муџахедине са КиМ. Видети: Исто, стр. 140.

⁴³ У преводу значи Борба, њен вођа је био Омар Абдел Рахман, који је био одговоран за напад на Светски трговински центар у Њујорку 1993. године. Био је „духовни вођа“ Исламске групе Ал Китах и обезбеђивао је оружје и људство у Авганистану, а касније су преушерени на Балкан. Канцеларија је била смештена у Загребу, одакле се помагало ратницима у Босни, а финансије су стизале директно од стране Осама Бин Ладена. Видети: Шиндлер, Р. Џ.: *Несвети терор – Босна, Ал Каида и успон глобалног циља*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 102-103.

Муслиманска светска лига (МВЛ) су биле велики покретачки џихада у Босни, покривале развијене мреже хуманитарних организација, и блиске везе са муслиманском владом и СДА, где су им помагали војно и политички. Имали су своје канцеларије по целом свету, где су почетком деведесетих година 20. века велике количине новца донирали у Босну. У Сарајеву се налазило и седиште „Високе комисије за помоћ Босни“.⁴⁴ Са закашњењем је од стране Западних земаља почело сузбијање деловања страних исламиста на територији Босне и Херцеговине. До тог значајног преокрета је дошло тек после 11. септембра 2001. године и терористичког акта који је изведен на територији САД. Босна и Херцеговина постаје једно од главних упоришта исламских терориста, а чине је претежно домаћи становници који су нове идеје попримили током рата. После рата су имали велику помоћ и од Западних сила како би добили своју независност, али уз то је дошао и велики агресивни активизам који су Западне земље превиделе.

„Истражни органи ФБИ-а су преко истраге једне хуманитарне организације у Босни и Херцеговини пронашли списак Ал Каиде, са именима пословних људи из Саудијске Арабије:

1. Халид бин Махфуз, банкар
2. Салих Абдулах Камел, банкар
3. Абдулах Сулејман ал Рајхи, предузетник
4. Абел Абдул Џилили Батерје, предузетник
5. Мохамед Хусеин ал Амуди, предузетник
6. Ва Ел Хамзи Џулијдан, предузетник
7. Јасин ал Кади, предузетник.⁴⁵

Крај рата у Босни и Херцеговини донео је велики број обучених „светих ратника“, а помоћ Изетбеговићу била је у износу од преко пет милијарди долара, што говори да је утицај Осама бин Ладена и његових организација био велики. Али политика Запада није била благонаклона према муџахединима, тако да су морали да се исељавају из Босне, иако су имали подршку Алије Изетбеговића и његове политичке странке. Под притиском САД, њихов број се све више смањивао али није нестао. Многи су остали јер су добили и легалне папире, па су на тај начин своје базе и даље одржавали активним. Остатак се иселио у Чеченију, Ирак али и на Косово и Метохију.

Пут којим су ишли, односно насељаван је простор „зелене трансферзале“,⁴⁶ која је била најпогоднија територија за исламске борце који су боравили у Босни током рата, и који су били спремни за нове борбе које су се крајем деведесетих година 20. века одвијале на Косову и Метохији, као и прилику за ширење радикализације ислама, не само на Косово и Метохији и Босни и Херцеговини, него и у Македонији, Црној Гори и јужној Србији.

⁴⁴ Основана од стране Саудијаца 1993. године, која је координирала добротворне активности у Босни, око 400 милиона долара је поделила као „помоћ“. Видети: Исто, стр. 109.

⁴⁵ Трифуновић, Д.: *Нови облици тероризма у Босни и Херцеговини*, Докторска дисертација, Факултет безбедности, Београд, 2007, стр. 209.

⁴⁶ Заузима простор од Турске преко Балкана према западу и завршава се негде у западној Херцеговини и раскида карике неверничког фронта на Балкану и победнички наставља пут ка Европи. Видети: Танасковић, Д.: *Ислам и ми*, Партедон, Београд, 2002, стр. 276.

Терористичке организације на Косову и Метохији

Тероризам на Косову и Метохији развија се данас све више, али његови почеци датирају још с почетком 20. века, после ослобађања од Турака. Велики део албанског становништва је примио ислам као своју веру још за време Турака и тако остварио повлашћени положај у односу на Србе. А после њиховог пораза албанско становништво је и даље наставило са насиљем према Србима. Важан историјски догађај из 1878. године јесте документ Призренске лиге, који је настао са циљем да се врши континуирано и систематизовано насиље над хришћанским становништвом. Оснивач лиге је била Турска која је била одређена и Статутом и која се противила ширењу утицаја хришћана на Балкану. Нису признавали ни једну другу власт и осуђивали су оне који су им се противили. Албанско становништво је желело кроз Лигу да дође до остварења својих циљева, а то је да се створи албанска аутономија. Они су за свој центар одредили град Призрен, по коме је и названа лига, и њихов програм је био стварање Велике Албаније где би једино становништво било албанско а под територије које су узимали за свој план нашли су се простори који су обухватили северозападну Грчку, западну Македонију, јужну Србију, Косово и Метохију, део Рашке области и Црну Гору.

Убрзо је Призренска лига нестала, јер су Турци осетили да албанско становништво не ради за њихов интерес и да они теже за стварањем своје аутономије. Побуне албанског становништва су биле честе, и током Првог светског рата, где су били на страни Аустро-Угарске. Побуну су најчешће дизали бивши припадници турске власти, односно Албанци. Између два светска рата буне су биле честе, уз помоћ терористичких банди. Током Другог светског рата, на страни Албаније био је Мусолини, када је поново заживела идеја о Великој Албанији.

Друга Призренска лига је била одржана 1943. године и имали су и подршку нациста који су им помагали у насиљу против неалбанског становништва, и још је био израженији елемент верског фанатизма. Број верских екстремиста је био све већи а екстремизам све јачи. Ислам је био све више заступљен и изражен, где се од Албанаца тражило да заклетву полажу користећи Куран, да се моле пет пута дневно, и да се одазову позиву у борбу против неверника, односно оних који нису били за ислам.

Трећа Призренска лига је била основана 1946. године у Америци и даље са истом идејом стварања Велике Албаније, од које све до данас нису одустали. Као повољан моменат су видели почетак распада бивше СФРЈ. Од свог циља нису одустајали а добили су и подршку и од стране исламских земаља.

На путу остварења овог циља међу првим организацијама употребљена је тзв. „Ослободилачка војска Косова“, познатија као ОВК која је основана 1994. године и постојала је све до 1999. године. Један од идејних твораца долазио је из Саудијске Арабије и био је то Мухамед Завахари, брат једног од идеолога Ал Каиде, Ајман Ал Завахарија. Такође, једна од водећих личности ове организације су били Хашим Тачи и Адем Јашари. „Постоје подаци о састанку који је одржан 1995. године у Албанији на којем је поред Хашима Тачија, Рамуша Харадинаја, вођа терористичке организације ОВК присуствовао и Осам бин Ладен, у циљу успостављања Ал Каидиних ћелија на простору Косово и Метохије“.⁴⁷

⁴⁷ Трифуновић Д., Стојаковић Г., Врачар М.: *Тероризам и вехабизам*, Филип Вишњић, Београд, 2011, стр. 219.

ОВК је била и део муџахединске исламистичке организације Абу Бекир Сидик, чији је оснивач био Екрем Авдија. Који се школовао у Саудијској Арабији, а који после завршетка студија долази у Босну где завршава обуке везане за коришћење наоружања и опреме у борбеним акцијама. После тога одлази у Косовску Митровицу где ствара Биро за исламски позив за Косово, шири идеје о вехабизму, врши обуку младих муџахедина која се одржавала не изолованим местима где је прилаз био отежан, како не би привлачили пажњу.

ОВК је после НАТО бомбардовања СР Југославије, под притиском Запада, само преименована у „Косовски заштитни корпус – КЗК“. Формирана је убрзо и нова организација „ОВПМБ – Ослободилачка војска Прешева, Медвеђе и Бујановца“. Њен састав је остао не промењен, а чинили су га борци који су долазили из исламских земаља. Албанци и становништво на Косову и Метохији су увидели да финансирање политичког насиља путем дроге представља најлакши пут ка реализацији плана и стварања Велике Албаније.

Многи експерти за наркоманију и трговину наркотицима ову тзв. државу назвали су „Хероинска република“. „Ако је Авганистан данас земља мака и коке, Колумбија земља хероина, онда је Албанија и „Косово“ земља канабиса⁴⁸. Не само због производње, већ далеко више због трговине овом врстом дроге“.⁴⁹ Поред трговине дрогом, заступљена је и трговина оружјем, продаја људских органа, проституција, шверц нафте, меса и цигарета.

Срби су протерани са својих огњишта и њихове куће и целокупна имовина са Косова и Метохије је откупљивана под присилом по нереално високим ценама новцем стеченим криминалним активностима. Развој криминала додатно је појачан почетком деведесетих година 20. века када су формиране многе паравојне формације, које су своје финансирање оствариле путем криминала, најпре трговином дроге и оружја у који су били укључени и њихови држављани који су живели у дијаспори, а све у циљу независности Косова и Метохије и остваривања главног идејног пројекта Велике Албаније.

Албанска нарко мафија се брзо ширила по Европи и свету, и од свог профита финансирала је сепаратистички покрет ОВК. Крајем деведесетих година 20. века Албанци постају савезници са САД. Уска је била повезаност између политике и организованог криминала, јер многи политички функционери су били водећи финансијери терористичких организација или су били носиоци истих. Међу њима најпознатији су били Хашим Тачи и Рамуш Харадинај, који су били припадници ОВК и умешани у њене терористичке активности. Крајем 1999. године формирана је нова терористичка организација „АНА – Албанска национална армија“.

АНА – је тајна терористичка организација и чине је „пси рата“, професионалци који живе од рата и крвопролића. Они су спремни да жртвују своје животе и животе својих породица, и не презају да ли ће и колико невиних жртава бити последица њихови терористичких аката. Сурова убиства су њихов „заштитни знак“, како би се на тај на-

⁴⁸ Село Лазарат у Албанији је одређено од стране међународних полицијских снага – Интерпола, као простор са највећом производњом марихуане на свету. Познат је случај упада албанске полиције у ово село, након чега је неколико месеци било уздрмано тржиште овог наркотика у Европи, а његова цена је у том периоду била и до двадесет пута већа.

⁴⁹ Симеуновић Д., *Тероризам – општи део*, Правни факултет у Београду, Београд, 2009, стр. 232.

чин заплашило српско и албанско становништво. АНА је узимала велике суме новца како би пружала „заштиту“ приликом обављања многих криминалних радњи. У њој се налази 8 инструктора за тероризам из Ал каиде који су на Косово и Метохију дошли из БиХ и из АЛ Исламије, који су у Приштину дошли из Алжира. АНА је најстарија терористичка организација која се бави организованим политичким насиљем и организованим криминалом. АНА служи за дестабилизацију Балкана и читавог југа Европе и у сарадњи је са неким Западним земљама Европе. АНА данас НАТО користи за политичке, дипломатске и војне манипулације на Косову и Метохији и Балкану. Албанци желе Велику Албанију и за то имају подршку САД. За узврат албански лоби широм света финансира подршку владајуће стране у Западним земљама Европе, НАТО и САД. Њихову наклоност добијају како би лакше дошли до свог циља, али опасност која се показује данас и која ће бити изражена и у блиској будућности САД тек сада увиђају. Чињеница је да су албански емигранти, који живе у САД, умешани и у терористичке акције које су усмерене против америчких војника, а све уз „самоникли“ тероризам. Ипак је чврста вера у ислам, и неки нови интереси, надјачала захвалност коју имају према Западу као већ помало истрошеном савезнику, и као и свако пријатељство из интереса, трајало је колико и сам интерес.

Сада им је мета Запад, а Балкан им је само база одакле крећу у напад, иако ће, сасвим је већ извесно, доћи и дан када ће и по Косову и Метохији почети нападати све што је „Западно“. Србију сматрају пораженом, али то не значи да ће је поштедети.⁵⁰ Велики је број Албанаца који живе у САД и пружају велику помоћ, многи добровољно донирају новац, али многима је и силом наметнута обавеза да помажу тероризам на Косову и Метохији. Једна од познатих фондација која је основана у Немачкој, и своје филијале има у многим земљама у Европи и САД, јесте „Домовина зове“. Она се бави прикупљањем новца за оружје, обуку и образовање. Повезаност албанских емиграната је на виском нивоу, и велико поверење влада међу њима, чему у прилог говори и сама чињеница да за пренос новца најчешће користе курире.

За ширење исламистичког тероризма улаже се доста новца који долази из Ирана, који финансирају Хезболах и Хамас. Постоји велика сарадња између Ал Каиде и Хезболаха где се организују тренинзи за нове чланове. Од Хезболаха је Ал Каида научила да организује своју стратегију и вештину чекања која некад може да траје и годинама.

Косово и Метохија је означена као потенцијално подручје за регрутовање исламских екстремиста чему посебно погодује мноштво младих муслимана који су без економских шанси. Као примарни центар исламског екстремизма наведен је Призрен. У анализи су идентификоване исламске невладине организације које су повезане са екстремистима који су активни на Космету. Ширење исламског учења и вехабизма је све јаче од краја двадесетог века. Прилику за то су добијали, и вешто користили, током грађанског рата у Босни и Херцеговини, и 1999. године после НАТО агресије на СР Југославију. „Тако је председник исламске заједнице Косова Реџеп Боја, 10. јуна 1998. године приликом одржавања заједничке молитве преко разгласног уређаја џамије у центру Приштине јавно позвао Албанце на џихад и општи устанак против Срба.“⁵¹

⁵⁰ Симеуновић, Д.: *Тероризам – општи део*, Правни факултет у Београду, Београд, 2009, стр. 233.

⁵¹ Исто, стр. 216.

Главни канал за стварање исламске терористичке мреже на Балкану биле су арапске „хуманитарне“ организације, у чему је Саудијски хуманитарни комитет био „мајка“ свим осталим арапским организацијама које су само параван за терористичке групе и њихово финансирање. Велика подршка је долазила од споменутих организација од којих су имали велику финансијску помоћ, али и знање од младих студената који су долазили обучени са исламских универзитета из арапских земљама. Радикални исламисти вешто користе документа и службена возила тих „хуманитарних“ организација, које се, поред хуманитарне помоћи, обавезно баве и религиозним просвећивањем.

Исламски екстремизам, веџабизам, велики број исламских терориста и муџахедина је једна од главних карактеристика када говоримо о Косову и Метохији. Исламске, тзв. „хуманитарне“ организације, које граде џамије, болнице, стипендирају младе Албанце и помажу сирочиће, имају документовану повезаност са екстремистичким и терористичким организацијама попут Египатског исламског џихада и Ал Каиде, као и са Либијом и Ираном.

Исламске невладине организације активно покушавају да радикализују становништво, и могу да буду успешне у раду са омладином. Створене су јаке базе исламског џихада и тероризма, а са тим чињеницама долази се и до главног циља, а то је независност јужне српске покрајине.

Добротворне организације интензивно су се шириле. Велики новац се улагао у образовање, број школа је био све већи. Исламски универзитет у Каиру, главном граду Египта, је најактивније место за регрутовање студената. Када су исламске невладине организације дошле на Балкан оне су се једноставно повезале са свршеним студентима исламских студија. Али све већи број тих добротворних организација је имао изражен јак политички утицај.

Неке од најпознатијих организација на Косову и Метохији које промовишу верски екстремизам су:

1. Призренска омладина
2. Студентски исламски фронт
3. Албанска омладина за Косово
4. Удружена помоћ за Косово
5. Фондација за глобалну помоћ
6. Светска скупштина муслиманске омладине
7. Међународна исламска организација за помоћ
8. Фондација Ал Харамеин.⁵²

Слободно се може рећи да је Косово највећи „резервоар“ потенцијалних војника џихада, а Ал Каида улаже огроман новац за њихово придобијање. Војска џихада убрзано се наоружава модерним оружјем, а одабрани млади регрути шаљу у приватне школе летења, нарочито у Чешкој и Бугарској. Регрутни центри налазе се у стотинама новоподигнутих џамија на Косову и Метохији, у Босни и Херцеговини, Македонији и Албанији, чију изградњу и свештенике-имаме финансирају арапске земље.

Терористичка мрежа је на Космету стекла огромну оперативну моћ. Ал Каида је изузетно заинтересована за ову област, јер су исламске породице велике а тинеј-

⁵² Потезица, О.: *Веџабије, између истине и предрасуда*, Београд, 2007, стр. 207.

цери чине скоро половину популације, што представља погодан простор за регрутовање младих муџахедина. На Косову и Метохији, арапске хуманитарне организације пружају помоћ становницима неког села само под условом да ту изграде и џамију. Добијају се наређења од саудијске обавештајне службе а проповедници су најчешће и војни инструктори. То су ирански и ирачки официри као и ветерани Ал Каиде који су се борили у Авганистану.

Џамије привлаче младиће од 15 до 16 година. Најбољи ученици, када напуне 17 година примају се у тајну квазивојну организацију. Поред верске наставе имају и војну обуку из области урбаног ратовања, оружаних система, руковања експлозивним средствима и борбе у ноћним условима. Након два месеца, млади муџахедини добијају фиксну плату од 500 до 700 долара, а после три месеца задужују униформу и лично оружје које носе кући и држе га скривеног док не добију наређење и инструкције да крену у акције.

Албанци су постепено усвајали нове обичаје, почев од обавезне молитве пет пута дневно. С новим џамијама стигли су и нови проповедници који су се и понашањем и изгледом разликовали од староседелаца. Саудијци, на све начине, посебно на часовима веронауке, промовишу своју веру – вехабизам.

Исламски екстремисти који су дошли са Блиског и Средњег истока преко разних невладиних хуманитарних организација су плански изграђивали своју мрежу у Македонији и на Космету. Истраживања су показала да је све било припремљено унапред у религијским школама у које су послати да стекну верско образовање млади Албанци из Македоније и са Космета.

На Космету су најактивније биле у Призрену и Пећи јер је тамо било највише студената који су студије завршили на Средњем истоку. Пећка група је веома радикална и преузела је практиковање ислама од најфанатичнијих муслиманских група. У почетку је циљ тих исламских организација био да примене нови начин практиковања ислама на Балкану. Нови проповедници су проповедали да је практиковање ислама на подручју Космета нечисто и да не ваља.

У почетку то није деловало опасно, али када су нови проповедници почели да доводе у питање ауторитет Косовске исламске заједнице и подстичу вернике на побуну против ње, настао је проблем. Нови проповедници су почели да проповедају да је национални циљ лажан а да је религиозан циљ прави.

Косовска исламска заједница је успела да стави под контролу ситуацију у већини старих џамија. Међутим, исламске невладине организације су изградиле нове џамије у којима су исламски екстремисти несметано деловали и проповедали радикални ислам, посебно вехабизам, а над којима Косовска исламска заједница нема никакав утицај. Верске васпитне установе служе за упознавање младих муслиманских кадрова са идеологијом милитантног ислама, али и као канали за убацивање терориста или за снабдевање.

За разумевање приче о исламској екстремистичкој и терористичкој мрежи на Космету, од посебног значаја су бројне регистроване и нерегистроване исламске невладине организације које су активне на Космету, а нарочито оне под чијим окриљем делују исламски екстремисти и терористи.

Те организације представљају носећу базу деловања Ал Каиде на Косову и Метохији. Водећа од свих арапских невладиних организација за ширење исламског фунда-

ментализма, екстремизма и тероризма је Саудијски комитет здружене помоћи чије је седиште у Ријаду, у Саудијској Арабији, а главна канцеларија на Космету у Приштини. „Један од доказа повезаности албанских терористичких група и Осама бин Ладена је у саопштењу Ибрахима Ругове који је 25.09. и 17. 11. 2001. године доставио редакцији Руске агенције Итар-Тас у ком је упозорио светску јавност да ОВК на подручју коју контролишу скрива базе међународних терориста и да су припадници ОВК спремни да организују терористичке акте како би подржали Осама бин Ладена, а такође су спремни за деловање на међународном нивоу.“⁵³ Анализирана Ал Каидина мрежа на Космету је веома добро организована, свакодневно се шири и регрутује нове припаднике, сигурно је уточиште и транзитно подручје за исламске екстремисте и терористе на правцу Запад – Блиски и Средњи исток, и способна је за планирање и извођење терористичких напада не само на Балкану, већ и у Европи и другим деловима света.

Утицај ислама у Албанији

Финансијска помоћ од стране Саудијске Арабије није изостала ни у Албанији. Албанија је земља која у свом саставу има већину становништва муслиманске вероисповести. Јачање и ширење ислама је забележено почетком деведесетих година 20. века, распадом СФРЈ. Велики број добровољаца из Албаније одлази да се бори у Ирак, Чеченију и Авганистан на страни исламиста. Број џамија се све више повећавао, највећи број је изграђен у северном делу Албаније. Обнова религије је све више присутна. Изградња верских школа и исламских центара се ширила и по унутрашњости Албаније, а највише се распростирало у мањим сеоским местима која су забачена и нису могла лако да се контролишу. Велики број стипендија је подељен младим Албанцима за студирање у другим исламским земљама, где су се после завршетка школовања враћали као обучени имами.

У Албанији бораве по разним основама особе арапског порекла, а основни њихов циљ јесте ширење и јачање исламизма. Велики утицај заузима и ширење вехабизма, који интензивно шири свој утицај на разне начине преко интернет сајтова, пропагандног материјала али и живе речи, јер су њихови учитељи у све већем броју и све присутнији, колико домаћи становници толико и поприличан број радикалних исламиста из Саудијске Арабије и других арапских земаља.

Иако је у Албанији присутан и утицај САД и велика подршка у финансијским оквирима, као и заштита у многим организованим криминалним делатностима, по којима је Албанија и њене добро развијене мреже позната и препознатљива, ипак се није смањио утицај ширења ислама и исламских земаља на овим просторима. Постоји и даље велики број хуманитарних организација које имају добро распрострањену мрежу, а једна од најпознатијих која је била у Албанији јесте Ал Харамеин⁵⁴ која је имала велики утицај док није укинута после терористичког напада на САД 11. септембра 2001. године.

⁵³ Мијалковски, М., Дамјанов, П.: *Тероризам албанских екстремиста*, НИЦ „Војска“, Београд, 2002, стр. 63.

⁵⁴ Фондација основана у Саудијској Арабији. Видети: Потезица, О.: *Вехабије, између истине и предрасуда*, Београд, 2007, стр. 177.

Великоалбански сепаратистички покрет ослања се на средства мафијашких кланова и представљају стабилну финансијску базу свих активности у циљу стварања државе у којој би живели сви Албанци са простора Балкана. Такође регион Балкана са великим процентом корупције и криминала, представља одскочну даску за криминалне активности. Регионом југа Србије пролази и Коридор 10, који је артерија која спаја Европску Унију са Блиским и Средњим Истоком, и чини регион преплитања мафијашких интересних сфера, где је примат преузела албанска мафија. У овој области, формирано је политичко-криминално подземље чији је циљ етапно стварање „Велике Албаније“.

Утицај ислама у Црној Гори и Македонији

Као што смо могли видети, велики је број имама који су се обучавали у исламским земљама и насељавали у Босни и Херцеговини и на Косову и Метохији, па је такав био случај и са БЈР Македонијом и Црном Гором. Све већи утицај је долазио почетком деведесетих година 20. века. Базе терористичких организација, које су слале даље обучене борце за ислам, су се налазиле у неким градовима, али верски утицај је био много јачи и тумачење ислама је било доста агресивније. Вехабизам је пусто велике корене. Број џамија у кратком временском периоду је достигао велику цифру. У Црној Гори утицај вехабија долази највише из правца Рашке области, односно Санџака (турски назив који су прихватили сви муслимани), па су многи који су протерани из Србије кренули у том правцу.

У Црној Гори највише су присутни у Улцињу, Бијелом Пољу, Плаву, подгоричком насељу Туза. Џамије које су већ постојале преузимају се и преуређиване и то најчешће насилним путем од имама.

У БЈР Македонији је била слична ситуација. Вехабизам има велики утицај, албански муслимани који су прихватили нова учења су бројнији, у односу на словенску мањину. Често су на овој територији забележени сукоби између Албанаца и немуслимана, у тим сукобима спаљиване су православне цркве, а муслимани су често носили, поред албанских застава, и зелене заставе које су имале обележја на арапском језику, што је јасно указивало на то да међу њима има и становника који су дошли из других муслиманских земаља, као што је Авганистан и Пакистан. Једна од најважнијих промена која је забележена јесте промена њиховог националног идентитета. „Албанци у БЈР Македонији су се постепено и све снажније окретали свом исламском идентитету, који је данас за њих значајан исто онолико колико и њихов национални идентитет.“⁵⁵

Вехабизам је један од проблема који се налази и у БЈР Македонији, и у њој се налазе имама са завршеним школама у Саудијској Арабији који су учења почели да шире најпре у Скопљу, где је постављен муфтија Зенан Бериша из Саудијске Арабије. На том положају је био од 2000. године до 2004. године, али и после тога његов утицај је био велики јер је имао добру сарадњу са хуманитарним организацијама у БЈР Македонији као и са другим земљама, тако да су и после њега друге муфтије наставиле сарадњу са хуманитарним организацијама из Саудијске Арабије и рад на ширењу вехабизма, како не би остали без финансијске подршке.

⁵⁵ Потежица, О.: *Вехабије, између истине и предрасуда*, Филип Вишњић, Београд, 2007, стр. 201.

Закључак

Сви релевантни чиниоци светске међународне заједнице се слажу да је тероризам велика опасност савременог доба и настоје да изнађу најефикаснији начин да се предупреди опстанак и развој ове појаве и њено преливање у будућност.

Основна идеја која је подстакла на окупљање младе екстремисте може да се сведе на став да не постоји ниједан политички систем који није мање или више отворена владавина насиља, из чега је изведен закључак да на насиље треба одговорити насиљем. Тако су, донекле, на веома упечатљив начин, оживљене идеје Маркузеа и других да је „природно право“ оних који припадају потлаченима и „савладаним мањинама“ да употребе ванзаконска средства, чим законска средства нису довољна, јер су закон и ред установљени да би се штитила установљена и устоличена бирократија и хијерархија.

Гледајући у будућност, може се претпоставити да ће доћи до повећања локалних и религијских сукоба, при чему ће се ограничени сукоби трансформисати у нове ратове као метода „плаћања рачуна“. Разлози за претпоставку нарастања сукоба су нађени у чињеници да свака претња има свој настанак и корене, као и време, простор, предуслове и циљ којем тежи као коначним задовољењем и уравнотежењем. По Хантингтону сви будући сукоби ће се водити на територијама где постоји нестабилност и разлика у културама и религији, односно начину живљења и размишљања, вредносним оријентирима и симболима. Најбољи пример за то јесте Балкан: распад СФРЈ, транзиција са јединствене комунистичке идеологије на различите и супротстављене званичне религије, преклапање утицаја и интереса три велике светске религије, културе више цивилизација; православне, исламске и западне(римокатоличке и протестантске). Године које су иза нас нам то и доказују, ратова и сукобима који су се дешавали у последњих тридесет година.

Ишчезавањем примарних енергетских ресурса (нафта, гас, угаљ, и др.), који су неопходни за одржавање наших животних потреба и умањење водених потенцијала, који су елементарни за живот, а затим и исцрпљивање обрадивог земљишта, чини незаобилазним будуће сукобе, у којима ће се ићи до крајњих граница.

Измештање државе из оквира јединог међународног субјекта безбедности и отварање простора за формирање приватних армија ради заштите интереса појединаца, корпорација па и држава и савеза, довело је до формирања „лика у огледалу“, односно противтеже у виду терористичких организација, које се финансирају из државних трезора чије интересе заступају, а никоме, попут приватних армија, пред законом не одговарају.

Међутим, кад се има у виду све што је познато о активностима терориста, и узме у обзир да су финансијери терористичких организација богати, а њихови интереси глобални, може се закључити да борба против њих неће бити ни кратка, ни лака јер модерни тероризам се користи најсавременијим достигнућима технике и технологије, и поседује развијен цео логистички систем и све друго неопходно за дуготрајну и исцрпну борбу и опстанак. Осим тога, није више у питању усамљени и изоловани терористички покрет; тероризам, као један вид насиља, данас је веома распрострањен, јаког интензитета, лако прилагодљив и његови носиоци су и појединци и организације па се као такав проширио на готово читав свет.

Литература

- [1] Б. Курмон, Д. Рибникар, *Асиметрични ратови*, НИЦ Војска, Београд 2003.
- [2] Вајт, Р., Џ., Тероризам, *Александри Пресс*, Београд, 2004.
- [3] Вејновић, Душко; Шикман, Миле; Радуљ, Слободан: *Друштвени аспекти тероризма*, Арт принт, Бањалука, 2006.
- [4] Global Witness, *For a Few Dollars More: How al-Qaeda Moved into the Diamond Trade*, Global Witness, London, 2003.
- [5] Галијашевић, Џевад, *Ера тероризма у Босни и Херцеговини*, Филип Вишњић, Београд, 2007.
- [6] Дреџун, Милован: *Алахови ратници*, Дрислар партнер, Београд, 2008.
- [7] Деспотовић, Љубиша: *Политички митови и идеологија*, Каирос, Сремски Карловци, 2010.
- [8] Еспозити, Џон: *Исламска пријетња, мит или стварност*, Селсебил, Живинице, 2001.
- [9] Izetbegović, Alija: *Islamska deklaracija*, Sarajevo, 1990.
- [10] Колман, Еван: *Џихад Ал Каиде у Европи – Авганско-босанска мрежа*, Алтера, Београд, 2006.
- [11] Лопушина, Марко: *Албанска мафија*, Легенда, Чачак, 2004.
- [12] Луис, Бернارد: *Криза ислама*, Чаробна књига, Београд, 2004.
- [13] Милашиновић, Радомир; Милашиновић, Срђан: *Увод у теорију конфликта*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2004.
- [14] Margetić, Domagoj: *Islamiistički terorizam na jugu Evrope*, Margetić, Zagreb, 2006.
- [15] Мијалковић, Саша: *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2009.
- [16] Мијалковски, Милан: *Тероризам и организовани криминал*, Чигоја, Београд, 2010.
- [17] Мијалковски, Милан: *Злочин и заблуде албанских сепаратиста*, НИЦ Војска, Београд 1999.
- [18] Мијалковски, Милан: *Одговор тероризму*, Београд, 2005.
- [19] Мијалковски, Милан: *Тероризам*, Београд, 2004.
- [20] Мијалковски, Милан; Дамјанов, Петар: *Тероризам албанских екстремиста*, Новинско издавачки центар, Војска, Београд, 2002.
- [21] Murray W., *Strategic challenges for counterinsurgency and the global war on terrorism*, 2006.
- [22] Napoleoni, L.: *Modern Jihad „racing the dollars behind the terror networks“*, Pluto Press, London, 2003.
- [23] Потезица, Оливер: *Вехабије, између истине и предрасуда*, Филип Вишњић, Београд, 2007.
- [24] Потезица, Оливер: *Исламска република имама Хомеинија*, Филип Вишњић, Београд, 2006.
- [25] Prober, Joshua: „Accounting for Terror: Debunking the Paradigm of Inexpensive Terrorism“, *Policy Watch*, No. 1041, Washington Institute for Near East Policy, Washington DC, 2005.
- [26] Rauber, Xavier, Alain Chouet, Anne-Line Didier, Richard Labeviere: *Atlas de l'islam radical*, CNRS Editions, Paris, 2007.
- [27] Rohan Bedi, *Money Laundering – Controls and Prevention*. ISI Publications, 2004.
- [28] Сандић, Коста: *Финансирање тероризма путем прања новца*, Наука и друштво, Београд, 2011.
- [29] Симеуновић, Драган: *Тероризам*, Едиција Цримен, Београд, 2009.

- [30] Симеуновић, Драган: *Политичко насиље*, Радничка штампа, Београд, 1989.
- [31] Симеуновић, Драган: „Проблем дефинисања савременог тероризма“, *Српска политичка мисао*, вол. 15, Но. 3-4/2005.
- [32] Симеуновић, Драган: *Теорија политике*, *Наука и друштво*, Београд 2002.
- [33] Симеуновић, Драган: *Увод у политичку теорију*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- [34] Стевановић, Обрад: *Посебности албанског тероризма на Косову и Метохији*, Докторска дисертација, Факултет безбедности, Београд, 2008.
- [35] Стојнић, Љубомир: *Основи безбедности*, Полицијска академија, Београд, 2004.
- [36] Хантингтон, Семјуел: *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица, 2000.
- [37] Танасковић, Дарко: *Неосманизам повратак Турске на Балкан*, Службени гласник, Београд, 2010.
- [38] Танасковић, Дарко: *Ислам и ми*, Партенон, Београд, 2002.
- [39] Трифуновић, Дарко: *Нови облици тероризма у Босни и Херцеговини*, Докторска дисертација, Факултет безбедности, Београд, 2007.
- [40] Трифуновић, Дарко; Стојаковић, Горан; Врачар, Милинко: *Тероризам и вехабизам*, Филипа Вишњића, Београд, 2011.
- [41] Шиндлер, Р. Џ.: *Несвети терор – Босна, Алкаида и успон глобалног џихада*, Службени гласник, Београд, 2009.

ИТАЛИЈАНСКИ ПРОПАГАНДНО-МЕДИЈСКИ „ПЛАН БАДОЉО” И СУКОБИ НИСКОГ ИНТЕНЗИТЕТА НА ГРАНИЦАМА КРАЉЕВИНЕ СХС ПОСЛЕ УЈЕДИЊЕЊА

Владимир Баровић
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

У раду се анализира пропагандни и медијски „План Бадолђо” који је израдила италијанска војска на крају Првог светског рата ради де-стабилизације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као и пропагандни и медијски поступци у оквиру тог плана, усмереног на рушење Краљевине СХС. Посебно су разматране војне активности које су пратиле „План Бадолђо” који је био међу првим систематским пропагандним и медијским кампањама усмереним против јужнословенске краљевине. Такође, анализирају се и борбене акције на албанској граници, као и медијске и пропагандне активности усмерене против нове војске Краљевине СХС. Наглашено је да су медији и пропаганда и пре више од сто година имали важну улогу у припреми и реализацији војних планова и пројеката.

Кључне речи: *пропаганда, медији, „План Бадолђо”, новинари, војска, сукоби*

Увод

У историјској науци углавном се проучавају и истражују велики догађаји који су имали одлучујући утицај на преломне моменте и процесе које због тога називамо епохалним. Тако се у светској војној историји до танчина истражују и анализирају Верденска битка или Стаљинградска битка, када је у питању Други светски рат, а у то се радо укључују и медији, те се на компјутерским и телевизијским екранима могу видети читаве симулације, које су по броју учесника и детаљној копији правих операција скоро идентичне датом сукобу. Код нас се велика пажња посвећивала темама као што је пробој Солунског фронта, Церска и Колубарска битка, док су у време једнопартијског система обрађиване непријатељске офанзиве, партизанске епопеје и операције у разним крајевима бивше Југославије. Није тешко уочити да су, у складу са тенденцијама времена у којима су настајали, одређени радови и монографске публикације углавном били пристрасни – сагледавали су само једностране изворе првог реда. Истраживачи углавном нису имали слуха за чињенице и изворе који указују на друге податке и историјске истине, које су у супротности са ондашњим преовлађујућим ставовима у науци.

Треба указати на чињеницу да су одређени војни сукоби и операције, које немају велики значај по броју погинулих или рањених, скоро по правилу „стављани у страну” и није им придавана већа важност. У одређеним сегментима може се констатовати да у томе има здраве логике, јер чему истраживати догађаје који су невелики по обиму и историјском значају. С друге стране, у развијеним историографијама већи значај придаје се разним микроисторијама – често се изучава историја једне породице, једног места, али и мањих догађаја и процеса, који се на први поглед не чине толико битним. Разлоге треба тражити, пре свега, у чињеници да разни војни сукоби слабог интензитета могу прерасти у велике ратове или пак локалне победе могу одвратити потенцијалног агресора од већег напада. Пример за наведену тврдњу је совјетска победа на реци Ха-Ло-Шин, августа 1939. године, која је одвратила империјалну јапанску војску од напада на совјетску територију у Другом светском рату, када су немачке јединице биле пред вратима Москве крајем 1941. године (Група аутора, 1977: 219).

Из наведених разлога треба нагласити да је, по теорији историјског каузалитета, могуће закључити да су понеки локални сукоби, на први поглед не тако важни, узроковали историјске процесе који, да њих није било, могу отићи у сасвим другом смеру. Сматрамо да треба изучавати глобалне сукобе и војна дејства великих размера, али је потребно истраживати и анализирати и много мање сукобе и инциденте, који имају своје место у историји, посебно војној.

Важно је истаћи чињеницу да свакој војној операцији и тактичкој радњи обично претходи пропагандна припрема која у већини случајева има два маркантна сегмента. Први сегмент је пропаганда међу домаћим становништвом и војним снагама ради дизања морала и убеђивања (у стилу „ми смо у праву”). Са друге стране је усмерено пропагандно деловање чији је циљ дезинформисање непријатеља, као и ширење дезинформација, неистина и полуистина међу непријатељским становништвом, а посебно међу војним снагама и резервама ради уношења панике и дезорганизације. За таква дејства посебно су погодни медији и новинари који ће у сарадњи са обавештајно-безбедносним структурама унети панику у непријатељске редове, што је опробана тактика која се у прошлости користила, а још обилатије се користи са развојем информационо-комуникационих и медијских система. „Новинарска професија је увек била погодна за обавештајно деловање јер се и сами представници медија по природи свога посла баве сакупљањем података, које кроз различите журналистичке форме пласирају у својим медијима” (Баровић, 2016:31).

Пропаганда је посебно била развијена на крају Првог светског рата, што је временски оквир који се посматра у овом раду. На почетку Великог рата пропаганда је била слаба на свим зараћеним странама, али како се војни сукоб продубљивао тако се ширио пропагандни капацитет зараћених држава. Најбољу ратну пропаганду у Првом светском рату имали су Британци, чија пропаганда ће касније послужити нацистима предвођеним Гебелсом као модел по којем су развили свој систем (Баровић, 2007).

„План Бадолђо”

Новостворена држава Јужних Словена – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца била је након уједињења изложена непријатељским и агресивним ставом Италије и Румуније, као и реваншистичким тежњама Аустрије, Мађарске и Бугарске. Најо-

зблијнији противник нове краљевине била је Краљевина Италија, која је војно, пропагандно и економски била вишеструко надмоћнија над државом, али и трупама војске Срба, Хрвата и Словенаца. Након Првог светског рата дошло је до наглог затезања односа између два суседа, који су погоршавани инсистирањем Италијана на дословном спровођењу Лондонског уговора. Томе се, пре свега на Мировној конференцији у Паризу, супротстављају САД, односно председник Вудро Вилсон. Историја италијанског случаја била је занимљива, зато што су Италијани усред рата променили страну, нашли се у улози победника и за ту услугу од сила Антанте тражили адекватну надокнаду. Наиме, пошто је 5. марта 1915. године обавестила савезнике да је спремна, уз извесне услове, да ступи у рат на њиховој страни, Италија је 9. марта поднела меморандум о својим захтевима. Након тајних преговора, 26. априла 1915. године, потписан је тзв. „Лондонски уговор“ између Велике Британије, Француске и Русије са једне стране и Италије са друге стране. Италијански територијални захтеви су задовољени углавном на рачун Хрвата и Словенаца по слову тог уговора. Затим је Италија, 3. маја, иступила из Тројног савеза, а 23. маја 1915. године објавила рат Аустроугарској и ушла у обимне војне операције (Група аутора, 1977: 149).

Италијани су своје територијалне претензије у Далмацији оправдали и великим жртвама које су поднели на олтар савезничке победе у рату. Током рата су укупни италијански губици износили 568.000 погинулих, док на војном плану за толику цену у људству није постигнут никакав резултат и поред огромних напора; мобилисано је 5.700.000 војника, велика флота и 8.000 артиљеријских оруђа (Група аутора, 1973: 698). Слабе војничке резултате (не)остварене у рату Италијани су желели да надокнаде у миру за дипломатским столом. У име савезника италијански генерали су 3. новембра 1918. године потписали примирје са Аустроугарском, чиме је савезничка команда симболично хтела да им се одужи за велике жртве које нису резултирале војним успесима. Предвиђена линија демаркације по далматинском приморју, од италијанске Врховне команде и њеног начелника генерала Диаза, није поштована, те су италијанске снаге прелазиле демаркациону линију и стално вршиле корекцију својих положаја. Те поступке правдали су немирима на демаркацији, присуством италијанског становништва, што су биле чињенице које је било тешко игнорисати.

Поред класичних војних припрема, спровођен је и специјално припремљен и разрађен италијански пропагандни „План Бадолђо“, који је 9. децембра 1918. године прихваћен као метод за постизање успеха без превише ратних напора. План је, као средство рушења новоуспостављене јужнословенске државе, предвидео пропагандно појачавање антагонизма два највећа народа (Срба и Хрвата) и то путем специјалних пропагандних метода, медијском пропагандом, ширењем дезинформација, полуистина и сл. Пројектовано је подгревање национализма, као и ширење верске нетрпељивости, пре свега у Босни и Херцеговини и то путем обучених пропагандиста, убачених агената и плаћених доушника.

Италијани су током припремања пропагандног „Плана Бадолђо“ правилно оценили како треба деловати у појединим деловима земље и где треба подстаћи поједине радикалне елементе, јер им је била позната ситуација на терену захваљујући разгранатој обавештајној мрежи која је на дневном нивоу имала податке о дешавањима у новоуспостављеној краљевини СХС. У Црној Гори су у оквиру припрема

придобијане присталице краљевске куће Петровића, док је по плану генерала Бадолђа у Словенији требало активирати католичко свештенство (које је имало огроман утицај на сељачке масе). Католички свештеници имали су значајну пропагандну улогу у виду разговора са људима и моћном средством пропаганде – проповеди-ма које су беспоговорно слушали богобојажљиви верници након црквене службе.

Италијанска пропагандно-медијска офанзива

Ради дестабилизације новоуспостављене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца предузете су озбиљне пропагандно-медијске припреме. Тако је италијанска Врховна команда предвидела ангажовање 200 агената и значајну суму од 150.000 лира за придобијање словеначке и хрватске штампе и подмићивања новинара који би писали наручене текстове. „План Бадолђо” је за штампу предвиђао важну улогу у реализацији читаве операције, јер се пропагандним деловањем могло постићи више ефекта без потребе за ангажовањем војних снага. Тим планом је предвиђено да се новинари потплаћују, али и ангажују они који имају угледа у јавности и афинитета за спровођење политике која се противила уједињењу. За присталице аустрофилске и антикарађорђевићевске оријентације предвиђено је 500.000 лира, док је за клерикалне кругове издвојено 300.000 до 500.000 лира, у зависности од потреба операције. Тај новац требало је употребити у пропаганде сврхе, а о детаљима плана Бјелајац пише: „Бадолђо је свој план базирао на неколико претпоставки: 'Отварати очи српским вођама пред опасношћу да Хрватска апсорбира Србију и остале Југословене'. Са друге стране сматрао је да треба охрабрити оне Хрвате 'који рађе сањају Велику Хрватску него Југославију', да осумњиче Србе као хегемонисте. За Бадолђа је религија била једина полуга за покретање те активности у Босну и Херцеговини, агитацијом међу заосталим масама на бази верске подељености” (Бјелајац, 1988: 177).

Уз пропагандну и медијску офанзиву коју су повели Италијани су предузели и низ агресивних војних мера на терену. Одмах по потписаном примирју, италијанске трупе су од 3. до 16. новембра 1918. године јаким снагама предузеле напредовање и запоселе: Трст, Горицу, Истру и терен до Крањске области. На Јадрану су посели: Опатију, Црес, Мали Лошињ, Крк, Задар, Ластово, Мљет, Хвар, Корчулу, Шибеник и појас од Карлобага до Трогира (Бјелајац, 1988: 181). Желели су да пре отпочињања преговора о миру заузму што боље позиције на терену, како би могли изнети своје преговарачке и дипломатске захтеве на мировној конференцији која се извесно очекивала.

Након првих запоседања демаркационе линије, италијанске трупе и официри су тврдили да долазе као пријатељи и савезници. Делили су локалном становништву своје новине и летке као класичан вид пропаганде, али и храну, лекове и давали разна обећања како би придобили локално становништво које је у знатном делу говорило италијански, посебно на острвима и приморском делу Далмације. Пошто се утврђују на обали и острвима, италијански команданти почели су да укидају локалне одборе Народног вијећа, забрањују политичку агитацију у корист уједињења, уводе цензуру поште и штампе и истичу италијанске заставе. Подгревана је и медијска кампања преко новина које су писале у духу „Плана Бадолђо”. Италијански званичници су истицали да је циљ упућивања војске, пре свега заштита италијан-

ског живља. Радикални поступци представљали су повреду потписаног примирја и наговештавали природу будуће политике.

Италијански војни гувернери и њима потчињене јединице започели су репресалије према цивилним властима и католичким свештеницима који су одбијали да служе мисе на италијанском језику, отворено говорили против Италије и захтевали повлачење њених снага. Пред суд у Задру изведен је жупник из Високог, Боне Кулишић, који је италијанском официру изјавио: „Ми признајемо и увек ћемо признавати да смо југославенски поданици, да је у Сплиту наша покрајинска влада и наш законити вођа Петар I” (Живојиновић, 1980:209). На надбискупској палати у Задру силом је истакнута италијанска застава, а са жупне цркве на Рабу скинута је југословенска тробојка. Католичким бискупима из Шибеника и Задра забрањено је да служе мисе захвалнице за уједињење. Жупнике са Раба, из Лукорана, Сутомишчице, Прека и још неких места италијански војници су ухапсили и у ланцима стражарно спровели у Задар. „Када ни то није донело жељени резултат, гувернер вицеадмирал Енрико Мило, наредио је да се непослушни свештеници депортују у Италију. Насилне мере нису промениле стање и расположење. Капетан Еторе Спортијело, командант Виса, отворено је признао да је „клер непријатељски настројен према нама (Италијанима)”; сличне извештаје слали су и команданти Хвара и других места (Живојиновић, 1980:209). Може се закључити да Италијани нису имали обзира ни према католичком клеру југословенске оријентације, које су интернирали и замењивали га својим војним свештеницима. У периоду до 18. децембра 1918. Италијани су искрцали јаке трупе у Шибенику и кренули према Книну и Дрнишу. Код рудника Сиверић, на прилазу Дрнишу, италијанској војсци (5–6.000 људи) отпор су пружиле малобројне српске трупе и наоружани мештани, али су многоструко јачи Италијани продрли у Дрниш 29. децембра, а у Книн 31. децембра 1918. године (Група аутора, 1973а:106).

Насупрот италијанских трупа стајале су јединице II српске армије, према Албанији – Југословенска дивизија, у Далмацији делови 13. и 14. пешадијског пука Тимочке дивизије. Пошто су Италијани упали у Дрниш и тиме прекорачили демаркациону линију, на то подручје су, ради заштите од даљих продора, упућене снаге 10. и 11. пешадијског пука Шумадијске дивизије. „Међутим, како су се заоштравала јадранско, корушко и друга питања на Мировној конференцији и у 'пракси', Италија ће све више испољавати директан и невиђен војни притисак... Покрети италијанских јединица били су у функцији извођења по указаној потреби, муњевитог и страховитог удара на југославенски фронт, уз заузимање знатног дијела територија” (Бјелајац, 1988: 184-185).

Тиме су снаге српске војске (касније нове војске Краљевине СХС) спречиле даљи продор италијанских јачих снага на територију која је припадала новој држави. И поред напрезања свеколиких снага према батаљонима војске Срба, Хрвата и Словенаца (у суштини, то је била српска војска) стајале су италијанске дивизије и бригаде, добро наоружане, са квалитетном опремом и одећом и обилном храном. Италија је имала максималну концентрацију трупа у Далмацији и Словенији маја 1919, када је само у Ријеци било 38.000 војника. Јула 1919. године за могућу демонстрацију или напад према Љубљани прикупљено је чак 150.000 италијанских војника у подручју Логатеца. Такође, појачане су и италијанске снаге у Далмацији које су порасле на 90.000 војника. То је довело Врховну команду у веома озбиљну и деликатну ситуацију, јер није имала веће снаге да се супротстави евентуалној агресiji.

Напетост појачавана пропагандним и медијским притиском по „Плану Бадолђо” расте, и то посебно након Д`Анунцијевог упада у Ријеку, 12. септембра 1919. и у Задар 14. новембра исте године. Габријеле Д`Анунцијо је уз прећутну подршку италијанске владе бучно најављивао проширење територијалних аспирација на Боку Которску, Сплит, Шибеник, па чак и Црну Гору. Децембра 1918. године на Цетињу је донета резолуција. „Резолуцијом је тражено да се Италија окане својих захтјева за рестаурирањем суверене (засебне!) Црне Горе и да уклони своје трупе из Боке и других територија тадашње, тек формиране државе СХС. Резолуцију су потписали: Андрија Радовић, Јанко Вукотић, др Лазо Томановић, Митар Мартиновић, Марко Радуловић, Љубомир Бакић, Ново Вугделић, Илија Зорић, Љубомир Гломазић и др Нешко Радовић. Дакле међу потписницима су била четири бивша председника црногорске владе”. (Мартиновић, 1996: 212).

Пошто је у Београд преко војних органа безбедности стигло обавештење о могућем нападу на Сплит, министар војни је 19. новембра 1919. године издао наредбу да се све трупе у Далмацији ставе под обједињену команду генерала Ђуре Ђокића. Трупе под његовом командом су појачане у артиљерији и пешадији, док су делови 13, 15. и 32. пешадијског пука прикупљени ближе демаркационој линији ради поседња поласних положаја. У Далмацију су хитно пребачени 7. и 9. пук из I армијске области, који су надљудским напрезањем са румунске границе усиљеним маршем преко Мостара упућени у Далмацију. Колике су напоре трпели српски војници у заштити територије Далмације, тј. данашње Хрватске, од Италије најбоље сведочи Бјелајац када пише: „Непосредно пред одлазак 7. пука из Мостара у састав Сплитских трупа, његов командант је учинио, 28. октобра (1919-В.Б.), представку својим претпостављенима, у којој је упозоравао да пук, у коме има више од 600 солунаца, који се и поред тешког стања код својих кућа, још нису пуштали на одсуства, непрестано иде са фронта на фронт” (Бјелајац, 1988:191).

Зона одговорности далматинских трупа простирала се од ушћа Неретве до тромеђе Босне, Хрватске и Далмације, а браниле су је: дрварске, сињске, клиске и сплитске трупе. Све ове јединице имале су само 2 до 3 батаљона и неколико митраљеза и топова. Средином априла 1920. године опасност од агресије је умањена, па је расформирана команда далматинских трупа и јединице су стављене на нижи ниво борбене готовости. Италијани су се одлучили да изврше дестабилизацију нове државе на њеним јужним границама, као и да помогну побуну на унутрашњем плану, у чему је пропаганда имала веома важну улогу, што су италијански команданти добро знали.

„План Бадолђо” и дешавања на граници са Албанијом

Сукоби на демаркационој линији (тек касније настаје граница) Краљевине СХС према Албанији почињу одмах након протеривања аустроугарске војске. Борбе се одвијају различитим интензитетом до краја 1921. године. Наведене сукобе (инциденте) можемо посматрати са истог аспекта, као и оне у приморским областима, јер су оба сектора поседали Италијани. „План Бадолђо” имао је значајну улогу и на граници са Албанијом, јер су сличне пропаганде мере коришћене и на том просто-

ру. Због природе терена и становништва, више се ишло на усмену пропаганду и ширење дезинформација у виду гласина, непроверених вести и сл. Сукоб интереса између нове југословенске државе и Италије избио је око заузимања Скадра у којој прве улазе јединице 2. југословенског пука српске војске. Та српска јединица, под командом потпуковника Ристића, ушла је у Скадар 30. октобра 1918. године (Опачић, 1984:370). Италијанска војска је, на основу међусавезничког уговора, окупира-ла Албанију са 45.000 војника сврстаних у 16. и 18. корпус, што су биле озбиљне снаге које су могле лако да дејствују офанзивно.

Италијански официри су са жељом да се предузму борбена дејства према Краљевини СХС, а да избегну сопствене губитке, организовали албанске регуларне трупе и добровољачку војску. Наведена формација бројала је 10.000 људи сврстаних у 12 самосталних батаљона под командом албанских и италијанских старешина¹. Пошто су утврдили свој положај у Албанији, Италијани су на основу „Плана Бадогољ” систематски бунили поједина албанска племена којима није било потребно пуно да се дигну на оружје. Подстицали су их на оружану акцију усмерену против Краљевине СХС, обећавајући им значајна средства и модерно оружје. Италијанска војска је концентрисала 7 до 8.000 војника у области демаркационе линије на потезу Клење, где су извршили више напада од 19. до 21. јуна 1919. године. На сектору према Црној Гори италијански агенти су путем пропагандног деловања и помогнути новцем подстакли на побуну албанска племена Хоти и Грудни. Они су се дигли на оружје и напредовали ка Подгорици, али су заустављени у тешким одбрамбеним борбама од 23. до 26. децембра 1919. године. У тим окршајима војска СХС имала је три мртва, 34 рањена и 240 заробљених, док су албански губици били 84 мртва и 217 заробљених (Винавер, 1968:134).

Дуж демаркационе линије било је сталних сукоба са мањим групама Албанаца који су вршили пљачкашке упаде и изазивали инциденте, интензивирани од јула 1920. године. Инспирисани, пропагандно индоктринирани у духу „Плана Бадогољ” и наоружани од стране Италијана, Албанци нападају мање јединице и објекте војске Краљевине СХС дуж реке Дрима, између градова Дебра и Пишкотеје. Озбиљан албански напад на правцу Пишкотеје уследио је 10/11. јула 1920, али га је војска СХС одлучно одбила. „Према југословенским подацима, албанска војска располагала је са 5.000 људи и још 2.500 Гега из северне Албаније (јуни 1920), али нешто касније, половином јула, рачуна снаге на 11.000”. (Тодоровић, 1980: 72).

Напади су и даље настављени, па су војне снаге Краљевине СХС приморане да се појачавају активирањем резервног састава. Министарство војно одобрило је команди III армијске области да, ради попуње и ојачања јединица, позове на војну везбу 8.000 обвезника. Поред делимичне мобилизације, војска СХС је организовала, снабдевала и плаћала албанске батаљоне Алита Љеша. Ова мера је била неопходна, јер су наведене формације (поред атрибута „југословенски плаћеници”) веома добро познавале терен и тактику герилско-пљачкашког типа, коју су примењивали и Албанци које су организовали Италијани. Плаћенички батаљони преузели су

¹ Када буде формално призната (17. децембра 1920), Албанија ће располагати истим регуларним снагама: три пешадијска пука, један жандармеријски пук, три батерије топова и три авиона (10.000 људи). „Ратник”, II, 1923, 114.

офанзиву на села Џемаило и Селиште, али су потиснути 10. августа 1920.² Средином августа исте године дошло је до најжешћих окршаја на албанском фронту. Албанске трупе извеле су жесток удар са 4.000 људи на линији реке Дрим (Бјелајац, 1988:201). Леви сектор одбране је пробијен, али се десни одржао упркос жестоком нападу. Команда III армије наредила је 16. пуку (стационираном у Нишу) да запоседне положаје на призренском одсеку. Истовремено је на угрожени подримски сектор из Вардарске дивизијске области упућено 3.200 војника. Напад Албанаца на град Дебар одбијен је 19. августа 1920. године, али су при том југословенске трупе тог месеца имале 700 људи избачених из строја (што говори о жестини борби). Командант подримских трупа постао је генерал Смиљанић, који је имао три одреда: Љумски, Дебарски и Голобрдски.

Захваљујући јакој италијанској пропаганди која је уз новац и оружје појачала борбеност албанских нерегуларних снага, интензитет борби се повећао. Трупе генерала Смиљанића почеле су контраофанзиву 28. августа 1920, када је у борбу убачено 20.000 војника, 120 топова, 200 митраљеза и 5-6 авиона. О обиму војног ангажовања Бјелајац пише: „У борбу су ишли (Албанци – В.Б.) по плану и правилно, што доказује да су имали официре. Арнаута од Бицана до Јабланице било је 3-4.000. Овај број повећан је Арнаутима мештанима на 8.000 до 10.000” (Бјелајац, 1988:201-202). Уз употребу релативно великих снага војске СХС, албанске трупе су потиснуте до демаркационе линије, где се, 20. септембра, војска зауставила. Албански плаћенички батаљони наставили су да гоне разбијеног непријатеља у дубину територије Албаније.

Италијанска медијска пропаганда о „врангеловцима”

Нови већи напад (поред скоро свакодневних инцидената) догодио се половином септембра 1921. године. Тада је 3.000 Албанаца напало положај војске Краљевине СХС под Клењом на реци Црни Дрим. Уз наведене масовне, добро организоване нападе, Албанци су користили и пропагандна средства у оквиру италијанског пропагандно-медијског плана, оптужујући војску и саму државу Краљевину СХС. „Током 1920 и 1921 упућиване су представке, писма, апели да се утиче на 'Србе' да престану са освајањем, предсједнику Француске Милрану, француском сенату као и друштву народа”. Тако албанска делегација у Паризу, 14. августа 1920, моли Милрана да посредује да се „српске трупе повуку иза границе 1913”. Било је то у тренутку пред сам напад албанских трупа на демаркациону линију. Кад су југословенске трупе почеле са успешним противнападом, Милран добија телеграм од Анастаса Пандела, председника албанске федерације (организација у иностранству – М.Б.): „Зауставите Србе. Њихова војска пали и уништава... Они напредују ка Тирани”. У исто време (16. септембра), француско министарство ратне морнарице добија извештај из Котора да се борбе на правцу Подгорице настављају и да Албанци продужавају своја напредовања (Бјелајац, 1988:203).

² Д. Тодоровић истиче да су напади поменутих батаљона изведени мимо знања команде III армијске области. Д. Тодоровић, наведено дело, 74.

На албанску пропагандну кампању у оквиру „Плана Бадолџо” надовезују се италијански листови који су истовремено тврдили да се у војсци СХС боре *врангеловци*³. Италијанска штампа бавила се заменом теза, односно организованом пропагандном кампањом која је мешала стварне и измишљене информације. Наиме, чињеница је да је у војску Краљевине СХС извршен пријем одређеног броја Руса антибољшевика у редове нове војске, али су они попуњавали мирне граничне секторе, односно снаге које нису покривале делове фронта. Граничне трупе попуњене *врангеловцима*, како су их италијански новинари звали (тј. „белим” Русима антибољшевицима), поседале су искључиво линију државне, већ утврђене границе (нпр. према Бугарској или Грчкој) и нису коришћене за борбене операције. Стога тврдња италијанских новинара да су *врангеловци* учествовали у борбама није тачна. Албански пропагандни извештаји да је војска чинила злочине нису истинити јер демаркациона линија није прелажена. Њу су прешли само албански плаћени батаљони, који су приликом гоњења на територији Албаније били под командом сопствених (албанских) старешина. „Али из ових извештаја видимо да су за ову акцију одређена само 'арнаутска одељења', а евентуална подршка митрагеских одељења регуларне војске могла је бити само 20-25 km од демаркације, и то далеко иза, на правцу одељења која су их гонила” (Бјелајац, 1988:206). Генерал Смиљанић је вишој команди послао обавештење да су албански одреди који се боре на југословенској страни доста нарасли, па их је тешко снабдевати и зато предлаже плаћање искључиво у новцу.

Закључак

Италијански пропагандни, медијски и војни „План Бадолџо” је добар пример како се пре скоро стотину година успешно користила пропаганда, као и медији ради изазивања криза, ратних сукоба, оружаних акција и сл. Италијанска врховна команда била је добро обавештена о озбиљним антагонизмима у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, те је желела да те сукобе вешто искористи у реализацији својих геополитичких циљева који се на крају рата нису остварили војним путем. Увидели су да је, осим класичних војних средстава (која су скупа и коштају људских живота) много ефикаснија пропагандна средства и коришћење штампе, односно ондашњих медија чији је циљ био распиривање мржње и покретање ратних дејства мањег интензитета (избегавало се покретање класичног рата, јер је и Италија била исцрпљена на крају Првог светског рата).

„План Бадолџо” био је један од првих смишљених акција пропагандно-медијског деловања чији циљ је био слабљење противника и дезинформисање становништва у ширем обиму на противничкој територији. Због тога је сам план и пројекат интересантан за изучавање са аспекта историје пропаганде, као систематски осмишљен и реализован пропагандно-медијски, али и војнообавештајни подухват сачунат на уништавање и разбијање Краљевине СХС која је од самог настанка била саздана на слабир темелјима које су љуљали антагонизми њених народа.

³ Називани су „врангеловци” по свом команданту генералу барону Петру Николајевичу Врангелу (1878–1928) који је био последњи командант Беле армије, односно антибољшевичких снага на југу Русије.

Са дуге стране, борба на албанском фронту, која се водила током 1920. и 1921. године, била је прави тест бојне готовости и спремности војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Јединице које су учествовале у одбрани државне територије чинили су контингенти регрута из Србије, Бачке, Босне, Хрватске, Македоније и Словеније. И поред борби високог интензитета, у којима су коришћени авиони и тешка артиљерија (хаубице од 100 mm и 120 mm), као и великих губитака (700 људи избачених из строја) војници су углавном били на висини задатка. Официри су већином били из старе српске војске, веома искусни и прекаљени у претходним ратовима, што је уносило сигурност код регрута и уливало им поверење у старешине и командни кадар. Може се закључити да су наведени сукоби на албанској демаркационој линији били уједно и најтеже операције нове војске у заштити државе од спољне агресије које су изводили Албанци (а организовали, координирали, те пропагандно-медијски и материјално-технички подржавали Италијани). Они су то чинили посредно преко својих трупа, стационираних у Албанији, али и непосредно преко официра распоређених у албанске јединице, које је формирао и обучавао пуковник италијанске војске Витали, који је организовао и пропагандни рад међу локалним становништвом.

„План Бадолџо” није дао резултате које су очекивали италијански команданти, али је био добра полазна основа за касније систематске мере које је предузимала фашистичка Италија, ради дестабилизације Југославије, која ће се касније углавном вршити преко усташког покрета. Из наведених разлога „План Бадолџо” био је значајан индикатор и пробни балон за реализовање пропаганде и медијског рата против јужнословенске краљевине, која је након многобројних унутрашњо-политичких ломова и проблема била лак плен за фашистичке силе које су је на крају и раскомадале у краткотрајном априлском рату 1941. године.

Литература и извори

[1] Баровић, Владимир (2007). Медији у Трећем рајху. Часопис *ЦМ*, број 5, Београд, децембар 2007, 119–132.

[2] Баровић, Владимир (2016). Улога новинара и медија у обавештајно-пропагандном ангажовању различитих група пред напад на Краљевину Југославију 1941. године. *Култура полуса*. Нови Сад–Београд, бр 29, година XIII, 2016. (31–44).

[3] Бјелајац, Миле (1988). *Војска Краљевине СХС 1918-1922*. Народна књига: Београд.

[4] Винавер, Вук (1968). Угрожавање Југославије 1919-1932, *Војноисторијски гласник*, број 1/1968, Београд, 127–151.

[5] Група аутора (1973) *Војна енциклопедија*, друго издање, књига III. Војноиздавачки завод: Београд.

[6] Група аутора (1973а) *Војна енциклопедија*, друго издање, књига IV. Војноиздавачки завод: Београд.

[7] Група аутора (1977) *Војна историја*, уџбеник за Војну академију. Војноиздавачки завод: Београд.

[8] Живојиновић, Драгољуб (1980). *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*. Нолит: Београд.

[9] Мартиновић, Митар (1996). *Ратне године 1912–1916*. Службени лист СРЈ: Београд.

[10] Опачић, Петар (1984). *Србија и Солунски фронт*. Књижевне новине: Београд.

[11] Тодоровић, Десанка (1980). *Југославија и балканске државе 1918–1923*, Институт за савремену историју, Народна књига: Београд, 1980.

НЕКА ОБЕЛЕЖЈА НЕПРИЈАТЕЉЕВЕ ПРОПАГАНДЕ ПРОТИВ СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ

Милан Мијалковски и Милош Аздејковић
Универзитет у Београду, Факултет безбедности

У раду је сажето размотрен, с једне стране, упоран и систематски покушај непријатеља да применом агресивне пропаганде против припадника српске војске на Солунском фронту (1916–1918) ослаби њихово уверење о перспективности борбе, могућности победе и ослобођењу окупиране отаџбине, Врховна команда српске војске успешно је регистровала циљеве и облике непријатељеве пропаганде, идентификовала њене посредне и непосредне носиоце и проценила могуће утицаје (штетне последице) на морал српске војске. Такође, Врховна команда ефикасно је предузела превентивно-реактивне мере и активности на спречавању и сузбијању ове пропаганде.

Кључне речи: *Велики рат, Краљевина Србија, пропаганда, непријатељ, непријатељева пропаганда, спречавање и сузбијање пропаганде*

Увод

У Првом светском светском рату 1914–1918. године Краљевина Србија била је на страни Антанте (Русије, Француске и Велике Британије) и постигла прву савезничку победу на Церу (1914) против аустроугарског агресора. Међутим, када су Аустроугарска, Немачка и Бугарска у октобру 1915. године заједно напали Србију, због неиспуњеног обећања Велике Британије и Француске да ће својим контингентом (Источна војска) интервенисати долином Вардара до Скопља, српска војска је принуђена да се у суровим зимским условима повлачи преко Албаније. Након те голготе и саботирања Италије да пребаци њене остатке (десетковане јединице) у Грчку, њих су француски бродови пребацили на Крф. Од тог тренутка (фебруар 1916), све до септембра 1918. године, српска војска, посебно након успостављања Солунског фронта (крајем новембра 1916), била је под непрестаном пропагандом непријатеља. Упркос размери и облику таквог систематског „несмртносног” напада, захваљујући ефикасном ангажовању система командовања српске војске, био је занемарљив утицај непријатељске пропаганде. Овај рад одсликава суров мозаик пропагандног рата против српске војске на Солунском фронту, који је добијен њеним непоколебљивим уверењем (врхунским моралом) о неминовној победи над непријатељем.

Одбрана од агресије, повлачење и успостављање Солунског фронта

Од 28. јула 1914. године Аустроугарска монархија и Краљевина Србија биле су у рату. Изјаловила се илузија Хабзбурга (осовине Беч–Берлин) о брзој окупацији и поковавању Србије након кратког рата. Србија се успешно одсудно бранила од свеобухватног оружаног напада Аустроугарске све до октобра 1915. године, када су је синхронизовано напали Аустроугарска, Немачка и Бугарска. Српска војска, повлачећи се пред вишеструко надмоћнијом агресорском војском, привремено се зауставила на Косову и Метохији. Наређењем Врховне команде О. Бр. 24942 од 25. новембра 1915, које је потписао војвода Радомир Путник, није прецизирано време (датум) повлачења, осим за Врховну команду: „Штаб Врховне команде креће се 26. ов. мца, у 9 часова за Скадар, правцем: Љум Кула-Спас-Пука-Скадар, где стиже 30. ов. мца”¹. Стога, на иницијативу војводе Живојина Мишића, команданта 1. армије, од 29. новембра до 2. децембра одржано је шест седница команданата армија и команданта Одбране Београда у Пећи. На шестој седници (2. децембра) одлучено је да повлачење почне 2. децембра 1915. године. Са војском се повлачио и народ – старци, жене, деца. Са очевима војницима пошли су и многи дечази. Повлачење је трајало до 16. јануара 1916. године.

Остало је непознато колико је војника, цивила и деце страдало током два месеца повлачења кроз Албанију. Укупни губици војске у борбама и повлачењу 1915. године процењују се на око 249.965. У исто време страдало је или нестало око 140.000 цивила². Сматра се да је само у повлачењу кроз Албанију српска војска изгубила око 143.000 бораца.

Пошто је Италија, из политичких разлога, саботирала пребацивање српске војске и цивила са албанске обале у Грчку, организацију евакуације је преузела француска морнарица³. Стога су први транспорти српских војника пребачени на грчка острва Крф и Видо у Јонском мору тек крајем јануара. Остаци српске војске превезени су на Крф између 18. јануара и 23. фебруара 1916. године, изузев 9.000 војника који су превезени у Бизерту и 13.068 војника који су до априла остали у области Валоне. Укупно је спасено 158.000. Евакуација је окончана 5. априла 1916. године⁴.

Процес реорганизације српске војске на Крфу завршен је 26. априла. Од људства 13 пешадијских дивизија образовано је шест нових дивизија истог позива. Према новој формацији српска војска имала је три армије, са по две пешадијске дивизије. Укупно бројно стање износило је 147.000 људи.

¹ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 13, Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице Краљевине Југославије, Београд, 1924, стр. 72-72. (даље у тексту: *Велики рат Србије*)

² Стојанчевић, В.: „Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време светског рата 1914-1918”, *Годишњак града Београда*, XXI, 1976, стр. 61-74.

³ Опачић, П.: „Српско-италијански војни односи у Првом светском рату”, *Историјски часопис*, 1983, XXIX-XXX, стр. 530-533.

⁴ Према подацима српске Врховне команде, из Св. Јована Медовског евакуисано је 8.000 војника и 3.500 цивила, из Драча 95.000, из Валоне 51.564 војника.

Превоз српске војске с Крфа у Солун почео је 12. априла са пет помоћних ратних и 45 транспортних савезничких бродова и, углавном, завршен је до краја маја. У исто време у Солун су стигле и јединице које су биле на опоравку у Тунису. Коначан договор представника француске и српске владе о добијању засебног дела фронта у зони западно од Вардара, на којем ће бити ангажоване српске јединице, постигнут је јуна 1916. године. У рејонима размештаја на Халкидику припадници јединица примили су ново оружје, оспособљени су да рукују њиме и изводили су вежбе.

Стратегијски развој савезничких снага на Солунском фронту вршен је постепено у периоду мај–јун 1916. године. После завршеног стратегијског развоја (око 400.000 војника, од којих је српска војска имала 152.000), образована је непрекидна линија Солунског фронта дуга 450 километара – од Орфанског залива (источно од Халкидика) до обале Јонског мора северно од Валоне на западу. Главни командант савезничких армија био је француски генерал Сарај.

Српска војска посела је додељени део фронта у другој половини јула – од Вардара до Пелагоније на грчко-српској граници, у борбеном распореду: Прва армија од Вардара до Кожуфа, Друга армија од Кожуфа преко Ветерника и Доброг поља до Кајмакчалана и Трећа армија од Кајмакчалана до пута Баница–Лерин, а Добровољачки одред, јачине око 1.500 људи, контролисао је правце који из Битоља воде ка Лерину и Корчи. Десни сусед српске војске била је прва група дивизија генерала Аслема, а леви сусед италијански експедициони корпус.

Због изненадног напада Бугара, савезничка офанзива на Солунском фронту почела је 12. септембра и трајала је до краја децембра 1916. године. У четворомесечним жестокиим нападима и противнападима српска војска је три пута пробијала фронт бугарских трупа, али због неактивности савезничких трупа које су јој садејствовале постигнути успех није адекватно искоришћен. Српска војска је 14. септембра разбила бугарску војску код Горничева и натерала је на повлачење, 30. септембра Дринска дивизија заузела је Кајмакчалан и тиме означила улазак на српску територију, а 19. новембра ослободила је Битољ.⁵

У току поменути троимесечне офанзиве српска војска је напредовала на фронту ширине и дубине око 40 километара и ослободила део територије Србије, али је успех платила великим губицима – 1.209 официра и 32.380 подофицира и војника.⁶

Од 19. новембра 1916. до 14. септембра 1918. године, када су завршене припреме за пробој Солунског фронта, трајала је рововска борба. Њен важан садржај представљало је чување и јачање морала припадника српске војске, који је непријатељ покушавао да уруши предузимањем разноврсних пропагандних делатности. Реч је о периоду после ослобођења Битоља⁷ и избијања на десну обалу Црне реке; настаје рововска борба, пробој Солунског фронта, гоњење непријатеља и ослобођење отаџбине од окупатора.

⁵ Трифуновић, И.Ж.: *Крв четника*, изд. Сениша Антонијевић, Врање, 2014, стр. 155.

⁶ Митровић, А.: *Србија у Првом светском рату*, Службени гласник, Београд, 2014, стр. 283.

⁷ Интересантно је напоменути да је 19. новембра 1912. године Прва српска армија ослободила Битољ од петовековне турске окупације под командом престолонаследника Александра Карађорђевића, да је 19. новембра 1916. године, одступајући пред надмоћнијим снагама агресора (Аустроугарска, Немачка и Бугарска), српска војска напустила Битољ, а тачно годину дана касније ослободила га од аустројског, немачког и бугарског окупатора.

Нормативне претпоставке за сузбијање непријатељеве пропаганде у српској војсци на Солунском фронту

Реорганизација, преоружање и обука Српске војске на Крфу, на основу „Упута за извођење нове формације српске војске”, од 19. фебруара 1916. године, поред осталог, допринела је њеном успешном офанзивном деловању у зони додељеног фронта и ослобођења Битоља, 19. новембра 1916. године, које је *веома позитивно утицало на оснаживање морала њених припадника у наредном периоду*. То потврђује садржај *Заповести* Бр 13 команданта савезничких снага ђенерала Сараја за 21. новембар 1916. године, у којем констатује: „Битољ је у рукама савезника... Срби, ви сте први отворили пут, ви сте први најзад видели наше непријатеље у бегству и ваши непрекидни напори довели су до пада Битоља. Руси... Британска војска... Талијани... Французи, поносит сам што сам на вашем челу...”⁸

У вези са планским и организованим сузбијањем непријатељеве пропаганде, посебан значај има *Наређење Врховне команде српске војске*, О. Бр. 66030 од 13. фебруара 1916. године, о реорганизацији Војне обавештајне службе. Тим наређењем, за шефа Обавештајног одсека оперативног одељења Врховне команде постављен је ђенералштабни потпуковник Данило Калафатовић.

У наређењу Врховне команде О. Бр. 28428 од 12 марта 1916. године⁹ команданту Прве, Друге и Треће армије, маршалу Двора и министру војном, нормативно је регулисан рад Војнообавештајне службе српске војске.

У уводном делу *Наређења* упозорава се на опасност од *непријатељеве пропаганде*, односно каже: „Да би се за време бављења наше армије на Крфу одржао потребан ред и поредак, а нарочито да би се спречио улазак сумњивих људи на Крф и одлазак ових појединим јединицама у логоре ради агитације против наших и савезничких интереса; ради протурања лажних вести, које убијају веру у победу нашег и савезничког оружја; ради наговарања нашег људства на бегство и т.д. наређујем...”

На операционализованост упозорења у наређењу кроз конкретне задатке Војнообавештајној служби, ради онемогућавања носилаца непријатељеве пропаганде на припаднике српске војске, указују следећи ставови: „Тачка 1. Да се организује и допуни до сада постојећа полицијска служба и то како у вароши и пристаништу Крфа тако и код армија – по логорима; Тачка 3. Дужности полицијске секције при обавештајном одсеку Врховне команде биће:... б) Спречавање уласка на Крф и одласка са овог непријатељским агентима...; в) Мотрење над кретањем свих сумњивих лица, која протурају код војника лажне и узбудљиве гласове, која врше агитацију против наших интереса, која убијају веру у победу нашег и савезничког оружја, која наговарају наше војнике на бегство и т. д. Хватање таквих лица и предавање истих команданту места ради даљег рада после потребног ислеђивања; г) Хватање наших војних бегунаца, подстрекача и помагача и предавања истих команди места;... ђ) Будно мотрење на конзулате наших непријатеља и на евентуалан одлазак наших људи у исте;... з) Преко својих људи, као и преко овдашњих гласача пушта све оне гласове, који би обмањивали непријатеља...”

⁸ Велики рат Србије, књига 20, стр. 1069.

⁹ Велики рат Србије, књига 15, стр. 88-93.

За непосредне носиоце поменутих послова биле су задужене обавештајне секције при Оперативном одељењу штабова армија и дивизија (јачина 12 људи). Иначе, састав *Обавештајне секције* армијског и дивизијског штаба био је идентичан. Чинили су их: шеф секције, виши или нижи официр, полицијски чиновник, жандарми (6), повереници сталних и покретних (2), повереници добровољних (-) и велосипедисти (2).

У складу са поменутом нормативом, Војном обавештајном службом на Крфу, на фронту и на ослобођеној територији, руководио је Обавештајни одсек оперативног одељења Врховне команде под којим је била и Полицијска секција за дефанзивну обавештајну службу, односно контраобавештајна служба (њен важан задатак односио се на сузбијање непријатељеве пропаганде) и Ратни прес-биро.¹⁰ Обавештајни и полицијски органи на терену били су у штабовима команди армија и дивизија, а у пуковима те послове су обављали ађутанти.

Тим комплексним наређењем Врховна команда је квалитетно правно уредила *контраобавештајну заштиту српске војске* на Солунском фронту, *чија је важна компонента била сузбијање непријатељеве пропаганде*. Међутим, резултати контраобавештајаца у откривању облика испољавања и ниво утицаја непријатељеве пропаганде на морал припадника српске војске, линијом командовања, оптимално су коришћени за њено сузбијање.

Последица непријатељеве пропаганде упркос упозорења Врховне командне српске војске

Расположива сазнања о циљевима и лукавим методима непријатељевих пропагандних делатности ради подривања и урушавања морала припадника српске војске која се налазила на туђој (грчкој) територији, јасно и упозоравајуће су формулисана и у наређењу Врховне команде српске војске, О. Бр. 28428 од 12. марта 1916. године.¹¹ Пре свега, систем командовања је задужен да енергично спречава све врсте непријатељевог утицаја на српске војнике, с једне стране, правовременим и истинитим информисањем о ситуацији на фронту и у окупираној отаџбини и, са друге стране, предузимањем ригорозних казних мера против оних који на било који начин подлегну непријатељевој пропаганди. Упркос томе, неки трагични случајеви на терену упозоравали су да пропагандна превентива још није на потребном нивоу. Зато је Врховна команда још енергичније захтевала доследно поштовање наређених мера и осмишљавала нове мере и активности. У том смислу, детаљно је анализирала последице непријатељеве пропаганде и правовремено информисала потчињене.

Тако, на пример, у наредби Врховне командне, О. Бр. 588 за 19. мај 1916. године, команданту Прве, Друге и Треће армије, команданту Коњичке дивизије и Добровољачком одреду, поред осталог, каже се: „8. маја нађена су северно од Водена у планини, у близини границе, два убијена српска војника. Лешеви њихови били су страховито унакажени... Учињеном истрагом нису се могла сазнати имена ових војника, али је се мо-

¹⁰ На челу Обавештајног одсека били су пуковник Данило Калафатовић, пуковник Михајло Јовановић и пуковник Милош Јовановић. Начелник Полицијске управе био је Коста Туцаковић, а Ратног прес-бироа Слободан Јовановић, а касније професор Шарчевић.

¹¹ *Велики рат Србије*, књига 15, стр. 88-92.

гло утврдити, да су они виђени у Водену у друштву неких сумњивих људи, вероватно бугарских комита, са којима су отишли у правцу границе. Ови су их сумњиви људи затим завели у планину и потом их на најсвирепији и најварварскији начин побили, опљачкали их и унакажене лешеве оставили у планини. Ова два несрећна српска војника, постигла је овако жалосна судбина, њиховом сопственом кривицом. Преварени од стране непријатељских агената, они су напустили своју Команду, своју заставу, своју браћу и другове и пошли да се предају непријатељу, полакомљени његовим лажним обећањима... Скрећем пажњу свима командантима, официрима и војницима да строго мотре на непријатељске агенте, који међу наше, наивне и доброћудне војнике протурају лажне гласове и наводе их на напуштање команде. Овакве агенте одмах похватати и поступити са њима као и са осталим непријатељским шпијунима..."¹²

Ради оптималног спречавања сличних трагичних случајева, као и сузбијања непријатељеве класичне шпијунаже према српској војсци, Врховна команда је наређењем, О. Бр. 640 од 22. маја 1916. године,¹³ упућеном свим командантима, начелницима одељења и команданту места Солун, наложила: „Доласком на Халкидик наша се војска налази у војној зони, са које ће имати да почну њене операције...". Такође, наложено је да се у слободним часовима војници могу удаљавати из логора само по одобрењу командира, да страже онемогуће улазак у биваке грађанским лицима и војницима из других бивака, да на кретање мештана нарочиту пажњу обратe армијске и дивизијске обавештајне секције и да се *благовремено открије и онемогући сваки непријатељев утицај*, који би он могао да оствари преко мештана и шпијуна.

Нижи нивои командовања су у својим наређењима операционализовали садржај наређења Врховне команде о сузбијању непријатељског утицаја. Тако, на пример, командант Друге армије у свом наређењу, О. Бр. 654 од 15 јула 1916. године, командантима Шумадијске и Тимочке дивизије наређује „да се стражарским низом савршено затвори пролаз између наших трупа и положаја противника", затим да се мештани споља пропуштају, али да се спроводе као што је прописано Ратном службом за сумњива лица. Каже се, такође: „скренути пажњу војницима на подлачку и варалачку природу Бугара, који употребљавају сва средства, да преваре и обману, служећи се одећом пастира, сељака, свештеника па чак и женским оделом, и на њихов кукавичлук, кад наиђу на јачи и озбиљнији отпор".¹⁴

Таквим радом систематски је појачаван безбедносни рефлекс војника српске војске. Међутим, утицај непријатељске пропаганде није у потпуности сузбијан, поред осталог и зато што је непријатељ стално агресивно примењивао нове облике, методе и средства, што потврђују релевантне чињенице.

„На основу исказа пребеглих бугарских војника сазнао сам да су они (пребези) пре извршеног дезертерства у више наврата долазили у ровове код наших војника и да су им наши војници давали хлеба, меса, дувана, а бугарски војници су им причали какво је стање у Србији и позивали их на предају... Руковођен таквим сазнањима, наредио сам истрагу, током које сам сазнао нове информације – да се између наших и бугарских војника на местима где су ровови близу, воде разговори у којима Бугари го-

¹² Исто, стр. 330.

¹³ Исто, стр. 332-336.

¹⁴ Велики рат Србије, књига 16, стр. 138-139.

воре нашим војницима, како је у Србији сад мед и млеко, како су наши заробљени војници пуштени кућама, као и то да бугарски војници дотурају нашим њихове новине, билтене, писма од наших заробљених војника, све са циљем да ослабе и униште морал, веру и наду наших војника и да их наведу на бегство”¹⁵, пише у извештају команданта Шумадијске дивизије, О. Бр. 2394 од 10. новембра 1916. године, упућеном команданту Прве армије, који је затим прослеђен Врховној команди српске војске.

Реагујући на регистровано неопрезно понашање војника, командант Шумадијске дивизије, на предлог шефа Обавештајне секције дивизијског штаба, издао је наређење чију суштину одражавају одредбе: „1. Да се на леп и поучан начин објасни војницима каква несрећа и каква срамота чека нашу државу, наш народ и нашу војску ако наши војници почну да беже непријатељу. Јер ако то буде, ко ће остати да ослободи нашу поробљену Отаџбину; 2. Да се на потпуно јасан начин саопшти војницима каквој се опасности и несрећи излажу они и њихове породице, који пребегну непријатељу. Нека им се саопшти, да ће такви по нашем повратку у Отаџбину бити као издајнице и изроди стрељани; 3. Да се по сваку цену спречи овакав недозвољен саобраћај са непријатељем, какав се био појавио на неким местима. Ако се са наше стране има водити какав разговор са непријатељем или употребљавати каква средства, да се он на бегство навуче, то се има радити искључиво под непосредном контролом официра; 4. Да се новине, билтени и писма, који нам Бугари остављају на извесним, махом познатим местима покупе од стране официра и да уколико је год могуће више спречи, да војници те ствари не читају; 5. Да се војницима објасни, да је ординарна и нарочито удешена лаж, да су наши војници раније заробљени сада код њихових кућа. Баш напротив, они се муче и злопате у ропству горе него ико њихов”.

Пропагандно деловање непријатеља је откривено и у заробљеничком логору у Солуну¹⁶, па је врховна команда издала наређење О. Бр. 9006 од 17. децембра 1916. године командантима Прве, Друге и Треће армије и начелнику Саобраћајног одељења, у којем је захтевала да „издају наређење да се спречи сваки додир наших војника са заробљеницима, да се спречи свака интимност наших стража које их чувају и да са њима у опште могу говорити само лица која имају службена посла”.

Облици и утицај непријатељеве пропаганде на морал српске војске у рововском рату на Солунском фронту 1917. године

Као и 1916. године, сталан проблем на линији борбеног додира представљао је покушај бугарских војника да пропагандно (жива реч, леци, памфлети, писма...) утичу на наше војнике, слабећи њихово уверење у победу и ослобођење отаџбине

¹⁵ *Велики рат Србије*, књига 20, стр. 314.

¹⁶ „Бугарски заробљеници, у провидном циљу да би своју судбину олакшали, стално причају нашим војницима са којима у додир дођу како и Бугари лепо поступају са заробљеницима Србима, како су видели наше заробљенике у добром стању, како се заробљеници пуштају да иду кући на неко време, па се и доцније из логора пуштају с времена на време на одсуство својим кућама. Иако нема изгледа да бугарски заробљеници ово говоре по неком наређењу, ипак они оваквим својим причањима врше јаку пропаганду за пребегавање код наших војника, жудних за својим домовима”. – *Велики рат Србије*, књига 20, стр. 1051.

од окупатора. Обавештајни одсек Врховне команде и обавештајна секција армијског и дивизијског штаба самостално и путем система командовања српске војске чинили су велике напоре да ефикасно заштите њене припаднике од тог облика непријатељског деловања. Навођење конкретних чињеница о пропагандним делатностима непријатеља представља погодан начин да се сагледају обим, садржај и друге појединости о том веома опасном „несмртоносном” облику напада непријатеља на српску војску на Солунском фронту. Такво сучељавање регистровано је у документима српске војске са Солунског фронта, а скроман извод који наводимо ипак омогућава да се схвати суштина проблема.¹⁷

Два наређења Врховне командне српске војске у јануару 1917. године директно су се односила на сузбијање непријатељске пропаганде. У првом наређењу (О. Бр. 10149 од 15. јануара) скреће се пажња командантима армија на недозвољено општење наших војника са непријатељским и упозорава на могуће опасности такве комуникације: „...На неким деловима фронта између наших и непријатељских војника успоставља се прећутно примирје, прекида се свако узнемиравање узајамно – и војници обеју страна, тако рећи, слободно врше своје послове у утврђивању, довлачењу материјала итд.”¹⁸ У другом наређењу (О. Бр. 10354 од 20. јануара) наводи се: „Немајући успеха у отвореној борби са нама, непријатељ се користи свима средствима, да би поколебао морал наших трупа и да би код војника уништио наду у победу, а са тим и вољу за даљу борбу. Једно од моћних средстава у овом погледу, јесу лажне вести, које непријатељ на разне начине дотура до наших војника, и у којима представља у најлепшим бојама стање наших породица у Србији, као и стање наших заробљеника...”¹⁹

Важну улогу у разоткривању појединих носилаца и облика непријатељске пропаганде усмерене ка српској војсци на Солунском фронту имало је Министарство унутрашњих дела (МУД) Краљевине Србије. То се, на пример, констатује у извештају, О. Бр. 10814 од 3. фебруара 1917. године, који је Врховна команда доставила командантима Прве, Друге и Треће армије, заснованом на оперативним подацима МУД-а.²⁰ У њему се наводи да постоје сазнања о томе да су нека лица из Србије, по упутству аустро-немачких власти, долазила на фронт код Битоља и ту остварила контакт са нашим официрима, убеђујући их да се више не боре већ да се предају, јер је у Србији лепо под аустројском управом. Говорили су им да, када се предају, неће трпети последице, већ ће, напротив, од власти у Србији бити лепо дочекани и примљени. Као потврду томе, министар унутрашњих дела написао је да му је саопштено да је на наш, односно и бугарско-немачки фронт, скоро долазио Никола Сарачевић из Љутовнице, среза Таковског, који је у српској војсци био резервни капетан и командант батаљона III позива. Сарачевић је због злоупотреба осуђен од наших власти на заточење, од којег је ослобођен приликом евакуације. Остао је у Србији и радио код окупатора у Команди места Г. Милановац, а на фронту се са-

¹⁷ Мијалковски, М. и др.: *Обавештајна служба Краљевине Србије у Великом рату (1914–1918)*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2015, стр. 212.

¹⁸ *Велики рат Србије*, књига 21, стр. 196.

¹⁹ *Исто*, стр. 288.

²⁰ *Исто*, стр. 317-319.

стајао са својим сином Раденком, ђаком наредником у 10. пешадијском пуку. Такође, наведено је да је Раденко примио две дописне карте од свога оца Николе,²¹ те да су, осим Сарачевића, из Србије на тај део фронта долазили и рођаци резервног капетана Андрије Оташевића (Милан и Милорад Оташевић). Они су ширили лажне вести и доносили писма неким војницима.

Постојало је много разлога за забринутост због могућег штетног утицаја непријатељеве пропаганде на српску војску. То потврђује и наређење (поновно упозорење) Врховне команде, О. Бр. 15410 од 14. јуна 1917. године: „Појава преношења лажних гласова узела је толико маха у последње време, да је постала највећа опасност за ред, дисциплину и морал у војсци. Ове појаве има више или мање свуда, али се она највише развија и шири у позадини, а поглавито у Солуну, одакле се преноси и на фронт. Њихов је утицај у толикој мери кужан, да никаква организација непријатељска не би могла њему донети више користи и нама више штете...”²²

Карактеристични начини испољавања непријатељеве пропагандне делатности разоткривају њену сврху и суштину, али показују и колико је она била опасна по укупно стање наше војске.

„Командант 8. пешад. пука известио о појави српско-хрватских трупа код непријатеља, који непрестано и дању и ноћу, чистим српским језиком, позивају наше војнике на предају, да би се овај рат што пре окончао”, наводи командант Прве армије у извештају Врховној команди, О. Бр. 10915 од 1. септембра 1917. године²³.

Сличног је садржаја и извештај команданта Друге армије: „1. септембра констатована је појава Одељења хрватских трупа на фронту према Кравици, где је непријатељ још 29. августа обесио о једно дрво један свежањ хартије, у коме је било агитационих писама упућених нашим војницима 1. чете 3. батаљона 22. пеш. пука, од стране одбеглог каплара исте чете Апостола Витковића, других писама и карата упућених нашим војницима и њиховим фамилијама, 2 броја недељног листа 'Београдских новина' за српског сељака од 19. августа и три непријатељска позива нашим војницима писана хрватским дијалектом са српским и хрватским писменима, којима позивају наша два војника на разговор...”²⁴

Реч је о једном регистрованом облику непријатељеве пропаганде у рововском рату, иначе веома опасном садржају у сваком ратном сукобу. У најширем смислу речи под *пропагандом* (од лат. *propagare* – ширење утицаја) подразумева се „организована и смишљена активност и техника спровођења ширења мишљења, идеја и расположења да би их људи усвојили и убудуће поступали у складу са њима”.²⁵ У ужем смислу речи *пропаганда* је планска и организована ангажованост одређеног *сувереног или несувереног субјекта* коју предузима с циљем да утиче на став одабране циљне гру-

²¹ Једна карта била је упућена њему, а друга Андрији Оташевићу, резервном пешадијском капетану. У Раденковој карти писало је отприлике: „Нађи Драгомира Митровића и Љубомира Митровића и кажи им, нека се не брину”, а на карти упућена Андрији: „Драги Андрија! Поступи онако, како смо раније говорили. Ствар сам свршио за вас, као и за себе и имај уверење, да те лепша слава чека, него под ранијим лоповима. Говори војсци и твојим поверљивим друговима официрима, да се не боре, него да се предају. Пази се, Твој Никола Сарачевић”.

²² *Велики рат Србије*, књига 23, стр. 204.

²³ *Велики рат Србије*, књига 24, стр. 24, 64.

²⁴ *Исто*, стр. 98-99.

²⁵ Ђорђевић, О.: *Лексикон безбедности*, Партизанска књига, Београд, 1986, стр. 301.

пе (персонална друштвена група) о неком или више проблема, питања или појава, односно обезбеди њену активну подршку за решавање одређеног питања у складу са својим тренутним или дугорочним интересима. *Психолошки основ* сваке пропагандне поруке је сугестибилност, тј. подложност онога којем је порука намењена да је прихвати као вероватну. Да би се та вероватноћа повећала, носилац (пропагандист) мора добро познавати супротну страну (циљну групу у њој) према којој делује. У ствари, мора у детаље познавати све појединости о начину живота, уверења и ставова припадника циљне групе. Дакле, сврха пропаганде јесте да се утиче на друге људе.

Осим поменутог облика непријатељске пропаганде, регистровани су и многи други облици пропаганде ради урушавања морала српске војске. Међутим, захваљујући адекватном реаговању командовања, био је занемарљив њен штетан утицај. То је био суптилан и динамичан процес, чији су резултати у многим случајевима имали скоро исти ефекат као заштита наших војника од ватреног дејства непријатеља.

Добацавање пропагандног материјала испред или у ровове наших војника, затим случајеви регистрованог непосредног општења и сличних метода, представљали су смишљени покушај непријатеља да негативно утиче на морал наших војника. На то указује узорак таквог пропагандног материјала:

„...Бугари су 7. октобра бацили проглас помоћу бомбе рововског оруђа, на Трстеничкој коси: СРБИ, За нову ли вас офанзиву спремају? Па зар опет дође ред на вас? Зар се нисте уверили да залуд лупате главу о басамак... Ваши савезници почињу губити веру, да ће кад год доживети дане победе. Лажу вас, да се Немачка једва држи... Ваша је отаџбина далеко од вас, ваше жене и ваша деца узалуд вас чекају. Бугари неће дозволити упропашћење српске нације, они је сажаљевају... А да би сте се још боље уверили у нашу искреност, дајте нам писма да пошаљемо вашим кућама и да вам одговоре повратимо. *Бугари*”,²⁶ констатује се у извештају Врховне команде, О. Бр. 19090 од 15. октобра 1917. године, послат корисницима информација – првом ађутанту престолонаследника и министру војном.

Командант Друге армије упутио је Врховној команди акт О. Бр. 13596 од 19. октобра: „Шаљем 2 цедуље, које су 12. ов. мца нађене приликом намештања жице испред рова 1. чете 2. батаљона 12. пука, а које су бацили непријатељски војници помоћу камена. 1-ва цедуља гласи: БРАЋО СРБИ, Зашто пуцате? Немојте пуцати него дођите да се сакупимо те да се споразумемо за ту последњу работу, коју смо јавили. Доста смо овде таманили себе и губили време. Ако чекамо ми од наших управника и ви од ваших, овоме неће бити краја скоро, него ми овде да се споразумемо међу собом. Браћо, одговорите одмах још овог часа...”²⁷ О новом случају известио је 5. новембра 1917. године: „Вечерас, после 17. час., један Бугарин (но по говору изгледа да је Србин или Хрват) викао је наше војнике: Еј Србине изађи, да ти кажем шта има новог. Германи су заробили 200.000 Талијана и Француза, пре три дана, дођи да ти дам новине. Викао је из магле и ако су наши пуцали, он се подуже драо... Говорио је још у том смислу како не треба да се бијемо... Његов говор код војника изазива противно дејство, јер то сматрају као мамац за предају”, известио је командир 3. чете 2. батаљона 10. пука.²⁸

²⁶ *Велики рат Србије*, књига 24, стр. 284-285.

²⁷ *Исто*, стр. 312.

²⁸ *Исто*, стр. 377.

Оправдано наглашена систематска заокупљеност командовања сузбијањем утицаја непријатељеве пропаганде

Основни носиоци уобичајене процедуре у вези са заштитом припадника српске војске од непријатељске пропаганде били су припадници обавештајних секција армијских и дивизијских штабова, који су вршили прелиминарну анализу опасности, предузимали мере из своје надлежности и предлагали командовању предузимање општите мера заштите, а у Врховној команди тај задатак је реализовао Обавештајни одсек оперативног одељења. Преглед садржаја наређења командовања, које се односи на спречавање и сузбијање непријатељеве пропаганде одражава типично контраобавештајно фокусирање на тај проблем. Док су обавештајни органи предузимали обавештајно-оперативне мере, у упутствима и наређењима командовања прецизиране су мере и активности за целокупан војнички састав, а посебно је наглашено да се свако општење наших војника са непријатељским најстроже забрани. Тако се каже да се на непријатеља мотри и дејствује ватром, чим се појави у домањају оружја; општење са непријатељем може се обављати само преко опуномоћених и легитимисаних парламентарара и на начин како је то прописано Ратном службом и у складу са одредбама Хашке конвенције. Општење, односно преговоре са непријатељем, сем Врховне команде, могу водити још: команданти армија... команданти делова војске које самостално одвојено оперишу и, најзад, сви они команданти које Врховна команда у посебним приликама нарочито овласти. Поред тога, наглашава се да се треба добро чувати обмане, коју непријатељ може покушати посредством изаслатих преговарача и да команданти армија треба да обезбеде да њихови потчињени „по истом безусловно у свему поступају и о пријему наређења одговоре“.²⁹

Такође, захтевано је да војнике треба уверити да се писма и извештаји заробљеника, које непријатељи дотурају нашим војницима, пишу под претњом и по нарочитим упутствима непријатељских старешина како би се навели на зло (бекство), те да представе непријатеља онаквим какав је у ствари – подао, подмукао и готов да уништи наше племе, што се „најбоље види из исказа наших војника, који су успели да нам добегну ропства, као и грађана разних неутралних држава, који су били по земљама наших непријатеља...“.³⁰ Инсистирало је да се војник убеди да ће да види своју фамилију онда „кад буде са својим старешинама и својим друговима победоносно ушао у своју домовину“. Стога су наши војници који су побегли из непријатељских заробљеничких логора провођени кроз што већи број јединица. Као поуздан извор података за супротстављање непријатељевој пропаганди сугерисан је *Ратни дневник* који издаје Врховна команда и безусловно захтевано да се брижљиво организованим и најенергичнијим мерама сузбија проношење штетних вести, а „састанке и разговоре са непријатељем апсолутно онемогућавати и најстрожије кажњавати“.³¹

²⁹ Наредба Врховне команде О. Бр. 10149 од 15. јануара 1917. године. – *Велики рат Србије*, књига 21, стр. 196-198.

³⁰ Наредба Врховне команде О. Бр. 10354 од 20. јануара 1917. године. – *Исто*, стр. 248-250.

³¹ Наредба Врховне команде О. Бр. 14933 од 30. маја 1917. године. – *Велики рат Србије*, књига 23, стр. 72-74.

Наређено је да старешине, полицијски органи, па и сами војници обратe пажњу на сва лица, како војна, тако и цивилна, која протурају лажне вести и онеспокојавајуће гласове, који руше поверење војника према претпостављеним старешинама; која уопште неоснованим критикама рада нашег и наших савезника слабе веру наших војника у крајњу победу; која својим неумесним третирањем војних питања откривају поједине војничке тајне или теже да их сазнају итд. Наређење се завршава безусловним захтевом да „према сваком таквом лицу без разлике н чина и положаја, надлежни одмах предузме најстрожије законске мере и *Наредбу* саопшти на потпис свима официрима и чиновницима”.³²

Иако су на Солунском фронту регистрована само појединачна бекства из Српске војске³³ под утицајем непријатељеве пропаганде, сматрало се да је то најопаснији облик угрожавања њене безбедности изнутра. Због тога је министар војни Уставом (чл. 34 и 40) овлашћен да Народној скупштини поднесе предлог закона о изузетном поступању са војним бегунцима из рата 1914, 1915. и 1916. године. Предлог је поднет и усвојен 31. августа 1916. године (садржао је укупно 27 чланова), а за његово извршење издато је наређење ФЂО, Бр. 38519 од 13. новембра 1916. године.³⁴

Ради одвраћања потенцијалних бегунаца од извршења бекства и санкционисања оних који су извршили бекство, издато је посебно наређење командантима Прве и Друге армије (Трећа армија је због великих губитака у људству расформирана, а њено људство распоређено у Прву и Другу армију). Оно је израђено након консултација Владе и Врховне команде, а његове одредбе гласе: „а) да сваком војнику, који буде одбегао непријатељу са бојишта, Преки суд изриче смртну казну, без икаквог формалног суђења и без обзира на то, што кривац није присутан; б) да се ова казна извршује одмах, чим се бегунац ухвати, па било за време операција, или доцније по повратку у Србију; в) да ови бегунци не могу добити помиловање; г) цело имање осуђеног бегунца да се конфискује, без обзира да ли он има породицу или не; д) да се овакве пресуде саопштавају целој војсци...”³⁵

Одредбе тог закона оправдано су биле строге, имајући у виду оперативна сазнања о покушајима непријатеља да шпијунажом и пропагандом подстиче припаднике Српске војске на дезертерство. У том смислу, веома су пооштрене и друге мере и активности ради ефикасног сузбијања непријатељеве пропаганде. Наиме, Врховна команда је командантима Прве и Друге армије издала наређење: „Како непријатељ у последње време развија велику активност у добацивању разних новина и писама нашим војницима, у циљу пропаганде за дезертирање, то молим да наредите трупама

³² Наредба Врховне команде О. Бр. 15410 од 14. јуна 1917. године. – *Исто*, стр. 204-206.

³³ „Из Моравске дивизије 1. армије од 27. маја до 27. јуна 1917. укупно је побегло или предало непријатељу 9 војника и то: из 2. пеш. пука 2 поднаредника (обојица побегли заједно са објавнице, чији су били командири, под изговором да иду у извиђање. О бегству нису никоме ништа говорили...), из 3. пешад. пука 3 редова (двојица побегла са стражарског места пред рововима према селу Старовини) и из Коњичке бригаде пешке 4 војника”, наводи се у извештају команданта Прве армије О. Бр. 9801 од 27. јуна 1917. Врховној команди. – *Исто*, стр. 3003-3005.

³⁴ *Велики рат Србије*, књига 21, стр. 439-445.

³⁵ Наређење Врховне команде О. Бр. 15652 од 22. јуна 1917. године. – *Велики рат Србије*, књига 23, стр. 262-264.

на фронту, да постављају заседе, на местима где непријатељ покушава да врши ова добацивања, те да се непријатељски војници хватају или убијају. Ако се пакети са новинама бацају из самих непријатељских ровова, било руком или из рововских оруђа, онда нека наше трупе продуже садању своју праксу тј. гађање тих ровова нашом ватром, што ће вероватно смањити ревност код непријатеља за овај посао..."³⁶

Сузбијање утицаја непријатељеве пропаганде у периоду припрема за пробој Солунског фронта

Рововски рат на Солунском фронту, започет у децембру 1916. године, који је динамично вођен током 1917, али без битнијег померања линије фронта, настављен је у првој половини 1918. године. Командант савезничких снага на Солунском фронту, на конференцији са начелницима штабова савезничких војски, 14. јуна 1918. године, донео је начелно решење о предузимању офанзивних операција и да главна операција буде на делу фронта који држи српска војска. Српска Врховна команда издала је 16. јуна налог команданту Друге армије да размотри могућности за предузимање офанзиве која би се извела на фронту његове армије, на правцу Доброг поља, а 23. јуна француски министар војни наредио је да се испита могућност „једне заједничке сложене акције свију снага које сачињавају Савезничку војску на истоку“³⁷. На поновној конференцији између ђенерала Франша Д'Еперea и свих начелника штабова савезничких војски (3. јула) донета је одлука о извођењу опште офанзиве на Солунском фронту. На основу те одлуке, српска Врховна команда добила је, 6. јула, од главног команданта савезничких војски на Солунском фронту кратак план операција заједничке офанзиве свих савезничких армија на Солунском фронту. Српска војска, ојачана француским трупама, представљала је (одређена је да буде) ударну снагу за пробој непријатељског фронта.

После динамичних консултација између савезника о оправданости предвиђене офанзиве, Виши ратни савет у Паризу одобрио је, 10. септембра, предузимање офанзиве на Солунском фронту. С тим у вези, председник француске владе послао је команданту савезничких војски на Балкану следећи телеграм: „Ви сте овлашћени, да отпочнете операције, кад ви то нађете згодно“. Према плану, требало је да припреме буду готове до 7. септембра, а време до 14. септембра, као дана предвиђеног за почетак напада, остављено је за непредвиђене случајеве.

Као и у 1917. години, непријатељ (првенствено Бугари) систематски је на линији непосредног борбеног додира предузимао разноврсне пропагандне активности с циљем да дестабилизује морал наших војника, изазове раздор између војника и официра, наговори их на дезертерство и предају. С обзиром на размере непријатељеве пропаганде, постигнути ефекат у односу на нашу војску био је занемарљив. Међутим, и такве последице заокупљале су највећу могућу пажњу наших обавештајних органа и командовања, која је испољавана предузимањем осмишљених енергичних мера заштите. У том смислу, контраобавештајно-обавештајна анализа

³⁶ Велики рат Србије, књига 21, стр. 242.

³⁷ Велики рат Србије, књига 26, стр. 2.

регистрованих случајева дезертерства указивала је на то да је примарни узрок било неопрезно и неодговорно понашање командира и команданата појединих јединица, а непријатељева пропаганда имала је секундарни утицај. Због тога је Врховна команда самостално и првенствено у сарадњи са Министарством унутрашњих дела придавала адекватан значај сузбијању непријатељеве пропаганде. Међу бројним напорима у том погледу, наводимо два карактеристична:

Министар војни је актом, Пов. Ф.А.О. Бр. 15015 од 19. марта, наредио Врховној команди, а она је актом О. Бр. 23710 од 31. марта 1918. године саопштила командантима Прве и Друге армије, команданту Допунске команде и свим начелницима одељења и главном интенданту: „Од Господина Министра унутрашњих дела добио сам извештај: Од дана оставке кабинета, у Солуну и на фронту упорно се одржавају вести: како ћемо и ми ускоро повести преговоре са непријатељем, за закључење сепаратног мира. Несумњиво је, да ове и сличне гласове шире агенти непријатељских земаља у циљу: стварања забуне у нашем друштву и да ослабе отпорну снагу нашег народа – наше војске. Колико су овакве вести штетне и колико од њих може бити штетних последица, ако се благовремено не демантују, није потребно нарочито напомињати, после онога, што се у Русији последњих дана догодило. Стога,

Наређујем

Да сви команданти и остале старешине надлештва и установа настану, да овакве и сличне вести о сепаратном миру најенергичније сузбију... Нагласити свима да српски државници правилно процењују ситуацију ... па да за то међу њима нема ни једнога, који помишља поћи тим кобним путем – путем сепаратних разговора о миру... Достављајући вам ово наређење, наређујем да се исто саопшти свима официрима подручних вам јединица, ради знања и управљања. Све овакве и сличне вести, да команданти и остале старешине најенергичније сузбијају”³⁸

Слично је обавештење министра војног (акт Пов. Ф.Ђ.О Бр. 9621 од 2. априла 1918) упућено Врховној команди: „Од Господина Министра унутрашњих дела, добио сам писмо 22. марта, ове садржине:

Од почетка самога рата, непријатељ наш – Централне државе, организовао је у свима државама и према свима фронтовима јаку шпијунажу и пропаганду, са задатком, не само да прибира сва потребна обавештења, већ да том пропагандом у савезничким земљама, изазове унутрашња незадовољства и немире, да посеје раздор у војсци, и ослаби њен борбени дух итд. Једно од врло јаких средстава непријатељеве пропаганде је штампа. Штампалу се подесне књиге, памфлети, прогласе или новине, које се дотурају... Тим штампарским и свима другим средствима циљ је: војнички и дипломатски пораз. Тим истим средствима непријатељ се служи и према нама и нашем фронту... У том смислу, пишу и 'Београдске новине', а нарочито 'Прилог Београдских новина за српског сељака', које непријатељ, са другим штампарским стварима, пребацује нашим војницима преко фронта... Са тога се истиче и наша дужност, да се што живље боримо против те непријатељске пропаган-

³⁸ Велики рат Србије, књига 25, стр. 328.

де, на првом месту спречавањем растурања таквих списа... У сузбијању пропаганде која долази преко фронта, могао бих такође и ја помоћи, те ми је част умолити вас за наређење, да ми се од свију штампаних ствари, које се преко фронта пребацују, доставља по два примерка, а где нема више истих примерака, онда бар по један”.³⁹

Непријатељ је нашим војницима на фронту пласирао пропагандне поруке, с основним циљем да их поколеба за даље вођење рата. С тим у вези, наводимо следеће пропагандне поруке: „Срби, из ових новина видећете, да је први мир закључен. Тај је мир између нас и Русије, која се освестила и неће да се бори за туђе интересе... Али ако су ваши савезници у заблуди, питајте ваше официре, зашто ви гинете. Ми смо се сложили, нека нације саме кажу, коме хоће да се присаједине и како да се са њима управља? Ако Македонија хоће да се присаједини Србији, Грчкој, Патагонији, нека иде... Ако још останете на предњој линији, ви ћете претрпети највећи удар. Зар нећете да се сами спасите, кад вас ваши свирепи савезници, ваши официри жељни чиновна... Ако хоћете, дођите код нас, да би ишли својим кућама... Питајте ваше официре, зашто стојите и докле ћете стајати... Потпис: Од Бугара који вам добро желе и који не могу да мрзе”.⁴⁰

„Драги пријатељи Срби, Ваше смо писмо примили и разумели смо га, али хоћемо да нам кажете, ако се предамо у коју ћете нас државу одвести... Немојте се обмањивати, већ дођите код нас, да вас пустимо вашим женама и деци; не варајте се, да вам је опустошена имовина, жене и деца сачувана су вам жива и здрава... Ми нећемо Србију, јер није наша. Србија припада само српском народу... Ваши управљачи, заслепљени енглеским златом, неће да очувају животе ни вама, који сте у малом броју остали живи... Немојте се бојати, већ дођите, док смо ми овде. Ни један заробљеник није убијен... Братски поздрав од бугарских војника. Не причајте вашим старешинама, јер они вас неће пуштати, дођите без њих, а ако желе, нека и они дођу”.⁴¹

„Несретни Срби! Зашто слушате француске и енглеске лажи да је Бугарска изгубљена?... Нема ли више добрих Србијанаца који љубе своју домовину, да увиде, да је излишно даље пролевање крви, за туђе интересе?... Ви знате, да су у месецу фебруару 1917. године били стрељани ђенералштабни официри Димитријевић, Миловановић, Туцовић, а исто тако и Малобабић, јер су тражили да спасу Србију од пропасти... Докад ћете трпети, да будете оруђе за обогаћивање Пашићево и интересе Антанте... И уместо да умирете за туђе интересе, дођите у домовину, где сте слободни и господари на своме иметку... Потпис: Бугарски војници.”⁴²

³⁹ Исто, стр. 375-376.

⁴⁰ Командант Друге армије, актом О. Бр. 15743 од 23. јануара 1918. године, извештава Врховну команду: „Шаљем 1 примерак новина и 1 проглас, који је непријатељ помоћу рововских оруђа бацио у наше ровове на Трстеничкој коси – десни бок Тимочке дивизије”. – Исто, стр. 90-93.

⁴¹ Два писма које је непријатељ добацио на фронту Тимочке дивизије 28. априла 1918. године. Исто, стр. 461-462.

⁴² Командант Друге армије извештава Врховну команду (акт О. Бр. 18933 од 21. јула 1918): „Достављам један лист прокламације и 1 лист илустрованог бугарског листа 'Отечество', што су Бугари добацили из свог азен топа, на лево крило Котке, 21. пешадијског пука”. – Велики рат Србије, књига 26, стр. 197-198.

Како је напоменуто, непријатељева пропаганда није значајније утицала на дезертерства у војсци. То потврђује садржај извештаја, О. Бр. 17758, команданта Друге армије, који је 22. маја 1918. године упућен министру војном.⁴³ У њему се најпре указује на учестала бекства војника у последње време из 12. пешадијског пука, због чега је од команданта Шумадијске дивизије затражен извештај о узроцима те појаве и наређено да је сузбије предузимањем свих средстава.

За сузбијање бекстава, међу бројним наређеним мерама, нарочито су препоручене: „1) Да се извиди на којим местима су прошли ови бегунци и како су могли проћи, ако су та места довољно запречена препреком од жице. Ако се нађе да препреке нема, или није довољна, онда наредити да се одмах постави, односно појача; и 2) Да се поставе заседе од поузданих војника, који ће бегунце хватати у моменту, кад они предузму бегство, или, ако ово не би било могуће, онда их убијати, када пређу преко или кроз жице”⁴⁴.

Извршивши наређење, командант Шумадијске дивизије известио је претпостављеног да су се бекства из јединица углавном догодила у јединицама које неколико месеци нису имале команданте (већ заступнике команданата) и да је главни узрок бекства оштра партијска борба у Народној скупштини у марту 1918. године, о којој су у Солун долазили неповољни гласови, а одатле и на фронт међу војнике.⁴⁵ Спроводећи истрагу, команданти пукова регистровали су опште узроке бекстава војника. Били су то: туга за кућом и породицом и трајна опасност за оне који су у првој линији ровова; фотографије фамилија које су Аустријанци израђивали и слали војницима (а требало би их уништавати); вероватне штетне агитације из позадине, које се тешко могу спречити, јер се врше тајно преко самих војника; читање „Београдских новина” без могућности да се то спречава, јер их непријатељ баца, а њихова садржина је примамљива за војнике; непостојање разлике у награди између оних војника и официра који су у рову и оних који су у позадини; две године без унапређења за оне официре који су на фронту, иако су испунили услове и неповољна чињеница да је Шумадијска дивизија на фронту без смене, јер су и дивизијске резерве ангажоване у борби, па се предлаже да би она требало да добије помоћ бар од неке јединице из позадине, ради смењивања и повремениг одмора појединих пукова.

Ради још енергичнијег сузбијања непријатељске пропаганде и дезертерства уочи предстојеће офанзиве,⁴⁶ Врховна команда је, 14. августа 1918. године, наредила предузимање комплексних мера. И министар унутрашњих дела је захтевао да се ангажује

⁴³ *Велики рат Србије*, књига 25, стр. 586-593.

⁴⁴ *Исто*, стр. 589.

⁴⁵ Последица партијске борбе јесте да сваки, а нарочито прост свет, као што су војници, верује само оно што каже човек из његове партије... А партије ради агитације износе и најфантасичније и најневероватније ствари, попут: „Влада је упропастила земљу и народ”, „Србија је пропала”, „Влада се не брине о војсци”, „Нема од нас ништа, јер они у Србији умиру од глади услед владине небриге” итд, констатује командант Шумадијске дивизије.

⁴⁶ „Непријатељска дефетистичка пропаганда врши утицаје и према нама и нашој војсци како преко фронта, тако и на разне начине из позадине. Циљ јој је као и свуда: да ослаби борбену моћ војске, да војнике дезорганише и наведе их на предају. Сем плаћених непријатељских агената има и несвесних дефетиста, који својим говором и радом могу изазвати исте штетне последице и наводити војнике на бегство”, наводи се у акту О. Бр. 27756 од 14. августа 1918. године Врховне команде, позивом на писмо министра унутрашњих дела од 15. јула 1918. године, који је послат команданту Прве и Друге армије, начелницима одељења, командантима Битољске, Брегалничке и Вардарске дивизијске области и места Солун. – *Велики рат Србије*, књига 26, стр. 369.

на решавању тог безбедносног проблема. Замолио је Врховну команду да доставља податке о сваком случају бекства војника из јединице и предаје непријатељу: „Име и презиме побеглог или предатог, чин и јединица, одакле је, шта је по занимању, колико је стар, по могућности име и занимање оца као и остало података, што се зна о њему и што би било корисно за трагање и евиденцију”, наглашавајући да би Министарство унутрашњих дела „о свима бегунцима водило строго поверљиву евиденцију, припомагало њиховом гоњењу и хватању, било сад или доцније, и изналазило узроке тим појавама, да би се заједнички могли противу истих што успешније борити и отклањати их”.⁴⁷

Закључак

Размотрене чињенице одражавају специфичан облик ратовања који се одвијао између агресивне непријатељеве пропаганде и противпропагандног поступања српске војске на Солунском фронту. Захваљујући проицљивости Врховне команде српске војске која је прозрела суштину непријатељеве пропаганде, планиране су и предузете правремене и ефикасне офанзивно-дефанзивне превентивне и репресивне мере ради њеног сузбијања. Постигнути резултати су из дана у дан били све већи. Стога, може се закључити (констатовати) да је ефикасно сузбијање непријатељеве пропаганде усмерено ка припадницима српске војске у највећој мери допринело очувању њиховог (њеног) морала, иако је војска бивствовала и деловала у веома неповољним условима – после великих губитака 1914/15, голготе (велике жртве) повлачењем кроз Албанију, масовног умирања на Крфу, на туђој територији и туге за породичом и домовином. Морал српске војске дошао је до пуног изражаја 15. септембра 1918. године, када је, уз огромне губитке, пробила Солунски фронт и незадрживо гонила непријатеља (окупатора) до 1. децембра када је ослободила Србију.

Литература

[1] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 13, 15, 16, 21, 23, 24, 25 и 26*, Штампарска радница Министарства Војске и Морнарице Краљевине Југославије, Београд, 1924-1930.

[2] Мијалковски, М. и др.: *Обавештајна служба Краљевине Србије у Великом рату (1914–1918)*, Медија центар Одбрана, Београд, 2015.

[3] Митровић, А.: *Србија у Првом светском рату*, Службени гласник, Београд, 2014.

[4] Опачић, П.: „Српско-италијански војни односи у Првом светском рату”, *Историјски часопис*, XXIX-XXX, Београд, 1983.

[5] Прелевић, М.: *Срби на Крфу 1916–1918*, НИЦ „Војска”, Београд, 1998.

[6] Станић, Ђ.: *Верници српства и отаџбине*, Војноиздавачки завод и Удружење ратних добровољаца 1912–1918. њихових потомака и поштовалаца, Београд, 2003.

[7] Стојанчевић, В.: „Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време светског рата 1914–1918”, *Годишњак града Београда*, XXI, 1976.

[8] Трифуновић, И. Ж.: *Крв четника*, изд. Сениша Антонијевић, Врање, 2014.

⁴⁷ Исто, стр. 370.

УЛАЗАК СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ВОЈВОДИНУ НОВЕМБРА 1918. ГОДИНЕ

Предраг М. Вајагић
Друштво наставника историје Бачке Паланке

Пробоем Солунског фронта и ослобођењем територије Србије српска војска је кренула у остваривање ратног плана прокламованог 1914. године Нишком декларацијом. На северним границама пред српском војском се налазила територија Војводине у којој је живео велики број Срба. Напредовање српске војске кроз Срем, Банат, Бачку и Барању било је условљено великим простором који је требало заузети са релативно малим бројем војника. Овај задатак био је специфичан због чињенице да Срби нису чинили већинско становништво већ су то били Мађари, Немци и Румуни. Истовремено са напредовањем српске војске кроз Војводину текао је процес политичког организовања српског народа који је имао за циљ сазивање Велике народне скупштине, на којој је проглашено уједињење Војводине са Краљевином Србијом.

Кључне речи: *српска војска, Војводина, примирје, границе, уједињење*

Увод

Вест о Сарајевском атентату и смрти престолонаследника надвојводе Франца Фердинада изазвала је велики страх код војвођанских Срба. Без обзира на манифестовање поданичке лојалности, аустроугарске власти нису имале поверење у Србе, због чега је одмах по избијању рата према њима заведен строг режим. Водеће политичке и јавне личности биле су ухапшене и интерниране у логоре. По местима широм Војводине Мађари и Немци испољавали су шовинистичке испаде према Србима и пљачкали и уништавали њихову имовину. То је у великој мери паралисало свакодневни живот, а за последицу је имало опадање економске моћи Срба.¹ За српско становништво у Војводини „настала је тама” која је потрајала до завршетка Првог светског рата.²

У тој „тами” Срби су делили судбину са осталим народима који су живели у Аустроугарској монархији, при чему је њихов положај био специфичан и додатно оте-

¹ Василије Крестић, *Срби у Угарској: 1790–1918*, Нови Сад: Матица српска, 2013, стр. 477; Миленко Палић, *Срби у Мађарско–Угарској до 1918*, Нови Сад: Фатура публикације, 1995, стр. 381–382.

² Богумил Храбак, „Словени у Војводини у данима ослобођења, новембра 1918. године”, у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*; зборник радова, Нови Сад: Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета, 1993, стр. 59.

жан чињеницом да им је наметнута колективна кривица за избијање рата. Власти су преко уписа ратних зајмова, акција реквизиције хране и метала вршиле организовану пљачку сопственог становништва и привреде, а све ради остварења победе у рату. Реквизиција црквених звона, спроведена током 1916. и 1917. године, такође је представљала својеврсну отимачину од стране власти, којом су биле подједнако погођене све верске конфесије на простору Војводине. Како се ближио крај рата код становништва Војводине било је све мање расположења за упис ратног зајма. Све чешће је пружан отпор неодазивањем, нарочито код Срба, упркос притисцима и агресивној пропаганди аустроугарских власти. После акција реквизиције метала кренуло се са апровизацијама хране. Према сведочанствима савременика, тих дана у народу се веровало да се ближи крај рата. Почетком 1917. године Аустроугарска монархија је отворила нови унутрашњи фронт, на којем се борила против све већег броја дезертера и одметника од власти, познатих под именом „зелени кадар“. Стална несташица хране и других производа широке потрошње проузроковала је незапамћен раст цена, којим су нарочито били погођени најсиромашнији слојеви становништва.³

У таквој атмосфери дошло је до пробоја Солунског фронта, септембра 1918. године, после чега је Аустроугарску монархију захватило опште расуло и распад. У месецима који ће уследити Срби у Војводини ће се ставити на чело покрета за национално ослобођење и отцепљење од Аустроугарске. Српска грађанска елита у Угарској се пробудила из апстиненције у коју је била отерана; морала је у ходу да превазилази последице маргинализације и хвата се у коштац са догађајима који су се смењивали великом брзином. Стање на терену било је крајње неизвесно, јер су силе Антанте, склопивши примирје са Аустроугарском, констатовале политички *status quo*, из којег је произилазила правна основа очувања старе структуре власти.⁴ Иако су међу војвођанским Србима постојале различите идеје о начину на који се требало ујединити са Краљевином Србијом, око питања самог уједињења постојало је апсолутно јединство.⁵ Улазак српске војске у на територију Аустроугарске монархије био је предуслов за чин присаједињења Војводине Краљевини Србији новембра 1918. године, што је представљало остварење вековног сна Срба који су живели северно од Саве и Дунава.

Српска војска од пробоја Солунског фронта до ослобођења Србије

Именовањем француског генерала Луја Франше д'Епера, у лето 1918. године, за главнокомандујућег савезничких снага на Солунском фронту започела је израда планова за офанзиву на снаге Централних сила. У сарадњи са Врховном командом срп-

³ Предраг М. Вајагић, „Ратни зајмови Аустроугарске на простору Војводине 1914–1918“, у: *Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату*, зборник радова, Нови Сад: Архив Војводине, 2016, стр. 139–155.

⁴ Дарко Гавриловић, Саша Марковић, „Неки аспекти присаједињења Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији и стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, *Култура полиса*, бр. 21 (2013), Нови Сад, 2013, стр. 290–291.

⁵ Ranko Končar, Saša Marković, „Voјvodina beetwen Serbian and Yugoslav option during the establishment of the Kingdom SCS“, у: *Yugoslavia through Time. Ninety Years since the Formation of the First State of Yugoslavia*, зборник радова, Ljubljana: Odelek за zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 2009, стр. 93–105.

ске војске израђен је план који је предвиђао пробој на делу фронта Градешница–Соко–Добро поље–Ветерник, где су биле распоређене српске дивизије. Савезничким јединицама је додељен задатак да помогну српски пробој фронта, у почетној фази заваривањем непријатеља око тежишта напада, да би након пробоја започеле напредовање на својим секторима фронта. Пробој Солунског фронта започео је разорним артиљеријским нападом, 14. септембра 1918. године, да би следећег дана српска војска у незадрживом јуришу код Доброг поља пробила линију фронта коју је држала бугарска војска. У наредна три дана српска војска је разбила бугарску одбрану отворивши линију фронта у дужини од 50 км. Успех српских армија није био подржан успехом савезника, комбинована британско-грчка војска је претрпела неуспех у борбама код Дојранског језера, док су се француске јединице још увек налазиле на почетним положајима. Не обазирајући се на савезничко оклевање, начелник штаба Врховне команде српске војске војвода Живојин Мишић наредио је наставак офанзиве која је довела до потпуног слома бугарске војске, што је за последицу имало одлуку владе у Софији да, 30. септембра 1918. Године, потпише капитулацију.⁶

Изназак Бугарске из рата убрзао је завршетак Првог светског рата. Немачка је предала команду на балканском фронту Аустроугарској која је за главнокомандујућег поставила фелдмаршала Хермана фон Кевеша. Удаљивши се од савезничких јединица I српска армија је 9. октобра 1918. године стигла пред Ниш где је започела битку са XI немачком армијом. После тродневних борби јединице Моравске дивизије су ушле у Ниш, а фелдмаршал Херман фон Кевеш је своју последњу линију одбране у Србији успоставио дуж тока Западне Мораве. Долазак II српске армије у долину Западне Мораве и избијање француских дивизија на Дунав код Прахова довео је до слома немачких и аустроугарских линија одбране у Србији. Командант немачке XI армије генерал Кун фон Штојбен наредио је својим јединицама, 26. октобра 1918. године, да започну са повлачењем преко река Дунава, Саве и Дрине, са чиме се сложио и главнокомандујући фелдмаршал Херман фон Кевеш. Овим одлукама главнокомандујућих непријатељских јединица српским армијама је био отворен пут ка Београду и коначном ослобођењу Србије, што је остварено 1. новембра 1918. године, када су делови Дунавске дивизије у преподневним сатима ушли у Београд.⁷

Пробој Солунског фронта и офанзива српске војске која је довела до ослобођења Србије имали су директан утицај на исход рата. Војна победа је омогућила реализацију ратног циља Краљевине Србије оличеног у програму уједињења. У завршној фази рата српска војска је била кључни политички фактор и носилац процеса уједињења.⁸ Ратни циљ је био утемељен у Нишкој декларацији из децембра 1914.

⁶ Петар Опачић, „Слом централних сила на балканском ратишту 1918. године. Пробој солунског фронта”, у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, зборник радова, Београд: Историјски институт, 1989, стр. 285-296.

⁷ Петар Опачић, „Српска војска на Солунском фронту и стварање заједничке југословенске државе”, у: *Стварање југословенске државе 1918*; зборник радова, Београд: Институт за савремену историју, 1983, стр. 130-131; Небојша Ђокић, „Српска Прва армија у завршним операцијама за ослобођење Србије октобра 1918. године”, *Браничевски гласник*, бр. 88 (2012), Пожаревац, 2012, стр. 119-192; Мипорад Радовић, „Дејства српске I армије октобра 1918. године и ослобођење Србије”, *Добровољачки гласник*, бр. 12 (1998), Београд, 1998, стр. 44-54.

⁸ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Београд: Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, 2014, стр. 274-275.

године. Меморандумом српске владе, марта 1918. године, савезничке државе су упознате са „минимумом нашег тражења“. Ови захтеви су се кретали од оквира граница са Грчком које су биле одређене Букурешким уговором из августа 1913. године, па до Мориша, Мечека и висова северније од Целовеца и Бељака, односно Лом Паланке и реке Струме до Горице. Недовољно јасна територијална образложења посредно су откривала спремност да се на западу Италији уступе Трст и Пула са околином, да се на југозападу тражи Скадар, а да се на северу захвати територија испод Сегедина и Баје. У источном Банату граница се простирала на област 40–50 км источно од Темишвара, укључивши руднике Решицу и Анину. Територијални захтеви на северу били су донекле смањени, па је било предвиђено да се граница пружа северно од Суботице, а јужније од Баје. Границе су биле образлагане комбинацијом начела националног као пресудног и стратешког као допунског.⁹

Истовремено са напредовањем српске војске текао је убрзани процес распада Аустроугарске монархије, који је био праћен демонстрацијама становништва и побуну у редовима војске. Влада у Бечу, свесна свог пораза, почетком октобра 1918. године покушала је дипломатском акцијом да ублажи тешко стање у којем се монархија налазила. Сва надања Беча била су окренута ка Вудро Вилсону, председнику Сједињених Америчких Држава, али његов одговор да ће словенски народи сами одредити своје интересе означио је крај монархије.¹⁰ То је за словенске народе у монархији био знак за почетак акција које су имале за циљ стварање њихових националних држава. Независност је прва прогласила Чехословачка, 28. октобра 1918. године, а затим је, дан касније, Хрватски сабор прекинуо све државно-правне везе са Аустроугарском. Незадовољство народа у Будимпешти достигло је врхунац 31. октобра 1918. године када је на улици убијен бивши председник угарске владе гроф Иштван Тиса. Недуго затим, 16. новембра, дошло је до проглашења Мађарске Демократске Републике. Истовремено са овим догађајима у Падову је 31. октобра 1918. године стигла аустроугарска војна делегација, затраживши од сила Антанте примирје, које је и закључено 3. новембра 1918.¹¹

Узевши у обзир развој ситуације, главнокомандујући савезничких снага на Балкану генерал Луј Франш д'Епере је, 30. октобра 1918. године, упутио поруку војводи

⁹ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд: Српска књижевна задруга, 1982, стр. 532-534; Драгослав Јанковић, Богдан Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе: 1. I-20. XII 1918.*, Том 2, Београд: Институт друштвених наука, 1964, стр. 151-164.

¹⁰ Аустроугарска дипломатија је настојала да закључи мир са Антантом под било каквим условима, или безусловно, једино је тражила признање хабзбуршке династије. Иницирала је преговоре са САД и слала понуде словенским народима. У складу са тим настојањима, 4. октобра 1918. године, Беч је прихватио програм „14. тачака“ председника САД Вудро Вилсона, а 16. октобра предложена је федерализација, по којој су националне владе требале да сарађују са царском владом, при чему се гарантовао „интегритет земаља које припадају Светој Круни Угарске“. Одговор председника САД стигао је 21. октобра 1918. године. Признавши чехословачку владу и оправданост југословенских захтева, он је одбио да прихвати „аутономију“ као основу за закључивање мира речима: „Они, а не ја, ће одлучити која би мера аустроугарске владе задовољила њихове тежње.“ Ален Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809-1918*, Београд: Сlio, 2001, стр. 142.

¹¹ Неколико дана касније, 11. новембра 1918. Године, и Немачка је била присиљена на капитулацију, чиме је Први светски рат био завршен. Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд: Сlio, 2002, стр. 300-301.

Живојину Мишићу да чим могућности дозволе јединице српске војске пређу преко река Дунава, Саве и Дрине. Овај захтев је био политичке природе. Наиме, савезницима је било потребно да у коминикеу наведу како су њихове јединице ступиле на територију Аустроугарске монархије.¹² Сходно овом захтеву, 2. новембра 1918. године Врховна команда српске војске је издала следећу наредбу I српској армији: „[...]Спречити непријатељу сваки саобраћај Дунавом, Савом и Дрином. Из политичких разлога било би корисно, ако би се наши слаби делови или патроле могли пребацити на територију Аустроугарске. Ово ће бити могуће учинити нарочито на фронту Босне. За ово употребити само људе, који се јаве добровољно споразумно са тамошњим становништвом. Једино у случају, да непријатељ евакуише извесну територију могу се за њим упутити наши слаби делови на правцима, где је лако снабдевање и живот трупа. Иначе треба застати, да се војницима омогући стваран одмор после надчовечних напора које су издржали. У том циљу вршити осматрање ових река сасвим slabим деловима, пошто нема изгледа да ће непријатељ покушавати какву нову акцију на нашем земљишту, с тога употребити поглавито коњицу на граници са слабом пешадијом. Све остало држати на местима, где су снабдевања и смештај трупа најпогоднији.

У колико Савезничке трупе буду стигле, да смене делове армије, армија ће се померити постепено ка западу, што ћу у своје време наредити[...]“¹³

Још док су трајали преговори о закључивању примирја у Падови, нова мађарска влада, у жељи да покаже гест добре воље, наређује 2. новембра 1918. године свим мађарским јединицама које су се налазиле на фронту да положи оружје. Ова наредба довела је до општег расула; војници су масовно напуштали јединице и кретали својим кућама. Фелдмаршал Херман фон Кевеш је свој штаб преместио из Новог Сада у Апатин, одакле је 3. новембра упутио две делегације према српској војсци са задатком да започну преговоре о примирју; једна се појавила пред фронтом Дунавске дивизије, а друга пред фронтом Тимочке дивизије. У ишчекивању преговора Врховна команда српске војске је доставила својим јединицама инструкције генерала Луја Франша д' Епера. У њима се од непријатеља пре почетка преговора захтевало да положи оружје и предају ратну флоту, а тек након тога да у Београд пошаље делегацију са пуноважним документима за вођење преговора. За то време нису били дозвољени никакви покрети непријатељских јединица. Од команданта Савезничке војске пуномоћ за преговоре добио је војвода Живојин Мишић. Следећег дана, 4. новембра, у штабу фелдмаршала Хермана фон Кевеша прихваћени су услови за почетак преговора о примирју, уз напомену да се они односе искључиво на територију Угарске.¹⁴

¹² Војни историчар Петар Опачић износи мишљење да је француски генерал Луј Франш д' Епере, као главнокомандујући на Балканском фронту, имао жељу да остане забележено како су јединице под његовом командом прве ушле на непријатељску територију. Петар Опачић, „Ослобођење Војводине 1918. “, *Добровољачки гласник*, Год. 18, бр. 31 (2008), Београд, 2008. стр. 26.

¹³ Наређење Врховне команде српске војске I армији од 2. новембра 1918, *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914-1918*. Књ. 30, Београд: Министарство војске и морнарице, 1937, стр. 684.

¹⁴ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914-1918*. Књ. 31; (Далје ВРС, 31.), Београд: Министарство војске и морнарице, 1939, стр. 22-23.

На основу информација да ће примирје између Антанте и Аустроугарске монархије бити потписано, председник владе Никола Пашић је из Париза, 2. новембра 1918. године, телеграфом о томе обавестио војводу Живојина Мишића. Телеграм је завршио речима: „Хитајте најбрже у Босну, Банат и Срем и у друге области Аустроугарске“.¹⁵ У тренуцима када се очекивало да српска војска пређе границе Аустроугарске монархије, шефу секције за везу при штабу команде савезничке војске мајору Маринковићу је, 4. новембра 1918. године, послата депеша коју су потписали престолонаследник Александар I Карађорђевић и Врховна команда српске војске, у којој се од њега захтевало да инсистира на следећим стварима:

„1. При постављању услова за примирје Аустроугарској треба захтевати потпуну евакуацију Југословенске територије, пошто је она већ прокламована и призната од наших Савезника као слободна земља, као и прекинута свака веза са Аустроугарском монархијом.

2. Питање о Југословенским земљама расправиће се између Српске владе и Југословена са једне стране и наших Савезника са друге стране.

3. Ми нарочито молимо ђенерала д'Епере-а, да захтева, да српске трупе поседују цео Банат и Бачку до линије Мориш-Баја-Суботица-Фишкиркен,¹⁶ јер се је Србија увек и највише интересовала за судбину Баната, чије је становништво чисто српско, православно. А наше право на Бачку признато је од наших Савезника у 1915. години.

4. У случају потребе да се окупирају извесне непријатељске територије ми нарочито инсистирамо, да се не прави никакве разлике између нас и наших Савезника, већ напротив да наше трупе буду заступљене у најширем обиму, а нарочито у томе крају. Али се морамо што више интересовати за земље у којима живи наш елемент, јер је то наше историјско право, а и дужност према становништву дотичних земаља.

5. Ђенералу д'Епере-у познато је, да приликом преговора са Бугарском ми нисмо стављали захтев за окупирање бугарске територије, а овде чинимо обрнуто зато, што је то питање нашега народа, који живи у тим крајевима, а који нас специјално интересује, пошто су то чисто православни Срби, као и зато што је њихова тежња да се уједине са Србијом.

6. Умолите Ђенерала д'Епере-а, да вас обавести има ли он пуномоћје истога карактера за ове преговоре, какве је имао приликом преговора са Бугарском.“¹⁷

Истовремено, командама јединица српске војске које су се налазиле на граници стизале су вести да су српски војни заробљеници пуштени из логора, да у Мађарској влада анархија, као и да дуж тока Саве више нема непријатељских војника. По насељима у Срему истакнуте су српске тробојке, а народ је по улицама узвикивао: „Живео Краљ Петар“. Српско становништво је разоружавало Немце и Мађаре, а свуда су биле излепљене прокламације за уједињење са Србијом. Једно одељење комита је 3. новембра 1918. године прешло Дунав, и на банатској страни код села Девић напало две чете немачке војске, које су се након краће борбе повукле ка Бе-

¹⁵ Д. Јанковић, Б. Кризман, *н.д.*; 456.

¹⁶ Fünfkirchen је немачки назив за Печуј.

¹⁷ Исто, стр. 18-19.

лој Цркви.¹⁸ Према изјавама мештана радило се о залуталим групама непријатеља који су напустили Вршац, Балу Цркву и Темишвар. У складу са стањем у Банату издата је наредба јединицама Коњичке и Моравске дивизије да се пребаце преко Дунава на линији фронта Морава–Велико Градиште и да што пре избију на линију Бела Црква –Вршац–Темишвар, при чему су имале задатак да спрече било какве покрете непријатеља источно или западно преко задате линије.¹⁹

Улазак српске војске у Војводину

Петог новембра 1918. године Врховна команда српске војске издала је следеће наређење командантима I и II армије:

„Пошто се догађаји развијају веома брзо и успешно и пошто можда неће бити могуће редовно дотурати наређења од Врховне команде, то овлашћујем команданте армија, да сами узимају решења, према ситуацији момента, базирајући их на следећим основама:

У Банату узети линију Бела Црква–Вршац–Темишвар и десетак километара од ње; на северу достићи Мориш. У Бачкој узети линију Суботица–Баја. На западу и северозападу развити акцију у целом Срему, Славонији, Хрватској, Босни и Херцеговини и Далмацији.

Команданти армија упућиваће слабе јединице, коњицу, поједине батаљоне са по којим топом. Некада је довољно послати и поједине чете у извесна места, тек колико да се појави наша војска. Свуда одмах организовати власти од мештана и запленим оружјем наоружати наше елементе, а напротив разоружати рђаво расположене мештане [...].²⁰

Поступајући по овој наредби, 5/6. новембра јединице I армије су ушле у Земун и Панчево, где су биле срдечно дочекане од становништва. Напредовање је настављено и до краја дана су ушле у Молдаву,²¹ Базјаш,²² Ковин, Кленак и Сремску Митровицу. У Срему је била пронађена велика количина стоке која је одузета народу у Србији, те су предузете мере да се она врати назад. Ослобођеним српским војницима одмах су додељена задужења везана за одржавање реда у сремским насељима.

Истовремено са уласком првих јединица српске војске на територију Аустроугарске монархије, 6. новембра 1918. године у Земун је приспела мађарска лађа на којој су се налазили председник мађарске владе гроф Михаљ Карољи и министар без портфеља Оскар Бакон.²³ Намера мађарског председника владе била је да се

¹⁸ Драгољуб М. Кочић, „Продор српске војске у Банат и отпор Румуна”, у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, зборник радова, Београд: Историјски институт, 1989, стр. 324.

¹⁹ *ВРС*, 31, стр. 20-21.

²⁰ *Исто*, 31-32.

²¹ Молдава је град у Румунији који се налази на Дунаву у Ђердапској клисури, а насељен је Србима.

²² Базјаш је село у Румунији које се налази на ушћу реке Нере у Дунав, на почетку Ђердапске клисуре. У селу се налази истоимени манастир Српске православне цркве.

²³ Гроф Михаљ Карољи је касније у својим мемоарима записао сећања на долазак у Београд. Изненађен топлим дочеком мађарске делегације записао је следеће: „Дубоко ме је потресла изражена великодушност овога народа, с којим смо тако срамно поступили”. Mihály Károlyi, *Vjera bez iluzija: memoari „Crlenoga grofa”*, Zagreb: Liber, 1982, стр. 145-146.

сретне са главнокомандујућим на Балканском фронту генералом Лујом Франш д'Епереом. До сусрета је дошло сутрадан, 7. новембра, одмах по генераловом доласку у Београд.²⁴ Гроф Михаљ Карољи саопштио је француском генералу да је створена нова демократска Мађарска и од њега је захтевао да Француска не одобри улазак војних снага околних малих држава на њену територију. Међутим, мађарска делегација није била у позицији да диктира услове, јер су, Чеси, Румуни и Југословени, подржани од Француза, имали своје одређене територијалне захтеве.²⁵

У штаб Дунавске дивизије дошла је делегација Срба из Новог Сада, која је донела вести да се последње јединице аустроугарске војске повлаче из Петроварадина, да је у граду завладала потпуна анархија и да је готово сва територија до Осјека слободна, а да народ са нестрпљењем очекује долазак српске војске. Како би се сачувао ред било је наоружано око 200 српских војника који су били ослобођени из заробљеништва, а између њих и аустроугарских војника није било инцидента.²⁶ Разговорима са делегацијом прикључио се и командант I армије војвода Петар Бојовић, који је одобрио да командант дивизије упути у Петроварадин са изасланицима потребан број официра и подофицира ради организовања српских војника који су се враћали из заробљеништва. За тај задатак одређен је пешадијски мајор Војислав Бугарски, са којим је кренуло 10 нижих официра и 40 подофицира из 7. и 8. пешадијског пука Дунавске дивизије.²⁷

Мачвански одред из састава Дринске дивизије са задатком извиђања упућен је на територију Срема. Један батаљон јачине три чете са 4 митраљеза пребацио се у Сремску Митровицу где је успоставио ред, а затим је током 7. новембра започето извиђање на правцима С. Митровица – село Радинци, С. Митровица – село Лежимир, С. Митровица – село Чалма–Ердевик и С. Митровица–Шид. Поред ових јединица Дринске дивизије једна чета са два митраљеза упутила се у Руму, са задатком извиђања дуж правца Инђија–Ириг–Врдник и обезбеђивања железничке пруге, док је једна чета упућена ка Вуковару, где је становништво зауставило бродове који су носили товар опљачкане робе, чија се вредност процењивала на више милиона динара. Моравска дивизија је преко Дунава пребацила једну чету под командом капетана Петра Арачића са задатком да обезбеди путне правце Панчево–Овча, Панчево – село Јабука, Панчево–Францвелд,²⁸ Панчево–Ново Село и Панчево–Ба-

²⁴ Код српске Врховне команде постојала је бојазан од преговора које је генерал Луј Франш д'Епере требало да води са председником мађарске владе. Због тога је команди I армије послата депеша са инструкцијом да француски генерал од Мађара захтева да се повуку до линије Мориш–Суботица–Баја–Печуј, што је правдано војничким разлозима. У случају да генерал Луј Франш д'Епере учини другачије и евентуално пристане на линију јужно од правца Темишвар–Сомбор, у последњем тренутку му је требало саопштити да престолонаследник Александар I Карађорђевић не може пристати на такав услов и да се сматра како је Краљевина Србија и даље у рату са Аустроугарском монархијом. *ВРС*, 31, стр. 68.

²⁵ *Историја Мађара*, 301-302.

²⁶ Историчар Слободан Бјелица истиче да се радило о наоружаној формацији српских војника који су се враћали из ратног заробљеништва. Њих је окупио потпоручник Бошко Павловић и формирао јединицу „Краљевска српска војна полиција“ која је сарађивала са Српским народним одбором на челу са Јашом Томићем. Ова јединица је током 6. новембра 1918. започела да преузима објекте по Новом Саду од непријатељске војске која се ујурбано повлачила. *Вечерње новости*, 9. новембар 2011.

²⁷ *ВРС*, 31, стр. 58.

²⁸ Francveld је немачки назив за село Качарево.

ваниште. Делови Коњичке дивизије наишли су на непријатељски отпор код Базјаша и Нове Моладаве, а пребацивање главнине дивизије било је успорено услед недостатка пловних средстава за прелазак Дунава. Дунавска дивизија посела је линију Сурчин–Бечмен–Ашања.²⁹

У складу са развојем ситуације на терену командант I српске армије војвода Петар Бојовић је, 8. новембра 1918. године, издао наређење Коњичкој и Моравској дивизији да заузимање територије Баната изводе обазриво, јер су се јединице немачке XI армије још увек налазиле у Румунији. Од велике важности било је заузимање рудника угља Решица, а ако се укаже прилика требало се порушити на неколико места железничка пруга Темишвар – Турн Северин, како би се прекинула даља евакуација немачких јединица. Дунавска дивизија је са једним пуком требало да заузме територију Бачке између Дунава и Тисе до линије Баја–Суботица–Сегедин, други пук дивизије требало је да остане у Београду, док је трећи добио улогу армијске резерве и требало је да се распореди дуж десне обале реке Тисе. Дринска дивизија требало је да развије енергичну акцију у Срему, Славонији у Хрватској, поседањем линије Босански Брод–Осјек–Печуј. Комнадантима дивизија била је дата инструкција да шаљу слабије јединице, коњицу, поједине батаљоне са понеким топом, понекад и само чету у поједина насеља како би становништво било у прилици да види српску војску. У свим запоседнутим насељима одмах је требало приступити организовању власти од стране мештана, а заплењеним оружјем формирати органе реда. Свим јединицама и официрима скренута је пажња да воде рачуна о свом понашању у областима насељеним српским становништвом, да било какав разговор о политици избегавају, јер то може довести до конфликта. Инсистирало се на томе да је српска војска послата да заведе ред и спречи анархију, због чега је понашање српског војника имало да буде „огледало солидности реда и дисциплине“. Одмах је требало предузети поправку свега што је порушено, а нарочито саобраћајне инфраструктуре железничких пруга и путева, телефонских и телеграфских линија.³⁰

Према извештајима штабова дивизија I армије од 8. новембра 1918. године напредовање јединица се и даље одвијало постепено и обазриво, у складу са добијеним наређењима. Јединице Коњичке дивизије су заузеле Белу Цркву, да би потом упутиле патроле ка Вршцу и Алибунару, док се главнина ове дивизије још увек пребацивала преко Дунава. Српску војску је пред Вршцем сачекала молба епископа темишварског др Георгија Летића да заустави своје напредовање, јер су Немци претили одмаздом над српским становништвом у граду.³¹ Моравска дивизија је остала на својим положајима, док је коњички ескадрон Дунавске дивизије ушао у Инђију. Слично је било и на линији напредовања Дринске дивизије, чије су мање јединице биле упућене ка Сремским Карловцима, Илоку и селу Сусек, чиме су избиле на десну обалу реке Дунав.³² Коначно, 9. новембра 1918. године јединице Дунавске дивизије су из Петроварадина ушле у Нови Сад, чиме је територија Срема

²⁹ Исто, стр. 73-79.

³⁰ Исто, стр. 90-91.

³¹ Српска војска је ушла у Вршац 10. новембра 1918. године, након што се из града повукао и последњи немачки војник. Драгољуб М. Кочић, *н.д.*: стр. 326.

³² ВРС, 31, стр. 92-95.

стављена под контролу српске војске.³³ Коњички ескадрон Дунавске дивизије добио је наређење да 12. новембра продужи са извиђањем у правцу Сомбора и Суботице ради прикупљања информација о томе докле се непријатељска војска повукла. Од пристиглих српских заробљеника у Новом Саду формиран је 7. пешадијски прекобројни пук, који је прикључен Дринској дивизији.³⁴

Десној колони Моравске дивизије, по командом потпуковника Стојана Николића, јачине три батаљона са 27 митраљеза и 12 брдских топова, наређено је напредовање из правца Вршца ка Темишвару до линије на реци Мориш, док је левој колони, под командом пуковника Душана Ристића, јачине три батаљона са 27 митраљеза, 8 брдских топова и ескадроном дивизијске коњице, наређено наступање правцем Панчево–Дебелача–Ковачица–Бечкерек–Кикинда.³⁵ Од стратегијске важности било је заузимање рудника гвожђа Решице, као рудника Анине и оно се морало извршити без одлагања, због чега је издвојен један вод из коњичког ескадрона, који је упућен на овај правац.³⁶ У току вечери 12. новембра 1918. године 30 војника из одреда мајора Војислава Бугарског је возом из Новог Сада упућено у Врбас, са задатком да успоставе ред. Пуковник Илија Миладиновић је приступио формирању новог пука од српских заробљеника који је назван Комбиновани пук Дунавске дивизије.³⁷

Композиција са 8. пешадијским пуком Дунавске дивизије, ојачаним пољским артиљеријским дивизионом, кренула је 13. новембра 1918. године у 15 часова са железничке станице у Новом Саду ка Суботици. Воз је у Нови Врбас стигао око 16 часова, где је мајор Михаило Боди информисан од потпоручника Живаљевића да су немачке јединице поселе линију Сента–јужно од Суботице–Баја, те да су спремне да пруже отпор. Одлучено је да се настави ка Суботици у коју је одред српске војске ушао после 18 часова. У граду није било непријатељевих војника, па су јединице 8. пешадијског пука заузеле железничку станицу, а затим су осигурале северне прилазе граду. Око 20 часова упућена је једна чета возом за Бају, а место је, без инцидента, око 23 часа, стављено под контролу српске војске. Такође, јединица јачине половине батаљона исте вечери је ушала у Сомбор. Истовремено, батаљон из састава Дринске дивизије, ојачан једним ескадроном 2. коњичког пука, упућен је са задатком да заузме Печуј.³⁸ У тренуцима када су јединице 8. пешадијског пука улазиле у Бају, између представника мађарске владе Беле Линдера и представника сила Антанте војводе Живојина Мишића и француског генерала Пола Проспера Анрија потписано је примирје. Према одредбама примирја које је потписано у Бео-

³³ На челу Коњичког ескадрона Дунавске дивизије, који је у Нови Сад ушао 9. новембра 1918. године око 10 часова, налазио се мајор Војислав Бугарски. У граду је затекао велики ратни плен у виду хране, угља, различитог материјала, артиљеријског оружја, пушака са доста муниције, теретних аутомобила, реморкера и преко 100 шлепова. Шлеп са санитарским материјалом одмах је упућен за Београд. *Исто*, стр. 116.

³⁴ *Исто*, стр. 144.

³⁵ *Исто*, стр. 119.

³⁶ Овај вод је 14. новембра 1918. године заузео руднике Решицу и Анину. Драгољуб М. Кочић, *н.д.*; стр. 326.

³⁷ *ВРС*, 31, стр. 163.

³⁸ Пук је добио задатак да се возом пребаци до Суботице, а затим да са патролама избије на линију Суботица–Баја. Командант пука је упозорен да примирје Краљевине Србије са Мађарском није потписано и да ће се пред њим наћи јединице са којима је српска војска још увек била у ратном стању. *Исто*, стр. 164–166.

граду, у 23 часа, сва непријатељства су престала одмах, а мађарска влада се обавезала да ће повући своју војску на линију горњи ток реке Самош–Бистрица–село Мориш–река Мориш све до њеног ушћа у Тису–Суботица–Баја–Печуј–река Драва.³⁹

Контрола спровођења примирја између Мађарске и Антанте била је поверена Војној мисији на челу са француским потпуковником Фернаном Виксом, коме је стављено на располагање 12 француских и српских официра. Српску Врховну команду представљао је мајор Михаило Боди, а његов главни задатак је био да решава спорове који су настали након што је српска војска посела демаркациону линију. Поред тога, требало је што хитније организовати репатријацију српских ратних заробљеника и цивилних лица која су била депортована за време рата на широкој територији Аустроугарске монархије. Одмах по доласку у Будимпешту мајора Бодија је дочекао званичан протест председника мађарске владе грофа Михаља Кароља упућен генералу Лују Франшу д'Еперуеу. Мађарска страна је оптужила српску војску да је прекршила одредбе примирја које је потписано у Београду, тако што је заузела већу територију него што је било предвиђено. Такође, жалбе су се односиле на ометање и забрану рада мађарских цивилних власти, разоружавање полицијских јединица, конфискацију животних намирница, спречавање промета робе са Мађарском, као и на увођење цензуре у штампи и поштанско-телеграфском саобраћају.⁴⁰

Током напредовања српске војске кроз Банат, појавиле су се одређене потешкоће, које су биле последица одбијања јединица немачке XI армије да положи оружје. Приликом додира са јединицама Коњичке дивизије немачки официри нису дозвољавали напредовање већих формација српске војске ка Темишвару. Био је дозвољен пролазак патроли српске војске ка Темишвару, а 4. коњичком пуку је тек 15. новембра дозвољен улазак у предграђе. Другим српским јединицама био је забрањен улазак у град, уз претњу оружаног отпора, ако се не буде поштовала одлука команданта немачке војске у Темишвару. Немачка војска је обезбедила исхрану за 4. коњички пук, док је 1. коњички пук био задржан на левој обали Тамиша, док се 6. немачка резервна дивизија није повукла.⁴¹ Без обзира на ове услове непријатеља, заобилазећи Темишвар, поједине јединице српске војске избиле су на реку Мориш.

Распоред јединица I српске армије на дан 14. новембра 1918. године, на простору Бачке, Баната и Барање био је следећи:

Коњичка дивизија: претходница пука код села Љубљина са предњим деловима на реци Тамишу. Један коњички пук у селу Војтеку. Један вод у руднику Решици. Једна патрола код Оршаве. Дивизион у Вршцу, а један ескадрон у Белој Цркви. Штаб дивизије се налазио у Белој Цркви. Један пук упућен је ка Мехидији, а један источно од Темишвара.

Моравска дивизија: Претходница десне колоне (један батаљон 1. пешадијског пука и једна брдска батерија) у селу Дента; главина ове колоне (два батаљона 1. пешадијског пука и две брдске батерије) у селу Моравици. Претходница леве колоне (еска-

³⁹ Исто, стр. 181-183.

⁴⁰ Вујица Ковачев, „Савезничка Мисија у Будимпешти крајем 1918. године и разграничење са Мађарском”, у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, зборник радова, Београд: Историјски институт, 1989, стр. 340-341.

⁴¹ Исто, 191-192.

дрон дивизијске коњице, батаљон 2. пешадијског пука и брдска батерија) у селима Баранда, Уздин, Ковачица и Падина, а њена главница (два батаљона 2. пешадијског пука и једна брдска батерија) у Дебељачи и Панчеву. Трећи пешадијски пук, као дивизијска резерва са једним батаљоном, налазио се у Белој Цркви, са два батаљона у Вршцу. Пољски артиљеријски дивизион, хаубички дивизион и вод топова од 150 мм налазио се на простору Бела Црква–Базјаш. Штаб дивизије налазио се у Белој Цркви.

Дунавска дивизија: У Суботици се налазио 8. пешадијски пук са једним пољским дивизионом, коњичким ескадроном са избаченим деловима нешто северније и источно у селу Харслову, једна чета овог пука налазила се у Баји. У Сомбору се налазио батаљон Комбинованог пука са командантом батаљона. У Новом Саду се налазио 9. пешадијски пук, пољски артиљеријски пук и брдски дивизион, а у Београду и Земуну остао је 7. пешадијски пук. У Петроварадину је био смештен Хаубички дивизион, једна чета пионира била је ангажована на подизању моста преко Саве у Београду, док је друга била ангажована на поправци пруге код Велеса у Македонији. Штаб дивизије био је у Новом Саду.

Дринска дивизија: Мањи делови ове дивизије били су ангажовани на поседују Баране и то коњички ескадрон 2. коњичког пука упућен из Осјека ка Мохачу, а један батаљон са два брдска топа налазио се у Печују. Остатак дивизије напредовао је кроз Хрватску.⁴²

Коначно, повлачењем јединица немачке XI армије према Араду, током 17. новембра 1918. године, јединице Коњичке и Моравске дивизије из различитих праваца су ушле у Темишвар. Становници града су на улицама са одушевљењем поздравили улазак српске војске. Сличне манифестације забележене су и у Суботици, где је прво у римокатоличкој, а затим у православној цркви организована служба у част доласка српских војника. Затим је организован свечани дефиле српске војске центром Суботице.⁴³ Међутим, на неким од територија у које је ушла српска војска појавили су се проблеми; команда Коњичке дивизије је јављала Врховној команди о појачаном деловању румунских агената који су ширили пропаганду о присаједињењу територије Баната све до Тисе Румунији. Центар пропагандне активности био је у Араду, одакле је стизало оружје. Односи између Срба и Румуна су постали заоштрени и претили су да ескалирају у крваве сукобе. Сличан извештај стигао је од команданта Дунавске дивизије чије су јединице биле разбацане по читавој територији Бачке. Њему је свакодневно стизао велики број жалби везаних за неред, пљачке и убиства, нарочито у околини Новог Сада, као и на правцу Сомбор–Врбас–Нови Сад–Паланка. Патроле жандармерије појачане официрима нису биле довољне за одржавање реда и мира. Проблем је представљала и Суботица која је имала више од 100.000 становника, због чега је један пешадијски пук био сувише слаб за гаранцију стабилности у граду, због чега се хитно захтевало слање појачања.⁴⁴

Коначно, током 20. и 21. новембра, јединице Коњичке и Моравске дивизије избиле су на реку Мориш, при чему су заузеле градове Арад и Сегедин. Врховна команда српске војске је свим јединицама, депешом 28. новембра 1918. године, издала наре-

⁴² Исто, 200-201.

⁴³ Исто, 212.

⁴⁴ Исто, 217-224.

ђење: „Окупациона просторија за овај мах пружаће се на исток закључно са линијом Оршава–Мехадија–Карансебеш–Нови Арад. Од Новог Арада линија иде током реке Мориш до Сегедина, тако да Нови Арад и Нови Сегедин остају у нашем поседу. Од Сегедина линија иде даље на запад преко Баје, која остаје нама. Од Баје током реке Дунава до Мохача, па затим на запад преко Печуја на Драви и њеним током. Дефинитивна граница на северу почев од Баје и даље, која би обухватила Словеначку и Хрватску није још утврђена”.⁴⁵ Овим наређењем Врховна команда српске војске је исцртала границе преко којих њене јединице више нису вршиле покрете, а даљи задаци су се односили на њихово чување, односно одржавање реда и мира на простору Војводине. Наредни месеци ће дешавања везана за коначно исцртавање граница нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца преместити на поље дипломатије и преговора који су требали да доведу до потписивања мировних уговора.

Дешавања у Војводини током новембра 1918. године

На вести о победама српске војске, крајем септембра 1918. године у Загребу је отпочела завршна фаза конституисања Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба. Народно вијеће СХС било је конституисано према територијалном принципу, замишљено да буде политички представник свих Срба, Хрвата и Словенаца који су живели и „Хрватској-Славонији с Ријеком, у Далмацији, Босни и Херцеговини, Истри, Трсту, Крањској, Горичкој, Штајерској, Корушкој, Бачкој, Банату, Барањи, Међумурју и по осталим крајевима југозападне Угарске”. Главна тачка политичког програма Народног вијећа СХС односила се на „једињење свих Словенаца, Хрвата и Срба у народну, слободну и неовисну државу Словенаца, Хрвата и Срба, уређену на демократским начелима”.⁴⁶ Иако су територије Бачке и Баната биле под ингеренцијом Народног вијећа СХС, Срби са ових простора нису имали своје представнике у Загребу. На вести о активностима у Загребу прва реакција је стигла од Тихомира Остојића, секретара Матице српске и уредника њеног Летописа, који је након повратка из интернације окупио своје политичке истомишљенике у Суботици. На састанку који је одржан 2. октобра 1918. године усвојена је *Резолуција независних Срба и Хрвата Јужне Угарске*. Резолуција је Бачку, Банат и Барању сматрала саставним деловима будуће слободне заједничке југословенске државе, а решење југословенског питања требало је тражити у оквирима будуће мировне конференције.⁴⁷ Резолуција је допуњена на новом састанку који је одржан 24/25. октобра 1918. године, када је Народном вијећу Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу признато право да заступају интересе Срба и Хрвата у Јужној Угарској.⁴⁸ Војвођански радикали, окупљени око свог вође Јаше Томића, који је у пролеће 1918. године пуштен

⁴⁵ Исто, 310.

⁴⁶ Грађа о стварању југословенске државе, III/стр. 373-375.

⁴⁷ Фердо Шишић, Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Загреб: Матица хрватска, 1920, стр. 168.

⁴⁸ Грађа о стварању југословенске државе, III/стр. 325-326; Василије Крстић, „Срби у Угарској у време првог светског рата”, у: *Срби и Први светски рат 1914-1918*, зборник радова, Београд: Српска академија наука и уметности, 2015, стр. 55.

из интернације, сматрали су да Војводина треба директно да се уједини са Краљевином Србијом.⁴⁹ У страху од репресије према цивилном становништву Јаша Томић се уздржавао од активности које би власт могла окарактерисати као израз непослушности и протеста.⁵⁰ У тренуцима када је постало очигледно да се Аустроугарска монархија распада, Јаша Томић 27. октобра 1918. године одлази у Суботицу на састанак са својим политичким присталицама. Током састанка говорило се потреби оснивања народних одбора по Војводини, који су требали да преузму вршење цивилне власти од дотадашњих угарских власти.⁵¹ Први Српски народни одбор (СНО) основан је у Великом Бечкерекy, 31. октобра 1918. године, а неколико дана касније, 3. Новембра, уз дозволу угарских власти, одбор је основан и у Новом Саду, а за његовог председника изабран је Јаша Томић.⁵² Слично стање је било и на територији Срема, где је улогу предводника српског становништва преузео вођа сремских радикала Жарко Младеновић, адвокат из Руме. Он је у име Радикалне странке присуствовао заседањима Народног вијећа СХС у Загребy, као члан његовог Средишњег одбора. Током новембра 1918. године развија широку политичку активност на територији Срема, организујући политичке зборове и оснивајући одборе. На свим тим окупљањима он је износио захтев да се Срем директно уједини са Краљевином Србијом, без обзира на остале територије насељене јужнословенским становништвом у Аустроугарској монархији.⁵³

Организовањем СНО на територији Војводине дошло је до преплитања три врсте власти: старе угарске која се распадала, нове угарске која се формирала под контролом владе Михаља Карољија и српских власти. Поред тога, своје органе власти у Војводини формирали су Буњевци и Шокци, Словаци, Русини и Немци. Свим овим органима власти било је заједничко да су настојали да обезбеде „мир и поредак“, као и да зауставе било каква револуционарна превирања која су могла

⁴⁹ Своје виђење даље судбине Војводине Јаша Томић је исказивао реченицом: „Хоћемо да обучемо прво српску кошуљу, јер нам је она најближа, а после тога заогрунемо се огртачем Југословена“. Душан Попов, „Матица српска и догађаји око ослобођења 1918. године“, у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, зборник радова, Нови Сад: Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета, Нови Сад, 1993, стр. 173.

⁵⁰ Књижевник Вељко Петровић, једини члан Југословенског одбора са територије Војводине, преко посредника је, у лето 1918. године, послао поруку у Војводину са позивом да се изведе акција против угарске владе. На тај начин је државама Антанте требало послати поруку да српско становништво жели да се отцепи од Угарске. Овај позив Јаша Томић је одбацио, правдајући своју одлуку тиме да би евентуална побуна довела до одмазде угарских власти над српским становништвом. Коста Милутиновић, „Војводина и стварање Југославије“, *Историјски преглед*, Год. 7 бр. 3-4 (1961), Загреб, стр. 201.

⁵¹ Коста Милутиновић, „Војводина и стварање Југославије“ у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, зборник радова, Нови Сад: Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета, Нови Сад, 1993, стр. 87-88.

⁵² Српски народни одбор у Новом Саду је настао из Одбора за прихватање и смештај избеглица из Босне и Херцеговине који је током рата вршио хуманитарну делатност, спасивши од глади више десетина хиљада српске деце. У новосадском одбору најбројнији су били радикали, а једна од првих одлука била је да се покрене *Српски лист*, као званично гласило српских народних одбора у Војводини. Лазар Ракић, *Јаша Томић*, Нови Сад: Матица српска, 1986, стр. 288-289.

⁵³ Жарко Младеновић је водио оштре полемике са хрватским члановима Народног вијећа СХС по питању уједињења Срема. Фердо Чулиновић, *Југославија између два рата*, Књ. 1, Загреб: Југославенска академија знаности и уметности, 1961, стр. 111-114.

да доведу до друштвеног преврата. Са друге стране, постојање више паралелних структура власти стварало је могућност сукоба. На вести о формирању владе Михаља Карољија, у Суботици је, 31. октобра 1918. године, основано Мађарско национално веће, које је одмах формирало своје Војно веће са задатком организовања Грађанске и Радничке страже. У краткотрајном периоду током којег су деловали мађарски национални одбори по војвођанским местима они су били у сталној комуникацији са мађарском владом. Са уласком српске војске у Војводину покушаји да се спроведу наредбе и уредбе које су стизале из Будимпеште завршавали су се без успеха. Војни команданти које је српска војска поставила по насељима имали су право да одређују деловање органа власти које су затекли на терену, што је довело до убрзаног укидања мађарских националних већа и распуштања оружаних групација под њиховом контролом. Упоредо са овим процесом, смењивани су различити функционери и градски магистрати, уз образложење да нису обављали своје основне дужности, чиме су угрозили интересе становништва. После потписивања Београдског примирја, мађарско становништво у Војводини наставило је већином са признавањем управно-политичке надлежности нове мађарске администрације, а тиме и суверености нове мађарске државе. Отпор органима власти које је контролисао СНО у прво време је исказиван у виду „пасивне резистенције”.⁵⁴

Ситуација у Банату била је најсложенија на простору Војводине, јер су мађарски политички кругови, 31. октобра 1918. године, на Темишварском народном збору прогласили Банатску републику. Евентуално међународно признање Банатске републике требало је да спречи српску војску да заузме Банат. Признање је одмах стигло од владе из Будимпеште, а имала је и подршку од дела банатских Немаца. Као реакција на проглашење Банатске републике Румуни су формирали Централни румунски национални савет, који је своје седиште преместио из Темишвара у Арад, а од официра и војника пристиглих са фронта формирала се Национална гарда. Током новембра 1918. године међу банатским Румунима вођена је акција чији циљ је био одржавање Велике народне скупштине у Алба Јулији, која је требало да прогласи „уједињење Баната са Румунијом без услова”. Напредовањем српске војске кроз Банат и уласком у Темишвар дошло је до распуштања органа власти Банатске републике и Румунског националног савета, а разоружане су и све оружане формације. Ред у Темишвару одржавала је српска војска уз помоћ цивилне полиције. Одлуком команданта Моравске дивизије пуковника Панте Грујића Румунима са територије Баната под контролом српске војске није било дозвољено да учествују у раду Велике народне скупштине у Алба Јулији.⁵⁵

Улазак српске војске у Нови Сад омогућио је вођству СНО да се потпуно посвети питању уједињења Војводине Краљевини Србији. Ради добијања инструкција за даљи рад Јаша Томић, Васа Стајић и Игњат Павлас, 11. новембра 1918. године, одлазе у Београд, где се састају са министрима српске владе Момчилом Ничићем и Љубомиром Јовановићем. Они су им пренели да је „жеља званичне Србије да јој се Војводина

⁵⁴ Шандор Месарош, „Мађари у Војводини и уједињење”, у: *Стварање југословенске државе 1918*, зборник радова, Београд: Институт за савремену историју, 1983, стр. 301-305.

⁵⁵ Глигор Попи, „Банатски Румуни 1918. године”, у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, зборник радова, Нови Сад: Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета, Нови Сад, 1993, стр. 215-225.

прикључи независно од Загреба". После састанка влада је телеграмом обавестила свог председника Николу Пашића у Паризу, да „наш свет из Баната, Бачке и Срема” намерава да се уједини са Краљевином Србијом, као и да су започеле припреме за скупштину на којој ће се затражити уједињење.⁵⁶ Тако је мишљење Јаше Томића по питању решавања будућности Војводине однело победу. Упориште за своје идеје Јаша Томић је проналазио у националним разлозима. Сматрао је да је природно да се Срби у Војводини прво уједине са Србијом, а тек затим заједно уђу у југословенску државу.⁵⁷ Такође, није био потпуно сигуран да ће до југословенског уједињења доћи, па је за Војводину било ризично да се уједини са Државом Словенаца, Хрвата и Срба.⁵⁸

Током новембра 1918. године, под контролом СНО, завршене су припреме за одржавање Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и других Словена Баната, Бачке и Барање. Овој скупштини претходио је Велики народни збор у Руми, 24. новембра 1918. године, са којег је Народном вијећу СХС упућен захтев да се приступи стварању заједничке југословенске државе на челу са династијом Карађорђевић. У случају да се уједињење не изврши, народ Срема се изјашњава за директно присаједињење Краљевини Србији.⁵⁹ Коначно, 25. новембра 1918. године у Новом Саду, у присуству 757 посланика, који су заступали 211 општина Бачке, Баната и Барање, одржана је Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и других Словена Баната, Бачке и Барање. Њена главна одлука била је да се Бачка, Банат и Барања прикључују Краљевини Србији. Свим несрпским и несловенским народима, који су остали у границама које је запосела војска Антанте гарантована су сва права, која су као мањина желели да очувају.⁶⁰ Одлуку Велике народне скупштине одмах је прихватила влада Краљевине Србије, чиме је процес уједињења био завршен.⁶¹

Закључак

Улазак српске војске на територију Срема, Баната, Бачке и Барање, новембра 1918. године, представља кулминацију успешне офанзиве која је започела пробојем Солунског фронта. Низ догађаја који је уследио после пробоја Солунског фронта довео је до потпуног слома војне моћи централних сила и њихове капитулације. Напредујући кроз Војводину српска војска је у насељима са српским становништвом била

⁵⁶ Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини 1902-1919*, Нови Сад: Институт за историју, 1983, стр. 192.

⁵⁷ Супротан овом био је став Васе Стајића и његових политичких истомислјеника да се Војводина, као део Државе Словенаца, Хрвата и Срба, уједини са Краљевином Србијом.

⁵⁸ Љубомирка Кркљуш, „Организација власти Војводине у време стварања Краљевине СХС”, у: *Стварање југословенске државе 1918*, зборник радова, Београд: Савет академија наука и уметности СФРЈ, Заједница институција за изучавање новије историје народа и народности Југославије, Савез историчара Југославије, 1989, стр. 288-290.

⁵⁹ Чедомир Попов, Јелена Попов, Аутономија Војводине. Српско питање, Сремски Карловци: Културни центар Карловачка уметничка радионица, 1993, стр. 18-19; Мира Радојевић, „Српско-хрватски спор око Војводине 1918-1941“, *Историја 20. века*, бр. 2 (1996), Београд, стр. 40-41.

⁶⁰ Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији: прилог политичкој историји Срба у Војводини до 1921. године*, Нови Сад: Музеј Војводине, 2004, стр. 39-47.

⁶¹ Организационо уклапање Војводине у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца завршено је 11. марта 1919. године, када је престала са радом Народна управа која је имала функцију извршних органа.

дочекана са одушевљењем. Са друге стране, у насељима са већинским мађарским и немачким становништвом српски војници су виђени као снага која је повратила поштовање реда и закона. Српска војска је на просторима бивше Аустроугарске монархије које је заузела зауставила анархију која је почела да узима маха после распада некада моћног царства. Посебно је важно истаћи да у документима није забележен нити један инцидент од стране српске војске према цивилном становништву. По томе се српска војска разликовала од аустроугарске војске која је починила многобројне ратне злочине према српском цивилном становништву током Првог светског рата. Било каква врста реваншизма према мађарском и немачком цивилном становништву је изостала. Границе до којих је напредовала српска војска биле су одређене одлукама владе Краљевине Србије, а на терену је за то постојала апсолутна подршка француских генерала на челу са Лујом Франш д'Епером. Упркос натчовечанским напорима којима су српски војници били изложени током офанзиве, они су још једном потврдили највише борбене вредности, испунивши све задатке које су пред њих поставили Врховна команда, Влада и престолонаследник Александар I Карађорђевић.

Захваљујући победи српске војске, Срби из Војводине су успели да остваре свој вековни сан – уједињење са Србијом. Војвођански Срби који су активно учествовали и помагали обнову нововековне српске државе, још од Карађорђевог устанка, преко изградње државне управе за време Обреновића, до учешћа добровољаца у балканским ратовима. Уједињење Војводине са Краљевином Србијом може се посматрати и као завршетак процеса националног ослобођења српског народа. Један од врло важних догађаја јесте оснивање Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и других Словена Баната, Бачке и Барање, чије су одлуке чврсто везале Војводину за Србију.

Литература

Објављена грађа

- [1] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918*. Књ. 30, Београд: Министарство војске и морнарице, 1937.
- [2] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918*. Књ. 31, Београд: Министарство војске и морнарице, 1939.
- [3] Јанковић Драгослав, Кризман Богдан, *Грађа о стварању југословенске државе: 1. I–20. XII 1918*), Том 2, Београд: Институт друштвених наука, 1964.
- [4] Шишић Фердо, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Загреб: Матица хрватска, 1920.

Мемоари

- [1] Mihály Károlyi, *Vjera bez iluzija: memoari „Crvenoga grofa“*, Zagreb: Liber, 1982.

Штампа

- [2] *Вечерње новости*

Монографије

- [1] Крестић Василије, *Срби у Угарској: 1790–1918*, Нови Сад: Матица српска, 2013.
- [2] Митровић Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд: Српска књижевна задруга, 1982.

[3] Његован Драго, *Присаједињење Војводине Србији: прилог политичкој историји Срба у Војводини до 1921. године*, Нови Сад: Музеј Војводине, 2004.

[4] Палић Миленко, *Срби у Мађарско–Угарској до 1918*, Нови Сад: Футура публикације, 1995.

[5] Попов Чедомир, Попов Јелена, *Аутономија Војводине. Српско питање*, Сремски Карловци: Културни центар Карловачка уметничка радионица, 1993.

[6] Радојевић Мира, Димић Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд: Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, 2014.

[7] Ракић Лазар, *Јаша Томић*, Нови Сад: Матица српска, 1986.

[8] Ракић Лазар, *Радикална странка у Војводини 1902–1919*, Нови Сад: Институт за историју, 1983.

[9] Рокаи Петар, Ђере Золтан, Пал Тибор, Касаш Александар, *Историја Мађара*, Београд: Сlio, 2002.

[10] Тејлор Џ. П. Ален, *Хабзбуршка монархија 1809-1918*, Београд: Сlio, 2001.

[11] Чулиновић Фердо, *Југославија између два рата*, Књ. 1, Загреб: Југославенска академија знаности и уметности, 1961.

Чланци

[1] Гавриловић Дарко, Марковић Саша, „Неки аспекти присаједињења Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији и стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, *Култура полиса*, бр. 21 (2013), Нови Сад, 2013, стр. 289–308.

[2] Ђокић Небојша, „Српска Прва армија у завршним операцијама за ослобођење Србије октобра 1918. године“, *Браничевски гласник*, бр. 88 (2012), Пожаревац, 2012, стр. 119–192.

[3] Милутиновић Коста, „Војводина и стварање Југославије“, *Хисторијски преглед*, Год. 7 бр. 3–4 (1961), Загреб, стр. 200–2016.

[4] Опачић Петар, „Ослобођење Војводине 1918.“, *Добровољачки гласник*, Год. 18, бр. 31 (2008), Београд, 2008. стр. 22–33.

[5] Радовић Милорад, „Дејства српске I армије октобра 1918. године и ослобођење Србије“, *Добровољачки гласник*, бр. 12 (1998), Београд, 1998, стр. 44–54.

[6] Мира Радојевић, „Српско-хрватски спор око Војводине 1918–1941“, *Историја 20. века*, бр. 2 (1996), Београд, стр. 39-73.

Зборници радова

[1] Вајагић М. Предраг, „Ратни зајмови Аустроугарске на простору Војводине 1914–1918“, у: *Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату*, зборник радова, Нови Сад: Архив Војводине, 2016, стр. 139–155.

[2] Ковачев Вујица, „Савезничка Мисија у Будимпешти крајем 1918. године и разграничење са Мађарском“, у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, зборник радова, Београд: Историјски институт, 1989, стр. 335–344.

[3] Končar Ranko, Marković Saša, „Vojvodina beetwen Serbian and Yugoslav option during the establishment of the Kingdom SCS“, у: *Yugoslavia through Time. Ninety Years since the Formation of the First State of Yugoslavia*, zbornik radova, Ljubljana: Odelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 2009, str. 93-105.

[4] Кочић М. Драгољуб, „Продор српске војске у Банат и отпор Румуна“, у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, зборник радова, Београд: Историјски институт, 1989, стр. 323–333.

[5] Крестић Василије, „Срби у Угарској у време првог светског рата“, у: *Срби и Први светски рат 1914–1918*, зборник радова, Београд: Српска академија наука и уметности, 2015, стр. 38–59.

[6] Кркљуш Љубомирка, „Организација власти Војводине у време стварања Краљевине СХС“, у: *Стварање југословенске државе 1918*, зборник радова, Београд: Савет академија наука и уметности СФРЈ, Заједница институција за изучавање новије историје народа и народности Југославије, Савез историчара Југославије, 1989, стр. 285–300.

[7] Месарош Шандор, „Мађари у Војводини и уједињење“, у: *Стварање југословенске државе 1918, зборник радова*, Београд: Институт за савремену историју, 1983, стр. 301–311.

[8] Милутиновић Коста, „Војводина и стварање Југославије“ у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, зборник радова, Нови Сад: Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета, Нови Сад, 1993, стр. 83–93.

[9] Опачић Петар, „Слом централних сила на балканском ратишту 1918. године. Пробој солунског фронта“, у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, зборник радова, Београд: Историјски институт, 1989, стр. 285–296.

[10] Опачић Петар, „Српска војска на Солунском фронту и стварање заједничке југословенске државе“, у: *Стварање југословенске државе 1918*; зборник радова, Београд: Институт за савремену историју, 1983, стр. 115–134.

[11] Попи Глигор, „Банатски Румуни 1918. године“, у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, зборник радова, Нови Сад: Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета, Нови Сад, 1993, стр. 215–225.

[12] Попов Душан, „Матица српска и догађаји око ослобођења 1918. године“, у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918, зборник радова*, Нови Сад: Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета, Нови Сад, 1993, стр. 171–175.

[13] Храбак Богумил, „Словени у Војводини у данима ослобођења, новембра 1918. године“, у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*; зборник радова, Нови Сад: Музеј Војводине, Институт за историју Филозофског факултета, 1993, стр. 59–73.

БЕЗБЈЕДНОСНЕ СТУДИЈЕ И
КУЛТУРА БЕЗБЈЕДНОСТИ

Др Раденко Шћекић
Чигоја, Београд, 2016.

Публикована је нова књига доц. др Оливере Ињац „Безбједносне студије и култура безбједности“ у издању издавачке куће Чигоја из Београда. Рецензенти књиге су: Проф др Радован Вукадиновић, Проф др Драган Р. Симић, Проф др Антон Гризолд. Уредник издања је Проф др Чедомир Чупић. Књига је настала на основу дијела докторске дисертације „Културолошки аспект међународне безбједности“, одбрањене 2011. на Факултету политичких наука УЦГ. Један сегмент разраде теза изложених у књизи спроведен је током студијског боравка у Европском центру студија безбједности „Џорџ Маршал“ у Њемачкој.

У књизи су студиозно сакупљена сазнања и идеје: на који начин и са ког аспекта се у студијама безбједности позиционира културни аспект. У књизи је синтетизовано знање о ресурсима културе и ефектима у савременој безбједности; културним пољима и теоријско-интерпретативним оквирима културе; симболици и култури међународне безбједности. Апострофирано је неколико главних елемената који се идентификују у великом броју анализа културе и за ову прилику се ближе одређују, попут: културног обрасца, одлика културе, структура и садржине културе и културне вриједности. Указано је да је културни образац специфичнији појам од културе, јер се односи на друштвене појаве или на културу одређених друштвених група. Културне вриједности се најчешће дефинишу као скуп увјерења, мишљења и ставова, која су прихватљива и сматрају се позитивним, а у складу су са владајућим мишљењем. Ауторка се водила идејом да укаже и појасни културне обрасце међународне безбједности, „као и вјером да култура са својим онтолошким својствима, може све преформулисати на боље“ како је истакла у Предговору. Апострофирајући очигледан примјер, улогу коју култура има код савремене безбједности.

Сложени међународни односи, тероризам, геополитичка, културна, религијска и цивилизацијска превирања, уз пратећу (све)моћ медија и глобализацијских токова – утичу на неопходност свеобухватног сагледавања савремене безбједности. Безбједоносна питања се морају широко и мултидисциплинарно сагледавати. Тако да и култура, уз друге сродне области, постаје један од аспеката интердисциплинарног проучавања студија безбједности. Иако су студије безбједности дуго представљале поддисциплину и изучавале се у оквиру међународних односа, услед комплексних савремених проблема – израсле су у посебну дисциплину која се мора мултидисциплинарно и синергетски сагледавати. Тако да се предмет традиционалних студија безбједности са војног аспекта проширио и на нове димензије, попут: економије, политике, екологије, друштвених питања, и не мање значајног – културе. Данас је засту-

пљена доминантнија културна концепција безбједности, јер безбједоносна култура као дисциплина, добија на значају, и доприноси међусобном разумијевању безбједоносних актера и пружа смјернице за управљање процесима савремене безбједности. Култура има ресурсе за конструисање организованих стратегија акције.

У књизи је истакнут и стратешки приступ у геополитици, концепт меке моћи. А што подразумеива посебан сет мјера заснован на култури, вриједностима и идејама, које треба да дјелују на нечије понашање. Култура је због структуралне повезаности са остваривањем моћи, заступљена у стратегијама безбједности кључних Западних актера. Културом се детерминишу модели различитих безбједоносних изазова, попут тероризма, вјерског фундаментализма или пак, културних конфликта. Секуритизација подразумеива наглашавање значаја неког феномена, појаве или проблема са аспекта безбједности.

Како у закључку др Ињац истиче: „Анализа културе безбједности, показала је да се она мијења, али и да може да мијења, када се елементи културе користе са планском намјеном“. Јер сходно својим својствима, култура има симболичку вриједност за безбједност, која се огледа најмање у три димензије: култура као стратешки ресурс, као инструмент и као систем. Мада писана искључиво на основу Западних научних домета, истраживања, стратегија и погледа на међународну безбједност – ова вриједна књига представља корисно штиво за област безбједоносних студија у региону и шире. Овом својом другом књигом, уз претходну “Социолошки аспекти савременог тероризма у Европи” (2011), др Оливера Ињац се са правом високо позиционира у академским, професионалним и безбједоносним круговима у региону и шире. О чему говоре и бројне успјешне презентације, предавања, излагања на конгресима и учешће на значајним европским и свјетским скуповима из области безбједности и међународних односа. Научна, стручна и лаичка јавност ће препознати уложени труд, вријеме и значај вриједности једне овако квалитетне и свеобухватне студије “Безбједносне студије и култура безбједности” – која тежи и успијева да истакне улогу културе у обликовање безбједоносне парадигме у 21. вијеку.

ПРИКАЗ КЊИГЕ „СРБИЈА И ПОЛИТИКА ВЕЛИКИХ СИЛА 1914–2014.“

Никола Тошић Малешевић*
Министарство одбране Републике Србије,
Универзитет одбране у Београду, *Војно дело*

Србија и политика великих сила 191–2014; уредници Живојин Ђурић и Милош Кнежевић; Институт за политичке студије, Београд, 2014, 482 стр.

На основу научног скупа *Србија и политика великих сила 1914–2014*, Институт за политичке студије из Београда издао је, 2014. године, зборник радова под истим називом, а чији су уредници били Живојин Ђурић и Милош Кнежевић. Радови су, у ствари, чланци, прилози, саопштења и дијалози учесника поменутог научног скупа, на коме су учествовали научници из Србије, Русије, Француске и Белорусије. Зборник обухвата 18 научних радова који су писани на српском, руском и француском језику. Сам зборник, као и научни скуп који му је претходио, настао је, како су и уредници истакли у предговору, из потребе тумачења битних догађаја Првог светског рата (чију годишњицу обележавамо у периоду 2014–2018. године) и положаја и улоге Србије у

свим његовим фазама, чиме се доприноси разјашњењу еволуције европских и светских односа од почетка 20. века, све до данашњих дана.

Зборник је подељен на три целине и у свакој од њих налази се по шест научних радова. На самом почетку је садржај (на српском, енглеском и руском језику), након кога следи предговор двојице уредника. Затим долази главни текст зборника, односно његова прва целина.

Први рад прве целине написао је Живојин Ђурић и носи назив *Србија и друштвено-политичке аспирације великих сила Европе на почетку 21. века*. Аутор у њему описује супротстављености Србије и Аустро-Угарске у годинама пред избијање Првог светског рата, европски амбијента тога доба у коме је деловао концерт великих сила и место и улогу Србије у том окружењу, најважније разлоге пропасти Аустро-Угарске и Руског Царства, генезу Краљевине Југославије, као и друштвено-политичке аспирације великих сила у данашњем времену – на почетку 21. века. Други рад ове целине дело је Душана Пророковића и носи назив *Геополитички ци-*

* Аутор је спољни сарадник *Војног дела* и самостални истраживач – мастер историчар.

љеве великих сила на Балкану уочи Првог светског рата и српско питање. Аутор истражује циљеве великих сила на Балканском полуострву и њихов однос према српском народу и његовим тежњама уочи избијања Првог светског рата 1914. године. Љубиша Деспотовић и Ђорђе Стојановић су аутори наредног рада (*Реални узроци избијања Великог рата и епохалне последице првог глобалног сукоба у двадесетом веку*) у коме покушавају реконструисати и истражити дух времена који је генерисао и произвео Први светски рат, као и његову данашњу актуелност и значај. *Србија и геостратешки интереси великих сила 1914. и 2014. године*, рад који је написао Александар Саша Гајић, читаоцима пружа компаративну (упоредну) анализу геостратешких позиција великих сила на Балканском полуострву у контексту њихових ширих геополитичких односа и интереса у 1914. и 2014. години, док се у наредном раду (*Међународни систем, савези и избијање Првог светског рата*) Младен Лишанин, користећи инструменте и технику структурално-реалистичких и неокласично-реалистичких теорија међународних односа, труди да анализира и тумачи политичке прилике у Европи и на Балкану уочи избијања непријатељстава у Првом светском рату. Последњи рад прве целине, који је дело Милоша Кнежевића и који је именован као *Збитује Великог рата. Трагови непометени у памћењу*, бави се проблемима сећања и памћења Првог светског рата на Балкану и у Европи, као и покушајима одређених кругова у Европи да кривицу за његово избијање пребаце на српски народ и Србију.

Друга целина почиње радом Бошка И. Бојовића – *Guerres balkaniques, les grandes puissances et la Grande guerre enjeux et interprétations croisés à travers une grille de lecture balkanique à l'échelle du XX siècle* (срп. *Балкански ратови, велике силе и Велики рат – изазови и расправе у балканској књижевности током 20. века*), у коме се читаоцима приказују расправе и дискусије у балканској књижевности током 20. века о Балканским и Првом светском рату, као и улога великих сила у истим. Кирил Шевченко је аутор другог рада ове целине, који се зове *Положение на Балканах после Сарајевског убиства 28 июня 1914 г. в освещении пражской газеты „Час“* (срп. *Стање на Балкану после Сарајевског убиства 28. јуна 1914. године у извештавању прашких новина „Час“*). Аутор описује напоре прашког листа „Час“, блиског послератном председнику Чехословачке Томашу Масарику, да својим чланцима и писањем одбрани српско становништво у Аустро-Угарској од погррома који су уследили после Сарајевског атентата 28. јуна 1914. Године, као и да заштите Србију од неоснованих оптужби Аустро-Угарске да она стоји иза атентата у Сарајеву. Никола Жутић у идућем раду (*„Српски соколи“ и Сарајевски атентат 1904–1914.*) представља деловање либералног и пројугословенског омладинског покрета „Соколи“ у Аустро-Угарској и то како се Сарајевски атентат одразио на њихов рад. У чланку под насловом *Балканы и Сербия в фокусе геополитических интересов мировых лидеров в новейшей истории* (срп. *Балкан и Србија у фокусу геополитичких интереса светских лидера у најновијој историји*) Константин Николајевич Лобанов предвиђа да ће сукоб интереса највећих европских и светских држава и лидера за превласт на Балкану у блиској будућности бити један од најјачих и најдраматичнијих појава геополитичког супарништва у најновијој историји света и Европе, док се Ђуро Бодрожић у свом чланку (*Принцип територијалних разграничења након Првог светског рата и ревизионистички захтеви*) бави проблемима

принципа права на самоопредељење нација, његовом применом након завршетка Првог светског рата 1918. године, ревизионистичким захтевима у међуратном периоду (1918–1939. године) и значењем самоопредељења нација након завршетка Другог светског рата 1945. године, све до данашњих дана. Момчило Суботић је аутор последњег рада друге целине (*Србија и Русија: трајно савезништво*) у коме се обрађује тема свеукупних односа Србије и Русије (као и српског и руског народа) од краја 12. века, па све до данашњих, модерних времена.

Александар Михаилович Шарипов и његов чланак *Опыт философской антропологии в контексте военных столкновений 1-й половины XX века* (срп. *Искусство философске антропологије у контексту војних сукоба прве половине 20. века*) налази се на почетку треће целине. Шарипов разматра узроке избијања Првог светског рата с тачке гледишта историје, антропологије, економије и психологије и поставља питање да ли ће актуелне политичке елите у данашњим временима успети правилно оценити историјске процесе и спречити нова разарања која би могла бити још погубија по човечанство од светских ратова вођених у првој половини 20. века. *Политичке странке Србије о националном питању у Првом светском рату* други је чланак треће целине и дело је Јована Базића. У њему се научној, стручној али и широкој јавности, дају на увид ставови политичких странака у Србији¹ о националном питању очи и током Првог светског рата, а све у контексту политичко-историјских процеса и прилика у тадашњој Србији, као и доминантних међународних утицаја. У раду се наводи да већина странака за време Првог светског рата, а све због ратних околности, није имала изражену активност, па с тога њихови ставови нису долазили до изражаја.² Изузетак су биле једино Народна радикална странка (НРС) Николе Пашића, која се најпре залагала за Балкански савез, а потом за Југославију и Српска социјалдемократска странка (ССДС) Драгише Лапчевића и Димитрија Туцовића, која се залагала за стварање Балканске Федеративне Народне Републике (изузев једног мањег дела политичара из ССДС-а окупљених око листа „Будућност“, који су били пројугословенски оријентисани)³. Александра Колаковић у свом чланку (*Интелектуалци, српско питање и велике силе (1894–1918)*) обрађује теме као што су начини на који су српски интелектуалци решавали и афирмисали српско питање у европској јавности, однос великих сила према Срби-

¹ У политичком животу Србије, пре и током Првог светског рата, доминирало је пет политичких партија (странака) које су имале своје народне посланике у Народној скупштини Србије. То су биле Народна радикална странка, Самостална радикална странка, Народна (Либерална) странка, Напредна странка и Српска социјалдемократска странка (ова последња странка била је једна од, може се рећи и главна, претеча Комунистичке партије Југославије).

² Ипак, указаћемо да су се Самостална радикална странка и Напредна странка такође, у принципу, слагале да коначни циљ треба бити стварање Југославије, док је једино Народна (Либерална) странка била против њеног стварања и искључиво се залагала за формирање српске националне државе у њеним природним етнографским границама на политичком и црквеном пољу.

³ Српска социјалдемократска странка је, 1918. године, подржала стварање Југославије међутим, у свом саопштењу је нагласила да ће њена пуна вредност доћи до изражаја када се сви балкански народи уједине у равноправну федерацију балканских република. Овакав став ће, у основи, преузети и убрзо основана (1919. године) Комунистичка партија Југославије и задржаће га све до сукоба Југославије и СССР-а 1948. године, када је питање Балканске Федеративне Народне Републике било једно од главних тачки раздора између Југославије и СССР-а.

ма и Србији уочи избијања Првог светског рата, као и утицај интелектуалаца на основе на којима су почивали односи између Србије и савезника из сила Антанте током Првог светског рата, док су се Растислав Стојсављевић, Срђан Соларевић и Вања Кржа у свом раду (*Велики рат кроз живот и дело српских научника*) бавили тиме како је Први светски рат утицао на егзистенцију, научни и стваралачки рад познатих српских научника, у првом реду Михајла Пупина, Јована Цвијића, Николе Тесле и Милутина Миланковића. Пети рад треће целине (*Медији уочи стогодишњице Великог рата. Компаративна анализа садржаја „Росијске газете“, „Дневног аваза“, новина „Дојче веле“ и јавног сервиса ВВС (електронских издања) о Првом светском рату током прве половине 2014. године*) даје на увид упоредну анализу садржаја и начин извештавања медија поменутих у наслову чланка, о Првом светском рату током прве половине 2014. године.⁴ Рад је дело Зорана Милошевића и Александре Мирковић. Последњи, шести, рад треће целине (и уједно последњи рад у овом зборнику) написао је Ратко Вукелић у посебном пододељку треће целине који се назива *Осврт*. Рад носи наслов *Живко Г. Павловић, Битка на Јадру (Церска битка), Колубарска битка (1), Колубарска битка (2)* и читаоцима представља живот и дела генерала и академика Живко Г. Павловића која су од изузетног значаја за српску и југословенску војну историју.

Сви научни радови у овом зборнику имају резиме на руском и енглеском језику, док они објављени на руском и француском језику имају резиме и на српском језику. Зборник не садржи никакве фотографије, мапе, табеле и слично.

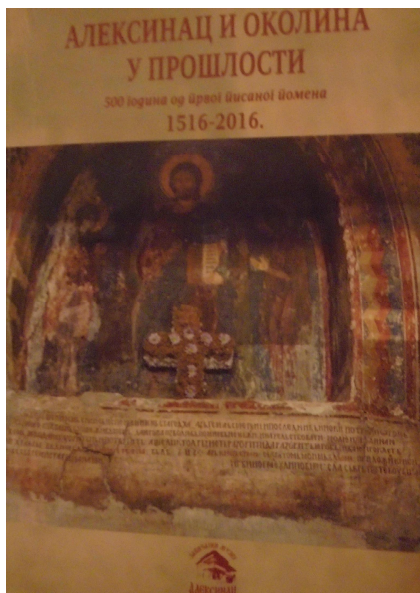
Овај зборник је значајно штиво за све научне раднике, али и за осталу читалачку публику коју занимају теме Првог светског рата и последице које он и данас, сто година касније, оставља на српско, европско и светско друштво и политику. Његово издавање финансирао је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а настао је као резултат рада на пројекту **Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција**. Штампан је у 100 примерака, а извршни издавач је штампарија „ЕСЕЛОГЕ д.о.о.“ из Београда.

⁴ Анализа је показала да су медији попут „Росијске газете“ (Русија) имали професионалан и позитиван приступ теми, док су неки други попут „Дневног аваза“ (БиХ) имали негативан приступ, јер им је писање било таблоидно, примитивно, релативизирајуће, пропагандно и у функцији остваривања дневно-политичких циљева. Трећи, попут „Дојче веле-а“ (Немачка) и ВВС-а (Велика Британија) имали су двојаки карактер јер су њихови текстови у једном броју случајева били веома професионални, док су у другим случајевима били непрофесионални и неетични.

ПРИКАЗ КЊИГЕ „АЛЕКСИНАЦ И ОКОЛИНА У ПРОШЛОСТИ“

Никола Тошић Малешевић*

Министарство одбране Републике Србије,
Универзитет одбране у Београду, *Војно дело*

Алексинац и околина у прошлости; уредница
Сузана Рајић; Завичајни музеј Алексинац,
Алексинац, 2016, 580 стр.

Локална историја је одраз националне историје. Оно што се дешавало на националном нивоу по правилу се пресликавало и на локални ниво. Због тога никада не треба потцењивати и потискивати локалну историју и догађаје јер и они су живо ткиво прошлости сваког народа, па и нашег. Имајући у виду све наведено, у овом приказу, читаоцима представљамо зборник радова *Алексинац и околина у прошлости. 500 година од првог писаног помена 1516–2016.*, у издању Завичајног музеја у Алексинцу поводом, како само име зборника говори, 500-годишњице првог помињања Алексинца и његове области у писаним историјским изворима. Главни и одговорни уредник зборника је

др Сузана Рајић, редовни професор на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Зборник садржи 28 научних радова који покривају временски период од праисторије, па све до данашњих дана. Њихови аутори су научни радници из Републике Србије и Руске Федерације. Радови су писани на српском и руском језику.

Зборник је подељен на три тематске целине. Прва носи назив *Алексиначки крај у прошлости*, друга *Српско – турски ратови*, док је трећа насловљена као *Велики рат и међуратни период* (иако у овој целини радови обрађују и теме након завршетка Другог светског рата 1945. године, па све до данашњег времена). Прва целина садржи десет радова, друга седам, а трећа једанаест научних радова.

На самом почетку зборника налазе се садржај и поздравна реч главног и одговорног уредника, др Сузане Рајић. За њима следи прва тематска целина чији први рад обрађује материјалну културу археолошких налазишта из рановизантијског периода 5. и 6. века нове ере, на подручјима општина Алексинац и Сокобања и дело

* Аутор је спољни сарадник *Војног дела* и самостални истраживач – мастер историчар.

је Душана Рашковића. Рад носи назив *Материјална култура налазишта из рано-византијског периода у окружју Алексиначког Поморавља и Сокобањске котлине*. Други рад, *Археолошка перспекција Алексиначке котлине – прелиминарни резултати*, написали су Драган Р. Милановић и Петар З. Милојевић, а у њему су представљени прикупљени подаци о дистрибуцији површинског археолошког материјала помоћу којег се могу пратити обрасци насељавања простора доњег тока Јужне Мораве кроз све периоде прошлости, чак од праисторије. Марина Штетић и њен рад *Алексиначки крај у средњем веку* (трећи у првој тематској целини) обрађује простор Алексинца и околине у периоду од 12. до почетка 16. века. Оливера Думић и Небојша Ђокић написали су четврти рад прве целине под насловом *Из историје Алексинца и околине у XVI веку* у коме читаоцима дају на увид какав је био 16. век на простору данашње алексиначке општине, а циљ ово двоје аутора био је, такође, и да помогну локалним истраживачима да премосте недостатак преведених османских (турских) историјских извора који обрађују подручје тзв. уже Србије. Драгана Амедоски и њен рад *Прилог проучавању сеоске привреде нахије Бован у 16. веку* осветљава, на основу османских историјских извора, развој сеоске привреде на територији нахије Бован код Алексинца, током 16. века. Идући рад, *Арбанаси у Поморављу 1815–1834*, осветљава живот арбанашких (албанских) заједница у градовима (између осталих и Алексинца) који леже у долинама Западне, Јужне и Велике Мораве у периоду од њиховог насељавања у 18. Веку, па све до иселјавања током 1833. и 1834. године. Рад је дело Уроша Шешума. Славиша Недељковић је написао чланак *Алексинац – капија српске заграничне акције ка југу (1833–1844)* у коме представља важност Алексинца као пограничног града у Кнежевини Србији у периоду од 1833. до 1844. Године, када су суседне турске пограничне пашалуке потресали устанци покороног српског становништва, као и побуне антиреформних албанских покрета. *Алексинац и околина у црквеној организацији од 1833. до 1918. године* назив је осмог рада прве целине у коме Зоран Стевановић даје преглед црквене организације алексиначког подручја у временском периоду од ослобођења од османске власти 1833. године, па све до ослобођења од окупације у Првом светском рату 1918. године. Аутор у овом раду, такође, износи и нека нова сазнања о страдању српских свештеника Алексинца и околине током бугарске окупације 1915–1918. године. Девети рад, *О изградњи и опремању зграде начелства и суда округа Алексиначког (1844–1848)*, дело је Мирослава Поповића и у њему се реконструишу околности изградње нове зграде Начелства и Суда Алексиначког округа, уз осврт на опремање зграде Суда. Последњи, десети рад прве целине (*Просвета у Алексинцу и околини од ослобођења од Турака до почетка Првог светског рата*), написала је Светлана Ђурђевић и обрађује тему отварања школа на простору данашње алексиначке општине од 1833. до 1914. године.

Друга тематска целина почиње радом Андреја Л. Шемјакина (*Паметници руским добровољцама 1876 г. в Алексинце и его окрестностях (Св. Роман, Горни Адровац, Руевица, Шуматовац)*) у коме су реконструисана питања подизања споменика руским добровољцима из Првог српско-турског рата 1876–1877. године и њиховог финансирања, као и проблеми приликом њихове изградње. Људмила В. Кузмичева аутор је идућег чланка (*Штаб М. Г. Черняева и рускије добровољци в сербо-турецкој войне 1876 года*) у коме је анализирао питање штаба генерала

Черњајева и руских добровољаца у српској војсци током рата Србије са Турском 1876–1877. године. *Српско-руско односи од турског запоседања Алексинца до почетка Другог српско-турског рата* рад је Сузана Рајић у коме се обрађује тема односа између Кнежевине Србије и Руског Царства, од пораза српске војске на Ђунису, 29. октобра 1876. године и пада Алексинца, 31. октобра 1876, па све до избијања Другог српско-турског рата, 13. децембра 1877. године. Четврти рад друге тематске целине написао је Нинослав Станојловић и носи назив *Алексинац о околини ратне 1876. године у сећањима Петра Аранђеловића*. У овом раду, аутор чланка читаоцима даје на увид сећања инжењеријског пуковника Петра Аранђеловића на ратне сукобе са османском војском око Алексинца 1876. године. Пуковник Аранђеловић је, иначе, по наређењу посебне комисије српске војске, уређивао и утврђивао положаје српске војске око Алексинца у време поменутих сукоба. *Ратни планови и стратегијски развој српске и турске војске на моравском војишту у лето 1876. године* дело је Небојше Ђокића, у коме читаоцима ставља на увид ратне планове српске и турске војске на моравском бојишту, на сектору Алексинац–Ниш, као и стратегијски развој поменуте две војске током лета 1876. године. Ђорђе С. Петковић, је аутор наредног чланка под називом *Ратна (не)срећа пуковника Милојка Лешјанина у Српско-турским ратовима 1876–1878*. у коме се описује активност пуковника Милојка Лешјанина у два српско-турска рата 1876–1878, са посебним освртом на утицај догађаја који се најчешће формулишу као нечија ратна срећа, тј. несрећа. Последњи рад друге целине, *Бугарска историографија о Великој источној кризи и Српско-турским ратовима*, анализира ставове бугарске историографије и бугарских историчара о Великој источној кризи (1875–1879) и Српско-турским ратовима (1876–1878). Написао га је Данко Леовац.

На почетку треће целине је рад Предрага М. Видановића, *Моравска војно инспекцијска област и опште стање округа у извештају Васиља Кутинчева*, у коме се говори бугарској окупационој управи и извештају бугарског генерала Васиља Кутинчева (начелника Моравске војно инспекцијске области), с краја 1916. године, о дотадашњим резултатима бугарске окупационе управе. Александар Растовић је у наредном чланку описао злочине бугарске окупаторске војске према српским свештеницима Нишке епархије, као и у другим крајевима јужне Србије који су били под бугарском окупационом управом од 1915. до 1918. године. Чланак носи назив *Страдање свештенства Нишке епархије у Великој рату*. Јасмина Милановић, пак, у трећем чланку треће тематске целине, *Делиградска задужбина одбора госпођа „Кнегиња Љубица“*, пише о спомен-костурници и цркви у Делиграду, код Алексинца (подигнутим 1935. године од стране Одбора госпођа „Кнегиња Љубица“, женског патриотског и хуманитарног друштва основаног 1899. године) у којој се налазе земни остаци палих српских војника и руских добровољаца у Српско-турским ратовима 1876–1878. године. Зоран Стевановић се у четвртном чланку треће целине, *Страдања у Моравском срезу за време бугарске окупације 1915–1918*, бави темом злочина над становништвом Моравског среза (данас је то простор општине Алексинац западно од Јужне Мораве) почињеног од стране бугарске окупационе власти и њених војних јединица. *Војни санитет и санитетски губици српске војске, на примеру Алексиначке резервне болнице, 1914–1915 године* наслов је наредног чланка чији је аутор Љубодраг Поповић. У њему се читаоцима приказује деловање срп-

ског војног санитета на подручју Алексинца и околине у периоду 1914–1915. године. *Основно школство у Алексиначком срезу између два светска рата*, даје преглед школства у Алексиначком срезу од 1918. до 1941. године. Из њега се могу сазнати размере материјалних разарања школства током Првог светског рата, нормализовање стања у првим поратним годинама и даљи развој школства, до увлачења Југославије у Други светски рат, 1941. године. Чланак је написао Момчило Исић. Зорица Пелеш је написала чланак *Прота Стеван М. Димитријевић (1866–1953)* у коме је дат кратак приказ живота проте Стевана М. Димитријевића из Алексинца, оснивача и првог декана Православно-богословског факултета Универзитета у Београду, 1920. године, на коме је био и први професор историје Српске православне цркве, док је Славољуб Станковић „Тале“ писао о Јовану Апелу, индустријалцу који је живео у Алексинцу и Нишу, у чланку под насловом *Јован Апел, индустријалац (Арвајлер-Алзас, К. Француска, 1833/34–21. 01. 1907, Београд, К. Србија)*. Бојан Димитријевић је писао о успостављању, организацији и деловању квислиншких Недићевих снага у Поморављу (па, према томе, и на подручју Алексинца) током Другог светског рата, у раду под називом *Снаге Недићеве владе у Поморављу 1941–1944*. Претпоследњи рад, дело је Анатолија С. Аникејева и носи наслов *Л. И. Брежнев и И. Броз-Тито – к карактеру советско-југославских одношених в 1960–1970-е го-ды* и у њему се анализирају односи Леонида Брежњева и Јосипа Броза „Тита“ у контексту међудржавних односа Совјетског Савеза и Југославије током 1960-тих и 1970-тих година и како су се ти односи рефлектовали на локалне средине као што је, на пример, Алексинач и његова околина. Последњи рад треће тематске целине, и уједно последњи рад у овом зборнику, дело је Ђорђа Стошића. Зове се *Споменичко наслеђе општине Алексинач – важан сегмент културног и историјског идентитета Републике Србије*, а у њему је представљено целокупно постојеће споменичко наслеђе општине Алексинач.

Сви радови (па и они на руском језику) имају резиме (summary) на енглеском језику. На крају зборника налази се каталогизација у Народној библиотеци Србије у Београду. Зборник кога смо управо представили је значајно врело сазнања о локалној историји српског народа која је, како смо већ напоменули на почетку овог приказа, живо ткиво прошлости српског народа.

Зборник је солидно технички опремљен, садржи одређени број црно-белих фотографија из епохе, колор фотографија историјских докумената, колор фотографија историјских предмета, као и географских мапа, такође у колору. Штампан је у 500 примерака, а извршни издавач је штампарија „Свен“ из Ниша.